

CANADA

WATER TIGHT ONLY.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૮૬૦ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ડિસ્ટોરિસ્ટ

વિષય ૬૪૪૪: ૩

કિશોરસિંહ

કિંવા

દુઃખનો પહાડ !

તૃતીયવિભાગ

પ્રયોજક,

ચંબકલાલ જીવરાજ જોશી

માળીલા-(અમરેલી-કાઠિયાવાડ)

પ્રકાશક

જી. એમ. જગુષ્ટે

ત્રણ દરવાજા-અમદાવાદ

સોલ એજન્ટ

મહાદેવ રામચંદ્ર જગુષ્ટે

બુકરેસેલર એન્ડ પબ્લીશર

ત્રણ દરવાજા-અમદાવાદ

પ્રિન્ટાઈડ ૧૯૧૮

વિક્રમાઈડ ૧૯૭૫

મૂલ્ય રૂ. ૨-૧૨-૦

સર્વાધિકાર સ્વાધીન છે.

एको वशी सर्वभूतांतरात्मा ।
एकं रूपं बहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा—
स्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥

—कठोपनिषद्

नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनाना—
मेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा—
स्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥

—कठोपनिषद्

અમદાવાદ :

ધી હાનમંડ ન્યુબિલી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ હનનલાલે છાપ્યું.

અર્પણ પત્રિકા

મહામાન્ય શ્રીમાન સાહિત્યાનુરાગી,

બહુગુણાન્વિત શેઠ શ્રી

હીરાલાલ રણછોડદાસ શાહ

શુભનિવાસ-અમદાવાદ

આપશ્રીનો અપૂર્વ સાહિત્યાનુરાગ, ઉદારસ્વભાવ, પરાપકારવૃત્તિ, સ્વદેશભક્તિ, ગુર્જર સાહિત્યને ઉન્નત જોવાની ઉચ્ચ અભિલાષા, અલૌકિક ગુણગ્રાહકતા તથા અનેક શુભ ગુણોથી આકર્ષાઈને તથા આપ મારાપ્રતિ જે સ્નેહ દર્શાવો છો, તેના ઋણમાંથી કિંચિત્ મુક્ત થવાની અભિલાષાથી, હું આ નીતિ-અનીતિના સંઘર્ષમાં પરિણામે નીતિના વિજયથી વિભૂષિત થયેલી નવરસપરિપ્લુત નવલકથા પરમપ્રેમ અને શ્રદ્ધાસહિત આપના સુનામની સાગે સંલગ્ન કરીને કૃતાર્થ થાઉં છું, તથા પરમ પ્રેમમય પરમાત્મા આપની સર્વ શુભાભિલાષાને પૂર્ણ કરે, એવી તે વિશ્વનિયંતાને વિશુદ્ધ હૃદયથી પ્રાર્થના કરું છું. અસ્તુ.

આપનો નિરંતર શુભાકાંક્ષી,

અંબકલાલ જોશી

રા. ગ્રંથપકસાલ અવરાજ નેશીકૃત ઉત્તમ નવલકથાઓ.

૧ મુરાદેવી (પ્રથમ ખણ્ડ)	મૂલ્ય રૂ. ૨—૦—૦
૨ „ (દ્વિતીય ખણ્ડ)	„ „ ૧—૮—૦
૩ „ (તૃતીય ખણ્ડ)	„ „ ૧—૮—૦
૪ સંસાર સંઘામ (પ્રથમ ખણ્ડ)	„ „ ૧—૮—૦
૫ „ (દ્વિતીય ખણ્ડ)	„ „ ૧—૮—૦
૬ કમલાદેવી (ઐતિહાસિક)	„ „ ૧—૮—૦
૭ ભવાનીનો ભોગ (પ્રથમ વિભાગ)	„ „ ૧—૪—૦
૮ „ „ (દ્વિતીય વિભાગ)	„ „ ૧—૧૨—૦
૯ પરાક્રમની પતાકા (હિટોરિકલ)	„ „ ૨—૦—૦
૧૦ સંતમ શયતાન (પ્રથમ વિભાગ)	„ „ ૧—૧૨—૦
૧૧ „ (દ્વિતીય વિભાગ)	„ „ ૧—૧૨—૦
૧૨ „ (તૃતીય વિભાગ)	„ „ ૧—૧૨—૦
૧૩ કિશોરસિંહ (પ્રથમ વિભાગ)	„ „ ૨—૪—૦
૧૪ „ (દ્વિતીય વિભાગ)	„ „ ૨—૪—૦
૧૫ કલંદરની કટાર (પ્રથમ ખણ્ડ)	„ „ ૨—૦—૦
૧૬ „ (દ્વિતીય ખણ્ડ)	„ „ ૨—૮—૦
૧૭ „ (તૃતીય ખણ્ડ)	„ „ ૨—૪—૦
૧૮ તારાસુંદરી (ઐતિહાસિક)	„ „ ૨—૮—૦
૧૯ ભેદી ખળનો (હિટોરિકલ)	„ „ ૨—૮—૦
૨૦ બાગે શયતાન („)	„ „ ૨—૦—૦
૨૧ શયતાનસદન („)	„ „ ૨—૦—૦
૨૨ ગેખી ખૂન („)	„ „ ૧—૧૨—૦
૨૩ રાક્ષસોની રતિકીડા	„ „ ૨—૦—૦
૨૪ ભેદી શાહજાદી (ઐતિહાસિક)	„ „ ૧—૧૨—૦
૨૫ અઠંગ ઉઠાવગીર	„ „ ૨—૪—૦
૨૬ ગુન ગોવિંદસિંહ (જીવન ચરિત્ર)	„ „ ૨—૪—૦
૨૭ રમણીની રણુભૂમિ (ઐતિહાસિક]	„ „ ૨—૮—૦
૨૮ કરુણાકુમારી („)	„ „ ૨—૮—૦
૨૯ કિશોરસિંહ (તૃતીય વિભાગ)	„ „ ૨—૧૨—૦
૩૦ ભેદી શાહજાદી (દ્વિતીય વિભાગ)	„ „ ૨—૦—૦

મળવાનું ઠેકાણું:—મહાદેવ રામચંદ્ર ભાગુપ્ત.

ત્રણ કરવાળા—અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના

પ્રેમસ્વરૂપ પરમાત્મનની પરમકૃપાથી હું આજે પ્રસ્તુત પુસ્તકને પૂર્ણ કરી વાંચક અંધુઓના કરકમળમાં સાદર સમર્પિત કરવાને સમર્થ થયો છું, અને એ માટે એ અનંતનામીનો અંતઃકરણપૂર્વક ઉપકાર માનું છું.

પ્રસ્તુત પુસ્તકના પ્રથમ, દ્વિતીય અને તૃતીય વિભાગમાં અનેક સ્થળે ભૂત-પ્રેતાદિનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, એથી અનેક વાંચકોના મનમાં એ સંબંધી અનેક પ્રકારની શંકાઓ ઉપસ્થિત થાય તો તે સ્વાભાવિક છે. હું એ શંકાનું નિરસન કરવા માટે આ સ્થળે એ સંબંધમાં ક્ષિયિત ઉલ્લેખ કરવાનું ઉચિત ધારું છું.

ભૂત શબ્દની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે, આપણા આ સ્થૂળ શરીરની અંદર જે સૂક્ષ્મ શરીર છે, મૃત્યુ થવાથી આપણો જીવાત્મા એ સૂક્ષ્મ શરીર ધારણ કરીને પરલોકમાં જઈ વસે છે, એ સૂક્ષ્મ-શરીરી જીવાત્માઓમાં કોઈ કોઈ કર્મદોષથી ભૂત-પ્રેત થાય છે અને એ ભૂત-પ્રેતના નામથી જનસાધારણના હૃદયમાં કોઈ એક પ્રકારનો ભય ઉપસ્થિત થાય છે.

અતિ પ્રાચીન કાળથી પૃથ્વીના સઘળા દેશોમાં સભ્ય, અસભ્ય સર્વ જાતિઓના લોકો ભૂતને માનતા આવે છે.

આપણા દેશમાં તાંત્રિક અને પૌરાણિક યુગમાં લોકો ભૂતને માનતા હતા, તંત્રમાં અને પુરાણાદિ ગ્રંથોમાં ભૂતયોગિ પ્રાપ્ત થવાનાં કારણ, તેમની આકૃતિ, પ્રકૃતિ અને ખીજાં અનેક પ્રકારનાં વિવરણો જોવામાં આવે છે.

“જેઓ સર્વદા પાપકાર્યમાં ગુંથાઈ રહી આ લોકમાંથી વિદાય ગ્રહણ કરે છે, ગળેફાંસો ખાવાથી, વિષપાન કરવાથી, શસ્ત્રાદિના આઘાતથી, લૂટારાઓના હાથથી, વજ્રઘાતથી, સર્પદંશથી અને અસંસ્કૃત અવસ્થામાં જેમનું મૃત્યુ થાય છે, તેઓ પ્રેતયોગિ પામીને “વાયુ-મૂત ક્ષુધાવિષ્ટ કર્મજં દેહમાથયેત્” અર્થાત્ પોતાનાં કર્માનુસાર વાયુરૂપ દેહયુક્ત અને ક્ષુધાતુર થઈ રહે છે. (ગરુડપુરાણ. ૯-૧)

એ સર્વ પ્રેત “આકાશસ્થો નિરાલમ્બો વાયુમૂત નિરાશ્રયઃ.” થઈને સેંકડો હજારો વરસો કે તેનાથી પણ વિશેષ સમય સુધી આ પૃથ્વીમાં મહા કષ્ટથી વિચરણ કર્યા કરે છે.”

(બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણ)

હિન્દુઓની પેઠે તિબેટવાસીઓ પણ મૃત્યુ પછી માનવની પ્રેત-પ્રાપ્તિનો સ્વીકાર કરે છે અને તિબેટ તથા ચીન દેશના લોકો ભૂત-પ્રેતનો અત્યંત ભય રાખે છે. તેમનાં શાસ્ત્રોમાં ૩૬ પ્રકારનાં ભૂતોનો ઉલ્લેખ છે.

મુસલમાનો પણ આત્માના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરે છે. તેમના મતમાં પણ સ્વર્ગ (જન્નત) અને નરક (જહન્નમ) છે, અને દેહાંતે કર્મફળ ભોગવવાની વાત તેમના શાસ્ત્રમાં પણ ઉલ્લેખિત છે.

પૂર્વકાળમાં યુરોપીય સર્વે જાતિઓ ભૂતને માનતી હતી, અને કોઈના ઉપર ભૂતનો આવિર્ભાવ થવાથી યોગ્ય મનુષ્યદ્વારા ભૂત નહ-સાડવામાં આવતું. રોમન અને ગ્રીક્સમાજભુક્ત ખ્રિસ્તી પાદરીમાં ભૂત કાઢવાની પ્રથા અઘાપિ પ્રચલિત છે. તેમના સમાજમાં હજી સુધી પણ ભૂતની માન્યતા દઢીભૂત રહેલી છે.

ગ્રીસના આદિ પુરુષો ક્રીસ્ટના જન્મનાં છસો વર્ષ પહેલાં કહી ગયા છે કે, આ પૃથ્વી ભૂત-પ્રેત પરિપૂર્ણ થઈ રહી છે, મર્ત્યવાસીઓ ને કાંઈ વિચારે છે કેંવા કરે છે, તેને ભૂત-પ્રેતો અદશ્ય સાક્ષીરૂપ રહીને જોયા કરે છે અને અદશ્ય રીતે મર્ત્યવાસીઓને ચલાવ્યા કરે છે.

The master minds of Greece, such as Thales, who lived some six hundred years B. C; thought that the universe was replete with demons, who were the spiritual guides of human beings and the invisible witnesses of all their thoughts and actions.

—*Universal spiritualism, pp. 299.*

પ્રેતોએ પણ કહ્યું છે કે:—

“ Each human being has a particular spirit with him to be his guiding genius during his mortal lifetime; and when the physical life is ended, the spirit receives and accompanies the enfranchised to its future desting. ”

આ સર્વ પ્રમાણોપરથી હવે ભૂતના વિષયમાં તો કોઈને કશી પણ શંકા રહેશેજ નહિ. હવે બીજો વિષય ‘ યોગવિદ્યા ’ નો છે.

એ યોગવિદ્યાદ્વારા આ નવલકથાનાં પાત્રોદ્વારા અનેકાનેક અદ્ભુત ઘટનાઓનો આવિર્ભાવ કરાવવામાં આવ્યો છે અને અને એમાં અસંભવ જેવું કંઈજ નથી. કારણ કે, યોગવિદ્યાનો પ્રભાવજ એવો અદ્ભુત છે અને એ સંબંધમાં શ્રીમદ્ સ્વામી વિવેકાનંદ, સ્વામી રામતીર્થ આદિ આધુનિક યુગના અનેક વિદ્વાનો પણ ઘણું લખી ગયા છે, એટલે આ સ્થળે એનો અધિક ઉલ્લેખ કરવાની મને વિશેષ અગત્ય જણાતી નથી. અસ્તુ.

સારાંશમાં માત્ર એટલુંજ જણાવવાનું કે, આ નવલકથા નીતિ-અનીતિ અને ધર્મ અધર્મના સંઘર્ષથી પરિપૂર્ણ છે, પરિણામે નીતિ તથા ધર્મનો વિજય અને અનીતિ અને અધર્મનો પરાજય થાય છે, એમ દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે, વાર્તાને રસમય કરવા માટે કેટલાક અદ્ભુત પ્રસંગો પણ ઉપજાવવામાં આવ્યા છે, પરંતુ તેમ હોવા છતાં અસંભવિત પ્રસંગોનો કિંવા ખીલત્સ ભાષાનો આભાસ પણ થવા દેવામાં આવ્યો નથી, રેનોલ્ડ્ઝની સર્વ વાર્તાઓમાં જે નૈતિક વાર્તારૂપે અગ્રસ્થાન કોઈ પણ વાર્તાને મળી શકતું હોય તો તે પ્રસ્તુત નવલકથા 'કેનેથા' કિંવા કિશોરસિંહનેજ મળી શકે તેમ છે. એવો અનેક વિદ્વાનોનો તથા મારો નમ્ર મત છે.

મારો આ પ્રયાસ અન્ય સર્વ પ્રયાસોની પેઠે પાઠકવર્ગને આદર પાત્ર થશે, તો હું શ્રમની સાર્થકતા માનીશ.

અંતે જે અવિનાશી વિપદવિભંજનની કરુણાથી હું આ વાર્તાને પૂર્ણ કરી શક્યો છું, તેનું પુનઃ સ્મરણ કરીને મારી આ પ્રસ્તાવનાને પરિપૂર્ણ કરું છું. અસ્તુ.

અમદાવાદ

તા. ૩-૧-૧૯

}

સાહિત્યાનુરાગી સેવક—

અંબકલાલ જોશી

અનુક્રમણિકા

તૃતીયવિભાગ

પ્રસંગ	વિષય	પૃષ્ઠ.
પ્રથમ પ્રસંગ	અદ્વિતીય કાર્યકુશળતા ...	૧
દ્વિતીય „	ગુપ્તહન્ટાનું તીક્ષ્ણ ખંજર... ..	૧૯
તૃતીય „	દીવાનીનો સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત... ..	૩૦
ચતુર્થ „	પડયંત્ર પરિપક્વ	૪૫
પંચમ „	ભેદી ગૃહમાંનો ગુપ્ત વ્યવહાર	૭૩
ષષ્ઠ „	પત્ર હરણ	૮૫
સપ્તમ „	રાજા અને દીવાનજી	૯૭
અષ્ટમ „	તપાસ	૧૨૬
નવમ „	પ્રવાસી આશ્રમ	૧૪૪
દશમ „	મારવાડીની મુલાકાત	૧૫૯
એકાદશ „	મિત્ર મિલન	૧૭૪
દ્વાદશ „	પ્રવેશ અને પ્રસ્થાન	૨૧૧
ત્રयोદશ „	પહાડમાં વિપદ... ..	૨૨૧
ચતુર્દશ „	ક્ષંતીકાષ્ટ	૨૪૦
પંચદશ „	શયતાનનું સાહસ	૨૫૧
ષોડષ „	દીવાલદર્પણ	૨૫૯
સપ્તદશ „	નિદ્રાચર ઉન્માદિની	૨૬૫
અષ્ટાદશ „	મૈત્રી મંત્રણા	૨૬૩
એકોનવિંશ „	આરોપી નથી !	૨૮૩
વિંશ „	પ્રતારણા-દગાબાજી-નિમકહરામી !... ..	૨૯૫
એકવિંશ „	પરાજય	૩૧૪
દ્વાવિંશ „	વિજય	૩૨૦
ત્રયોવિંશ „	અલંકાર-આકર્ષણ	૩૨૪
ચતુર્વિંશ „	ગ્રહ-પરિવર્તન... ..	૩૨૯
પંચવિંશ „	ત્રણવીર	૩૩૪
પદવિંશ „	મંધિનો પ્રસ્તાવ	૩૪૦
સપ્તવિંશ „	ગુપ્ત પરામર્શ	૩૪૪
અષ્ટવિંશ „	બીલદ્વયની પ્રતિહિંસા	૩૫૦
ઉનત્રિંશ „	ખરિયય	૩૫૪
ઉપસંહાર	૩૫૮

ॐ तत्सत्परमात्मने नमः ।

કિશોરસિંહ

કિંવા

દુઃખનો પહાડ !

તૃતીયવિભાગ

પ્રથમ પ્રસંગ

અદ્વિતીય કાર્યકૃશળતા

હવે તો હું વૈરી જગત સધળાનો થઇ રહ્યો !
અહો ! જેને માટે મમ હૃદય બાળી દુઃખી થયો !
કૃતધ્વી લોકોને કદર નવ કાંઇ હૃદયની !
ન જેવાની ઇચ્છા ! કદર કરવા સાધન નહીં !
તુફાની સત્વો આ કુદરત તણામાં મળી રહું !
બને તો વટોળો થઇ જગત આ ઉજડ કંઈ !
ગડેકાટો મોટા, કડક કડકાટો વીજળીના !
મને બહાલાં બહાલાં પ્રલય ધમસાણો પવનનાં !

કલાપી

રાત્રિને સમયે બીજાં શાં શાં કાર્યો થયાં, એ કેવળ રાત્રિજ
જાણી થકી છેવટે રાત્રિ વીતી જવા આવી, ઉપાએ આવીને રાત્રિના
અંધકારને દૂર કરી પોતાના આછા આછા ઉજસનો વિસ્તાર કરી
દીધો. ઉપાનો એ આછો ઉજસ સૂર્યોદય થવાની સૂચના આપવા
લાગ્યો. જોતજોતામાં ઉપા વીતી પ્રભાત પશુ થઇ ગયો.

સૂર્યોદયે ઉદ્યાનમાં દર્શન દઇ સર્વત્ર પોતાની રક્તપતાકા ફર-
કાવવા માંડી. એ સમયે આકોશમંડળ નિરખ હોઇને સૂર્યનાં કોમળ

કિરણોવડે તામ્રમય ભાસવા લાગ્યું, અને એજ કિરણો શત્રુગઢ દુર્ગના ભવ્ય દ્વાર પાસે ઉભેલા અસંખ્ય અસ્ત્રધારી સૈનિકોની નમ્ર તદ્વારો પર પડીને ચમકવા લાગ્યાં. દુર્ગના સંધળા દરવાજા ખુલ્લા હોવાથી ત્યાં આગળ મનુષ્યોની મોટી ભીડ જામી હતી. દુર્ગના શિખરપર જે સુરંજિત રાજપતાકા પ્રભાતના મંદ મંદ વાયુથી ધીમી ધીમી ફરકી રહી હતી. દુર્ગભૂમિએ જાણે પ્રભાતના રૌદ્ર-તાપની સાથે મળી નવીન રંગથી રંગાઇને બીપણુ ભાવ ધારણ કરી લીધો હતો. સૂર્યોદય થતાંજ રાજા દીનવલ્લભસિંહને રાગદ્રોહી દરવાથી, તદ્વારથી દ્વાર કરવામાં આવશે, એવું સાંભળીને આજે માણસોનાં ટોળાંને ટોળાં એ બીપણુ દશ્ય જોવા માટે દુર્ગભણી આવતાં હતાં; આજે માણસોની એટલી બધી ભીડ જામી હતી કે, દુર્ગમાં એક તિલપૂર પણ જગા રહી નહોતી.

દુર્ગના દ્વાર પાસેના ભવ્ય ચોકમાં રાગદ્રોહી રાજા દીનવલ્લભ-સિંહના વધ માટે એક વધમંચ નિર્માણ કરવામાં આવ્યો હતો, એ મંચ અથવા માંચડાપર ચઢવા માટે બીજા દશ પગથિયાં વાળી એક સીડી ગોઠવવામાં આવી હતી. માંચડા ઉપર એક લાલ રંગનું મોટું વસ્ત્ર બિઝાવવામાં આવ્યું હતું અને એ સાથે એ માંચડાના ચારે ખૂણામાં ચાર કાળા પોશાક વાળા ચંડાળો-જલ્લાદો હાથમાં તીક્ષ્ણ ધારવાળી તદ્વારો લઇને ઉભા હતા. માંચડાની બન્ને બાજુએ અસંખ્ય સૈનિકો બરાબર હારખંધ ગોઠવાઇને ઉભા હતા; સેનાપતિ નીલાંબર નીલકંઠ મહારથી આખા શરીરપર બખ્તર પહેરી સફેદ રંગના તેજસ્વી અશ્વપર આરોહણ કરી ચારે તરફ તપાસ રાખતો આમતેમ ફરી રહ્યો હતો. ચોકની ઉત્તર દિશામાં આવેલા એક બેમાળવાળા મકાનની એક બારીમાં એક રાજધાત્રી, શિશુ રાજાને ગોદમાં લઇને બેઠી હતી, દ્વારપર હાથમાં ખુલ્લી તદ્વારો ધારણ કરી બીપણુકાર પહાડી વીર પ્રહરીઓ બીપણુ ભાવ દર્શાવતા પહેરો બરી રહ્યા હતા. બીજા એક ગૃહના ગવાક્ષમાં ત્રણ નવીન રાજપ્રતિનિધિઓ બીજા કેટલાક પારિષદ મિત્ર વર્ગની સાથે પ્રકુલ્લવદને બેસીને તેમના પરમપ્રિય મિત્ર મહદ્દશોદ્ભવ રાજા દીનવલ્લભસિંહના મસ્તકચેદનનાં દર્શન કરવાની વાટ જોતા હતા. દુર્ગનાં દ્વાર ઉદ્ધાર ઉન્મુક્ત હતાં, સાગરના તરંગોની જેમ સજીવ જનતરંગો ધીમે ધીમે દરવાજાને ઝાળંગીને દુર્ગમાં પ્રવાહિત થતા હતા, માણસોની ભીડનો કાંઈ ધુમાડો રહ્યો નહોતો.

કેવળ વધમંચજ આવી પડ્યો હતો, અસ્ત્રધારી પ્રહરીઓએ

મંડલાકારે મંચની ચારે બાજુએ વિંટાઇને ઉભા રહ્યા હતા. એવામાં એ બચકર નાટકનો અંતિમ અભિનય થવાનો સમય આવી લાગ્યો. સૂર્યદેવે સેનિરી રંગનો પરિત્યાગ કરી રૂપેરી રંગ ધારણ કરી લીધો હતો.

“આમ જુઓ, એ વધમંચના ચારે ખુણામાં ચાર હથિયાર બંધ ચંડાળો ઉભેલા છે.” પ્રેક્ષકોના સમૂહમાંથી એક જણ ચંડાળો ભણી આંગળી ચીંધી ક્રોધ સાથે બોલ્યો:—“રાજ સાહેબના વંચ માટે આખા શહેરમાંથી એક પણ જલ્લાદ મળતો નહોતો, પણ આમ જુઓ, અત્યારે એકી સાથે ચાર શયતાનો રાજનું રક્ત પીવા માટે વધમંચ પર આવી ઉભા રહ્યા છે. મને તો લાગે છે કે સર્વથી પ્રથમ એ પાપાત્માઓનોજ વધ કરવો—”

“પણ હા, એ સર્વ અત્યારે અહીં આવ્યાં ક્યાંથી ?” અન્ય એક પ્રેક્ષકે આતુરતાથી પૂછ્યું.

“ના, ના, તમે સર્વ બૂલો છો, એ સર્વ જલ્લાદો નથી; વધમંચનો પહેરો ભરનાર પ્રહરીઓ છે અને સર્વ લોકોને પ્રથમથીજ બીધણુતાનું દિગ્દર્શન કરાવવા માટે રાજપ્રતિનિધીઓએ તેમને વધમંચ પર ઉભા રાખ્યા છે. હજી ખરો જલ્લાદ તો આવ્યો પણ નથી. મને લાગે છે કે, તે રાજના આવ્યા પછીજ આવશે.” ત્રીજો એક પ્રેક્ષક વચ્ચેમાંજ બોલી ઉઠ્યો.

એ સમયે સેનાપતિ નીલકંઠ શરતો કરતો ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યો, એ જોઇને સર્વ પ્રેક્ષકો ચૂપ થઈ ગયા. કોઇના મુખમાંથી એક શબ્દ પણ બહાર નીકળી શક્યો નહિ.

એવામાં બારીમાં બેઠેલા એક રાજપ્રતિનિધિએ કાંઇક ઇશારો કર્યો. ઇશારો થતાંની સાથેજ નજીકના એક ચોરડાનું દ્વાર અકસ્માત ઉઘડી ગયું અને એ સાથે વિકટ આકારવાળા કેટલાક કલાવર અસ્ત્રધારી વીર સૈનિકોનું એક ટોળું અકસ્માત બહાર નીકળી આવ્યું; તેમની સાથે એક વસ્ત્રાવૃત જલ્લાદ પણ બહાર આવ્યો. જલ્લાદનું મુખ કાળા રંગના ખુરખાથી ઢંકાયેલું હતું. જલ્લાદને જોતાંજ એકડા થયેલા સઘળા લોકો એકી સાથે મહા વિસ્મય પામી દોલાહલ કરી ઉઠ્યા. સેનાપતિએ તત્ક્ષણાત ગંભીર ગર્જનાથી સર્વજનોને ચૂપ થવાની આજ્ઞા આપી દીધી. ક્ષણવારમાં સર્વજનો ચૂપચાપ થઈ ગયા. વધ-શુભિ નિસ્તબ્ધ થઈ ગઈ! બપોલક નિસ્તબ્ધ બની ગઈ.

રહામેના સધળા લોકો સરી સરીને દૂર ઉભા રહ્યા. પ્રહરીઓનું ટોળું અને એ ધુરખાવાળો જલ્લાદ, એ વિસ્મયથી બાકુલ થયેલી માણસોની મેદનીમાંથી ધીમે ધીમે વધમંચ પાસે જઈ ઉભા રહ્યા. એ સમયે વધમંચપર ઉમેલા ચારે કૃષ્ણવેશધારક સૈનિકો મંચપરથી નીચે ઉતરી ગયા. એવામાં એક સૈનિક પુરુષે એક ભયંકર વજનદાર મૃત્યુકુડાર લાવીને એ વસ્ત્રાવૃત જલ્લાદના હાથમાં સોંપી દીધો.

થોડીવારમાં બાબૂનો બીજો એક દરવાજો ઉઘડ્યો અને ક્ષણ-વારમાં રાજ દીનવલ્લભસિંહને લઇને ચાર સશસ્ત્ર સૈનિકો બહાર આવ્યા. રાજદ્રોહી રાજ દીનવલ્લભસિંહના હાથમાં હાથકડી પગમાં બેડી તથા કમરપર મજબૂત સાંકળો જકડવામાં આવી હતી. તેનો ચહેરો શાંત અને નિશ્ચયી દેખાતો હતો. પોતાને દેહાન્ત શિક્ષા થવાની છે, એ જદલ તેને કશીપણ ચિંતા થતી નહોતી. જોકે, તેનું મુખ કાંઈક મ્હાન દેખાતું હતું, છતાં પણ તેની સ્વાભાવિક સતેજ દષ્ટિમાં, અવયવોના દૃઢાવભાવમાં, લેશ માત્ર પણ ભયનાં લક્ષણો લક્ષિત થતાં નહોતાં. બયાનક બયાનક રણક્ષેત્રોમાં તે જેવી રીતે અ-કંપિત હૃદયે નિર્ભયતાથી વીરવેશમાં આવી ઉભો રહેતો હતો, તેવીજ રીતે વધમંચ પાસે આવી ઉભા છતાં પણ તેનાં નયનોમાં તથા વદનપર તેવાજ પ્રકારનું વીરત્વ અને સાહસ સમાનભાવે ઝગકી રહ્યું હતું, તેનું મુખ જોઇને આગંતુક દર્શકમંડલીના મનમાં એકી સાથે દયા અને વિસ્મયનો આવિર્ભાવ થયો. વિના અપરાધે ધાતકના કુદારથી આવા મોટા માણસના પ્રાણ જશે, એમ ધારીનેજ તેમના સર્વના દિલમાં દયા ઉભરાઈ આવી. તથા મરણકાળે તેના હૃદયમાં એવું અદ્ભુત સાહસ સમાયલું જોઇનેજ તેમના સર્વના મનમાં વિસ્મય ઉપજી આવ્યું. સધળા લોકો તે સમયના તેના તે અતુલ સાહસની ધણી ધણી પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.

“આહ ! આ હતભાગી જો અત્યારે અહીં ન આવ્યો હોત, તો કેવું સારું થાત ! બિચારા નિર્દોષ રાજના પ્રાણ કદાપિ નષ્ટ ન થાત.” જલ્લાદના તરફ આંગળી ચીંધી માણસોની મોટી મંડળીમાંથી એક જણે બીજા એક જણને ચૂપચાપ કહેવા લાગ્યો કે, “આ હત-ભાગી જલ્લાદ જો અત્યારે અહીં ન આવી પહોંચ્યો હોત તો, રાજ દીનવલ્લભસિંહના પ્રાણની રક્ષા અવશ્ય થઇ શકત. રાત્રિના બીજા પ્રહરને સમયે એ શયતાન કોણ જણે ક્યાંથી અહીં આવી પહોંચ્યો

છે. એ પહેલાં બીજો એક પણ જણાવે આવા મોટા ઉદાર, દિલાવર અને અમાયિક રાજા દીનવલ્લભસિંહનો રક્તપાત કરવાને રાજી થતો નહોતો. નવીન રાજપ્રતિનિધિઓએ આખા શહેરમાં ઢંઢેરો પીટાવી રાજા દીનવલ્લભસિંહની હત્યા કરવા માટે જણાવેને શોધવાનો બંદોબસ્ત કર્યો હતો, છતાં કોઈ પણ જણાવે એ રાક્ષસી કાર્ય કરવાને તત્પર થયો નહોતો. હું નથી સમજી શકતો કે, આ પાપાણુ જેવા કઠિન હૃદયનો રાક્ષસ અત્યારે અહીં કોણુ જાણે ક્યાંથી આવી લાગ્યો છે ? બાપ ! સંસારમાં લક્ષ્મીનો પ્રભાવ પણ કાંઈ જેવો તેવો છે ? મનુષ્ય લક્ષ્મીના મોહપાશમાં પડી મનુષ્યધર્મ ત્યાગી પિશાચ્યધર્મના અનુયાયી થાય છે, અનંતીનામી ધન્યરના બચને પણ સર્વથા વિસરી જાય છે. આમ જૂઓને, એ કેવો અધમ જીવ છે ? એક નિર્દોષનું જીવન હણતાં તેના ઉરમાં અત્યંત લજ્જા ઉત્પન્ન થવા છતાં, તે મુખપર આવરણુ ઢાંકી આ મહા બચાનક કાર્ય કરવાને તૈયાર થયો છે. એના પહેરવેશ તથા શરીરના હાવભાવપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે, એ કોઈ પાકો જણાવે નથી, પણ એક મહા ગમાર પહાડી મજૂર છે. એણે બરાબર મજૂરના જેવો જ પોશાક પહેર્યો છે. તે ઉપરાંત વળી પાછો બુરખો ઢાંકી દીધો છે, સાક્ષી જાણે ખરેખરો રાક્ષસજ દેખાય છે. તેણે સેનાદળના હવાલદાર પાસે આવીને કહ્યું છે કે, “ હું મારા મુખપરના આવરણુને અગળું કરીશ નહિ, કોઈ કાંઈ સવાલ પૂછશે, તો તેનો કાંઈ જવાબ પણ આપીશ નહિ.” રાજા દીનવલ્લભપર એ હરામખોરના બચ્ચાનું કાંઈક આંતરિક વેર હોય, એમ જણાય છે અને એ વેરની વસુલાત કરવા માટે જ એ શયતાનનો સંગી અત્યારે તૈયાર થયો છે, કોઈ પણ મનુષ્યને તે પોતાનું મુખ બતાવવાની ચોકબી ના પાડે છે. કોઈ પણ મનુષ્યની સાથે એ કશી વાતચીત પણ નહિ કરે. હવાલદારને એ બધી બાબતમાં બરાબર સાવચેતી સાથે ખરેખર રાખવી પડશે. એ નરાધમ નરપિશાચ્યે પહેલેથીજ રાજપ્રતિનિધિઓની સાથે એ બધું કનૂલ કરાવી લીધું છે. એ દુરાચારી કોણુ જાણે ક્યાંનો માણસ છે, એ બરાબર સમજી શકાતું પણ નથી. મને તો લાગે છે કે, એ માણસ નથી, પણ જીવતો જામતો નરઘાતક રાક્ષસજ છે. શું એ રાક્ષસના હૃદયમાં આવા સરળ અને પવિત્ર રાજાની હત્યા કરતાં જરા દયા પણ નહિ આવતી હોય ? શું તુજા લક્ષ્મીને માટે એ આ ધોર હત્યાના મહા ધોરતમ પાપને

પોતાના શિરપર ધારણ કરી બેશે ?

ભાઈ ! એવા મહત્વાકાંક્ષી ધોરતમ પાપી મનુષ્યો જ આ સ્વર્ગ સમાન સંસારમાં નરકની અત્યંત હૃદયદાહિની જ્વાળાઓનો વિસ્તાર કરનારા છે. આ સર્વ નવીન મંત્રીસભા અને મંત્રીસભાના સભાસદો અન્યાયના પક્ષપાતી છે, ન્યાયના ધાતી છે, તેમના હૃદયમાં જગત સંચાલક પરમાત્માનો બેશ માત્ર પણ બચત નથી; પરંતુ પરમાત્મા એમનાં સર્વ આ પ્રચંડ પાપોની સજા તેમને અવશ્ય કરશે ને કરશે જ. કુદરતનો ગેબી ફટકો તેમને સર્વને અવશ્ય લાગશે ને લાગશે જ.”

જે પુરુષ તેની બાબુમાં ઉભો હતો, તે પુરુષ વક્તાનાં મુખ પર હાથ દબાવી ધણા જ ધીમા સ્વરે બોલ્યો:—“ ચૂપ, ચૂપ ! આવા શબ્દોનો આ બીતિભર્યા સ્થાનમાં ઉચ્ચાર ન કર. આ સ્થાન ન્યાયનું નથી એમ જાણે છે, છતાં તું આવી રીતે મંત્રીસભાની વિરુદ્ધમાં શા માટે બોલે છે. જે ભોગજોગે મંત્રીસભાનો કોઈ પણ સભાસદ કિંવા સૈનિક આ વાતને સાંભળી જશે, તો તારી તથા મારી ઉભયની આ રાજ દીનવદ્ધભના જેવીજ દુર્દશા થશે. શું તું છેવટે આપણા મસ્તકોને પણ આ રાક્ષસના તીક્ષ્ણ કુઠારવડે કપાવીને જમીનદોસ્ત કરાવવા માગે છે ! આવા ગમારોના કારખાનામાં, સારું કહેવા જતાં ઉલટું પરિણામ આવવાનોજ ભય રહે છે, એ વાતને તું કેમ ભૂલી જાય છે ! હવે આપણા આવા મિથ્યા પ્રલાપોનું કશું પણ સુપરિણામ આવી શકે તેમ નથી. આમ જો, રાજ દીનવદ્ધમ વધ-મંચપર ચઢી ચૂક્યો છે, હવે કેવળ તેના મૃત્યુની જ વાર છે, તેના કાળરૂપ જલ્લાદ પણ કરને વિશે કઠોર કુઠાર ઝાલી તેની ગર્દનને હલાલ કરવા માટે તિલપાપડ થઈ રહ્યો છે. ખત, હવે બધું ફના થવા આવ્યું છે.”

રાજદ્રોહી રાજ દીનવદ્ધભસિંહ વધમંચપર ચઢી ચૂક્યો હતો, તેના મોતનો પયગામ બહાર ચઢી ચૂક્યો હતો. મૃત્યુનું સયવન કરનારાં કાળવાદ્યો ગંભીર ગર્જનાસહિત ગાજી રહ્યાં હતાં, સર્વ દર્શક-જનો આભા બની ગયા હતા. રાજએ માંચડાપર ચઢતાંની સાથે જ એ વચ્ચાવૃત્ત જલ્લાદની સ્હામે આવી સન્માનસહિત તેને યોગ્ય અભિવાદન કર્યું. પરંતુ તે જલ્લાદને જોઈને તે મોટી ગુચવણમાં આવી પડ્યો. ક્ષણવાર સંધી તેણે તેના તરફ બરાબર બારીકીથી તપાસી

જોયું, પરંતુ ચંડાળના મુખપર કાળું વસ્ત્ર ઢંકાયલું હોવાથી તે મનુષ્ય કોણ છે, તે તેનાથી જાણી શકાયું નહિ. રાજા વિસ્મય પામી સ્તબ્ધ થઈ ચૂપચાપ ઉભો રહ્યો.

એ સમયે પૂર્વ દિશાબણી જોઈ સૂર્યોદય થતાં જ રાજપ્રતિનિધિ કર્ણસિંહ ધાતકને સંબોધીને ગંભીર નાદે બોલી ઉઠ્યો:—“ અમ, વખત થઈ ગયો છે, વિલંબની આવશ્યકતા નથી.”

“ મારી તૈયારી છે.” રાજા દીનવદ્ધભસિંહ બોલ્યો:—“ પરંતુ મરતાં પહેલાં મને મારા ઉક્ળતા અંતરના એ ચાર ઉદ્ગાર બહાર કાઢવા દો. ”

આમ કહી જલ્લાદના મુખ બણી જોઈ, તેણે સધળા લોકો બરાબર સ્પષ્ટ રીતે સાંભળી શકે તેવા મોટા અવાજથી ધાતુક અથવા જલ્લાદને સંબોધીને કહ્યું:—“ મારા કારાગૃહમાં આવતાં પહેલાં થોડી વાર અગાઉ જ મને લાગી આવ્યું હતું કે, તું લક્ષ્મીની લાલચથી આ ચંડાળનું કાર્ય પતાવવા અહીં આવ્યો નથી, પરંતુ તારા કોષ પણ વખતના વૈરનો પ્રતિશોધ લેવા મારો વધ કરવા માટે અહીં આવ્યો છે. મારું ખૂન કરવાની જ તારી મનોભાવના છે ખરું કે નહિ વાર ? કહે, ખરું કહે, એ વાત જો સાત્ય હોય, તો હું તને કાલાવાલા કરીને કહું છું કે, મારા કાનમાં ને કાનમાં જ તું મને તારું નામ કહે. મરણકાળે હું તને શપથપૂર્વક કહું છું કે, એ નામ કેવળ મારા અંતરના ઊંડામાં ઊંડા વિભાગમાં જ રહેશે, હોકની બહાર નીકળશે નહિ, ખીજા કોઈના જાણવામાં પણ આવશે નહિ. એ વિષયમાં તારે કશો પણ ભય રાખવો નહિ. રાજા દીનવદ્ધભ કદાપિ જૂઠું બોલ્યો નથી, ભવિષ્યમાં બોલશે પણ નહિ. ભાઈ જલ્લાદ ! મેં તારો એવો શો અપરાધ કર્યો છે ? હું તો મારા મનમાં ધણી સારી રીતે જાણું છું કે, આ આખી જિન્દગીમાં મેં કોઈને પણ કોઈ પણ પ્રકારનું બયાનક દુઃખ દીધું નથી, કોઈનું દિલ દુભાવ્યું નથી, કોઈની આશાને નષ્ટ કરી નથી, કોઈનું કાંઈ અહિત કર્યું નથી, કોઈને કઠિન શબ્દ પણ કહ્યો નથી. મારી સાથે તારી એવી તે શી શત્રુતા છે કે તું વિનાકારણ આવી રીતે મારા પ્રાણ લેવાને તૈયાર થયો છે ? પ્રાણ આપતાં હું જરા પણ ડરતો નથી. જીવન ક્ષણિક છે, વાયુના ગોળાની જેમ પળવારમાં પચાવમાં મળી જાય તેવું છે, દુનિયામાં કોઈ રહ્યું નથી, રહેવાનું પણ નથી. સંસાર મુસાફરખાના જેવો છે.

મોટા મોટા લાખો રાજાઓ તથા સામ્રાજ્યના સ્વામીઓ કોણ જાણે
ક્યા અજાણ્યા પ્રદેશમાં ચાલ્યા ગયા છે કે જેમનાં નામ નિશ્ચય પણ
પૃથ્વીપર રહેવા પામ્યાં નથી, આ સૃષ્ટિમાં કોઈ સદા રહ્યું નથી,
રહેવાનું પણ નથી. આ સર્વ વિષયોને હું ઘણી સારી રીતે
જાણું છું. મને સંસારની માયા મોહિત કરી શકે તેમ
નથી; તેમ છતાં પણ મારા ક્યા અપરાધથી હું કોના
હાથે મરવા બેઠો છું, એ બધું જાણ્યા વિના અંધારામાં પ્રાણ
આપતાં મને અત્યંત તિરસ્કાર ઉપજે છે ! ગુપ્ત્યુપતું મને તારું નામ
કહી દે ! મરવા બેઠો છું, તે તો અવશ્ય મરીશજ, પરંતુ પહેલાં
એટલું જાણુ તો જઈશ કે કોના હાથથી ક્યા અપરાધથી મારે મરણને
શરણ થવું પડ્યું છે. જે કદાચ મેં તારો કાંઈ અપરાધ કર્યો હોય,
તો જલ્દી કહી દે, મને એ અપરાધનું સ્મરણ થશે, તો હું આ
મૃત્યુ સમયે તારી ક્ષમા માગીશ ! મારા અપરાધનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરીશ !
તું તારું મુખ ઢાંકીને ઉભો છે, એટલે મારાથી તારું મુખ જોઈ શકાતું
નથી, તે ઉપરાંત તારું આખું શરીરપર કાળા પોશાકથી મિલકુલ
ઢંકાયેલું હોવાથી તને ઝોળખવાનો એક પણ ઈલાજ રહ્યો નથી.
તને છેવટ સુધી હું ન ઝોળખી શકું, એવીજ શું તારા મનેચ્છા છે ?
ના—ના, એમ ન કર. હું જ્યારે મરવાનો છું, ત્યારે હવે મારો છૂટકોજ
થવાનો નથી. કહે, કહે બાધ ! કૃપા કરીને કહે કે, તું કોણ છે ?
બાધ ! મારી આ છેવટની પ્રાર્થનાને અમાન્ય રાખીશ નહિ. ”

રાજા દીનવલ્લભસિંહનું બાપણુ સર્વજનો સ્પષ્ટ રીતે સાંભળવા
લાગ્યા. કારણ કે, તે વેળાએ સર્વે સર્વથા શાંતતા છવાયેલી હતી.
તેનું બાપણુ સાંભળીને પ્રત્યેક પ્રેક્ષકનું મન દ્રવી ગયું, સર્વ દર્શક
મંડળી મહાકરુણ—મહા ઉત્કંઠિત થઈ પડી. જેમના જીવમાં દયા
હતી, તેઓ દુઃખી—શોકથી અવસન થઈ પડ્યા. પરંતુ સર્વજનો
મૃત્યુના મુખમાં આવી પડેલા રાજાનું ગાંભીર્ય જોઈને મનમાં તે
મનમાંજ તેને અસંખ્ય સાધુવાદ આપવા લાગ્યા. નિર્દય—નિષ્ઠુર ધાતક
જલ્લાદના દિલમાં પણ દયાનો સંચાર થયો. રાજા દીનવલ્લભ જેવા
દયાળુ મનુષ્યથી કોઈ પણ અપરાધ થયો હોય, એવું કોઈને પણ
માનવા કે જોવામાં આવ્યું નહિ. પરંતુ જે હેતુથી હત્યા કરવા માટે
જે ચંડાળને લાવી ઉભો કરવામાં આવ્યો છે, તે મનુષ્ય વાસ્તવિક
રીતે ખરો ચંડાળ નથી, તેમજ તે બનાવટી ચંડાળ અથવા જલ્લાદ

રાજા દીનવલ્લભપર પોતાનું પુરાતન વેર છે, એવી જે એક દલીલ બતાવે છે, તે દલીલ પણ બિલ્કુલ બનાવટીજ છે, એવો સર્વ પ્રેક્ષકોના મનમાં સદેહ ઉપજવા લાગ્યો; તે સાથે તે મનુષ્ય કોણ છે, એ જાણવા માટે સર્વના મનમાં તીવ્ર જિજ્ઞાસા પણ ઉપજી આવી. પ્રત્યેક પ્રેક્ષક અતિશય ગર્હી કરીને ચંડાળનું નામ સાંભળવા માટે વધસ્થળ પાસે જઇને વધારે ગર્હી કરવા માંડ્યો. એથી કરીને થોડીવારમાંજ ત્યાં આગળ પ્રેક્ષકોની મોટી બીડ જમી ગઇ અને એ સાથે ધક્કાધક્કી પણ પુષ્કળ થવા લાગી. એવામાં જલ્દાદે ધીમે પગભે ચાલી રાજાની નજીકમાં આવી ગુપચૂપ તેના કાનમાં ને કાનમાંજ કેટલીક વાતો કહી સંભળાવી. માણસોની એ મોટી મેદનીમાં સર્વજનોનો શ્વાસ રૂંધાર્ધ જવા આવ્યો હતો, મહા કુતૂહલથી સર્વજનો મહા વિસ્મય બની ગયા હતા, સર્વજનો ઉઘાં મ્હોં કરી વિસ્મય ભરેલા ચિત્તે અનિમેષ હોયને એકી સાથે રાજા દીનવલ્લભસિંહના મુખ બહુી જોઇને જલ્દાદનાં વાક્યો સાંભળવા અત્યંત વ્યથ બની ગયાં હતાં. રાજા જલ્દાદનાં વાક્યો સાંભળતાંની સાથેજ પગથી માથાં સુધી એકાએક જાણે વીજળીનો આંચકો લાગ્યો હોયની, તેવી રીતે કંપી ઉઠ્યો.

સમસ્ત લોકો મહા વિસ્મયથી નિઃસ્તબ્ધ થઇ ગયા હતા, અકસ્માત્ તે સમયની હીલચાલ જોઇને સધળા લોકો એકી સાથે અસ્પષ્ટ સ્વરે મહા કહરવ કરી ઉઠ્યા: “આ મનુષ્ય કોણ છે ?” “એનું નામ શું છે ?” એવું બૂમરાણ આખા પ્રેક્ષકવર્ગમાં એકી સાથે મચી ગયું. થોડીવારમાં પ્રેક્ષકસમૂહમાં એટલી બધી ગરબડ મચી ગઇ કે, ત્યાં આગળ પહેરા માટે ઉભેલા સર્વ સશસ્ત્ર સૈનિકો પણ એ જોઇને સ્તબ્ધ થઇ ગયા. દુર્ગના દાર પાસેના પ્રેક્ષકોમાં પણ એવીજ ગરબડ મચી ગઇ હતી, એવામાં આંખનો પલકારો થતાં ન થતામાં તો તે ચંડાળે પોતાના વસ્ત્રમાંથી એક નમ્ર તલ્વાર બહાર કાઢી અને તે રાજા દીનવલ્લભસિંહના હાથમાં આપી. પોતાનું મુખ્ય દૈવત—નમ્ર તલ્વાર હાથમાં આવતાંની સાથેજ રાજાના શરીરમાં નવીન જોર ઉભરાઇ આવ્યું. તે તરતજ વધમંચપરથી નીચે ઉતરી પડ્યો, એ સમયે એની સાથે ને સાથેજ પેલો ચંડાળ પણ નીચે ઉતરી પડ્યો. ત્યાર પછી તેમણે બન્નેએ પોતપોતાનાં હથિયાર ઉગામ્યાં. રાજા દીનવલ્લભસિંહના હાથમાં ખુફી તલ્વાર ચમકવા લાગી અને

જલ્લાદના હાથમાં તીક્ષ્ણ કુદાર ફરવા લાગ્યો ! તેઓ બન્ને એક બીજાનાં હથિયાર ફેરવવા લાગ્યા. ક્ષણવારમાં એક મોટું ધમસાણું મચી ગયું, આ સધળો અજળ બનાવ જોઈને પ્રેક્ષકો અજબખીથી થાકી ગયા ! પરંતુ તેમનાથી કશું પણ સમજી શકાયું નહિ. આ શું ઈદ્રગલ ? નજીકના માણસોએ ગભરાઈની સાથે શકિત થઈ આઘા પાછા દૂર સરી રસ્તો છોડી દીધો. તેમણે પોતપોતાના મનમાં જ વિચારી લીધું કે, આ શું ? રાજા દીનવલ્લભસિંહને બચાવવા માટે કોઈ દેવતા ચંડાળના રૂપમાં પ્રકટ થયો છે કે શું, સર્વનાં અંતઃકરણ આનંદથી ઉભરાઈ આવ્યાં. તેમણે તરતજ તેમને બન્નેને જવાનો માર્ગ મોકળો કરી દીધો. પ્રહરીઓ પણ હાં હાં કરતા જોઈ રહ્યા, મસ્તકપર તલ્વાર ફેરવતો ફેરવતો મૃત્યુની સજા પામેલો રાજા અને એ ગુપ્તવેશી જલ્લાદ તીરની પેઠે એકદમ ઉતાવળી અતિથી દરવાજા તરફ દોડી ગયા.

રાજા દીનવલ્લભસિંહના નામને જોયો ચહાતા હતા, રાજા દીનવલ્લભ જેમનો ભક્તિપાત્ર હતો, જેઓ ન્યાયના પક્ષપાતી અને નીતિના હિમાયતી હતા, તેમના સર્વના આનંદની સીમાજ ન રહી. મહા મેદનીમાં ભય, વિસ્મય, ક્રોધ, આનંદ, મિત્ર મિત્ર વદને, મિત્ર મિત્ર ભાવે સશકિત થઈને ક્રીડા કરવા લાગ્યો. એ ઉપરાંત વગી પાછું વિસ્મય વધી પડ્યું. પ્રત્યેક પ્રેક્ષકના મુખમાંથી ‘રાજા દીનવલ્લભ-સિંહનો જય !’ એવા ઉદ્ગાર બહાર નીકળી પડ્યા. પોતે આજે એક અલૌકિક ચમત્કાર જોઈ શક્યો છે, એવું એ સમયે પ્રત્યેક પ્રેક્ષકને ભાસવા લાગ્યું. પણ એવામાં પાછો એક અજબ બનાવ બની ગયો ! રાજા દીનવલ્લભસિંહનું શરીર ઘસડીને સાથે સાથે દોડતી વેળાએ શરીર ઘસાવાથી જલ્લાદના મુખપરનો ઘુરખો સહજ ખસી પડ્યો, સ્ત્રીઓના જેવો લાંબો લાંબો કેશજાળ પીઠપર ઝુલવવા લાગ્યો. સંપૂર્ણ મુખમંડળ સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યું.

બૃહન્નલાના વેશમાં અર્જુને ન્યારે ગોગૃહયુદ્ધમાંથી પલાયન કરનાર વિરાટરાજના પુત્રની પાછળ પાછળ દોડવા માંડ્યું હતું, ત્યારે પીઠપર ઝૂલતા અંબોડાનું અવલોકન કરીને દ્રોણાચાર્ય જેવી રીતે તેને ઝાળખી લીધો હતો, તેવી જ રીતે શત્રુમદના નવીન રાજ-પ્રતિનિધિઓએ પણ ગવાક્ષમાં બેસીને કિશોરસિંહને પણ ઝાળખી લીધો. મહા ક્રોધથી, મહા ગર્જનાથી તેઓ સર્વ ત્યારે એકી સાથે

બોલી બિઠ્યા:—“ અરે, પકડો, પકડો, એ હરામખોર જલ્લાદને જલ્લી પકડો, એ આપણો શત્રુ કિશોરસિંહ છે. પકડો, જલ્લી પકડો, જલ્લા-સનાર જલ્લાદ વિશ્વાસઘાતક છે, માટે સત્તર પકડો.”

એ સમયે રાજપ્રતિનિધિઓમાં કંપીને ખળભળેલા સમુદ્ર પ્રમાણે ગરબડ મચી ગઇ. આ સર્વ વિધિ એટલા થોડા અવકાશમાં થઇ ગયો કે, આ સર્વ શો પ્રકાર છે, એ સંબંધમાં કશું પણ કોઈના બાણવા કે સમજવામાં આવ્યું નહિ. જે તે એક બીજાના મુખ બણી બેઠા રહ્યા. પ્રતિનિધિની ગર્જના કાને પડતાં જ સર્વ જનો જાગી બિઠ્યા—તેટલા વખતમાં રાજ દીનબલ્લભસિંહ તથા કિશોરસિંહ કિંવા આપણી આ નવલકથાનો નાયક એ બન્ને જણા દુર્ગના દરવાજા પાસે જઇ પહોંચ્યા હતા.

સેનાપતિ નીલાંબર નીલકંઠે તરતજ સર્વ સૈનિકોને સમ દુકમ ફરમાવી દીધો અને પોતે થોડાની પીઠપર ચાત્રક મારતો ગર્વસહિત દરવાજા બણી દોડી ગયો. દીનવલ્લભ અને કિશોરસિંહ બીમ અચ્ચ ફેરવતા ફેરવતા તીર વેગે દોડ્યા જતા હતા. તેઓ દરવાજા પાસે જઈ પહોંચ્યા, એ સમયે પ્રહરીઓ ફૂટીને આડા આવી ઉભા રહ્યા અને તેમને જતા અટકાવવાની કોશિશ કરવા લાગ્યા. પણ એ સમયે કોની તાકાત છે કે, તેમના તે પ્રમળ વેગને ઝીલીને જતા અટકાવી શકે ? ચંદ્રાકારે તલ્વાર ફેરવીને રાજ દીનવલ્લભસિંહ મરણીયા થઇ એમાંના એકાદ સૈનિકનું માથું ઘડયા વિખૂટું કરી જમીનપર ઉડાવી દીધું. નિમેષમાત્રમાં વજ્ર શબ્દે બીજા એક સૈનિકના શરીરપર પણ સખ્ત આઘાત કર્યો. સૈનિક ચકરી ખાઇને માટીમાં ગમડી પડ્યો તથા એજ વખતે બેભાન બની ગયો. કિશોરસિંહે પણ માથાપર કુહાર કિંવા કુહાડો ફેરવતાં ફેરવતાં એકાદ બે સૈનિકોને ધૂળ ચાટતા કરી દીધા. કેવળ એક સૈનિક સિવાય બીજો કોઇ પણ સૈનિક મર્યો નહિ, સઘળા દારુણ આઘાતે ધાયત્ર થઇને જમીનપર રમદોળાવા લાગ્યા. આ સર્વ અદ્ભુત વ્યાપાર જોઇને સઘળા લોકો સ્તબ્ધ થઇ ગયા, દર્શકમંડળીએ બન્ને બાજુમાંથી દૂર સરી સરીને દરવાજાનો માર્ગ મોકળો કરી દીધો. આરોપી અને જલ્લાદ એ જીવતી જમતી દીવાલબેદી સડેડાટ દરવાજામાંથી બહાર નીકળી આવ્યા. ત્યાર પછી ખૂબ જોરથી દોડવા માંડ્યાં, દોડતાં દોડતાં છેવટે તેઓ બન્ને, જ્યાં આગળ બે સુસજ્જિત અસ્ત્રો તેમની વાટ જોતા હતા; ત્યાં આગળ

આવી પહોંચ્યા. એમાંના એક અશ્વની પીઠ પર કિશોરસિંહનાં કપડાંની પોટલી બાધેલી હતી, કિશોરસિંહ એકદમ ફેંદીને પોતાના એ અશ્વ પર સવાર થઇ ગયો. “ચઢી જાઓ, મહારાજ ! જલ્દી ધોણ પર ચઢી જાઓ, વિલંબ ન કરો, શત્રુઓ પાછળ પડ્યા છે, છેક નજીકમાં આવી લાગ્યા છે.”

રાજા દીનવલ્લભસિંહને આવી વાત કહીને કિશોરસિંહે ખીજ બાબુએ નજર કરી, જોયું તો તેને પોતાની ને પૂર્વપરિચિતા દીવાની દુર્ગની દીવાલ સાથે અઢેલીને ચૂપચાપ ઉભેલી જણાઇ આવી. એ જોઇને પ્રફુલ્લવદને દીવાનીના તરફ કટાક્ષપાત કરી કિશોરસિંહે કટાક્ષ સંકેતમાંજ કૃતઘટા દર્શાવી. રાજા દીનવલ્લભે પણ એક ફેફકે ખીજ અશ્વની પીઠ પર આરોહણ કર્યું. દીવાની અત્યાર સુધી પોતાના મનમાં ને મનમાં જ વિચારી રહી હતી. અત્યારે તેની બંને આંખોમાં આનંદની જ્યોતિ ખીલી ઊઠીઃ—“ નહાસો, નહાસો, સત્વર નહાસો. હવે નકામી ઢીલ ન કરો. નરકકુંડમાંથી નહાસી છૂટો. વાયુની પેઠે ઉડવા માડો. અશ્વોને દોડાવવા માડો.

બંને જણાએ પોતપોતાના અશ્વને એડી મારી દોડાવી મૂક્યા. બંને અશ્વો તરતજ બંને સવારોને પીઠ પર લઇને નક્ષત્ર વેગે દોડવા માંડ્યા. જોતજોતામાં સહુની આંખોથી અદશ્ય થઇ ગયા. દીવાની પણ હસતી હસતી જુદા માર્ગેથી, જુદી દિશાએથી ચાલી ગઇ. ક્ષણ માત્રમાં આ બધું કામ પતી ગયું. તે વેળાએ દુર્ગમાં ઉપજેલો ખળભળાટ બિલ્કુલ અવર્ણનીય હતો. રાજપ્રતિનિધિ રાજા કરુણસિંહ, મંગળસિંહ આદિ સર્વ ગુસ્તાના માર્યા લાલચોળ થઇને એકી સાથે મેઘનાદ પ્રમાણે ગર્જના કરવા લાગ્યા, પ્રેક્ષકોના સમુદાયમાં પણ મહા કોલાહલ મચી ગયો. પરંતુ હવે એ સર્વ શા કામનું ? હાથમાં આવેલો શિકાર તો આખાદ છટકી ગયો, વધમંચ પર ચઢેલો બચકર ગુન્હેગાર તો આખાદ નહાસી ગયો ! ધીમે ધીમે રાજપ્રતિનિધિઓની આંખુબાંજુમાં પ્રેક્ષકોની એટલી બધી બીડ જામી ગઇ કે, કોઇને કોઇનું બોલવું સાંભળવાનો પણ ઉપાય રહ્યો નહિ.

સેનાપતિ નીલાંબર નીલકંઠ મહાકોપે જ્વલન્ત અગ્નિનો અવતાર બની ગયો. એના આક્રોશનો અવધિજ ન રહ્યો. “ પકડો, પકડો, મારો-મારો ! દોડો-દોડો ” ઇત્યાદિ વજ્રવત મંબીર મર્જનાઓ કરતો કરતો એ મહા વિશાળ માનવમેદનીમાંથી તે એકદમ વાયુવેગે

ઘોડો દોડાવતો દોડાવતો બંદિવાન રાજા દીનવલ્લભસિંહ તથા દમાબાજ બક્ષાદ કિશોરની પાછળ જવા માટે ચાલી નીકળ્યો. અશ્વના પગની ઠોકરોથી તથા સેનાપતિની તલ્વારની તીખી ધારથી દર્શકમંડળી-માના પાંચસાત માણસો ધાયલ થઇને જમીનપર ગમડી પડ્યાં. સઘળા લોકો જાણે વીજળીના ચમકારાની પેઠે ચમકીને સેનાપતિની પાછળ દોડી નીકળ્યા. કોઇના હાથમાં તલ્વાર, કોઇના હાથમાં બાલો, કોઇના હાથમાં લાકડી, વગેરે જેના હાથમાં જે કાંઇ હથિયાર હતું તે ઉગા-મીને તેમણે દુર્ગક્ષેત્રને જાણે રણક્ષેત્ર બનાવી દીધું. અશ્વના પગની ઠોકરોથી ખીજા કેટલાંક માણસો પણ મરવા લાગ્યાં. સેનાપતિ એ તરફ કશું પણ લક્ષ ન આપતાં નક્ષત્ર વેગે ઘોડો દોડાવે જતો હતો. દુર્ગના કેટલાક સૈનિકો સિવાય ખીજા બધા લોકો રાજા દીનવલ્લભસિંહ તથા કિશોરસિંહના મંગલાભિલાષી હતા. ખારીમાં બેઠેલા રાજપ્રતિનિધિઓ જવલન્ત ક્રોધે ઉપરાસાપરી મારો મારો, શબ્દોનો પોકાર કરી રહ્યા હતા. સર્વ પ્રજાજનો પણ એમના ‘મારો, ‘મારો’ શબ્દની સાથે સાદ પૂરાવી સેનાપતિપર આક્રમણ કરવાની ચેષ્ટા કરી રહ્યા હતા. સેનાપતિના પૈશાચિક નિષ્ઠુર વ્યવહારથી, જેમના ભાઈબંધુઓએ અશ્વના સંગાંવહાલાઓએ પ્રાણ ગુમાવ્યા, તેઓ સર્વ ત્યારે મરણીયા થઇ પડ્યા અને એ સાથે સેનાપતિનો મંહાર કરવાના દૃઢ નિશ્ચયપર આવી ગયા. કોઇએ કોઇની વાતને પણ કાનપર ધરી નહિ. સહુ પોતપોતાની ઈચ્છામાં આવે, તેમ સેનાપતિને અસંખ્ય ગાળો ભાંડવા લાગ્યા. પગવારમાં દુર્ગના આંગણામાં લોહીની નદીઓ વહી ચાલી, બયાનક ખૂતરેણ મચી ગઇ. રાજા દીનવલ્લભસિંહના પ્રાણ બચી ગયા અને એને બદલે ખિચારા અસંખ્ય નિર્દોષ પ્રજાજનો માર્યા ગયા. ક્રોધામન્ત પ્રજાએ ચારે તરફથી સેનાપતિને ઘેરી લીધો. એક બહાદુર બળવાન પુરુષે સેના-પતિના અશ્વની ડાખી બાજૂના પેટમાં તીક્ષ્ણ છુરો ધોંચી દીધો. સવારને ઉલટાવી પાડી મરણની વેદનાથી દારુણ ચીત્કાર કરતો અશ્વ એકદમ રણક્ષેત્રમાં ગમડી પડ્યો; પડતાંની સાથેજ પંચતત્વ પામ્યો. અશ્વના મોટા શરીર નીચે ખીજા પણ કેટલાક લોકો માર્યા ગયા.

સેનાપતિ જમીનપરથી ઉઠી ઉભો થયો, થરથર કંપવા લાગ્યો. સઘળા લોકો કૂદી કૂદીને સેનાપતિની ગર્દનપર જઇ તૂટી પડ્યા; પ્રજા-જનોના દારુણ દબાણથી તે બેભાન થઇને જમીનપર ગમડી પડ્યો. લોકો તેના શરીરપર જઇ ઉભા રહ્યા, શરીરને ખૂબ ખૂંદવા તથા

રંગદોળવા લાગ્યા. કેટલાક હિંસાતુર પુરુષો પોતપોતાના મિત્ર, બંધુ કે સગાંવહાલાના વૈરનો બદલો વાળવાની અભિલાષાથી સેનાપતિના એ દુર્બળ દેહપર લાકડીઓનો સપાટો પણ ચલાવવા લાગ્યા. સેનાપતિનું શરીર એ સમયે બખ્તરથી ઢંકાયલું હતું, એ બખ્તરજ ત્યારે તેના કાળરૂપ થઈ પડ્યું; મરણનું મુખ્ય યંત્ર થઈ પડ્યું. લોકોએ જમીનપર આઘાટતા એ શરીરના બખ્તરને દબાવી દબાવીને, પીસી પીસીને પોતાની દાઝ હોલાવવા લાગ્યા. ક્ષણવારમાં એ સર્વ મરણીયા માણસોએ સેનાપતિને તેની કરણીનું કુદળ ચખાડીને ચમાલચમાં મોકલી આપ્યો. તેના પ્રાણ ઉડી જવા છતાં પણ લોકો શાંત થયા નહિ. સેનાપતિના મુડદાંપર તેઓ ખૂન જીલ્મ કરવા લાગ્યા, ઉલટાવી પલટાવીને એ મુડદાંને તેમણે સહુએ છિન્ન વિચ્છિન્ન કરી નાખ્યું. અંતે પૈશ્ચાત્તિક સેનાપતિનું બખ્તરથી ઢંકાયલું મુડદું ચૂર્ણ વિચૂર્ણ થઈ ગયું; રંગદોળાઈ રોળાઈને ધૂળ થઈ ગયું. બસ, એને એના પાપનું પ્રતિદ્વંધ મળી ગયું.

રાજા કરુણસિંહ આ સર્વ દશ્યને પોતાની નજરોનજર જોઈ રહ્યો હતો. પ્રત્યક્ષ પ્રતિનિધિપર હાથ ઉગામે એટલું સાહસ પ્રજ્ઞાનોથી થઈ શકે તેમ નથી, એવી પ્રથમ તેના મનમાં એક દૃઢ ધારણ્યા બંધાઈ ગઈ હતી; પરંતુ ત્યાં આગળ જામેલા લોકોનો રાજા દીનવલ્લભસિંહ પર કેવો અપૂર્વ પ્રેમ હતો, એની તેને કશી કલ્પના પણ નહોતી. તેને માટે એ સર્વ લોકો પોતાના પંચ પ્રાણ આપવાને તૈયાર હતા. સેનાપતિનું આવી વિષમ રીતે મૃત્યુ થયેલું જોઈને તેણે તરતજ એક સીસોટી બહાર કાઢી જોરથી વગાડવા માંડી. એ જોઈને સર્વ પ્રજાજનો તદ્દન સ્તાંભિત થઈ ગયા.

હજી આવો પ્રકાર ચાલી રહ્યો હતો, એવામાં દુર્ગનો સુબેદાર પચીસ હથિયારબંધ સૈનિકોસહિત ત્યાં આવી લાગ્યો. તેની પાસે જઈને રાજા કરુણસિંહ ઉપહાસપૂર્વક બોલ્યો કે:—“સુબેદાર ! શું તમે દુર્ગનો બંદોબસ્ત તો આવોજ રાખો છો ને ? જુઓ, સ્વયં સેનાપતિને પણ આ સર્વ દુષ્ટ બંડખોર પ્રજાએ મારીને ઠાર કરી નાખ્યો છે ! શું તમારે માટે આ કાંઈ ઝાઝી શર્મની વાત છે ? જોઈ શું રહ્યો છો ? પકડો આ સર્વ દુરાચારી બળવાખોર બદમાશોને અને કરી દો કારાગૃહમાં કેદ !” આમ કહીને તેણે પોતાની રહામે ઉમેલા લોકો તરફ ધસારો કર્યો. અને કહ્યું:—“કેટલાક સ્વારોને તે દુષ્ટ રાજદોષીઓની પાછળ હમણાં ને હમણાંજ મોકલી આપો.”

સુમેદારે એકવાર સર્વજનો સમક્ષ નેત્રસંકેત કર્યો, એથી એક ક્ષણનો પણ વિલંબ કર્યા વિના સઘળા લોકો ધીમે ધીમે દુર્ગમાંથી બહાર નીકળવા માંડ્યા.

“પણ મહારાજ! સેનાપતિ સાહેબની શી વ્યવસ્થા કરવાની છે?” સુમેદારે નમ્રતાથી પૂછ્યું.

“તમે આવુંજ યોગ્યતા રહેવાના કે?” રોષથી ગર્જના કરી રાજા કરુણસિંહ બોલ્યો:—“પહેલાં તો તે રાજદ્રોહીઓને પકડવાની વ્યવસ્થા કરો. જોઈ શું રહ્યા છો, જાઓ. હું અહીં સેનાપતિ પાસેજ હાજર છું.”

કરુણસિંહનું બાપણુ સાંભળીને સુમેદાર મનમાં તે મનમાં બ-
હોળ ચમકી ઉઠ્યો. પરંતુ કરે શું? લાચારીથી તેને ત્યાંથી જવું પડ્યું. ધીમે ધીમે પ્રેક્ષકો આનંદસહિત દુર્ગમાંથી બહાર નીકળવા લાગ્યા. રાજા કરુણસિંહે પોતાની મંડળીની સહાયતાથી સેનાપતિના મૃતદેહને દુર્ગના એક ઓરડામાં લાવી મૂક્યો. સૂર્યોદય થતાં પહેલાં જ શત્રુ-
ગઢ દુર્ગ હજારો માણસોની મેદનીથી ચીકાર ભરાઈ ગયો હતો, અત્યારે તે બિલ્કુલ નિર્જન અથવા ઉજ્જડ બની ગયો. સર્વત્ર સર્વથા સ્તબ્ધતા ઊવાઈ ગઈ.

આપણી નવલકથાનો નાયક કિશોરસિંહ અહીં શી રીતે આવી ચઢ્યો હતો, એનો ફરીવાર કાંઈક ઉલ્લેખ કરીને આપણે પાછા ધણા સમય થયાં ત્યાંની દીધેલી આપણી પૂર્વ પરિચિત રાજધાની સુરંગ-
પુર બહુ પાછા ફરીશું! પ્રસ્તુત પુસ્તકના અંતિમ પ્રસંગમાં વૃદ્ધ વનચરી અથવા દીવાની પાસેથી શત્રુગઢ દુર્ગની સઘળી હકીકત સાં-
ભળ્યા પછી કિશોરસિંહે જે અદ્વિતીય સાહસ દર્શાવ્યું હતું એ ખરે-
ખર બહુજ પ્રશંસનીય હતું. વૃદ્ધવનચરીના કહેવા મુજબ દુર્ગનો સુમે-
દાર પોતાને સહાયભૂત થઈ શકશે, એવો તેના મનમાં દૃઢ નિશ્ચય થઈ આવ્યો હતો અને એ સાથે ચંડાળના વેશમાં જઈ રાજા દીનવલ્લભને મુક્ત કરવાનો મનસુબો થઈ આવ્યો હતો. દ્વિતીય વિભાગના શેષ પ્રસ-
ંગમાં કિશોરસિંહે દીવાનીને ઘોડાની વ્યવસ્થા કરવાનું ગુપચૂપ સૂચવી દીધું હતું અને એ સૂચના પ્રમાણેજ દીવાનીએ પ્રથમથી જે અગ્રે-
તૈયાર કરાવી રાખ્યા હતા. મધ્યરાત્રિએ સુમેદારે દુર્ગના દરવાજામાંથી કાંઈપણ ગુપ્ત કારણવશાત્ બહાર નીકળતી વેળાએ એ દીવાનીને દુર્ગના એક ગુપ્તદારમાંથી બહાર નીકળતી જોઈ હતી. તે ગુપ્તદારની બધી

ખાતમી તેણે કિશોરસિંહને આવીને કહી સંભળાવી હતી. તેથીજ કિશોરસિંહે ગુપ્તદાર દ્વારા દુર્ગમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. તે વેળાએ તે રાજ દીનવલ્લભસિંહના વધસ્થળની તૈયારી કરવામાં ગુંથાયેલો હતો. તેની મુલાકાત કરવામાં કિશોરસિંહને ઘણી મહેનત પડી હતી. છેવટે મધ્ય-રાત્રિએ જ્યારે ઓરડામાં રાજકુમારને લઈ જવા માટે દીવાનીએ જ્યારે એક મૃતબાળકને પ્રથમથીજ લાવી મૂક્યું હતું, તે ઓરડામાં તે ગયો હતો. તે સમયે ત્યાં આગળ દુઃખાશ્રુ વરસાવતી સુમેદારની સ્ત્રી એકલીજ બેઠેલી તેની નજરે પડી હતી. અજાણ્યા માણસને એકદમ અંદર આવેલો જોઈને પ્રથમ તો તે ચમકી ઉઠી હતી. એથી કિશોરસિંહે તેને શાંત કરવાના આશ્ચર્યથી અતિ મૌન્ય સ્વરે કહ્યું હતું કે:—“ બહેન ! તું મારી બહેન બરાબર છે ! તું અત્યારે શા દુઃખમાં આવી પડી છે, એ બધું મારા જાણવામાં છે. મારી જાણીતી એક અદ્ભુત વ્યક્તિએ લગભગ એકાદ પ્રહર પહેલાં મને બધી હકીકત કહી સંભળાવી છે. બહેન ! તું મારો જરા પણ ભય રાખીશ નહિ, હું તને કશી પણ ધજા કરીશ નહિ. ”

“ તમે જાણો છો ? તમે કોણ ! તમે અહીં શી રીતે પ્રવેશ કર્યો ? ” દુઃખી સ્વરથી પરંતુ આશ્ચર્યથી એક પછી એક સેનાપતિની સ્ત્રીએ કિશોરસિંહને આ સઘળા સવાલો પૂછ્યા.

“ કાલે રાત્રે તારા પતિના હાથમાં તારું મૃત બાળક હતું, એ બાળકને બૂલથી હુંજ—”

“ કોણ કિશોરસિંહ ! પણ તું પુનઃ અહીં ક્યાંથી ! ”

“ હા, આ દુષ્ટોના હાથમાંથી રાજ દીનવલ્લભસિંહનો બચાવ કરવા માટે હું અહીં પુનઃ આવ્યો છું. મને સુમેદાર સાહેબની સહાયતાની આવશ્યકતા છે. ”

“ હાય ! હાય ! તેમના હાથમાં શું છે ? ” નિરાશાજનક સ્વરે તે બોલી:—“ હવે બધી બાજુ રાજપ્રતિનિધિઓના હાથમાં રમી રહી છે, તેઓ એકાદ જહલાદ પણ લઈ આવ્યા છે—”

“ હવે એ બધી વાતોની કશી જરૂર નથી. એનો હું બધો બંદોબસ્ત કરી લઉંશ. મારાથી એ વિષયમાં સંપૂર્ણ રીતે સફળતા મેળવી શકાશે. પણ એકવાર સુમેદારની અને મારી મુલાકાત થવી જોઈએ—”

સુખેદારની અી તરતજ જીડી ઉભી થઇ. તેણે બહાર આવી-
ને પોતાના પતિને બોલાવવા માટે એક માણસ મોકલી આપ્યું.
થોડીવારમાં સુખેદાર અંદર આવ્યો. કિશોરસિંહને જોતાંજ તેને પોતાની
પત્ની પ્રમાણે આશ્ચર્ય ઉપજી આવ્યું. આનંદદુર્ગમાં બનેલા બનાવોની
ધણી ખરી વાતો તેને કાને આવી હતી. એ પરથી કિશોરસિંહની
તેને ધણી સારી માહિતી મળી ગઈ હતી. તે રાજપ્રતિનિધિઓની
સાથે પોતાના દુર્ગમાં આવ્યો છે, એવી તેને પ્રથમ માહિતી નહોતી,
પરંતુ સવારે સેનાપતિ નીલાંખર નીલકંઠ કે જે પ્રજ્ઞના બળવામાં
મરણને શરણ થઈ ગયો હતો, તેના મુખેથી તેને કિશોરસિંહના
સંબંધમાં સઘળા માહિતી મળી ચૂકી હતી. સેનાપતિ પછી નીચી
પદવી ધરાવનાર એ સુખેદારજ હતો. પરંતુ સુખેદાર સેનાપતિના જેવો
અન્યાયી અને અવિચારી નહોતો. તેણે રાજ દીનવલ્લભસિંહને બચા-
વવાનો પ્રથમથીજ દૃઢ સંકલ્પ કરી લીધો હતો. દીવાનીની સાથે
મળી તેણેજ પેલા બે અશ્વોનો બંદોબસ્ત પણ કરાવી આપ્યો હતો.
જ્યારે રાજ દીનવલ્લભસિંહને, રાજ કરુણસિંહ, રાજચંદ્ર, રાજ મંગ-
ળસિંહ આદિ પ્રતિનિધિઓએ રાજદ્રોહી ઠરાવ્યો, ત્યારે કિશોરસિંહને
પણ એ અપરાધનો અપરાધી ગણવામાં આવ્યો છે, એવું એ સુખેદાર
જાણી શક્યો હતો. અસ્તુ. સુખેદાર અને કિશોરસિંહની વચ્ચે ધણીવાર
સૂઝી વાતચીત ચાલી. છેવટે કિશોરસિંહે ગંભીરસ્વરે કહ્યું:—“ તમે
કહો છો, તે પ્રમાણે શત્રુગઢનિવાસી સર્વજનોનો રાજ દીનવલ્લભ-
સિંહપર પુષ્કળ પ્રેમ છે, અને એવી ખાત્રી થવાથીજ હું અત્યારે
આવું અસીમ સાહસ કરવાને તૈયાર થયો છું. મને આશા છે કે, તમે
જો મને કાંઈપણ સહાયતા કરશો, તો હું અવશ્ય રાજ દીનવલ્લભ-
સિંહનો ઉદ્ધાર કરવામાં સફળ થઈ શકીશ. મેં મારી પરિચિતા દીવા-
નીને મુખેથી સાંભળ્યું છે કે, તમે રાજ દીનવલ્લભની હત્યામાં
લેશ માત્રપણ રાજ નથી, સરદાર ! એવી વાત સાંભળીને તમારાપર
જિગરનો ખરો વિશ્વાસ રાખી હું અત્યારે અહીં તમારી મદદ મેળ-
વવા માટે આવ્યો છું. તમે મને મદદ કરશો તો રાજ દીનવલ્લભસિંહ
જરૂર બચી જશે, એમાં કશી પણ શંકાજ નથી. વળી કદાચ એમાં
કાંઈ સંકટ આવશે, તો તેની પણ મને કશી પર્વાજ નથી. હું હવે
તમારા કહેવા પ્રમાણે દુર્ગના કાટ પાસે જઈ છું. હવે સૂર્યોદય થવામાં
ધણીજ થોડો વખત બાકી રહ્યો છે, એટલે પ્રતિનિધિઓ જ્યારે

જલ્લાદની માગણી કરે, ત્યારે તમે મનેજ બોલાવીને વધસ્થળપર હાજર કરી દેજો અને એ સાથે એમને પણ કહી દેજો કે, જલ્લાદ આવું જઘન્ય કાર્ય કરતાં અત્યંત લજ્જાવશ થાય છે, માટે એ પોતાનું મુખ કોંઈને પણ ન બતાવતાં કેવળ કાળા પોશાકથી પોતાનું આખું શરીર આચ્છાદિત કરી આ કામ ખતમ કરવા માગે છે. “ મને આશા છે કે, પ્રતિનિધિઓ આ વિષયમાં કાંઈ પણ હરકત કરશે નહિ. આમ કરવાથી બધું કામ સત્વર પતી જશે. જલ્લાદના વેશમાં મયા પછી મને જે કાંઈ યોગ્ય લાગશે તે ઉપાયે હું રાજ દીનવલ્લભને બતાવી લઈશ. વળી રાજ દીનવલ્લભસિંહપર મારું પુરાતન વૈર છે અને એ વૈર વાળવાના ઇરાદાથીજ હું તેમની હત્યા કરવા માગું છું, એમ કહેવાથી પ્રતિનિધિઓના મનમાં કાંઈ પણ સંદેહજ રહેશે નહિ. જે એકવાર મારો વધમંત્ર પાસે પ્રવેશ થઈ શકશે, તો પછી મને રાજને મુક્ત કરવામાં એક ક્ષણનો પણ વિલંબ લાગશે નહિ, એમ તમે ચોક્કસ માની લેજો. સુમેદાર સાહેબ ! તમે કશી પણ ચિંતા કરશો નહિ, ત્યાર પછીની બીજી બધી તૈયારી મેં કરી લીધી છે.”

આ કારસ્થાન કેટલે અંશે ફળીભૂત થયું અને આપણા કથાનાયક કિશોરસિંહે રાજ દીનવલ્લભને કેવી રીતે મુક્ત કર્યો, એ તો આ પહેલાંજ વાંચક બંધુઓના જાણવામાં આવી ગયું છે, માટે આ સ્થળે એનો પુનરુલ્લેખ કરવાની કાંઈ આવશ્યકતાજ નથી.

દ્વિતીય પ્રસંગ

ગુપ્તહન્ટાનું તીક્ષ્ણ ખંજર !

યો મિત્રં મધુનો વિકારકરણે સંગાસસંપાદને ।
સર્પસ્ય પ્રતિબિમ્બમંગદહને સપ્તાર્ચિષઃ સોદરઃ ॥
ચૈતન્યસ્ય નિષૂદને વિષતરોઃ સબ્રહ્મચારી ચિરં ।
સ ક્રોધઃ કુશલામિલાષકુશલૈઃ પ્રોન્મૂલમુન્મૂલ્યતામ્ ॥

ભાવાર્થઃ—“ પોતાના જીવના કલ્યાણની ઇચ્છામાં કુશળ પુરુ-
ષોએ ક્રોધને મૂળમાંથીજ હેદીને ઉખેડી નાખવો જોઈએ; કારણ કે,
તે ક્રોધ ચિત્તનો વિકાર કરવામાં દાહનો મિત્ર છે, ત્રાસ ઉત્પન્ન કરવામાં
સાપના પ્રતિબિંબરૂપ છે, શરીરને બાળવામાં અગ્નિનો ભાષ છે, જ્ઞાનનો
નાશ કરવામાં વિષવૃક્ષનો સાધર્મિક છે અર્થાત્ એર સમાન છે.”

દિવસ આથમી ગયો હતો, રાત્રિનો એકાદ પ્રહર થવા આવ્યો
હતો. આકાશમાં નક્ષત્રમંડળથી (વંટળાયેલો ચંદ્રમા સફેદ ચાંદનીનો
પૃથ્વીપર અસ્ખલિત વરસાદ વરસાવી રહ્યો હતો. પ્રકુલ ચંદ્રપ્રકાશ-
માં સુરંગપૂરની ઉંચી ઉંચી ઇમારતોનાં શિખરોએ, રમણીય મહાલ-
યોએ તથા દેવાલયના કળશોએ શુભ વસ્ત્ર પરિધાન કરેલાં છે કે
શું, એવો ભાસ થઈ આવતો હતો. વચ્ચે વચ્ચે તે વિસ્તૃત આકાશ
મંડળમાં—સુખકર જ્યોત્સ્ના સાગરમાં ચક્રોરપક્ષીઓ આનંદસહિત
વિહાર કરતાં, જેવામાં આવતાં હતાં. આવા સુખકર પ્રસંગે શુભ
કૌમુદી—(ચાંદની)ના આલ્હાદકારક સ્પર્શથી આનંદિત ન થતાં, સુરંગ-
પૂરના પ્રજાજનોનું દુઃખ જોઈને પ્રકૃતિદેવી હિમખંડુના, અશ્રુથી ભરે
દુઃખાશ્રુ વરસાવી રહી હોયની ! એવું ભાસતું હતું.

સુરંગપૂરના મુખ્ય દેવાલયનો વ્યવસ્થાપક ગંગાધર ગંગોપાધ્યાય
ઉદ્ધે બંડારી મહારાજ, પરમદિવસે રાત્રે રાજ મંગળસિંહના મકાને
મૂર્તિ આપવા ગયો હતો, તે સમયથીજ વાંચકર્ણધુઓ તેના સંબંધમાં
કશા પણ સમાચાર મેળવી શક્યા નથી. આજે રાત્રે બંડારી મહા-
રાજ, સદાશિવભાટ, શાંતિપ્રસાદ બ્રાહ્મણ અને સુંદરી લલિતપ્રભા એ
ચારે જણાં દેવાલયના અન્તઃપુરમાંના એક ગુપ્તગૃહમાં એકી સાથે

એઠલાં હતાં, ભોજન સામગ્રી મોં આગળ પીરસાઈ ચૂકી હતી. પરંતુ કોઈ તેનો સ્પર્શ પણ કરતું નહોતું. સર્વનાં મુખમંડળ વિષણુ થઈ પડ્યાં હતાં; મહા ભયથી, મહા સંશયથી અને મહા ચિંતાથી સર્વથા નિસ્તેજ બની ગયાં હતાં. સર્વે વિચારી રહ્યાં હતાં કે, “કિશોરસિંહ ક્યાં છે ? આજ ત્રણ ત્રણ દિવસ વીતી ગયા, છતાં કિશોરસિંહ કેમ પાછો ન આવ્યો ! એ ગયો ક્યાં ? એનું થયું શું ?” આ સર્વ દારુણ વિચારોથી તેમના સર્વના હૃદયની સીમા પરિસીમાજ રહી નહોતી.

ગૃહ નિસ્તબ્ધ હતું. ગંભીર નિસ્તબ્ધ બની ગયું હતું. કિશોરસિંહને માટેજ સર્વે ઉત્કંઠિત થઈ પડ્યાં હતાં. ભંડારી મહારાજ કિશોરસિંહને બાળપણથીજ ઘણી સારી રીતે ઓળખતો હતો અને એ સાથે એનાપર અત્યંત સ્નેહ પણ રાખતો હતો. વળી ખાસ કરીને તેના સાહસ, શીલતા, વિનય, ગાંભીર્ય, વીરત્વ આદિ સર્વ પ્રકારના સદ્ગુણોએ ભંડારી મહારાજના મનમાં એથી પણ વિશેષ મમતા ઉપજાવી દીધી હતી. કિશોરસિંહ ભવિષ્યમાં શૂરવીર અને સત્તાવાન પુરુષ થશે, એવી તેને પહેલેથીજ ખાત્રી થઈ ચૂકી હતી. વૃદ્ધ સદાશિવભાઈ કિશોરસિંહને કેટલો બધો ચહાતો હતો, એ તો વાંચકોના જાણવામાંજ છે ! આનંદદુર્ગના કુટિલ કારસ્થાનને સમયે તે ઘણીજ અજાણ્ય રીતે કિશોરસિંહના જીવનની રક્ષા કરવાના હેતુરૂપ થઈ પડ્યો હતો. શાંતિપ્રસાદ મહારાજ કિશોરસિંહ પ્રત્યે પોતાના મોટા ભાઈના જેવો ભક્તિભાવ દર્શાવતો હતો. જો કે, શાંતિપ્રસાદ અત્યારે હવે સાધારણ રસોઈયો બ્રાહ્મણ નહોતો, પહેલેથીજ કઢી દેવામાં આવ્યું છે કે, રાય રણધીરસિંહ રાયના અનુચ્છથી શાંતિપ્રસાદ અત્યારે કિશોરસિંહનો બરાબરીઓ થઈ પડ્યો હતો, તેમ છતાં પણ શાંતિપ્રસાદે તેવું અભિમાન ધારણ કર્યું નહોતું. સાક્ષાત્ સંબંધમાં તે માલિકના જેવું માન તેના તરફ દર્શાવતો નહોતો એ ખરું; પરંતુ ભક્તિ, શ્રદ્ધા તથા યથેષ્ટ સન્માન દર્શાવવામાં તે લેશ માત્ર પણ કુંઠિત થતો નહોતો. બાલિકા લલિતપ્રભા પણ કિશોરસિંહને જ્યેષ્ઠ બંધુની પેઠે ચાહતી હતી, એથી અકસ્માત્ કિશોરસિંહની લાંબા વખતની ગેરહાજરીથી તેઓ સર્વ મહા ઉદ્વિગ્ન થઈ જાય, તો તેમાં અજાણ્યથી જેવું પણ શું હોઈ શકે ? સર્વે પોતપોતાના મનમાં તરેહતરેહના અહિંસાની આશંકાઓ કરતાં હતાં. શીકી નજરથી પરસ્પર ચારે બાજુનાં પરસ્પરનાં મુખ બહુ વારંવાર જોયાં કરતાં હતાં. કોઈના

મુખમાંથી એક અક્ષર પણ બહાર નીકળતો નહોતો. એ સમયે એ ઝોરડામાં જાણે કોઈ મહા બયાનક બ્યાપાર બની ગયો હોયની ! એવોજ ભાસ થઈ આવતો હતો. સર્વે ચિંતાના ઉંડા ઉદાઘમાં ગોથાં ખાધ રહ્યાં હતાં.

શાંતિપ્રસાદ તથા સદાશિવની સ્થિતિ એટલી બધી ખેદજનક થઈ પડી હતી કે તેમણે છેલ્લા બે ત્રણ દિવસ થયાં પુરો આહાર પણ કર્યો નહોતો. આથી લલિતપ્રભાના મનમાં પણ અત્યંત દુઃખ ઉપજી આવ્યું. તે ધણી સારી રીતે જાણી શકી કે, શાંતિપ્રસાદ કિશોર-સિંહને ખરા જિગરથી ચાહે છે અને એમની બંનેની વચ્ચે અપૂર્વ સ્નેહ છે, તે કદાપિ ખંડિત થાય તેમ નથી. લલિતપ્રભાએ શાંતિ-પ્રસાદના મનનું સમાધાન કરવા માટે ઘણા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા, પોતાના મૃદુ મધુર સંભાષણ દ્વારા તેના ચિત્તને સંતુષ્ટ કરવામાં તેણે કશી પણ કસર રહેવા દીધી નહિ; પરંતુ એ સર્વ ઉપાયોનું કશું પણ સુપરિ-ણામ ન આવતાં શાંતિપ્રસાદનું મન ઉલટું અધિક દુઃખી થવા લાગ્યું. કિશોરસિંહનું સ્મરણ કરી કરીને તે વારંવાર તેના ગુણોના ગાન ગાવા લાગ્યો અને એ સાથે શોકનો માર્યો પોકેપોકે રોવા લાગ્યો. ઘણીવાર સૂધી દુઃખાશ્રુ વરસાવ્યા પછી શાંતિપ્રસાદ પાછો શાંત થઈ કોઈ ઊંડા વિચારમાં ગુંથાઈ ગયો.

પુનઃ એ ગૃહ નિઃસ્તબ્ધ થઈ ગયું. ઘણીવાર પછી મૌનનો ભંગ કરી શોકાતુર સ્વરે, ધીમા અવાજે બંડારી મહારાજે કહ્યું કે—
“આ ચમત્કારિક વાતોનો હું જેમ જેમ ઝાઝો વિચાર કરું છું, તેમ તેમ તેમાં કંઈનું કંઈ વિલક્ષણ રહસ્ય છુપાયેલું હોય, એવું મને જ-ણાઈ આવે છે. મારા મનમાં સંદેહ અને વિસ્મયનું પ્રમાણ વધવા માંડે છે. મને લાગે છે, કિશોરસિંહ કદાચ કોઈ ને કોઈ પ્રકારે રાજ-મહાલયના તે—”

“શું ?” મહાવિસ્મયથી શાંતિપ્રસાદ બોલી ઉઠ્યો:—“શું ? રાજમહાલયમાંથી રાજકુમારને ચોરી જવાના કારસ્થાનમાં કિશોર-સિંહ પણ સમ્મત થયો હોય, એમ આપ કહેવા માંગો છો ? ના—ના, કિશોરસિંહ એવી ભાંજગડમાં કદાપિ પડેજ નહિ ! એવા પાપ-મય કારસ્થાનમાં કદાપિ સમ્મત થાયજ નહિ ! આપ આ પહેલાં પણ એકે બે વાર આવા શબ્દો બોલી ગયા છો પરંતુ યાદ રાખજો, કે જ્યારે ખરી ખીના જાહિર થશે, ત્યારે અવશ્ય જોઈ શકશો કે, આ-

પતું આ અનુમાન સર્વથા અમુલ્ય હશે ! આપ કેવળ ખોટા ખ્યાલમાં જ ખેલી રહ્યા હતા ! રાજકુમારના હરણ સાથે કિશોરસિંહનો કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ હોય, એમ કદાપિ સંભવી શકેજ નહિ. એવા રાજદ્રોહી કાર્યમાં કિશોરસિંહ કોઈકાળે પણ સામેલ થાય નહિ.”

“ ના—ના ” ગંભીરવદને બંડારી મહારાજે કહ્યું:—“ ના, ના ! મારી વાતને ત્રિશુલ અસંભવિત ન ઠરાવો; એકદમ મારી વાતને હવામાં ન ઉડાવો. હું કહું છું, તેમાં કોંઈક પણ સત્યાંશ અવશ્ય સમાયેલો છે. તમે જરા વિચાર કરી જુઓ જોઈએ, કે જે દિવસે રાત્રે રાજકુમારનું હરણ થયું, તેજ દિવસે રાત્રે કિશોરસિંહ રાજમહાલયનાં દ્વારપર હાજર હતો, વળી જે સમયે રાજકુમારના ગુમ થવાની ગરબડ મચી, બરાબર એજ સમયે કિશોર પણ દ્વારપરથી કોણુ જાણે ક્યાં ગુમ થઈ ગયો હતો ! કિશોરસિંહને બહાર ઉભો રાખી રાજ મંગળસિંહના મહાલયમાં હું દાખલ થયો હતો અને દીવાનના હાથમાં મૂર્તિ આપી, બેચાર વાતો કરી, હું ફક્ત પાંચ સાત મિનિટમાંજ પાછો ફર્યો હતો, બસ, એ પાંચ સાત મિનિટમાંજ કિશોરસિંહ કોણુજાણે ક્યાં અદૃશ્ય થઈ ગયો હતો. મહાલયમાંથી બહાર નીકળી મેં તેની ઘણી ઘણી તપાસ ચલાવી હતી, પરંતુ મને તે સમયે તેનો કોંઈ પણ પત્તોજ મળ્યો નહોતો. રસ્તાપર ઉભા રહી મેં તેને ઘણી ખૂંચો મારી હતી, છતાં તેના તરફથી મને કશો જવાબજ મળ્યો નહોતો. રાજમહાલયનાં માણસો એ વખતે હાથમાં દીવાલો ઝાલી ચોરાયલા રાજકુમારની તપાસ કરવા માટે મહાલયમાંથી બહાર નીકળી પડ્યા હતા, અને મોટી મોટી ચીસો મારતા ત્યાંથી ખીજી બાજુએ દોડી ગયા હતા. કેમ, સમજ્યાને ? કે જે સમયે રાજકુમાર ગુમ થયો, બરાબર એજ સમયે કિશોરસિંહ પણ ગુમ થયો હતો ! એથી મને તો એમજ લાગે છે કે, કિશોરસિંહ પણ એ બેદી મામલામાં અવશ્ય મળેલો હોવો જોઈએ. ”

“ એમ પણ બની શકે. ” વિષણુ વદને અને ગંભીર સ્વરે શ્રીતિપ્રસાદે કહ્યું:—“ કદાચ એમ પણ બની શકે; કે એકી સાથે એવા બિન બિન પ્રકારના અનેક બનાવો બની જાય છે. પણ એથી કરીને કોંઈ કિશોરસિંહપર એવી આશંકા લાવી શકાય નહિ. કારણ કે, કિશોરસિંહના સ્વભાવનો હું ખૂબ ઓળખાતો છું અને એથીજ આપને ખાત્રીપૂર્વક આ સર્વ દલીલો આપી શકું છું. ”

કરુણુ મુખે લલિતપ્રભાએ કહ્યું:—“ હાં, પિતાજી મને પણ એવોજ નિશ્ચય થાય છે. આ જે વાત કહે છે, એવોજ વિચાર મારા મનમાં પણ આવે છે. બાળકને ચોરનારા શયતાનમંડળમાં કિશોરભાઈ શા માટે સામેલ થાય ! તેમને અને એ લોકોને શું લાગે વળગે ! માઈ હૈયું તો મને એમજ કહે છે, કે કિશોરભાઈ એ કામમાં જોડાયા નથી. પણ બીજા કોઈપણ કારણવશાત્ ક્યાંક ચાલ્યા ગયા છે. ”

“ના, બહેન !” કરુણુવચને ભંડારી મહારાજે કહ્યું:—“ના, બહેન ! હું કહું છું એમ થવાનો સંભવ છે ખરો; કારણ કે હું અને કિશોરસિંહ તે દિવસે મૂલ્યવાન મૂર્તિ લઈને રાજા મંગળસિંહને ત્યાં ગયા હતા. અને ત્યારપછીજ આ બધો ચમત્કારી બનાવ બન્યો હતો. જે સમયે રાજકુમાર ગુપ્ત થયો, તેજ સમયે કિશોરસિંહ પણ ગુપ્ત થયો હતો, કિશોરસિંહને મારો ત્યાગ કરી જવાનું કાંઈ પણ કારણ નહોતું, મેં તેનાપર પૂર્ણ પ્રેમ દર્શાવ્યો હતો, છતાં તે શા કારણથી ચાલ્યો ગયો ? એ સંબંધમાં બરાબર બારીક વિચાર કરતાં મને જણાઈ આવે છે કે, તે બીજે ક્યાંય પણ ન જતાં કદાચ રાજકુમારનું હરણ કરનારા કારસ્થાનીઓની સાથે મળી ગયો હોય, તો તેમાં કાંઈ શંકા જેવું નથી. એ ક્યાં ગયો ? શા કારણથી ગયો ? એ બાબતમાં મારાથી કાંઈ પણ સમજી શકાતું નથી. વળી જો કદાચ એ દુરાત્મા રાજકુમારના ચોરનારાઓ તેને બળાત્કારે ઉપાડી ગયા હોય, તો તેમાં પણ કાંઈ અબળયબી જેવું નથી. બહેન ! સત્ય શું છે અને અસત્ય શું છે, એ સંબંધમાં હું કાંઈ પણ પ્રકારનો દૃઢ નિશ્ચય પણ કરી શકતો નથી. ”

“જો કદાચ એમ થયું હોય—” એક નિઃશ્વાસ મૂકી, આંસુભરી આંખે લલિતપ્રભા તરફ એકવાર વાંકી નજરે નિરખી શુષ્કકંઠે શાંતિપ્રસાદે કહ્યું:—“ઓહ ! મારા પ્રિયબંધુ કિશોરસિંહનું કદાચ કાંઈક અમંગલ થયું હશે, જો તે કાંઈ આપત્તિમાં આવી પડ્યો હશે, તેનું કાંઈ સાઈ માફું થયું હશે, તો હાય ! માઈ શું થશે ! મારા જીવનના સુખની આશા સદાને માટે કરમાઈ જશે. કિશોર વિના આ શાંતિપ્રસાદનું પ્રાણપાંખી દેહ પિંજરનો ત્યાગ કરી સદાને માટે ઉડી જશે. ”

ચમકિત અને વિશુષ્ક નયને લલિતપ્રભાએ તરતજ શાંતિપ્રસાદના શુષ્કમુખ બાંધી જોયું. સરળબાલાનું હૃદય હૃદય સહસા ચરચરીને કંપી

ઊઠ્યું, શાંતિપ્રસાદ એ સર્વને સારી રીતે જાણી ગયો. લલિતપ્રભા પ્રતિ શાંતિપ્રસાદના મનમાં ને મનમાંજ અનુરાગ ઉપજ્યો હતો. કેવળ લલિતપ્રભાનું અનુપમ રૂપ જોઈનેજ એ અનુરોગ ઉપજ્યો નહોતો, પરંતુ બાલિકાની મીઠી મીઠી વાતો, સુશીલ વિનમ્ર સ્વભાવ, અતિથિ અભ્યાગત તરફનો સરલ સ્નેહ, સુમધુર પ્રકૃતિ આદિ સર્વએ હૃદયમાં ને હૃદયમાંજ અંકિત થઈને શાંતિપ્રસાદના ચિત્તને જાણે, કોઈ મોહન મંત્રે એ બાલિકાના પ્રેમમાં વિમુગ્ધ કરી દીધો હતો. બાલિકા લલિતપ્રભા એ વયમાં પ્રેમની વાતો જાણતી નહોતી, પ્રેમની ધારણા ધારતી નહોતી, તથાપિ બાલિકાનું હૃદય શાંતિપ્રસાદના રૂપ-ગુણથી આકૃષ્ટ થયું હતું; શાંતિપ્રસાદને લલિતપ્રભાએ મનમાં ને મનમાંજ ચાલ્યો હતો. લલિતપ્રભાના લાવણ્યમાં મોહક શક્તિ વ્યાપેલી હતી, એથી શાંતિપ્રસાદ પણ તેના અત્યંત અનુરાગી થઈ પડ્યો હતો.

જે સમયે લલિતપ્રભા શાંતિપ્રસાદના શોકાતુર મુખબાજી જોઈ રહી હતી, તે સમયે તેની સ્થિતિ ખરેખર અવસોકવા યોગ્ય થઈ પડી હતી. એ સમયના તેના હૃદય તથા કાયાના હાવભાવોની સ્થિતિ આ કાવ્યમાં વર્ણવેલા વર્ણન જેવીજ થઈ પડી હતી:—

જોતાં સર્વે નવીન સૂચના અંગવાસે પ્રવેશે;
હાવે બાવે વિધવિધ રૂપે અન્ય છે સર્વ વેશે;
ક્યારે કીધી સ્થિતિ અવસરે વેષ આવો સજ્જવી ?
કાન્તિ કેવી દગ મંહિ રમે ! કાન્તિ મુકે ભભાવી
કાયા સાથે હૃદય બદલે, અન્ય બાસે વિચારો;
અંગે કીધો નિજ સમ અહા અંતરે શું સુધારો ?
નાના અંગે નથી કંઈ કીધું, સ્થિતિ કોણે બજાવી ?
જે ના બાસે દિસતું કંઈ કીધું, સર્વમાં તર્ક ભાવી,
જોતાં નીચે સહુ અવયવે ચિત્ત સંધાઈ બેસે;
આકર્ષે છે હૃદય રસથી અંગદારે વિશેષે,
વાણી દારે, નયન, વદને, બે કરે ચર્ણુદારે;
જાનોમાનો નવીન રૂપમાં કામ ત્યાં તેજ મારે;
મુગ્ધા પામી શરમ ઉરમાં ના કયે કંઈ સંજે;
દષ્ટિ સામી નવ મળી રહે, ધારતી બીતિ અંગે;
પ્રીતિ આપી નિજ હૃદયના તર્કના બહાર પાડે.
શાન્ત સ્થિતિ ધરતી અતિશય ના અડે ચિત્ત છાડે.

લજ્જા કેવી અતિશય અહા મૂઠુ લજ્જામણિની,
સંકોચાયે જરીક અડતાં કાય તે કામિનીની;
દષ્ટિ સ્પર્શે ઉભય નયનો તેમ સંકોચ પામે,
સામું જુએ સરમ તજીને ના કદી કોઈ કામે.”

આટલા મોટા શંકાશીલ સંશયને સમયે પણ બન્નેનાં ચક્ષુ બન્નેનાં ચક્ષુપર પડીને સંશયના દુઃખથી રડી પડ્યાં. ગંગાધર અથવા સદાશિવ એમાંથી કોઈપણ એ દશ્યને જોઈ શક્યું નહિ.

ત્યાર પછી આંખનાં આંસુ લૂછતાં લૂછતાં શાંતિપ્રસાદે કહ્યું કે:—
“ ગંગાધર મહાશય ! આપ ગમે તેમ કહો, પરંતુ, કિશોરસિંહ પર અવશ્ય ને અવશ્ય કાંઈક આકસ્મિક આપત્તિ આવી પડી છે. નહિ તો તે કદાપિ મને કહ્યા વિના અથવા મને મૂકીને ખીજે ક્યાંય પણ જાયજ નહિ. હાય ! મારા પ્રિય મિત્ર કિશોરસિંહની શી દશા થઈ હશે ? તે અત્યારે ક્યાં હશે ? શું કરતો હશે ? અરેરે—” આ પ્રમાણે કંપતા કંઠે કહેતાં કહેતાં શાંતિપ્રસાદની આંખમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી.

“ આ શું ? આમ તે શું કરતા હશે ? ” સ્વભાવિક રીતે આમ કહીને લલિતપ્રભા એકદમ તેની પાસે જઈ પહોંચી.

શાંતિપ્રસાદ પર તેનો પ્રેમ હોય એવું અद्याપિ તેના પિતાના ધ્યાનમાં આવ્યું નહોતું; પરંતુ અત્યારનું તેનું આચરણ જોઈને તે ક્ષણવાર સ્તબ્ધ થઈ ગયો. પોતાના પિતાનું પોતાના તરફ લક્ષ્ય છે, એવું જોઈને લલિતપ્રભા પણ સ્તબ્ધ થઈ. લલિતપ્રભાના મનોભાવને જાણવામાં તેના પિતાને ક્ષેષ માત્ર પણ વિલંબ લાગ્યો નહિ. તેણે તરતજ ખીજી બાજુએ મુખ ફેરવી શાંતિપ્રસાદના મુખમણી જોયું. શાંતિપ્રસાદનું શોકાતુર મુખ જોઈને ગંગાધરના મનમાં વ્યથા થવા લાગી, કિશોરસિંહને માટે તેનું ચિત્ત એ સમયે ઉલટું અધિક ઉદ્વિગ્ન થયું. સદાશિવને સંબોધીને તેણે વ્યગ્રભાવે પૂછ્યું:—“ ભાટજી ! આપ આ વિષયમાં શું ધારો છો ? કિશોરસિંહ ક્યાં ગયો હોય, એમ તમને લાગે છે ? ”

ભાટે ઉત્તર આપ્યો:—“ આપ જે ધારો છો, તેમ હું પણ ધારું છું. એટલા માટેજ હું—”

એવામાં નીચેના દરવાજા પર કોઈના ધક્કા મારવાનો અવાજ તેના કાને સંભળાયો.

“ સાંભળો, સાંભળો, કોઈ નીચેનો દરવાજો ઠેલી રહ્યું હોય, એમ જણાય છે. શું એ કિશોર તો નહિ હોય ? ના—કિશોર હોય, તો આપણને ખૂબ શા માટે ન મારે ? ત્યારે અત્યારે દરવાજા પર કોણ આવ્યું હશે ? ”

ચક્રીને આ બધી વાતો કહેતો કહેતો ગભરાટની સાથે બંડારી મહારાજ ઉઠીને ઉભો થયો. એ સમયે ટગર ટગર જેતી પિતાને સંબોધીને લલિતપ્રભા બોલી ઉઠી:—“ નહિ તો, તે મનુષ્ય હશે, બાપૂ ! ”

“ તે મનુષ્ય ! કયો મનુષ્ય બેઠા ? ” અન્યબીથી લલિતપ્રભાના પિતાએ પૂછ્યું.

“ જે કિશોરસિંહની ચોકસી કરવા બે ત્રણ વાર આવ્યો હતો, તે ! ” લલિતપ્રભાએ કહ્યું.

“ ક્યારે આવ્યો હતો ? શા માટે આવ્યો હતો ? તેં એ બધી વાત મને શા માટે નહોતી કહી ? ” શાંતિપ્રસાદે વચ્ચમાંજ આવા પ્રશ્નો પૂછ્યા.

“ અત્યારે આવનાર માણસ કોણ છે એ આપણે પહેલાં જોવું જોઈએ. કદાચિત્ કિશોરસિંહ પાસેથી કોઈ મનુષ્ય કાંઈક ખાતમી લઈને આવ્યો હશે ! ” સદાશિવ બાટે કહ્યું.

એવામાં ફરીવાર પાછો દરવાજા પર ધડકો લાગ્યો. એ જોઈને શાંતિપ્રસાદ તરતજ ઉઠી ઉભો થયો અને હાથમાં એક દીવો લઈને તે એકદમ ગભરાટ સાથે દરવાજો ખોલવા દોડી ગયો.

ખરેખર કોઈ દરવાજો ઠેલવું હતું. દરવાજો ઠોકવાનો અવાજ સાંભળતાંજ શાંતિપ્રસાદ એકદમ દોડી નીકળ્યો. હવે એરડામાં ત્રણ જણાં બાકી રહ્યાં; બંડારી, સદાશિવ અને લલિતપ્રભા એ ત્રણ જણાંજ બાકી રહ્યાં. શાંતિપ્રસાદના ગયા પછી લલિતપ્રભાએ પોતાના પિતાને સંબોધીને કહ્યું કે:—“ પિતાજી ! ત્યારે અત્યારે કોણ આવ્યું હશે ? જે કિશોરસિંહ નહિ હોય, તો બીજું કોણ હશે ? બીજા કોઈ પણ માણસને આવી અંધારી રાત્રે અહીં આવવાની શી જરૂર પડી હશે ? શું થોડીવાર પહેલાં મેં આપને જે કહ્યો, તે માણસ તો નહિ હોય ને ! હામ ! જે એ માણસજ હશે, તો ગળ્ગ થશે ! મને એનું સ્મરણ થતાં પણ કંપારી છૂટે છે. આજે દિવસને વખતે એ ત્રણવાર આપણે ઘેર આવી ગયો હતો. એક વાર બપોર પછી; એકવાર સાંજે અને એકવાર સંખ્યા પછી થોડીવાર, એવી રીતે એકજ

દિવસમાં તે ત્રણવાર આપણે ત્યાં આવ્યો હતો. શામાટે આવ્યો હતો, એની મારાથી તો કશી કલ્પના પણ કરી શકાતી નથી; પરંતુ એ માણસને જોવાથીજ મારા મનમાં અત્યંત ભય ઉપજ્યો હતો. ઓહ ! કાળા કાળા મોઝા મોઝા વાળ ! લાંબી લાંબી દાઢી ! મોટી મોટી મૂઝો ! અને આંખો તો જણે ધગધગતા અંગારા જેવીજ લાલચોળ ! આ બધું જોવાથી હું તો એજ વખતે જોભાન થઈ જવા આવી હતી ! પિતાજી ! ક્યાંક એ ભયંકર માણસ તો નહિ આવ્યો હશે ને ?”

ચંચળતાથી ભંડારી મહારાજે કહ્યું:—“ ગમે તે હો, જે હશે તે હમણાંજ જણાઈ આવશે. શાંતિપ્રસાદ મહારાજ હમણાંજ જે હશે, તેને સાથે લેતા આવશે. લલિત ! તેં આજે એક મોટી ભૂલ કરી છે, એ માણસના આવવાની તેં મને આખા દિવસમાં વાત પણ કરી નથી, એ તેં ખરેખર એક મોટી ભૂલજ કરી છે. ”

આ તરફ હાથમાં દીવો ઝાલી ઉતાવળે પગલે શાંતિપ્રસાદ એક દમ સદર દરવાજાપર આવી પહોંચ્યો. તેણે દરવાજાપર આવી એક ક્ષણનો પણ વિલંબ ન કરતાં તરતજ દરવાજો ખોલી નાખ્યો. દરવાજો ખોલતાંની સાથેજ શાંતિપ્રસાદે જોયું કે, પોતાનો પરમપ્રિય મિત્ર કિશોરસિંહજી તેની સામે આવી ઉભેલો છે. એ જોઈને તેના આનંદની કાંઈ સીમાજ ન રહી. ડાખા હાથમાં દીવો ઝાલી, જમણા હાથે કિશોરસિંહના કંઠદેશનું આલિંગન કરી પ્રદુહિત વદને, તથા ખુલ્લા અવાજે તે ખોલી ઉઠ્યો:—“ બંધુ ! પ્રિયબંધુ ! આવી પહોંચ્યો ! અહા ! બચી ગયો ! તારે માટે અમારા મનમાં કેટલી ચિંતાઓ થયા કરતી હતી, એ કહી શકાય તેમ નથી ! હાશ, ભાઈ ! તારૂં મુખ જોઈને મારા જીવમાં જીવ આવ્યો ! પરમેશ્વરે દયા લાવી તને પાછો લાવી આપ્યો. ”

“ હા, મહારાજ ! યમાલયમાં જતો જતો બચી ગયો છું અને છેવટે અહીં સુરક્ષિત આવી પહોંચ્યો છું. ભગવાને મને મોતના પંજમાંથી બચાવી લીધો છે. ”

“ ના—ના, હજી બચવામાં ઘણીવાર છે, યમાલયમાં તારે માટે ખુલ્લા દાર છે. તું હજી જેવો જોઈએ, તેવો સુરક્ષિત આવ્યો નથી—” પાછળથી ગંભીર કંકર્ષવળગેલાં કોઈ એક પુરુષ આવી વાત ખોલી ઉઠ્યો. જોતાં ન જોતાંમાં, આંખનો પલકારો થતાં ન થતાંમાં તો એક બીપણ તીક્ષ્ણ ધારવાળું ખંજર કિશોરસિંહની મદન તાકીને

અકસ્માત જોર સહિત ફેંકાયું. કિશોરસિંહની મર્દનપર શાંતિપ્રસાદનો હાથ વિંટાયેલો હતો, તે હાથપર તે ખંજરનો થોડોક જખમ થયો, પરંતુ કિશોરસિંહના ખભાપર એ સધાતિક ખંજર ધણું ઊંડું ખુંચી ગયું. હાય ! હાય ! કેવો વિષમ એ પ્રસંગ ! ક્ષણવારમાં તેમનો આનંદ ઉડી ગયો ! શાંતિપ્રસાદના હાથમાંનો દીવો દરવાજાના ઉંચરાપર પડી ગયો. પડતાંની સાથેજ હોલવાઈ ગયો. સર્વત્ર અંધકાર છવાઈ ગયો. એક અંધકાર આકૃતિ પિશાચના જેવું વિકટ હાસ્ય કરી વિઘ્નત્વેજે દોડીને અંધકારના અંધારા આવરણમાં અદૃશ્ય થઈ ગઈ. શાંતિપ્રસાદ મોટેથી બૂમો પાડવા લાગ્યો. ફક્ત એકવારજ એક અસ્પષ્ટ શબ્દ કરી કિશોરસિંહ તેના પગમાં જઈ પડ્યો. પડતાંની સાથેજ શુદ્ધશૂન્ય થઈ ગયો, અચેતન થઈ પડ્યો.

શાંતિપ્રસાદની બૂમોથી ભંડારી મહારાજ, સદાશિવ ભાટ અને લલિતપ્રભા બીજા એક દીવો હાથમાં લઈને ભયથી ચરચર કંપતા પગેલે તે સ્થળે દોડી આવ્યાં. આવ્યા પછી તેમણે જે કંઈ દૃશ્ય જોયું, એ જોઈને તેઓ સર્વ સ્તબ્ધ થઈ ગયાં. શાંતિપ્રસાદના હાથ-માંથી ખળખળ કરતું લોહી વહી રહ્યું હતું. પૃથ્વીપર પડેલો કિશોર-સિંહ લોહીના ખાખોચિયામાં બેભાન થઈ રમદોળાઈ રહ્યો હતો.

“ ગજબ થયો ! ગજબ થયો ! કોણે આવો કાળો કેર વર્તાવ્યો ? કોણે આવો સત્યાનાશ કર્યો ? કયા પિશાચની સાથે આવી શત્રુતા હતી ? ” વારંવાર આવાં વાક્યોનો ઉચ્ચાર કરતો ભંડારી મહારાજ આર્તનાદ કરવા લાગ્યો. લલિતપ્રભા પોકે પોકે રડવા લાગી. “ હજી જીવ છે, જીવ છે, મર્યો નથી. શ્વાસ ચાલુ છે. કંઈ ભય જેવું નથી. ” પોતે ધાયલ હોઈને પણ શાંતિપ્રસાદ આવાં વચનોથી તેમને સર્વને આશ્વાસન આપવા લાગ્યો. દીવાને લલિતપ્રભાના હાથમાં સોંપી, કંપતા હાથે દરવાજા બંધ કરી, સદાશિવની સહાયતાથી ભંડારી મહારાજ કિશોરસિંહના લોહીલોહાણુ શરીરને ઉંચકીને ધરની અંદર લઈ ગયો, શાંતિપ્રસાદનો જખમ સાધારણ હતો, એથી એને ઉંચકીને લઈ જવાની જરૂર પડી નહિ. જખમવાળી જગાને દબાવીને શાંતિપ્રસાદ ધીરે ધીરે તેમની સાથે સાથે ચાલવા લાગ્યો. લલિત-પ્રભા પણ સહુની પાછળ આંખમાંથી આંસુની અવિરલ ધારાઓ વરસાવતી વરસાવતી ચાલવા લાગી.

સદાશિવ ભાટ કેવળ ખ્યાલ માનારો બૈયેજ નહોતો, કંઈક

કાંઈક ચિકિત્સા પણ તેના જાણવામાં હતી. વિશેષે કરીને અન્ન-ચિકિત્સામાં તે ખાસ નિપુણ હતો, અન્નના જખમને આરામ કરવાના અનેક ઉપાયો અને આપધો તે જાણતો હતો. તેણે કાળજીપૂર્વક બન્નેના જખમોપર મલમપટ્ટા બાંધી દીધા, તથા જેમ અને તેમ જલ્દી લોહી વહેતું બંધ થાય, એવો બંદોબસ્ત પણ કરી લીધો. કિશોરસિંહ હજી પણ બેભાન હતો, એથી લલિતપ્રભા આખો દિવસ તેની પાસે રહીને તેની સેવાસુશ્રુષા કરવા લાગી.

એક અઠવાડિયું આ પ્રમાણે વીતી ગયું. શાંતિપ્રસાદનો જખમ એટલો બધો ભારી નહોતો, એથી એ થોડા વખતમાંજ સાજો થઈ ગયો હતો ! કિશોરસિંહ હજી સૂંધી પથારીવશ પડ્યો હતો. તેના શરીરમાં ચૈતન્ય આવ્યું હતું; પરંતુ અત્યંત રક્તાત્નાવથી તે ઘણું ક્ષીણ થઈ ગયું હતું; અત્યંત દુર્બળ થઈ પડ્યું હતું. હજીસૂંધી તે પથારી-માંથી ઊઠી શકતો નહોતો. લલિતપ્રભા જાણે સ્નેહવતી દૈવકન્યાની પેઠે તેની પથારી પાસે બેસી આકુળનયને એના રોગી મુખમણ્ડી જેમ રહેતી. પાટા બાંધતી, પાટા છોડતી, ભોજન લાવી ખવડાવતી, તથા જ્યારે જે કોઈ વસ્તુની જરૂર પડે, તે લાવીને રજૂ કરતી. જેથી કરીને રોગી સત્વર તંદુરસ્ત થાય, એવા સર્વ યત્નો કરવામાં એ સ્નેહવતી બાલા કશી પણ ઉણપ આવવા દેતી નહિ. કિશોરસિંહને કાંઈક સ્વસ્થ થયેલો જેમને લલિતપ્રભા રાજી રાજી થઈ જતી, તેના મુખ અને નયનોમાં આનંદ ઉભરાઈ આવતો, પણ તેને સહજ અસુખી જેવાથી લલિતપ્રભાનું કમળ જેવું કોમળ મુખ રાત્રિ-કાળના કમળના જેવું મલિન થઈ જતું. અસુખને સમયે સ્નેહવતી-દયાવતી સ્ત્રીજાતિના જેવી ઉપકારિણી આ જમતમાં ખીજી કોઈ પણ નથી. કિશોરસિંહની પથારી પાસેની તેર વરસની બાલિકાજ તેની એક ઉજ્જવલ સાક્ષી હતી. લલિતપ્રભા ખરેખર જાણે દૈવ-બાલાજી હતી.

ત્રણ અઠવાડિયાં વીતી ગયાં કિશોરસિંહ ઘણે અંશે સ્વસ્થ થયો, તે ઊઠી શકવા લાગ્યો. સદાશિવની સુચિકિત્સાથી તે ધાર્યા કરતાં પણ વહેલો આરોગ્ય મેળવી શક્યો હતો. એકાએક તેને સાંભરી આવ્યું કે, તેની પાસે કપડાંની જે પોટલી હતી, તે ક્યાં ગઈ ? એ સમયે તેની પાસે લલિતપ્રભા અને સદાશિવ બન્ને જણાં બેઠાં હતાં, તેમનાં બન્નેનાં મુખમણ્ડી જેમને કિશોરસિંહે ધીમા અવાજે એ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

સહજ હસીને લલિતપ્રભાએ કહ્યું:—“એજ રાત્રે ઉંચકી લાવીને એ પોટલીને ધરમાં મૂકી રાખી છે. દરવાજાની અંદરજ પડી છે.” કાંઈક હસીને યથાશક્તિ વિશ્રાન્તનયને જોઈને કિશોરસિંહે લલિતપ્રભાને આશીર્વાદ આપ્યો.

તૃતીય પ્રસંગ

દીવાનીના સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત !

ચડે છે શું નજર મારી ! નિહાળી ખેદ પામું છું !
શયનગૃહ આમ ભેદે શું ! કરીને યાદ રડવાનું !
સદા જોતાં થતી શાંતિ ! નહીં તે ત્યાં ! હવે અગ્નિ !
ઉઠે છે જવાળ તન માંહે ! કરીને યાદ રડવાનું !

ખમાય બંધે હૃદયમાં કે ખમાય નહીં બંધે બીતરે !
‘થયું’ ‘ન થયું’ નહીં થાશે, કરીને યાદ રડવાનું !
રડે વળશે નહીં કાંઈ ! ગયું પાછું નહીં આવે !
બધું દુઃખ તું મૂકી દેને કરીને યાદ રડવાનું !

પૂર્વ પ્રસંગમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, ગુપ્તહન્તાના ખંજરના આધાતથી કિશોરસિંહના અચેતન થવા પછી લગભગ એક મહિનો વીતી જવા આવ્યો હતો. ધીમે ધીમે કિશોરસિંહના શરીરમાં નવું બળ આવવા માંડ્યું હતું. રાજકુમારની ચોરીના સંબંધમાં શત્રુગઢ દુર્ગમાં જે સર્વ અદ્ભુત બનાવો બન્યા હતા, એ બધા પુરા બનાવો અકસ્માત બની જવાથી કિશોરસિંહને એ સંબંધી એક પણ વાત પ્રકટ કરવાનો હજીસુધી અવસર પણ મળ્યો નહોતો. અત્યારે તે ઘણે અંશે સ્વસ્થ થવા આવ્યો હતો. એક દિવસે સાંજે તેના શયનગૃહમાં સઘળાં એકઠાં થઈ બેઠાં હતાં એ સર્વના મુખ તરફ જોઈ કિશોરસિંહે કહ્યું:—“મારી હકીકત સાંભળવાસાર તમે સર્વ અત્યારે અહીં આવ્યાં છો. હવે તમારે તે અદ્ભુત ઇતિહાસ અવશ્ય—”

“હા, બાપ ! એટલા માટેજ આવ્યાં છીએ. હવે તમારો તે અદ્ભુત ઇતિહાસ જલ્દી કહી સંભળાવો. ઘણા દિવસ થયાં અમે

એ સાંભળવાને ઇન્તેજાર હીએ. પરંતુ—” એકાએક વચ્ચમાંજ આ પ્રમાણે બોલીને લલિતપ્રભા પુનઃ પાછી બોલતી અટકી પડી.

“બહુ સારું, ત્યારે હવે શાંતચિત્તે શ્રવણ કરો, મારો એ અદ્ભુત વૃત્તાંત !” કિશોરસિંહે કહ્યું. “બહુ સારું, ત્યારે હવે શાંતચિત્તે શ્રવણ કરો, મારો એ અદ્ભુત વૃત્તાંત ! લલિતપ્રભા ! તે મારે માટે જે શ્રમ લીધો છે, એનો બદલો મારાથી કાંઈ કાળે પણ વાળી શકાય તેમ નથી. તું બ્યારે મારો ગુપ્ત વૃત્તાંત સાંભળવાની અભિલાષા ધરાવે છે, ત્યારે મારે તને તે અવશ્ય કહી સંભળાવવો જોઈએ.”

“મેં વળી શો શ્રમ કર્યો છે ? મારા કરતાં આમનો શ્રમ વધારે છે.” નીચું મુખ કરી શાંતિપ્રસાદના મુખભણ્ણી જોઈ લજ્જાવતી લલિતપ્રભાએ વિનયપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો.

“અને તેં પણ કાંઈ જેવો તેવો શ્રમ કર્યો નથી. તેં મારે માટે આટલા દિવસ શું શું કર્યું હતું, એ સર્વ શું મારી નજરે નહોતો જોતો ! તમારો સર્વનો મારાપર મોટો ઉપકાર થયો છે, તમારા સર્વનો હું અત્યંત ઋણી—”

“પણ હવે એ સર્વ વાતોને જવા દો અને પ્રથમ તમે જે કહેવાના હતા, તે સઘળી હકીકત કહી સંભળાવો.” લલિતપ્રભાએ કહ્યું:—
“અમે સર્વ અત્યારે તમારી પાસે અમારો આભાર મનાવવા આવ્યાં નથી, પણ તમારી તે અબ્બયખીભરેલી હકીકત સાંભળવા માટેજ આવ્યાં છીએ.”

કિશોરસિંહ ધીમેથી પોતાની શય્યાપરથી ઊઠી બેઠો થયો અને બંડારી મહારાજ, સદાશિવ બાટ, શાંતિપ્રસાદ બ્રાહ્મણ તથા લાવણ્યમયી લલિતપ્રભા કે જેઓ સર્વ મહા વિસ્મિત થઈ શંકાસહિત કિશોરસિંહનો એ અદ્ભુત વૃત્તાંત શ્રવણ કરવા માટે ઉત્કંઠિત થઈ બેઠાં હતાં. તેમનાં સર્વનાં મુખ સ્થામું જોઈ ધીમા ગંભીર સ્વરે પોતાનો વૃત્તાંત કહેવા માંડ્યો:—

“બંડારી મહારાજ ! તે દિવસે તમે મને બહાર ઉભા રહેવાનું કહી રાજપ્રતિનિધિ રાજ મંગળસિંહના મહાલયમાં તે મૂલ્યવાન મૂર્તિ આપવા માટે ગયા અને હું ત્યાં રાજમહાલય પાસે ઉભો રહ્યો. બરાબર એજ સ્થળે ઉભો રહ્યા પછી હું આમ તેમ ફરવા લાગ્યો. થોડી વારમાં એકાએક રાજમહાલયનો મોટો દરવાજો મોટા અવાજ સાથે ઉઘડી ગયો અને એમાંથી પુષ્કળ હથિયારબંધ સિપા-

હીઓ બહાર નીકળી પડ્યા. તેમના સર્વના હાથમાં ખુશ્કી તસ્વારો હતી. મારી નજર એ તરફ પડતાં ન પડતાંમાં તો રાજમહાલયની બાજુનું ગુપ્ત દ્વાર ઉઘડ્યું અને એક મનુષ્ય એમાંથી બહાર આવ્યો. તેના હાથમાં વસ્ત્રમાં વિંટાળેલો કોષ એક પદાર્થ હતો. રાજમહાલયના પ્રવેશદ્વારમાંથી સશસ્ત્ર સૈનિકો બહાર નીકળેલા જોઈને તે મનુષ્ય સ્તબ્ધ થઈ ગયો. એવામાં તેની દૃષ્ટિ મારા પર પડી; એથી તરતજ તેણે મારી પાસે આવી 'તું કોણ ?' એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો. મેં રણુ-ધીરસિંહરાયના એક આશ્રિત તરીકે મારી ઓળખાણ આપી; મારા મુખમાંથી 'રણુધીરસિંહ' એવો શબ્દ બહાર પડતાંજ તેને અતિ આનંદ થયો હોય, એમ જણાયું. કારણ કે, તેમના સંકેતનો શબ્દ તેમણે "રણુધીરસિંહ" એવો મુકરર કરી રાખ્યો હતો. તેણે તરતજ તેના હાથમાંનું પોટલું મારા હાથમાં આપી દીધું અને એ સાથે બાજુબાજુની સઘળી બલામણુ પણ મને કરી દીધી. તે વેળાએ મારી સ્થિતિ ધણીજ ચમત્કારિક થઈ પડી હતી. હું એ પોટલું લઈને પેલા માણસના કહેવા મૂળજ એકદમ ત્યાંથી નહાસી છૂટ્યો. મહાલયથી ઘણે દૂર નીકળી પડતાં સૂધી હું જરા પણ આરામ લીધા વિના દોડવાજ માંડ્યો હતો. છેવટે સુરંગપૂર અને રતિ-ગંજ વચ્ચેના વિશાળ મેદાન પાસે આવતાં મારા મનમાં એક કલ્પના ઉપજી આવી કે, જે મનુષ્ય મારા હાથમાં આ પોટલી આપી ગયો છે, એ પોટલીમાં શું હશે વાં ? હું રાજકુમારને લઈનેજ દોડી જતો હતો. મારી ગોદમાં રાજબાલક જાગી ઉઠીને રડવા લાગ્યો. એટલે તરતજ હું તે મેદાનમાં થોભી ગયો. પ્રથમ મારા મનમાં પાછા ફરવાનો વિચાર થયો; પરંતુ રાજકુમારને મારી પાસે સોંપતી વેળાએ તે મનુષ્યે "રણુધીરસિંહ" એવો સંકેત શબ્દ ઉચ્ચારેલો, એટલા માટે હું થોભી ગયો અને મારે એ વિષયમાં શું કરવું, એના વિચારમાં પડી ગયો. મારા અજ્ઞાતા પ્રતિપાલક રણુધીરસિંહરાયનું નામ સંકેતશબ્દ રૂપે એ મનુષ્યે મારી પાસે લીધું હતું, એથી મારાથી પાછા ફરવાનું સાહસ થઈ શક્યું નહિ. મેં વિચાર્યું કે, જ્યારે મારા પવિત્ર પ્રતિપાલકનું નામ પણ એ મનુષ્યના કાર્ય સાથે જોડાયેલું છે, ત્યારે તેઓ પણ કદાચ એ કાર્યમાં સમ્મત થયા હશે અને એથી કરીને એ કાર્ય પવિત્રજ હશે. આ સર્વ કારણોથી વિશેષ વિચાર ન કરતાં હું એ મેદાન બહીજ પાછો ચાલવા લાગ્યો. ત્યાં થોડેક દૂર

આવેલી એક ઝાડીમાં કેટલાક સવારો ઉભેલા હતા. તેમણે મને જોતાજ પેલો સકેતશબ્દ પૂછ્યો. મારી પાસેથી તેમનો ઠરાવેલો શબ્દ સાંભળતાંની સાથેજ તેમાંના એક સવારે રાજકુમારને મારી પાસેથી લઇ લીધો. અને બીજા એક સવારે મને અશ્વ પર બેસવાનું કહ્યું. તેઓ બધા મળીને બાર જણા હતા. અમો સધળા અશ્વોપર બેસી વાસુવેગે દોડવા માંડ્યા. ત્યાર પછી તે મંડળીમાં કોણ કોણ સમાસદો હતા, તેમને હું ઓળખી ગયો. તે સર્વ રાજાઓનું મંડળ હતું. રાજા દીનવલ્લભસિંહ તથા રાજચંદ્ર એ બંનેને મેં તરતજ ઓળખી લીધા. બાકીના સધળા રાજાઓ સુરંગપૂરની મંત્રીસભાના સમાસદોજ હતા. રસ્તામાંજ રાજા રાજચંદ્ર અને રાજા દીનવલ્લભની વચ્ચે ધીમે ધીમે ચાલેલું સધળું સંભાષણ મેં સાંભળ્યું અને તે સાંભળતાંની સાથેજ મને, મારાથી થયેલી બૂલનો પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. તે સર્વ મંડળી આપણા યુવરાજને ઉપાડીને શત્રુગઢ દુર્ગમાં લઇ જતી હતી અને તેઓ સર્વનો મુખ્ય સરદાર રાજા કરુણસિંહ હતો. આપણાં મહારાણી સાહેબ બીમાર છે, એવી બાતમી તેમણે મેળવી લીધી હતી. અને રાણી સરકાર પાસેથી ગુપ્ત રીતે તેમના પુત્રને ઉપાડીને શત્રુગઢમાં લઇ જઇ તેને પોતાનો રાજા સ્થાપવાનો તેમનો અતિમ હેતુ હતો.

“હવે લક્ષમાં આવ્યું.” બંડારી મહારાજ બોલ્યો:—“તમારું કહેવું બરાબર સમજાઇ મયું. એટલા માટેજ રાજા મંગળસિંહને ત્યાં હમેશાં એ સર્વ મંડળી એકઠી થઇને સલાહ મસલત ચલાવતી હોવી જોઇએ. જે દિવસે હું રાજા મંગળસિંહને ત્યાં મૂર્તિ આપવા ગયો, તે દિવસે તેમણે પોતે મારી મુલાકાત પણ ન કરતાં પોતાના પ્રધાનને મારી પાસે મોકલ્યો હતો. હવે હું બરાબર સમજી શક્યો છું કે, રાજા મંગળસિંહ પણ અંદરખાનેથી એ કારસ્થાનમાં સામેલ છે.”

ક્ષણવાર વિશ્રામ લઇ કિશોરસિંહ પાછો બોલ્યો:—“ધણા માઉ દૂર ગયા પછી તે મંડળીએ મારી પાસે રાજા મંગળસિંહની ચોક્કસી કરી. હવે મારે અવશ્ય કહેવું જોઇએ કે, જેણે મારી પાસે રાજા-મહાલય પાસે યુવરાજને સોંપ્યો હતો, તે મંગળસિંહજ હોવો જોઇએ.”

“શું ? એજ એ ચંડાળ હતો ? એ દુરાત્મા પણ આ વિરાટ પૂર્વગમાં સંમત થયો છે ?” બંડારી મહારાજ એકદમ વચ્ચમાંજ બોલી ઉઠ્યો.

“હા; એ પણ અવશ્ય એ મામલામાં સમ્મત છે. એ વેળાએ તેમાંના કરુણસિંહ નામના એક રાજ સાથે મારે મારામરી કરવાનો પ્રસંગ આવી લાગ્યો હતો; પરંતુ થોડીવારમાંજ તે પ્રકરણ પાછું દબાઈ ગયું હતું. કારણ કે, અમારા કલહનો કારણભૂત રાજ મંડળ-સિંહ પ્રત્યક્ષ તે સમયે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાર પછી હું સહુની પાછળ ચાલવા લાગ્યો. તે વેળાએ કોઈના જાણવામાં ન આવે એવી રીતે હું પાછો ફરી શકું તેમ હતો, પરંતુ હું ગિલ્ડુલ પાછો ફર્યો નહિ. પછીથી તેમનો વિચાર શો છે, એ મારે જોવાનું હતું, અને એ મૂળ્ય થોડીવારમાંજ તેમનો ઉદ્દેશ મને સમજાઈ પણ ગયો. અમે શત્રુગઢ દુર્ગની છેક નજીકમાં આવી પહોંચ્યા, એ વેળાએ મારી અને રાજ દીનવલ્લભની વચ્ચે વાતચીત શરૂ થઈ. પ્રથમ એ મંડળીમાંના મારા ખાસ જાણીતા એ રાજાએને જોઈને મને તેમના ઉપર પુષ્કળ રોષ ઉત્પન્ન થયો હતો. તેઓ બંને પોતાના રાજના નિમજ્જ હરામ થયેલા છે, એવું હું સમજ્યો, પરંતુ એ મારી ભૂલ હતી. રાજ દીનવલ્લભે અને બીજા રાજાએ કારાગૃહમાંથી છૂટકો થાય, અથવા એ દુષ્ટ મંડળીના વિરાગભાજન ન થવું પડે, એટલા માટે તેમના મતને મળતા થવાનો આ એક ડોળજ કર્યો હતો. બહારથી જો કે, તેઓ શત્રુઓના કારસ્થાનમાં સામેલ થયા હતા, તોપણ અંદરખાનેથી તેમનો હેતુ કાંઈકે નિરાળોજ હતો; યુવરાજ રાજમહાલયમાંથી બહાર નીકળે, એવી તેમની ઇચ્છા હતી, પરંતુ એટલા મોટા મંડળ પાસે તેમનો ઇલાજ ચાલ્યો નહોતો. હવે શું કરવું એના વિચારમાંજ રાજ દીનવલ્લભસિંહ પડ્યો હતો. એકવાર જો યુવરાજ શત્રુગઢ દુર્ગની સીમામાં પહોંચી ગયો, તો પછી પોતાની બંધી મહેનત બરબાદ થશે અને એ ઉપરાંત પાછા પોતાને પરત્ર પણ થવું પડશે, એ બંધી વાતોને તે ધણી સારી રીતે જાણતો હતો. અમારી બંનેની વચ્ચે વાતચીત ચાલતી હતી, એવામાં મેં વચ્ચમાંજ રાજ દીનવલ્લભ-સિંહને સૂચવ્યું કે, ગમે તે રીતે જીવનનની પણ પર્વા ન કરતાં હું રાજકુમારને લઈને પાછો રાજમહાલયમાં પહોંચાડી આવવાને તૈયાર છું. મારો એવો નિશ્ચય જોઈને તેને સ્ફૂર્તિ આવી.

“અર્થાત્ સ્ફૂર્તિ આવવીજ જોઈએ ! તારા જેવો સાહસી વીર સોખતી મળવાથી કોને સ્ફૂર્તિ ન આવે ?” વચ્ચમાંજ બંડારી મહારાજ બોલી ઉઠ્યો:—“પણ, પછી શું થયું વાર ?”

“રાત્રિને વખતે અમે સર્વ શત્રુગઢ દુર્ગમાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં નો સેનાપતિ નીલાંબર નીલકંઠ પણ અંદરખાનેથી એ સર્વ રાજદ્રોહી રાજપ્રતિનિધિઓના પક્ષનો હતો, પરંતુ ખીજે એક સુબેદાર કે જે તેના હાથ નીચે રહી દુર્ગમાં એક ઉંચી પદવી ભોગવતો હતો, તે ધણેજ બહો માણસ હતો તે દિવસે તે ખિયારો ધણે દુઃખી હતો !”

“એ સુબેદાર શા વિષયમાં શાથી દુઃખી હતો વાર ?” લલિત-પ્રભા વચ્ચેમાંજ બોલી બેઠી.

“એ વાર્તા અતિ ભયાનક છે, તેમ છતાં પણ જ્યારે તમે સર્વ એ સાંભળવાની ઉત્કટ અભિલાષા ધરાવો છો, ત્યારે હું એ સુબેદાર તથા સુબેદારના નિવાસસ્થાનની અતિ ભયાનક વાત કહી સંભળાવું છું.” આમ કહીને કિશોરસિંહે શત્રુગઢદુર્ગ સંબંધી સઘળા વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. શત્રુગઢ દુર્ગમાં ભૂતની સાથે થયેલો સાક્ષાત્કાર, ભૂતની બચંકર ધમાચકડી, ભૂતની સાથે નિર્જન વેરાનની ઝૂંપડીમાં જઈ બેભાન થઈ પડવું, અચાનક પોતાની પૂર્વ પરિચિત દીવાનીની મુલાકાત થવી, દીવાની દ્વારા રાજ દીનવધ્ધનો ઉદ્ધાર કરવો, આદિ સર્વ ઘટનાઓ પણ એક પછી એક બરાબર વિસ્તારીને તેણે સર્વની પાસે વિદિત કરી દીધી. એ સાંભળીને શાંતિપ્રસાદ બ્રાહ્મણ, બંડારી મહારાજ, સદાશિવ ભાટ તથા બાલિકા લલિતપ્રભા ચારે જણાં પરસ્પર તાકીતાકીને જેવા લાગ્યાં તથા એ સાથે અન્ય-યખી તથા આશંકા દેખાડવા લાગ્યાં, એ તો વાંચક બંધુઓ આ પહેલાંજ જાણી ચૂક્યા છે, એટલે આ સ્થળે એનું પુનરાવર્તન કરવાની કશી પણ આવશ્યકતાજ નથી. હવે જે અંશ બાકી રહી ગયો છે અને વાંચકોના જાણવામાં આવી શક્યો નથી, એ અંશને વાંચકોની કૃતજ્ઞતા વૃત્તિનું નિવારણ કરવા માટે આ સ્થળે અમે સંક્ષેપમાં કહી દેવાનું ઉચિત સમજીએ છીએ.

કિશોરસિંહ પુનઃ પથારીપર બરાબર બેસીને પોતાનો આત્મ-વૃત્તાંત કહેવા લાગ્યો:—“પ્રથમ જણાવેલા પહાડની પાસેની બ્રાહ્મણની ઝૂંપડીમાંથી દીવાનીની સાથે શત્રુગઢનગરમાં જઈને દીવાનીના હાથ-માં દશ સોનામોહોરો આપી હતી, મોહોરોની દીવાનીને શી દરકાર હતી ? કંઈજ નહિ. તે તો સુવર્ણને અંતઃકરણથી ધિક્કારનારી હતી, ત્યારે તેણે મારી પાસેથી એ મોહોરો શા માટે લીધી હતી ? એમાં મારો એક શુભ હેતુ હતો. એ મોહોરોદ્વારા મેં દીવાનીને બે અમત્તન

કામ કરવાનું સોંપ્યું હતું. પહાડી મજૂરનો એક જોડ પોશાક તથા એ સારા અશ્વો બાંડે કરી લાવવાની મને ખાસ જરૂર હતી અને એટલા માટેજ મેં એ મોહોરો દીવાનીના હાથમાં આપી હતી. દીવાની બરાબર એ બધી વસ્તુઓ મેળવી લાવી હતી, એ વાત કહેવાની કાંઈ જરૂર નથી. હું એ પોશાક પહેરીને ગુપ્તવેશી ચંડાળ અથવા જલ્લાદ બન્યો હતો. દીવાની જ્યારે કાપડ ખરીદવા ગયું, ત્યારે મેં એ અંધારામાં દીવાલને અઢેલીને બેઠાં બેઠાં એક ખુરખો તૈયાર કરી લીધો હતો. મારી પાસેની કાપડની પોટલીમાં જે એક કાળો ગલબંદ હતો, તેમાંથી થોડુંક વસ્ત્ર કાઢીને ફક્ત માઈ મુખ ઢંકાય એટલોજ એક નાનો ખુરખો મેં તૈયાર કરી લીધો હતો. મેં એ ખુરખાથી મારા માથાના વાળ સુધ્ધાં ઢાંકી દીધા હતા. ત્યાર પછી જે કાંઈ બન્યું હતું, એ સર્વ મેં તમોને હમણાં થોડીવાર પહેલાંજ કહી સંભળાવ્યું છે. જ્યારે મેં બરાબર જલ્લાદનો વેશ ધારણ કરી લીધો અને મને ઝોળખવાનો બીજો એક પણ ઇલાજ ન રહ્યો, ત્યારે મેં હવે પછી શું શું કરવાનું છે, એ બધું પેલી દીવાનીને બરાબર સમજાવી દીધું. દીવાની પાછી શત્રુગઢ નગરમાં ઘોડા લેવા માટે ગયું અને હું દુર્ગમાં ગયો. દુર્ગમાં જવાનો ગુપ્તમાર્ગ મને એ દીવાનીએ બતાવી દીધો હતો. તે પ્રમાણે મેં અંદર જઈને સેનાપતિ કે બીજા કોઈની પણ મુલાકાત ન લેતાં બારોબાર પેલા બલા સુમેઘરની મુલાકાત કરી. મને કોઈ પણ ઝોળખી ન જાય, એટલા માટે મેં મારા મુખપર ખુરખો ઢાંકી લીધો હતો. વળી મારાપર રાજપ્રતિનિધિ-ઓને કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય ન ઉપજે, એટલા માટે ‘હું’ રાજ દીનવલ્લભપર માઈ પુરાતન વૈર છે, એ વૈર વાળવા માટે અત્યારે એનું ખૂન કરવા આવ્યો છું,’ એવું મેં એ સર્વને જણાવી દીધું. એ મૂળખ મારાપર કોઈને કાંઈ પણ સંશય ન ઉપજતાં, બધી વાત બરાબર જોડવાય ગયું. હું વધમંચ પાસે હાથમાં કુહાડો ઝાલીને ઉભો રહ્યો, તે વેળાએ દુર્ગમાં હજારો માણસો આવી એકઠાં થયાં હતાં. એટલી બધી ગદીમાંથી હું શી રીતે સુરક્ષિત બહાર નીકળી શકીશ, એવો ભય પ્રથમ મારા મનમાં ઉપજવા લાગ્યો. પરંતુ એથી હું મારી હિમ્મત હારી બેઠો નહિ. અંતઃકરણમાં એકસરખું ઇશ્વરશ્રદ્ધ કરતો હતો; એવામાં જોત જોતામાં સર્વોદ્ધય થયો. રાજ દીનવલ્લભને વધમંચ પાસે લાવવામાં આવ્યો. પ્રતિનિધિ મંમજીસિંહે વધ કરવાનો

મને ઇશારો કર્યો. એ વેળાએ શાંત ચિત્તે રાજા દીનવલ્લભે મને પૂછ્યું કે:—“ આજસુધી મારાથી કોઈનો કાંઈ પણ અપરાધ થયો નથી, મેં કોઈનું કશું તુકસાન પણ કર્યું નથી, છતાં પણ તું મારાપ્રતિના તારા કોઈ ગુપ્ત વૈરનો બદલો લેવા માટે અત્યારે મારું ખૂન કરવા અહીં આવ્યો છે, એ જોઈને ખરેખર મારા મનમાં ઘણીજ અન્યયખી થાય છે. તું મને તોં નામ કહે, એથી એ સાંભળીને હું સુમેથી મરી શકીશ ? ” આવા આશ્ચર્યનું તેમનું બાપણ સાંભળીને મારા અંતઃકરણનું પાણી પાણી થઈ ગયું. ત્યાર પછી મેં તેમના કાન પાસે મ્હોં રાખીને બહુજ ધીમેથી કહ્યું કે:—“ રાજા સાહેબ ! ડરશો નહિ. હું કિશોરસિંહ છું. તમેાને આવા સંકટમાં મૂકીને હું કદાપિ જઈ શકીશ નહિ. તમારો ઉદ્ધાર કરવા માટેજ મેં આ બધું કારસ્થાન કર્યું છે. હવે હું તમારા હાથમાં તસ્વાર આપું છું, તે લઈને તમેા એકદમ દુર્ગના પ્રવેશદ્વાર પાસે ચાલો. ત્યાં એ ઘોડા પ્રથમથીજ તૈયાર કરાવી રાખ્યા છે અને અત્યારે તેઓ તમારી વાટ જોતાજ ઉભા છે. ચાલો, હું પણ તમારી સાથેજ આવું છું, વિલંબ ન કરો, એક ક્ષણ પણ નકામી ન ગુમાવો. ” આમ કહીને મેં મારા વસ્ત્રતળે છૂપાવેલી તસ્વાર બહાર કાઢી અને તેમના હાથમાં આપી. ”

“ શાખાશ રે કિશોરસિંહ શાખાશ ! રંગ છે તને અને તારાં માતાપિતાને ! અહા ! કેવું અદ્ભુત અલૌકિક તોં સાહસ ! કેવી અપૂર્વ દક્ષતા ! ” બંડારી મહારાજ આવેશમાં આવી બોલી ઉઠ્યો.

“ પણ, પછી શું થયું ? ” ઉત્કંઠિત થઈને શાંતિપ્રસાદબ્રાહ્મણે વચ્ચમાંજ કહ્યું.

“ હા, ભાઈ ! પછી શું થયું ? ” શાંતિપ્રસાદના શબ્દોને અનુ-મોદન આપી લલિતપ્રભાએ પૂછ્યું.

“ પછી શું થયું ? વધમંત્રપરથી અમેા બન્ને ફૂટી પડ્યા અને લડવાનો ડોળ કરતા વાયુવેગે દુર્ગના દ્વાર પાસે આવી પહોંચ્યા. ” હસતાં હસતાં કિશોરસિંહ બોલ્યો:—“ ત્યાં અમેાને એયાર પ્રકરીઓએ અટકાવ્યા. નાહલાજે તેમાંના એકાદ બેને અમારે ઠાર કરવા પડ્યા. પછી આગળ ગયાં પછી દીવાની અશ્વો લઈ ઉમેલી મળી આવી. અમેા સપાટાર્બંધ એ અશ્વોપર સ્વાર થઈ વાયુવેગે ત્યાંથી ઉડી નીકળ્યા, અશ્વો પણ તેજસ્વી અને પાણીદાર હોવાથી સ્વાર થતાંની સાથેજ તીરવેગે ચાલી નીકળ્યા. ”

“ કમાલ કરી તેં તો ભાઈ, શૌર્યની ! ” આપણા કથાનાયકની વાત સાંભળીને બંડારી મહારાજ બોલ્યો.

કિશોરસિંહના કાર્યનો આવો અદ્ભુત વૃત્તાંત સાંભળીને પ્રત્યેકના શરીરમાં રોમાંચ થઈ આવ્યો. લલિતપ્રભાની આંખોમાંથી તો આંસુજ વહેવા માંડ્યાં હતાં. શાંતિપ્રસાદ અને વૃદ્ધ ભાટ સ્તંભિત થઈને સાંભળતા હતા. કિશોરસિંહના શરીરમાં કેવું લોકોત્તર ધૈર્ય અને શૌર્ય વસે છે, એની આ પહેલાં પણ એ સર્વને સાક્ષી મળી ગઈ હતી.

“ અમારા કરતાં દીવાનીના આણેલા અશ્વો ધણાજ ઉમદા અને ચપળ ગતિવાળા હતા. ” કિશોરસિંહ ફરીવાર કહેવા લાગ્યો:— “ ખરેખર એવા વિકટ પ્રસંગે એવાંજ જનવરો જોઈએ. અમો એમનાપર સ્વાર થયા કે તરતજ તેમની ગતિ એટલી બધી વિલક્ષણ થઈ પડી હતી કે, મારાથી તેનું કોઈ પણ પ્રકારે વર્ણન પણ કરી શકાય તેમ નથી. પાંચ સાત કોશ આવ્યા પછી રાજ દીનવદ્ધભસિંહે મને પોતાના આવાસમાં લઈ જવાનો અનુરોધ કર્યો; પરંતુ હું એમાં સમ્મત થયો નહિ. મેં કહ્યું કે,—“ આપણા બંનેમાંથી એક જણને જરાપણ વિલંબ કર્યા વિના એકદમ દેવીપૂર જવું જોઈશે, ત્યાંના કુલીન-કુમાર ચૌધરીના મહાલયમાં રાય રણધીરસિંહરાય મહાશય વસે છે, એમની પાસે જઈને સત્વર આ સર્વ સંવાદ કહી સંભળાવવા જોઈશે.” આથી રાજ દીનવદ્ધભસિંહ એ કાર્ય કરવાને સમ્મત થયા અને તેઓ પોતેજ પોતાનો અશ્વ દોડાવીને દેવીપૂર બણી ચાલ્યા ગયા. અને હું અશ્વપર બેસી અહીં સુરંગપૂરમાં આવી લાગ્યો. અહીં આવતી વેળાએ મેં મારા પોતાના પોશાકપર એક ગુપ્ત પોશાક પહેરી લીધો હતો અને રસ્તામાં આવતાં હું એક ખેડુતને ત્યાં એ ગુપ્ત પોશાક મૂકતો આવ્યો હતો. શહેરમાં પ્રવેશ કરી શહેર બહાર એક મુસારખાનામાં અશ્વ બાંધી હું પગે ચાલી આ દેવાલય બણી આવતો હતો, એવામાં અકસ્માત કોઈએ આવીને મારા ખભાપર એ ખૂની ખંજર ધોંચી ધાલ્યું હતું. પણ એ ખંજર મારનાર કોણ હતો અને શા કારણથી મને ખંજર મારી ગયો હતો, એ વિષયમાં ધણા ધણા વિચારો કરવા છતાં પણ મારાથી કશોય દંઢ નિશ્ચય કરી શકતો નથી. ”

બંડારી મહારાજે ચકિતનયને કિશોરસિંહના મુખ બણી જોઈ ચમકિત કંઈ આ સર્વ અદ્ભુત અદ્ભુત ઘટનાઓ સાંભળી લીધી.

ભય, વિસ્મય, આનંદ, ક્રોધ, ઘૃણા આદિ સર્વ એકી સાથે તેના વદન મંડળપર કીડા કરવા લાગ્યાં. કાંઈક વિચાર કર્યા પછી તેણે પૂછ્યું:-
“પણ ત્યારે એ ગુપ્તહન્ટા કોણ હોવો જોઈએ ! મારા મકાનમાં આવી તારાપર ખંજરનો પ્રહર કરનાર પાપાત્મા પિશ્ચાય કોણ હશે ! કિશોરસિંહ ! શું તારાથી એ વિષયમાં કાંઈ પણ અનુમાન કરી શકાય છે ખરું કે ! તને તારો એવો કોઈ ભયાનક શત્રુ ભાસે છે ખરો કે ? ”

ચકિતનયને જોઈને કિશોરસિંહે કહ્યું:-“હું શી રીતે અનુમાન કરી શકું ? આપ એ તો ઘણી સારી રીતે જાણો છો કે, જ્યારથી દુનિયામાં જન્મ ધારણ કર્યો, ત્યારથી અત્યાર સુધી મારો એક પણ શત્રુજ નહોતો; પણ આજકાલ કોણ જાણે શો કારણથી અસંખ્ય શત્રુઓ થઈ પડ્યા છે કે, જેમની કાંઈ સીમા કે સંખ્યાજ રહી નથી. મેં કોઈનું કાંઈ પણ અનિષ્ટ કર્યું નથી, છતાં અકારણ અनेક શત્રુઓ મારો સર્વનાશ કરવાને તૈયાર થયા છે. પ્રથમ તો હું એમજ જાણતો હતો કે, કેવળ રાજા ભૂપેન્દ્રનારાયણસિંહ એકજ મારો પ્રખળ શત્રુ છે, પણ હવે જોઉં છું કે, વિધાતાના વિપાકથી એ એક પ્રખળ શત્રુ ઉપરાંત ખીજ પણ અનેક બગવાન શત્રુઓ મારા વિપ-ક્ષમાં થઈ પડ્યા છે. નવીન રાજપ્રતિધિઓમાંના લગભગ સઘળા પ્રતિનિધિઓએ મને પોતાનો મોટામાં મોટો શત્રુ ધારી લીધો છે ! તેઓ મારું લોહી પીવાને પણ આતુર બની ગયા છે. પણ એમાંના કયા કયા પુરુષો મારા ગુપ્તહન્ટા છે અથવા મને ધરાના ધામપરથી નાબૂદ કરવાની ઇચ્છા ધરાવનારા છે, એનું અનુમાન કરવું કડિન છે; મારાથી એ વિષયમાં કશી પણ કલ્પના કરી શકાતી નથી. આપત્તિની સાથે ખીજ અનેક અવનવી આપત્તિઓ આવીને મનુષ્યને ઘેરી લે છે, એવો એક આ જડ જગતનો સ્થાયી નિયમ જ છે. મહારાજ ! સંસારમાં જ્યારથી જન્મ લીધો, ત્યારથી જ હું મહા દુઃખી છું, મારા માતા પિતા કોણ છે ? મારો જન્મ કયા દેશમાં થયો છે ! રણધીરસિંહરાયને ત્યાં હું શી રીતે આવી પડ્યો ? સુશીલા સાથે મારો સ્નેહ શાથી સંધાયો ? એ સ્નેહ પાછો કેમ તૂટી પડ્યો ? રાજા ભૂપ-સિંહ વિના કારણ મારો સંહાર કરવાને શામાટે તૈયાર થયો ? મારા જેવા હૃતભાગીને આ માયામય વિશ્વમાં જન્મવાનું શું પ્રયોજન ? શું સંસારમાં મારું ખીજું કોઈજ નથી ? મારી આંખનાં આંસુ લૂછી,

દિલને દિલાસો દે, એવું સચું વહાલું પણ મારે માટે નથી રહ્યું ? ” આવા આવા વિચારો જ્યારે મારા મનમાં ઉપજી આવે છે, ત્યારે મારા દુઃખનો પાર જ રહેતો નથી. જન્મથીજ મારા શિરપર દુઃખના પહાડો તૂટી પડ્યા છે. માઈ જીવનજ દુઃખમય છે. નથી અનુભવ્યું પિતાનું પવિત્ર વાતસલ્ય, નથી નિરખ્યો માતાનો પવિત્ર સ્નેહ, નથી ભોગવ્યો પ્રિયતમાનો પ્રણય ! નથી લીધો સગા-સંબંધીઓના સૌહાર્દનો સ્વાદ ! નથી મળી સુહૃદની સુહૃદતા ! મારા જીવનપર દુઃખનું આવરણ ઢંકાયલું છે તે મરણપર્યંત ઢંકાયલું જ રહેશે. ઇશ્વર મને કદાપિ સુખના દહાડા દેખાડશે નહિ-પણ ના મહારાજ ! એમાં ઇશ્વરનો હું કશો પણ દોષ દેતો નથી. ઇશ્વરે તો મને ભયંકર કલંકના સાગરમાં ડૂબતો બચાવ્યો છે, ખૂની, હિંસકારાનાં નામોશી-વાળા નામથી મારા નામને અલિપ્ત રાખ્યું છે. માઈ મન પણ મને વારંવાર કહ્યા કરે છે કે, “ તારૂં ભાવિ ઉજ્જવલ છે. તું એક મહા પુરુષ થવાનો છે.” પરંતુ એવા દિવસો ક્યારે આવશે એનો કશો પણ નિશ્ચયજ નથી. હું અહીં સુરંગપૂરમાં મારી વિપત્તિનો પ્રતિકાર કરવા આવ્યો હતો, પરંતુ ગ્રહની કઠિનદશાથી અત્યારે મારે માથે નવીન નવીન અણધારી આપત્તિઓ આવ્યા કરે છે ! હવે એક ક્ષણને પણ નિરર્થક નષ્ટ કરવાનો સમય નથી, પરંતુ જૂઓ જોઇએ, ગૃહ વાંકા હોવાથી, આ એક માસ જેટલો સમય વિના કારણ ફેકટ વહી ગયો છે અને અગત્યનું એક પણ કાર્ય સિદ્ધ થઇ શક્યું નથી.”

અળયખી ભરેલા મુખથી શાંતિપ્રસાદ બોલ્યો:-“ જવાદે, વખત જતો હોય, તો જવાદે. પોતાના જીવન કરતાં કાંઈ વખતની કીમત વધારે નથી. તું જીવતો રહ્યો છે, ઇશ્વરે તને મોતના પંજમાંથી બચાવ્યો છે, એજ અમારે માટે મોટી આનંદની વાત છે. વખતને માટે ચિંતા શી છે ? વખત ધણો મળશે. વળી, આ મહિનામાં રાજકુટુંબમાં જે પ્રકારનો ખજાનો મળી ગયો છે. એ ઉપરથી, કોણ રાજા, કોણ પ્રજા, કોણ મંત્રી, કોણ ન્યાયાધીશ અને કોની અદાલત, એનો પણ કશોય નિશ્ચય કરી શકાય તેમ નથી. મંત્રીસભામાં મહા અધાધુધી ચાલી રહી છે. સભાસદોમાં મોટી ફાટકુટ ચાલી રહી છે. રાજા પણ ચોરાઇ ગયો છે, રાજ્યની સત્તા પણ લોપ થવા ભેઠી છે, એવી સ્થિતિમાં ઇન્સાફની આજ્ઞા રાખવી એ કેવળ આકાશકસુમ સમાનજ છે. કદાચ ધાર જોઇએ કે, જો તું આમ એક માસ પધારી-

પશ્ચ ન રહ્યો હોત, તો તેથી શું તને તારા કાર્યમાં સફળતા મળી શકત ખરી કે ? કોઈ તને ખરો ઇન્સાફ આપત ખરું કે ? આ અવિચારના ક્ષેત્રમાં તને વિચારરૂપ ફળ મળી શકત ખરું કે ? ”

“ ખરું છે ! ” મુખ્ય મલ્લિન કરી કિશોરસિંહે કહ્યું:—“ ખરું છે ! હું આવ્યો હતો રાજા બૂપેન્દ્રનારાયણપર ફરિયાદ કરવા, કેવળ મારે માટેજ નહિ. પણ મારા માનનીય રણધીરસિંહરાય મહાશયના માનની રક્ષા માટે, કબ્યાણુ માટે. આવ્યો હતો ફરિયાદ કરવા, પરંતુ લલાટમાં શું પરિણામ આવીને ઉભું રહ્યું ! અહા ! કેવા કુટિલ કુચકમાં આવી પડ્યું પડ્યું ! હું પોતેજ અત્યારે ફોજદારી કલંકે નહાસી છૂટેલો બદમાશ આસામી થઈ પડ્યો ! પણ એ ઇન્સાફની નજરે નહિ, હિંમત લોકોની પ્રતિહિંસાના પ્રતાપે ! જીવતા જાગતા નરરાક્ષસોની સ્વાર્થપરાયણતાના યોગે ! પણ ચિંતા નહિ, એથી હું જરા પણ ડરતો નથી. જે અનાથનાથ દયામયની કૃપાથી વારંવાર હું મહાન મહાન સંકટોમાંથી મુક્તિ મેળવી શક્યો છું, જે મંગળમયના કરુણાપ્રસાદે ગુપ્તહન્તાના ભયાનક આઘાતમાંથી મારા પ્રાણની રક્ષા થઈ શકી છે, એ વિપદભંજન દયામય દીનઅંધુજ આ આપત્તિમાંથી પણ અવશ્ય મારી રક્ષા કરશે. એ સર્વ મંગળમય પરાત્પર વિપદ હરનારા મહા પ્રેમમય પ્રભુનાં પાદપદ્મોમાં મારી અચલ અટલ શ્રદ્ધા છે ! ”

વૃદ્ધ સદાશિવ ખીજી બાજુએ જોતો કિશોરસિંહની આ સન્નજીવાતો સાંભળી રહ્યો હતો, પરંતુ તેનાં મનમાં જાણે કોઈ એક અન્ય ચિંતાનાં તરંગો ઉછળી રહ્યા હતા, કિશોરસિંહની વાતો પૂરી થતાંજ સદાશિવ કાંઈ ચંચળ થઈ સંદિગ્ધ સ્વરે બોલી ઊઠ્યો:—“ રાજા બૂપેન્દ્રનારાયણ અથવા ભુપસિંહ મને તારો સર્વથી ભયાનકમાં ભયાનક શત્રુ બાસે છે અને એજ નરાધમે તારું ખૂન કરવાની મતલબથી તારી પાછળ પાછળ બદમાશો લગાડી દીધા છે. આ દુનિયામાં એના જેવો ડંસીલો માણસ મેં ખીજો એક પણ જોયો નથી. એ જેની પાછળ પડે છે, એનો જીવ લીધા વિના છોડતો નથી. મને એનો ત્રીસ વર્ષનો અનુભવ છે. મેં એની સાથે રહીને એવા એવા બનાવો એક નહિ પણ અનેક જોયા છે. એનાથી ન બની શકે એવું કાંઈ છેજ નહિ. હું સારી રીતે એને ઝાળખું છું કે એ કેવળ પાપનોજ રાજા છે ! ધર્માધર્મ, સારાસાર કે નીતિ-અનીતિનો એના મનમાં કશો વિચારજ નથી. બુદ્ધિમાં પરિપક્વ હોવા છતાં, એ બુદ્ધિનો તે

કેવળ દુરુપયોગજ કરે છે. ઘણેજ ભયાનક માણસ છે. મને તો લાગે છે કે એ બદમાશેજ આ પ્રાણહારક પ્રપંચ રચેલો હોવો જોઈએ.”

ગંભીર વદને કિશોરસિંહે કહ્યું:—“ હા, રાજ ભૂપસિંહ મારો પરમ શત્રુ છે, એવું મારા મનમાં નિશ્ચયાત્મક ઠસી ગયું છે. તેણેજ વરુણસિંહના ખૂનનો ખોટો ખૂની—આરોપી ઠરાવી મને કલંકિત કરવાની તથા ફાંસીના લાકડાપર લટકવાની કોશિશ કરી હતી. તેણેજ લૂટારા મહાવીર અને રણવીરની સાથે મળી મારો સર્વનાશ કરવાનું કારસ્થાન કર્યું હતું. પરંતુ આ વખતે તેણેજ મને મારવા માટે માણસ મોકલ્યું હોય, એનું તો કાંઈ પણ પ્રમાણજ નથી ! ખાસ પ્રમાણ મેળવ્યા વિના આપણાથી એવી વાત પણ શી રીતે કરી શકાય ? કદાચ તે આ કારસ્થાનમાં સમ્મત ન થયો હોય, તો વિના કારણ તેનાપર આક્ષેપ શી રીતે કરાય ? અનુમાનપર આધાર રાખી એવા મોટા માણસને દોષી ઠરાવવો, એ એક મોટી અન્યાયની વાત કહેવાય. મારું મન એવું અસત્ય અનુમાન કરવા ઇચ્છતું નથી, અનુમાન અને અનુમાનથીજ મારું કોઈ પણ કાર્યજ સિદ્ધ થઈ શકે તેમ નથી. જૂગતમાં ઘણીવાર એવા બનાવો બને છે કે, જે બનાવમાં અસત્ય બહાર તરી આવે છે અને સત્ય અંધારામાં છૂપાઈ રહે છે, પણ જ્યારે એ બનાવનો ભેદ ફૂટે છે, ત્યારે તે સત્ય પ્રકાશી ઊઠે છે. માટે ખાત્રી કર્યા વિના એકદમ રાજભૂપસિંહપરજ એ આરોપ ઓઢાડી દેવાનું મને બિલકુલ ઇષ્ટ લાગતું નથી.”

સદાશિવની વાતનો આવો ઉત્તર આપી, વ્યગ્રભાવે લલિત-પ્રભાના મુખ ભણી મુખ ફેરવી સામ્રહ કંઠે કિશોરસિંહે કહ્યું:—“ લલિત બહેન ! ભગિની એ વાત શું તને બરાબર સ્મરણમાં છે કે ? વાચાશક્તિ પાછી પ્રાપ્ત થયા પછી ઓછામાં ઓછી દશ બાર વાર મેં એ વાત તને—”

“ સમજી ગઈ ! સમજી ગઈ ! ” ખુદમાં નયને નિરખી કમલમુખી દામિની લલિતપ્રભાએ ચકિત સ્વરે કહ્યું:—“ હા, હા, સમજી ગઈ ! ભાઈ ! તમારા કહેવાનો સાર સમજી ગઈ ! તમે તે અજાણ્ય સ્ત્રીનીજ વાત પૂછો છોને ? ”

ગભરાઈને કિશોરસિંહે કહ્યું:—“ હા, હા. એજ વાત કહું છું, એજ વાત કહું છું. એવા ચહેરાવાળી કોઈ સ્ત્રી શું એ દરમ્યાન અહીં આવી હતી ખરી કે ? ”

“ ના. ” પ્રશ્નાન્ત સ્વરે લાલતપ્રભાએ ઉત્તર આપ્યો:—“ ના, એક વાર પણ નહિ—તમે જે કેટલાક દિવસ અચાનક થઇ પથારીવશ થયા હતા, એ દરમ્યાન જે કોઇ આવે, તમારી સંભાળ લેવા માગે, તો મેં મારા મનમાંજ ધારી રાખ્યું હતું કે, તમારાથી દૂર દૂર રાખીને, તેમની સાથે ફક્ત જરૂર પૂરતીજ વાતો કરીશ; પરંતુ એ દરમ્યાન કોઇ પણ આવ્યુંજ નહોતું. નહોતી આવી કોઇ સ્ત્રી કે નહોતો આવ્યો કોઇ પુરુષ ! તમને ચેતન આવ્યા પછી પણ તમારી ખબર લેવા માટે કોઇ આવ્યું નથી. તો પણ જે રાત્રે એ બયાનક બનાવ બન્યો, તમારા તથા શાંતિપ્રસાદનાં શરીર ધાયલ થયાં; જે રાત્રે તમે શત્રુગંઢથી પાછા આવી પહોંચ્યા, તેજ દિવસે કોઇ એક પુરુષ ત્રણ વાર તમારી વાત પૂછવા માટે આવ્યો હતો. આજે ત્રણ દિવસ થયાં, એ વાત તમને કહી સંભળાવી છે; પરંતુ જે માણસ આવ્યો હતો, તે કાંઈ જેવી તેવી સાધારણ મતલબથી આવ્યો નહોતો. એના આવવામાં કાંઈક જુદાજ હેતુ સમાયલો હતો. વળી એ મનુષ્ય કોણ હતો, શા કારણથી તમારી પાસે આવ્યો હતો, એ સંબંધમાં મેં તેને ઘણી પૂછપરછ કરી હતી, પણ તેણે મને કશો પણ સંતોષકારક ઉત્તર આપ્યો નહોતો. તેનું અર્ધું મુખ એક કાળાં કપડાંથી ઢંકાયલું હતું અને દરવાજાના ઓથ આડો ઉભો રહીને એ મારી સાથે વાતચીત કરતો હતો. એનો અવાજ પણ ઘણો કઠોર હતો. આ સર્વ કારણોથી હું એને ઓળખી શકી નહોતી. તેના બાંધો કદાવર અને મજબૂત હતો. તેના કર્કશ અને કઠોર અવાજથી મને પહેલેથીજ એનાપર શંકા ઉપજી આવી હતી. ભાઈ ! જેવા ચહેરાવાળી સ્ત્રીની તમે મને પૂછગાછ કરો છો, એવા ચહેરાવાળી એક પણ સ્ત્રી અહીં કદાપિ આવીજ નથી.”

“ ત્યારે ? ” ચિંતાતુર વદને તીક્ષ્ણ સ્વરે કિશોરસિંહ બોલી ઉઠ્યો:—“ ત્યારે તે ગઇ ક્યાં ? ”

“ કિશોરસિંહ ! ” વૃદ્ધ સદાશિવ વચ્ચમાંજ બોલ્યો:—“ એની ચિંતા શા માટે કરે છે, કિશોરસિંહ ! તેનાપર કોઇ પણ પ્રકારનું દુઃખ આવે તેમ નથી. તે ઘણીજ ચાલાક સ્ત્રી છે.”

“ ના—ના ” કિશોરસિંહે ગંભીર ભાવ ધારણ કરી કહ્યું:—“ ના, ના ! તેનાપર કશું પણ દુઃખ તો આવી શકે તેમ નથીજ ! પણ તેમ છતાં પણ મારે જાણવું જોઈએ કે, તે ગઇ ક્યાં ? તેનું થયું શું ?

રાજ દીનવલ્લભને મુક્ત કરવાની આગલી રાત્રે શત્રુમઢનગરમાં તેની સાથે મેં એવો ઠરાવ કર્યો હતો કે, અમારૂં ધારેલું કાર્ય જો સુસિદ્ધ થાય, તો તેણે તરતજ આ સુરંગપૂરમાં આવીને મારી મુલાકાત કરવી. ત્રણ અઠવાડિયા વીતી જવા આવ્યાં છે, છતાં હજી સૂધી તેનો મેળાપજ થયો નથી ! ખરેખર એ તો ઘણીજ અન્યથાની વાત કહેવાય. થયું શું ? આ દેવાલયમાંજ હું રોકાઈશ. આ સ્થળેજ મારી સાથે મુલાકાત થશે, એટલે સૂધી નિશ્ચય કરી તેને હું કહેતો આવ્યો છું. ત્યારે એ ગઈ ક્યાં ? એનું થયું શું ? આવી નહિ કેમ ? અન્યથા ! જ્યારે અમારી બંનેની મુલાકાત થઈ, ત્યારે તેણે મને કહ્યું હતું કે, તેના દિલમાં મારા સંબંધી કોઈ એક બેઠી અને ગેખી વાત છુપાયેલી છે, અને અહીં આવીનેજ એ વાત કહી સંભળાવવાનું તેણે મને વચન આપ્યું છે. તેણે જે વાત કહેવાનું વચન આપ્યું છે, એ ખાસ જરૂરની વાત છે. કેમ આવી નહિ ? હું તો ધારૂં છું કે એ બિચારી કાંઈક આફતમાં આવી પડી હશે, નહિ તો કદી પણ આબ્મા વિના રહે નહિ. જો એ છૂટી હોત, કોઈના બંધનમાં ન આવી પડી હોત, તો અત્યારે અહીં ક્યારનીય આવી પહોંચી હોત.”

ચિંતાતુર થઈને વૃદ્ધ સદાશિવે કહ્યું:—“ ભાઈ ! હું તને એક વાર તો કહી ચૂક્યો કે, તારી દીવાની કાંઈ જેવી તેવી ખેલાડી નથી. એ કાંઈ સહજમાંજ કોઈના સકંજમાં સપડાઈ જાય તેવી નથી. તેની જે જે લીલાઓને મેં મારી નજરે જોઈ છે, તેનામાં જે અદ્ભુત શક્તિ રહેલી છે અને તેના હૃદયમાં જે અદ્ભુત સાહસ સમાયલું છે, તે પરથી તે કોઈ પણ રીતે સહજમાં બીજા કોઈ પણ માણસના પંજમાં સપડાય તેવી નથી. તેની આંખમાં ધૂળ નાખવી. એ કાંઈ જેવી તેવી સહેલી વાત નથી. મેં મારી આ સાઠ સીતેલું વરસની વયમાં ઘણી ઘણી સ્ત્રીઓ જોઈ છે, પણ એ દીવાનીના જેવી ચાલાક, ખેલાડી અને હોશિયાર બીજી એક પણ સ્ત્રી જોઈ નથી. કિશોરસિંહ ! તું એને માટે આટલી બધી ચિંતા ન કર. એ જ્યાં હશે, ત્યાં આનંદમાંજ હશે.”

ગંભીરવદને કિશોરસિંહે કહ્યું:—“ એવી વાત આપ બોલસો નહિ; વિપત્તિ કોને માથે નથી આવતી ? સમસ્ત સંસારનું સ્ત્ર અલાવનાર મહા પ્રભુ રામચંદ્રને શું વિપત્તિના ચક્રમાં નહોતું આવવું પડ્યું ? આખી દુનિયામાં સત્તાની આજુ વર્તાવનાર સિકંદર શું

વિપત્તિથી મુક્ત રહ્યો હતો ? સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત સમાન સત્તાધીશ સમ્રાટને પણ શું વિપત્તિએ ત્યાગી દીધો હતો ? આખી આલમમાં અહિંસાનું આધિપત્ય સ્થાપનાર ભગવાન બુદ્ધે પણ શું ઓછી વિપત્તિઓ વેઠી હતી ? આ સંસાર વિપદનું ક્ષેત્ર છે, વિપત્તિ આ સંસારમાં સર્વ જીવોની સાથે સાથે ફર્યા કરે છે. મહાલયમાં બેસી રંગરાગમાં શુસ્તાન રહેનારા લક્ષાધિપતિઓના લલાટમાં પણ વિપત્તિ લખા-યલીજ હોય છે. રાજ્યથી લઇને રંક સૂધીનાં સર્વ મનુષ્યો, સિંહથી લઇને સામાન્ય શૃંગાલ સૂધીનાં જનવરો, અને કુંજરથી લઇને ઠીડી સૂધીનાં પ્રાણીઓ આદિ સર્વ એ વિપત્તિના બંધનમાં બંધાયેલાં છે. પણ હવે એ બધી વાતોને જવા દો, દીવાની જે જીવતી હશે, તો અવશ્ય આવશે. ”

આમ કહી એ પ્રસંગને દબાવી દઈ, બંડારી મહારાજને સંબોધીને તેણે વ્યગ્રભાવે કહ્યું કે:—“ આપ મારાપર એક ઉપકાર કરો. શહેરમાં અત્યારે નવા બનાવો શા શા બન્યા છે, રાજપુરુષો અત્યારે કયા કયા વિષયોમાં શું શું વ્યવસ્થા કરી રહ્યા છે, કયા કયા પ્રકારની સલાહ મસલત ચાલી રહી છે, રાજ્યના વાતાવરણમાં શું શું પરિવર્તન થયું છે, નવીન રાજતંત્ર કેના હસ્તક ચાલવાનું છે, એ સર્વ વિષયોના સંવાદ વચ્ચે વચ્ચે આપ મને લાવી આપશો, તો હું આપનો અત્યંત ઉપકાર માનીશ. જે વાતો મને જણાવવા જેવી હોય, એ વાતો આપ કૃપા કરીને મને અવશ્ય જણાવશો. મારો એ સર્વની સાથે ખાસ નજીકનો સંબંધ હોવાથીજ હું આપને આવી ભલામણ કરું છું. ”

“ હું પણ નિશ્ચિંત નથી. ” વ્યગ્ર સ્વરે બંડારી મહારાજે કહ્યું:—“ હું પણ નિશ્ચિંત નથી. કિશોરસિંહ ! તારી પેઠે મને પણ રાજપ્રકરણની નવી નવી બાતમીઓ મેળવવાની ધણીજ કાળજી રહે છે. હમેશાં રાત્રે છૂપી રીતે હું આ શહેરમાં ભ્રમણ કરી આવું છું. ક્યાં શું થાય છે, એ બધું છુપી રીતે જોઈ આવું છું. મંત્રી-સભામાં શો પ્રકાર ચાલી રહ્યો છે, કયા કયા સભાસદો નિમકહરામ નિવડ્યા છે, કયા કયા કાપુરુષો સુરંગપૂરની રાજસત્તાને રસાતળમાં મૂકવાની અભિલાષા ધરાવે છે, કાણુ શી શી બોલાચાલી કરે છે, એ બધું ચૂપચાપ સાંભળી આવું છું. જે બનાવો નજરે પડતા નથી, જે બનાવની ખીના કાને પણ આવી શકતી નથી, એ બધા

બનાવોનું ઘણીજ કુશળતાની સાથે ગુપચૂપ રીતે હું તત્ત્વ જાણી લઉં છું. હું પણ નિશ્ચિંત નથી.”

આ પ્રમાણે ભૂમિકા કરીને સુરંગપૂરની વર્તમાન ઘટનાઓને સંક્ષેપમાંજ બંડારી મહારાજે કિશોરસિંહને કહી સંભળાવી. જે રાત્રિએ આ પ્રમાણે વાતચીત ચાલતી હતી, તે રાત્રે સુરંગપૂર શહેરમાં બીજા નવા નવા બનાવો શા શા બને છે, એ સર્વ જાણવાના અભિપ્રાયથી બંડારી મહારાજ સહુને કહીને ઘરમાંથી બહાર નીકળી પડ્યો.

ક્ષીણ શરીર અત્યંત દુર્બલ થઇ પડ્યું હતું, એથી ઘણીવાર સૂધી ઘણી ઘણી વાતો કરવાથી કિશોરસિંહ બિદુલ થાકી ગયો. ઘણીવાર થયાં બેઠો હતો, એથી હવે વધારે બેસી શક્યો નહિ. તેણે સૂઝ જવાની ઇચ્છા દર્શાવી. સદાશિવ, શાંતિપ્રસાદ અને લલિતપ્રભા, ત્રણે જણાં તરતજ ત્યાંથી ઉઠી ગયાં અને કિશોરસિંહ સૂઝ ગયો. ઘણો થાક લાગ્યા પછી, શયન કરવાથી, ક્ષણવારમાં નિદ્રાએ આવીને તેને ઘેરી લીધો, તે અધાર નિદ્રામાં પડી ગયો.

x

x

x

x

વાંચક ! આપણે હવે કિશોરસિંહને તેના શયનગૃહમાં સુતો મૂકી અન્ય દિશામાં પ્રયાણ કરવું પડશે. રાજ્ય સંબંધી બંડારી મહારાજે જે વાતો કિશોરસિંહને કહી સંભળાવી હતી, તેનો અમુક મર્મ આ અવકાશમાં આપણે જાણી લેવાની ખાસ જરૂર છે.

સુરંગપૂરની રાજકીય ખાતમી સંબંધી પ્રસ્તુત પુસ્તકના પ્રથમ વિભાગની ઉપોદ્ધાતમાં થોડું ઘણું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ત્યાર પછી અનેક અવનવા બનાવો બની ગયા હતા, તેનો અહીં થોડો ઘણો ઉલ્લેખ કરવાની આવશ્યકતા છે. રાય રણુધીરસિંહ રાય એ અત્યંત બલાદય હોઇને તેનું રાજદરબારમાં ઘણુંજ વજન હતું. સુરંગપૂરધિપતિના મૃત્યુ પછી બાળક યુવરાજના નામે રાજ્ય ચલાવીને એક મંત્રીસભાદ્વારા તેણે પોતાનો પ્રભાવ ઘણી સારી રીતે જમાવી લીધો હતો. પરંતુ પાછળથી મંત્રીસભાના કેટલાક સભાસદોની સાથે ધર્મ સંબંધી વિરોધ પડવાથી તેને દેશવટાની સજા ભોગવવી પડી હતી. ત્યાર પછી તે સુરંગપૂરનો લાગ કરી આનંદદુર્ગમાં જઈ વસ્યો હતો. આનંદદુર્ગમાં તેને શાં શાં સંકટો વેઠવાં પડ્યાં હતાં, એ તો વાંચકોના જાણવામાંજ છે.

પ્રથમ અમો જાણીતી ચૂક્યા છીએ કે, શત્રુગઢ દુર્ગમાં નવીન રાજપતાકા ઉડાવીને નવીન પ્રતિનિધિઓએ રાજ્યના સર્વ વિભાગોમાં નવીન નવીન ક્ષમતાની ઘોષણા કરી દીધી હતી, સુરંગપૂર રાજધાનીમાં એ સંવાદ પહોંચતાંની સાથેજ પુરાતન પ્રતિનિધિઓ રાજમહાલયનો પરિત્યાગ કરી પોતપોતાની જાગીરમાં પલાયન કરી ગયા હતા, તેમણે સર્વેએ આ બનાવનું પરિણામ શું આવે છે, એ દૂર બેઠાં બેઠાંજ જોવાનો નિશ્ચય કરી લીધો હતો ! પુરાતન પ્રતિનિધિઓએ પલાયન કર્યું છે, એ સાંભળીને નવીન પ્રતિનિધિઓએ દળબળસહિત શત્રુગઢથી સુરંગપૂરમાં આવીને રાજમહાલયપર પોતાનો અધિકાર કરી લીધો હતો. દેશનો રાજા જે ધર્મનો ઉપાસક હોય, પ્રજાને પણ એજ ધર્મની મતાનુયાયી થઈને રાજભક્તિ કરવી પડતી, એવીજ એ વખતની પ્રચલિત પ્રથા હતી. નવીન બળવામાં પ્રજાએ જોયું કે, રાજા બાળક છે, જેમણે રાજસત્તાને હસ્તક કરી લીધી છે, તેમના કાર્યનેજ રાજાનાં સ્વકૃત કાર્ય જેવું માની લેવું પડે તેમ છે. ચંતન્યવાદી સમ્પ્રદાય નવીન સભાનો અધિનાયક થયો, રાજસત્તા એક પક્ષના હાથમાંથી બીજા પક્ષના હાથમાં ગઈ. બાળક રાજા નવીન પક્ષના હાથતળે રહ્યો, એથી પ્રજામંડળી કોઈ પણ પ્રકારનો સંતોષ કિંવા અસંતોષ પ્રકટ કરી શકી નહિ. સારા નરસાની કરી ચર્ચા પણ કરી શકી નહિ. રાજનીતિ સમુદ્ર જાણે બિલકુલ તરંગશૂન્ય બની ગયો. પરંતુ એ પ્રશ્નાંત ભાવ લાંબા વખત સૂઝી રહ્યો કે નહિ, એ જોવા જેવું છે.

રાજા કરુણસિંહ, રાજસંદ્ર અને મંગળસિંહે ઇચ્છાનુસાર શાસન સૂત્રને હાથમાં ધારણ કરી આ પહેલાં શત્રુગઢમાંથી રાય રણધીરસિંહ-રાયના નામપર એક પત્ર લખીને દૂત દ્વારા દેવીપૂરની કચેરીમાં મોકલી આપ્યો હતો. પત્રમાં લખ્યું હતું કે, “આવા આવા પ્રકારે આવાં આવાં કાર્યો કરીને રાજસત્તા પ્રાપ્ત કરી છે, માટે રાય મહાશયે સત્વર શત્રુગઢમાં આવીને નવીન મંત્રિસભાના રાજપ્રતિનિધિ-પણાને ઁહણ કરવું. નવીન પ્રતિનિધિઓ સુરંગપૂરના રાજદરબારમાં આવી લાંબા અને આંખ્યા પછી જ્યારે તેમણે પોતાનો સંપૂર્ણ અધિકાર જમાવી લીધો, ત્યારે તેણે તે પત્રનો ઉત્તર આપ્યો. પુરાતન પ્રતિનિધિઓએ પલાયન કર્યું છે, એવા સમાચાર ત્યારે રાય રણધીરસિંહને મળ્યા નહોતા, એટલા માટે તેણે લખ્યું હતું કે, “પુરાતન પ્રતિનિધિઓની

સાથે મળીને નવીન પ્રતિનિધિઓએ સત્વર એક મહાસભાનું આહ્વાન કરવું તથા તે મહાસભા જે કાંઈ યોગ્ય ઇન્સાફ આપે, એ ઇન્સાફ મૂજબજ રાજતંત્ર ચલાવવું: એજ અસારે ઉભય પક્ષના પ્રતિનિધિઓનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે.” પત્રમાં કેવળ આટલુંજ લખેલું હતું. રાજની ચોરીના પ્રસંગમાં રાય મહાશયે લેશ માત્ર પણ અસંતોષ પ્રકટ કર્યો નહોતો. તેમજ તે પોતે એ નવીન મંડળમાં ભાગ લેવાનો નથી, એવો ઇશારો પણ તેણે તે પત્રમાં કર્યો નહોતો. એ પત્ર નવીન રાજપ્રતિનિધિઓને બરાબર રૂચ્યો નહિ, પસંદ પડ્યો નહિ. તેમણે ફરીબાર તેને આમંત્રણ કરીને બીજીવાર બીજા એક દૂતને મોકલી આપ્યો. બીજો પત્ર પહોંચતાં પહેલાંજ રાજ દીનવલ્લભસિંહ રાય રણધીરસિંહની પાસે દેવીપુરમાં પહોંચી ગયો હતો. રાય મહાશયે તેના મુખેથી શત્રુગઢનો બચંકર લોમહર્ષણુ વ્યાપાર સંગોપાંગ સાંભળી લીધો હતો. રાજ દીનવલ્લભે તે સાથે તેને એમ પણ કહી દીધું હતું કે, “સાહસ, કૌશલ્ય, વીરત્વ, મારામારી, ખૂનરેણ અને કાપા કાપી આદિ સધળા બયાનક બનાવો દુર્ગમાં બની ગયા છે, અસંખ્ય પ્રજાજનોના પ્રાણ પંચત્વ પામ્યા છે, અનેક નિરપરાધી મનુષ્યો અશ્વના પગતળે છુંદાઈને મરણને શરણ થઈ ગયા છે. દુર્ગના સેનાપતિ નીલાબર નીલકંઠને પણ તેની ઉદ્ધતાઈનું યથાર્થ ફળ મળી ગયું છે. તેની કાયા કચડાઈને, રોળાઈને, રગટોળાઈને અથવા છુંદાઈને નષ્ટ બ્રહ્મ થઈ ગઈ છે. સારાંશ કે, સમસ્ત દુર્ગ માનવચિરંચી રંજિત થઈ ગયો છે. એક પણ ખુરો બનાવ બન્યા વિના રહ્યો નથી. સધળા નવીન રાજપ્રતિનિધિઓએ સાક્ષાત્ પિશાચપતિનું સ્વરૂપ ધારણ કરી લીધું છે. કારસ્થાનનો જાળ એટલો બધો છવાઈ ગયો છે, કે જેમાંથી કોઈ પણ રીતે બહાર નીકળી શકાય એવો એક પણ ઉપાય અવશિષ્ટ રહ્યો નથી.” આ બધી વાતો સાંભળીને, ભવિષ્યમાં એનું પરિણામ કેવું આવશે, એ તે ઘણી સારી રીતે સમજી ગયો હતો. નવીન પ્રતિનિધિઓએ દુષ્ટ મતલબથી, રાજ્યભાર ગ્રહણ કરવાના ઉદ્દેશથી, તેમજ લોકોની નજરમાં મોટા થવાની વાસનાથી, રાજની ચોરી કરીને રાજ્યભારને પોતાને હસ્તક કરી લીધો છે અને આખા રાજ્યમાં સ્વસત્તાની આણ વર્તાવી દીધી છે. પરંતુ એ પ્રભુત્વ, એ સત્તા કે એ રાજ્ય ઝાઝા દિવસ સ્થાયી રહેશે નહિ. એવો કૂટરાજનીતિય ગંભીર બુદ્ધિમાન રાય રણધીરસિંહરાયે

પોતાના મનમાં ને મનમાંજ દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો. નવીન મંત્રી-સભામાં ભાગ લેવાની વાત તો દૂર રહી, પરંતુ તેણે તે ખીજવારના પત્રના ઉત્તરમાં પણ પોતાના મનનો સુસ્પષ્ટ ભાવ વ્યક્ત કર્યો નહિ. તે પત્રમાં પણ મહાસભા એકત્ર કરવાની ખાસ બલામણુ કરીને તેણે અંતે લખ્યું કે, “પ્રજનમંડળનું હિત કરવું, પ્રજાની ઉન્નતિ કરવી, પ્રજાને પ્રસન્ન રાખવી તથા પ્રજાનો પ્રેમ સંપાદન કરવો, એજ તેના જીવનનું મુખ્ય ધ્યેય છે. પ્રજાનું અહિત થાય એ તેનાથી કોઈ પણ રીતે જોઈ શકાય તેમ નથી. પ્રજાના કલ્યાણની કશી પણ દરકાર ન રાખતાં બંધુ બાધિવોની બલામણુની રક્ષા કરવામાં તે લાચાર છે. વળી ખાસ કરીને અચારે રાજદરબારમાં જે અંધાધુંધી ચાલી રહી છે, એ અંધાધુંધીના વિકટ પ્રસંગમાં તેનાથી રાજ્યની પુરાતન વ્યવસ્થાનું ઉલ્લંઘન કરીને અથવા પહેલાંની પ્રચલિત પ્રથાનો પરિત્યાગ કરીને અન્યાયથી-અજાતકારથી જે કાર્ય કરવામાં આવ્યું છે, તે કાર્યમાં તેનાથી કોઈ પણ રીતે સમ્મત થઈ શકાય તેમ નથી. જો કે, મંત્રી-સભાએ તેને વિનાકારણ ધર્મના મતભેદથી દેશપાર કર્યો છે, તેની પદવી લીધી છે, તેમ છતાં પણ તે તેનો ખદ્દો આમ અતીતિની રીતે વાળવા માગતો નથી. ઇશ્વરના નિયમને તોડીને પાપનો પક્ષપાતી થવાની મારી ઇચ્છા નથી. વિશ્વમાં અન્યાય કરનારનો ઇન્સાફ કરનાર સર્વનિયંતા જગદાધાર છે. મનુષ્યને કોઈના અન્યાયનો ઇન્સાફ કરવાનો કશો પણ અધિકારજ નથી.”

પ્રતિનિધિઓ ખીજવારનો આ પ્રત્યુત્તર પ્રાપ્ત થતાંની સાથેજ ક્રોધ અને ગર્વના માર્યા કંપાયમાન થઈ ઉઠ્યા. તેમણે રણધીરસિંહ રાયને પોતાના પરમ શત્રુરૂપ માની લીધો અને એ સાથે જેમ બંને તેમ તેને નષ્ટ કરી શકાય એવા ઠાવાઠાવા કરવા માંડ્યા. રાજ્યનો ભાવ શાંત હતો, પરંતુ એ શાંત ભાવની અંદર દૂરદર્શી લોકો જાણે કોઈ પણ પ્રકારના અમંગળની છાયા જોવા લાગ્યા. નવીન રાજ-પ્રતિનિધિઓએ જે દિવસે સુરંગપુરમાં પ્રવેશ કર્યો, તે દિવસે તે મંડળના ઘણા ખરા માણસો અજ્ઞયખીની સાથે “કેમ તેઓ આવ્યા નથી ? શા માટે તેઓ આપણા મંડળમાં જોવામાં આવતા નથી ?” એવા એવા અનેક સવાલો ઊંચા અવાજે કંપિત કંઠે કરી ઉઠ્યા હતા. એ સ્થળેજ પ્રથમથીજ અમંગળનાં ખીજ રોપાઈ ગયાં હતાં. અંડારી મહારાજ સહેરના સમાચાર લાવવા માટે ગયો હતો, તે ચાર

પાંચ કલાકમાં પાછો ચાલ્યો આવ્યો. કિશોરસિંહ નિશ્ચિંતતાથી સૂઈ રહ્યો હતો, ચાર પાંચ કલાક સૂઈ સૂઈ રહ્યો હતો. બીજાં બધાં જાગતાં હતાં, બરાબર એજ વખતે બંડારી મહારાજે તેના શયન-ગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો. એ સમય રાત્રિ લગભગ એકાદ પ્રહર જેટલી વીતી જવા આવી હતી. બંડારી મહારાજના આવ્યા પછી, તેનો અવાજ સાંભળીને કિશોરસિંહ એકદમ જાગી ઉઠ્યો. જાગ્યા પછી તેણે ઉત્કંઠિત કંઠે પૂછ્યું કે:—“ કેમ, શા સમાચાર લાવ્યા ? મહારાજ ! સમાચાર શા શા લઈ આવ્યા ? ”

ચિંતાકુલ નયને જોતાં જોતાં પથારી પાસે બેસીને બંડારી મહારાજે જવાબ આપ્યો:—“ સમાચારની વાત પાછળથી કહી સંભળાવીશ, પણ પ્રથમ જે એક અમંગળની સૂચના મારા જોવામાં આવી છે, એ સૂચનાને બરાબર સાંભળી લે. હાય ! જે બનાવને હું અત્યારે મારી નજરે જોઈ આવ્યો છું, એ બનાવ ઘણોજ ભયાનક છે, ઘણુંજ વિષમ પરિણામ લાવનારો છે. રસ્તામાં હું એક નવીન કાંડ નીરખી આવ્યો છું. એક માણસ, સમજ્યો કિશોર ! એક માણસને મેં માર્ગમાં જોયો હતો, એ માણસ તારા મિત્ર પક્ષનો નહોતો, હું તેને જોતાંની સાથેજ—”

જે કાંઈ બંડારી મહારાજ જોલ્યો, તેને અનુમાનપરથી બરાબર સમજી લઈને વ્યગ્રે સ્વરે કિશોરસિંહે પૂછ્યું કે:—“ કહો, કહો, મહારાજ ! કહો કે, એ માણસ કોણ હતો ? ”

“ રાજ ભૂપસિંહ ! ”

“ ઓહ ! મેં પણ એમજ ધાર્યું હતું. હાય ! કેવો ભયાનક પુરુષ ! પણ ત્યાર પછી શું થયું તે તમોને જોઈ શક્યો હતો ખરો કે ? ” કિશોરસિંહે અત્યંત ઉત્કંઠિત થઈને પૂછ્યું.

“ ના ! જો એ મને જોઈ શક્યો હોત, તો તો અવશ્ય તે મને ઓળખી જત ! પણ જોઈ શક્યો નથી. અંધારામાં તે રખડતો હતો, હું પણ એને એ અંધારામાં ઓળખી શકતો નહોતો. ઘણા દિવસનો જાણીતો માણસ હોય, એટલોજ ફક્ત એને માટે મારા અંતરમાં આભાસ થયો હતો. એ છુપાવેશમાં આ દેશમાં આવ્યો છે. પમથી તે માથાં સૂંધી રાતા રંગનો પોશાક તેણે પહેરી લીધો છે. દાઢીથી તે માથા સૂંધી એક લાંબો રૂમાલ બાંધી દીધો છે. એનું મુખ પણ બરાબર જોઈ શકાતું નથી. કદાચ કોઈ ઓળખી જાય, એવા ભયથીજ એવો

અજબ પોશાક તેણે પહેરી લીધો છે. પરંતુ એ દુરાત્માને બરાબર ઓળખી ગયો છું. એની ચાલવાની ગતિપરથી હું એ નીચ નરાધ-મને બરાબર જાણી ગયો છું. વળી એવા ગુપ્તવેશમાં તે આ સુરંગપૂર નગરમાં શા કારણથી આવ્યો છે, એ પણ મારા જાણવા બહાર રહ્યું નથી. તે બયાનક કારસ્થાની પુરુષ કોઈ પણ પ્રકારનું કારસ્થાન કરી તારા પ્રાણ લેવાના હેતુથીજ અહીં આવ્યો છે. માટે ભાઈ ! તું તેનાથી ખૂબ ચેતીને ચાલજે. ન કરે નારાયણ ને એ હરામખોર શયતાન કાંઈક કાળું કામ કરી ખેસે, તો અમારે સર્વને પણ શર્માવા જેવું થઈ પડે ! હું એ દુષ્ટની હીલચાલ પરથી અવશ્ય જાણી શક્યો છું કે, તે તારો સર્વનાશ કરવાના ધરાદાથીજ આવા બયાનક ગુપ્તવેશમાં અહીં સુધી આવી પહોંચ્યો છે.”

“શું એ રાક્ષસના હૃદયમાં હજી પણ દયા નહિ આવતી હોય ?” શાંતિપ્રસાદ બ્રાહ્મણ એકદમ આવેગમાં આવી જીરસાથી બોલી બેઠો :—“શું એ રાક્ષસના હૃદયમાં હજી પણ દયા નહિ આવતી હોય ? કિશોરે એનું એવું તે શું અહિત કર્યું છે કે, તે નરપિશાચ તેનું લોહી પીવાને પણ તૈયાર થયો છે ! શું એ પાપાત્માના હૃદયમાં પરમાત્માનો પણ ભય નહિ ઉપજતો હોય ?”

“ક્યાંથી ઉપજે ?” સદાશિવ બાટે કહ્યું :—“ક્યાંથી ઉપજે ! જે રાક્ષસના હૃદયમાં પરમેશ્વરનો ભય ઉપજતો હોય, પિશાચના હૃદયમાં દયાનો સંચાર થતો હોય, તો આ સંસારમાં જે સર્વ અનર્થો થાય છે, તે કદાપિ થવા પામેજ નહિ.”

“હશે-હશે !” કિશોરસિંહે ગંભીર સ્વરે કહ્યું :—“હશે ! હશે ! એ દુષ્ટ કોઈ દુષ્ટ મતલબથીજ અહીં આવ્યો હશે. પણ કેટલાક દિવસ થયાં એ દુરાત્મા આ સુરંગપૂરમાં આવ્યો છે ?

“એ હું જાણતો નથી.” બંડારી મહારાજે જવાબ આપ્યો :—
“એ હું જાણતો નથી.”

“વાર, ત્યાર પછી તેણે શું કર્યું ?” કિશોરસિંહે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી બંડારી મહારાજના મુખ જાણી જોઈને પૂછ્યું :—“પછી તેણે શું કર્યું ? તે ક્યાં ગયો ? કેણી તરફ ગયો ? એની સાથે એ વખતે બીજું કોઈ હતું કે નહિ ?”

“હો હો કરતો એ રાજમહાલય જાણી આવ્યો ગયો. એની

સાથે ખીન્નું કોઇ પણ નહોતું, એ એકલોજ હતો. મને લાગે છે કે, એણે રાજમહાલયમાં પણ કાંઈક કારસ્થાન કરી રાખ્યું હશે. એ જ્યારે સીધે સીધે રાજમહાલય બહારી ચાલ્યો ગયો, ત્યારે હું પણ ગુપ્તગુપ્ત તેનાથી થોડે થોડે દૂર રહીને તેની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો.” બંડારી મહારાજે જવાબ આપ્યો.

“હું ?” કિશોરસિંહ અજાણીની સાથે બોલી ગયો:—“હું ? શું એની સાથે સાથે ગયા ?”

“હા, સાથે સાથેજ ચાલ્યો. રાજમહાલયની અંદરની હીલચાલ જેવી જોઈએ તેવી સારી નથી, વળા ખાસ કરીને આજકાલ તો ખરેખર બંગરાજનો રંગમહેલ અહિંલુત અહિંલુત નવરંગિની રંગભૂમિ રૂપ થઈ પડ્યો છે. રાજમહાલયમાં નથી રહ્યો કોઈ સર્વ સત્તાધીશ રાજ, કે નથી રહ્યો રાજસત્તાનો લેશ માત્ર પણ આભાસ ! બંગરાજની રાજધાની સુરંગપૂરમાં સર્વત્ર કારસ્થાન ને કારસ્થાનનીજ છાયા છવાઈ ગઈ છે. રાજ ભૂપસિંહ પણ કાંઈ જેવો તેવો કારસ્થાની પુરુષ નથી. એ પાકો બદમાશ છે, શ્વેતાનનો સરદાર છે, એના જેવો વિલક્ષણ ધૂતારો મેં ખીજે એક પણ જોયો નથી. બચંકર બચંકર કાવાદાવા કરવામાં એની તુલના કરી શકે એવો ખીજે કોઈ પણ માણસજ નથી. એ દુરાત્મા રાજમહાલય બહારી એવા છુપા વેશમાં શા કારણથી જઈ રહ્યો છે, એ જાણવાની મારા મનમાં પ્રમળ ઇચ્છા થઈ આવી; એથી હું પણ એની સાથે સાથે ચાલવા લાગ્યો. સાંભળીને તું કદાચ અજાણ્ય થઈ જઈશ. રાજ ભૂપસિંહે એટલી બધી ઉતાવળથી રાજમહેલમાં પ્રવેશ કર્યો કે જેથી હું તો બિસ્ફલ આભો જ બની ગયો !”

“બસ, હું ત્યાં આગળ જ થોભી ગયો. તરત ને તરત ત્યાંથી પાછો ફરી શક્યો નહિ. મેં મારા મનમાં ને મનમાંજ વિચાર્યું કે, એ કદાચ ઝાઝી વાર રોકાશે નહિ, હમણાં ને હમણાંજ પાછો ચાલ્યો આવશે. આવ્યા પછી જોઈ લેવાશે કે, એ હરામખોર કઈ તરફ જાય છે. આ પ્રમાણે વિચાર કરીને હું એ અધિકારમાં રાજમહાલયની આસપાસ ટહેલવા લાગ્યો, ફરવા લાગ્યો. એકાદ પ્રહર પછી તે પાછો બહાર ચાલ્યો આવ્યો, અને ઉત્તર દિશામાં ચાલવા લાગ્યો. હું પણ પાછળ પાછળ રહીને તેની સાથે સાથે ચાલવા લાગ્યો. એકાએક એક બાજુએથી ખીજે એક માણસ મુખ ઢાંકીને હો હો કરતો તેની પાસે

આવી લાગ્યો. ત્યાર પછી તે બન્ને જણા સાથે સાથે ચાલવા લાગ્યા. એથી મારા મનનો સંદેહ ઘણોજ વધી પડ્યો. એ નવો આવનાર માણસ કોણ છે, એ જાણવા માટે મારે મન અત્યંત ઉદ્વિગ્ન થઈ પડ્યું. હું પાછળ પાછળ રહી ખૂબ ધીમાં પગલાં ભરતો ભરતો છેક તેમની નજીકમાં આવી લાગ્યો. હું ધારું છું કે કદાચ મારાં પગલાંનો અવાજ એમના બન્નેના સાંભળવામાં આવી ગયો હશે અને એથીજ તેમણે બન્નેએ થોડેક દૂર જઈને મારા સ્હામું જોયું. એ સમયે ચારે બાજુએ ઘેર અંધકાર છવાયેલો હતો, માણસ માણસને ઓળખી શકે, એવો એક પણ ઉપાય રહ્યો નહોતો. એ તકનો લાભ લઈને હું રસ્તાના માણસની પેઠે તેમના તરફ નજર પણ ન કરતાં મારી ધુનમાં તે ધુનમાંજ ચાલવા લાગ્યો. નજીકમાં એક ભાંગ્યું તૂટ્યું મકાન હતું, એ મકાન ઘણા દિવસનું પુરાતન અને પડી ભાંગેલું છે અને તેં પણ તેને બે ચાર વાર જોયું છે. ઘણા સમય થયાં એ મકાનમાં કોઈ પણ માણસ વસતું નથી. એમાં ભૂતનો વાસો છે, એમ કહીને દિવસના ભાગમાં પણ કોઈ પણ માણસ એ મકાનમાં પ્રવેશ કરવાનું સાહસ કરી શકતું નથી. એ મકાનની એક બાજુએ એક નાનું દાર ખુલ્લું પડ્યું હતું. રાજ બૂપસિંહ એકદમ એ મકાનનું દાર ધકેલીને પોતાના સોળગી સાથે તેમાં પેસી ગયો અને પેસતાંની સાથેજ તેણે તે દારને પાછું અંદરથી બરાબર બંધ કરી દીધું. હવે મારાથી અંદર દાખલ થવાય, એવો એક પણ ઇલાજ રહ્યો નહિ. હું સ્તબ્ધ થઈ ઉભો રહ્યો. મારે શું કરવું ? એ હરામખોર બદમાશોના બેદને શી રીતે જાણવો એ સંબંધી મેં ઘણા ઘણા વિચારો કર્યા, પરંતુ મારાંયા એ વિષયમાં કોઈ પણ એક દૃઢ નિશ્ચય થઈ શક્યો નહિ.”

અત્યંત સંદિગ્ધ થઈને કિશોરસિંહે કહ્યું:-“ત્યારે તો, એ હરામખોર અવશ્ય કોઈ ખરાબ મતલબથી જ અહીં આવ્યો હશે. મારાપર એ દુષ્ટને પૂરતો દ્રેષ છે. ગમે તે રીતે એ મને આ દુનિયામાંથી નાબૂદ કરવા માગે છે. મારા પૂજનીય પ્રતિપાલક રાય રણુધી-રસિંહરાયપર પણ તેને ખૂબ દ્રેષ ઉપજ્યો છે. તેમને પણ એ પાપાત્મા હેરાન કરવા માગે છે. કોણ જાણી શકે તેમ છે કે, એ મનેજ પોતાના કુદામાં ફસાવવા માટે અહીં આવ્યો નથી ! મને તો હવે સોજેસોજ આના વિશ્વાસ બંધાઈ ગયો છે કે, એ હિંસાતુર રાક્ષસ મારા પ્રાણનો વિનાશ કરવાના કાવાદાવાજ કરી રહ્યો છે. હું હમણાં ને હમણાં જ

મારા પ્રતિપાલકને સાવધાન થવા માટે એક કાગળ લખી મોકલું છું. અને એ સાથે એ દુરાત્મા બૂપસિંહથી ખૂબ ચેતીને ચાલવાની બધા-મણુ પણુ કરે છે. બસ, મારે હવે એક ક્ષણનો પંથુ વિલંબ કર્યા વિના એક માણસ મારફત એક કાગળ તેમને મોકલી આપવો જોઈએ. મહારાજ ! તમે ગમે તે રીતે એવા કોઇ વિશ્વાસુ માણસનો અંદાજસ્ત કરી આપો. શાંતિપ્રસાદ ! તું જ, કૃપા કરીને મને કાગળ કલમ છત્યાદિ સાહિત્ય લાવી આપ.”

“હું કહું છું, તે ધરાધર સાંભળી લે. આટલો બધો ગમરાય છે શા માટે ? હજી પણુ મારે તને અનેક વાતો કહેવાની છે. તેઓ દરવાજો બંધ કરીને એ ભાંગેલા મકાનના ખંડિયેરમાં છુપાઈ ગયા અને હું ત્યાર પછી ઘણીવાર સુધી ત્યાં ઉભો રહ્યા પછી, છેવટે થાકીને લાચારીથી આ તરફ ચાલ્યો આવ્યો. આવતાં આવતાં રસ્તામાં મને એક સારા આબરૂદાર માણસે પોતાની પાસે બોલાવ્યો; હું તેની પાસે ગયો. જે માણસે મને બોલાવ્યો હતો, તે તે રસ્તાના કિનારાપરના મકાનમાં પોતાના કેટલાક મિત્રોની સાથે બેઠો બેઠો વાતોચીતો કરી રહ્યો હતો. રાજસંસારની વાતોજ તેમની સહુની વચ્ચે ચાલી રહી હતી. મારા જમને બેઠા પછી વાતની વાતમાં રણુ-ધીરસિંહરાયનું નામ લેવાયું. તેઓ સઘળા દિલખોલીને બોલી ગિફ્યા કે, રાય રણુધીરસિંહરાય જે આ નવીન મંડળમાં ભાગ લેશે નહિ, તો એ ત્રણે દગાબાજ દુષ્ટ લોકોનો દોરદમામ ઝાઝા દિવસ નબી શકશે નહિ. કિશોરસિંહ ! દેશના સઘળા લોકોનો લગભગ આવો જ અભિપ્રાય છે.”

આ સર્વ વાતો કહીને બહુદર્શી બંડારી મહારાજે તે રાત્રે બીજી જે જે ખાસ જરૂરની વાતો સાંભળી હતી, તે બધી ધરાધર વિસ્તારપૂર્વક તેણે કિશોરસિંહને કહી સંભળાવી.

ચતુર્થ પ્રસંગ

પડ્યંત્ર પરિપક્વ !

સ કમલબનમગ્નેર્વાસરં માસ્વદસ્તાદ-

મૃતમુરગાવક્રાત્સાધુવાદ.

રુગપમમજીર્ણાજીવિતં કાલકૂટાદમિલષતિ-

વધાદ્યઃ પ્રાણિનાં ધર્મમિચ્છેત્ ॥

ભાવાર્થ:—જે માણસ પ્રાણીઓની હિંસાથી ધર્મની ઇચ્છા કરે છે અર્થાત્ માને છે, તે માણસની ઇચ્છા કોની બરાબર છે ? તો કે અગ્નિથી કમળનું વન જોવાની ઇચ્છા કરવી, સૂર્યના અસ્તથી પ્રભાતની ઇચ્છા કરવી, સાપના મુખમાંથી અમૃતની ઇચ્છા કરવી, અજીર્ણથી રોગના નાશની ઇચ્છા કરવી અને જેરથી જીવવાની ઇચ્છા કરવી, તેની બરાબર છે. અર્થાત્ આ બધી અભિલાષાઓ જેમ અસંભવિત અને ફેાકટ છે, તેમ હિંસાથી ધર્મની અભિલાષા અસંભવિત અને ફેાકટ છે, મતલબ કે હિંસાવાળો કોઈ પણ ધર્મ તદ્દન વૃથા છે. સિદ્ધરપ્રકાશ ।

બંડારી મહારાજ અત્યારે જે વાર્તા કહેતો હતો અને કિશોરસિંહ તે વાર્તાને બરાબર ધ્યાન દઇને સાંભળી રહ્યો હતો, તેમને બન્નેને તેજ સ્થિતિમાં રહેવા દઇને, અમે એ દરમિયાન નવીન પડ્યંત્ર અથવા કારસ્થાનનો કાંઈક કાંઈક આભાસ વાંચક બંધુઓના કાનમાં કહી દેવાનું ઉચિત ધારીએ છીએ. બંડારી મહારાજે આ પહેલાં જે કાંઈ હકીકત કિશોરસિંહને કહી સંભળાવી હતી, એમાં અસત્યનો અંશ માત્ર પણ નહોતો. રાજ બૂપસિંહે જે સમયે રાજમહાલયમાં પ્રવેશ કર્યો હતો, તે સમયે તેના મનમાં એક ખાસ મહત્વનો વિચાર રમી રહ્યો હતો. તેણે નવીન રાજપ્રતિનિધિઓની સાથે મુલાકાત કરવાના ઇરાદાથીજ એક પ્રહરીદારા મંત્રીમંડળના ખાસ ઓરડામાં પોતાના આવવાના સમાચાર પહોંચાડ્યા હતા. પ્રહરી તેને નીચેના એક બેઠકખાનામાં બેસાડીને મહેલની ઉપરના બેઠકખાનામાં બબર આપવા માટે ગયો હતો. એ સમયે એ ઓરડામાં બીજો કોઈ પણ માણસ હાજર નહોતો. શુભવેશી રાજ બૂપસિંહના મહેલ એ

સમયે તેના પર સુપ્રસન્ન હતા કે નથી, તેને કોઈ પણ અનુભવો માણસની પાસે પોતાનો પરિચય આપવો પડ્યો નહોતો. અથવા કોઈ પણ પ્રશ્નનો કાંઈ પણ ઉત્તર પણ આપવો પડ્યો નહોતો. થોડી વાર પછી પ્રહરી પાછો આવીને, તેને ઉપરના પ્રતિનિધિઓના સલાહબચનમાં લઈ ગયો હતો.

પ્રતિનિધિઓમાં રાજા કરુણસિંહ, બીજા મંગળસિંહ અને ત્રીજા રાજા રાજચંદ્ર એ પ્રમાણે ત્રણ જણા સર્વથી મુખ્ય પ્રતિનિધિઓ થઈ પડ્યા હતા, સુરંગપૂરની રાજસત્તા અત્યારે એ ત્રણે જણાના હાથમાં રમી રહી હતી. અત્યારે તેઓ ત્રણે જણા તે રાજમહાલયના સર્વથી ઉપરના વિભાગમાં આવેલા મંત્રણાગૃહમાં બેઠેલા હતા. તેમની નજીકમાં બે બુદ્ધિમાન મુન્સીઓ હાજર હતા. સ્થાને કાગળપત્રોનો એક મોટો ઢગલો હતો. રાજા ભૂપસિંહે ગંભીર વદને સ્થાને આવી માનસહિત તેમને સર્વેને યથાયોગ્ય પ્રણામ કર્યા. પ્રતિનિધિઓએ જાણે કાંઈક ચમકિત ભાવે ઉદાસીન રીતે એક એક વાર પોતપોતાના લલાટ ભણી હાથ ઊંચા કર્યા. એમાંનો સર્વથી મુખ્ય પ્રતિનિધિ એને સંબોધીને અનુયબીની સાથે બોલી ઊઠ્યો:—“ કેમ ! રાજન્ ! અકરમાત સાક્ષાત્ કરવાનું શું પ્રયોજન છે ? આવી અંધારી રાત્રે અહીં શા કારણથી આવ્યા છો ? આવો ગુપ્તદેશ શા માટે ધારણ કર્યો છે ? તમારા આ સર્વ આચરણનો અમારાથી કશો પણ વિચાર કરી શકતો નથી. પણ, આવો, બેસો, નિરાંતે વાતો કરો.”

આમ કહી એક આસન બતાવી, રાજા કરુણસિંહે તેને બેસવાનું કહ્યું. ભૂપસિંહ બેઠો.

થોડી વાર સૂધી તેણે કાંઈ પણ વાતચીત કરી નહિ. છેવટે રાજા કરુણસિંહે તેના મુખ ભણી જોઈ ગંભીર ભાવે પૂછ્યું કે:—“ કેમ, રાજન્ ! અત્યારે અમારી સાથે સાક્ષાત્કાર કરવાનું શું પ્રયોજન છે ? તમો શા ઇરાદાથી અત્યારે આવી ધોર અંધારી રાત્રે અહીં આવ્યા છો ? ”

બન્ને મુન્સીઓ અથવા મુત્સદ્દીઓના મુખભણી કટાક્ષપાત કરીને રાજા ભૂપસિંહે કહ્યું કે:—“ મારો અભિપ્રાય કાંઈક ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય છે. મને આપની પાસે અત્યારે આમ એકાએક આવેલો જોઈને કદાચ આપના સર્વના મનમાં આશ્ચર્ય ઉપજે, તો તે સર્વથી સ્વાભાવિકજ છે. પરંતુ મારો અહીં આવવાનો અભિપ્રાય અત્યંત અગત્યનો અને

અત્યંત મહત્વનો છે. પરંતુ આપ સાવધાન ચિત્તથી મારી વાતને બરાબર સાંભળી લો. હું આપને અત્યારે એક અત્યંત જરૂરી અને ગુપ્ત વાત કહેવાનો છું. તેથી આપને ઘણો ફાયદો થાય તેમ છે. પ્રતિનિધિ મહારાજ ! હું આપની પાસે આટલું સાહસ કરીને આવ્યો છું, એ પરથી આપને સર્વને મારી ખાત્રી થઈ ગઈ હશે. આપે રાજસત્તા પ્રાપ્ત કરી છે, એ સાંભળીને હું પરમ સુખી થયો છું. તન-મન વચનથી આપની મંગળકામના કરું છું. રાજા તો હજી ધાવણો બાળક છે, આપજ રાજા છો, આપની પાસે જે કાંઈ કહેવાનું છે. તે બરાબર વિશ્વાસ રાખીનેજ કહી દેવું ઉચિત છે; આપની પાસે સંકાય રાખવાનું કાંઈ પણ કારણ જ નથી.”

રાજા ભૂપસિંહનું આવું બાષણ સાંભળીને મંત્રીમંડળના સર્વ સભાસદોએ અર્થપૂર્ણ આનંદ દષ્ટિવિનિમય કરીને હાવભાવ પરથી અત્યંત સંતોષ મળવાના લક્ષણ પ્રકટ કર્યા. પોતાના મંડળમાં એક બલાદય રાજા આવી મળ્યો છે, એ જોઈને તેમને સર્વને ઘણો આનંદ થયો; મંત્રીમંડળ પ્રમાણે રાજા ભૂપસિંહને પણ અપાર આનંદ થયો, તેનો ઉદાસ ભાવ દૂર થયો. મંત્રીમંડળે માંહોમાંહે કરેલો નેત્રસંકેત જોઈને પોતાનો ઘડી રાખેલો વિચાર પોતાની ધારણા પ્રમાણે પાર પડ્યો છે, એમ ધારીને તે મનમાં ને મનમાં ઘણાજ ખુશી થવા લાગ્યો. તેણે ફરીવાર કહ્યું કે:—“મહારાજ ! આ પ્રસંગે આપના મુત્સદ્દી મંડળમાં જે કોઈ પરાયો માણસ હોય, તો તેને થોડીવારને માટે બહાર જવાની આજ્ઞા કરો. કારણ કે, હું આપને જે વાત કહેવાનો છું, એ ઘણીજ ખાનગી અને ગુપ્ત રાખવા જેવી છે. હું કાંઈ મોટો વક્તા નથી કે, જેથી મને આપની પેઠે આલંકારિક ભાષાથી બોલતાં આવડે ! ”

“સરદાર સાહેબ ! અત્યારે અમારે વક્તાની જરૂર નથી.” પ્રતિનિધિ રાજા મંગળસિંહ બોલ્યો:—“અત્યારે તો અમેને જરૂર છે, આપના જેવા સરદાર મંડળની.”

“બરાબર છે, એ વાતની મારી પૂરતી તૈયારી છે. આપના સર્વના જાણવામાંજ હશે કે, હું સુરંગપૂરનો એક મહા પ્રતિષ્ઠિત પુરુષ છું અને મારા આશ્રયતળે અગણિત સૈનિકજનો પણ છે, એ સિવાય પહાડી પ્રદેશમાંના મારા આનંદદુર્ગ સંબંધી પણ સઘળા માહિતી આપને મળીજ ગઈ હશે.”

“ વાહ ! આપના આનંદદુર્ગતી અમોને માહિતી ન હોય, એવું બને ખરૂં કે ? ” રાજ રાજ્યદ્રે કહ્યું.

“ ત્યારે હવે કૃપા કરી થોડીવાર આ મુત્સદ્દીઓને બહાર મોકલો, એટલે હું મારા આમનનો હેતુ જણાવું. ”

રાજ ભૂપસિંહની આવી વાત સાંભળીને બન્ને મુત્સદ્દીઓને ક્ષણ કાળને માટે બહાર જવાનો સંકેત કરી રાજ કરુણસિંહ જાણે વિશ્વાસુ બંધુ પ્રમાણે ભૂપસિંહની આખો સાથે આખો મિત્રાવી તેના મુખનાં વાક્યોની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો.

બન્ને મુત્સદ્દીઓના બહાર ગયા પછી રાજ ભૂપસિંહ ભૂમિકા માંડીને કહેવા લાગ્યો કે:—“ મહારાજ ! આપ સર્વજનોજ અત્યારે આ સુરંગપુર રાજ્યના સાચા સ્વામીઓ છો, રાજ્યો છો. પરમાત્મા આપનું કલ્યાણ કરે. હું આપની ખુશામદ કરવા આવ્યો નથી. આપ સર્વ શક્તિમાન છો, આપનો મહિમા અતુલનીય છે, આપ વિશ્વવિજયી છો, આપનો દૌર્દડ પ્રતાપ છે. એવા એવા ગુણોની વ્યાખ્યા કરવાનો આજનો મારો ઉદ્દેશ નથી. હું એક સંપાતશાળી પુરુષ છું; આપ પણ સંપત્તિશાળી પુરુષો છો; એટલા માટે સંપત્તિશાળી મનુષ્યની પેઠેજ હું આપને કેટલીક અમત્યની વાતો કહેવા માટે અહીં આવ્યો છું. આપ જાણો છો કે, કેવા ઉંચા વંશમાં મારો જન્મ થયેલો છે, કેટલા કેટલા સૈનિકો મારા તાબામાં છે, હું કેવી વિપુલ સંપત્તિનો અધિકારી છું, કેટલા મોટા મોટા સત્તાવાન લોકો મારા હાથમાં છે, મારું દળબળ કેટલું બધું સાહસી છે, એ સર્વ આપ સર્વ ધણી સારી રીતે જાણો છો. હવે હું મારી વાત કહું છું, આપના આ નવીન મંગળ કાર્યમાં મારા જેવા માણસની કાંઈ પણ સહાયતા લેવાનું આપને ઉચિત લાગે છે ખરૂં કે ? મારી સહાયતાથી આપનું કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે, ખરૂં કે ? ”

“ સર્વાશે ! સર્વાશે ! ” પ્રકુલ વદને રાજ કરુણસિંહ બોલી ઊઠ્યો:—“ સર્વાશે ! સર્વાશે ! આપ જે અમારી સાથે મળી જશો, આપની જે એવી ઇચ્છા થઈ હશે, તો તેથી અમારા મંદળનું જોર ઘણું વધી જશે. આપની સહાયતા મેળવવાથી, સાહસપર અધિક સાહસ કરવાને પણ અમો સાહસી થઈ શકીશું ! વળી આ વાતને પણ બરાબર સાંભળી લો, કલિદુર્ગમાં જે સપગા પહાડી યોદ્ધાઓ વસે છે, તેમનો સરદાર મહાવીર એક મહા પરાક્રમી અને નામાંકિત

પુરુષ છે. તેના પરાક્રમની કાંઈ પરિસીમાજ નથી. મહાવીર અને રણવીર બન્ને સહોદર છે. તેઓ અત્યારે અમારી સાથે સંધિસૂત્રમાં બંધાયા છે. અમારી આપત્તિમાં તેઓ અમારા મદદગાર થશે અને એમની આપત્તિમાં અમે તેમને મદદગાર થઈશું. એવો અમે બન્ને પક્ષે પરસ્પર અંગીકાર કરી લીધો છે. સરદાર મહાવીર જેવો પ્રતાપી પુરુષ છે, તેવાજ તેના મંડળના સર્વ લૂટારાઓ પણ પ્રતાપી પરાક્રમી, બલાઢય અને બહાદુર છે. મહાવીરનું સૈન્ય જો કે એટલું બધું મોટું નથી, તો પણ તેના સૈન્યનો પ્રત્યેક સૈનિક મહા સાહસી, મહા બળવાન અને મહાવીર પુરુષ છે. બયાનક યોદ્ધાઓ તથા બયાનક વીર પુરુષોથી એનું મંડળ જામેલું છે અને એ મંડળના પ્રતાપેજ મહાવીર આખા દેશમાં પોતાની નામના કાઢી શક્યો છે. જો કદાચ એ મહાવીરની સહાયતા મળે, તો આપ તેને ઇચ્છનીય ગણો કે નહિ વાર ?”

“હા, એવી સહાયતાને અનિચ્છનીય ગણે એવો નાદાન પુરુષ કોણ હોય વાર ?” રાજા ભૂપસિંહે રાજા મંગળસિંહ, રાજા કરુણસિંહ તથા રાજચંદ્રના મુખ ભણી દૃષ્ટિપાત કરી સાહસ સહિત પ્રત્યુત્તર આપ્યો:—“હા. એવી સહાયતાને અનિચ્છનીય ગણે એવો નાદાન પુરુષ કોણ હોય વાર ? એ મહા પ્રતાપી મહાવીર સરદાર તથા તેનો સહોદર રણવીર સરદાર મારાથી અજાણ્યો નથી. એ લોકોની સાથે મારો સારો સહબાવ છે. દુઃસાહસિક બળ કિંવા વિક્રમથી તેઓ આજકાલ દેશ વિખ્યાત થઈ પડ્યા છે. તેઓ જો ધારે તો આપણા મંડળની સાથે મળી શકે તેમ છે અને એમના આવી મળવાથી આપણને ઘણો લાભ થવાનો સંભવ છે. રાજા ! મહાવીર જેવા એક નામાંકિત નરની સાથે સંધિસૂત્રમાં જોડાવું એ કાંઈ જેવા તેવા ગૌરવની વાત નથી.”

“પણ રાજધિરાજ ! આપની અને મહાવીરની વચ્ચે મહા વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન થયું છે અને મહાવીર આપના રાજ્યને પાયમાલ કરવા ઇચ્છે છે, એવી વાત આ પહેલાં અનેકવાર અમારા સાંભળવામાં આવી છે, તો શું એ વાત તદ્દન જૂઠી અને બનાવટીજ છે ?” રાજા મંગળસિંહે અત્યંત આતુરતાથી વચ્ચમાંજ રાજા ભૂપસિંહને સંબોધીને આવો વિલક્ષણ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“હા, હવું ખરું. પણ હવે નથી.” રાજા ભૂપસિંહે જવાબ

આખ્યો:—“ એ સંબંધી થોડી ધણી હકીકત હું આપને કહી સંભળાવું છું. આપના સર્વના જાણવામાજ છે કે, કેટલાક મહિના પહેલાં સરદાર રણધીરસિંહ રાય પોતાની મંડળી સહિત મારા દુર્ગમાં આવ્યા હતા. તે સમયે કિશોરસિંહ નામનો, સરદાર રણધીરસિંહરાયનો પાળેલો ચોવીસ પચીસ વરસના એક યુવક કુમાર વરુણસિંહનું ખૂન કર્યું, એવા આરોપથી અપરાધી થયો હતો અને એ અપરાધના ઇન્સાફમાં તેને દેહાન્તની શિક્ષા થઇ હતી. પરંતુ કુમાર વરુણસિંહનું ખૂન ન થતાં કોઇ ખાસ દોષ બાવથી કાલિદુર્ગના અધિપતિ સરદાર મહાવીર અને રણવીરે તેને પોતાના દુર્ગમાં બંદિવાન કરીને રાખ્યો હતો. ”

આમ દહી પોતાના મુખપર ગંભીરપણે હાથ ફેરવીને રાજા બૃપસિંહ ફરીવાર પાછો કહેવા લાગ્યો:—“ મહારાજ ! હું મારી બદનામીની અથવા દુર્લૌકિકની કશી પણ પળ પર્વા ન કરતાં આપને નિષ્કપટથી સમજાવી ખરેખરી હકીકત કહી સંભળાવું છું; એવું આપના સર્વના સમજવામાં આવીજ ગયું હશે ! તે વેળાયે મેં મારી પોતાની સહીનો એક પત્ર કાલિદુર્ગના એ બંને સ્વામીઓની પાસે મોકલા આપ્યો હતો. એ પત્રમાં કાંઇ વિશેષ લખવામાં આવ્યું નહોતું, તો પણ મારા પ્રતિસ્પર્ધીઓને એ લેખ દ્વારા મારી વિરુદ્ધનો એક બળવાન પુરાવો મળ્યો છે. એથી કદાચિત્ એ પત્રના જોરપર આપની પાસે સરદાર રણધીરસિંહ રાય કિંવા કિશોરસિંહ મને અને કાલિદુર્ગના માલિકોને કેદ કરાવે એવો સંભવ છે.

“ છટ ! એવું કદાપિ બની શકે તેમ નથી. ” પ્રતિનિધિ રાજા કરુણસિંહ બોલ્યો:—“ આનંદદુર્ગના મુકદ્દમાની વાત અમોએ લોકવાયકાથી સાંભળી હતી. ત્યાર પછી ન્યાયાધીશ રમાપ્રસાદસિંહે એ મુકદ્દમાના સમજા કામળપત્રો અહીંના મુખ્ય ન્યાયાધીશની પાસે મોકલાવ્યાં હતાં, જૂઠો-મનાવટી ખૂની મુકદ્દમો રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો, આપે અને આપના દીવાને એ કુટિલ કારસ્થાન કરીને કિશોરસિંહને કલંકિત કર્યો હતો તથા ફાંસીના લાકડાપર લટકાવવા સુધીની ધૃષ્ટતા દર્શાવી હતી; રમાપ્રસાદે એવી વાત પણ લખી હતી. વળી એ વિષયમાં ખાસ તપાસ ચલાવવાની પણ તેણે બલામથક કરી હતી. તે એક નિરપેક્ષ ન્યાયાધીશ છે, ખરી ખાતમી મેળવ્યા વિના તે કદાપિ આ મામલાને એમને એમ જવા દેશે નહિ. એ સિવાય અહીંના મુખ્ય ન્યાયાધીશ પણ અતિશય ન્યાયી અને વિચારબક્ત છે; એના

જેવો ન્યાયી હાકેમ બીજો એક પણ અમારા જેવામાં આવ્યો નથી. એની પાસે એક વાળ જેટલું પણ અસત્ય આલી શકે તેમ નથી. તેની આ શહેરમાં એક સારા આબરૂદાર ન્યાયી અને અપક્ષપાતી ન્યાયાધીશ તરીકે ધણી સારી ખ્યાતિ જામી ગઈ છે. તેના અદલ ઈન્સાફથી સઘળા લોકો આંતરિક રીતે તેનાપર સંતુષ્ટ રહે છે. આ મુકદ્દમાને એ સહ-જમાંજ છોડી દેશે નહિ; આ બધું અમો બરાબર સમજી શક્યા છીએ. જો કે એ મુખ્ય ન્યાયાધીશ એક ચૂસ્ત બૌદ્ધ છે, પરંતુ એટલા મોટા આબરૂદાર અને સુવિખ્યાત ન્યાયાધીશને પદબ્રષ્ટ કરવાનું પણ અમારાથી સાહસ થઈ શકતું નથી. એટલા માટેજ અમોએ સલાહ કરીને નક્કી કર્યું છે કે, મુખ્ય ન્યાયાધીશના ઈન્સાફમાં અમો કોઈ પણ પ્રકારનો હસ્તક્ષેપ કરીશું નહિ. ”

“ પણ એ બધી વાતો કહેતાં પહેલાં, રાજા ભૂપસિંહ ! ” રાજા મંગળસિંહ વચ્ચમાંજ બોલી ઊઠ્યો:—“ તમારે કાલિદુર્ગના સરદાર મહાવીરની સાથે જે કાંઈ સંધિ થઈ છે તે સંધિના નિયમો શા શા હતા, તે તમે જણાવી શકશો ખરા કે ? ”

રાજા ભૂપસિંહે ઉત્તર આપ્યો:—“ અવશ્ય એ નિયમો કહી સંભળાવીશ. સરદાર મહાવીરની સાથે મેં જે સંધિ કરી છે, તે સંધિનો સર્વથી મુખ્ય નિયમ પરસ્પર સહાયતા કરવાનો છે. તેનું સમસ્ત સૈન્ય મારા પક્ષમાં આવશે અને જો કદાચ એ પોતે સંકટમાં આવી પડશે તો, હું તેની રક્ષા કરીશ. અમો બંનેએ ધર્મના શપથ લઈને પરસ્પર આવો સ્વીકાર કર્યો છે. બસ, આ પ્રમાણેજ અમો બંને એક બીજાની સાથે સંધિ કરી મિત્રતાના બંધનમાં બંધાયા છીએ. ”

કાંઈક ચિંતા કરીને રાજા કરુણસિંહે કહ્યું:—“ સમજી ગયા ! જો આપ આપના મિત્ર મહાવીરની સાથે અમોને સહાયતા કરશો, તો અમો પણ આપના ઉપકારમાં આવીશું. પરંતુ આપનાપર જે મુકદ્દમો મંડાયો છે, એમાંથી તો આપ કોઈ પણ પ્રકારે છૂટી શકો, તેવો સંભવ નથી. હજી હમણાંજ હું આપને જણાવી ચૂક્યો છું કે, જે ન્યાયાધીશના હાથમાં આપનો મુકદ્દમો અત્યારે આવી પડ્યો છે. એ ન્યાયાધીશ કોઈનું પણ મ્હોં રાખે તેવો નથી; અમારી પણ પર્વા કરે તેવો નથી. ”

“ એ વિષયમાં કશું પણ કરવું પડશે નહિ. ” સમાન ઉત્સાહે સંદિગ્ધ ન થતાં રાજા ભૂપસિંહે કહ્યું:—“ કશું પણ કરવું પડશે

નહિ. એ ન્યાયાધીશને પદબદ્ધ કરવાની પણ કશી આવશ્યકતા નથી, તેમજ તેના કાર્યમાં હસ્તક્ષેપ કરવાની પણ કશી આવશ્યકતા નથી. હજી બીજો એક ઘણોજ સરળ અને ઉમદા ઉપાય બાકી છે.”

“હા, એ અમોએ તરતજ ધાર્યું હતું. એ ઉપાય આપ અવશ્ય કરી શકશો, એ વિષયમાં તરતજ અમારો વિશ્વાસ બંધાઇ ગયો હતો. મુખ્ય ન્યાયાધીશ એ મુકુર્દમાના સવળા કાગળ પત્રો અમારી પાસે મોકલી આપ્યા છે, રમાપ્રસાદસિંહનો અભિપ્રાય પણ એની સાથેને સાથેજ છે. અમોએ એ બધું જોયું છે. એ વાત તરફ અમોએ એટલું બધું લક્ષ્ય પણ આપ્યું નથી. કારણ કે, આપ કાંઈ અણુસમજી શકતા નથી, મહાપ્રુદ્ધિમાન અને મહા તેજસ્વી પુરુષ છો. આપ ગમે તેવો અસંભવિત સફાઈબિરોજો ઉત્તર આપશો કે તરતજ છૂટી જશો; મુકુર્દમા પણ ઉડી જશે; અમારી સર્વની ધારણા લગભગ આવીજ હતી. પરંતુ અત્યારે અમોને બંધી બાજી એથી છેક ઉલટીજ જોવામાં આવે છે. આપ જે પત્રની વાત કહો છો, એ વાતનો રમાપ્રસાદના મુકુર્દમા અથવા અભિપ્રાયમાં કશો ઉદ્દેશ્ય પણ નથી. આપ અત્યારે આપના પોતાના મુખથીજ કબૂલ કરો છો કે, એ પત્ર આપનોજ લખેલો છે; એ પરથી અમોને સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે કે, મામલો ઘણાજ ગંભીર પાયાપર આવી લાગ્યો છે.”

“બલે ને ગંભીર બની ગયો હોય, એ મામલો ! બલે ને ક્યો હોય મેં મારા મુખેથી સ્વીકાર ! પણ એથી મને શું તુકસાન થવાનું છે ? શી હાનિ થવાની છે ? આપની પાસે વિના કારણ જૂડી વાત હું શા માટે ખોલું ? હું ખેડડક કહું છું કે, એ કાગળ મારો પોતાનોજ લખેલો હતો. મારી વિરુદ્ધમાં આટલા બધા સજ્જડ પૂરાવા હોવા છતાં; પણ હજી મારા હાથમાં એક ઉપાય છે, ઉત્તમ ઉપાય છે. ફરિયાદીનો મુકુર્દમા ચાલી શકશે નહિ ને; બલેને પછી મોટામાં મોટો હાકેમ કેમ નથી હોતો ! ફરિયાદી વિના તેનાથી મુકુર્દમા શી રીતે ચલાવી શકાશે ? ફરિયાદી આવીને અદાલતમાં હાજર નહિ થાય, તો પછી હાકેમની સમ્મતાઇ શા કામમાં આવશે ? ફરિયાદી થયો છે, કિશોરસિંહ, એ વાત મેં આપને પ્રથમથીજ કહી રાખી છે. મેં સાંભળ્યું છે કે, એ કિશોરસિંહેજ ઘણું કરીને આપની સાથે દગાબાજી કરી છે. તે હરામખોર રાજદ્રોહી થયો છે. આપે એને પ્રાણદંડનો હુકમ ફરમાવ્યો છે. તેને પકડીને લાવી આપે અથવા તેનું માથું કાપીને

લાવી આપે, તેને આપે એકલાજ રૂપિયા ઇનામ આપવાની જાહિરાત જહાર પાડી છે. બસ, એ જાહિરખતરને મેં બરાબર અમલમાં મૂકી દીધી છે. તમામ કામ ખતમ કરી નાખ્યું છે ! એ છોકરો હવે કોઈ પણ રીતે કચેરીમાં આવી શકશે નહિ; જો કદાચ જીવતો રહ્યો હશે અને આવવાનું સાહસ કરશે તો તરતજ તે પાછો બંદીવાન બની જશે. હું એનો હવે કશો પણ ભય રાખતો નથી. એનાથી હવે મને કશી પણ ઈર્ષ્યા કરી શકાય તેમ નથી. તોપણ બીજો એક:-”

રાજા ભૂપસિંહની વાતમાં વિદ્વન નાખી રાજા કર્ણસિંહ વચ્ચે માંજ બોલી ઉઠ્યો:-“ બરેબર કિશોરસિંહના નામપર ગિરફતારી પરવાનો જહાર પડી ચૂક્યો છે. એ છોકરો દગાબાજ થયો છે, એણે અમારી આંખમાં પણ ધૂળ નાખવાની કોશિશ કરી છે, એ બધું ખરું. પરંતુ હમણાં અમે સર્વ નવીન રાજપ્રતિનિધિઓએ ઠરાવ કર્યો છે કે, અમારી આ નવીન રાજપતાકાના મંગલાચરણમાં સધળા કેદીઓને છૂટા કરી દેવા. જેમના નામપર પરવાના જહાર પડી ચૂક્યા છે, તે મને સર્વને મુક્તિ આપવામાં આવશે. કોઈ પણ નવીન રાજા જ્યારે રાજ્યાસનપર આરૂઢ થાય, ત્યારે તેણે સર્વ કેદીઓને મુક્ત કરવાનું જોઈએ, એવી આ બંગદેશમાં ઘણા પુરાતન સમય થયાં એક પ્રથાજ ચાલી આવે છે અને પ્રથાને અમે પણ માન આપવા ઈચ્છીએ છીએ. જો કે, અમેએ કપટતાથી રાજ્ય મેળવ્યું છે, એ વાતનો અમે પ્રાંતજલતાથી સ્વીકાર કરીએ છીએ, પરંતુ એથી કરીને અમે પૂર્વ પુરૂષોના સર્વ નીતિ નિયમોને તોડવા માગતા નથી. શાસ્ત્રની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવાની અમારી કોઈની લેશમાત્ર પણ ઇચ્છાજ નથી. વળી, અમે એમ પણ માનીએ છીએ કે, રાજસત્તાને જ્યારે અમેએ અમારે હસ્તક કરી છે, ત્યારે પ્રજાજનોને સંતુષ્ટ રાખવા એ પણ અમારો સર્વથી મુખ્ય ધર્મ છે. રાજ્યના સુશાસનનો આધાર કેવળ પ્રજાના સંતોષપરજ રહેશે છે. રાજનું! એટલા માટેજ અમેએ પ્રથમ એ સર્વ કેદીઓને મુક્ત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. જો અમારા આ કાર્યથી પ્રજા સંતુષ્ટ થશે, તો પછી અમારી સત્તા ચિરસ્થાયી થવાની કશી પણ આશંકાજ રહેશે નહિ. સમસ્ત અને બંદીવાનો સમસ્ત અપરાધીઓ મુક્તિ મેળવશે, એમની સર્વની સાથે સાથે કિશોરસિંહ અને રાજા દીનવલ્લભસિંહને પણ ક્ષમા કરવામાં આવશે.”

“ હાથ ! ત્યારે તો હું બરાબર વખતસર આવી પહોંચ્યો છું !

જે આ કાર્ય પતી ગયું હોત, તો મારે ધણું કરીને ખૂબ હેરાન થવું પડત ! ધર્મની રક્ષા થઈ શકે તેમ છે. હજી પણ વખત વીત્યો નથી. હાથમાંનો દાવ ખાલી ગયો નથી. હું આપનો મિત્ર છું, એટલા માટે આપનું કાંઈક બહું થાય, એવી સલાહ આપવી, એજ મારી મુખ્ય દરજ છે. કેદીઓને છૂટા કરવાનો આપે જે નિશ્ચય કર્યો છે, એ ધણુંજ સાઈ થયું છે. હું પણ એ વાત સાંભળીને ધણો ખુશી થયો છું. પરંતુ કિશોરસિંહ મારે દગાખાજ છે, મારે બદમાશ છે, પાકેપાકો રાજદ્રોહી છે. ઘોળે દિવસે ધાડ પાડતાં પણ એ કાપુરુષ કુંદિત થતો નથી. આપ રાજ થયા છો, છતાં આપની સાથે પણ દગાખાજી કરવાને એ દુષ્ટ તૈયાર થયો છે. મને એ હરામખાના વિષયમાં પૂરતી ખાત્રી છે કે, જે અત્યારની નવી રાજસભા એ દુષ્ટનું દમન નહિ કરે, તો ભવિષ્યમાં એ પાપાત્મા આખી રાજસભાને પણ પાયમાલ કર્યા વિના રહેશે નહિ. બલાબલા ભૂખોને પણ એ પળવારનાં પોતાના પંજમાં લપ્ત લે તેવો બાહોશ છે. માટે જે માઈ કહેવું માનો તો એને ક્ષમા કરવાની વાતને બાજુ પર મૂકી દો. હું ધાઈ છું કે, આપની આ સલાહ બરાબર ચોગ્ય નથી. જે રાજ દીનવલ્લભને છૂટા કરવા માગતો હો, તો, બન્ને ખુશીથી કરો. કારણ કે, એ બિચારો ગિરફત ભોળો અને નિખાલસ દિલનો માણસ છે. કારસ્થાની કિશોરસિંહેજ એને બદસલાહથી બગાડીને રાજદ્રોહી કર્યો છે. મને ચોક્કસ ખાત્રી છે કે, જે કિશોરસિંહે એને રાજકુમારની ચોરી કરવાની ઉશ્કેરણી ન કરી હોત, તો તે કદાપિ તેવું સાહસ કરતજ નહિ. જૂઓને, રાજ દીનવલ્લભને છોડાવવામાં પણ એ બદમાશે કેવી ચાલાકી ચલાવી છે. મારી સલાહ મુજબ તો બીજા બધા બંદીવાનોને, કેદીઓને કે અપરાધીઓને જે કદાચ છૂટા કરવામાં આવશે તો આપને કશી પણ ધન આવશે નહિ. પરંતુ એ કારસ્થાની કિશોરને મુક્ત કરશે તો ભવિષ્યમાં આપને સર્વને ખસ્તાવું પડશે. બધા બંદીવાનોને છોડી દો, પણ કિશોરને—”

ફરીવાર વાતમાં વિઘ્ન નાખીને રાજ કશ્વસિંહ ગંભીર વદને બોલ્યો:—“એમ કેમ બની શકે ? સર્વને માટે આવો ઇન્સાફ બતાવવો, એ અમારો સર્વથી મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. શું બીજા બધા બંદીવાનોને છોડી મૂકવામાં આવે અને કેવળ એકલા કિશોરસિંહનેજ ન છોડવામાં આવે તો, કિશોરસિંહના પક્ષની જે પ્રજા હોય,

તે પ્રજામાં અસંતોષ ન ફેલાય વાર ? હજારો લાખો બંધિવાનોને મુક્ત કરવામાં આવે અને એક જણને જીવનનથી દાર કરવામાં આવે, એને શું કદાપિ ખરો ઇન્સાફ કહી શકાય ખરો કે ? એમ કરવાથી તો લોકોમાં અમારી અત્યંત નિંદા થવાનો સંભવ છે. કાયદાને માન આપી ઇન્સાફ કરવાથીજ દેશની પાસેથી સારી પ્રતિષ્ઠા સંપાદન કરી શકાય છે. રાજન ! પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવાનો સર્વથી શ્રેષ્ઠ ઉપાય એ એકજ છે. ઇન્સાફના તખ્તપર બેસી ગેરઇન્સાફ કરવાથી રૈયતનાં મન નારાજ થાય છે અને લાંબા વખતે એવો ગેરઇન્સાફ આપનાર રાજસત્તાનો લોપ થઇ જાય છે. અમોએ જે રાજસત્તાને અમારે હસ્તક લીધી છે, એને અમો મજબૂત કરવા માગીએ છીએ, આપના કહેવા મુજબ આવો ગેરઇન્સાફ કરી એ સત્તાને તોડી પાડવા માગતા નથી.

આતુર્યભરેલું હાસ્ય કરી રાજા ભૂપસિંહે કહ્યું :—“ રાજન ! રાજનીતિનું કપટકળા એ પણ એક પ્રધાન અંગ ગણાય છે. કપટ વિના રાજતંત્ર ચલાવી શકાતું નથી. લોકોને જોતરવા, લોકોની આંખમાં ધૂળ નાખવી, એ બધું આપના હાથમાંજ છે. આપ ધારો તો કાયદાને માન આપી શકો તેમ છો અને આપના શત્રુનો સંહાર પણ કરી શકો તેમ છે. બહારથી અપક્ષપાત બતાવવાની આવશ્યકતા છે, હું પોતે પણ એ મતને મળતો છું. પરંતુ અસંત કામને મનની અંદરજ છુપાવી રાખવું પડે છે. બહારથી સાધુતા દેખાડી, અંદર-ખાતેથી કાસળ કાઢી નાંખવામાં આવશે, તો પ્રજાજનો પણ પ્રસન્ન થશે અને એક બયાનક દુસ્મન પણ નાબૂદ થશે. મુખમાં રામ બગલમાં છૂરી ’ ’ કંઠમાં માળા, હૃદયમાં ઝેરની જવાળા ’ ઇત્યાદિ જે જે કિંવદંતિઓ કહેવામાં આવે છે, એને અમલમાં મૂકવાથીજ મનુષ્ય પોતાના કાર્યમાં સિદ્ધિ મેળવી શકે છે. આપણે સધળા જાનજી લોકો છીએ, માટે જે સંસારના કામકાજમાં દાવપેય ન ચલાવીએ તો પછી આ સંસારમાં પણ આપણાથી શી રીતે રહી શકાય ? આપણે વળી કાયદાને માન આપવાની શી જરૂર છે ? કાયદાના ધડનારાજ આપણે છીએ, તો પછી આપણને આપણા પોતાનાજ ધડેલા કાયદાના બંધનમાં બંધાઇ રહેવાની શી આવશ્યકતા છે ? કાયદો કોના માટે છે ? ગરીબોની ગર્દન રેસવા માટે, શત્રુઓનો સંહાર કરવા માટે. આપણને અને કાયદાને શું લાગે વળગે ? મને

અભયબી થાય છે કે, આપ સર્વ આવા સત્તાધીશો હોવા છતાં કાયદા જેવા એક મામૂલી નામથી આટલા બધા બચબીત સાથી બની જાઓ છો ? બધી બાજુએ લક્ષ રાખવાની, બધાંના મનને સંતુષ્ટ રાખવાની, આપના જેવા બુદ્ધિમાન રાજનીતિજ્ઞ બહુદર્શી પુરૂષોને માટે પરમ આવશ્યકતા છે, એ વાતને હું એકદમ કબૂલ કરું છું; પરંતુ, એથી કાંઈ કિશોરસિંહ જેવા એક કાવત્રાખાજ છોકરાને છોડી દેવાથીજ આપનો એ આશય સિદ્ધ થઈ શકે તેમ નથી. મેં આપને પ્રથમથીજ કહી દીધું છે કે, કિશોરસિંહ તો રાજદ્રોહી આરોપી-આસામી છે, અને એ આરોપથી તે અવશ્યતે અવશ્ય ફાંસીના લાકડાંપર લટકી શકે, તેમ છે આ સર્વ કારણોથી એ મારા નામપર શ્રિયાદ કરવા આવી શકશે નહિ; સાંઠના શત્રુને વાઘે માર્યો, એવો ઘાટ ઘડાડ ચૂક્યો છે. બધી બાજુ બરાબર ગોઠવાઈ ગઈ છે. કિશોરસિંહની હવે મારા મનમાં જરા પણ દહેશત રહેતી નથી. પરંતુ—”

આમ કહીને રાજા ભૂપસિંહ થોડીવાર બોલતો બંધ થયો અને સર્વ પ્રતિનિધિઓના મુખ બણી દૃષ્ટિપાત કરીને તેમનાં મુખના હાવભાવ જેવા લાગ્યો. એ જોઈને રાજા રાજચંદ્ર વચ્ચમાંજ બોલી ઉઠ્યો:—“કેમ ! રાજન્ ! પરંતુ શું ? પરંતુ કહીને બોલતા બંધ કેમ થયા ?”

રાજા ભૂપસિંહે પોતાની પ્રપંચવિધાનો પરિચય કરાવનારી મહા બયાનક વાર્તાને પુનઃ શરૂ કરી કહેવા માંડ્યું કે:—“પરંતુ રાય રણુધીરસિંહરાયનો હજી સૂંધી મારા મનમાં કાંઈક કાંઈક બચ રહ્યા કરે છે. તેના પુત્રને દસ્યુ દુર્ગમાં કેદ રાખીને આ ખૂની મુકદ્દમે ઉપસ્થિત કર્યો હતો. એવું બહાનું બતાવીને રણુધીરસિંહરાય પોતે પણ મારા નામપર, મારા દીવાનના નામપર તથા મહાવીર અને એના સહોદર રણુવીરના નામપર શ્રિયાદ માંડવાનો છે, એવી વાત મારા સાંભળવામાં આવી છે, વરુણસિંહ ધારે તો શ્રિયાદી થઈ શકે તેમ છે. પરંતુ મને એ પક્ષમાં પણ ધણીજ સરળતા થઈ પડી છે. રણુધીરસિંહરાય આપનો સર્વનો વિરોધી થયો છે, મહાસભા બરવાનો ખળભળાટ પણ એણેજ મચાવી ચૂક્યો છે. આપની સ્વાધીનતા તથા સત્તામાં વિઘ્ન નાખવાનાં કારસ્થાનો કરવામાં આજકાલ એ તનમનથી શુદ્ધાઈ ગયો છે. અંદરખાનેથી એ પણ એક પાકો રાજ-

દ્રોહી થઇ પડ્યો છે. જ્યારે પિતા રાજદ્રોહી થઇ પડ્યો છે. ત્યારે તો પુત્ર પણ રાજદ્રોહીજ હોવો જોઈએ. જ્યારે પિતા રાજસત્તાનો લોપ કરવાના કાવાદાવા કરી રહ્યો છે, ત્યારે તેનો પુત્ર પણ એમાં ભાગ લે અથવા પિતાનો મદદગાર થાય, એ તો દેખીતુંજ છે. આથી રણુધીરસિંહરાયનો પુત્ર વરણુસિંહ પણ રાજદ્રોહી છે; વળી ખાસ કરીને કિશોરસિંહ તેમના પક્ષનો છે, એથી જો કિશોરસિંહની કલ કરવાની આવી જાહિરાત બહાર પડી છે, એવી વાત તેના સાંભળવામાં આવશે, તો તે રણુધીરસિંહરાય આપના પર અવશ્ય ગુસ્સે થયા વિના રહેશે નહિ. હું ધારું છું કે એ આપનો પરમ શત્રુ થઈ પડશે.”

આમ કહી રાજા ભૂપસિંહે ફરીવાર થોડો વિશ્રામ લઇ સર્વ પ્રતિનિધિઓને સંબોધીને કહ્યું:—“ પરમ શત્રુ થશે, એટલુંજ નહિ, પણ એ શત્રુતાનો બદલો લેવા માટે કોઇ પણ કારસ્થાન કરતાં પણ એ અચકાશે નહિ. વળી આખા બંગદેશમાં તેની નામના ફેલાઇ ગઇ છે, પ્રતિષ્ઠા જામી ગઇ છે. સર્વજનો તેની ખુશામદ કરે છે. તે હવે આપના શત્રુપક્ષમાં મળી જશે; ઘણા લોકો એના આશ્રય તળે આવી મળશે અને એથી કરીને એની પ્રતિષ્ઠા ઉલટી અધિક જામી જશે. એ વખતે આપને આપની ટાલ સંભાળવી પણ ભારી થઇ પડશે. જોશી કરીને આપ આ પદવીપર સ્થાયી ન રહી શકો, એને માટે રણુધીરસિંહરાય તન તોડીને પણ કોશિશ કરશે. આપની સર્વની ઠેક ઠેકાણે નિંદા કરવામાં પણ તે કશી કચાશ રહેવા દેશે નહિ. મેં સાંભળ્યું છે કે, તે અત્યારથીજ એ સંબંધી અનેક પ્રકારની ગંજવર તૈયારીઓ કરી રહ્યો છે. મોટાં મોટાં કારસ્થાનો કરી અત્યારની આપની આ નવીન રાજસત્તાને તોડી પાડવા માટે તે ઘણાં ઘણાં માણસોને પોતાના મઠાનમાં એકઠાં કરી રહ્યો છે અને રાત્રિ દિવસ એનીજ સલાહ મસલત ચલાવી રહ્યો છે, એવડા મોટા દુશ્મનને દુનિયામાંથી નાબૂદ કર્યા વિના, આ નવીન રાજતંત્ર સહીસલામત રહી શકશે નહિ. રાજધિરાજે ! થતા રોગને તથા દુશ્મનને પહેલેથીજ નાબૂદ કરવામાં ખર્ચ હિત સમાયલું છે. એ પિતા તથા પુત્ર બન્નને ઘઠતી સજ્જ કરવાની આવશ્યકતા છે. હમણાં હમણાંજ આપ એમના બન્નેના નામપર ગિરફતારી પરવાના દસ્તખત કરી દો, મારા હાથમાંજ સોંપી દો, હું એમને બન્નેને ગમે

તે રીતે બાંધીને, કેદ કરીને અહીં લાવી આપીશ, આપની પાસે હાજર કરી દઇશ. એમને બન્નેને રાંસીના લાકડાપર લટકાવી દેશે, એટલે આપ સર્વ સદાને માટે સ્વચ્છંદતાથી-નિષ્કંટકથી આ પદવીપર અટલ-અચલ રહી શકશો.”

બાબૂમાં બેઠેલા બન્ને રાજબંધુઓ પ્રતિ ચકિત પ્રસન્ન દૃષ્ટિથી આનંદસંકેત કરી મુખ્ય પ્રતિનિધિ રાજ કર્ણસિંહે પ્રસન્ન વિસ્મિત-વદને રાજ ભૂપસિંહને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે:-“ ઓહો ! એનો તો અમે એ વિચાર પણ કર્યો નહોતો. આપે અત્યારે અમારા મનમાં એક ધણીજ મોટી વાત ચંબારી દીધી છે. ખરેખર રણુધીરસિંહ અમારો બચાવક વૈરી થઇ પડ્યો છે. જ્યાં સુધી રાજવંશનો ધ્વંસ નહિ થાય, ત્યાં સુધી અમારે અહર્નિશ શંકાશીલ રહેવું પડશે. આપને અનેક-અસંખ્ય ધન્યવાદ ઘટે છે ! આપની બુદ્ધિ અતિ વિલક્ષણ છે ! અમે આપની આવી અદ્ભુત કાર્યકુશળતાથી અત્યાર સુધી સર્વથા અચ્છાતજ હતા. ખરેખર આપ અમારા હિતાકાંક્ષી બંધુ છો, અને બરાબર વેળાસર અમેને અગત્યની સલાહ આપતા માટે અત્યારે અહીં આવી પહોંચ્યા છો. પરંતુ રાજના મુખની વાતથી તો ગિરફતારી પરવાનો બહાર પાડી શકાય તેમ નથી; પરવાનામાં તો અપરાધની વાત ખુશી લખવી પડશે અને એથી કરીને રણુધીરસિંહ રાય કદાપિ અમારી સાથે આવી મળશે નહિ. રણુધીરસિંહરાય કાંઈ જેવો તેવો બુદ્ધિમાન નથી. રાજનીતિમાં તેના જેવો વિશારદ પુરૂષ બીજો એક પણ અમારા જોવામાં આવ્યો નથી. વળી, જેવો તે બુદ્ધિમાન છે, તેવોજ પાછો ધાર્મિક અને નીતિવાન પણ છે. નીતિને માટે એ પોતાના પંચ પ્રાણનું બલિદાન આપતાં પણ પાછો પડે તેવો નથી. માટે આપ કહો છો એવા અપરાધથી તેના પર અમારાથી પરવાનો જારી કરી શકાશે નહિ. પ્રથમ એકાદ પ્રમાણસિદ્ધ અપરાધ પકડવાની અગત્ય છે. હવે એવો અપરાધ શી રીતે સિદ્ધ કરી શકાય તેમ છે, એની આપનાથી કાંઈ પણ કલ્પના કરી શકાય તેમ છે ખરી કે ? ”

“ એમાં તે કેટલીક વાર લાગવાની હતી ? ” અર્વ કરીને રાજ ભૂપસિંહે તુચ્છતાદર્શક સ્વરે કહ્યું:-“ એમાં તે કેટલીક વાર લાગવાની હતી ? બે દિવસનો આપ મને સમય આપો; અપરાધ હું બરાબર સાબીતી સાથે ગોઠવી આપીશ ? રાજન્ ! કાળાં માથાનું માનવી ધારે તો શું ન કરી શકે ? બહું કરી શકે. આ રાજ ભૂપસિંહ

પણુ સર્વ કાંઈ કરી શકે તેમ છે, જ્યારે ઝગડો જામ્યો છે, ત્યારે અવશ્ય અંદર અંદર એક ખીજના કાગળપત્રો પણ લખાવા માંડ્યા હશે, એમાંના કોઈ એક પત્રમાંથી તેણે રાજદ્રોહનો બયાનક અપરાધ કર્યો છે, એવું હું ધણી સારી રીતે સાબીત કરી આપીશ.” આમ કહી થોડી વાર મૌન રહી રાજ ભૂપસિંહ પુનઃ કહેવા લાગ્યો:—
 “સરદાર રણધીરસિંહ રાયને તથા તેના પુત્ર વરુણસિંહને કેદ કરવા માટે કાંઈક પુરાવો મેળવવો જોઈએ ખરું ? એ માંડે કામ છે. એક એક બે દિવસની અંદરજ હું આપને એ પુરાવો લાવી આપીશ. આપ આવી રીતે કાંઈક વાંધો જિઠાવશો, એવો મેં પ્રથમથીજ મારા મનમાં નિશ્ચય કરી રાખ્યો હતો અને એ પ્રમાણે હું એવો પુરાવો મેળવી લાવવાની તૈયારીમાં પ્રથમથીજ છું. એક બે દિવસમાં હું આપને જોવો જોઈશે, તેવો પુરાવો લાવી આપીશ, એવી મને ચોક્કસ ખાતરી જ છે. પરંતુ મહારાજ ! હું આ જોખમ અને સાહસ ભરેલું કામ શિરપર ઝોરીને આપના માર્ગના એક બળવાન શત્રુને દૂર કરું છું, એ બદલ મંત્રિમંડળને મારી એક વિનંતિ માન્ય કરવીજ જોઈએ. સરદાર રણધીરસિંહ અને તેના પુત્ર વરુણસિંહના રાજદ્રોહી કરીને આપના તાબામાં આવ્યા પછી તેની જમીન-જગીર અને સ્થાવર મિલકત જપ્ત ન થતાં તે સર્વ તેની કન્યા સુશીલસુંદરીને મળે અને એની દેખરેખ કરવાનો સર્વ હક્ક મને મળે, એવો બંદોબસ્ત મંત્રિ-સભાએ મને અવશ્ય ને અવશ્ય કરી આપવો જોઈએ.

આત્માભિમાની રાજ્યપ્રાપ્તિ કૂરમતિ ધનુર્ધારીઓ અત્યારે વિજયના ઉત્સાહથી ઉત્સાહિત બની ગયા હતા. તેમને સારાસારનો વિચાર પણ રહ્યો નહોતો. આખો આગળ સ્વાર્થનો અંધકારમય પડો છવાયેલો હોવાથી નીતિ-અનીતિ, ન્યાય-અન્યાય કે પ્રભુની બીતિનો તેમના કોઈના મનમાં કશો ખ્યાલ પણ રહ્યો નહોતો. રાજ ભૂપસિંહની બહુ પ્રશંસા કરી રાજ કુરુણસિંહે ગદગદ કંઠે કહ્યું કે:—“સૈન્ય-સામન્તોની આવશ્યકતા પડશે તો અમો—”

“સૈન્ય ? એની ખોટ શી છે ! મને સામન્તોની આવશ્યકતા પણ શી છે ? માંડે પોતાનું સૈન્ય અને કલિદુર્ગના મહા બળવાન સરદાર મહાવીરનું સૈન્ય, એ બન્ને સૈન્ય એકત્ર થવાથી અમો અસાધ્યને પણ સાધન કરી શકીશું; પરવાનો જરી કરવાની કશી પણ ચિંતા નથી. રાજ ભૂપસિંહની કપટકળાજ માત્ર હજારો પરવાના કરતાં

પણ વધારે ઉપયોગી થઇ પડશે. સહજમાંજ રણુધીરસિંહ અમારા હાથમાં આવશે નહિ, એ તો જાણે નિશ્ચયાત્મકજ છે. પરંતુ ચિંતા નહિ. એને કેદ કરતાં કદાચ મારામારી કે ખુનરેણુ કરવાનો પ્રસંગ આવી લાગશે, તો પણ અમો પાછા પડીશું નહિ. કદાચ બે ચાર મોટા માણસો પણ રણુધીરસિંહના પક્ષમાં જઇ ઉભા રહેશે. સૈન્ય-સામન્તો પણ ધણા આવી મળશે. પણ મને એમનો સર્વનો કશો પણ ભયજ નથી. હું ગમે તે રીતે એ પિતા-પુત્રને બંદીવાન બનાવી આપની સેવામાં લાવી હાજર કરી દઇશ. મહાવીરનું સૈન્ય આ સર્વ કાર્યમાં મહા તત્પર છે, મહાવીર્યવાન છે. મારી અને મહાવીરની શક્તિનો સંયોગ થવાથી એકવાર અમો રણુધીરસિંહ રાય તો શું પણ આખા બંગદેશને કંપાવી મૂકીશું, અમારા નામની વિજયવતી વૈજયંતિઓ પણ ફરકાવી શકીશું. રાજન્ ! આપ સર્વ એ વિષયમાં નિશ્ચિંત રહો. રણુધીરસિંહરાયના ભયનો ત્યાગ કરો, રાજ ભૂપ-સિંહના વચનમાં વિશ્વાસ રાખો.”

રાજ ભૂપસિંહની આ સર્વ વાતોને રાજપ્રતિનિધિઓએ યરા-યર ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી લીધી. આવો બંદોબસ્ત કરવાથી તેમના પક્ષમાં ઘણીજ સરળતા થઇ પડશે, તેમનું રાજતંત્ર સ્થાયી રહેશે અને ભવિષ્યમાં તેમને કદાપિ કશી ઇજા આવશે નહિ, એવો પણ તેમણે સર્વેએ પોતપોતાના મનમાં નિશ્ચય કરી લીધો. બન્ને પક્ષ મહા ચતુર હતા. સહુ પોતપોતાનું કામ ફત્તેહ કરવાને કાવાદાવા કરી રહ્યા હતા. રાજ ભૂપસિંહ જેવો સ્વાર્થાન્ધ હતો, મંત્રિસભાના આ મુખ્ય ત્રણ સભાસદો અથવા રાજપ્રતિનિધિઓ પણ તેનાથી દાંઘ ગાંજ્યા જાય તેવા નહોતા. પ્રતિનિધિઓએ વિચાર્યું કે, તેઓ અત્યારે જે કાંઇ વાતચીત કરી રહ્યા છે. તે કેવળ પોતાની સ્વાર્થસિદ્ધિને માટેજ નહિ કે રાજ ભૂપસિંહને રાજી કરવા માટે અથવા એની ખુશામદ કરવા માટે. સ્વાર્થ વિના આ જગતમાં તેઓ બીજું કાંઇ પણ જાણતાજ નથી; રાજ ભૂપસિંહ દ્વારા કાર્ય સિદ્ધિ કરી લઇને તેને તરછોડી દઇશું, આવી ભાવનાજ તેમના મનમાં ને મનમાં રહી ગઇ. આ તરફ રાજ ભૂપસિંહનો કાર્યોદ્ધાર થવાથી, તે પણ પોતાના અસલ સ્વરૂપમાં આવી જશે, એવો ભાવ તેણે પણ પોતાના મનમાં ને મનમાંજ છુપાવી રાખ્યો. દરેક જણ પોત પોતાનો દાવ બેસવા માટે આતુર થઇ ગયો.

લુચ્ચે લુચ્ચાની દોસ્તી થઈ. સ્વાર્થી સ્વાર્થીની વચ્ચે સલાહ થઈ. પછી પરિણામનું પૂછવુંજ શું ? જ્યાં જાનને પક્ષ કેવળ પોત-પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવા માટેજ સંધિના બંધનમાં બંધાય, ત્યાં પછી કોઈ પણ પ્રકારના સુપરિણામની આશા પણ શી રીતે રાખી શકાય ?

છેવટે રાજા કરુણસિંહે કહ્યું:—“ ત્યારે તો આ બધું ઠીક થયું; “અમે આપના કહેવા મુજબ આપને રણધીરસિંહ રાયની જાગીર મળે એવો બંદોબસ્ત કરી આપીશું અને આપને તથા આપના મિત્ર કાલિદુર્ગના સરદાર મહાવીરને અમારા મદદગાર થવું પડશે. બસ, આ કોલકરાર અમેને મંજૂર છે. આશા છે કે, આપ પણ જીંદગી પર્યંત એ કોલકરારને મંજૂરજ રાખશો.”

“ બીજી એક અગત્યની વાત રહી ગઈ.” ઉત્સાહિત કંઠે રાજા લૂપસિંહે કહ્યું:—“ બીજી એક અગત્યની વાત રહી ગઈ. કિશોર-સિંહ તો જાણે ફાંસીના લાકડાંપર ઝૂલશે, કિશોરસિંહના જીવનની લીલા સમાપ્ત થશે, એ કારસ્થાનમાં ફતેહ મળતાંની સાથેજ રણ-ધીરસિંહરાય અને તેનો તે ગમાર છોકરો પણ તેની સાથે સાથે એજ માર્ગનો મુસાફર થશે. એ બાબતમાં તો જાણે હવે કાંઈ શકજ નથી. એકા સાથે કિશોરસિંહ, રણધીરસિંહ અને વરુણસિંહ એ ત્રણે શત્રુઓ સદાને માટે આપણા માર્ગમાંથી દૂર થઈ જશે અને આપણી ઉન્નતિનાં દ્વાર ખુલ્લા થઈ જશે, એ તો હવે જાણે નિશ્ચિત છે. એમાં સાક્ષાત્ વિધાતા પણ કશોય પ્રત્યય કરી શકે તેમ નથી. હવે મારી છેવટની વાત એ થાય છે કે, રણધીરસિંહ રાયની સંપત્તિ તથા જાગીર આદિ સર્વ તેની કન્યા સુશીલાસુંદરીના હસ્તક રહે અને એનો બંદોબસ્ત કરવામાં રાજ-સરકાર હાથ ન નાખતાં એ સર્વ સંપત્તિની દેખરેખનો બાર મને સોંપે, તો તેમાં આપને કાંઈ પણ અડચણ તો નથી ને ? આ વિષયમાં શું આપ સર્વ ખરા હૃદયથી કહો છો કે, એના બંદોબસ્તનો બાર મારા હસ્તક સોંપવામાં આપને કશી પણ અડચણ નથી ? રાજન ? આવી મંજીર વાતોના ખુલાસા પ્રથમથીજ થઈ જવાની જરૂર છે. કારણ કે એથી પછી ભવિષ્યમાં કોઈ કોઈના મનમાં એ સંબંધી કશો પણ રાગ-દેવ ઉપજતો નથી અને એ સાથે મિત્રતાનો સંબંધ પણ સ્થાયી રહી શકે છે. કહો, આ વિષયમાં આપનો જે કાંઈ સ્પષ્ટ અભિપ્રાય હોય તે સત્વર દર્શાવો.”

“લેશ માત્ર પણ નહિ, લેશ માત્ર પણ નહિ.” રાજા કહે-
 લુસિંહે કહ્યું:—“લેશ માત્ર પણ નહિ, લેશ માત્ર પણ આપત્તિ કે
 અડચણ નથી. અડચણ અને એ વળી આપની સાથે? રાજા! એવું
 તે કદાપિ બની શકતું હશે ખરું કે? જ્યારે આપ અમારા
 મિત્ર થયા છો, તો પછી આપની સાથે અડચણ કિંવા આપત્તિ
 શાની? પરંતુ જો જો, જે કામનો બોલો શિરપર બેઠો લીધો છે,
 તે કામને ખૂબ સાવચેતીથી પાર પાડજો. જરા પણ ગફલત કરશો
 નહિ. એ બાબતમાં આપ મહા ચાલાક હોવાથી આપને વધારે કહે-
 વાની કાંઈ જરૂર નથી. અમો હજી બીજાં પણ અનેક મોટાં મોટાં
 કામોમાં ગુંથાયા છીએ. આપનું સાહસ, આપની વીરતા આદિ સર્વ
 આજ અમો યરાયર જોઈ શક્યા છીએ અને એથી કરીને અમારા
 સર્વના મનમાં અત્યંત માન ઉત્પન્ન થયું છે. અમોને આશા છે કે,
 આપે જે કાર્ય કરને વિશે ગ્રહણ કર્યું છે, એ કાર્યમાં આપ અવશ્ય
 ફળીભૂત થઈ શકશોજ.”

મિત્રભાવે અભિવાદન કરી, રાજા ભૂપસિંહ ગર્વસહિત વિક-
 સિતવદને ઊડીને ઉમો થયો. પ્રતિનિધિઓએ પણ મિત્રભાવે પ્રફુલ્લ-
 વદને અભિવંદન કર્યું. રાજા ભૂપસિંહે વિદાય લીધા. જ્યારે તેણે
 રાજમહાલયમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે ભંડારી મહારાજને તેણે જોયો
 હતો અને જ્યારે મહાલયમાંથી બહાર ચાલ્યો આવ્યો, ત્યારે પણ તે
 ભંડારી મહારાજને જોઈ શક્યો. પરંતુ અંધકારના આવરણથી તે તેને
 યરાયર ઝોળખી શક્યો નહિ. ભંડારી મહારાજ પરંતુ તેને ઘણી
 સારી રીતે ઝોળખી ગયો. રસ્તામાં આવીને બીજો એક માણસ તેની
 સાથે મળી ગયો અને તેમણે બન્નેએ એક ભાંગેલા મકાનમાં જ્યારે
 પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે ભંડારી મહારાજ પાછો પોતાના દેવાલય બહાર
 ચાલ્યો આવ્યો. ભાંગેલા મકાનની અંદર પ્રવેશ કર્યા પછી રાજા
 ભૂપસિંહ તથા તેના સોગતોની વચ્ચે શી શી વાતો થઈ, શી શી
 સલાહ-મસલત ચાલી, એ સર્વ જાણવા માટે વાંચક બંધુઓના મનમાં
 અવશ્ય અન્યથા ઉપજી આવી હશે, અમો એ અન્યથા મટાડવા
 માટે હવે પછીના પ્રકરણમાં એ સર્વ વાતોને વ્યક્ત કરીશું, તો તેથી
 કાંઈ અનુચિત ગણાશે નહિ. અસ્તુ.

પાંચમ પ્રકરણ

બેદીગૃહમાંનો ગુપ્ત વ્યવહાર

“ કદી રાજે જગતે નૃપતિ બની રાજ્યાસન પરે !
ધ્વજ ઉડે દિવે જય જયની, આગા જગ ફરે !
હાડી કો સંગ્રામે વિધવિધ રીતે યુદ્ધ કરતો !
કદી હારી અંતે મરણુડર ધારી સરી જતો !
કદી ભેવા બિક્ષા પ્રતિગૃહ ગૃહે તું બટકતો !
કદી રોવા દુઃખે, વળી કદી કદી હાસ્ય કરતો !
બહુરૂપી ભાસે, વિધવિધ બહુ તું રૂપ ધરે !
તને કોના પુછે તુજ સ્થિતિ રીતે જ્યાં તું નિસરે. ”

બાંગેલા મકાનમાં પેસતાંની સાથેજ રાજ બૂપસિંહે તાબડતોબ દરવાજે બંધ કરી લીધો. તે મકાનના સર્વ સ્વરૂપપરથી તે ધણું પુરતન અને જીર્ણ જોવામાં આવતું હતું. મકાનના આંગણમાં એક મોટો બગીચો હોઇને ત્યાં મોટાં મોટાં વૃક્ષો હતાં. બગીચાના મધ્ય-ભાગમાં નાનાં મોટાં ઝાડો ઉગેલાં હતાં. તે મકાનમાં પિશાચાદિનો નિવાસ છે, એવી બ્રામક સમજૂતીથી આજે કેટલાંક વર્ષો થયાં એ મકાન બિસ્ફુલ ખાલી પડ્યું હતું. મકાનની એક બાજુ સાફસુફ જોવામાં આવતી હતી. વચ્ચે વચ્ચે પ્રવાસી ભોકો એ મકાનના આંગણમાં આવેલા બગીચામાં ઉતરતા હતા; પરંતુ જૂતના બયથી મકાનની અંદર ઉતરવાની કોઇનાથી પણ હિમ્મત કરી શકાતી નહોતી. બગીચાની બાજુમાં આવેલા એક બીજા મકાનમાં એક વૃદ્ધ બાઇ રહેતી હતી. પ્રવાસી ભોકોના ખાવા પીવાની વ્યવસ્થા કરીને તે બાઇ પોતાનું ગુજરાન ચલાવતી હતી. રાજ બૂપસિંહે એજ બાઇની મદદથી તે જૂના મકાનમાં ઉતરવાનો પહેલેથીજ પ્રયત્ન કરી રાખ્યો હતો.

દરવાજે બંધ કરીને રાજ બૂપસિંહે તથા તેનો સોબતીએ એ મકાનના એક મોટા અધારાવાળા ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. દીવો સળ-ભાવવાનાં સપ્પળાં સાધનો તેમની સાથેજ હતાં, ધરના એક ખૂણામાં એક ભોઠાની દીવીપર માટીનો એક દીવો પણ તૈયાર પડ્યો હતો.

રાજા ભૂપસિંહે એ દીવો સળગાવ્યો; એથી એ અંધારાવાળા ઓરડામાં એકદમ આંધો આંધો ઉજાસ છવાઈ ગયો અને અંધારું દૂર થયું. ત્યાર પછી રાજા ભૂપસિંહ તથા તેના સોજતી એ બન્ને જણાએ જોયું કે, એ મકાનનું ખંડિયેર ઠેકઠેકાણે ભાંગી પડ્યું હતું અને હજી પણ ધીમે ધીમે પડતું જતું હતું. ઘરની અંદર જંગલ જમી ગયું હતું. દિવસના ભાગમાં પણ એ ખંડિયેરમાં કોઈ પ્રવેશ કરતું નહોતું. જે ઘરમાં રાજા ભૂપસિંહ દાખલ થયો હતો, તે ઘરનાં બારી બારણાં ઉભાં હતાં, પરંતુ એની અંદર અનેક ઠેકાણે કાણાં પડી ગયાં હતાં, કીડાઓએ ઘણા ખરો ભાગ કોતરી ખાધો હતો. દીવાલપરથી પણ ઘણી જગાએથી ચૂનો ખરી જવા આવ્યો હતો. દીવાલોપર, બારી બારણાંપર તથા મકાનના છાપરાંપર ઠેકઠેકાણે ઝાળાં જમી ગયાં હતાં. ઉંદર, વીંછી આદિ જીવજંતુઓનો પણ એ મકાનમાં કાંઈ શુમારજ નહોતો. આખું ઘર દુર્ગંધથી ભરેલું હતું. ઘરની અંદર ધૂળના ઢગલા ને ઢગલા પડ્યા હતા. દીવાલપર હાથ અડકાડતાં ચૂનો ખરી પડતો હતો. ચાલીને આમ તેમ ફરવાથી ધૂળ ઉડીને અંધારું થતું હતું, આખું શરીર ધૂળ ધૂળ થઈ જતું. જીવતું, મનુષ્ય ભૂત જેવું બની જતું. આવા ઘરમાં રાજા ભૂપસિંહે પ્રવેશ કર્યો હતો. રાજા ભૂપસિંહની સાથે જે સોજતી એ ઓરડામાં આવ્યો હતો, તે કોણ હતો વાર? એ અન્ય કોઈ નહિ, પણ આપણો પૂર્વપરિચિત કાલિદુર્ગનો દસ્યુદનપતિ મહાવીર સરદારજી હતો. એમણે બન્નેએ અત્યારે ગુપ્તવેશ ધારણ કર્યો હતો. મહાવીરે પણ દાઢીથી માથાં સુધી એક કાળા રંગનું મોટું કપડું બાંધી લીધું હતું. કેવળ નાક તથા આંખો જોવામાં આવતી હતી. અત્યારે એમને બન્નેને જોવાથી સાક્ષાત્ શયતાનનો જ ભાસ થઈ આવતો હતો.

ઘરની એક બાજુએ થોડીવાર ખેતી શકાય એવી એક જમીન હતી. ઘણું કરીને એ લોકોએજ ઝાડુદાર થઈને પ્રથમથી એ સ્થાનને સાફ કરી રાખ્યું હશે. બન્ને જણા એ જગાએ બેઠા. ત્યાર પછી મહાવીરે ચંચળતાથી કહ્યું કે:—“કેમ, કામ ફતેહ થયું ને? પ્રતિનિધિઓની મુલાકાત થઈ ને? શી શી વાતો થઈ હતી એ સર્વ નવીન પ્રતિનિધિઓની સાથે?”

ભાંઆ તૃપ્ત એ અતિ પુરાતન મકાનમાં, મનુષ્યનો સંચાર થવો એ સંભવ હતો, તથાપિ તેઓ બન્ને બહુજ ધીમે ધીમે ગુપ્ત-

ચૂપ વાતો કરતા હતા. મહાવીરના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં રાજા ભૂપસિંહે જણાવ્યું કે:—“ બસ, દોસ્ત ! કામ ફતેહ થયું છે ! પ્રતિનિધિઓની મુલાકાત પણ થઈ છે અને એમની સાથે વાતો પણ થઈ ચૂકી છે. આપણા મનની સઘળી વાત મેં એ લોકોને કહી દીધી છે, તેઓ પણ ખૂબ ખુશી થઈને રાજી થયા છે. બધો બંદોબસ્ત બરાબર થઈ ગયો છે.”

“ શામાશ ! ” પોતાના હમેશના કર્કશ સ્વરે મહાવીર મહા આનંદથી બોલ્યો:—“ હવે ત્યારે આપણને શો ભય છે ? પણ, રાજા સાહેબ ’ એથી શું થયું ? ’ પેલો ભંડારી મહારાજ આપણને જોઈ ગયો છે, આપણા બધા દુષ્ટા ભેદને પણ જાણી ગયો છે. જો કદાચ એ આપણું પોકળ ફેડી નાખશે, તો આપણી બધી મહેનત બરબાદ જશે અને ઉલટા આપણે ક્યાંક આફતમાં પણ આવી પડીશું.”

“ છટ્ ! કદાપિ નહિ ! એ બિચારો મામૂલી મહારાજ આપણને શી રીતે જોળખી શકે ? આપણા ભયાનક ભેદને પણ શી રીતે જાણી શકે ? ” રાજા ભૂપસિંહે એકદમ ઉત્તર આપ્યો:—“ તેણે મને જોળખી લીધો છે, એવું જો મારા જાણવામાં આવ્યું હોત, તો હું કદી પણ આ મકાનમાં પ્રવેશ કરત નહિ.”

“ પણ મહારાજ, જે વેળાયે રાજમહાલય પાસે હું આવીને આપને મળ્યો, તે વેળાયે તે આપની છેક નજીકમાંજ આવી ઉભો હતો અને ઘણાજ તાકાતાકીને આપની તરફ જોઈ રહ્યો હતો, શું એ બધું આપના લક્ષમાં છે ખરું કે ? ” દસ્યુ સરદાર મહાવીરે પૂછ્યું.

“ છટ્ છટ્ ! એ બિલ્કુલ તમારો એક પ્રકારનો મિથ્યા તંશય જ છે. એવી કાળી અંધારી રાત્રે એ મને જોળખી ગયો હોય, એવું બિલ્કુલ સંભવિત નથી. એ ઉપરાંત મેં મારા શિરપર ફેટો પણ કેવો વિચિત્ર બાંધ્યો છે ? અત્યારના આ મારા પોશાક પરથી મને કોઈ જોળખી શકે એવું મને લાગતું નથી. કદાચિત્ તે કોઈની સાથે ગુપ્ત રીતે મુલાકાત કરવા આવ્યો હોય અને તમે તેને મને આવેલો ધારી લીધો હોય, તો એમાં પણ કાંઈ અજાણ્ય જોવું નથી. વળી, તમોને જો તેણે છેક નજીકમાં આવીને જોયા હોય તો પણ તેને તમારી જોળખાણ કદી પણ મળી શકે તેમ નથી. કારણ કે તમે આ સુરં ગપૂર શહેરમાં આ પહેલવહેલાજ આવો છો અને એ સાથે આ પહેલાં તમોને તે મહારાજે બીજે કોઈ પણ સ્થળે જોયા હોય, એમ પણ જણાતું નથી.”

“વાત ખરી છે.” પોતાના મનનું સમાધાન કરીને સરદાર મહાવીર બોલ્યો:—“પરંતુ આજે ત્રણ ચાર અઠવાડિયાં થયાં પોતાના ઘરમાં અથવા ઘરની આસપાસ કોઈ છૂપાઈ રહ્યું છે, એવો એના મનમાં સંશય પેદા થયો છે.” આમ કહી મહાવીર થોડીવાર બોલતો બંધ થયો.

મહાવીર પુનઃ કાંઈક વિચાર કરી કહેવા લાગ્યો:—“આટલા દિવસ થયાં તેના મકાનમાં આવનાર જનાર પ્રત્યેક વ્યક્તિપર મહારો રાત્રિ દિવસ પહેરો રહે છે, એથી કદાચિત્ તેણે મને ત્યાં આગળ વચ્ચમાં કોઈવાર જોઈ લીધો હોય, તો એમાં કાંઈ શંકા જેવું નથી.”

“એ બધી નકામી વાતો છે, એમાં કાંઈ માલ જેવું નથી. બંડારી મહારાજ ગંગાધર તમોને ઝોળખી શક્યો નથી. શી રીતે ઝોળખી શકે? એક તો સુરંગપૂરનાં ઘણાં થોડાં માણસોજ તમોને ઝોળખે છે, બંડારી તો મિલકુલ ઝોળખતોજ નથી, એ ઉપરાંત વળી તમોએ તમારા ચહેરાને આવી રીતે છૂપાવી રાખ્યો છે એથી હમેશના જાણીતા માણસો પણ ઘણીવાર થાપ ખાઈ ગયા છે, તો પછી એ તદ્દન અજાણ્યો બંડારી મહારાજ તો તમોને ઝોળખી શકેજ શી રીતે? મને તો લાગે છે કે આ એક તમારો મોટો ભ્રમ છે. એ બિચારો આપણને ઝોળખતો પણ નથી અને આપણી પાછળ પડવાની એનામાં તાકાત પણ નથી. પણ આજે તમારા મનમાં એવો સંશય શાથી આવ્યો?”

“શો સંશય?” મહાવીર સરદારે આતુરતાથી પુછ્યું:—“શો સંશય?”

“પણ તમારા મનમાં એ બંડારી મહારાજ સંબંધી આજજ આટલો બધો સંશય શાથી થયો?”

રાજા ભૂપસિંહે મહાવીર સરદારના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી રહ્યો પ્રશ્ન પૂછ્યો:—“શું એવા એક સામાન્ય આદામીનો પણ તમોને બય લાગે છે?”

“બય? કોણ એવી વાત કહે છે? કોણ કહે છે કે મહાવીરને બય લાગે છે? મહાવીર તો બયને જાણતો પણ નથી. બય મારા પગ તળે છુંદાઈ જાય તેમ છે, કચડાઈ જાય તેમ છે. મારા અજિત હૃદયને એ બય જરા પણ ડગમગાવી શકે તેમ નથી. મારાથી બય નામની વસ્તુ દશ માઉ દૂર નહાસે છે. બય જો મારામાં વસતો હોત,

તો વળી આ રાજધાનીની છાતીપર ચઢી છોકરાની છાતીમાં ખંજર ધોતી ધાલી શકત નહિ.” મોટી ત્રાડ પાડી છાતીપર હાથ ફેરવી મહાવીર સરદાર મહાગર્વની સાથે ગર્જના કરી બોલી ઉડ્યો:—
“ બયની વાત છોડી દો, સરદાર, બયની વાત છોડી દો. આ મહા-વીરને સ્વપ્નમાં પણ એ બય અથવા બીતિ નામનો શબ્દ કદાપિ જોવામાં આવ્યો નથી. હું મારી પોતાની આત્મપ્રશંસા કરી રહ્યો છું, એમ નથી; પણ જે કંઈ છું તેજ કહું છું. જે ખરું છે, તેજ જણાવું છું. તે દિવસે આપના માર્ગનો કંટક નાશૂદ કરવા જતાં કેવો કાળો કંઈ વર્તાવ્યો હતો ? કેવો અદ્ભુત ચમત્કાર બતાવ્યો હતો.”

ક્ષણવાર થોભીને મહાવીર ફરીવાર કહેવા લાગ્યો:—“ હાય ! હાય ! શું કહું, રાજ સાહેબ શું કહું ? તે દિવસે એટલું એટલું કરવા છતાં છોકરો આખાદ છટકી ગયો. એ હરામી શાંતિપ્રસાદે આવીને એને બચાવી લીધો ! મારા ખૂની ખંજરની પ્યાસ પૂરી ન થઈ ! મારા અંતરની આગ પણ ન હોલવાઈ ! છોકરો આખાદ બચી ગયો છો ! જે શાંતિપ્રસાદે મળાપર પહેલેથીજ હાથ ન રાખ્યો હોત તો આજે એના જીવનની લીલા પૂરી થયાં ને વીસ દિવસ પણ વીતી ગયા હોત ! બસ, જરાક વિદ્ન આવી ગયું. નહિ, તો આજે આ પ્રધાન મંડળની હાજી હાજી કરવાનો પ્રસંગ ન આવત ! આવી રીતે છુપાઈ છુપાઈને કોણ પણ કાર્ય કરવાની જરૂર ન પડત !”

“ હશે, થવાનું હતું તે થઈ ગયું. બનવા કાળ હતું તે બની ગયું. હવે એ વિષયમાં ખેદ કરવાથી શું વળે તેમ છે ? તમારા શ્વાર્ય સંબંધી તો સહુને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. પરંતુ અત્યારે તમારું મન બંડારી મહારાજના સંબંધમાં બિહકુલ શંકાશીલ બની ગયું હોય, એમ મને જણાઈ આવે છે.”

“ બિહકુલ એવું બોલો નહિ. ક્ષણિત્ તે આપને ઝોળખી ગયો હશે, તો હમણાંજ જમને કિશોરસિંહને સાવધ કરી દેશે; કિંવા હમણાં ને હમણાંજ તેને અહીંથી બીજે ક્યાંક સેરવી દેશે.”

“ એ હવે ક્યાં ન્હાસી જવાનો છે ? એના સંધળા રસ્તા તો અત્યારે મારા હાથ તળે રમી રહ્યા છે. એ બધું ગમે તે હો, પણ હવે ઝાઝા દિવસ તે બચી શકશે નહિ. થોડા વખતમાંજ બધું ફના થઈ જશે. રાજ કશ્વસિંહની સાથે મારી જે કાંઈ વાતચીત થઈ છે, એ પરથી હવે કિશોરસિંહનો કશો પણ બય રાખવાની જરૂર

રહી નથી. તેમણે મને સ્પષ્ટ રીતે કહી દીધું છે કે, કિશોર હવે તમારા હાથના રમકડાં જેવો છે, એનાથી ડરવાનું તમોને હવે કશું પણ કારણુજ રહ્યું નથી.”

આમ કહીને રાજા ભૂપસિંહે રાજદરબારની સલાહનો સાંગો-પાંગ સમસ્ત વૃત્તાંત સરદાર મહાવીરને કહી સંભળાવ્યો.

ભૂપસિંહ જે કાંઈ કહે છે, તે બધું બરાબરજ છે; એમ ધારીને મહાવીર ઘણો ખુશી થયો. આનંદ અને ગર્વનો માર્યો એ મોટેથી હસી પડ્યો, પુલકિત સ્વરે તે બોલી બીક્યો:—“આનંદથી માઈ હૈયું નાચી ઉઠે છે ! એ હરામખોર, શયતાન, દગાખાજ, દુષ્ટ છોકરાને ફાંસીની સજા થશે, એ જોઈને મારા આનંદનો તો કાંઈ અવધિજ રહેશે નહિ. ખરેખર ! એવા હરામીને તો ફાંસીની સજાજ થવી જોઈએ. યુદ્ધમાં હું એની પાસે ઘણી વાર હારી ગયો છું, બુદ્ધિબાહુલ્યમાં પણ એ મારાથી ચઢી ગયો છે, કાવાદવા કે કારસ્થાનમાં પણ તેણે મને કાન પકડાવ્યા છે ! મારી પાસે પણ એ બદમાશનો બચ્ચો ચાલાકી ચલાવી ગયો છે, હાય ! હાય ! એનાપર મારી જે દાઝ છે, તે ક્યારે હોલવાશે ! એ પાખંડીના લોહીથી મારા હાથ ક્યારે રંગાશે ! જો એ મરતો હોય તો ભણે મરે ! મરવા દો ! હમણાં ને હમણાંજ મરવા દો.”

હાસ્ય કરીને રાજા ભૂપસિંહે કહ્યું:—“એ કામ મેં ઘણી ખૂબીની સાથે ખતમ કર્યું છે. હશે પેલા બે બદમાશોને ફાંદામાં ફસાવવાથી આપણો રસ્તો બિઠકુલ સાફ થઈ જશે.”

મહાવીરે કહ્યું:—“એ વાત તો આપે આ પહેલાં પણ કહી સંભળાવી છે, મેં પણ સાંભળી લીધી છે, પરંતુ પ્રમાણ અથવા સાબીતી વિના શી રીતે એમને પકડી શકારો ? બળવાના અપરાધથી જો એ લોકોને અપરાધી ઠરાવવામાં આવે તો, તેનાં પ્રમાણો પણ પુષ્કળ મેળવવાં પડે તેમ છે. પ્રમાણ મેળવ્યા વિના ગિરફતારી પરવાનો જરૂરી થશે નહિ. પ્રમાણ ક્યાં છે ?”

“પ્રમાણ ? કેમ ? જો ખરું પ્રમાણ નહિ મળી આવે, તો હું બનાવટી પ્રમાણ પ્રસ્તુત કરીશ ? પરંતુ સંકળમાં આવેલો શિકાર છતકવા દષ્ટ નહિ.” રાજા ભૂપસિંહે કહ્યું.

“આપના કહેવાનો આશય મારાથી સમજી શકાતો નથી.” સરદાર મહાવીરે કહ્યું.

“શું સમજાવું નથી ! મેં જે કાંઈ કહ્યું છે, તે બરાબર સમજાવેજ કહ્યું છે, વિચારીનેજ કહ્યું છે. ખરું પ્રમાણ જે નહિ મળી આવે તો હું બનાવટી પ્રમાણ તૈયાર કરીશ. રણધીરસિંહરાય જાણે કિશોરસિંહપર એક પત્ર લખી રહ્યો છે અને એ પત્રમાં વર્તમાન ખળભળાટની વાતો લખવામાં આવશે, વિદ્રોહનાં કારસ્થાન દર્શાવવામાં આવશે, હું પોતે મારા હાથથી રણધીરસિંહરાયની સહી કરીશ. એ પત્ર કોઈ પણ રીતે આપણા હાથથી લખાયલો છે, એમ જણાવા દીધા વિના આખેડુમ રણધીરસિંહરાયના જેવાજ અક્ષરો લખીશ. કોઈપણ માણસના અક્ષરની નકલ કરવામાં તો મારી સારી નામના જ છે, એટલે એમ કરવામાં મને કશી પણ અડચણ આવશે નહિ. ત્યાર પછી ગમે તે રીતે એ કાગળ આપણા હાથમાં આવ્યો છે, એમ કરીને રાજદરબારમાં દાખલ કરીશ. એમ કરવાથી જબરદસ્ત સામ્રીતી મળી જશે. રણધીરસિંહરાય તથા તેનો પુત્ર વરુણસિંહ રાજદ્રોહી હરશે, એને એ રાજદ્રોહના બચકર અપરાધથી ક્ષણ માત્રમાં મરણને શરણ થશે. કિશોરસિંહનું કામગીર પણ એવીજ રીતે નીકળી જશે. બસ, રસ્તો સાફ થઈ જશે, આશાનાં દાર ખુલ્લા થઈ જશે અને બધા દુસ્મનો પણ બરબાદ થઈ જશે. કેમ સરદાર, હવે તો સમજાયું ને ? હવે તો મારી કપટતાનો કિંચિન્માત્ર પણ પરિચય મળ્યો ને ? રાજ ભૂપસિંહ આ દુનિયામાં ન કરી શકે એવું એક પણ કાર્યજ નથી. વળી મારો દીવાન દોલતસિંહ મારાથી પણ વિશેષ ચાલાક છે. અવનવી યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ ખોળી કાઢવામાં એનું મગજ હમેશાં તૈયારજ રહે છે. જે હું, તમે અને મારો દીવાન દોલતસિંહ ત્રણે જણા સાથે મળીને કોઈ પણ કાર્ય કરીશું, તો તે કાર્ય કદાપિ સિદ્ધ થયા વિના રહેશે નહિ. મારી તથા તમારી પાસે અતુલ સૈન્યબળ છે અને દીવાન દોલતસિંહની પાસે અપાર બુદ્ધિબળ છે. એ સૈન્યબળ તથા બુદ્ધિબળના સંયોગથી આપણે આખી દુનિયાને સર કરી શકીશું.”

“ઓય આપરે ! આટલા બધા દમાખાજ છો, આપ નામદાર ? આટલી બધી દમાખાજ કરી શકાય તેમ છે, આપનાથી ? વાહ ! તાજબુખીની વાત છે ! હું અને મારો બાપ પણ આવું કારસ્થાન કરી શકીએ તેમ નથી. મારી સાત પેઢીમાં પણ કોઈને હાથમાં કલમ પકડતાં આવડતી નથી. તસ્વારના બેરથી અમો પૃથ્વીમાં પંકાઈ શક્યા છીએ ! મારી નામના ફક્ત તસ્વારથીજ થઈ છે. આવી

દગાબાજી મેં મારી આખી બિન્દગીમાં જોઇ નથી. અરે સાંભળી પણ નથી. દગો કરવાનું, પ્રપંચ બેલવાનું તથા કપટબાજી ચલાવવાનું બધું કામ હું આપના શિરપરજ સોંપી દઉં છું. મારાથી એમાંનું કશું પણ થઇ શકે નહિ. પણ હા, તલવારના જોરે લડવા જેવું કાંઇ કામ આવે, તો તે કામ કરવાને હું ઉભો પગે તૈયાર છું. એ યુદ્ધમાં કદાચ મારો જીવ જાય, તો પણ મને તેની કશી પરવા નથી.”

“સારું, સારું, એ બારને હું મારા શિરપર બેઠોરી લઉં છું! પરંતુ તમારે ખીજે એક પરિશ્રમ કરવો પડશે. આ ત્રણ અઠવાડિયાં થયાં જેવી રીતે છૂપાઇ છૂપાઇને દેવાલયની આસપાસ ફર્યા છો, એવી રીતે ખીજ એ ચાર દિવસ પણ સાવચેતીથી ફરવું પડશે. દુરાત્મા કિશોરસિંહની બરાબર દેખરેખ રાખવી પડશે. એ દેવાલયમાંથી છટકીને તે દુષ્ટ ખીજે ક્યાંય પણ ચાલ્યો જાય, એની સખત સંભાળ રાખવી પડશે, હવે વધારે નહિ. પણ ફક્ત એ દિવસ—”

મહાવીરે પૂછ્યું કે:—“કેમ ? બધી બાજી બરાબર જોડવાઇ ગઇ છે કે જેથી મારે ચોક્કી બરવી પડશે ? હવે મારે પહેરો બરવાનું શું પ્રયોજન છે ? અસાધ્ય કાર્યને સાધ્ય કર્યું છે, આખા શહેરને પગ તળે ફેરવી કાઢ્યું છે, આવા એક બયાનક બવનમાં આવવાનું સાહસ સુદ્ધાં કર્યું છે, એક મકાનપરથી દીવો લઇને જે મકાનમાં દુશ્મન રોગી પડ્યો છે, એ મકાનનો પત્તો પણ મેળવ્યો છે, છતાં વળી પાછો પહેરો બરવાની શી જરૂર છે ? છટકીને ક્યાં જવાનો છે ? મારા છુરાથી કિશોર મર્યો નથી, એ ખરું; પરંતુ તેમ છતાં તે આબાદ છટકી પણ શક્યો નથી. અત્યારે એ છુરાના જખ્મથી ધાયલ થઇને પથારીવશ પડ્યો છે, દેવાલયના એક ઓરડામાં દુઃખના દહાડા ગાળી રહ્યો છે. શાંતિપ્રસાદ નામનો તેનો સોબતી કે જે બદમાશે દગાબાજીથી મારા દુર્ગના બંદિવાન વરણસિંહ તથા બંદિની દીવાનીને છોડાવી હતી, તે પણ મર્યો નથી. સદાશિવ ભાટના ઔપધથી એ બન્ને દુરાત્માઓ બચી ગયા છે. આ બધી બાતમી મેં બરાબર મેળવી લીધી છે. જે દુકાનેથી સદાશિવ ઔપધ લઇ આવે છે, એ દુકાનનો પત્તો પણ મેળવી લીધો છે. પણ તે વખતે આ બધી બાતમી મેળવવાની ખાસ દરકાર હતી, પણ હવે શી દરકાર છે ? હા-હા, બરાબર છે ! બરાબર છે ! આપના કહેવાનો અર્થ બરાબર સમજવામાં આવી ગયો છે ! રણધીરસિંહરાયનો વંશ નિર્વશ થવાથી, તેની જગીર તથા

સર્વ સંપત્તિને સુશીલા મેળવી શકશે, પણ આ વાત આપે રાજદર-
બારના રાજપ્રતિનિધિઓ સમક્ષ રજૂ કરી હતી ખરી કે ? ”

હસતાં હસતાં ભૂપસિંહે કહ્યું:—“ ત્યારે શું ! એવી ખાસ જરૂ-
રની વાતને રજૂ કર્યા વિના રહી શકું ખરો કે ? પહેલેથીજ મેં એ
આખતર્માં બધો બંદોબસ્ત બરાબર કરી રાખ્યો છે. સુશીલા રણધીર-
સિંહની સંપત્તિની સ્વામિની થશે, એટલે હું પોતેજ તેનો અસીલ
થઈ ઉભો રહીશ. સુશીલા તો ફક્ત નામનીજ માલિક ઠરશે, ખરો
માલિક તો હુંજ થઈ પડીશ. સરદાર મહાવીર ! જે કાર્યમાં રાજ
ભૂપસિંહ હસ્તક્ષેપ કરે, એ કાર્ય કદાપિ કાચું રહે ખરું કે ? સર્વથી
પ્રથમ મેં એ વાતજ રાજપ્રતિનિધિઓ સમક્ષ પ્રકટ કરી હતી. સ્વાર્થ
સાધવામાં શરમ શા કામની ? ”

“ સાહે ! સાહે ! ” છાતી ફલાવીને સરદાર મહાવીરે કહ્યું:—
“ સાહે ! સાહે ! મને પણ પહેલેથીજ એવી ખાતરી હતી. પરંતુ રાજ
સાહેબ ! મારી સાથે જે કબૂલાત કરી છે, એમાં કશો પણ ફેરફાર
થાય એવી ખાસ સંભાળ રાખજો. ”

“ મને બુદ્ધિવેના સોગંદ છે, કે હું એમાં જરા પણ ન્યૂનતા
આવવા દઈશ નહિ. વળી મારાથી એમ બની શકે પણ ખરું કે ?
તમને આપેલા વચનનો ભંગ કરવાનું મારાથી સાહસ પણ કરી શકાય
ખરું કે ? શું રાજ ભૂપસિંહને ભાઈબંધ-દોસ્તોની સાથે વિશ્વાસઘાત-
કતા કરનાર સમજો છે કે જેથી તમે અત્યારે આવા શબ્દો સંભળાવી
રહ્યા છો ? સરદાર ! સ્વપ્નમાં પણ એવો ખ્યાલ લાવશો નહિ. ”

“ મને મારી તસ્વારના—મારી ભવાનીના સોગંદ છે કે, મેં
એવા આશયથી આપને આવી વાર્તા કહીજ નથી. ઓહ ! મારાથી
એવું કદાપિ બોલી શકાય ખરું કે ? જે કદાચ એવી વિશ્વાસઘાતકતા
કરી મારી આંખમાં ધૂળ નાંખવાની કોઈ કોશિશ કરે, તો તે આ
દુનિઆમાં તે ક્ષણમાત્ર પણ જીવી શકે ખરો કે ! કદાપિ નહિ. મારી
સાથે વિશ્વાસઘાતકતા કરનારને હું તસ્વારના એક ઝટકાથીજ મરણને
શરણ કરું તેવો છું. રાજન ! એ વિષયમાં હું પણ કોઈની શર્મ
રાખું તેમ નથી. ” ગંભીર ગર્જનાથી આવી વાતો કહી દસ્યુદલપતિ
મહાવીર લાલશ્રોત્ર તો એ ઓરડાની અંદર આમ તેમ ટહેલવા લાગ્યો.

રાજ ભૂપસિંહ એથી કાંઈક ડરી ગયો. મનમાં ઉપજેલા બચા-
નક બચને મનમાં ને મનમાંજ ન દબાવી શકવાથી તે કાંઈક નમ્ર-

સ્વરે દરયુ સરદારને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો:—“ કેમ મહાવીર ! અકસ્માત આટલા બધા ગુરસે કેમ થાઓ છો ? મારી કબૂલાત કદાપિ મિથ્યા થશે નહિ; માફ વચન કદાપિ બ્રહ્મ થશે નહિ. સરદાર ! આમ રોપિત ન થાઓ. રાજ ભૂપસિંહ ખીજ બધાની સાથે દગાખાજ કરી શકે તેમ છે, પરંતુ તમારી સાથે તેનાથી કદાપિ એમ થઇ શકે તેમ નથી. કારણ કે, તમારો અને મારો સંબંધ કાંઈ એક સાધારણ નથી. સુશીલા તમારીજ થશે. તમારા ગૃહરાજ્યનીજ મહારાણી થશે. આવો, બેસો, કોપની જવાબાને શાંત કરો. તમારા મનને નારાજ કરવાનો મારો ઉદ્દેશજ નથી. ”

ત્યારે શાંત ભાવ ધારણ કરીને સરદાર મહાવીરે કહ્યું કે:—“ના રાજ, રોપ નથી કરતો, એવી મને એક સ્વાભાવિક ટેવજ પડી ગઈ છે. મારા મગજને ગમે તેટલો શાંત રાખવાની હું કોશિશ કરું છું, છતાં વારંવાર તે ગરમ થઇ ઉઠે છે. આપ કશી પણ ફિકર કરશો નહિ. આપે કબૂલાત આપી છે, એનું આપ પાલન ન કરો એવું બની શકે ખરું કે. ”

રાજ ભૂપસિંહે કહ્યું:—“ ભાઈ ! મહાવીર ! તમે મારા મિત્ર છો, દિલોળન દોસ્ત છો. આવી કાલ્પનિક વાતને છોડી દો. વિના કારણ શંકાશીલ ન થાઓ. રાજ ભૂપસિંહને એક વિશ્વાસઘાતક ન ધારો. મારે માટે તમે ઘણી મહેનત કરી છે, જીવનું જોખમ ખેડ્યું છે, અનેક કાવાદાવા કર્યા છે. તમારા એ સર્વ સદ્ગુણોથી હું મુગ્ધ બની ગયો છું. તમોને આવા શબ્દો ઉચ્ચારતા જોઈને મને ઘણીજ દિલગીરી થાય છે. શું ખીજ બધાની સાથે હું જેવી દગાખાજ ચલાવું છું. તેવી દગાખાજ તમારી સાથે પણ કરીશ ? કદાપિ નહિ. કદાપિ નહિ. ”

બહારથી નિષ્કપટપણાનો ડાળ દેખાડી રાજ ભૂપસિંહે ઉપર પ્રમાણે બધી વાત કહી સંભળાવી તેણે મહાવીરે આ પહેલાં જે કાંઈ ભયાનક વાત કરી હતી, તે તેણે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી લીધી હતી. સુશીલસુંદરીના સંબંધમાં તેણે પ્રકટ કરેલા વિચારો સાંભળીને રાજ ભૂપસિંહ મનમાં અત્યંત આનંદિત થયો હતો. મહાવીર જેવો રાક્ષસીવૃત્તિનો મનુષ્ય સુશીલાની ધમ્મજા કરે છે, એવું સાંભળીને તેને હસવું આવ્યું હતું. પરંતુ તેણે પોતાના મુખપર બિહુલ ફેર પડવા દીધો નહોતો. મહાવીરને પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થાય, ત્યાંસુધી

તેણે તેને પોતાને હસ્તક કરી રાખવાનો મનમાં ને મનમાંજ દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો હતો. તે આ બધી બાબતોનો બરાબર વિચાર કરીને તેણે ફરીવાર મહાવીરને કહ્યું કે:—“ મહાવીર સરદાર ! સુશીલસુંદરીને તમારા કરમાં સમર્પણ કરવાથી એક રીતે હું તમારા ચરણમાંથી મુક્ત થઈ શકીશ. કારણ કે, તમે મારાપર જે ઉપકાર કર્યો છે, તે ઉપકારનો બદલો એ સિવાય બીજી કોઈપણ રીતે મારાથી વાળી શકાય તેમ નથી. ”

“ કેમ ? ફક્ત મને એકલાનેજ કાવાદાવા કરનાર તરીકે શામાટે ઝાળખાવો છો ? આપે પણ મારા કરતાં કાંઈ ઓછાં કારસ્થાન કર્યો છે ! કારસ્થાનવિદ્યામાં મહાકુશળતા તો આપેજ પ્રાપ્ત કરી છે, ખરું કહું તો આપ એક રીતે કારસ્થાનના ઇન્સપેક્ટર છો. તેમ છતાં મારાપર આવો આક્ષેપ શા કારણથી કરો છો ? આપેજ મને અનેક પ્રકારનાં કારસ્થાનો શિખવાડ્યાં છે. ઔષધની દુકાનપર જઈ દુકાનદારને લાંચ અથવા રિસ્કત આપી છોકરાનાં સઘળાં ઔષધોનાં નામ જાણી લીધાં છે. સારો થવામાં કાંઈક ઢીલ થાય, એટલા માટે એક નવી જાતનો મલમ આપવાની આપે દુકાનદારને સલાહ આપી હતી. અનેક પ્રકારે સમજાવી ફાસલાવીને દુકાનદારને આપના કબજામાં લાવી કિશોરસિંહની તંદુરસ્તીમાં જબરી ખલલ આવી પડે, એવો બંદોબસ્ત કરવામાં પણ આપે કશી કચાશ રહેવા દીધી નથી. શું આ બધાં પરાક્રમે મારાથી કદાપિ થઈ શકે તેમ છે ખરાં કે ? શું આ બધાં યશનો ભાગીદાર હું એકલોજ છું ? આપ શું એ યશથી વંચિત રહો તેમ છો ? ”

“ જવાદો, જવાદો, એ બધી વાતોને જવાદો, ગઈ ગુજરી સંભારવામાં શો સાર છે. ” રાજા ભૂપસિંહ એકદમ વચ્ચેમાંજ બોલી ઊઠ્યો:—“ જવા દો, જવા દો, એ બધી વાતોને જવાદો. ગઈ ગુજરી સંભારવામાં હવે શો સાર છે ? હજી અત્યારના ચાલતા કામની ધણી ધણી વાતો બાકી પડી છે. મેં પ્રથમથીજ કહી દીધું છે કે, હવે ઝાઝા દિવસ નહિ, ફક્ત બે દિવસજ ચોક્કસ બરવી પડશે. જ્યારે આટલા દિવસ ખરા જિગરથી આ કામ બજાવ્યું છે, ત્યારે ફક્ત બીજા એકાદ બે દિવસજ બજાવવામાં તમને શું નુકસાન થવાનું છે ? છોકરો હવે બરાબર સ્વસ્થ થઈ ગયો છે, છોકરાને હવે બરાબર આરામ થઈ ગયો છે, માટે એ અવશ્ય ને અવશ્ય રણધીરસિંહ-

રાયને પત્ર લખ્યો, અવશ્ય એ પત્રમાં રાજદરબાર સંબંધી પણ કાંઈક ઉલ્લેખ કરશે, એથી કરીને મારે પછી સાદા કાગળપર શાહી કલમનો ઉપયોગ કરવો પડશે નહિ. મારી વિદ્યા અજમાવતી પડશે નહિ. આ સર્વ કારણોથીજ હું તમોને ચોક્કી બરવાનો આગ્રહ કરી રહ્યો છું. પણ સરદાર ! હજી સૂધી મારો પરમપ્રિય સલાહકાર દીવાન દોલત-સિંહ કેમ નહિ આવ્યો હોય ! અહીં આવતી વેળાએ હું તેને વારં-વાર કહેતો આવ્યો છું કે, આનંદદુર્ગના કામકાજનો બરાબર બંદોબસ્ત કરીને જેમ બને તેમ જલ્દી સરંગપૂર આવી પહોંચજો. ત્રણ અડવા-ડિયાં તો વીતી જવા આવ્યાં, છતાં પણ એ આજ સૂધી શા માટે નહિ આવ્યો હોય ? શું એનાપર કાંઈ સંકટ તો નહિ આવી પડ્યું હોય ? એને માટે હું ઘણાજ ચિંતાતુર થઈ પડ્યો છું. એના આવ-વાથી આપણને આપણા કામમાં ઘણી મદદ મળી શકશે. સરદાર મહાવીર ! મારા દીવાનની પ્રશંસા હું પોતે કરું એ જો કે ઉચિત તો નજ ગણાય, તેમ છતાં પણ મારાથી કદાચ વિના ચાલી શકતું નથી કે, એના જેવા યુક્તિમાન પુરૂષો આ દુનિયામાં ઘણાજ ઓછા હશે. ખરું કહું તો કારસ્થાન વિદ્યામાં મને કુશળ કરનાર એ મહા બુદ્ધિમાન દીવાનજ છે. વળી, એકાદ એ દિવસ તમોને આરામ આપીને એ પોતે પણ પહેરો બરી શકે તેવો છે. પરંતુ કોણ જાણે શા કારણથી એ હજી સૂધી આવ્યો નથી. એ શા કારણથી નહિ આવ્યો હોય, વાર સરદાર ? તમારાથી એ વિષયમાં કાંઈ પણ કલ્પના કરી શકાય છે ખરી કે ? ”

“ ક્યાંથી આવે ? શી રીતે આવે ? કયે સ્થળે આવીને આપની મુલાકાત કરે ! આપ તો અહીં આવા છુપા વેશમાં આવ્યા છો. આપના મકાનપર પણ ગયા નથી. એ બિચારો આવીને આપનો પત્તો ક્યાંથી મેળવી શકશે ? ” સરદાર મહાવીરે અજબબીની સાથે આ બધા સવાલો પૂછ્યા ?

“ કેમ ? આવતી વેળાએ, હું તેને આ મકાનમાંથીજ મારો પત્તો મળી શકશે, એમ કહેતો આવ્યો છું. આ મકાન એનાથી જાણીતું છે. અહીં અદાલત અથવા કચેરીનો એક મુત્સદ્દી રહે છે, એ અમોને અમારી બધી ગુમ દલીલપત્રો લખી આપે છે, દીવાન આ બધી વાતોને બરાબર જાણે છે. મેં તેને અહીં આવવાનોજ વાચનો કર્યો છે. એ શાથી નહિ આવ્યો. એ મારાથી સમજી શકતું નથી.

પણ હવે, એ બધી વાતોને જવા દો, 'મુદાની વાતપર આવો. જાઓ, બાઈ ! જલ્દી જાઓ ! આખી રાત નહિ તો અર્ધી રાત સૂઈ તો અવશ્ય ફરી આવો. આવા અગત્યના કામમાં આજસ કરવાથી ધણી-વાર મોઢું નુકસાન વેઠવું પડે તેમ છે. માટે જાઓ, સત્તર જાઓ વિલંબ ન કરો. ”

“એ મુસદ્દી પણ આજે આવશે, ઉંચી જાતની સારામાં સારી મદિરા પણ સાથે લેતો આવશે. રાત્રિ ધણી વીતી જવા આવી છે, માટે હવે વિલંબ ન કરો. જમને જલ્દી જલ્દી પાછા આવી પહોંચો. બહુ બહુ તો રાત્રિના દોઢેક પહોર સૂઈ રોકાજો, અને ત્યાર પછી પાછા આવી પહોંચજો. તમારા આવ્યા પછીજ આપણે સહુ સાથે મળીને મદિરાની બહાર ઉડાવીશું. મગજનો થાક ઉતારીશું. ”

મહાવીર તરતજ એ મકાનમાંથી બહાર ચાલ્યો ગયો. રાજા ભૂપતિસિંહ પાછો દરવાજો બંધ કરી આવ્યો અને ત્યાર પછી દીવાન દોલતસિંહ શા કારણથી ન આવ્યો, એવી એવી ચિંતાઓથી ઉદ્વિગ્ન થઈને ચૂપચાપ એ બયાનક ભવનમાં બેસી રહ્યો.

પ્રથમ પ્રસંગ

પત્રહરણ

કેયૂરા ન વિભૂષયન્તિ પુરુષં હારા ન ચંદ્રોજ્જ્વલા ।
ન સ્નાનં ન વિલેપનં નકુસુમં નાલંકૃતા મૂર્ચજાઃ ।
ચાણ્યેકા સમલંકરોતિ પુરુષં યા સંસ્કૃતા ધાર્યતે ।
ક્ષાયન્ત સ્વલુ ભૂષણાનિ સતતં ચાગ્રભૂષણં ભૂષણમ્ ॥

ભાવાર્થ:—“ જાળૂબંધથી, ચંદ્ર સમાન ચળકતા હારથી, ચંદનાદિના લેપનથી, ફૂલથી, શોભાવેલા વાળથી પુરુષ શોભતો નથી; પરંતુ જે સંસ્કારવાળી વિદ્વાનો ધારણ કરે છે, તે વાણીથીજ પુરુષ શોભે છે, તમામ ભૂષણ નાશ પામે છે, માટે વાણીશ્ચ ભૂષણ એજ ખરું ભૂષણ છે. ”

મર્ત્યહરિ

રાત્રિ લગભગ એકાદ પ્રહર જેટલી વીતી જવા આવી હતી. કિશોરસિંહ પોતાના ક્ષયનગૃહમાં બેસીને બંડારી મહારાજની સાથે વાર્તાલાપ કરી રહ્યો હતો. બંડારી મહારાજે કિશોરસિંહને ધણી ધણી

વાતો કહી સંભળાવી હતી. જે કે રાજપ્રતિનિધિઓની અને રાજ બૂપસિંહની વચ્ચે થયેલી ભયાનક વાતોને તે કોઇ પણ રીતે સાંભળી શક્યો નહોતો, તેમજ તે સંબંધમાં તેનાથી કોઇ પણ પ્રકારનો દંઢ નિશ્ચય પણ થઇ શક્યો નહોતો; પરંતુ દેશના લોકોની જે સધળી ખોલાચાલી થતી હતી, તે તેણે ખાસ વજન દઇને કહી સંભળાવી. દેશના સર્વ લોકોની ઇચ્છા, રાયરણુધીરસિંહરાય વિદેશમાંથી પાછા આવીને સુરંગપૂરના રાજતંત્રને પોતાને હસ્તક કરે તથા રાજસત્તામાં જે પ્રત્યવાય આવી પડ્યો છે, તેનું યથાર્થ વિધાન કરે, એવી હતી. એથી કિશોરસિંહને ભંડારી મહારાજે એ સંબંધમાં પણ સધળી હકીકત સાંગોપાંગ કહી સંભળાવી.

ભંડારીની સધળી વાતોને બરાબર ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યા પછી કિશોરસિંહે કહ્યું:—“ મહારાજ ! જ્યારે સુરંગપૂરના સર્વ પ્રજાજનો મારા પૂજનીય પ્રતિપાલકને સુરંગપૂરનું રાજતંત્ર સોંપવાની અભિલાષા ધરાવે છે, ત્યારે અવશ્ય એમજ થશે, ઈશ્વર તેમની એ અભિલાષાને અવશ્ય પૂર્ણ કરશે. જે સર્વ લોકોએ કેવળ લોભથી ઉન્મત્ત થઇને રાજતંત્રને હસ્તક કર્યું છે, તેમને સારાસારનું બિહુલ જ્ઞાનજ નથી; પોતાના મતનો કોઇ પણ નિશ્ચયજ નથી. તેમના સર્વના હૃદયમાં દુષ્ટપ્રુદ્ધિ આકંઠ ભરેલી છે. કલુષિત પાપનો કાળો પડો એમના સર્વના અંતરપર આચ્છાદિત થઇ ગયો છે. અવકાશ મળતાંની સાથેજ તેઓ સધળા પોતાના સુખપર છવાયલા બદમાશીના ખુરખાને દૂર ફેંકી દેશે, અને ધોરતર લૂટારાઓ થઇ પડશે. જ્યાં કેવળ સ્વાર્થનીજ છાયા છવાયેલી છે, જ્યાં કેવળ પોતાનું વર્ચસ્વ સ્થાપવાનીજ દંઢ ધારણા બંધાઇ ગઇ છે, ત્યાં સુનીતિ કે સુન્યાય સ્થાપવાની આશા રાખવી એ કેવળ મરૂભૂમિના જળબિન્દુ સમાનજ છે. મહારાજ ! જે રાજાઓએ બાલારાજની ચોરી કરી પોતાના સમ્રાટ્યની શ્રેષ્ઠતા સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, તેઓ સર્વ એક દિવસે ને એક દિવસે આ બંગદેશનો સત્યાનાશ કરનારા શયતાનો થઇ પડશે. આપ કાગળ પત્ર લાવવાનું કહો, એટલે હું મારા પાલક પિતાને બધી બીના બરાબર ખોલીને લખી નાખું. મને લાગે છે કે, આવા વિષમ સંજોગોમાં તેમની બુદ્ધિની સહાયતા વિના કોઇપણ કાર્ય કરવામાં આવશે, તો તે કદાપિ સુસિદ્ધ થઇ શકશે નહિ. હવે જેમ બને તેમ જલ્દી એ પત્ર લખવાની ખાસ જરૂર છે. જે વખત જાય છે, તે ઘણોજ મૂલ્યવાન

સમયને વિના કારણ નષ્ટ કરવાથી આપણા આખા પક્ષને વિષમ હાનિ વેઠવી પડે તેમ છે. રાજની ચોરી કરીને શત્રુગઢ દુર્ગભણી જતી વેળાયે એ સર્વ લોકોએ રસ્તામાં જે કાંઈ વાતોચીતો કરી હશે, તે સર્વ ઘણું કરીને રાજ દીનવદ્ધભસિંહે સાંભળી હશે, પરંતુ જે એ બધી વાતો અત્યારે કદાચ તેમના સ્મરણમાં ન રહી હોય, તો આ પત્રમાં લખી જણાવવાથી મારા પાલકને શું કરવું તથા શું ન કરવું એનો વિચાર કરવાની ઘણીજ સરળતા થઈ પડશે. ગમે તેમ હો, પણ હવે એક ક્ષણ પણ નિરર્થક નષ્ટ કરવાની નથી. હું હમણાં તે હમણાંજ રણધીરસિંહ રાય મહાશયને એક પત્ર લખી મોકલું છું. જાઓ, કૃપા કરી સત્તર આપ મને કાગળપત્ર લાવી આપો. શાંતિ-પ્રસાદ ! તને પણ મેં ઘણીવાર પહેલાં કાગળ, કલમ આદિ સાહિત્યો લાવવાનું કહ્યું હતું, છતાં તું શા માટે નથી લાવ્યો ? જા, બંડારી મહારાજની સાથે જઈને એ સર્વ સાહિત્યો તું મને સત્તર લાવી આપ. ”

બંડારી મહારાજે કિશોરસિંહને આટલો બધો ઉતાવળો થતો જોઈને કહ્યું કે:—“ કિશોરસિંહ ! તું રણધીરસિંહરાયને પત્ર લખવા માટે આટલી બધી ઉતાવળ કરી રહ્યો છે, એ ખરું; પરંતુ એ પત્ર લઈને અત્યારે એમની પાસે કોણ જશે વા? આવી અંધારી રાત્રે તું કોને મોકલીશ ? ”

કિશોરસિંહે કહ્યું:—“ કેમ ! શાંતિપ્રસાદજ જશે. શાંતિપ્રસાદ કદાપિ મારી આજ્ઞાનો અનાદર કરે તેવો નથી. વળી ખાસ કરીને હું અત્યારે રણધીરસિંહરાય મહાશયના નામપર પત્ર લખું છું, એટલે એ પત્ર લઈ જવામાં તે કાંઈ પણ આપત્તિ ઉઠાવશે નહિ. રાય મહાશયને માટે શાંતિપ્રસાદ પોતાના જીવનનું બલિદાન આપવામાં પણ પાછો પડે તેમ નથી. માટે, એ વિષયમાં ચિંતા કરવાની કાંઈ જરૂરજ નથી. જાઓ, આપ કૃપા કરીને પત્ર લખવાનાં સર્વ સાહિત્યો સત્તર લાવી આપો. ”

બંડારી મહારાજે પોતેજ દોતકલમ લાવી આપી, કિશોરસિંહ કાગળ લખવા બેઠો. બંડારી મહારાજ એ ઓરડામાંથી બહાર ચાલ્યો ગયો. કિશોરસિંહે તેના જતાં પહેલાં તેને કહી દીધું કે:—“ આપ શાંતિપ્રસાદને તૈયાર થવાનું કહી દો, હમણાંજ તેને અહીંથી રવાના થવું પડશે. ”

ત્યાર પછી કિશોરસિંહે પત્ર લખી પૂરો કર્યો. એ પત્રમાં તેણે જે કંઈ લખ્યું હતું, તે અમેા અમારા વાંચકોના કુતૂહલનિવારણાર્થે અહીં પ્રકટ કરીએ છીએ. પત્રમાં લખ્યું હતું કે:—

**શ્રીમંત મૌલ પ્રતાપી સરદાર રાય રણધીરસિંહ-
રાયની સેવામાં.**

સવિનય નિવેદન કે,

ધણા દિવસ થયાં રાજધાનીના કશા પણ સમાચાર ન મળવાથી, આપનું મન અસ્વસ્થ થઈ ગયું હશે, એવું મારા જાણવામાં આવી ગયું છે. પરંતુ હું છેક નિરુપાય થવાથી આજ સૂધી આપને કશા પણ પત્ર લખી શક્યો નથી. રાજ દીનવદ્ધલસિંહને આપની પાસે મોકલી હું સુરંગપૂર શહેરમાં સહી સલામત આવી પહોંચ્યો હતો, પરંતુ તેજ દિવસે રાત્રે મારાપર કોઈએક દુષ્ટ પુરુષ અચાનક હુમલો કર્યો હતો. પણ વડીલોના કૃપાઆશીર્વાદથી થોડો ઘણો જખમજ થયો હતો, વધારે જખમ થયો નહોતો. શત્રુગઢ દુર્ગમાં બનેલી બધી હકીકત આપના જાણવામાં આવી ગઈ હશે. નવીન રાજપ્રતિનિધિ રાજા કરુણસિંહ, રાજા મંગળસિંહ તથા રાજા રાજચંદ્રે, રાજકુમારનું હરણ કરી રાજતંત્રને પોતાને હસ્તક કર્યું છે, અને એ સાથે જે હાથકર કાવાદાવા કર્યા છે, એ સર્વ હયાનક વાર્તાનું મારાથી વર્ણન પણ કરી શકાય તેમ નથી. તેમનાં કૃષ્ણકૃત્યોનું વર્ણન કરવાને હું બિહકુલ અસમર્થ છું. સુરંગપૂરના સ્વર્ગીય મહારાજના અમલમાં સુરંગપૂર નગરમાં જે શાંતિ જોવામાં આવતી હતી, જે આનંદ આપેલો જોવામાં આવતો હતો, તેનાં ચિન્હ માત્ર પણ અત્યારે નવીન રાજ-મંત્રીઓના અમલમાં જોવામાં આવતાં નથી. પરમાત્માનો કોપ થયો હોય, એવોજ ભાસ થઈ આવે છે. આખા શહેરમાં ઘેર ઘેર રહારોળ વર્તી રહી છે. પ્રજાજનોમાં પોકાર મચી ગયો છે. પ્રત્યેક પ્રતિષ્ઠિત પુરુષ આ નવીન રાજ સત્તાને નષ્ટ થતી જોવાને આતુર છે. ઘોળે દિવસે એ સર્વ ચંડાળ જેવા બલિમ પ્રતિનિધિઓ ધાડ ચલાવવા માંડ્યા

છે. ન્યાય કે નીતિનું નામ માત્ર પણ અત્યારે અસ્તિત્વમાં રહ્યું નથી. “મારે એની તદ્વાર” અને ‘બળીયાના બે ભાગ’ એ હિસાબે અહીંનો સર્વ રાજકીય પ્રકાર ચાલી રહ્યો છે. જે પ્રજાનું આપના અમલમાં પુત્રની પેઠે પાલન થતું હતું, જે પ્રજા તરફ કોઈનાથી વાંકી નજર પણ કરી શકાતી નહોતી, જે પ્રજા અદલ ઇન્સાફ મેળવી શકતી હતી અને જે પ્રજાનો ઉત્કર્ષ કરવાને આપ અહર્નિશ ઉત્સાહિત રહેતા હતા, એજ પ્રજા અત્યારે આ નવીન રાજમંત્રિઓના અત્યાચારથી ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારી રહી છે. એમના જીવનની કાંઈ હદજ રહી નથી. માતાદ્વારા ત્યજ-યલા પુત્રની જેવી દયાજનક દશા થઈ પડે છે, તેવીજ દશા અત્યારે સુરંગપૂર રાજ્યની સમસ્ત પ્રજાની પણ થઈ પડી છે. નથી રહ્યો પ્રજામાં પૂર્વનો ઉત્સાહ કે આનંદ ! નથી રહી શ્રદ્ધા કે આસ્થા ! સર્વજનો જાણે નિરાધારજ બની ગયા હોયની ! એવો કરુણાજનક ભાવ દર્શાવીને હૃદયમાં ને હૃદયમાંજ રૂદન કરી રહ્યા છે. આવા કઠિન સમયમાં તેઓ સર્વ આપના આધારની આશા ધરાવે છે. મને પણ એમજ લાગે છે કે, આપની સહાયતા વિના એ દુઃખી પ્રજાના દુઃખનું કોઈપણ રીતે અવસાન આવે તેમ નથી. આપના સિવાય આ દુઃખ તથા સંકટમાંથી બચાવનાર બીજું કોઈપણ નથી; એવું હવે પ્રત્યેક મનુષ્ય બોલવા માંડ્યું છે. આપ સત્વર આવીને ચોગ્ય ઉપાયથી ન બને, તો પછી આડાઅવળા ગમે તે ઉપાયથી આ દુઃખાર્ત પ્રજાનું સંરક્ષણ કરશો, તોજ રાજ્યમાં કાંઈક શાંતિ સ્થપાશે, નહિતો સમસ્ત પ્રજા થોડા વખતમાંજ એક મોટો બળવો કરી બેસશે. બળવો થવાનાં અથવા બંડ ઉઠવાનાં બધાં લક્ષણો અત્યારથીજ સુસ્પષ્ટ દેખાવા માંડ્યાં છે. પ્રત્યેક રાજનિષ્ઠ પુરુષ આપના હસ્તકમાં રાજતંત્રનું સૂત્ર રહે, એ જોવાને અત્યંત આતુર છે. અહીંની વસ્તુસ્થિતિ આવી ભયાનક છે.

એ સિવાય રાજા બૂપસિંહ પણ આજકાલ આ શહે-રમાં આવ્યો છે અને એ મહાકૂર, મહાનીય, અને મહા-

ઘાતક રાજપ્રતિનિધિઓની સાથે મળી ગયો છે. હવે એ બંને મહા દુર્દાન્ત પક્ષના સંયોગથી કેવું વિષમ પરિણામ આવશે, એનો વિચાર કરવાનો ભાર હું આપને પોતાનેજ સોંપું છું. આપનાપર અનેક પ્રકારનાં સંકટો લાવવાનાં એ સર્વ શયતાનો મહા વિરાટ પડયંત્રો કરી રહ્યા છે. માટે આપ પણ હવેથી બરાબર સાવધાન રહેજો ! જરાપણ ગફલતમાં રહેશો નહિ. રાજા ભૂપસિંહ ગમે તે પ્રકારે આપને શંકટમાં લાવી મકવાની કોશિશ કરી રહ્યા છે. મંત્રિમંડળની સાથે સલાહ કરી તે નીચ નરરાક્ષસે, મારો, આપનો તથા વરુણસિંહનો સર્વનાશ કરવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી છે. વળી આ પહેલાં મારાપર જે હુલ્લો થયો હતો અને જે કાપુરુષે મારા ખભાપર ખંજરનો જખમ કર્યો હતો, તે સર્વ કાવત્રાનો ઉત્પાદક રાજા ભૂપસિંહજ હોવો જોઈએ; એવો મારા મનમાં હવે દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો છે. આ સર્વ કારણોથી આપ હવે બરાબર સાવધ રહેશો. એ સિવાય બીજો બધો વૃત્તાંત શાંતિપ્રસાદ આપને વિસ્તાર-પૂર્વક વિદિત કરશે. હું જે કારણથી રાજધાનીમાં આવ્યો હતો, તેમાંનું કશું પણ મારાથી થઈ શક્યું નથી; એમાં આવાં આવાં અનેક વિધ્નો આવવાથી હું છેક નિરૂપાય થઈ ગયો છું. અસ્તુ.

આપનો આગ્રાંકિત,

કિશોરસિંહ

પત્ર સમાપ્ત થયા પછી, કિશોરસિંહે એક બે વાર તેને બરાબર તપાસીને વાંચી જોયો. જે સમયે કિશોર એ પત્ર વાંચી રહ્યો હતો, બરાબર એજ સમયે શાંતિપ્રસાદ એ ઓરડામાં આવી પહોંચ્યો. કિશોરે શાંતિપ્રસાદને પોતાની પાસે બેસાડી બધી બલામણુ કરી. સવારનો પોશાક પહેરી હાથમાં ચાબૂક લઈ શાંતિપ્રસાદ કિશોરસિંહની પાસે આવી બેઠો. લિફ્ટમાં બંધ કરી પોતાનો લખેત્રો કાગળ કિશોરસિંહે તેના હાથમાં આપ્યો અને એ સાથે રણધીરસિંહ રાયને કહેવા જોગ કેટલીક ખાસ જરૂરની વાતો પણ કહી સંભળાવી. સિદ્ધિદાતા પર-માત્માનું નામ સ્મરણ કરી શાંતિપ્રસાદ તરતજ ત્યાંથી ચિદાય થયો.

દેવાલયમાંથી બહાર નીકળતાં પહેલાં લલિતપ્રભાની સાથે એક વાર મુલાકાત કરવા જવાની શાંતિપ્રસાદના મનમાં પ્રબળ ઇચ્છા

થઈ આવી. વાંચક બંધુઓ સમજી ગયા હશે કે, લલિતપ્રભાની ઉપર શાંતિપ્રસાદના મનમાં એક પ્રકારનો સ્વાભાવિક રોહજ ઉપજી આવ્યો હતો. એ ખાલિકાના રૂપ ગુણુપર શાંતિપ્રસાદનું મન મોહી પડ્યું હતું. એકાએક દૂર દેશમાં જવું પડે છે, એમ ધારીને એકવાર લલિતપ્રભાને મળવાની તથા બે ચાર મીઠી મીઠી વાતો કહીને તેના મનને આશ્વાસન આપવાની શાંતિપ્રસાદના મનમાં ઇચ્છા થઈ આવી.

શાંતિપ્રસાદને એ રાત્રે દેવીપૂર જવાનું છે, એવી વાત એ ખાલિકાએ આ પહેલાં સાંભળી નહોતી; એવામાં સહસા શાંતિપ્રસાદે તેની પાસે જઈને વિદાયની વાર્તા કહી સંભળાવી. એથી લલિતપ્રભાનું મુખ સહસા વિવર્ણ થયું, બંને આંખોમાં જળજળીયાં ભરાઈ આવ્યાં. વાંચકબંધુઓના સ્મરણમાંજ હશે કે, રાજા મંગળસિંહના મકાનપર શૂંતિ આપવા માટે બંડારી મહારાજ જે રાત્રે કિશોરસિંહને પોતાની સાથે લઈ ગયો હતો. તેજ રાત્રે લલિતપ્રભા ઘણીવાર સૂધી શાંતિપ્રસાદની પાસે બેઠી હતી, તેનાથી થોડેક દૂર બેસીને સદાશિવ બાટે ધીમે ધીમે ઝોકાં ખાતો હતો. એ અવકાશમાં લલિતપ્રભાની સાથે શાંતિપ્રસાદની ઘણી ઘણી વાતો થઈ હતી. બંનેની મીઠી મીઠી વાતોથી તેઓ બંને જણાં પુષ્કળ સંતુષ્ટ થયાં હતાં. એકાએક શાંતિપ્રસાદ દૂર દેશમાં ચાલ્યો જવાનો છે. હવે સત્વર તેની સાથે સાક્ષાત્કાર કરવાનો સંભવ ઘણોજ ઓછો રહે છે, એવા એવા વિચારો એ બિચારી કોમલ બાલાના અંતરમાં એકાએક ઉભરાઈ આવવાથી તે એકદમ રડી પડી. આંખોનાં આંસુનો આવેગ રોકી નહિ. ખજખજ કરતી અશ્રુધારા તેના ગંડપ્રદેશને ભિંજવીને પૃથ્વીપર પડવા લાગી. “જેમ બને તેમ જલ્દી પાછો ચાલ્યો આવીશ. ચિંતા કરવાની કશી જરૂર નથી. શાંત થા, આમ શોક ન કર. શુભ કામ માટે જઈ છું; માટે વિના કારણ શોક ન કર. હું હમણાંજ પાછો ચાલ્યો આવીશ.”

આમ કહીને શાંતિપ્રસાદ અનેક પ્રકારે લલિતપ્રભાને સાંત્વન આપવા લાગ્યો, આશ્વાસિત કરવા લાગ્યો. કિશોરસિંહનો ખાસ અગત્યનો પત્ર લઈને જવાનું છે, રણધીરસિંહરાયપર મોટી આપત્તિ આવી પડવાનો સંભવ છે, માટે તેમને સાવચેતી આપવા જઈ છું, આવી આવી સર્વ વાતો શાંતિપ્રસાદના મુખેથી શ્રવણ કરીને લલિતપ્રભાએ ધીમે હાથે પોતાની આંખોનાં આંસુ લૂછી નાખ્યાં. ત્યાર

પછી મસ્તકપર હાથી મૂકી, આશ્વાસનનાં વાક્યોથી આશીર્વાદ આપી શાંતિપ્રસાદ વિદાય થયો. લલિતપ્રભાએ પણ શુભ કાર્ય કરી સત્વર પાછા આવવાનો આશીર્વાદ આપી, પ્રસન્ન મનથી તેને વિદાય-ગીરી આપી.

જે દિવસે સંધ્યા સમયે કિશોરસિંહે દેવાલયમાં પ્રવેશ કર્યો, તે દિવસે તેણે પોતાના તથા પોતાના બંને સોમતીઓના મળીને ત્રણે અશ્વોને એ દેવાલયની બહારના એક અલાયદ મકાનમાં બાંધ્યા હતા, ઝાઝા દિવસ એ સ્થળે અશ્વોને બાંધી રાખવાથી ભારી મંદકી થશે, દુર્ગંધ આવશે, એમ ધારીને બંડારી મહારાજે થોડાક દિવસ પછી એ ત્રણે અશ્વોને એ શહેરના રાજમહોલ્લાની એક નળુતી અશ્વશાળામાં મોકલી આપ્યા હતા. શાંતિપ્રસાદને અત્યારે એ અશ્વ-શાળામાંજ અશ્વ લેવા માટે જવું પડે તેમ હતું. જે વ્યક્તિ એ અશ્વ-શાળાની વ્યવસ્થાપક હતી, તેની સાથે શાંતિપ્રસાદની સારી ઓળખાણ પિછાણ હતી. એથી શાંતિપ્રસાદના જતાંની સાથેજ તેણે એક સુંદરમાં સુંદર તેજસ્વી તેમજ પાણીદાર અશ્વ બહાર દઢાવી આપ્યો અને અશ્વ-પાળ દ્વારા એ અશ્વને સુંદર પોશાકથી સુસજ્જિત કરાવી શાંતિપ્રસાદને સોંપ્યો. શાંતિપ્રસાદ એ વ્યવસ્થાપકને અંતઃકરણપૂર્વક ધન્યવાદ આપી અશ્વપર આરૂઢ થઈ સત્વર ત્યાંથી રવાના થયો.

શાંતિપ્રસાદે જ્યારે એ અશ્વશાળામાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે તેની પાછળ આખા શરીરને એક કાળા વસ્ત્રથી આચ્છાદિત કરેલી કદાવર અંધકાર આકૃતિ અંધકારની અંદર છુપાતી છુપાતી અશ્વશાળાના એક અંધારા ખુણામાં આવી છુપાઈ રહી હતી. શાંતિપ્રસાદ એને જોઈ શક્યો નહોતો. જે પુરુષની એ અશ્વશાળા હતી, એ પુરુષ પણ તેને બિલકુલ જોઈ શક્યો નહોતો. એટલી રાત્રે એકાએક અશ્વ તૈયાર કરવાનો હુકમ સાંભળીને અશ્વશાળાએ કહ્યું કે:—“આટલી બધી ઘેર રાત્રે અશ્વ તૈયાર કરવાની શી જરૂર પડી છે? રાત્રિના એ પ્રહર થવા આવ્યા છે. આટલી રાત્રે આપ ક્યાં જશો? આજકાલ સુરંગપૂરની આસપાસના સબળા રસ્તા સલામતી ભરેલા રહ્યા નથી, નવીન રાજસત્તા બ્યારથી શરૂ થઈ છે, ત્યારથી આખા દેશમાં ભારી અંધાધુંધી છવાઈ ગઈ છે. લૂટફાટ, મારામારી, કાપાકાપી આદિ અનેક પ્રકારના ઝગડાઓ અહર્નિશ થવા માંડ્યા છે. ચોર, લૂટારા અને બદમાશોનો કાંઈ સુમારજ રહ્યો નથી. આવી સ્થિતિમાં એકલા જવાથી કદાચ કાંઈક

આપતિ આવી પડે, તો એમાં કાંઈ અન્યયથી જેવું નથી. અમારી સલાહ પ્રમાણે તો પ્રભાત પછીજ અહીંથી જ્યાં જવું હોય, ત્યાં જજો. વળી જે અશ્વ આપ આપની સાથે લઈ જવાના છે, તે અશ્વ પણ ઘણાજ કીમતી અને ઉમદા છે, માટે અશ્વની લાલચથી કોઈ નીચ લૂટારાઓ આપના જીવનને પણ જોખમમાં લાવી મૂકે, તો એમાં પણ કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. આ સર્વ કારણથી આપ આવી અંધારી રાત્રે બહાર જવાનું મુસ્તવી રાખો.

આ સર્વ હકીકત સાંભળીને શાંતિપ્રસાદે ચંચળકંઠે કહ્યું કે:—
“એ બધી વાતો અત્યારે કહેવાની કશી આવશ્યકતા નથી. મારી સાથે અત્યારે એક ખાસ જરૂરનો કાગળ છે અને એ કાગળ પ્રભાત થતાં પહેલાંજ પહોંચાડી દેવાની ખાસ અગત્ય છે. મને ચોર કે લૂટારાઓનો જરા પણ ભય નથી. પરમાત્માએ ધાર્યું હશે, તે થઈ રહેશે. તમો હવે વિનાકારણ વખત ન વીતાડતાં મને સત્વર અશ્વ તૈયાર કરી આપો. હજી મારે અહીંથી લગભગ પચાસ ગાઉ દૂર જવાનું છે, આ રાતની રાતમાંજ હું વીસ કોસની મજલ કરવા માગું છું. ચાલો, સત્વર અશ્વ લાવી આપો.”

“ઓહ ! સમજ્યું ! સમજ્યું ! આપ દેવીપૂર જવાના છો. રાય રણધીરસિંહ રાયની પાસે પત્ર લઈને દેવીપૂર જવાના છો. ઓહ ! હવે મારાથી જરા પણ વિલંબ થઈ શકે તેમ નથી. મહાશય ચિંતા કરશો નહિ. હું હમણાં ને હમણાંજ એક સારો અશ્વ સુસજ્જિત કરી લાવી આપું છું. પણ જૂઓ આપ અત્યારે જઈ રહ્યા છો, એ ખરું; પણ ખૂબ સાવધતાથી જજો. વળી—” આમ કહીને અશ્વશાળાના સર્વથી મુખ્ય અશ્વપાળે શાંતિપ્રસાદના કાન પાસે મુખ લાવીને કાનમાં ને કાનમાંજ ઘણા ધીમા અવાજે કહ્યું કે:—“આપણા રાય મહાશયને આગ્રહ સાથે જણાવજો કે, તેમને માટે સુરંગપૂરની સઘળી પ્રજા અત્યંત ઉત્કંઠિત થઈ પડી છે. પ્રત્યેક પ્રજાજન તેમના આવવાની વાટ જોઈ રહ્યો છે. તેમના આવ્યા વિના આ સુરંગપૂરનું રાજતંત્ર સ્થિર રહી શકશે નહિ. પ્રજાને પણ પૂરતો સંતોષ મળી શકશે નહિ. તેઓ અમારા સર્વના મસ્તકના મુકુટ રૂપ છે. જેઓ અત્યારે રાજ થવા બેઠા છે, તેઓ કેવળ સ્વાર્થના ગુલામોજ છે. તેમના સર્વના હૃદયમાં પાપરૂપ પિશાચનો પૂર્ણ અધિકાર જામી ગયો છે. તેમના જીવનનો આશય કેવળ રાજસત્તાને સ્વહસ્તક કરી, મોજમજ ઉદ્ધવવાનો તથા

સ્વચ્છંદતાનુસાર વર્તન ચલાવી રાંકડી રૈયતને ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારાવવાનોજ છે. નથી તેમના કોઇના હૃદયમાં રાજસત્તાનું અભિમાન ! નથી રાજના ધર્મોના લેશ માત્ર પણ વિચાર ! મહત્ત્વાકાંક્ષાપિણ્ણી મહાભયાનક પિશાચિકાએ તેમનાં અંતઃકરણોનો કલુષિત કરી સારા સારના વિચારોથી સર્વથા શૂન્ય કરી દીધાં છે. આ રાજત્વને એ લોકો કદાપિ સ્થાયી રહેવા દેશે નહિ. એમનાથી આ સુરંગપૂરના સુવિસ્તૃત રાજ્યનું શાસન કોઈ કદપે પણ ચાલી શકશે નહિ. જે રાજના હૃદયમાં રૈયતને પ્રસન્ન રાખવાની અભિલાષા નથી, પ્રજાના ઉત્કર્ષનો કશો પણ ખ્યાલ નથી, તે રાજ અથવા તે રાજસત્તા વસુંધરાના વક્ષપર અદ્ય સમયજ અસ્તિત્વમાં રહી શકે છે. આવો અભિપ્રાય, કેવળ અમારો એકલાનોજ છે, એમ નથી; પરંતુ અહીંના નાના મોટા તમામ લોકોનો લગભગ એવોજ અભિપ્રાય છે. રાય મહાશયને આપ કહેજો કે, તેમને અમો અમારા ખરા જિગરથી ચાહીએ છીએ, તેમનેજ અમારા રાજ તરીકે કબૂલવાને ઇન્તેજાર છીએ. તેઓ જેમ બને તેમ જલ્દી અહીં આવે એમાંજ સર્વ પક્ષોનું હિત સમાયલું છે. તેમને ખાસ આગ્રહ કરીને આપ કહેજો કે, આપ સુરંગપૂર સત્વર આવો, શંકરપૂરની આપની જગીર તરફ ન જતાં હાલ તરત તો સત્વર સુરંગપૂર આવો. સુરંગપૂરના રાજ મહાલયમાંજ આવીને વસો. આપના વિના આ ખિચારી અધઃપાતના સાગરમાં ડૂબતી, અત્યાચારીઓના અસહ્ય અત્યાચારથી ત્રાહિ ત્રાહિનો પોકાર કરતી, રાંકડી રૈયતનો કાંઈ ઉદ્ધારજ નથી. બસ, શાંતિ મહારાજ ! આપ સર્વ વાતે કુશળ છો, એટલે અમો આપને કાંઈ વિશેષ ભત્રામણુ કરવાનું ઉચિત ધારતા નથી. આ નવીન રાજપ્રતિનિધિઓના અત્યાચારથી અમો સર્વ પણ અત્યારે ઘણા પીડાઈ રહ્યા છીએ, અમારા હૃદયની શાંતિ સરી ગઈ છે. આ સર્વ કારણોથીજ આપને અમો અમારો આટલો સંદેશો રાય રણુધીરસિંહ બહાદુરને પહોંચાડવાનો આગ્રહ કરીએ છીએ. આશા છે કે, આપ અમારી આ ઇચ્છાને અવશ્ય પૂર્ણ કરશોજ, રાય મહાશયને તથા તેમના પુત્ર વરુણસિંહને ગમે તે પ્રકારે આ સુરંગપૂર શહેરમાં લઈ આવશો. તો અમો સર્વ પ્રજાજનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીશું. ”

શાંતિપ્રસાદ અશ્વપાળને બોલતો બંધ કરવાના ઇરાદાથી એકદમ ચંચળતાની સાથે બોલી ઉઠ્યોઃ—“ ચૂપ ચૂપ ! એ સજાગી મોટી

ભયાનક વાતો છે. આવી ગુપ્ત વાતો આમ ખુલ્લી રીતે કહેવાથી રાય મહાશય તથા કિશોરસિંહ આદિ સર્વના શિરપર સંકટ આવી પડવાનો સંભવ રહે છે. ચાલો, હવે વખત ધણો વીતી ગયો છે, માટે મને સત્વર અશ્વ તૈયાર કરી આપો. ”

અશ્વપાળે કહ્યું:—“ ભયાનક વાતો કોની પાસે ? ભયાનક વાતો ભયાનક લોકોની પાસેજ રહી શકે છે. અમો તો સધળા સીધા સાદા માણસો છીએ અને અમોને ફક્ત સીધીસાદી વાતોજ કહેતાં આવડે છે. ભયાનક વાતો કોને કહેવામાં આવે છે, એ હજી સૂધી અમારા ખ્યાલમાં પણ નથી. વળી અત્યારે આપને હું જે કાંઈ વાતો કહી રહ્યો છું, એમાં અસત્ય પણ શું છે ? શું સત્યને છુપાવી રાખવાથીજ ખરી રાજભક્તિ દર્શાવી શકાય છે ? ના—કદાપિ નહિ. જેમ તે લોકોએ રાજનીતિનો ત્યાગ કરી કેવળ શયતાનિયતનેજ સ્વીકારી લીધી છે, તેમ તેમનાં ગુણુગાનનાં બહુમાં અમારાથી કદાપિ ફૂંકી શકાય તેમ નથી. અત્યાચારી રાજાને અત્યાચારી કહેતાં જે કદાચ પાપ થવાનો સંભવ રહેતો હોય, તો ભલે રહે. અમારાથી એ એવી ખોટી ખુશામદ થઈ શકે તેમ નથી. અમોને તો અમારું અંતર જેમ બોલાવે, તેમ અમો બોલી નાખનારા છીએ. રાજા પણ ગુલમી હોય, તેને ‘ધર્મનો અવતાર, દયાનો આધાર, આદિ શુભ નામોથી કદાપિ સંબોધી શકાય તેમ નથી. મહારાજ ! આપ મહા સાહસી પુરુષ હોવા છતાં, પણ—”

ગભરાઈને શાંતિપ્રસાદે કહ્યું:—“ ના ભાઈ ! તમારી આટલી બધી વાતો સાંભળવાનો મને અત્યારે અવકાશ નથી. હવે સત્વર અશ્વ લાવી આપો, નહિ તો પછી હું પોતેજ લઈ આવું—”

અશ્વપાળે ત્યાર પછી પોતાની વાતને વધારે લંબાવી નહિ, તરતજ તેણે જીવ્ર લગામ આદિ સાજ-સરંજામથી અશ્વને સજ્જત કરી બહાર લાવી આપ્યો. શાંતિપ્રસાદ સવાર થયો. અશ્વ ધીમે પગલે રસ્તાપર આવી પહોંચ્યો. જે સ્થળે એ અશ્વશાળા આવેલી હતી, એ સ્થળ ઘણુંજ ગીચ અને સાંકડું હતું. ત્યાંથી બહાર નીકળવાનો જે રસ્તો હતો, તે રસ્તો પણ ઘણોજ સાંકડો હતો અને તેની બન્ને બાજુએ મોટાં મોટાં ગંજાવર મકાનોની લાંબી લાંબી હારો આવેલી હોવાથી અધકારતું આધિપત્ય પણ પૂર્ણ પ્રમાણમાં વિસ્તરી ગયું હતું. અશ્વ ધીમે ધીમે ચાલ્યો જતો હતો, અશ્વની પીઠપર બેઠેલો શાંતિ-

પ્રસાદ એકાએક મને કાંઈક ચિંતા કરતો કરતો અશ્વની સાથે સાથે એ મહા બયાનક અંધકારમાંથી ચાલ્યો જતો હતો. શાંતિપ્રસાદના મનમાં અત્યારે જે ચિંતા બ્યાપેલી હતી, તે કેવળ તેની પ્રિયતમા લલિતપ્રભાના સંબંધીજ હતી. “લલિતપ્રભાનો ત્યાગ કરી, એકાએક દેવીપૂર જવું પડે છે. હવે દેવીપૂરથી સુરંગપૂર પાછા આવવાનો કાંઈ નિશ્ચય પણ નથી. લલિતપ્રભા વિના એક એક પણ એક એક યુગ જેવી થઈ પડશે. લલિતપ્રભા બિચારી રહી રહીને આંખનાં આંસુ વહાવ્યા કરશે.” આવા આવા અનેક પ્રકારના વિરહવ્યથા ભરેલા વિચારોએજ શાંતિપ્રસાદના મનની શાંતિને દૂર કરી ચિંતાનું આધિ-પત્ય સ્થાપી દીધું હતું. શાંતિપ્રસાદ એ ચિંતામાં એટલો બધો તન્મય બની ગયો હતો કે તેને બિચારાને તેનો અશ્વ કઈ તરફ લઈ જાય છે, એનું પણ જ્ઞાન રહ્યું નહોતું. આ પ્રમાણે ચિંતામાં ને ચિંતામાંજ મગ્ન રહી થોડેક દૂર આવ્યા પછી શાંતિપ્રસાદે જોયું કે, એકાએક પોતાના અશ્વની પાછળથી એક વિરાટ અંધકાર આકૃતિ એક-દમ ફૂટીને પોતાના મુખ સહામી આવી ઉભી રહી અને અશ્વની લગામ ઝાલી અશ્વની ગતિને અટકાવવાની કોશિશ કરવા લાગી. “એ જોઈને શાંતિપ્રસાદ ચમકી ઉઠ્યો. હજી તેને પોતાનું શરીર સંભાળવાનો અવકાશ પણ ન મળ્યો, એટલામાં તો એ બયાનક અંધકાર આકૃતિએ એકદમ વેગપૂર્વક ધસીને તેને તે અશ્વની પીઠપરથી ખેંચીને નીચેના પત્થરખંધ સ્તંભ પર ગબડાવી દીધો. તથા નિમેષ માત્રમાં તેના મુખમાં કપડાંનો ડૂંચો ઘાલી તેને એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારવાનો અવસર આપ્યો નહિ. શાંતિપ્રસાદ બેશુદ્ધ થઈ સ્તંભ પર રમદોળાવા લાગ્યો. એ સમયે એ અંધકાર આકૃતિ એકદમ તેની છાતીપર ચઢી બેઠી અને જોરથી તેનું ગળું દબાવી તેને વધારે બેશુદ્ધ કરવાનો યત્ન કરવા લાગી. પ્રાણ ગયા પછી બીજું શું કહે? પ્રાણનું ચૈતન્ય કોપ થઈ પછી શરીરમાં શી શુદ્ધિ રહે! શાંતિપ્રસાદ સર્વથા અચ્છાન થઈ પડ્યો! એના મુખ-માંથી એક અક્ષર પણ બહાર નીકળી શક્યો નહિ. અચ્છાનતામાં અક-સ્માત્ આવી આક્રમણ કરનારી બયાનક આકૃતિના પૈશ્ચાત્તિક કાર-સ્થાનથી, એ બિચારાને આત્મરક્ષા કરવાનો અવકાશ પણ ન મળ્યો! હાય! એની બધી આશાઓ મનમાં ને મનમાંજ રહી ગઈ!

અધારાના અધારા આવરણમાં આ બધો બનાવ બની ગયો. અધારી ચામિની સિવાય બીજું કોઈ પણ આ મહા સંવેદનાજનક

દશ્યને જોઈ શક્યું નહિ. દારૂણ આઘાતથી શાંતિપ્રસાદ મૂર્ચ્છિત થઈ પડ્યો. ધણીવાર પછી તેને કાંઈક શુદ્ધિ આવી. તેને પોતાના પ્રાણના માટે લેશ માત્ર પણ ચિંતા થઈ નહોતી, થાય તેમ પણ નહોતી, પરંતુ કિશોરસિંહે આપેલા રણધીરસિંહરાયના નામપરના પત્ર માટે તેનું મન અત્યંત વ્યાકુળ થઈ ગયું. તેણે શંકાશીલ થઈ ગભરાટની સાથે એ પત્રની તપાસ કરવા માંડી. પણ હાય ! પત્ર ન મળ્યો ! ક્ષણવારમાંજ લોપ થઈ ગયો ! શરીરપરના જમાનું સીવેલું ખીસું ફાડી આક્રમણ કરનાર અધિકાર આકૃતિ એ પત્ર લઈને કોણ જાણે ક્યાં ગાયબ થઈ ગઈ !”

સપ્તમ પ્રસંગ

રાજા અને દીવાનજી

તે હંયાની ઉપર નળળા હસ્તથી ધા કર્યો તો !
તેમાં લોહી નિરખી વહતું ફૂર હું તો હસ્યો'તો !
એ ના રાયું ! તડકડ થયું કાંઈ ના કૃષ્ણી એ !
મેં જાણ્યું કે જખમ સહવો સ્હેલ સ્હેનારને છે !
કિન્તુ નિદ્રા મુજ નયનમાં ત્યારથી કાં ન આવી ?
રોતું માઈ હૃદય ગિરિ શા ભાર નીચે દબાઈ !
રેરે ! તે ધા અધિક મુજને મૃત્યુથી કાંઈ લાગ્યો !
એ અંગારો મુજ જિગરના મૂળને ખાઈ જતો !

કલાપી

જનશત્રુ જમ ગૃહમાંથી મહાવીરના ચાલ્યા જવા પછી લગભગ એકાદ બે કલાક વોત્તી ગયા. રાજા ભૂપસિંહ અત્યંત ચંચલ થઈને એ ગૃહમાં આમતેમ પરિભ્રમણ કરતો હતો. ધૂળથી ઢંકાઈને એ ગૃહમાં સળગતો ન્હાનો દીવો પણ છેક ઝાંખો થઈ જવા આવ્યો હતો. રાજા ભૂપસિંહના પગલાંના ધસારાથી ધૂળના ઢગલા ને ઢગલા ઉડીને એ દુર્ગન્ધમય ગૃહને અધિકારમય કરી રહ્યા હતા. નાના ઝાંખા દીવાનો પ્રકાશ પણ એ ધૂળના અધિકારને દૂર કરી શકતો નહોતો. રાજા ભૂપસિંહ ચિંતાનો માર્યો અન્યમનસ્ક થઈ પડ્યો હતો. તે

પોતાના મનમાં ને મનમાંજ વિચારી રહ્યો હતો કે:—“ મારો ખ્યારો સલાહકારક દીવાન દોલતસિંહ અત્યાર સૂધી કેમ નહિ આવ્યો હોય ? એના આવવામાં આટલો બધો વિલંબ શાથી થયો ? શું એ કાંઈ ખીમાર તો નહિ થયો હોય ? હું એને દુર્ગનો બંદોબસ્ત કરી આવવાનું કહી આવ્યો છું, તો એ બંદોબસ્તમાં કાંઈ વિઘ્ન તો નહિ આવ્યું હોય ? ગમે તેમ હો, પણ તેના વિના મારાથી હવે કશું પણ થઈ શકશે નહિ. એની સલાહપરજ મારાં સઘળાં કાર્યોનો આધાર રહેલો છે. કપટ-વિદ્યામાં તે જેવો દૂરદર્શી છે, તેવો ખીજે એક પણ પુરુષ હજી સૂધી મારા જેવામાં આવ્યો નથી. ”

આ પ્રમાણે તે અનેક પ્રકારના વિચારો કરી રહ્યો હતો. અત્યારે તેના મનમાં બિહકુલ શાંતિ નહોતી. એવામાં એકાએક એ ભગ્ન-ગૃહના ભગ્ન દ્વારપર એ ત્રણવાર ધીમેધીમે આઘાત થતો સંભળાયો. એ પરથી રાજા ભૂપસિંહ તરતજ જાણી ગયો, કે તે અત્યારે જેના આવવાની વાટ જોતો ખેડો છે, એ માણસ આવી પહોંચ્યો છે. પોતાના મનમાં ને મનમાંજ એવો વિચાર કરીને રાજા ભૂપસિંહ એકદમ ઉતાવળે પગલે એ ભગ્નગૃહમાંથી બહાર નીકળી આવ્યો અને બહાર આવતાંની સાથેજ એક ક્ષણનો પણ વિલંબ કર્યા વિના એ ગુપ્તગૃહનું દ્વાર તેણે ખોલી નાખ્યું. તેણે તેના મનમાં પ્રથમથીજ જે અનુમાન કરી રાખ્યું હતું, તે ખરું પડ્યું. સદાનો વિલાસી વૃદ્ધ દીવાન દોલતસિંહજ દ્વારપર ઉભેલો તેના જેવામાં આવ્યો. દીવાનને જોતાંની સાથેજ રાજાના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. તે તેને તરતજ એ ભેદી ભવનના અંધકારમય ગૃહમાં લઈ ગયો. લઈ જતી વેળાએ પાછો એ ગૃહનું દ્વાર વાસવાનું તે બૂલ્યો નહિ.

ઉતાવળે પગલે એ મકાનમાં પુનઃ પ્રવેશ કરી રાજા ભૂપસિંહ આજ્ઞાદથી ઉત્કંઠિત કંઠે ખોલી ગયો:—“ ઓહ ! બચી ગયો ! ઘણી ઘણી ચિંતા થયા કરતી હતી, દીવાન ! તમને આવતાં આ-ટલો બધો વિલંબ શાથી થયો ? આટલા દિવસ ત્યાં આગળ તમે શું કરતા હતા ? બધો બંદોબસ્ત તો બરાબર કરી આવ્યા છો ને ! દુર્ગમાં ખીજે કાંઈ નવો બનાવ તો નથી બન્યો ને ! રસ્તામાં આવતાં તમને કેટલાક દિવસ લાગ્યા ! સુરંગપૂરનું કાંઈ પણ માણસ તમને ઓળખી ગયું નથી ને ! ખૂબ સાવચેતીથી આવ્યા છો ને ! તમને આ તરફ આવતાં અથવા આ ભગ્નભવનના દરવાજાપર ઉભેલા

જોઈને કોઈના મનમાં કાંઈ શંકા તો નથી આવી ને ? તમોને કોઈ જોઈ તે નથી ગયું ને ! રસ્તામાં કોઈની સાથે તમારી મુલાકાત થઈ હતી કે ?”

“ સખૂર કરો, મહારાજ, સખૂર કરો. ” ધરના એક ખૂણામાં બેસી જઈ સ્તંભિત અને વ્યથા કંઈ દીવાન દોહતસિંહે કહ્યું કે:—
“સખૂર કરો, મહારાજ ! સખૂર કરો. આટલા બધા ઉતાવળા ન થાઓ. આમ ઉપરાસાપરી સવાલો ન પૂછો. પ્રથમ હું જે કાંઈ કહું તે બરાબર ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી લો. મારે કેટલાંક મુખ છે કે, આપ મને આ પ્રમાણે સવાલ પર સવાલ પૂછ્યેજ નાઓ છો ? હું કાંઈ પડાનન નથી, દશાનન નથી, શતાનન પણ નથી કે જેથી એકી સાથે આપના આ અનેક પ્રશ્નોના ઉત્તર આપી શકું. જે કાંઈ પૂછવું હોય, તે ધીમે ધીમે પૂછો. એક પછી એક સવાલ કરો. એટલે એક પછી એક હું બધી વાતોનો જવાબ આપતો જઈશ. બધી વાતો કહેતાં પહેલાં હું આપને એક ખાસ અગત્યની વાત કહું છું, તે ધ્યાન દઈને સાંભળી લો. પેલી દુષ્ટા ડાકિણી દીવાની—”

દીવાનીનું નામ સાંભળતાંની સાથેજ રાજાનું સર્વાંગ કંપી ઊઠ્યું. મહાશક્તિ ભાવે, મહાઉત્તેજિત કંઈ, તે બોલી ઊઠ્યો:—“ ચૂપ ચૂપ ! સમજી ગયો ! સમજી ગયો ! એ રાક્ષસીનું મારી પાસે નામ પણ ન હત્યો ! નામ બાળો ને એ કાળા મ્હોંવાળીનું ! ક્યાંથી સંભાળી એ શયતાનીને ! હું સોગંદ દઈને કહું છું કે, તમે એ દુષ્ટાનું હવે મારી પાસે નામ પણ ન લો. ગજબ થશે ! એ ચંડાલિનીનું નામ સાંભળતાંજ મારું આખું શરીર કંપી ઊઠ્યું છે ! એ શયતાની જે કદાચ આપણી બધી છુપી વાતોને જાહિર કરી દેશે, તો સત્યાનાશ વળી જશે. તમારે અને મારે બન્નેને ફાંસીના લાકડાંપર લટકવું પડશે. ખબરદાર ! હવે એનું નામ પણ લેશો નહિ. એ પાપીયસીના સંબંધમાં એક અક્ષર પણ ઉચ્ચારશો નહિ. પણ થયું છે શું ? કર્યું છે શું એ હરામી શયતાનીએ ? ”

“ધૂળધાણી થવા આવી છે.” સદર્પ સ્વરે દીવાન દોહતસિંહે કહ્યું:—“ ધૂળધાણી થવા આવી છે. એ હરામજદી હવે પાયમાલ થવા આવી છે. તેનાથી હવે આપણને કશી પણ ઇજા થઈ શકે તેમ નથી. એ દુષ્ટા હવે એવા સખ્ત કાયદામાં સપડાઈ ગઈ છે કે, તેનાથી હવે આપણો વાળ પણ વડિા થઈ શકે તેમ નથી. આપ નિશ્ચિંત રહો. આટલા બધા બયબીત ન થાઓ. એવી એક મામૂલી સ્ત્રી

આપના સમાન શૂરવીર રાજાને શી ઇજ્જત કરી શકે તેમ છે ? ”

“ પણ એ છે ક્યાં ! ” રાજા ભૂપસિંહ અબળાબીની સાથે બોલી બેઠો—“ પણ એ નરકની બાંદી અત્યારે ક્યાં છે ? શું હજી સૂધી એ શયતાનની બેટી જીવતી છે ? ”

ગર્વ કરીને દીવાન દોલતસિંહે કહ્યું—“ ક્યાં છે ? બીજો ક્યાં હોય ? આનંદદુર્ગના અંધકૂપમાં પડી પડી એ દુષ્ટા અત્યારે મહા દુઃખમાં પોતાના દિવસો ગુજારી રહી છે. ”

“ હે ” બીજો મહા શંકિત થઇને, શંકાની સાથે કોષભૂતિ દર્શાવીને, મહા ઉત્તેજિત સ્વરે રાજા ભૂપસિંહે કહ્યું કે—“ હે ? આનંદપૂરના અંધકૂપમાં પડી છે, એ હરામજાદી, શયતાની ? અંધકૂપમાં તમે તેને ફેંકી આવ્યા છો ? શું એને એ કૂવામાં ફેંકીને તમે બારોબાર અહીં આવ્યા આવ્યા છો ? ગળજ્ય કર્યો ! અવશ્ય તમે એને બરાબર બંધનમાં રાખવા માટે પહેરાનો બંદોબસ્ત કરી આવ્યા હશે, એ આનંદદુર્ગમાંથી છટકી જવા ન પામે એની પણ પાકી વ્યવસ્થા કરી આવ્યા હશે ! પણ, એ બહુ ખોટું કર્યું ! મોટો ગળજ્ય કર્યો, એ દુષ્ટ ડોસી તેમની પાસે આપણો સંબંધો, ગુપ્ત વસ્તુઓ કહી નાખશે. એથી આપણી સંબંધો આશાઓ માટીમાં મળી જશે. આપણી દરેક વાસનાપર પાણી ફરી વળશે. તમે આવી મોટી ભૂલ કેમ કરી ? તમારી મતિ આમ બ્રહ્મ કેમ થઇ ગઇ ! શું તમને ભવિષ્યના પરિણામનો પણ કાંઇ વિચાર ન આવ્યો ? જ્યારે એ શયતાની તમારા હાથમાં બંદીની બની, ત્યારેજ તમે તેનું કાસણ કેમ ન કાઢી નાખ્યું ? એવા કાર્યમાં તમે દયા શા માટે દર્શાવી ? શર્મ છે. ધિક્કાર છે, લાનત છે, શિષ્ટકાર છે ! ”

“ માફ કરો, રાજા ! માફ કરો. ” દીવાન દોલતસિંહે રાજા ભૂપસિંહને આગળ બોલતો અટકાવી કાંઈક રોષિત સ્વરથી કહ્યું—“ માફ કરો, રાજા ! માફ કરો ! કોઇ પણ પ્રકારના કઠિન શબ્દોના પ્રયોગ કરતાં મારા સંજોગોને વિચાર કરો. હમેશાં કોઇ પણ કાર્ય કરતાં પહેલાં તે કાર્યમાં કેવી કેવી મુશ્કેલીઓ આવી નડે છે, એનો નિચાર કરવાની ખાસ જરૂર છે. પ્રથમ હું આપને જે કાંઈ કહું તે બરાબર લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળી લો અને ત્યાર પછી આપને જે કાંઈ કહેવું હોય, તે બધુંજ ખુશીની સાથે કહો. પ્રથમથીજ આટલા બધા ગુસ્સે કેમ આવ છો ! આપના હુકમ મૂજબ, અમો આ તરફ આવતા

હતા; એ સમયે મારી સાથે બીજા બે ડાંડવાળાઓ પણ હતા. અમે ત્રણે જણા અશ્વપર બેસીને આવતા હતા. આપ જ્યારે અહીં આવ્યા, ત્યારે આપની નજરોનજર જોઈ આવ્યા હતા, કે હું છેક પથારી વશ પડ્યો હતો અને મારામાં ઊઠવાની પણ તાકત નહોતી. આપ તથા સરદાર મહાવીર મને મૂકીને અહીં ચાલ્યા આવ્યા હતા. આપના આવ્યા પછી મને ધીમે ધીમે ઠાંઠક આરામ થવા લાગ્યો. સત્તા સત્તાજ મેં ખબર મેળવી કે, સુરંગપૂરના રાજમહેલમાંથી રાજકુમારની ચોરી થઈ છે અને આપનો પરમ શત્રુ કિશોરસિંહ એ ચોરીમાં સામેલ થયો છે. ચૈતન્ય સમ્પ્રદાયના નરીન રાજપ્રતિનિધિઓએ રાજસત્તાને પોતાને હસ્તક કરી લીધી છે. તેમના હુકમથી એ કિશોર-સિંહનું મસ્તક કાપવાની જાહિરાત બહાર પડી છે. શું કહું મહારાજ ! એ ખબર મળવાથી મારા મનમાં કેટલોક બધો આનંદ થયો હતો, એ હું આપને શી રીતે કહી શકું ? ખરું કહું તો એ સમયનો મારો આનંદ અપાર, અસીમ, અગાધ અને અવર્ણનીયજ હતો. આનંદનો માર્યો હું એક ઉન્મત્ત હાથીના જેવો બની ગયો હતો. કિશોરનું મસ્તક કાપનારને એક લાખ રૂપિયા ઇનામ મળશે, એવી વાત સાંભળીને હું રાજી રાજી થઈ ગયો હતો અને એ સાથે એવો નિશ્ચય પણ મેં મારા મનમાં કરી લીધો હતો કે, હું ગમે તે રીતે કિશોરનું મસ્તક કાપી લાવી આપીશ અને એ લાખ રૂપિયાનું ઇનામ પણ પ્રાપ્ત કરીશ. રાજન ! આમ કરવાથી એક પંથને દો કાજ જેવો ઘાટ ઘડાત. એક તો આપણો ભયાનકમાં ભયાનક દુશ્મન સદાને માટે દુનિયામાંથી નાબૂદ થઈ જાત અને બીજું એક લાખ રૂપિયા જેવું મોટું ઇનામ પણ સહજમાંજ મળી જાત. હું ત્યારે—”

“આહ ! આ બધી નકામી અને નમાલી વાતો શા માટે સંભારો છો !” રાજ ભૂપસિંહે કહ્યું:—“આ શું તમારી હમેશની ટેવનુંજ પરિણામ છે ને ! જે વાતોથી અત્યારે આપણને કશો પણ ફાયદો થવાની સંભાવનાજ નથી, એવી વાતોને અત્યારે શા માટે સંભારો છો, કામની વાત કહેતા કહેતા પાછા આવી છેક નકામી વાતો કહેવા મંડી ગયા કે ? ખપની વાત કહો. તમે ત્રણે જણા અશ્વપર બેસીને આ તરફ આવતા હતા, ત્યાર પછી શું થયું વારં ? હવે બીજી બધી વાતોને પડતી મૂકી કામની કથા કહો.”

“હા, મહારાજ ! એજ વાત કહું છું. મને આવી રીતે એક

વાતમાંથી અનેક વાતો કહેવાની એક જાતની ખોટી ટેવજ પડી છે. એ ટેવ ધણીજ બચકર અને હાનિકારક છે, એ બધું હું ધણી સારી રીતે જાણું છું. છતાં મારાથી એને કોઇ પણ રીતે છોડી શકાતી નથી. પણ હવે ગમે તે રીતે હું એ ટેવને છોડી દઇશ. જો એકદમ મારાથી એ ટેવ છોડી શકાશે નહિ, તો પછી આ-જની એ દીવાનીની વાતને તો બિલ્કુલ વિસારી દઇશ. હવે હું જે અસલ વાત કહેતો હતો, તે બરાબર ધ્યાન દઇને સાંભળો. અમો ત્રણે જણા ઘોડાપર બેસીને આ તરફ આવતા હતા, લગભગ પચીસત્રીસ ગાઉની મજલ કરી ચૂક્યા હતા, અને એ સાથે પેલા ઉંચા પહાડની સાંકડી તળેટીની છેક નજીકમાં આવી પહોંચ્યા હતા, એવામાં અમારાથી થોડેક દૂર અમો સર્વે, જોઇ શક્યા હતા કે, અમારી સર્વની સમક્ષ આવવા માટે એક ફાટ્યાં તટ્યાં વસ્ત્રોવાળી તથા વિખરાયલા વાળોવાળી અદ્ભુત રમણી અત્યંત વેગપૂર્વક ધસી આવતી હતી. પણ અમો એ સ્ત્રીથી જરા પણ બચબીત ન થતાં, જરા આગળ ચાલવા માંડ્યા હતા. જ્યારે અમારો અને એ રમણીનો મેળાપ થયો, અમે સર્વ એક ખીજની છેક નજીકમાં જઇ પહોંચ્યા, ત્યારે અમો એ રમણીને બરાબર ઓળખી ગયા, રમણી પણ જાણે અમોને ઓળખી ગઇ હોય, એમ જણાયું. એ રમણી ખીજ કોઇ નહોતી, પણ આપણી પરમ શત્રુપિણી પેલી દુષ્ટ દીવાનીજ હતી. દીવાની અમોને જોતાની સાથેજ ખડખડ હસતી હસતી તાબોડા પાડવા લાગી તથા તે સાથે મોટી મોટી બૂમો મારી આખા જંગલને ગળવવા માંડી. અમો એથી જરા પણ ડર્યા નહિ. તે પોતાના ટુંકા ટુંકા બન્ને હાથ ઉંચા કરીને, જાણે અમોને કંઈક કહેવા ઇચ્છતી હોયની ! એવો બચ દર્શાવવા લાગી. હું એથી એક ક્ષણનો પણ વિલંબ ન કરતાં તરતજ અશ્વપરથી નીચે કૂદી પડ્યો. કૂદીને એકદમ દુષ્ટ ડાઠીણીની સામે દોડી ગયો. મેં તેને પકડીને તેના ફાટેલાં કપડાંવડે તેના બન્ને હાથને બરાબર મજબૂત રીતે બાંધી લીધા. દીવાની એથી ચીડાઇને મને કંઈક ગાળાગાળી કરવા માંડી. મારાપર તેણે ત્યારે એટલા બધા અભિશાપ વરસાવ્યા કે જેનું અત્યારે મારાથી આબેહુબ વર્ષન પણ કરી શકાય તેમ નથી. તેણે લાલચોળ આંખો કરી સાક્ષાત્ પિશાચિકાનું સ્વરૂપ ધારણ કરી, એવી તીવ્ર દષ્ટિથી મારા તરફ જોવા માંડ્યું કે, જાણે તે સમયે મારે સ્થાને બીજું કોઇ હોય, તો ફાટીજ પડે,

એવો ભાસ મારા મનમાં થવા લાગ્યો. પણ એથી હું લેશ માત્ર પણ ડર્યો નહિ. મેં એ દુષ્ટાના સર્વ ચરિત્રપ્રતિ બ્રૂક્ષેપ પણ કર્યો નહિ. રાજા ! હું નથી સમજી શકતો કે, એ સમયે મારા શરીરમાં એટલું બળ શાથી ઉપજી આવ્યું તથા મારા સદાસર્વદા ભયભીત રહેતા હૃદયમાં શક્તિનો સંચાર શા કારણથી થયો ! મને તેમ હો, પણ એ સમયે તો હું કરુણેત્રના યુદ્ધમાં દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી યુદ્ધ માટે ઉભેલા બીજાની પેઠે અટલ, અચલ અને સ્થિર થઈને ઉભો રહ્યો. મેં તરતજ ઇશ્વારો કરીને મારા બંને સોબતીઓને બોલાવ્યા. તેઓ પણ એકદમ અશ્વપરથી ફૂદી પડ્યા અને એક પાળ માત્રમાં મારી પાસે આવી ઉભા રહ્યા. દીવાની એ સમયે પહેલાના કરતાં પણ વધારે બરાડા પાડવા માંડી. તેના ભયાનક નાદથી આખો પહાડી પ્રદેશ કંપી ઊડ્યો. રૂમાલ આદિ જંગલી જાનવરો પણ એ ભયાનક નાદથી સ્તબ્ધ થઈ ગયાં. મારી સાથેના બંને સોબતીઓ પણ પ્રથમ તો જડવત્ થઈ ઉભા રહ્યા. નકામી બૂમાબૂમ કરતી જોઈને મેં તરતજ મારા રૂમાલ વતી એ પાપિણીનું મુખ બંધ કરી દીધું. ત્યારે એ શયતાનીની શી દશા થઈ, મહારાજ ! મારાથી આપને એનો આગેહુમ ચિતાર આપી શકાય તેમ નથી. તેના શરીરમાં જાણે થર થર કંપ થવા લાગ્યો. તેના વિકરાળ વદને જાણે અધિક ભયાનક સ્વરૂપ ધારણ કરી લીધું. તેની ઉડી ઊડી બંને આંખો જાણે તમ અંગાર સમાન લાલચોળ થઈ ઊઠી.

હાય ! મહારાજ ! આ દુનિયામાં મેં ક્ષણી સ્ત્રીઓ જોઈ છે. પણ એ દીવાનીના જેવી વિકરાળ વનિતા બીજી એક પણ જોઈજ નથી. એનું મુખ તો જાણે સાક્ષાત્ રાક્ષસીના જેવુંજ ભયાનક હતું, એના શરીરનો રંગ કાચલાથી પણ અધિક કાળો હતો. એની આંખોનું તો કહેવુંજ શું ? જાણે કોઈ ક્ષુધાતુર વાધિણી પોતાના પંજમાં પકડાયલા શિકારનો ભક્ષ કરવા માટે તૈયાર થઈ હોયની ! બરાબર એવીજ એ દુષ્ટ દાનવીની પણ એ સમયે ભવાવહ દશા થઈ પડી હતી. હાય ! હાય ! મને અત્યારે એનું સ્મરણ થવાથી પણ થર થર કંપારી છૂટે છે. ”

“વળી પાછા એવી નિરર્થક વાતો કહેવા માંડ્યા કે ?” મહા વિરક્ત થઈને રાજા બૂપસિંહે કહ્યું કે:—“વળી પાછા એવી નિરર્થક વાતો કહેવા માંડ્યા કે ? કવિઓની પેઠે ચહેરાનું વર્ણન કરવાનું તમને કોણ કહે છે ? શું તમારી આવી ટેવ નહિજ જાય ? કામની કથા

કહો. દીવાનીને પકડીને તમે મળ્યૂત રીતે બાંધી લીધા પછી શું થયું ? એ દુષ્ટ દીવાનીએ તમને કાંઈ ઇજા કરી હતી કે ? જે કાંઈ બન્યું હોય, તે સત્વર જણાવો. માઈ મન એ રાક્ષસીની વાતો જાણવા માટે અત્યંત આતુર બની ગયું છે. માટે હવે આ બંધી નકામી વાતો પડતી મૂકીને જે ખરું બન્યું હોય, તે સત્વર કહી સંભળાવો.”

“ હા. મહારાજ ! ” દીવાન દોલતસિંહે કહ્યું:—“ હા, મહારાજ ! જે ચાર વધારાની વાતો કહેવાઈ ગઈ છે. પણ હવે એમ થશે નહિ. મને તે રીતે મારી જીભને કાબૂમાં રાખીશ, કામતી કથાજ કહીશ દીવાનીને અમોએ કસકસાવીને બાંધી લીધી; ત્યાર પછી તેને પકડીને એક અશ્વની પીઠપર બેસાડી દીધી. અમો તેને તરતજ ત્યાંથી પાછા આનંદપુર લઈ ગયા. આનંદદુર્ગ પહોંચતા સૂંઘીમાં તો રાત્રિ પણ ધણી વીતી ગઈ, લગભગ પ્રભાત થઈ જવા આવ્યો. અમો જ્યારે દુર્ગમાં પહોંચ્યા, ત્યારે ત્યાંનાં તમામ માણસો ઊંચતાં હતાં, અમોએ કોમળના પણ જાણવામાં ન આવી શકે એવી રીતે ધણીજ સાવચેતીથી ચૂપ-આપ પ્રવેશ કર્યો, જરા પણ કોલાહલ થવા દેવો નહિ. મહારાજ ! અમારી સાવધતાના પરિણામે દીવાનીના આવવાની વાત કોઈ પણ મનુષ્ય જાણી શક્યું નહિ. દીવાનીને મેં દુર્ગના તે ભયાનક કારાગારના સર્વથી નીચેના અંધકૂપમાં કેદ કરી રાખી છે. હવે ત્યાંથી તે કોઈ રીતે પણ છૂટી શકે તેમ નથી. મારી સાથે જે બે ડંડાવાળાઓ આવ્યા હતા, તેમને પણ મેં એવી વાત કહીને સમજાવી દીધા છે કે, “ એ દીવાની મહા દુષ્ટ છે, આનંદપુર રાજ્યના સર્વ પ્રજાજનોને તે દુષ્ટા અહર્નિશ હેરાન કર્યા કરે છે, એના ઉત્પાતનો કાંઈ અવધિજ નથી. સઘળા લોકો એનાથી ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારી ગયા છે. માટે એને આવી રીતે બાંધીને કેદ કરી રાખ્યા વિના મારામારી, ખૂનરેજી અને કાપા-કાપી થવાથી સંપૂર્ણ સંભાવના રહે છે. આ પહેલાં પણ અમોએ એને પકડવાના ઘણા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા હતા, પણ એ પોતાના ભૌતિક બળથી કોઈ પણ પ્રકારે અમારે હાથ આવતી નહોતી. આજે એના પાપનો ઘડો ભરાઈ ચૂક્યો છે. પ્રજાના અભિશાપથી હવે એ ડાકિણીનું અવસાન આવવા બેઠું છે, એટલે એ અસારે આમ સહ-જમાંજ પકડાઈ ગઈ છે. તમો બંને અમોને આ પરમ પરાપકારી કાર્યમાં જે સહાયતા કરી છે, એ બદલ હું તમોને અસંખ્ય ધન્યવાદ આપું છું. બાઈઓ ! ઇશ્વર તમારું બધું કરશે. જે મનુષ્ય આવી

દુષ્ટતા કરે છે, તેને સખ્તમાં સખ્ત સજા થવાની ખાસ જરૂર છે. આવાં માંડાં માણસોને બંદિવાન કરવામાંજ સર્વનું હિત સમાયલું છે.” રાજા ! એ લોકો પણ મારી આ વાત સાંભળીને તેનાપર પુષ્કળ ગુસ્સે બરામા છો, તેમણે પણ મને એ દુષ્ટાને બંદિની કરવામાં પૂરતી મદદ કરી છે. ”

દીવાન દોલતસિંહની આ બધી લાંબી લાંબી વાતો સાંભળીને રાજા બૂપસિંહ છેક કંટાળી ગયો હતો, પરંતુ સ્વાર્થનો માર્ગો એ એટલો બધો અંધો બની ગયોકે, તે કંટાળાની પણ તેણે કશી દર-કાર ન કરતાં અત્યંત આતુરતા સહિત દીવાન દોલતસિંહને સંબોધીને પુનઃ પૂછ્યું કે:—“ પણ દીવાનજી ! અત્યારે તમારી સાથેના તમારા એ સોજતીઓ ક્યાં છે વાર ? આ વખતે શું તમે તેમને તમારી સાથે નથી લઇ આવ્યા ? શા માટે નથી લેતા આવ્યા ? એવા સારા માણસોને સાથે લાવવામાં તમને શું અડચણ આવી ? ખરેખર તમે બધી બાબતમાં મહા હોશિયાર છો, પરંતુ કેટલીક ખાસ અગત્યની બાબતમાં ઘણીવાર મોટી ગંભીર ભૂલ કરી બેસો છો. તમારી એ બે ત્રણ કુટેવો મને બિલકુલ પસંદ નથી. ”

“ લાવ્યો છું, પણ અહિં લાવ્યો નથી, અહીંથી બે ત્રણ ગાઉ દૂર આવેલા એક મુસાફરખાનામાં હું તેમને મૂકતો આવ્યો છું. આપ મને એકદમ મૂર્ખતાનો ઈલકાળ ન આપો. હું જે કાર્ય કરું છું, તે બરાબર વિચાર કરીનેજ કરું છું પણ આપનાં આ વચનો સાંભળીને મને ઘણીજ દિલગીરી થાય છે. શું મારા કામમાં કોઇવાર હું પાછો પડ્યો છું ખરો કે જેથી આપ મને છેક નાલાયકનીજ પદવી આપી દો છો ? હું તેમને સાથે લાવ્યો છું, તે ઉપરાંત હથિયારબંધ કરી લડવાને તૈયાર થાય એવો ઉપદેશ આપી એ મુસાફરખાનામાં મૂકતો આવ્યો છું. એ લોકો ઘણા બાહોશ અને બહાદુર છે. પ્રસંગ આવ્યે માથું કુરબાન કરતાં પણ પાછા પડે તેવા નથી. ”

“ બહુ સારું, ત્યારે મારી બૂલની હું માફી માગું છું. ” રાજા બૂપસિંહે કહ્યું:—“ તમારી બુદ્ધિને ધન્યવાદ આપું છું. પરંતુ જે વાતનો મારા મનમાં અત્યંત ભય ઉપજી આવે છે, એનો તમે શો બંદોબસ્ત કર્યો ? દીવાની જે કદાચ લોકોની પાસે આપણા બેદને ફેડી નાખશે—”

રાજાના પ્રશ્નને પૂરો સાંભળ્યા વિના વચ્ચમાંજ દીવાન દોલતસિંહ બેલી ઊઠ્યો:—“ સમજી ગયો, સમજી ગયો, રાજા ! આપના

ભયની વાતને હું સંપૂર્ણ રીતે સમજી ગયો ! પણ ચિંતા નહિ. એ વિષયમાં આપને ભય રાખવાનું કશું પ્રયોજન નથી. નિશ્ચિંત રહો. આપના મનમાં કદાચ એવી ધારણા ઉપજી આવી હશે કે, હું અધ-કૂપમાં એ દીવાનીને કેદ કરી પહેરો ભરવા માટે પ્રહરીઓને મૂકી આવ્યો હોય, પણ, ના નામદાર ! મેં એવું કંઈ પણ કર્યું જ નથી. એવું અવિચારી કામ શું આપનો આ પાકો ખેલાડી દીવાન દોલતસિંહ કદાપિ કરે ખરો કે ? મારાથી એવી ગાંડાઇ થતી આપે કદાપિ જોઇ છે ખરી કે ? કદાપિ નહિ. હું બધાં કામો બરાબર વિચાર કરીને જ કરું છું. રાજન ! આપ બરાબર સ્મરણમાં રાખજો કે, આપનો આ દીવાન છેક અવિચારી નથી. એનું પ્રત્યેક કાર્ય મહા વિચારપૂર્ણ જ હોય છે. આપ હવે આપના મનમાં ભરાય એટલા ભયને દૂર કરો. ”

“ હું જાણું છું, બરાબર જાણું છું. ” રાજા ભૂપતિંહે કહ્યું :-
 “ હું જાણું છું. બરાબર જાણું છું. તમે એક પણ અવિચારી કાર્ય કરો તેવા નથી. તમારા પ્રત્યેક કાર્યમાં અવશ્યને અવશ્ય કંઈ ગુપ્ત હેતુ જ સમાયેલો હોય છે. મારો દિલોજન દોસ્ત દીવાન દોલતસિંહ શું એવું કાચું કામ કદાપિ કરે ખરો કે ! કદાપિ નહિ. મને તમારી બાંહેધરીમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. બહુ સારું કર્યું છે. તમે જે કાર્ય કર્યું છે, તે બહુ સારું કર્યું છે. પણ હવે પછી તમે શું કરવા માગો છો ? તમારી શી ઇચ્છા છે ? ”

“ હું જે કરવા માગું છું. તે હમણાં જણાવી શકું તેમ નથી. વખત આવ્યે બધું જણાવીશ. પ્રથમ એ દીવાનીના સંબંધમાં સર્વ ઇતિહાસ સાંભળી લો. હું એને ખાવા માટે કેટલાક લુખા સૂકા રોટલા આપી આવ્યો છું, એ રોટલા લગભગ બાર તેર દિવસ ચાલશે. વળી તેને જે કૂવાની અંદર કેદ કરવામાં આવી છે, એ કૂવામાં પાણીનું એક ટાંકું છે. એ પાણીથી તે પોતાની તરસનું નિવારણ કરશે. ખાવાપીવાનો મેં જે બંદોબસ્ત કર્યો છે, તેથી હવે તેના જીવનને કશી પણ ઇજા આવશે નહિ. બાર તેર દિવસ પછી જ્યારે આપ ફરમાવશો, ત્યારે હું ફરીવાર તેની પાસે જઈશ અને પહેલાંના જેવો જ ખાવાપીવાનો બંદોબસ્ત કરી આપીશ. મહારાજ ! મારી ઇચ્છા તો એની કલ્હ કરવાની જ છે. પરંતુ મારા મનમાં દહેશત રહ્યા કરે છે કે, એમ કરવાથી કદાચ કંઈક અપતિ આવી પડે, તો પછી એ અપતિ-માંથી શી રીતે બચી શકાય વાદ ? આ કારણથી જ હાલ તરત તો

મેં મારી એ ઇચ્છાને મનમાં ને મનમાં જ દબાવી રાખી છે. હમણું તો હું તેને એ અંધકૂપમાં કેદ કરી, કૂપના દાર પર તાળું વાસી અહીં ચાલ્યો આવ્યો છું. તાળાની ચાવી પણ મેં કોઈ પણ પ્રહરીને ન આપતાં મારી સાથે જ અહીં આણી છે. આપ હવે એ દુષ્ટાના સંબંધમાં કશી પણ ચિંતા કરશો નહિ. મેં જેવી સખ્તાઈથી તેને કેદ કરી છે, તેમાંથી તે કોઈ પણ પ્રકારે છટકી શકે તેમ નથી. મારી ઇચ્છા હવે એને એ અંધારા ગચ્છાવાળા કૂવાની અંદર કેદ રાખી સડાવી સડાવીને જ મરણને શરણ કરવાની છે. કેમ, મહારાજ આપનું મન મારા આ બંદોબસ્તથી તો શાંત થયું છે ને ! આપના વૈરની વસુલાત થઈ છે ને ? જુઓ આ ચાવી અત્યારે મારી પાસે જ છે. ”

આમ કહીને દીવાન દોલતસિંહે ખીસામાંથી એક મોટી ચાવી બહાર કાઢીને રાજ ભૂપસિંહને બતાવી. ત્યાર પછી તે પાછો દંભ કરીને કહેવા લાગ્યો કે:—“ દીવાની હવે આ દુનિયાનાં દર્શન કરવાના દિવસો કદાપિ જોઈ શકે તેમ નથી. આપ જો ધારશો તો એ ડાકિણીની સદાની સમાધિ એ ધોર અંધારાવાળા કારાગૃહના કૂપમાં જ થઈ જશે. હવે એનાં પાપ પુરાં થયાં છે. એના આયુષ્યનો અવધિ આવ્યો છે. ”

“ હા, હા, મારી ઇચ્છા એમજ કરવાની છે. ” રાજ ભૂપસિંહ સાનંદ ચિત્તે બોલી ઉઠ્યો:—“ હા, હા, મારી ઇચ્છા એમજ કરવાની છે. જોહ ! એ ડાકિણીએ જે દિવસે મારી પાસે એ વિકટ નામને પ્રકટ કર્યું છે, એ સર્વ બચંકર ગુપ્ત વાતોને મારી પાસે ખુલ્લી કરી દીધી છે, તે દિવસથીજ તેના બચથી હું આકુળબાકુળ થઈ ઉઠ્યો છું; મારા મનની શાંતિનો એ રાક્ષસી નારીએ સર્વથા લોપ કરી નાખ્યો છે, તમે જે કાર્ય કર્યું છે, તે ધણુંજ ઉત્તમ કાર્ય કર્યું છે. હું તમને એ બદલ અસંખ્ય ધન્યવાદ આપું છું. ધીમે ધીમે આપણું દરેક વિષયમાં કસ્યાણુ થવા માંડ્યું છે. ખરેખર દુનિયામાં દગા વિના મનુષ્ય પોતાની ઉન્નતિ કરી શકતું નથી. આપણી દગા-બાજી આપણને એટલી બધી લાભકારક થઈ પડશે કે એક દિવસ આપણે આ આખા બંગદેશને પણ આપણા અધિકારમાં લઈ શકીશું. મારી ઇચ્છા ધીમે ધીમે આ નવીન રાજતંત્ર સ્થાપનાના સર્વ રાજ-પ્રતિનિધિઓનો પણ સંહાર કરી મારી સત્તાનો વિસ્તાર કરવાની છે. કેટલાક દિવસ પહેલાં આપણા મસ્તક પર જે બચંકર કૃષ્ણવર્ણ કરાલ

મેઘરાશ્મિ સ્તંભિત થઇ ઉઠ્યો હતો, તે હવે ધીમે ધીમે પરિષ્કાર થવા માંડ્યો છે. મારા હૃદયમાંથી કેાઇ અદૃશ્ય શક્તિ વારંવાર મને આશ્વાસન આપી પ્રયુક્ત સ્વરે કહ્યા કરે છે કે:—“રાજા બુપસિંહ ! સમસ્ત બંગદેશના રાજ્યાધિકારી થવાનું સૌભાગ્ય તમારા જ લક્ષ્ણાટમાં લખાયેલું છે. એક દિવસે ને એક દિવસે સર્વ રાજપ્રતિનિધિઓ તમારા હાથના રમકડાં રૂપ બની જશે. તમારા પરમ શત્રુ કિશોરસિંહ, રણુધીરસિંહ તથા વરુણસિંહનો સર્વનાશ કરવામાં તમોને લેશ માત્ર પણ વિઘ્ન આવશે નહિ.” દીવાન ! આ સર્વ શુભ વાક્યોથી મારા હૃદયની આશા અત્યંત બલવતી થઇ પડી છે અને એ સાથે મને પ્રત્યેક કાર્ય પૂર્ણ કરવાને ઉત્સાહિત કરી રહી છે. એ દુષ્ટા દીવાની આ દુનિયામાંથી દૂર થશે, એટલે મારા હૃદયનો સર્વ ભય સર્વથા દૂરીભૂત થઇ જશે. પણ હવે કહો, જોઇએ કે, આનંદપૂરથી અહીં આવતાં રસ્તામાં તમને કેટલાક દિવસ ભાંખ્યા છે વાર ? ”

“ ત્રણ દિવસ મહારાજ ! ત્રીજા દિવસની રાત્રે તો હું આપની પાસે આવી પહોંચ્યો છું. અહીં આવતાં પહેલાં બે દિવસ મારે દુર્ગને બંદોબસ્ત કરવામાં ગુજારવા પડ્યા હતા. ” દીવાને કહ્યું.

“ હું ત્રણ દિવસ, ત્રણ દિવસ અને બીજા બે દિવસ મગીને પાંચ દિવસ થયા. પણ હા. એ દીવાનીને તમે કેટલાક દિવસનો ખોરાક આપી આવવાનું કહેતા હતા વાર ? બાર તેર દિવસનો, ખરું ને ! બાર દિવસ સૂધી તો જાણે એને બરાબર ખોરાક મળશે. પણ તેરમે દિવસે શું થશે ? ચિંતા નહિ. ત્યાર પછી પાણી પીને દહાડા ગુજરશે. પણ પાણીથી માણસ કેટલાક દિવસ પોતાનું જીવન નભાવી શકે ! બહુ બહુ તો આઠ દિવસ. બસ, ત્યારે એ બાર દિવસ વીત્યા પછી બીજા આઠ દિવસ એ દીવાની આ દુનિયામાં રહી શકશે. નવમે દિવસે પરલોકની પ્રવાસી બની જશે. ત્યારે હવે બાર દિવસ પહેલાનો અને આઠ દિવસ બીજા, બધા મગીને વીસ દિવસ થયા. વીસ દિવસ સૂધીજ દીવાની આ દુનિયાની મહેમાન છે, એકવીસમે દિવસે તો નરકની નિવાસી થઇ જશે. હીક થયું. જ્યારે આવવાનું ખૂટી જશે, એટલે એ દુષ્ટાના પેટમાં બુખની જવાળા સળગી ઊઠશે અને એ જવાળાથી તે બચકર બુમરાણુ મચાવી દેશે. રોઘ રોઘનેજ એ શયતાનની બચ્ચી અધમુખ થઇ જશે. થવા દો, એમાં આપણું શું ભય છે. એને રડાવી રડાવીને બુખે મારીને, સતાવી સતાવીને મારવાની તો આપણી સર્વની

પ્રખળ ઇચ્છાજ છે. વળી એના રડવાનો અવાજ પણ એ બચાનક બેદી ભવનમાં કોણ સાંભળી શકશે? એને ખાવાનું પણ કોણ લાવી આપશે? કારાગૃહની મોટી મોટી દીવાલો તેના અવાજને અટકાવી રાખશે. દીવાન! તમારી આ અપૂર્વ બુદ્ધિની મારાથી તો પ્રશ્નસાજ કરી શકાય તેમ નથી. તમે જેવી એ દુષ્ટ દીવાની છે, તેવીજ ભારીમાં ભારી બચાનક સજ શોધી કાઢો છે. હવે એ કારાગૃહનું તાળું ખોલવું પડશે નહિ, એ પાપિણીને ખાવાનું પણ આપવું પડશે નહિ. આંખોવડે તેના તરફ નજર પણ કરવી પડશે નહિ. આપો-આપ બધું કામ પતી જશે. જીવતી જગતી એ સદાને માટે સમાધિ-સ્થ થઈ જશે. કેમ દીવાનજી! મારું કહેવું તમને ઉચિત લાગે છે ખરું કે નહિ? એ દુષ્ટાને એવી સજ થવાની જરૂર છે ખરી કે નહિ?”

“જી, હા, હજુર!” અદલાસ્ય કરી દીવાન દોલતસિંહે પ્રત્યુ-ત્તર આપ્યો:—“જી, હા, હજુર! આપનું કહેવું બરાબર છે. મને પણ આપનો વિચાર અત્યંત ઉત્તમ લાગે છે. આપની ધારણા અત્યંત ઉત્તમ બાસે છે. મારી ઇચ્છા પણ આપની ઇચ્છાને મળતીજ આવે છે. ખરેખર આપણા બન્નેના વિચારો બરાબર મળતા આવે છે! આપે પણ મારી સલાહને મળતીજ સલાહ આપી છે. રાજ્યબુદ્ધિની વાતજ શી કરવી? જે આપનામાં આવી અપૂર્વ બુદ્ધિનો નિવાસ ન હોય તો આપ આનંદપૂર જેવા રાજ્યનું રાજતંત્ર પણ શી રીતે ચલાવી શકે? અને મારામાં પણ જે આવી કુશાગ્રબુદ્ધિ ન હોય, તો મારાથી પણ આપની દીવાનગીરી શી રીતે થઈ શકે? ખરેખર, આપણે બન્ને મહા બુદ્ધિમાન પુરુષો છીએ. આપણી બુદ્ધિની તુલનાજ થઈ શકે તેમ નથી. બરાબર થયું છે, જે કાંઈ થયું છે, તે બરાબરજ થયું છે! મને હવે એ દીવાનીની લેશ માત્ર પણ ચિંતાજ રહી નથી. પણ મહારાજ, હવે જણાવો જેમએ કે, આ તરફના શા સમાચાર છે? રાજ્યચક્ર સંબંધમાં હું આપને કાંઈ પણ પૂછવા માગતો નથી; આપ પોતે આપના પ્રયત્નમાં ક્યાં સુધી ફળીભૂત થયા છો, એજ જણવાની મારી મનોભાવના છે. કિશોરસિંહ ક્યાં છે? એ હરામ-જદો શું હજી સુધી જીવતો છે? શું અત્યાર સુધી એ મહારાજના ફંદામાં ફસાયો નથી? આપને હાથતાળી દઈને એ બદમાશ ક્યાંય નહાસી તો નથી ગયો ને? કાલિદુર્ગનો મહા બહાદુર સરદાર મહાવીર

પણ શું મહારાજને કાંઈ પણ મદદ નથી કરી શક્યો ? કહો, કહો, મહારાજ આ સર્વ વાતો સત્વર કહો. ”

નાટકના વિદ્વપકના જેવું મુખ કરી બરાબર એવાજ હાવભાવ સહિત રાજા ભૂપસિંહે જવાબ આપ્યો:—“ વાહ ! દોલતસિંહ ! વાહ ! પ્રશ્નપર પ્રશ્ન પૂછી તમે તો મને છેક બહાવરોજ બનાવી દીધો ! હજી હમણાંજ તમે કહેતા હતા કે, હું પડાનન (કાર્તિક) નથી, દશાનન (રાવણ) નથી, શતાનન નથી, ત્યારે પછી હું પણ શી રીતે હોઈ શકું ? એકી સાથે તમારા આટલા બધા સવાલોના જવાબ મારાથી શી રીતે આપી શકાય ? એક પછી એક હું તમને બધી વાતો કહી સાંભળાવું છું. કિશોરસિંહની જે દશા થઈ છે, એ તો તમે આનંદપૂરમાં જે સાંભળી હશે ! ત્યાર પછી જે કાંઈ થયું છે, તે તમે ધામે ધામે જાણી શકશો ! પ્રપંચના પાસા પોખાર પડ્યા છે, મહાવીરે મારાપર પુષ્કળ ઉપકાર કર્યો છે ! એ અત્યાર સુધી અહીંજ હતો. હજી હમણાંજ બહાર ગયો છે. જો થોડીવાર પહેલાંજ તમે અહીં આવી પહોંચ્યા હોત, તો તેની મુલાકાત કરી શકત. મેં તેને એક ખાસ જરૂરના કામ પ્રસંગે મોકલ્યો છે. થોડીવારમાંજ એ પાછો આવી પહોંચશે. ”

દોલતસિંહે કહ્યું:—“ મહાવીરના હાથે તો ઘણું ઉત્તમ કામ થયું છે ! ખરેખર મહાવીર તો મહા વીર પુરુષજ છે. આપણે આપણાં સૌભાગ્યથી જ એને આપણા પક્ષમાં મેળવી શક્યા છીએ. મને આશા છે કે, એ મહાવીરજ આપણાં સર્વ કાર્યોમાં આપણને અત્યંત સહાય-ભૂત થઈ પડશે. ”

“ ઘણું સારું થયું છે. પણ હવે હું મારો સંક્ષિત વૃત્તાંત કહું, તે સાંભળો. આનંદપૂરથી અહીં આવી મેં બીજે કોઈ પણ સ્થળે ન જતાં આ ભગ્ન ભવનમાં આવીનેજ આશ્રય લીધો હતો. ત્યાર પછી મહાવીર મને છુપા વેશમાં શોધતો શોધતો આ સ્થળે આવી ચઢ્યો હતો. કિશોરસિંહ આ શહેરમાં આવ્યો છે, એની અમો બન્નેને બે ત્રણ દિવસ સુધી તો કશી ખબર પણ પડી નહોતી, એથી અમોએ અમારા મનમાં ધાર્યું હતું કે, હજી સુધી એ આ શહેરમાં નહિ આવ્યો હોય ! ત્યાર પછી એક દિવસ રાત્રે ફરતા ફરતા મહાવીરે તેને એકાએક ખોળી કાઢ્યો, રસ્તામાં તેઓ બન્ને એક બીજાની સાથે ભેટી પડ્યા. પરંતુ કિશોરસિંહ મહાવીરને ગુપ્ત વેશમાં આવેલાં જોવાથી ઓળખી

શક્યો નહિ, મહાવીર મહા ચાલાક હોવાથી તરતજ તેને ઓળખી ગયો અને છુપી રીતે તેનો પિછો પકડીને તેની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો. કિશોરસિંહ છેવટે જ્યારે નવરત્ન દેવાલયમાં દાખલ થવા જતો હતો, એવામાં અચાનક મહાવીરે એના શરીરપર ધસી જઈને પોતાના ખૂની ખંજરથી એ દુષ્ટને ધાયલ કરી દીધો. પરંતુ કિશોર એ ખંજરના જખમથી મર્યો નહિ, બચી ગયો. ખરૂં છે, ભાઈ ? શયતાનના પ્રાણુ સહજમાંજ જતા નથી. કિશોરને મારવાના આપણે જેટલા જેટલા દાવો ખેંચ્યા છે, લગભગ તે બધા દાવો ખાલીજ ગયા છે. આનંદપૂરના અંધકૂપમાં રાખી તેના જીવનના નાશનો યત્ન કર્યો હતો, એ યત્ન પણ નિષ્ફળ નિવડ્યો હતો, સરદાર મહાવીરદ્વારા બખ્ખે ત્રણ ત્રણવાર સખ્ત ધાયલ થવા છતાં આત્મા બચી ગયો હતો અને આ છેવટની વેળાએ પણ એ હરામીને જખરો જખમ થવા છતાં કશી ધજા આવી નથી. મને તો લાગે છે કે, એ દુરાત્માએ કોઈ પૈશ્ચાતિક સિદ્ધિ સંપાદન કરી છે અને એ સિદ્ધિના યોગેજ તે વારંવાર નિસ્તાર મેળવી શકે છે. સુરંગપૂરના દેવાલયના દ્વાર પાસે ગુપ્તવેશમાં જઈ સરદાર મહાવીરે કિશોરસિંહના ગળામાં જે સમયે પોતાનું ખૂની ખંજર ઘોંચી ધાસ્યું, તે સમયે પણ શાંતિપ્રસાદે તેનાં ગળાને બરાબર પકડી રાખ્યું હતું, એથી મહાવીરનું ખંજર સારી અસર કરી શક્યું નહોતું, કિશોરના ગળાને ઠેઠ લગી વીંધી શક્યું નહોતું. દીવાન ! એ દુષ્ટ છોકરો કોણ જાણે કઈ અદૃશ્ય શક્તિની સહાયતાથી બચી ગયો હતો. ત્રણ અઠવાડિયાં સૂધી લગભગ એ બિમારીના બીછાનાવશ રહ્યો હતો એ ખરૂં; છતાં હજીસુધી એના જીવનને કોઈ પણ નુકસાન થવા પામ્યું નથી, મારી ધારણા મૂજબ હજી એ પાપાત્મા બંડારી મહારાજના દેવાલયમાંજ છુપાઈ રહ્યો છે. પણ એથી હું નિરાશ થયો નથી. એના જીવનને નષ્ટ કરવા માટે મેં પણ પ્રયત્નો જાળ બરાબર બિજવી દીધો છે. સરદાર મહાવીર એના મૃત્યુ માટે ચમત્કૃતની પેઠે વાટ જોતો ઉભો છે. જે વખત જાય છે, તે વખતમાં કિશોરનું મસ્તક કપાવાની ઘડીઓ ગણાય છે. કદાચ દેવયોગે મહાવીરના ખંજરદ્વારા એનું મૃત્યુ નહિ નિર્ભાયલું હોય તો પણ તે હવે આ દુનિયામાં ઝાઝા દિવસ રહી શકશે નહિ. છેવટે નવીન મંત્રિ સભાના સભાસદોદ્વારા ફાંસીના લાકડાંપર લટકાવે તે પણ એ પામર બિમારી છોકરાને સર્વજન સમક્ષ પોતાના અમૂલ્ય

જીવનને ગુમાવવું પડશે. હવે એની ચિંતા કરવાનું કાંઈ કારણજ નથી.”

હવે રાજ ભૂપસિંહે મનનું કપાટ ખોલી નાખ્યું, અંતરપર છવાયેલા કપટના આવરણને દૂર ફેંકી દીધું. રાજપ્રતિનિધિઓ સાથેની મુલાકાત, કિશોરસિંહના જીવનને નાશુદ્ધ કરવાના બંદોબસ્તની બંધી વાત, રાજ કરુણસિંહનો અંગીકાર, મહાવીર સાથેની મંત્રણા, આદિ સમસ્ત વૃત્તાંત તેણે પોતાના પરમપ્રિય દીવાનની પાસે ધીમે ધીમે પ્રાંટ કરી કહી સંભળાવ્યો.

એ સર્વ બયાનક કાવાદાવાથી ભરેલી બચાવહ વાતો સાંભળીને કારસ્થાનપટ્ટ કુટિલ-કુચિત્ર કુખુદ્ધિ દુષ્ટ દીવાન દોલતસિંહના આનંદની સીમાજ ન રહી. સાથે રાજ ભૂપસિંહના હાથમાં તાળી દબતે મદા પ્રસન્નતાથી દીવાન ખોલી ઉઠ્યોઃ—“બસ, પાસા પોખાર ! બેડો પાર ! બેડો પાર ! ચિંતા નહિ, રાજન, ચિંતા નહિ, હવે આપના મનની મુરાદ જરૂર ખર આવશે. ચારે બાજુએથી અત્યારે આપણને ખુશખબર સંભળાય છે, આપણી ફતેહના ડંકાનો અવાજ સ્પષ્ટ રીતે મારા કાન સાથે અથડાય છે ! કોણ કહે છે કે, દુનિયામાં દગાનો જય નથી ! જે કોઈ એવું કહે છે, તે મૂર્ખ છે, ખુદ્દિહીન છે, બિલકુલ ગમાર છે. દગાથી શું નથી થયું ? કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં બીજમ અને દ્રોણનો પાત કરાવી દગાથી શ્રીકૃષ્ણે શું નથી કર્યું ? સમસ્ત કર્યું છે. યુધિષ્ઠરના પક્ષનો વિજય કરાવ્યો છે. નંદવંશનો નાશ કરવામાં ચાણક્યે કયાં દગાનો આશ્રય લીધો નથી ? અલખત લીધો છે. જે કોઈ દગાખાજના સુપરિણામથી વંચિત છે, જેમને દગાખાજ કરતાં આવડતી નથી, તેઓ સર્વ કેવળ કાપુરુષોજ છે. અને એ કાપુરુષતાના યોગેજ તેઓ સર્વ દગાની નિંદા કરે છે. મહારાજ ગ્રહદેવતાઓ આપણાપર સંપૂર્ણ સુપ્રસન્ન છે, હવે આપણને કશો પણ ભય નથી. ખરેખર આપણાં મસ્તકપર અહર્નિશ છવાઈ રહેતાં આપત્તિનાં કાળાં વાદળાં દૂર થયાં છે, આપણું ભાગ્યાદાશ સર્વથા સ્વચ્છ કિંવા પરિષ્કૃત થઈ ગયું છે. દીવાની અંધ-કૂપમાં સડી સડીને મરશે, કિશોરસિંહ ફાંસીના લાકડાંપર ઝૂલશે, રણધીરસિંહરાય તથા વરુણસિંહ પણ નવીન રાજસત્તાની દંડાગ્રાથી જલ્લાદના તીક્ષ્ણ-તીવ્ર કુદારોથી મરણને શરણ થશે. બંધી બાજુ-એથી દુસ્મનો નાશુદ્ધ થઈ જશે. આપણા સૌભાગ્યના દિવસો પુનઃ પાછા આસ્થા આવ્યા છે. હવે આપણે કરવાનું શું પ્રયોજન છે ? મહારાજ ! ચિંતા ન કરો. નિશ્ચિંત રહો. આપનો આ વહાદાર દીવાન

આપને કશી પણ ધન આવવા દેશે નહિ. ”

રાજા ભૂપસિંહે દીવાનનાં વાક્યોનો પ્રતિધ્વનિ કરીને કહ્યું કે:-
“કાણુ ડરે છે ? કોનો ભય છે ? દીવાન ! રાજા ભૂપસિંહ કદાપિ ડર્યો નથી, ડરવાનો પણ નથી. મને મારું હૃદય હવે વારંવાર વિનયી થવાનો ઉત્સાહ આપી રહ્યું છે, મારા મનમાં સંપૂર્ણ આશા બંધાઈ ગઈ છે. આજ સૂઝી આપણા ભાગ્યાકાશમાં જે વિપત્તિનાં ધનધોર વાદળાં ઘેરાઈ ગયાં હતાં, તે હવે ખિલકુલ સાફ થઈ જવા આબ્યાં છે. દીવાની ગઈ, કિશોર ગયો, રણધીરસિંહ ગયો, વરુણસિંહ ગયો, સમસ્ત શત્રુકુળ નિર્મૂળ થયું. હવે હું રણધીરસિંહરાયની કન્યા સાથે લગ્ન કરી સંસારનાં અતુલ સુખનો લ્હાવો લઈશ, મોજમજા ઉડાવીશ, ગાનતાનમાં ગુસ્તાન રહીશ અને જિમરની સમગ્રી ઉમેદોને ખર લાવીશ.”

“આ શું ? ” વિસ્મય પ્રકટ કરી દીવાન દોલતસિંહે પૂછ્યું:-
“આ શું ? આપની આ ધારણા શી રીતે પાર પડશે ? મહાવીરને સુશીલા સમર્પણ કરવાની આપે પાકી કમ્બોલાત કરી છે, દસ્તાવેજ પણ લખી આપ્યો છે, તો પછી શું એ કમ્બોલાત અને દસ્તાવેજ વગેરે બધું રદ થશે ? મહાવીરને પણ આપ દગો દેશો ? મહારાજા ! મારાથી તો આપના મનનો આશય કોઈપણ રીતે સમજી શકાતો નથી. શું મહાવીર સુશીલાને આપની મહારાણી થવા દેશે ખરો કે ? ”

ઘણા હાસ્ય દરીને રાજા ભૂપસિંહે કહ્યું:-“એમાં શી મોટી ધાડ મારવાની હતી ? મહાવીર જેવા એક સૂર્યની આંખમાં ધૂળ નાખતાં મને શી વાર લાગવાની હતી ? દીવાન ! શું તમે મને છેક બેવકૂફ કે દીવાનો ધારો છો ? લૂટારાના હાથમાં સુશીલા જેવી સ્વર્ગીય સુંદરીને હું સમર્પણ કરીશ ? શું મારા મનોમંદિરની મહારાણીને હું એક ગમાર લૂટારાના હાથમાં સોંપીશ ? તમને શું એ વાત પર વિશ્વાસ આવે છે ? દીવાન ! સ્વપ્નમાં પણ એવો વિચાર લાવશો નહિ, રાજા ભૂપસિંહ જીવ જતાં સૂઝી પણ સુશીલાને છોડી શકશે નહિ. સુશીલા મારા હૃદયની રાણી થશે, તે કદાપિ અન્યના અધિકારમાં જશે નહિ, મારે આ સર્વ કુટિલ કારસ્થાનો શા માટે કરવા પડ્યાં છે, એ શું તમો નથી જાણતા ? કેવળ એ સ્વર્ગની દેવી સુશીલાને સંપાદન કરવા માટેજ. કિશોરસિંહની કતલ કરવાની, રણધીરસિંહરાયનો વિનાશ કરવાની અને વરુણસિંહને મૃત્યુને સ્વાધીન કરવાની હું જે કોશિશ કરી રહ્યો છું, તે સર્વનું સર્વથી પ્રધાન કારણ કેવળ સુશીલા-

સુંદરીને મારી અર્ધાંગના કરવા સિવાય બીજું એક પણ નથી. સુશીલાને માટે કદાચ મારે મારા રાજ્યને ગુમાવવું પડશે, મારી કાયાનું પતન કરવું પડશે, તો તે સર્વ હું લેશ્વમાત્ર પણ વિચલિત થયા વિના કરીશ; પરંતુ મહાવીરને એ મેધિર્ રત્ન નહિ સોંપું તે નહિજ સોંપું !”

“શું ખરેખર હું દીવાનોજ છું ! ના—ના, દીવાનોજ ! એ તમારી એક ખોટી બ્રમણાજ છે ! મહાવીર જેવો એક સાધારણ લૂંટારો સુશીલાના પાણિગ્રહણની લાલસા ધરાવે છે, એ તેની મૂર્ખતાનેજ તે સ્પષ્ટ રીતે સાબીત કરી આપે છે. વામન હોમને ચંદ્રનો સ્પર્શ કરવાની અભિલાષા કરવી, એ જેવી રીતે અશક્ય છે, તેવીજ રીતે મહાવીરને માટે સુશીલા પણ સર્વથા અપ્રાપ્ય છે. મહાવીર રણધીર-સિંહરાયની કન્યા માટે દીવાનો બની ગયો છે, રિપુના વેરની વસુ-લાત કરવા માટે કુન્ભત્ત થઇ પડ્યો છે, તેથી શું તેના હાથમાં સુશીલા જશે ? કદાપિ નહિ. સારાસારના વિચારથી વંચિત થયેલો, મરણીયો થઇ પડેલો પહાડી જંગલી ગમાર મહાવીર પવિત્ર પ્રણય-ના રહસ્યને શી રીતે સમજી શકે ? સામાન્ય સરોવરમાં વિચરતું એક જળચર પ્રાણી સીમાહીન સમુદ્રના જળમાં જવાથી જેવી રીતે વિષમ સ્થિતિમાં આવી પડે છે, તેવીજ રીતે મહાવીરની પણ સુશીલાના સમાગમમાં આવવાથી મહા વિષમ સ્થિતિ થઇ પડશે. મહાવીર અને સુશીલાની સરખામણી પણ શી રીતે થઇ શકે ? સુશીલા સૈન્દર્યની અધીશ્વરી છે, મહાવીર કાગો કુરુપ છે. સુશીલાના અંગેઅંગમાં અનં-અનો વાસ છે, સુશીલાનું સર્વાંગ લાવણ્યથી ભરપૂર છે, ત્યારે મહા-વીર મહા મૂર્ખશિરોમણિ છે. પ્રણયના ગંભીર ભેદને એ પામર પશુ જાણતો પણ નથી. દીવાન ! મારા મનમાં ને મનમાંજ મેં જે ધારી રાખ્યું છે, તે અંતે અવશ્ય સત્ય થઇ પડશે; મને એ વિષયમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે; મહાવીરને લાલચ આપી આપણા પક્ષમાં લીધો છે, લોભ દેખાડીને ભૂલમાં ભમાવ્યો છે, એ બધું શું તમે નથી જાણતા ? આપણે આપણું કામ પતાવી લેવાનીજ ખાસ જરૂર છે. મહાવીરને હાથમાં રાખી, આપણી અસન્ન મતલબને હાંસિલ કર્યા પછી તરતજ તે દુષ્ટને પણ ફાંસીનાં લાકડાંપર લટકાવવાની હું કોશિશ કરીશ, દીવાન ! તમે મને છેક મૂર્ખ ન ધારશો ! સ્વાર્થ વિનાનું હું એક પણ કાર્ય કરતો નથી. મારા પ્રત્યેક કાર્યમાં સ્વાર્થનું પ્રમાણ સોજો

સોળ આના રહેલું હોય છે. મારી મનોભાવના મહાવીરને કબ્જે કરી છળ, બળ, કળ કે કપટથી સુંદરીશિરોમણિ સુશીલાને મારે હસ્તક કરવાની છે. બસ, એ ઈચ્છા પૂર્ણ થતાંની સાથેજ મહાવીરનું શરીર આ દુનિયામાંથી સદાને માટે નાબૂદ થવાનું છે. જ્યારે મારી અને તમારી તીક્ષ્ણ બુદ્ધિનો સંયોગ થયો છે અને એના દ્વારા જે કાર્યનું અનુષ્ઠાન થયું છે, ત્યારે હવે મને સંપૂર્ણ આશ્વા રહે છે કે, આપણું એ કાર્ય અવશ્યને અવશ્ય ફળીભૂત થશે. આ બધી મારા મનની વાતો હવે તો તમારા સમજવામાં આવીને, દીવાન દોલતસિંહ ? હું જે કંઈ કહું છું, એ બધું તમારા માનવામાં આવે છે ખરું કે નહિ ? પ્રતિનિધિઓની સાથે મારી આવીજ સલાહ થઈ છે, તેઓ પણ એ સલાહમાં સમ્મત થયા છે, મહાવીરનું મૃત્યુ કરવાની તેમની સર્વેની પણ પ્રખળ ઈચ્છા છે. વળી તેમણે એમ પણ સ્વીકાર્યું છે કે, રાજ રણધીરસિંહરાયને ફાંસીની સજા મળ્યા પછી તરતજ, મને તેની કન્યા સુશીલાના સંરક્ષકની પદવી પ્રાપ્ત થશે. સુશીલાની સર્વ સંપત્તિ મારા હાથમાં આવશે. રણધીરસિંહરાયનાં ધરખાર, જર-જમીન, માલમિલકત, નાની મોટી જમીનદારી આદિ સર્વ સુશીલાને મળશે અને સુશીલાની સંભાળનો ભાર મારા હાથમાં સોંપાશે. સુશીલા તો કેવળ મારા હાથનું રમકડુંજ બની જશે. આ બધી વાતો તમને પસંદ પડે છે કે નહિ દીવાન દોલસિંહ ? રણધીરસિંહરાયની એટલી મોટી સંપત્તિ મારી વિશાળ સંપત્તિની સાથે મળવાથી હું કેવો મોટો માણસ થઈ પડીશ. આનંદપૂર અને શંકરપૂર ઉભય પ્રદેશોના અધિશ્વર તરીકે મારી નામના દેશવિદેશમાં વિસ્તરી જશે. સુરંગપૂરની મંત્રિસભાના સર્વ સભાસદો મારી મૈત્રિની અભિલાષા ધરાવશે અને ભવિષ્યમાં આખો બંગદેશ પણ મારા અધિકારમાં આવી જશે. દીવાન, આ શું ઓછી સૌભાગ્યની વાત છે ? એમ થવાથી મારા ઐશ્વર્યની સીમા રહેશે નહિ, પ્રતાપનો અવધિ રહેશે નહિ, સુખની પણ મર્યાદા રહેશે નહિ. સર્વ રાજધિરાજો પણ ક્ષમા ક્ષમાના પોકારો કરતા મારી ચરણ સેવા માટે આતુરતા દર્શાવશે. સુશીલા રાજરાણી થશે, રાજ ભુવસિંહ એ રાજરાણીના હૃદયનો રાજધિરાજ થશે. મને મારા ભવિષ્યના દિવસો અત્યંત સુખમય ભાસે છે. જે કારસ્થાનકળાની સહાયતાથી હું આનંદપૂરનું રાજ્ય મેળવી શક્યો છું, એજ કળાથી એક દિવસ આખા હિન્દુસ્તાનની રાજસત્તાને પણ હું મારે

હસ્તક કરી શકીશ. પુરુષ પ્રયત્નથી શું નથી થતું? રાજ્યને અને પ્રપંચને છેક નિકટનો સંબંધ છે, પ્રપંચ વિના રાજ્યતંત્ર ચાલી શકતું નથી. દુનિયાના દરેક દેશના ઇતિહાસનું અવલોકન કરતાં સ્પષ્ટ સમજાઈ આવે છે કે, પ્રપંચનોજ વિજય છે, પ્રપંચથીજ મોટાં મોટાં રાજ્યોની સ્થાપના થઈ છે. દીવાન ! આ સર્વ કાર્યોમાં જો હું ફળીભૂત થઈશ, તો તમારા ઉપકારનો બદલો પણ બરાબર વાળી આપીશ. મારા સિંહાસનની જમણી બાજુપર એસાડી તમારી સલાહ મૂજબ જ મારું રાજ્યતંત્ર ચલાવીશ. વળી જો કદાચ તમારી રાજ્ય થવાની ઇચ્છા હશે. તો રણધીરસિંહરાયની શંકરપૂરની જગીર તમોનેજ સુપ્રત કરીશ. તમો શંકરપૂરના રાજ્ય થશો અને મારા ખાસ સલાહકાર તરીકે રહીને મારા રાજ્યને પણ ચલાવી શકશો. મને તમો છેક કૃતદ્ધન ન સમજતા હું મારું બહું ઇચ્છનારતું બહું કર્યા વિના રહું તેવો નથી, એ તમે ખાત્રીપૂર્વક માની લેજો.”

કાંઈક આનંદ, કાંઈક સંદેહ તથા કાંઈક ભયસહિત દીવાન દોલતસિંહે કહ્યું:—“ મહારાજ ! આપની આ સર્વ ધારણાઓ સિદ્ધ થાય, એવોજ જો કે મારા મનનો આશીર્વાદ છે; છતાં પણ હું આપને એટલું તો અવશ્ય કહી શકું છું કે, મનુષ્ય પોતાની પ્રત્યેક ધારણામાં કદાપિ ફળીભૂત થઈ શકતું નથી. માનવજીવન વિવિધ વિપત્તિઓથી ઘેરાયલું છે. આપને મારો માત્ર એટલોજ ઉપદેશ છે કે, આ સર્વ કાર્ય આપ ખૂબ સાવચેતીથી કરજો. કદાચ આપના શિરપર કાંઈક આપત્તિ ન આવી પડે એ ખાસ સંભાળ રાખજો. પાપનો પ્રશ્ન લગ્ન કોઈ પણ કાર્યનું અનુષ્ઠાન કરનાર મનુષ્ય પ્રથમ તો ઉન્નતિના શૃંગપર આરૂઢ થઈ શકે છે, પરંતુ પાછળથી એજ પાપના મહા ભયાનક જંતુઓ માનવહૃદયને ફેલી ખાય છે. મહાવીર મહા કુશળ પુરુષ છે. પ્રપંચ વિદ્યામાં પણ એ આપનાથી પરાજિત થાય તેવો નથી. તેના જેવો ડંસીક્ષો માણસ મેં બીજો એક પણ જોયો નથી. એ દુષ્ટ જો કદાચ આપના આ કાતિલ મનોભાવને જાણી જશે, તો આપનું મૃત્યુ ઉપજાવ્યા વિના રહેશે નહિ. આશા બંધ થવાથી મહાવીર તથા તેનું મંડળ ઉલટું અધિક ભયંકર થઈ પડશે. ભયંકર પ્રતિહિંસાનો ભયંકર પાવક સળગાવી મૂકશે. એ સર્વ લોકો મહા ભયંકર છે. કિશોરનું કાસળ કાઢવા તથા સુશીલાનું હરણ કરવા માટે એ લોકોએ કેવી તનતોડ કોશિશ કરી હતી, એ તો આપના સ્મરણમાંજ હશે. મહારાજ !

સીધા-સરળ-સાદા અને બલા માણસોની સાથે દગાબાજી કરવાથી કશી ઇજા આવતી નથી; પરંતુ દગાબાજ, ફટ, પાખંડી પુરુષોની સાથે પ્રપંચ ખેલવાથી હમેશાં પરિણામ ધણું બયાનક જ આવે છે. આપ બુદ્ધિમાન અને વિચારશીલ પુરુષ હોવાથી આ સર્વ વાતોને ધણી સારી રીતે સમજી શકો તેમ છે. ”

“ બહેને બયંકર હોય, એ રાક્ષસી લૂટારાનું મહામંડળ ! મને એમનો શો ભય છે ? એમનાથી મને શી હાનિ કરી શકાય તેમ છે ? ” ગંભીર વદને ગર્વસહિત રાજા ભૂપસિંહે કહ્યું:—“બહેને બયંકર હોય એ રાક્ષસી લૂટારાનું મહામંડળ મને એમનો શો ભય છે ! એમનાથી મને શી હાનિ કરી શકાય તેમ છે ? દીવાન ! દુનિયામાં હું કોઈનાથી પણ ડરતો નથી. મારી પાસે સર્વ બયંકરમાં બયંકર મૂર્તિને પહોંચી વળવાનું સાધન તૈયાર છે, હું સર્વ પ્રકારની બયંકરતાને ક્ષણ માત્રમાં રસાતળમાં મૂકી શકું તેમ છું. જ્યારે વખત આવશે, સમજ્યા દોલતસિંહ, જ્યારે વખત આવશે, ત્યારે તમે જોઈ શકશો કે, રાજા ભૂપસિંહ કેવો પરાક્રમી પુરુષ છે, પાપના પ્રશ્નથી કેવો વિજયવંત થઈ શક્યો છે. દુનિયા પુણ્યની પૂજારી છે, હું પાપનો સંગી છું. પાપથીજ વિજય મેળવવા ઇચ્છું છું. મારી ઉન્નતિના સધળા રસ્તા એક દિવસે ને એક દિવસે સાફ થઈ જશે, એક પણ કંટક રહેવા પામશે નહિ. પ્રથમ સાંભળો, સુશીલાની વાત. સુશીલા પરમ ભાગ્યવતી ભામિની થઈને આનંદપૂરની રાજરાણી થશે. રાજમુકુટને મરતક-પર ધારણ કરશે. એના કરતાં ખીજે સૌભાગ્યનો વિષય એને માટે ખીજે કયો છે ? સુશીલાના મનની વાર્તા મારા જાણવામાં આવી ગઈ છે, મારા પરજ તેનું સોળ આના મન છે, મનેજ એ તન-મનથી ચાહે છે, મારી અર્ધાંગના થવા માટેજ એનું મન રાત્રિદિવસ ઉત્કંઠિત રહે છે. હું જો અનુચ્છ કરીને તેની સાથે લગ્ન કરીશ, તો સુશીલા તેથી કરીને રાજરાણી થશે, મનમાં ને મનમાંજ અત્યંત આદરદાયક થશે. સુશીલા મારી થશે, એ વિષયમાં તો જાણે હવે કશો પણ સંદેહજ નથી. ”

“ સુશીલા જેવી એક સુરસુંદરીને કિશોર જેવો એક નાલાયક કૂતરો પોતાની પ્રેમ ભાગિની કરવાની ઇચ્છા ધરાવતો હતો, પરંતુ સુશીલાએ અત્યંત તિરસ્કાર કરીને તેની તે અભિલાષાનો અનાદર કર્યો હતો, તેની પ્રણય વાચનાને સર્વથા અપ્રાહ્ય કરી હતી. ક્યાં

રસતાનો રઝળતો રખડતો, માતાપિતાના પત્તા વિનાનો તુચ્છ કિશોર-સિંહ અને ક્યાં અતુલ સંપત્તિની સ્વામિની સુશીલા ? શું એમની બન્નેની તુલના થઈ શકે ખરી કે ? કદાપિ નહિ. કિશોર સુશીલાના ચરણની રજ સમાન છે, કિશોર સુશીલાનો “દાસાનુદાસ” થવા યોગ્ય છે. એમની બન્નેની વચ્ચે આકાશ પાતાળનું અંતર રહેલું છે. સુશીલા જીવ જતાં સુધી પણ કિશોરને પોતાનો પ્રેમભાજન કરી શકે તેમ નથી, આ સર્વ વાતોને તો તમે સારી રીતે જાણો છો, એથીજ હું તમોને નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકું છું કે, સુશીલા મારીજ થશે, મારીજ હૃદયરાણી થશે. ”

“ હવે મહાવીરની વાત કરું છું. એ ગમાર જંગલીની આંખમાં ધૂળ નાખતાં મને એક લાગતો પણ વિલંબ લાગશે નહિ. મહાવીરને હું રૂપિયા આપીશ. એ રૂપિયાનો ગુલામ છે. રૂપિયાની આગળ એને સ્વર્ગની અપ્સરાનું પણ કરું મૂલ્ય નથી. લક્ષ્મીના લાલચુને વશ કરતાં કેટલીક વાર લાગે ? લેશ માત્ર પણ નહિ. મહાવીરને મન માન્યા રૂપિયા મળવાથી સુશીલાના સન્મોહને એ દુષ્ટ ત્યાગી દેશે ! શું એ લક્ષ્મીનો કીડો સુશીલાના સૌન્દર્યનું મૂલ્ય આંકી શકે ખરો કે ? કદાપિ નહિ—દીવાનજી એ પામર પશુને મ્હોં માઝ્યા રૂપિયા આપીશ, છળ, બળ કે કળથી એનું મન મનાવીશ, એટલે સુશીલા સહ-જમાંજ મારી થઈ શકશે. વળી તમે જાણો છો કે એ બન્ને બાધ-ઓને ખુશી કરવા એ તો છેક સહેલામાં સહેલી વાત છે. સુરંગપૂરના સર્વ નવીન રાજમંત્રીઓની સાથે મારી ખાસ મિત્રતા બંધાઈ ગઈ છે, એ લોકો હું જેમ કરું તેમ કરવાને તૈયાર છે, એથી એમને બલામણુ કરી મહાવીર તથા તેના સહોદર રણવીરને મોટા મોટા ઇલકાઓ અપાવી શકું તેમ છું. માનવંતા ઇલકાઓ મળવાથી એ બન્ને બંધુઓ રાજ રાજ થઈ જાય તેમ છે. દીવાન મને એ લોકોનો તો કશો પણ ભયજ નથી. હું જેમ નચાવું, તેમ નાચવાને એ લોકો ઉભે પડે તૈયાર છે. સુશીલા ન મળવાથી, એમને કશો પણ અફસોસ થાય તેમ નથી; કશો પણ રોષ આવે તેમ નથી. ”

દીવાન દોલતસિંહ રાજના ઉત્તરનો પ્રતિવાદ કરવા ઇચ્છતો હતો, પરંતુ એવામાં એકાએક ગુમહારપર આસ્તે આસ્તે ત્રણવાર આઘાત થતો સંભળાયો. બુપસિંહ મહારાજે આસ્તે આસ્તે બહાર આવીને એકદમ દરવાજાને ખેંચી નાખ્યો. મહાવીર અંદર દાખલ થયો.

ફરીવાર દરવાજો ખંધ કરી તેઓ બન્ને જણા એકદમ એ ગુપ્તગૃહમાં પાછા આવી પહોંચ્યા. ચાલતાં ચાલતાં વિજયસૂચક વિકટ હાસ્યની સાથે મહાવીર કહેવા લાગ્યો કે:-“શાખાશ મહારાજ ! શાખાશ ! બધી બાબતમાં કલ્યાણનાં ચિન્હો જણાવા માંડ્યાં છે ! બધી બાબતોએથી ખુશખબર મળવા માંડ્યા છે ! આપના કહેવા મુજબ કિશોરના કાર-સ્થાની કાગળને હાથ કરી લાવ્યો છું.”

આમ કહેતાં કહેતાં તેણે તરતજ એક મોટા પરખીડિયામાં બીડેલો કાગળ ખીસામાંથી બહાર કાઢીને હાંફતાં હાંફતાં રાજા ભૂપ-સિંહના હાથમાં આપ્યો. રાજા ભૂપસિંહ તરતજ પરખીડિયું ફાડી એમાંના પત્રના અક્ષરોને બરાબર તપાસીને જોવા લાગ્યો. દીવાન દોલતસિંહને જોઈને દસ્યુ સરદાર મહાવીર આનંદે બોલી ઊઠ્યો:-
“અરે, આ શું દીવાનજી આવી પહોંચ્યા ? ક્યારે આવ્યા ? કેમ, તબીયત તો મજબૂત છે ને ? સાંઝે થયું, સાંઝે થયું, કે સવેળા આપ આવી પહોંચ્યા. અમો અત્યાર સુધી આપના આવવાની વાટ જોતાજ બેઠા હતા. સાંઝે થયું, સાંઝે થયું.”

પત્ર વાંચતાં વાંચતાં ચંચળભાવે રાજા ભૂપસિંહે કહ્યું:-“તમે અહીંથી બહાર ગયા પછી, તરતજ દીવાનજી આવી પહોંચ્યા છે. હવે આપણે ચિંતા કરવાનું કાંઈ કારણ નથી.”

પુનઃ કાંઈક વિચાર કરી રાજાએ કહ્યું:-“હા, ઠીક થયું ! જેવું હું ઇચ્છતો હતો, એવુંજ બરાબર આ પત્રમાં લખેલું છે. કેમકે, આ લખાણથી તો આપણે ધારેલું કાર્ય અવશ્ય કરી શકીએ તેમ છીએ. મૂર્ખના સરદાર કિશોરસિંહને એટલું પણ ભાન નથી કે, આ પત્ર તેનો પ્રાણહારક થઈ પડશે. જો તેમ ન હોત તો તે મંત્રિસભાના મહા માનવંતા સભાસદોને કદાપિ, ગમાર, મૂર્ખ, નવીન ધર્મનું ધર્તીંગ સ્થાપનારા, બદમાશીના આવરણથી પોતાના પાપને છૂપાવી રાખનારા, હીચકારા, દગાબાજ ઇત્યાદિ અયોગ્ય શબ્દો લખવાનું સાહસ કરે ખરે કે ? તે બેવકૂફ આ પત્રમાં એવા અનેક શબ્દો લખ્યા છે. રાજ્યના કર્તા હર્તા પ્રતિનિધિઓની વિરુદ્ધમાં આ સર્વ ગાળાગાળી બરેલા શબ્દોનો એ શ્વેતતાને પ્રયોગ કર્યો છે, બસ, એજ એના મોતનું મુખ્ય નિશાન છે, બહુ સાંઝે લખ્યું છે, આપણા લાભમાં સોજેસોજ આના આ લખાણ ખપ લાગે તેવું છે. બંડખોર તરીકે એ નાલાયક છોકરાને સાખીત કરવામાં હવે કેટલીકવાર લાગશે ? બેશમાત્ર પણ નહિ. કિશોરને એના મોતજ

બુલમાં બમાવીને આવો બયાનક પત્ર લખાવ્યો છે. હવે એ પાકો રાજ-
દ્રોહી ઠરી ચૂક્યો છે. વળી એ ઉપરાંત, આલારાજની ચોરી કરનાર
નવીન પ્રતિનિધિઓના હાથમાં રાજસત્તા આવવાથી બંગદેશમાં મહા
અંધાધુધી મચી ગઇ છે, દેશમાં ઠેકઠેકાણે અસંતોષ ફેલાઇ ગયો છે,
પ્રતિનિધિઓના સ્વેચ્છાચારથી પ્રજા ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારી રહી છે, બ-
વિધ્યમાં એ નવીન રાજસત્તા નષ્ટ થશે, સુરંગપૂરનું સિંહાસન સદાને
માટે લુપ્ત થશે, પ્રજામાં મહા બયાનક વિદ્રોહ મચી જશે, આવી રાજ-
દ્રોહી વાતો પણ એ બદમાસે અનેક લખી છે. રાજના નામપર અનેક
અધટિત આક્ષેપો કર્યા છે. આ સર્વ કારણોથી હવે એ સ્પષ્ટ રાજદ્રોહી
થયો છે. રાજદ્રોહની સજામાં એ દુષ્ટને કાગડા કૂતરાની પેઠે ધણીજ કડેડી
રીતે મરણને શરણ થવું પડશે. આપણે હવે બીજી કાંઇ પણ કોશિશ
કરવી પડશે નહિ. કિશોર પોતાની બિછાવેલી પ્રપંચજાળમાં પોતેજ
પકડાઇ ગયો છે, તેમાંથી તે હવે કદાપિ છૂટી શકશે નહિ. મહાવીર
સરદાર ! તમને શી શાઆશી આપું ? તમારી શી પ્રશંસા કરું ? તમને
શાઆશી આપવા યોગ્ય અથવા તમારી પ્રશંસા કરવા યોગ્ય શબ્દો પણ
મારા અભિધાનમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા નથી. ધન્ય છે ! ધન્ય છે !”

ઉત્સાહમાં ને ઉત્સાહમાં ઉતાવળથી પત્ર વાંચતાં વાંચતાં રાજ
ભૂપસિંહ આનંદાવેશમાં આવી વિકસિત નયને દષ્ટિપાત કરી ચંચળ-
તાથી બોલી ઊડ્યોઃ—“ ધન્ય છે, ધન્ય છે ! મહાવીર સરદાર, ધન્ય
છે ! તમોએ આજે ખરેખર અદ્વિતીય દક્ષતા દર્શાવી છે. પણ શી
રીતે તમોએ આ પત્ર પ્રાપ્ત કર્યો ? કોની પાસેથી પ્રાપ્ત કર્યો ? આમ
સહજમાંજ તમોને આવું મહત્ત્વ કાર્ય પૂરું કરી પાછા આવેલા જોઇને
મારા મનમાં અપાર આનંદ ઉત્પન્ન થયો છે. ”

પ્રશ્નની સાથેને સાથેજ રાજની આંખો પાછી પત્રના અક્ષરોપર
જઇ પડી. તે બરાબર એકાગ્ર દષ્ટિથીએ અક્ષરોનું અવલોકન કરવા
લાગ્યો. સરદાર મહાવીરે રાજના પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું કે;—
“ કિશોરસિંહનો પ્રિય મિત્ર પેલો શાંતિપ્રસાદજી આ પત્ર લઇને દેવી-
પૂર બહુ જતો હતો. અશ્વશાળામાં તે એક અશ્વ લેવા આવ્યો હતો.
એ વખતે હું તેની પાછળ પાછળ છૂપાઇને ચાલ્યો જતો હતો. અશ્વ-
શાળામાંથી અશ્વ લઇને બહાર નીકળ્યા પછી એક અંધારા મખારા-
વાળા રસ્તામાં લાગ જોઇને મેં તેને અશ્વપરથી નીચે ગબડાવી પાડ્યો
હતો, ત્યારપછી જ્યારે તે છોક્ર બેથુદ થઇ પડ્યો, ત્યારે મેં તેના

જામાનું ખીસું ફાડી આ પત્ર બહાર કાઢી લીધો હતો. વળી અમ્મ-
ખાળની સાથે એ દુરાત્માની રાજદ્રોહ સંબંધી જે કાંઈ વાતો થઈ
હતી, તે બંધી પણ મેં છુપાઈને બરાબર સાંભળી લીધી હતી.
મહારાજ ! શાંતિપ્રસાદ પણ કાંઈ કિશોરસિંહથી ગાંજ્યો નય તેવો
નથી. એ બદમાશ પણ મહા ચાલાક છે. ”

રાજા પત્ર વાંચતો હતો; તેની આંખો પત્ર તરફ હતી અને કાન
મહાવીરની વાત બણી હતા. પત્ર વાંચતાં વાંચતાં તેણે ફરીવાર પૂછ્યું
કે:—“ શાંતિપ્રસાદ ક્યાં છે ? એનું શું થયું ? ”

“ મરી ગયો છે. ” દંભસહિત મહાવીર સરદારે ઉત્તર આપ્યો:—
“ મરી ગયો છે. હું તેને મરણને શરણ કરી આવ્યો છું. લોડાપરથી
નીચે ગબડાવી પાડી, પથરવાળા રસ્તાપર ફેંકી મેં તેનાં સો વરસ
પૂરાં કરી નાખ્યાં છે. તેનું માથું ફૂટી ગયું છે, લોહી પણ પુષ્કળ
વહ્યું છે. આ વખતના જખ્મમાંથી જો એ કદાચ જીવતો ઉઠશે, તો
તેનો પુનર્જન્મ થયો છે, એમજ માની લેવું પડશે. પણ ફિકર નહિ.
એ બચતો હોય તો બચવા દો. આપણને એથી કશું પણ તુકસાન
થવાનું નથી. જે વસ્તુની આપણને ખાસ જરૂર હતી, તે વસ્તુ હાથ
લાગી ગઈ છે, એટલે હવે કાંઈ બચ જેવું નથી. એવા દસહજાર
શાંતિપ્રસાદ કદાચ એકઠા થઈને આવે, તો પણ આ મહાવીરને પહોંચી
શકે તેમ નથી. મહાવીર પાસે અત્યારે કંઈ વસ્તુનો અભાવ છે ? છળ
છે, બળ છે, અતુલ સાહસ પણ છે. તો પછી તેને બચ રાખવાનું
શું પ્રયોજન છે ? કાંઈજ નહિ. મહાવીર સદા સર્વદા નિશ્ચિંતજ છે.
મહાવીરના મદદગાર રાજા ભૂપસિંહ પણ નિર્ભય અને નિશ્ચિંત છે.
બસ, હવે કિશોરસિંહ, રણધીરસિંહ અને વરુણસિંહ ત્રણે જણાની
જિન્દગીના દહાડા પૂરા થવા આવ્યા છે. જે વખત જાય છે, તે
વખતમાં તેમનાં મુઠ્ઠાં ફાંસીનાં લાકડાંપર લટકે તેવો સંપૂર્ણ સંભવ છે. ”

“ બરાબર છે, મહાવીર સરદાર ! તમારું કહેવું બરાબર છે. ”
રાજા ભૂપસિંહે અત્યંત આનંદિત થઈ મહા ઉત્સાહસહિત કહ્યું:—
“ બરાબર છે, મહાવીર સરદાર ! તમારું કહેવું બરાબર છે, શાંતિપ્રસાદ
મર્યો હોય તો મરવા દો, જીવતો હોય તો જીવવા દો. એના જીવન
કિંવા મરણથી કશી પણ ક્ષતિ કે વૃદ્ધિ થવાની નથી ! બયાનક વિદ્રોહ
સમ્રાજ્ય સિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે. કિશોરસિંહનું કાવતું પકડાઈ ગયું છે.
રણધીરસિંહરાય પણ બચકર રાજદ્રોહી કરી ચૂક્યો છે. વરુણસિંહનું

તો પૂછવુંજ શું ? એ પણ પિતાની સાથે રાજદ્રોહના કામમાં મળેલો છે, એમ સ્પષ્ટ સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે. કિશોરસિંહ રણધીરસિંહરાયનો અનુદાસ છે, એટલે એની સાથે સાથે રણધીરસિંહરાય પણ આ મામલામાં સહજમાંજ સંડોવાઈ શકે તેમ છે. બસ પ્રપંચના પોષાર થયા છે, મનની મુરદ બર થવા આવી છે. આ શિકારી દાવમાં એકી સાથે ત્રણે જણા સપડાઈ શકે તેમ છે. આ પત્રથી સર્વ કાંઈ થઈ શકે તેમ છે.”

“ એમજ થશે. ” આનંદથી ઉન્મત થઈ દીવાન દોલતસિંહે કહ્યું:—“ એમજ થશે. કિશોરસિંહ આપ કહો : છો, તેમ રણધીરસિંહના અનના દુકડા ખાનારો ગુલામ છે, છતાં જુઓને, તેણે કેવો કુટિલ કાગળ લખ્યો છે ? શું પોતાના માલિકને રાજદ્રોહી કરતાં, એ દુષ્ટને માલિકની નહિ તો માલિકના અનની પણ શર્મ નહિ આવી હોય ? ધિક્કાર છે ! ધિક્કાર છે ! એવા ગુલામો આ દુનિયાના બોજ રૂપ છે. મારા બેટાનું સાહસ પણ કાંઈ જેવું તેવું છે ! માલિકને—અન-દાતાને ઉપદેશ આપવા બેસી ગયો છે, એ બે બદામનો ગુલામડો ! ઠીક છે, ‘ દુનિયા ઝૂકતી હય, ઝૂકાનેવાલા ચાહિયે ’ એ ઇન્સાફેજ તે હરામી બધાં કામો કરવા માંડ્યો છે ! એ દુષ્ટના આ કાગળથી બિચારા રણધીરસિંહનું માથું કપાશે, વરુણસિંહ માર્યો જશે, શંકરપૂરની જાગીર સ્વામીશ્રી થઈ શકે ! ઠીક છે, વાટ તો બરાબર ઘડાયો છે. ખુદ્દિ ચલાવવી તો આવીજ રીતે ! સર્પ મરી જાય અને લાકડી આબાદ રહી જાય ’ એવી રીતે કામ લેવામાં રાજધિરાજ ! આપની ખુદ્દિ ખરેખર અનુપમ કાર્ય કરે છે. મને આપની આવી ખુદ્દિમતાનો સ્વપ્નમાં પણ ખ્યાલ નહોતો. વાહ ! વાહ ! ચાલાકી તો અજબ ચલાવી છે ! એક બાણથી ત્રણ પંખી માર્યા જશે; એક પત્રથી ત્રણ જણાના પ્રાણ નષ્ટ થશે ! ”

કાંઈ એક પ્રકારની ચિંતા કરીને મહારાજે એકાએક જાણે કાંઈક નવીન મૂર્તિ ધારણ કરી લીધી. તેનું મુખ લાલચોળ થઈ ઉડ્યું. રાજાને સંબોધીને આજ્ઞાથી ગદગદ કંઠે દસ્યુ દલપતિ બોલી ઉઠ્યો:—“ જો-જો મહારાજ ! મારી સાથે કરેલી કબુલાતને બરાબર સ્મરણમાં રાખજો, બૂલી ન જશો. એ કબુલાતમાં કાંઈ પણ ફેરફાર ન થાય, એની ખાસ કાળજી રાખજો. હું એ મોહક મુખડાંવાળી નાણુક નખ-રાણી નારીને ચાહું છું, બસ, એનેજ મેળવવા માણું છું. છોકરીને

હાથ કરવા માટે મારો મિનનજ ભારી ગરમ થઇ પડ્યો છે. દુનિ-
યાના તમામ લોકો જેને-શું તેનું નામ-સાહુ સાંભરતું પણ નથી,
હા-હા, તેને તેઓ પ્યાર કહે છે, મહોબ્બત કહે છે, પ્રીતિ કહે છે,
એને તો હું બિસ્કુલ ગ્રહણ કરીશ નહિ. પ્રીતિ ખીતીની સાથે મારે
શું લાગે વળગે ? મહારાજ ! એ પ્રીતિ કેવી હશે ! ક્યાં રહેતી હશે !
એનો રંગ કેવો હશે ! કદ કેવું હશે ! કેટલી ઉંચી હશે ? એનો
બનાવનાર કોણ હશે ? આ બધી બેદી વાતોને તો હું સમજી પણ
શકતો નથી. પ્રીતિ-પ્રીતિ, પ્રેમ-પ્રેમ, મહોબ્બત મહોબ્બત કરી કરીને,
એના ને એનાજ વિચારો કરી કરીને જેમનાં માથાં ફરી જાય છે,
મ્હોંમાં પાણી છૂટી આવે છે, તેઓ સઘળા દીવાના છે, મૂર્ખ છે,
મોટા ગધેડા છે ! અમો તો એ પ્રીતિ કે પ્રેમ વગેરે કશું પણ જોયું
નથી, અરે, એને જાણતા કે સમજતા પણ નથી. પણ હા, અમારી
ધમ્મજી તો એ છોકરીને મેળવવાનીજ છે. એ ફાંકડી આંખોવાળી,
ગુલાબી ગાલોવાળી, કાળા કાળા વાળોવાળી નાળુક બદનવાળી છોક-
રીજ મારા મનની મહારાણી થાય, એવી મારી મનની મુખ્ય મુરાદ
છે. જે જે મહારાજ ! મારી સાથે કરેલી કબૂલાતનો ભંગ ન થાય,
છોકરીને માટે માફ મન બિસ્કુલ બગડી ગયું છે, બિસ્કુલ ખરાબ થઇ
ગયું છે.” આમ કહીને મહાવીર કાંઇક ઠંડો થયો.

“એ તો થશે ને થશેજ. જે કબૂલાત કરી છે, તે જરૂર ને
જરૂર પૂરી થશે. એ બાબતમાં તમે બિસ્કુલ ફિકર કરશો નહિ.
ભૂપસિંહ પોતાનું વચન કદી પણ ફરવા દેશે નહિ.” મહાવીરને
આવી વાત કહીને રાજ ભૂપસિંહે કહ્યું કે:-“પણ હવે એ બધી
વાતો ને જવા દો. હવે કિશોરસિંહને શી રીતે હાથ કરી શકાય.
એ કહો જોઇએ ? મારી ધારણા પ્રમાણે તો તેમના નામપર નવીન
રાજપ્રતિનિધિઓની પાસેથી ગિરફતારી પરવાનો બહાર કઢાવીને એકદમ
ગિરફતાર કરવા પડશે. કેમ ! શું કહો છો, દીવાન દોલતસિંહ !
આમ કરવું ઉચિત છે કે નહિ ?”

દીવાન દોલતસિંહે જવાબ આપ્યો:-“આ સલાહજ મને તો
ખરાબર ઉચિત લાગે છે.”

મહાવીર ગર્વની સાથે બોલી ઉઠ્યો:-“મને પણ એમજ લાગે
છે. આપણે એ કારસ્થાની કિશોરનો જે પત્ર હાથ કર્યો છે, એ
પરથીજ તે રાજદ્રોહી સિદ્ધ થઇ શકશે. એ સિવાય ખીજું કશું

પણ કરવું પડશે નહિ. કાગળમાં બધું સ્પષ્ટજ લખવામાં આવ્યું છે. નવીન રાજસત્તાને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવાના તથા રણધીરસિંહ રાયને હસ્તક રાજતંત્ર સોંપવાના કારસ્થાનભર્યા લખાણથીજ કિશોરસિંહ અપરાધી ઠરી ચૂક્યો છે અને એ અપરાધથીજ તે મરણને શરણ થઈ શકે તેમ છે.”

રાજ બૂપસિંહે કહ્યું—“બરાબર છે, બરાબર છે, હવે એવોજ બંદોબસ્ત કરવાની આવશ્યકતા છે, કિશોરસિંહ હવે પૂરેપૂરો આપણા પંખમાં આવી પડ્યો છે; તે કદાપિ તેમાંથી છટકી શકે તેમ નથી.”

દીવાન દોલતસિંહે કહ્યું—મહારાજ ! આપનું તથા સરદાર મહાવીરનું કહેવું બરાબર છે. પણ આમાં હવે વિલંબ કરવો ઉચિત નથી. ચાલો, આપણે રાજપ્રતિનિધિઓની પાસે જઈને તેમને કિશોરનો આ કારસ્થાની પત્ર બતાવીએ તથા તે સાથે તેને પકડવાનો ગિરફતારી પરવાનો પણ બહાર કઢાવીએ. જો હમણાં ને હમણાંજ ગિરફતારી પરવાનો બહાર કાઢાવવામાં નહિ આવે તો હરામખોરનો સરદાર કિશોરસિંહ ક્યાંક છટકી જશે અને આપણા મનની મનમાંજ રહી જશે. આવા કાર્યમાં વિલંબ કરવાથી હમેશાં એનું પરિણામ વિપરીતજ આવે છે.”

રાજ બૂપસિંહે કાંઈક વિચાર કરી કહ્યું—“દીવાનજી ! તમારી બુદ્ધિ ખરેખર અત્યંત તીક્ષ્ણ અને તીવ્ર છે, મને તમારી સલાહ ઘણીજ પસંદ પડી છે. હું પણ તમારી સલાહ પ્રમાણેજ કરવા માગું છું. જાઓ, તમે હમણાં ને હમણાંજ એનો ઘટતો બંદોબસ્ત કરો. પણ કેવળ એ દુરાત્મા કિશોરસિંહનેજ નહિ, પરંતુ તેના તે દુષ્ટ ગુપ્તચર બંડારી મહારાજને પણ કેદ કરવો પડશે. રાજદ્રોહી આસામીને ઘરમાં આશ્રય આપવો અથવા છૂપાવી રાખવો, એ કાંઈ જેવો તેવો સામાન્ય અપરાધ નથી ! રાજદરબારમાંથી જેને પકડી લાવવાની જાહેરાત બહાર પડી છે, બળવાના અપરાધથી જેનું મસ્તક કાપવાનો હુકમ બહાર પડી ગયો છે, એવા મોટા આસામીને ઘરની અંદર છૂપાવી રાખવો એ અવશ્ય રાજદ્રોહનો અપરાધજ ગંભીર શકાય તેમ છે. મારી ધારણા પ્રમાણે મન્નિસબાના સભાસદો કિશોરનાં કારસ્થાન સાથે બંડારી મહારાજને મળેલો જોઈને તેને યોગ્ય સજા કર્યા વિના રહેશે નહિ. બસ, હવે ગમે તે રીતે તેમને બન્નેને બંદિયાન કરવા પડશે. હું રાજમહાલયમાં જઈ છું, રાજમહારીને

મારી સાથે લઈ સત્વર પાછો આવું છું. દીવાન દોલતસિંહ, તમે મારી સાથે ચાલો, અને મહાવીર ! તમે, બાઈ થોડીવાર એ બંડારી મહારાજના ઘર પાસે પહેરો બરો. બન્ને પંખીઓ ઉડી ન જાય, એની ખાસ સંભાળ રાખજો. આ કામને પૂરું કરીને હું રાજમહાલ-યમાંથી સત્વર પાછો આપીશ અને ત્યાર પછી ખાસ મજલિસમાં આ પત્રને રજૂ કરીશ. રણુધીરસિંહરાય તથા વરુણસિંહ પિતા પુત્ર બન્નેના નામપર ગિરફતારી પરવાનો દસ્તખત કરીશ. ત્યાર પછી પરવાનો લઈને સૈન્ય સામન્તસહિત સત્રજા મળીને એકી સાથે રણુધીરસિંહ રાયનું શ્રાદ્ધ કરવા જઈશું. મહાવીર સરદાર અને દીવાન દોલતસિંહ ! તમે બન્ને મહા પુરુષોજ મારા ખાસ મદદગાર છો, તમારી મદદથીજ હું અત્યાર સુધી મારા પ્રત્યેક કાર્યમાં સફળતા સંપાદન કરી શક્યો છું. ભવિષ્યમાં જે મારા મનની ધારણા પાર પ્રકાશે તો હું અવશ્યને અવશ્ય તમારા બન્નેના ઉપકારનો બરાબર બદલો વાળી આપીશ. રાજા ભૂપસિંહને તમે છેક કૃતદન સમજશો નહિ; કદર વિનાનો કાફર ધારશો નહિ. મારાપર જે કોઈ મનુષ્યનો જરાપણ ઉપકાર થાય છે, તે ઉપકારનો બદલો વાળ્યા પછીજ મારા મનને નિરાંત થાય છે. બસ, ચાલો, હવે દીવાનજી આપણે આપણું કામ પતાવી આવીએ. મહાવીર ! તમે પણ તમેને સોંપેલા કામને પૂરું કરો. ”

સલાહ નક્કી થઈ. ઘરમાંનો દીવો હોલવી નાખીને તેઓ ત્રણે જણા જવલન્ત ઉત્સાહથી, પુલકિત દક્ષેવરથી અને ઉતાવળે પગથેથી તે ભગ્નગૃહમાંથી બહાર નીકળી પડ્યા. રાજા અને દીવાનજી રાજ મહાલય બહારી ગયા અને મહાવીર બંડારી મહારાજના દેવાલય તરફ ચાલ્યો ગયો.

અષ્ટમ પ્રસંગ

તપાસ

યો ધર્મે દાહિત દ્રુમં દવદ્વોન્મથનાતિ નીતિલતામ્ ।
 દંતીવેદુકલાંક્ષિભ્રાતિ કીર્તિં નૃણામ્ ॥
 સ્વાર્થે વાયુરિવાંબુદં વિઘટયત્યુલ્લાસયત્યાપદમ્ ।
 તૃષ્ણાં ધર્મદ્વોચિતઃ કૃતકપાલોપઃ સકોપઃ કથમ્ ॥

ભાવાર્થ:-“ જોજો કૃપાનો નાશ કર્યો છે એવો ક્રોધ ક્રોધ પશુ પ્રકારે યોગ્ય નથી, કારણ કે, જેમ દાવાનળ વૃક્ષને બાળે છે, તેમ ક્રોધ ધર્મને બાળીને ભસ્મ કરે છે, જેમ હાથી લતાને ઉપેડી નાખે છે, તેમ ક્રોધ નીતિને મૂળમાંથી ઉપેડી છેદી નાખે છે, જેમ રાહુ ચંદ્રની કળાને ક્લેશ પમાડે છે, તેમ ક્રોધ મનુષ્યોની કીર્તિને ક્લેશ લગાડે છે અર્થાત્ કીર્તિને એમ લગાડે છે, જેમ પવન પાણીનો નાશ કરે છે, તેમ ક્રોધ સ્વાર્થનો નાશ કરે છે, અને જેમ ગરમી તૃષ્ણાને વધારે છે, તેમ ક્રોધ આપત્તિને વધારે છે.”

ઉદ્દેગને સમયે મનનું ધારેલું કામ થવાથીજ મનને કાંઈક આરામ મળે છે. આશ્રમદાતા પ્રતિપાલક રણધીરસિંહરાય મહાશયને સાવધાન કરવાનો પત્ર લખીને કિશોરસિંહ પોતાના મનમાં કાંઈક આરામ મળેલો માનતો હતો, અને એ આરામને લીધે તે અત્યારે કાંઈક શાંત થઈને સૂઈ ગયો હતો. સદાશિવ બાટ અને બંડારી મહારાજ બીજા એક ઓરડામાં બેસીને ઇચ્છાનુસાર વાર્તાલાપ કરતા હતા. બાલિકા લલિતપ્રભા પોતાના દીવાનખાનામાં બેઠી બેઠી એક નાના રૂમાલપર ફૂલ બરી રહી હતી. એ સમયે તેનું મુખ જોવાથી જણાઈ આવતું હતું કે, કામકાજમાં તેનું મન બરાબર પડેવાયું નહોતું, ફૂલ ગુંથવાનું તેને બરાબર ગમતું નહોતું, બાલિકાનું મુખ જોજો ક્રોધ પશુ પ્રકારની ચિંતાનાં વાદળાંથી આવૃજાદિત થઈને ત્રિલુક શીકું પડી ગયું હતું. પશુ અત્યારે એ કામજા હૃદયની સરળ બાલાના હૃદયમાં શાથી ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ હતી વા? એની ચિંતાનું કારણ બીજું કયું પણ નહોતું. શાંતિપ્રસાદને માટેજ એ

ખચારી બાલિકા બહાવરી બની ગઇ હતી. શાંતિપ્રસાદ એવી જોર અંધારી રાત્રે પહાડી રસ્તા તરફ એકલો જ ચાલ્યો ગયો હતો, એથી જો કદાચ એના શિરપર કાંઈક અકસ્માત સંકટ આવી પડશે, તો એને કોણ બચાવશે? બાલિકા ધણું કરીને એકાગ્રમને આ વિષયની જ ચિંતા કરી રહી હતી. બાલિકાનું હૃદય સર્વથા સ્વરૂપ હતું, સંસારના કોઈ પણ વિકારે તે હૃદયમાં સંચાર કર્યો નહોતો; છતાં અત્યારે તેના મનમાં શાંતિપ્રસાદ સંબંધી અનેક ચિંતાઓ શા માટે ઉપજી આવી હતી? એનાં કારણો એક નહિ પણ અનેક છે. પ્રથમ તે શાંતિપ્રસાદનો સ્વભાવ જ એવો સુંદર હતો કે, તેને જોઈને સર્વના મનમાં તેના પ્રતિ શ્રદ્ધા ઉપજ્યા વિના રહે તેમ નહોતી, વળી બીજું કારણ એ હતું કે, શાંતિપ્રસાદનું રૂપ અત્યંત અનુપમ અને આકર્ષક હતું, એ રૂપની મોહની શક્તિએ, લલિતપ્રભાના હૃદયમાં પ્રણયના બીજ રોપી દીધાં હતાં. એ પ્રણયના પવિત્ર સ્મરણથી જ લલિતપ્રભાનું મન શાંતિપ્રસાદને માટે અત્યંત વ્યાકુળ બની ગયું હતું. પ્રેમ કિંવા પ્રીતિનો પ્રભાવ જ કાંઈક વિલક્ષણ છે. મનુષ્યના મનમાં પ્રવેશ કરી એ પ્રેમ તેને એટલું બધું ઉન્મત્ત બનાવી દે છે કે, તેને પોતાના પ્રેમી વિના આ વિશ્વની બીજી એક પણ વસ્તુપર રૂચિ ઉપજતી નથી. પ્રેમીની સાથે પ્રેમીની મુલાકાત થવાથી એ બંને પ્રેમીઓને જો આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે, એવો આનંદ ત્રિલોકમાં પણ મળી શકતો નથી. પ્રેમના સાગરમાં ડૂબેલાં પ્રેમીકો ડૂબવામાં જ આનંદ માને છે. લલિતપ્રભા શાંતિપ્રસાદના પ્રણય સાગરમાં ડૂબી હતી અને શાંતિપ્રસાદ લલિતપ્રભાના પ્રણયસાગરમાં ડૂબ્યો હતો, બંનેના હૃદયમાં કોઈ અદૃશ્ય શક્તિએ આવીને એકતાનો મહામંત્ર ગજવી મૂક્યો હતો. બંને એ મંત્રના પ્રભાવે એક બીજાની સાથે જ રહેવા ઇચ્છતાં હતાં. એવામાં એકાએક વિધિના વિધાનથી શાંતિપ્રસાદનો વિયોગ થતાં, લલિતપ્રભા નિરાશ બની ગઇ હતી અને એ નિરાશાથી ઉદ્ભવેલા વિચારોને જ અત્યારે તે પોતાના મનમાં તે મનમાં જ વ્યક્ત કરી રહી હતી. લગભગ એકાદ પ્રહર થયાં શાંતિપ્રસાદ બહાર ચાલ્યો ગયો હતો, અને રાત્રે પણ એ પાછો આવવાનો નહોતો. સદર દરવાજો અંદરથી બંધ થઈ ગયો હતો. એવામાં અચાનક કોઈ બાજુએ એકદમ ઉતાવળું આવીને દરવાજા પર ઉપરાસાપરી ધક્કા મારવા લાગ્યો.

આવનાર વ્યક્તિ કોણ છે અને અત્યારે આવી અંધારી રાત્રે શા કારણથી આવી છે, એ જાણવા માટે અત્યંત બેચેન થઈને બંડારી મહારાજ પોતાના બેઠકખાનામાંથી ઉઠીને એકદમ દરવાજે ઉઘાડવા માટે બહાર નીકળી આવ્યો. દરવાજાની છેક નજીકમાં આવી તેણે એક ક્ષણનો પણ વિલંબ ન કરતાં તરતજ દરવાજે ખોલી નાખ્યો. દરવાજે ખોલતાંની સાથેજ શાંતિપ્રસાદ એકદમ અંદર દોડી આવ્યો. કદાચ કાંઈક જરૂરની વસ્તુ ભૂલી ગયો હશે, એ લેવા માટે અત્યારે તે પાછો આવ્યો છે, હમણાંજ એ વસ્તુ લઈને તે ઘરમાંથી પાછો ફરશે, આમ ધારીને બંડારી મહારાજ દરવાજે ખંધ કર્યો નહિ તે બંને બારણાંને ખાલી અટકાવીને શાંતિપ્રસાદના પાછા ફરવાની વાટ જોતો ઉભો રહ્યો. બંધ બરેલા અવાજે શાંતિપ્રસાદ બંડારી મહારાજને સંબોધીને ખોલી ઉઠ્યો:—“ ખંધ કરો. ખંધ કરો. મહા કુચક રચાયું છે. ચારે તરફ દુષ્ટ લોકો ફેલાઈ ગયા છે. મોતના પંજામાંથી બચીને મહા મુશ્કેલીએ પાછો ફર્યો છું. ખંધ કરો, જલ્દી દરવાજે ખંધ કરો. ”

બંડારી મહારાજે શંકિત થઈને તરતજ દરવાજે ખંધ કરી દીધો. શાંતિપ્રસાદના તરફ બરાબર તપાસી જોઈને બંડારી મહારાજ વિશેષ શંકાશીલ બની ગયો. તેના મનમાં અત્યંત આશ્ચર્ય ઉપજી આવ્યું. શાંતિપ્રસાદનો ચહેરો જાણે તે વખતે બિદુર શીકો પડી ગયો હતો. માથાના વાળ પણ વિખરાઈ ગયા હતા. તેના મુખનો ભાવ જોતાં તે જાણે ભયભીત બની ગયો હોયતી ! એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવતું હતું. શરીરપરનાં વસ્ત્રો પણ ફાટી ગયાં હતાં. બંડારી મહારાજ આ સર્વ અદ્ભુત પ્રકાર જોઈને સ્તબ્ધ થઈ ગયો. ક્ષણવાર સુધી તેના મુખમાંથી એક અક્ષર પણ નીકળી શક્યો નહિ. આખા શરીરને ધૂળથી ખરડાયલું જોઈને તે જાણી ગયો કે શાંતિપ્રસાદના શિરપર અવશ્યને અવશ્ય કાંઈક અણધાર્યું સંકટ આવી પડ્યું છે, પરંતુ શું સંકટ આવી પડ્યું છે, એ સંબંધમાં તેનાથી કશીપણ દઢ કલ્પના થઈ શકી નહિ.

બચકંપિત કંઠે શાંતિપ્રસાદે કહ્યું:—“ મહારાજ મજબૂત થયો ! પત્ર ચોરાઈ ગયો, લૂટાઈ ગયો ! બચકર વિભાસલાત થયો ! ચોક્કસ રથી ગબડાવી પાડી એ રાક્ષસે મારી આવી શોચનીય દશા કરી દીધી ! આવો, આવો, હમણાંને હમણાંજ કિશોરસિંહને મારી પાસે બોલાવો.

તેને બધી બીના જણાવ્યા વિના મારા મનને નિરાંત થાય તેમ નથી. હાય ! હાય ! ગજબ થયો ! સત્યાનાશ વળી ગયો. ”

કિશોરસિંહ ત્યારે ઊંઘમાંથી જાગી ઉઠ્યો હતો. શાંતિપ્રસાદનો આવો કંપિત અવાજ સાંભળીને તે શકિત નયને ચારે તરફ જોવા લાગ્યો. શાંતિપ્રસાદ પણ એક ક્ષણનો પણ વિલંબ કર્યા વિના એકદમ તેની પાસે દોડી આવ્યો. આવીને તેણે એ આકસ્મિક વિશ્વાસ-ધાતકતાનો સમસ્ત વૃત્તાંત કિશોરસિંહ તથા ભંડારી મહારાજને કહી સંભળાવ્યો. એવામાં સદાશિવ પણ એકદમ ઉતાવળો ઉતાવળો એ ગૃહમાં આવી પહોંચ્યો. અકસ્માત આ પ્રમાણે ધરનાં સધળાં માણસોને શાંતિપ્રસાદ પાસે આવી એકઠાં થયેલાં જોઈને લલિતપ્રભા પણ અજાણ્યપીમાં પડી ગઈ; તે પણ તરતજ તે ગૃહમાં દોડી આવી. શાંતિપ્રસાદને પોતાની નજર આગળ ઉભેલો જોઈને લલિત પ્રભાના મનમાં પ્રથમ તો કાંઈક આનંદ ઉપજ્યો ખરો, પરંતુ છેવટે એ ભયંકર આપત્તિની વાર્તા સાંભળીને મહા ભયથી એ બિચારી કોમળ હૃદયની આલિકાનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું; તેના મુખપરની લાલાસ શીકી પડી ગઈ તે બિચારી પોતાના મનમાં તે મનમાંજ વિચારવા લાગી કે, અકસ્માત આ બધું શું બની ગયું ! મારા પ્રેમિકને આવું કષ્ટ કોણે આપ્યું ? હાય ! આવી અંધારી રાત્રે તેઓ ધરમાંથી બહાર શા માટે નીકળ્યા ? શું છેવટે શાંતિપ્રસાદની આવી દુર્દશાજ થઈ ? ”

લલિતપ્રભાની પેઠે સદાશિવ, કિશોરસિંહ તથા ભંડારી મહારાજ પણ મહા વિચારમાં પડી ગયા. તેમનાથી પણ શાંતિપ્રસાદની દુર્દશા કોણે કરી ? શા કારણથી તેને રસ્તામાં ગમડાવી પાડ્યો ? ક્યા નરાધમ નરપિશાચે આવું કારસ્થાન કર્યું ? આવા અનેક ગૃહ વિષયોની કશી પણ કલ્પના કરી શકાઈ નહિ. સત્રજા પોતપોતાના મનમાં મુંઝાવા લાગ્યા. રણધીરસિંહ રાય પરના પત્રનો ચોરી થઈ ! ગજબ થયો ! એવી એવી કલ્પનાઓ કરવા લાગ્યા. સર્વના મુખપર એકી સાથે ભય, વિસ્મય, શોક, ચિંતા અને અંચલતાની છાયા છવાઈ ગઈ. કોઈનાથી કાંઈ પણ સ્થિર કરી શકાયું નહિ. જે ગૃહમાં તેઓ સર્વ આવી એકઠા થયા હતા, તે ગૃહ સુદ્ધાં સ્તંભિત થઈ ગયું. આખું દેવાલય જાણે વિસ્મિત, સ્તંભિત થયું અને એ સાથે ભારી નિઃસ્તબ્ધતા ધારણ કરી લીધી; જાણે કોઈ એક પ્રકારના ભયાનક મંબીર-તાએ આવીને અકસ્માત સ્મસ્ત દેવાલયમાં પોતાનો વિસ્તાર કરી દીધો.

અતિ રક્તપાત થવાથી છેક દુર્બળ થઇ પડેલો, કિશોરસિંહ ચોતાની દુર્બળતાને સર્વથા વિસરી ગયો ! ગંભીર વદને કાંઈક વિચાર કરીને તે એકદમ પથારીમાંથી ઉઠી ઉભો થયો; ત્યાર પછી તેણે તરતજ અધારોહણનો પોશાક પહેરી લીધો અને એ સાથે એજ ક્ષણે ધરમાંથી બહાર નીકળવા માટે તે તૈયાર થઇ ગયો.

એ જોઇને બંડારી મહારાજે ગભરાટની સાથે પૂછ્યું કે—“ એ કોણ છે ! આ બધાં કાળાં કામનો કરનાર કોણ છે ! આપણી વિરુદ્ધ આવાં આવાં વિરાટ પડયંત્રો કોણ રચી રહ્યું છે ? એ હરામખોર માણસ કોણ છે ! શું એ પાપાચારી પિશાચ એકલોજ આ બધાં બયાનકે કુકૃત્યો કરી રહ્યો છે ! કિશોરસિંહ ! તમે આ વિષયમાંથી કલ્પના કરો છો ! શું મેં તમોને પૂર્વે જણાવેલા પેલા દગાખાન દાનવે તો આ ભયંકર કૃત્ય નહિ કર્યું હોય ? વળી—”

“ ના ”—અકિત સ્વરે કિશોરસિંહે કહ્યું:—“ ના. કુકૃત્યમાં કેવળ આ એકજ મનુષ્યનો હાથ હોય, એમ જણાતું નથી. અવશ્ય આ કુટિલ કારસ્થાનમાં રાજા ભૂપસિંહ જોડાયેલો છે. એ ભયંકર પુરુષનુંજ આ સર્વ કુચક રચેલું છે. હું એ પિશાચ નંદનને ઘણી સારી રીતે ઓળખું છું. એના વિના આવી દુર્મતિ ખીજ કોઈના મસ્તકમાં કદાપિ ઉપજી શકે, એવો સંભવજ નથી. મારો વિનાશ કરવાની એ રાક્ષસે જે દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી છે, એ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કર્યા પછીજ તે દુષ્ટ કાંઈક શાંત થશે; પણ જ્યાં સુધી એનું યથાર્થ પાલન નહિ, થાય ત્યાં સુધી તેના મનને લેશ માત્ર પણ શાંતિ વળશે નહિ. મારા લોહીના તરસ્યા રાજા ભૂપસિંહની ભયંકરતા કાંઈ જેવી તેવી નથી. મહારાજ ! મને આ કારસ્થાનમાં રાજા ભૂપસિંહનો તથા તેના સોબતીઓનોજ સોળેસોળ આના હાથ રહેલો હોય, એવો ભાસ થાય છે. જો મારો લખેલો કાગળ કદાચ એ જીવતા જાગતા દાનવના આકારમાં રહેલા પાંખડી માનવના હાથમાં ગયો હશે, તો અવશ્ય મહા અનર્થ ઉપજ્યા વિના રહેશે નહિ. મેં પત્રમાં જે હકીકત લખી છે, તે બધી ખુલ્લે ખુલ્લીજ લખી છે. જેઓ અત્યારે રાજપ્રતિનિધિઓ થયા છે, જેમના હાથમાં હકુમત આવી છે, તેઓ સર્વ સ્વાર્થાન્ધ પિશાચો છે, તેમના દ્વારા રાજ્યની ઉન્નતિ થવાની વાત તો ઘણી દૂર રહી પરંતુ ઉલટી અવનતિ થવાનો સંપૂર્ણ સંભવ છે. પ્રજામાં એ દુરાચારીઓના અત્યાચારથી ભારી ખળખ-

ળાટ મચી ગયો છે. તેમના દારા ન થાય એવું એક પણ દુષ્કર્મજ નથી. તેઓ સર્વ ઝેરીલા નાગના જેવા ડંસીલા છે. રાજ્યનું કંત ચુસી, પ્રભને મરણુતોલ કરી પોતાનાં ખીસાં તર કરવાં એજ તેમના સર્વના જીવનનું સર્વથી પ્રધાન ધ્યેય છે. આવી રાજસત્તાને તોડી પાડવાની-નાબૂદ કરવાની ખાસ જરૂર છે. આવી બધી હકીકત મેં એ પત્રમાં રણુધીરસિંહરાય મહાશયને લખી જણાવી છે. વળી એ ઉપરાંત એમ પણ જણાવ્યું છે કે, સુરંગપૂરની સર્વ પ્રજા રણુધીર-સિંહરાયનેજ પોતાના સ્વામી કિંવા રાજા રૂપે સ્વીકારવાને અત્યંત આતુર થઇ બેઠી છે. રણુધીરસિંહરાય વિના રાજ્યનું શાસન સારી રીતે ચાલી શકે તેમ નથી. આ હકીકત વાંચીને મંત્રિસભાના સભા-સદા મારાપર બળીને ખાખ થઇ જશે અને એ સાથે મારા નામને પણ ધરાના ધામપરથી નષ્ટ કરવામાં લેશ માત્ર પણ કુંઠિત થશે નહિ. મેં તેમની જેવી ભયંકરતા છે, જેવી દુષ્ટ સલાહ છે, જેવી દગાખાજ છે, તે સર્વને સ્પષ્ટ રીતે જાહિર કરી દીધી છે, એથી એ ખળ પ્રકૃતિના પિશાચો માંડે લોહી પીધા વિના કદાપિ જંપશે નહિ. રાજા ભૂપસિંહના હાથમાં આજે મારો સંહાર કરવાનું એક મોટું સાધન આવી ગયું છે. બંડારી મહારાજ ! હવે હશે દિશામાંથી દુઃખના પહાડો તૂટી પડ્યા છે. માંડે જીવન તો જાણે પ્રથમથીજ દુઃખી છે, પરંતુ મારો સાથે બીજા અનેક નિરપરાધી જીવોપર પણ વિના કારણ દુઃખના પહાડો તૂટી પડવા માંડ્યા છે ! હાય ! મારા જેવા હતભાગીનો જન્મ શા માટે થયો ! અન્યને સંકટમાં નાખવા માટે હું કારણભૂત કેમ થયો ! મારા પ્રતિપાલક પિતા રણુધીરસિંહરાયનું શું થશે ! ”

“ત્યારે તો હવે તું અહીંથી સત્વર નહાસી જા, પલાયન કરી જા,” મહા ભય પામીને બંડારી મહારાજ બોલો ઉઠ્યોઃ-“ ત્યારે તો હવે તું અહીંથી સત્વર નહાસી જા, પલાયન કરી જા. હવે વિના કારણ વિલંબ ન કર. એ લોહીના ખાસા પિશાચો તારું લોહી પીધા વિના તૂટ થશે નહિ. તેઓ સર્વ તારા જીવનાજ ધરાક છે. તારો લખેલો પત્ર જેમના હાથમાં ગયો છે, તેઓ મિત્ર પક્ષના માનવીઓ નથી; પરંતુ શત્રુ પક્ષના દાનવોજ છે. એવા દુષ્ટાત્માઓથી ડરીને ચાલવાની ખાસ જરૂર છે. તું હવે હજાર ક્ષમ પડતાં મૂકીને પણ અહીંથી એકદમ ક્યાંક નહાસી જા. મને હવે ચોક્કસ ખાતરી થઇ ચૂકી છે,

રાજા ભૂપસિંહ આ સુરંગપૂર શહેરમાં કેવળ તારો સર્વનાથ સાધ-
વાનીજ અભિલાષાથી આવ્યો છે ! અહા ! કેવો દુષ્ટ છે એ હૃદય
હીન રાક્ષસ ! મનુષ્યત્વનું તો એના હૃદયમાં ચિન્હ માત્ર પણ
નથી ! હાય ! સંસારમાં એવા અશાંતિનો વિસ્તાર કરનારા નરરાક્ષસો
શા માટે ઉત્પન્ન થતા હશે ! વિના કારણ વસુધાને શા કારણથી
ભાર રૂપ થતા હશે ! બાઈ કિશોર ! હવે જો તને જીવનની
લેશ માત્ર પણ મમતા હોય, તારી આ તરુણાવસ્થાપર તારો જરા
પણ મોહ હોય, તો બાપુ ! એક ક્ષણ પણ નિરર્થક ગાળ્યા વિના
તું અહીંથી સત્તર પલાયન કર. મને તારા જીવનો સંપૂર્ણ ભય રહે
છે. ન કરે નારાયણ ને કદાચ એ જલિમ પિશાચે જેવી રીતે અક-
સ્માત્ તારાપર ખંજરનો પ્રહાર કર્યો હતો, તેવીજ રીતે ફરીવાર
કાંઈક કાળું કામ એ દુષ્ટ કરી ખેસેશે, તો અમારાથી આખી
જિન્દગી સુધી તારા પ્રતિપાલક રણધીરસિંહરાયને મુખ પણ બતાવી
શકશે નહિ. તારો લખેલો પત્ર જોતાંની સાથેજ શત્રુ પક્ષના સર્વ
સભાસદો તને ગિરફતાર કરવાનો હુકમ બહાર પાડશે અને એ સાથે
તારા જીવનને નષ્ટ કરવાનો મોતનો પયગામ પણ જાહિર કરી દેશે,
હાય ! આવો વિચાર આવતાં પણ મારાં રૂંધે રૂંધા કમ્પી ઉડે છે,
જા, બાઈ, જા, હવે આ દેવાલયનો ત્યાગ કરીને તને જ્યાં તારું
બાવિ દોરી જાય, ત્યાં સત્તર આશ્યો જા.”

અત્યંત દુઃખિત થઇને વિષણુવદને કિશોરસિંહે કહ્યું:—“ હાય !
હાય !! મેં પોતે વિષદ્યસ્ત થઇને તમોને પણ વિપત્તિમાં નાખ્યા છે ! હું
મહા અપરાધી છું, પૂર્વજન્મમાં કરેલાં પાપો અત્યારે મને પૂર્ણ પીડી રહ્યાં
છે. જીવનમાં નથી ભોગવ્યો કદાપિ આનંદ, નથી જોયું સુખ કે નથી
અનુભવ્યો સ્નેહી જનોનો સ્નેહ ! દુઃખના દરિયામાં ડૂબતો ડૂબતો સુખનો
કિનારો મેળવવા માટે નિરંતર શ્રદ્ધાં માર્યા કરું છું, પણ હાય ! હતભાગીના
ભાગ્યમાં એવો સંયોગ ક્યાંથી લખાયો હોય ! મહારાજ ! જેનું જીવન
દુઃખી છે, તેને સુખનો સાક્ષાત્ થવો અતિ કડિન છે, અસંભવિત
છે. મને માતા જીવનમાં જે ઉચ્ચ અભિલાષાઓ રહેતી હતી. તેનું
હવે આવા આવા અતિ વિચિત્ર સંયોગોથી અવસાન આવવા બેઠું
છે. હૃદય વીણાના જે તારો અહર્નિશ મારા કાનમાં ઉત્તતિના મંત્રો
સંભળાવ્યા કરતા હતા, તે બધાં હવે આવી આવી વિષમ વિપ-
ત્તિઓથી તૂટી જવા આવ્યા છે. નથી રહ્યો હૃદયમાં પ્રથમનો જીવ-

લનત ઉત્સાહ કે નથી રહી અનેરી આશા. મારી આશાની વેલી હવે કષ્ટનાં કઠિન આધારોં સહી સહીને બિંદુલ સૂકાઈ જવા બેઠી છે ! રાજ્યના ઇન્સાફ અત્યારે હું કાયદાનો આસામી ઠર્યો છું અને મારા જેવા રાજ્યના અપરાધી આસામીને આપના ગૃહમાં આશ્રય આપવાથી આપ પણ અપરાધી ઠર્યા છો. હામ ! હામ ! આવું કામ મેં કેમ કર્યું ! હે આકાશમાં વિરાજતા પ્રચંડ તાપવાળા માર્તંડ તમે મને તમારા તેજોમય તાપથી બાળીને દબ્બ શા માટે ન કર્યો કે, હું અત્યારે મારે માટે એક નિર્દોષીને દોષી કરવાને તૈયાર થયો ? હે અનંત કોટિ બ્રહ્માંડનું સૂત્ર ચલાવનાર સ્વયંભૂ સ્વામિ ! આ પાપ પ્રતિમાનો પૃથ્વીના પૃષ્ઠ પરથી ભોપ શા માટે ન કર્યો કે, જે અત્યારે અન્યના આયુષ્યનો હણુનાર થઈ પડ્યો ? હે ભારતવર્ષના પરમ પૂજ્ય તેત્રિસ કોટી દેવતાઓ ! તમે પણ આ દુર્દેવીના નામને ધરાના ધામ-પરથી નાબૂદ કરવાને કેમ તૈયાર ન થયા કે જેથી તે એક પરમ પવિત્ર ભક્તિમાન પુરૂષના પ્રાણનો આહક થઈ પડ્યો ! મહારાજ ! બંડારી મહારાજ ! મને ક્ષમા કરો. મારાથી આપને કાયદાના મુખમાં મૂકી આપનો ત્યાગ કરી પામર નરની પેઠે કદાપિ પલાયન કરી શકાશે નહિ. ”

“ બાઈ ! અત્યારે અફસોસ કરવાનો વખત નથી. વિલંબ ન કરો, સત્તર પલાયન કરો. ” બચથી ચકિત થયેલી હરિણીની માફક ચંચળ થઈને બચચકિતા લલિતપ્રભા કંપતા યુગલહસ્તે પિતાના કંઠ સાથે વિંટળાઈને કિશોરસિંહના મુખબણી કરણુ નયને જોતી જોતી કરણુ કંઠે કહેવા લાગી:-“ બાઈ ! અત્યારે અફસોસ કરવાનો વખત નથી. વિલંબ ન કરો, સત્તર પલાયન કરો. પિતાજી ! કિશોર-માઈની સાથે આપ પણ ન્હાસી છૂટો ! બાઈ કિશોર ! આ લો ચોડાક રૂપિયા તમારી સાથે લેતા જવ. તમેને જે કંઈ વસ્તુઓની જરૂર છે, તે બધી લાવીને મેં પહેલેથીજ તૈયાર કરી રાખી છે. માટે લો, લઈને સત્તર તમે બન્ને પલાયન કરો. ”

આ બધી વાતો કહેતી કહેતી કરણુ-દુઃખિની બાલિકા કરણુ કિંવા દુઃખિત વદને ચંચળ પગલે અન્ય ગૃહમાંથી મોહોરોની એક મોટી કોથળી, પિતાનો પોશાક તથા બે તીક્ષ્ણ તલ્વારો લઈને તરતજ પાછી આવી પહોંચી. ચંચળ ચરણુ, ઉતાવળી ઉતાવળી વાતો, આંખોમાં આંસુ, મુખપર કરણુતા આદિ સર્વને સમાનભાવે દર્શાવતી

કોમલ સરલા બાલિકા અત્યંત વ્યસ્ત થવા લાગી. તેના શરીરમાં મૃદુ મૃદુ કંપ પથ્રુ થવા લાગ્યો. તે વારંવાર બમ્બકંઠે કહેવા લાગી:—
 “અરે ! તમે હવે સત્વર ન્હાસવા માંડો. ઢીલ ન કરો. વખત ધણો વીતી ગયો છે ! હમણાંજ કદાચ એ દુષ્ટ દાનવો આવી પહોંચશે, મોટો અનર્થ ઉપજશે, લોહીની નદીઓ વહેશે. અરે ઝો ! તમેને હું પગે પડીને કહું છું કે, તમે જલ્દી ન્હાસો દોડો વિલંબ ન કરો—”

“આ ચાલ્યા અમો,” ભંડારી મહારાજનો હાથ ઝાલી કિશોર-સિંહે બમ્બ કંઠે કહ્યું:—“આ ચાલ્યા અમો, ચિંતા ન કર, બહેન ! ભગવાન જેનો ભેર છે, તેને કશી ઇજા આવે તેમ નથી. અમારો વાળ પથ્રુ ટોઈનાથી વાંકો થાય તેમ નથી. જેણે જીવન આપ્યું છે, તેનેજ એ જીવનને રક્ષવાની ચિંતા છે. બહેન ! ઇશ્વરમાં આસ્થા રાખ, પ્રભુ સહુ સારાં વાંનાં કરશે. અમારી આફત અળગી થશે.”

આમ કહી ભંડારી મહારાજને સંખોધી ફરીવાર તે પાછો કહેવા લાગ્યો:—“ચાલો મહારાજ ! હું હવે રજા લઉં છું. આપ મારા અપ-રાધની ક્ષમા આપશો. હુંજ આપની આપત્તિનો હેતુરૂપ છું. મારે લીધેજ આપને અત્યારે આમ બ્યાકુળ થવું પડ્યું છે. મારે માટેજ આ બિચારી કોમલ બાળાને એકલી મૂકી આપને દેશ ત્યાગી થવું પડે છે. હાય ! વિશેષ શું કહું—”

“બસ, ભાઈ, બસ તું જે કહેવા માગે છે, તે હું ખરાબર સમજી ગયો છું.” ભંડારી મહારાજે કહ્યું:—“બસ, ભાઈ, બસ, તું જે કહેવા માગે છે, તે હું ખરાબર સમજી ગયો છું, પણ હવે એ બધું કહેવાની કશી પણ આવશ્યકતા નથી. જા, સુખેથી વિદાય થા. આવી વ્ષાત ન કરે, તારે માટે હું બધું કરવાને તૈયાર છું. ભગવાન તારું બહું કરશે, તને સો વર્ષનું આયુષ્ય આપી રાજધિરાજ કરો. મારા હૃદયનો આશીર્વાદ ફળીભૂત થાઓ. પણ ભાઈ ! અહીંથી નીકળીને—આ સુરંગપૂરનો ત્યાગ કરીને તું હવે કદા દિશામાં જવા માગે છે ? તારી ઇચ્છા અહિંથી ક્યાં જવાની છે ? ”

“દેવીપૂર જઈશ.” અચળ કંઠે કિશોરસિંહે કહ્યું:—“દેવીપૂર જઈશ; બન્ને જણા બે જૂદા જૂદા રસ્તા પકડી લઈશું. સરિયામ રસ્તે જઈશું નહિ, વાંકાચૂંકા મલિકાંચીવાળા રસ્તે શરીરને ઢાંકીને ગુપચૂપ ચાલ્યા જઈશું. આપ એક રસ્તે જાઓ, હું બીજા રસ્તે જઈશ. યત્ર ગયો તો ભલે ગયો, હવે હું રણધીરસિંહરાય મહાશયની પાસે

જઈ રૂઝમાં બધી બીના જણાવીશ. સહુથી પ્રથમ રણધીરસિંહરાયને સૂચના આપવાની ખાસ જરૂર છે, કારણ કે, આ સર્વ દુષ્ટ દગાબાજ કારસ્થાનીઓ તમને પણ મરણને શરણ કરવાનાં કારસ્થાનો કરી ચૂક્યા છે. મહારાજ ! અત્યારે જ્યાં જોઈએ, ત્યાં દગાની બાજી છવાઈ ગઈ છે. હવે નહાસવા સિવાય બચવાનો બીજો એક પણ ઇલાજ બાકી રહ્યો નથી. ”

ભંડારી મહારાજે કહ્યું:—“ આ સલાહ મને ધણીજ ઉમદા લાગે છે. બંને જણા એ રસ્તે જવાથી એક જણપર કદાચ કાંઈક આપત્તિ આવી પડશે, તો બીજો જણ બચી જશે અને સત્વર રણધીરસિંહરાય પાસે જઈને એ સમાચાર પણ આપી શકશે. કિશોરસિંહ ! ખરેખર તમારી બુદ્ધિને અત્યંત ધન્યવાદ ઘટે છે. ચાલો, ત્યારે હવે આપણે સત્વર અહીંથી બહાર નીકળી પડીએ. ”

“ હું ત્યારે શું કરું ? ” બચકંઠે શાંતિપ્રસાદ બોલી બેઠો:—
“ હું ત્યારે શું કરું ? શું કાયરની પેઠે ધરના ખૂણામાં છૂપાઈ રહું ! મારો પરમ પ્રિય મિત્ર આપત્તિના મુખમાં જાય અને હું ચૂપચાપ એ બધું જોતો બેસી રહું, એ મારાથી શી રીતે બની શકે ! જુઓ કિશોરભાઈ ! તમે મને તમારો દિલ્લોજન દોસ્ત ધારીને મારામાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મૂકી દીધો છે, હું પણ તમોને મારા વડીલબંધુ જેવા માનું છું. તમારે માટે હું મારા પંચ પ્રાણનું બલિદાન આપી શકું તેમ છે. મને આ નશ્વર જીવનની ક્લેશ માત્ર પણ રૂપડા નથી, તમારા સ્વભાવથી હું મુગ્ધ થયો છું. તમારા પર મને અત્યંત શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ છે. એ સર્વ કારણોથી મેં મારા મનમાં ને મનમાંજ ગમે તે પ્રકારે તમોને સહાયબૂત થવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી લીધી છે. અત્યારે મારા શરીરપર જે જખમ થયો છે, એની મને કશી પણ વેદના થતી નથી. હું તમારી સાથે આવીશ. મારાથી તમોને એકલા મૂકી શકાશે નહિ. રાય રણધીરસિંહરાય મહાશય જે તમોને એકલા જવા દીધા છે, એવી વાત જાણે, તો મારાપર નારાજ થયા વિના રહે નહિ, એટલા માટેજ હું અત્યારે તમારી સાથે આવવા માગું છું. ચાલો, હવે વિના કારણ વિલાંબ ન કરો. ”

ભંડારી મહારાજે એમ કરવાનીજ સલાહ આપી, લલિતપ્રભાએ પણ એ વાતને અનુમોદન આપ્યું. લલિતપ્રભાએ એ સાથે એમ પણ જણાવ્યું કે:—“ હા, એમજ કરો, કિશોરભાઈ એકલા જાય, એ ઠીક

ન કહેવાય, માટે આમને સાથે જવા દો. પિતાજી ! આપ એકલા જાઓ, ધનુષ્યર આપનારપર કશી પણ આપત્તિ આપવા દેશે નહિ. કિશોરભાઈ તથા આમ (શાંતિપ્રસાદ)ને સાથે જવા દો. એ બંને બળવાન યુવકો સાથે જશે, તો શત્રુઓના આક્રમણમાંથી અવશ્ય બચી શકશે. સદાશિવદાદા અહીં મારી રક્ષા કરવા માટે રોકાશે. હું એમની પાસેજ રહીશ. ”

અંતે આવોજ નિશ્ચય થયો. સહુએ લલિતપ્રભાનો ઠરાવ મંજૂર રાખ્યો. સદાશિવ ભાટના મુખબણી નજર ફેરવીને કિશોરસિંહે કહ્યું:—
“ ભાટજી ! પેલી ભાંગેલી તલ્લવાર તથા રાગ ભૂપસિંહનો સરદાર મહાવીરપરનો લખી આપેલો દસ્તાવેજ બરાબર સાચવી રાખજો—”

કિશોરસિંહના કહેવાના આશયને તત્ક્ષણાત હૃદયંગમ કરીને સદાશિવ ભાટે કહ્યું:—એ સંબંધમાં તારે મને કશી પણ સૂચના આપવી પડશે નહિ. હું મારો જીવ જતાં સુધી પણ એ વસ્તુઓને ખીજના હાથમાં જવા દઈશ નહિ. જે કાંઈ પ્રમાણોની આવશ્યકતા છે, તે બધાં મારા ખીસામાંજ મોજૂદ છે. ભાઈ ! એ વિષયમાં તું બેદિફર રહે. એવી એક છુપી જગાએ એ વસ્તુઓને મેં છૂપાવી રાખી કે, એ લલિતપ્રભા વિના ખીજ કોઈના પણ જોવામાં આવશે નહિ; કોઈને એનો કશોય પત્તો પણ મળી શકશે નહિ. ”

કિશોરસિંહે કહ્યું:—“ સાહે ! પરંતુ હું આપને ખીજ એક વાત કહેવા માગું છું. બંડારી મહારાજને આટલી રાત્રે એકલા મૂકતાં મારું મન માનતું નથી. શાંતિપ્રસાદ તમે, આપણા બંડારી મહારાજની સાથે જાઓ. મારે સોબતીની કશી જરૂર નથી. મારા એકલા જવામાંજ મારું કદ્યાણ સમાયલું છે. મનેજ એ લોકો હેરાન કરવા માગે છે, માટે તમારી કોઈની પાછળ ન આવતાં મારી પાછગજ આવશે. મારી સાથે આવવાથી શાંતિપ્રસાદના શિરપર પણ વિના કારણ આપત્તિ આવી પડશે. જે કાંઈ પણ આપત્તિ આવવાની હોય, તો, મારાપર બંધે આવે, મને એની કશી પણ પરવા નથી, પરંતુ મારે માટે હું મારા બંધુ—આંધવોને ફસાવવા માગતો નથી. મારી એવી ઇચ્છા પણ નથી, મારાથી એવું બની શકે એમ પણ નથી. ”

છેવટે એમજ નક્કી થયું. દુઃખ સહિત વિદાય ગ્રહણ કરી, કિશોરસિંહ, બંડારી મહારાજ અને શાંતિપ્રસાદ ત્રણે જણા હથિયાર બંધ થઈને ઉતાવળે પગલે દેરાલયમાંથી બહાર નીકળી પડ્યા. એક રસ્તે

બંકારી અને શાંતિપ્રસાદ તથા બીજે રસ્તે કિશોરસિંહ એકલો ગયો. નિર્વિઘ્ને ત્રણેજણા અંધકારમાં ને અંધકારમાંજ સુરંગપૂર શહેરની સીમાને છોડીને ઘણેજ દૂર ચાલ્યા ગયા. તેઓ જ્યારે દેવાલયમાંથી બહાર નીકળ્યા, ત્યારે રાજા ભૂપસિંહ પેલા ભગ્નભંનવમાં બેસીને દસ્યુ સરદાર મહાવીરની સાથે ગુપ્ત મંત્રણા કરી રહ્યો હતો.

પંખીઓના ઉડી જવા પછી તેઓ ત્યાંથી બહાર નીકળી પડ્યા. રાજા અને દીવાનજી રાજમહાલય બહારી ગયા, અને સરદાર મહાવીર ગુપ્ત રીતે દેવાલયનો પહેરો ભરવા આવ્યો.

દીવાનની સાથે રાજા ભૂપસિંહે રાજમહાલયમાં આવ્યા પછી, દરવાજાના જમાદારના કાનમાં કાંઈક છૂપી વાત કહી દીધી. જમાદારે તરતજ આઠ પ્રહરીઓને તેમની સાથે જવાનો હુકમ કર્યો. દીવાન હોલતસિંહને સાથે લઈ, પ્રહરીઓને કામકાજ માટે મોકલાવી, રાજા સ્વયં પ્રતિનિધિઓની સાથે સાક્ષાત્કાર કરવા માટે ઉપર જઈ પહોંચ્યો. તેટલી રાત્રિ વીતી જવા છતાં પણ પ્રતિનિધિઓએ શયન કર્યું નહોતું, કોઈ એક પ્રકારના ગુપ્ત કાર્યને સિદ્ધ કરવામાટેની તેઓ સર્વ અત્યારે એકઠા મળીને સલાહ કરી રહ્યા હતા; રાજા ભૂપસિંહે એવામાં અચાનક આવીને પેલો ચોરેલો કાગળ તેમની સર્વની સમક્ષ રજૂ કર્યો. તેમના આનંદની સીમાજ ન રહી. તત્કાળાત્ ગિરફતારી પરવાનો લખવામાં આવ્યો, પ્રતિનિધિઓએ તેનાપર સહી દસ્કત કર્યા. રાજા ભૂપસિંહ પરવાનો હસ્તગત કરી મનના ઉત્સાહથી મંત્રણા-ગૃહની મંત્રણાહુતાશનમાં ઇચ્છાનુસાર વાયુ ઢોળવા માંડ્યો. પ્રતિનિધિઓના હૃદયમાં એ પાશવવૃત્તિના પુરુષે કિશોરસિંહપરના વૈમનસ્યને અત્યંત વૃદ્ધિગત કરી દીધું. રાજા ભૂપસિંહની ઉપાલંબયુક્ત વાણીથી પ્રતિનિધિઓનાં કાળજાં કપાઈ ગયાં, તેઓ સર્વ કિશોરનો સંહાર કરવાના દૃઢ નિશ્ચયપર આવી ગયા.

રાજપ્રહરીઓ દીવાન દોલતસિંહની સાથે દેવાલય દ્વાર પ્રદેશપર આવીને ઉપસ્થિત થયા. મહાવીર ત્યાંજ ગુપ્ત રીતે પહેરો ભરતો હતો; તેની સાથે આ સર્વ દુષ્ટાત્માઓ આવી મળ્યા. ઘણીવાર સૂઝી વિવિધ પ્રકારના પરામર્શ આપ્યા પછી તેઓ સર્વ તત્વારની મુઠવડે દેવાલયના દ્વારપર આઘાત કરવા લાગ્યા. કેટલાક ઉન્મત્ત પ્રહરીઓ તો ધક્કાધક્કી કરવાના નિશ્ચય પર પણ આવી ગયા. આ પ્રમાણે દેવાલયપર અણધારી ધાડ આવી પડી.

ફરીવાર કોણ આવ્યું, એનો કશો પણ અનુભવ ન કરી શકવાથી અશ્વવા ન સમજી શકવાથી સદાશિવભાટ હાથમાં એક દીવો ઝાલી દરવાજો ખોલવા આવ્યો. શંકાથીયે થઈને બાલિકા લલિતપ્રભા પણ સાથે સાથે આવી, દરવાજો ખોલવામાં આવ્યો. દરવાજો ખોલતાંની સાથેજ દુર્દાંત દસ્યુ સરદાર મહાવીર તથા ધૂર્ત દીવાન દોલતસિંહ તેમના જોવામાં આવ્યો, પરંતુ તેમનાથી તેમને બરાબર ઓળખી શકાયા નહિ. રાજા ભૂપસિંહનાં સુરંગપૂરનાં માણસો દોલતસિંહને ઓળખતાં નહોતાં. રાજા ભૂપસિંહ દોલતસિંહ નામનો એક મહા બયાનક દીવાન છે, એવું સહુ કોઈના જાણવામાં હતું; પરંતુ કોઈ પણ મનુષ્યની સાથે તેની આખની ઓળખાણ નહોતી; આપણો વૃદ્ધ સદાશિવ એ દુરાત્માને ધણી સારી રીતે ઓળખતો હતો. તેણે થોડીવાર તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિથી દીવાનના મુખ સ્હામું જોયા પછી, તરતજ તેને ઓળખી લીધો. વિકટ આકારવાળા મહા બયાનક મહાવીરને ઓળખવામાં પણ ત્યાર પછી તેને બિઠ્ઠુલ વાર લાગી નહિ. મહાવીર પણ સદાશિવને જોતાંની સાથેજ ગુસ્સાનો માર્ગો દાંત પીસવા લાગ્યો, તથા દંભમાં ને દંભમાંજ છાતી ફલાવીને તે પિશ્ચાએ સર્વ પ્રહરીઓને એકી સાથે દેવાલયમાં દાખલ થવાની આજ્ઞા આપી દીધી, દોલતસિંહે પણ એ આજ્ઞાને સંપૂર્ણ અનુમોદન આપ્યું.

છેક અકસ્માત નથી, સત્વર આ પ્રકારની એક બયાનક આપત્તિ ઉપસ્થિત થશે, એવો વિચાર પ્રથમથીજ લલિતપ્રભાએ પોતાના મનમાં સ્થિર કરી રાખ્યો હતો, તે મહાવીર તથા દોલતસિંહની ગુપ્તમુદ્રાપરથીજ તેમની બયાનકતાને ધણી સારી રીતે જાણી ગઈ હતી. સદાશિવ પણ એ બધું બરાબર સમજી ગયો હતો. કિશોરસિંહ સરી ગયો છે, એથી હવે વધારે ડરવાનું કંઈ પણ કારણ રહ્યું નથી. તોપણ વિસ્મયાકુલ નયને તેઓ બંને આ બયાનક લોકોનાં બયાનક વદનોનું નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યાં. તરતને તરતજ કેટલીક મશ્વલો સળગાવી, પ્રવેશ કરનારાઓ ધડાધડ શબ્દે દેવાલયમાં આમ તેમ ફરી ફરીને તપાસ કરવા માંડ્યા. થોડીવારમાંજ અંદર, ઉપર, નીચે વગેરે બધી જગ્યાએ ફરી વળીને દેવાલયનાં એકેએક ગૃહની જડતી લઈ લીધી; પરંતુ જે લોકોને પકડવા માટે અત્યારે એ પાપાત્માઓ એ દેવાલયમાં આવ્યા હતા, તેમાંના બંને જણામાંના એક પણ જણને તેઓ ક્યાંય પણ જોઈ શક્યા નહિ. અર્થાત્ કિશોરસિંહ કિંવા

બંડારી મહારાજનો તેમને આપું દેવાલય ખોળી વળવા છતાં પણ ક્યાંયથી પતો મળી શક્યો નહિ. એથી નિરાશાથી, આક્રોશથી અને ક્રોધથી એકી સાથે તેઓ સર્વ પ્રજ્વલિત થઈ ઊઠ્યા. તેમના ક્રોધને કાંઈ અવધિજ રહ્યો નહિ. છેવટે મહાવિકટ ચીત્કાર કરી દુષ્ટ દસ્યુ મહાવીર સરદાર બોલી ઊઠ્યો:—“ સમજી ગયો, બરાબર સમજી ગયો કે, શિકાર આખાદ છટકી ગયો છે, પાંજરામાં પૂરાયલાં બંને પાખીઓ બરાબર હડી છૂટ્યાં છે ! હાય ! દાવ ખાલી ગયો ! બધી મહેનત બરબાદ ગઈ ! ગજબ થયો ! ગજબ થયો ! ”

દંભ કરીને દીવાન દોલતસિંહે કહ્યું:—“ ના, ના, નિરાશાને હૃદયમાં સ્થાન ન આપો, પ્રથમ બરાબર તપાસ કરો, મોટું મકાન છે, અનેક ઓરડા છે, મકાનમાં અનેક વાંકીચુંકી ગલિઓ છે, માટે એ બધાં સ્થાનોમાં ફરી વળો. કદાચ એમાંના કોઈ પણ સ્થાનમાં એ દગાખાતે છુપાઈ રહ્યા હશે અથવા આ મકાનમાં છુપાઈ રહેવાની કોઈ ગુપ્ત ગુહા હશે. માટે પ્રથમ તો બરાબર તપાસ કરવી પડશે. હું ધારું છું કે, કદાચિત્ત અવશ્ય એ આટલામાંજ ક્યાંક છુપાઈ રહ્યા હશે. ચાલો, ચાલો, બરાબર તપાસ કરો. નિરાશ ન થાઓ, હિમ્મત ન હારો. ”

ખીજવાર બરાબર તપાસ કરવામાં આવી, રસોડામાં, શયનગૃહમાં, પથારીમાં, પથારી નીચે, બંડારગૃહમાં, ગૌશાળામાં, અશ્વશાળામાં તેમજ દેવાલયની દરેકે દરેક ગલીમાં તપાસ કરવામાં તે લોકોએ કશી પણ ખામી રહેવા દીધી નહિ, દુષ્ટ લોકોએ ધરની પેટીઓ તથા કોઠીઓ પણ ભાંગી નાખી. પરંતુ જે વસ્તુઓને તેઓ મેળવવા ઇચ્છતા હતા, તેને મેળવી શક્યા નહિ. તેમને એ વસ્તુઓનો ક્યાંયથી પણ કશો પતોજ મળ્યો નહિ. તેઓ ચાહતા હતા કિશોરસિંહ તથા બંડારી મહારાજને, વળી એ ઉપરાંત પેલો ગુપ્ત પત્ર મેળવવાની પણ તેમની પ્રબળ ઇચ્છા હતી. વરુણસિંહને છુપાવી કેદ રાખવાની સલાહ આપી રાજા બૂપસિંહે દસ્યુદલપતિ મહાવીર તથા રણવીરને જે પત્ર લખ્યો હતો, કુશળતાથી સદાશિવ તથા શાંતિપ્રસાદ કાલિદુર્ગમાંથી જે પત્રને બહાર લઈ આવ્યા હતા, એજ પત્રને આ સર્વ જડતી કરનારા પિશાચો અત્યારે પુનઃ પોતાને હસ્તક કરવાની અભિલાષા ધરાવતા હતા, ક્યાંયથી પણ કાંઈ મળી શક્યું નહિ, આસામી પણ નહિ, તેમજ પત્ર પણ નહિ. બેમાંથી એક પણ વસ્તુ અત્યારે તેમના

હાથમા આવી નહિ. તેઓ સર્વ ખાત્રી હાથે, હાથ ચોળતા ઉભા રહ્યા. મહાક્રોધથી મહાવીર દંભમાં ને દંભમાંજ દાંત પીસવા લાગ્યો, મોટા મોટા બરાડા પાડી, આખા દેવાલયને ગળવી, તે દુરાત્માએ, બંડારી મહારાજ, કિશોરસિંહ, સદાશિવ તથા શાંતિપ્રસાદ આદિ સર્વના શિરપર મારોનો વરસાદ વરસાવવા માંડ્યો. ગુસ્સાના માર્થે દીવાન દોલતસિંહ ફૂલાવા લાગ્યો.

“પત્ર કદાચ એ પાખંડી, અધમ અવિચારી કિશોરસિંહના હાથમાંજ હશે, નહાસતી વેળાયે તે તેને પોતાની સાથે લઇ ગયો હશે, સાક્ષો ખરેખરી ચાલાકી ચલાવી ગયો છે, હાથતાળી દઇને નહાસી છૂટ્યો છે ! મહાવીર ! મારી આખી બિન્દગીમાં મેં એવો બદમાશ છોકરો જોયો નથી. અત્યારે આપણી સાથે એ દુષ્ટાત્મા જે ચાલાકી ચલાવી ગયો છે, એનો બદલો હું અવશ્ય વાળીશને વાળીશજ.”

ક્રોધસહિત આવી વાત કહીને વૃદ્ધ દીવાન દોલતસિંહ જાણે યુવા પિશ્ચાયની પેડે ગર્જના કરવા લાગ્યો. એ રાક્ષસના મહાવિકટ અને પહાડી અવાજથી આખું દેવાલય કંપવા માંડ્યું. ખિચારી સરલ હૃદયની ભોળી ખાલિકા લલિતપ્રભા પણ કંપી ઊડી. દુષ્ટ દીવાન ફરીવાર પહાડી અવાજથી વૃદ્ધ સદાશિવભાટને ઝંખોધીને બોલી ઊડ્યો:-

“કહે, ક્યાં કાણુ છે ? કહે કિશોરસિંહ ક્યાં છૂપાયો છે ? બંડારી મહારાજ ક્યાં મુઓ છે ! પેલો ગુપ્તપત્ર ક્યાં છે ? સાલા હરામખોર બદમાશ તું બધું જાણે છે ! જે સત્ય હોય, તે જરૂરી બોલી નાખ, નહિ તો વિના કારણુ મરણને શરણુ થશે. તારા જેવો દગાખાજ માણસ ખીજે એક પણ અત્યાર સૂધી મારા જોવામાં આવ્યો નથી. આ સર્વ બચંકર કાવાદાવા કરનાર, કિશોરસિંહને રાજદ્રોહના અપરાધથી અપરાધી ઠરાવનાર, બંડારી મહારાજને રાજ્ય-વિરુદ્ધ વિરાટ પડયત્રીમાં ભાગ લેવડાવનાર, નાદાન, નાંલાયક, તું પોતેજ છે. હવે જે મારી પાસે એક પણ અસત્ય સંભાષણુ કરીશ, તો અવશ્ય માદ રાખજે કે, આ દેવાલયમાંજ પંચતવને પામી જઇશ. તું જાણતોજ હોઇશ કે, અત્યારે આ સર્વ શબ્દો હું મારી પોતાની સત્તાથી નહિ, પરંતુ સુરંગપૂરની નવીન રાજસત્તાથી બોલી રહ્યો છું. તને તારા આ વૃદ્ધવયપર જરા પણ દયા આવતી હોય, તો જે સત્ય હોય, તે સર્વ સ્પષ્ટ રીતે બ્યક્ત કરી દે. મને ચોક્કાસ ખાત્રી છે કે તું એક બડો બદમાશ છે !”

“હા, બદમાશનો સરદાર છે. મને એની બદમાશીનો પૂરતો અનુભવ છે. જે સત્ય હકીકત ન દર્શાવે, તો એ દુષ્ટને કરો. ચમાલયને આધીન.” વિકટ મુખે આ સર્વ વાતો કહેતો કહેતો દુર્દાનત દસ્યુ સરદાર મહાવીર બરાબર જાણે વાઘની પેઠે કૂદીને વૃદ્ધ સદાશિવની મદનપર તૂટી પડ્યો તથા પુનઃ આકાશમંડળને કંપાવતો કંપાવતો એ ક્રૂર નરરાક્ષસ કહેવા લાગ્યો:—“બસ, હવે તારી ગાયન-વિદ્યાનો અંત આણીશ. તારા આ વૃદ્ધવપુને માટીમાં મેળવીશ. આખી જિન્દગીને માટે તારી બદમાશીને બરબાદ કરીશ. હું કોણ છું! તે તું જાણે છે! ન જાણતો હોય, તો જાણી લે કે, તારો કાળ સરદાર મહાવીર પોતેજ તારો વિનાશ કરવા આવ્યો છે. મારી સાથે રચેલી દગાબાજીનો બદલો લેવા હું અત્યારે તને ખોળતો ખોળતો અહીં આવ્યો છું. તું વિશ્વાસઘાતકનો પણ વિશ્વાસઘાતક નિવડ્યો છે. હવે હું તારી જીભના ટુકડે ટુકડા કરી નાખીશ. કોણ તારી રક્ષા કરે છે, એ પણ હવે હું જોઈ લઉં.”

આ પ્રમાણે ગર્જના કરતો કરતો એ માતેલા સાંઠ જેવો મહાવીર બિચારા વૃદ્ધનું જોરથી ગળું દબાવીને ધક્કામૂકી કરવા માંડ્યો. વૃદ્ધ થરથર કંપવા લાગ્યો.

લલિતપ્રભા વચ્ચે પડી. બાલિકાએ ત્યારે જાણે મહા તેજસ્વિની વીરાંગનાની મૂર્તિ ધારણ કરી લીધી. એક તરફ સદાશિવ, બીજી તરફ મહાવીર અને મધ્ય સ્થળે વીરાંગના લલિતપ્રભા! ઉભી રહી. એ સમયનું એ વિષમ દૃશ્ય ખરેખર બયાનક થઈ પડ્યું. જમણા હાથથી સદાશિવનું વક્ષ ધારણ કરી મહાવીરના તરફ ડાબો હાથ લંબાવી, વીરબાલા મહાવીરની ભાર્સના કરતી કહેવા લાગી:—

“છટ્, છટ્, છટ્! શું તું વીર પુરુષ છે! વીરધર્મને જાણે છે! શું તારો વીરધર્મ તને વૃદ્ધપર હાથ ઉપાડવાનો ઉપદેશ આપે છે! જોઓ ખરા વીરમદ્દ હોય છે, તેઓ વૃદ્ધ માણસપર કદાપિ જોર જીવન ગુજારે છે ખરા કે? તને વીર કોણ કહે છે! તું તારા મહાવીર નામને શરમાવનાર કાપુરુષ છે. વીરસમાજનો દાસાનુદાસ થવાની યોગ્યતા પણ હજી તારામાં આવી નથી. જે ખરો વીર હો, તો કિશોરસિંહની સાથે તારા બળની પરીક્ષા કર. બળને ત્રણ ત્રણવાર તું કિશોરના હાથથી હાર્યો છે, છતાં હજી વીરતાનો દાવો ધરાવે છે! શર્મ છે, કાપુરુષ શર્મ છે!”

લલિતપ્રભાનાં તેજેમય વાક્યોથી મહાવીર શર્માઈ ગયો. એક વિદુષી વનિતાના મુખેથી પોતાનો આવો અસહ્ય ઉપહાસ થયેલો જોઈને તેની નસેનસમાં ઉખ્ય રૂધિર ઉછળવા માંડ્યું, છતાં પણ લલિતપ્રભાના પ્રભાવશાલી ભાષણની અસર તેના હૃદયમાં એવી તો સચોટ થઈ ગઈ હતી કે, તેના મુખમાંથી એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારવાનું તેનાથી સાહસ થઈ શક્યું નહિ. લલિતપ્રભાની ધ્વજકતા અંગારા જેવી ચમકતી આંખો રહામું જોઈને મહાવીરે હવે એ સ્થળે ઉભા રહેવાની ઇચ્છા કરી નહિ. તેણે ગભરાટની સાથે ભાંગ્યા-તૂટ્યા અવાજે દીવાન દોલતસિંહને સંબોધીને કહ્યું:—“ હવે વિના કારણ શા માટે વિલંબ કરો છો, દીવાનજી ! પાણી વસોબ્યે હવે માખણ મળવાનું નથી. ચાલો, આપણે સત્વર રાજા ભૂપસિંહને જઈને આ સંવાદ પહોંચાડીએ. બંને પંખીઓ કંઈ દિશામાં ઉડી ગયાં છે, એની હવે આપણે બરાબર તપાસ કરવી પડશે. ”

મન મરી ગયું હતું, તથાપિ આપોઆપ ગર્જન કરતો કરતો, પોતાના મનમાંજ ગાળાગાળી ભાંડતો, દીવાનજીનો હાથ ઝાલીને સરદાર મહાવીર ગર્વસહિત ઉતાવળે પગલે દેવાલયમાંથી બહાર નીકળીને ચાલ્યો ગયો. હતાશ મુખે પ્રહરીઓ પણ સાથે સાથે પાછા ચાલ્યા આવ્યા.

જ્યારે તેઓ રાજમહાલયના દરવાજા પર જઈ પહોંચ્યા, રાજા ભૂપસિંહ ત્યારે દરવાજામાંથી નીકળી બહાર આવતો હતો. દરવાજામાં દીવો સળગતો હતો, પ્રહરીઓના હાથમાં પણ સળગતી મશાલો હતી, એ દીવા તથા મશાલોના પ્રકાશમાં રાજા ભૂપસિંહે જોયું કે, દીવાન દોલતસિંહ ખાલી હાથે પાછો ફર્યો છે, આસામીને લાવી શક્યો નથી. એથી તેનો ચહેરો બિસ્ફુલ શીકો પડી ગયો. આંખોનું નૂર પણ ઓછું થઈ ગયું ! તે મનમાં ને મનમાંજ હાથ મારવા લાગ્યો.

એકદમ મહાવીરે તેની રહામે આવીને ખબર આપ્યા કે:— “બંને પંખીઓ ઉડી ગયાં છે. મને લાગે છે કે, એ સાલા બદમાશો કોઈપણ પ્રકારે આપણા ભેદને જાણી ગયા હોવા જોઈએ, નહિ તો આમ એકી સાથે બંને જણા એકાએક ગાયબ થઈ જાય, એવું કદાપિ બનેજ નહિ. હાય ! હાય ! ! એજ વખતે જો માફ ખૂની ખંજર એ દુષ્ટના ખભામાં પેસી ગયું હોત, તો આ બધો ઉત્પાત મટી જત. જે છોકરાને ઘોડાપરથી પછાડીને મેં આ પત્ર હાથ કર્યો હતો, એ છોકરાએજ ધણું કરીને એ બંને બદમાશોને સાવધ કરી દીધા હશે. હાય !

શિકાર છટકી ગયો ! સાક્ષો સૂઝવરનો બચ્યો એ શાંતિપ્રસાદ ક્યાંથી બચી ગયો ? સત્યાનાશ વળી ગયો ! એ બન્ને જણા કંઈ દિશામાં મથા છે, એ સંબંધમાં મેં પેલા દગાખાજ સદાશિવને પણ ધણી ધણી પૂછ-ગાછ કરી, પરંતુ તે પાખંડીએ પણ—”

“એ બધા વિચારો કરવાથી હવે શું વળવાનું છે ? ” ગભરાઇને રાજા ભુપસિંહે કહ્યું:—“એ બધા વિચારો કરવાથી હવે શું વળવાનું છે ? તેઓ બન્ને ક્યાં ગયા છે, એની ખાતમી આપણે સહુથી પહેલી મેળવવી જોઈશે. પણ ચિંતા નહિ, નાદા છે, તો ન્હાસવા દો, ન્હાસીને ક્યાં જવાના છે ? કેટલાક દિવસ ન્હાસ્યા કરશે ! ચાલો, આપણે હવે વિલંબ ન કરો, એક ક્ષણ પણ નિરર્થક ન ગાજો ! મેં રાજપ્રતિનિધિઓ પાસેથી પરવાનો મેળવી લીધો છે ! રણધીરસિંહ બેટાને બરાબર ફસાવ્યો છે. મને લાગે છે કે, એ છોકરો પણ તેના મુરખી પાસે દેવીપૂર જશે, ત્યાં આગળજ પકડાશે; સર્વને એકી સાથે પકડી શકાશે. ઠીક થયું, જે થયું, તે ઠીકજ થયું. આપણા લાભ માટેજ આ બધા બનાવો બન્યા છે ! આપણી ભાગ્યદેવી આપણાપર પૂર્ણ પ્રસન્ન થઈ છે. આમ જુઓ, એ હરામજદા રણધીરના નામપરનો પરવાનો ! ચાલો, ચાલો, જલ્દી ચાલો; હવે ઢીલ ન કરો. ”

રાજદ્વારના પ્રહરીઓ રાજદ્વાર પરજ રહી ગયા, રણધીરસિંહ-રાયને કેદ કરવાના આનંદથી દસ્યુબંધુ અને દસ્યુ દીવાનને સ્થળે લઇને, વિજય પ્રકુલ વદને રાજા ભુપસિંહ ગૌરવસહિત દેવીપૂર બાંધી રવાના થયો.

નવમ પ્રસંગ

પ્રવાસી આશ્રમ

લપ્યા ભેખના ભેખ, લલાટે—બહારી દિવાલે !
 વાંચી લેશે કોઈ, હેત—હેયાની ઝાળે !
 ચેતન પૂજપાઠ, પુણ્ય ને પ્રબોધ પામ્યાં !
 ઝાંખી અહ્લુત કરી ! ઉરે બહાલાં પધરાવ્યાં !
 આંસુ સારે મોર ! દિવ્ય સંદેહ સુણાવ્યાં !
 ભેદ ભર્મના ગૂઢ, અયે દિલ્લાર ! બણાવ્યાં !
 સરિત હૃદયનાં ગાન, અહીં મુજને સમજાવ્યાં !
 હૃદયહીન જન લાખ ઉરે અમથાં અથડાવ્યાં !
 ભડકાવ્યાં ભટકાર, ભમેલાં ભૂત ધૂણાવ્યાં !
 અહ્લુત વીણા વહી, નૃત્ય કંઈ ઔર નચાવ્યાં !

દીવાનેશ્વર

કિશોરસિંહ, એવી અંધારી રાત્રે એકલો ક્યાં જઈ રહ્યો છે, એ આપણે એકવાર જોવું જોઈશે. પૂર્વ કથિત ભગનભવન ભણી જે અશ્વશાળા આવેલી હતી અને જે અશ્વશાળામાં અશ્વ લેવા જતાં શાંતિપ્રસાદ વિપદ્યસ્ત થયો હતો, કિશોરસિંહ તે અશ્વશાળામાં ગયો નહિ. કુચકનાં મૂળ એ બાબુએથીજ રોપાયાં છે, એવી શંકા ઉપજવાથી તે દિશામાં જવાની તેની ઈચ્છા થઈ નહિ. જલ્લાદના વેશમાં શત્રુગઢથી જે અશ્વપર આરોહણ કરીને તે સુરંગપૂરમાં આવ્યો હતો, અને એ અશ્વને જે અશ્વશાળામાં મૂકી આવ્યો હતો, તેજ સ્થળેથી અશ્વ લઇને તે છૂપી રીતે શહેરમાંથી બહાર નીકળી પડ્યો હતો. રસ્તામાં કોઈ પણ માણસની સાથે તેની મુલાકાત થઈ નહોતી. રાત્રે વખતે અંધારામાં માણસોની આવજાન વણીજ હોય છે અને રસ્તા બિલ્કુલ શંકા વગરનો થઈ પડે છે, એમ ધારીને તે રાત્રે વાંકા ચૂંકા રસ્તે ન જતાં સરિયામ રસ્તો પકડીનેજ ચાલ્યો જતો હતો. શહેરની બહાર પાંચ સાત માંડ દૂર ગયા પછી રસ્તાના કાંઠાપરજ એક આશ્રમ તેના જોવામાં આવ્યો. એ આશ્રમનું નામ પ્રવાસી આશ્રમ હતું. ત્યાં એક દુકાન હતી, અને એ સાથે એક નાનું સરખું મુસાફરખાનું પણ હતું. એ દુકાનમાંથી સરસામાન આદિ જે કાંઈ

જોઈતું હોય, તેવું સાઈ મળી શકતું નહોતું. પરંતુ વિદેશી પચિત્ર લોકો એ પ્રવાસી આશ્રમમાં આવી આરામ લેતા, આહાર કરતા, રમત ગમત કરી મોજમજ ઉડાવતા. એ આશ્રમ તેમના સર્વના વિશ્રામનું સ્થાન થઈ પડ્યું હતું. જે ઝાઝાં માણસો ન હોય તો રાતને વખતે શયન કરવાનો પણ એ આશ્રમમાં બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો હતો. ઘણાં માણસો દૂર દેશાવરમાંથી આવીને ત્યાં રાતવાસો પણ કરતાં હતાં. ચારપાંચ માણસોને સવાની સડક પણ પૂરતી હતી. મોટા મોટા ધનાઢ્ય માણસોની આવજવ ત્યાં ઘણી ઓછી હતી, પરંતુ ઇતર લોકો ઘણા આવતા હતા, વળી એ લોકોમાં પણ ખાસ કરીને બદમાશ લોકોનું આગમન મુખ્યત્વે કરીને થતું હતું. તેઓ સર્વ ત્યાં એકઠા મળીને મદિરાપાન કરતા, દેશ વિદેશમાંથી વિવિધ વનિતાઓને ઉપાડી લાવી મોજમજ ઉડાવતા, કોઈ કોઈવાર નહિ જેવી વાતોમાં લડી પડી મોટું તુકાન મચાવતા. મારામારી, માળામાળી અને ધક્કા મૂકી એ તો તેમનો સર્વનો સર્વથી પ્રધાન વ્યવસાયજ હતો. કોઈનું મકાન લૂંટવાની, કોઈની લાવણ્યવતી લલનાનું અપહરણ કરવાની, કોઈનું ખૂન કરવાની તથા કોઈની સાથે તકરાર કરવાની સડાહ તો તેમનામાં હરહમેશ થયાજ કરતી. એ સર્વ કાર્યોમાં તેમને કોઈ અટકાવતું પણ નહિ. આવું બયાનક સ્થાન હતું. આબરુદાર માણસથી તો ત્યાં એક પણ પણ થોભી શકાય તેમ નહોતું. બદમાશ લોકોની ખુરી વાચકા સાંભળીને સારાં ખાન્દાન માણસોએ ત્યાં આવવાનું બિલકુલ બંધજ કરી દીધું હતું.

પરંતુ એ સ્થાન ગમે તેવું બયાનક હોવાથી શું થયું, કિશોર-સિંહે પોતાના મનમાં વિચાર્યું કે, હજી રાત્રિ ઘણી છે, આખી રાત થોડો દોડાવો જવાથી, એ બિચારો છેક થાકી જશે અને તેનામાં ચાલવાની તાકાત પણ નહિ રહે. વળી હજી સૂધી મેં આહાર પણ કર્યો નથી, એથી ભૂખ પણ કકડીને લાગશે, માટે આ આશ્રમમાં જરા નાસ્તો કરી, આરામ લઈ થોડીક ખાવાની વસ્તુઓ સાથે લેવાની ખાસ જરૂર છે. આ પ્રમાણે વિચાર કરીને તેણે પોતાના અંધરે એ આશ્રમ ભણી દોડાવ્યો. આશ્રમ પાસે આવ્યા પછી તેણે અંધપરથી નીચે ઉતરી પ્રથમ જણાવેલી પેલી નાનકડી દુકાનમાં પ્રવેશ કર્યો. તેણે જે દુકાનમાં પ્રવેશ કર્યો, તેને દુકાન અથવા મુસાદરિખાનું અથવા પ્રવાસી આશ્રમ ગમે તે કહેવામાં આવે તો પણ ચાલી શકે

તેમ હતું. કારણ કે, એ દુકાનની માલિકજી અંદરના આશ્રમનો પણ માલિક હતી. એના તાબા તળેજ આશ્રમ તેમજ દુકાનની વ્યવસ્થા ચાલતી હતી એક આધેડ ઉમ્મરની અમળા એ આશ્રમની માલિક અથવા ધણિયાણી હતી, કિશોરસિંહને જે કાંઈ વસ્તુઓની આવશ્યકતા હતી અને જે વસ્તુઓ એ દુકાનેથી મળી શકે તેમ હતી, તે સધળા ઠરાવેલી કિમ્મત ઉપરાંત કાંઈક વધુ કિમ્મત આપીને તેણે ખરીદી લીધી. દુકાનનો એક નોકર તેના ઘોડાની લગામ ઝાલીને દુકાનની બહાર ઉભો રહ્યો. કિશોરસિંહ દુકાનમાંથી બહાર નીકળવાની તૈયારી કરતો હતો, એવામાં એ આધેડ અમળાએ કહ્યું કે:—“ બાપ ! જાઓ છો, ક્યાં ? આમ ઉતાવળા કેમ થાઓ છો ? જરા વાર આરામ કરો. તમારું ઝઘું જોતાં તમે કોઈ ખાન્દાન કુટુંબનાં ફરજદ હો એમ જણાય છે. એસો આ જોડેના ઘરમાં જઈને જરાવાર આરામ લો. આવી અંધારી રાત્રે ક્યાં જશો ? અહીં શર્માવાનું કે સંકાય રાખવાનું કશું પણ કારણજ નથી. તમારા જેવા મુસાફરો માટેજ આ આશ્રમ બંધાવવામાં આવ્યો છે. જુઓ, તમારી પેડે બીજા પણ અનેક મુસાફરો આશ્રમમાં આરામ ભોગવી રહ્યા છે. તમારે ચિંતા રાખવાની નહિ. તમારા ઘોડાને હું બરાબર સાચવીશ. જાઓ, આ જોડેના ઘરમાં જાઓ, જરાવાર આરામ કરો. ”

આ બધી વાતો કહીને એ અમળાએ પશ્ચિમ દિશા બણી આગળાનો ઇશારો કરીને એક નજીકનું ઘર બતાવી દીધું. કિશોરસિંહ અત્યાર સુધી પાસેના ઘરના કાવાદાવા કે કારસ્થાન આદિ કશું પણ જોઈ શક્યો નહોતો, અત્યાર સુધી એ તરફ તેનું લક્ષ પણ નહોતું. જ્યારે એ સ્ત્રીએ તેને નજીકના ઘર બણી ઇશારો કરી જવાની સૂચના કરી, ત્યારે તેણે તે તરફ મુખ ફેરવીને જોયું કે, કેટલાક માણસો એ ઘરમાં બેસીને બારી ખૂમરાણ મચાવી રહ્યા હતા તથા એ સાથે મારામારી અને ધક્કાધક્કી પણ કરી રહ્યા હતા. એ ભોકાના મુખના હાવભાવપરથી સાફ જણાઈ આવતું હતું કે, તેઓ સધળા જાણે દીવાના બની ગયા હોયની ! ચાલાક કિશોરસિંહ તરતજ અંદરનો સધળો ભેદ સમજી ગયો. તે પેલી અમળાના આવકારથી જરા પણ રાજી થયો નહિ. વખત નથી, જરૂરી કામ છે, આખી રાત ઘોડો દોડાવવો પડશે, પ્રભાત થતાં પહેલાંજ વીસ ગાઉ દૂર નીકળી જવું પડશે. મારાથી બેસી શકાશે નહિ. મારે હજી ધણું કામો કરવાનાં

છે. તમારા આ આવકારને હું શિરપર ચઢાવું છું, અંતઃકરણપૂર્વક તમોને ધન્યવાદ આપું છું.” આવાં શિષ્ટાચારનાં વચનો વદીને કિશોર-સિંહે તરત ને તરતજ તે આશ્રમધારિણી અમળા પાસેથી વિદાય લીધી.

કિશોરસિંહ વિદાય લઈને હજી સહજ આગળ વધ્યો હતો, એવામાં એકાએક બાળના ઘરમાંથી બે માણસો ડોલતા ડોલતા દૂકાન બહાર આવી પહોંચ્યા. કિશોરસિંહને જોતાંની સાથેજ તેમાંના એક જણ અકસ્માત ચીત્કાર કરીને બોલી ઉઠ્યો:—“ હો: હો: ! કિ-શોરસિંહ ! કિશોરસિંહ અહીં ક્યાંથી ? ઓહોહોહો ! ધણા રૂપિયા મળી શકશે. પકડો-પકડો-સાલાને સત્વર પકડો ! ઠીક દાવ હાથ લાગ્યો છે ! બરાબર માલ હાથ આવ્યો છે ! પકડો ! વિશ્વંશ ન કરો. ”

ક્ષણ માત્રમાં બીજો માણસ પણ બોલી ઉઠ્યો:—“ બરાબર છે ! પકડો સાલાને ! સાલો હરામખોર ન્હાસી છૂટ્યો છે ! દગાબાજો રાજ-દ્રોહનો ભયંકર અપરાધ કર્યો છે ! સાલો બડો બદમાશ છોકરો છે ! એના નામપર ગિરફતારી પરવાનો પણ બહાર પડી ચૂક્યો છે, માટે મારો, પકડો, એ દુષ્ટ દગાબાજને કરો સત્વર બંધનયુક્ત ! ”

ક્ષણવારમાંજ આ બધો બનાવ બની ગયો. બંને નશાખોર દારૂડીયા હથિયારબંધ હતા, તેઓ મ્યાનમાંથી પોતપોતાની તલ્વારને ખેંચતા ખેંચતા કિશોરસિંહના તરફ દોડી ગયા. કિશોરસિંહ ત્યારે આશ્રમના આંગણમાં આવી ઉભો હતો. એકાએક આ શી આપત્તિ આવી પડી, નિમેષમાત્રમાં એવી ચિંતા કરીને તે જડપથી મ્યાનમાંથી તલ્વાર ખેંચી તે બંને ઉન્મત્ત શરાબખોર શયતાનોની રહામો આવી ઉભો રહ્યો. એ સમયે તેનું વીર હૃદય વીરતાથી નૃત્ય કરવા લાગ્યું. બાહુમાં ધારણ કરેલી ચમકતી ચપળા સમી તેની તેજસ્વિની તલ્વાર પણ ચક્ર ચક્ર કરતી ચમકવા લાગી. કિશોર એ બંને બદમાશોના અપમાન-ભર્યા શબ્દો શ્રવણ કરીને રુદ્ર સમાન બીપણ્ય મૂર્તિ ધારણ કરી શત્રુનો સંહાર કરવા માટે આતુરતાથી ઉભો રહ્યો. તલ્વારે તલ્વારનું યુદ્ધ શરૂ થયું. એક બીજાની તલ્વારોના આઘાત થવાથી આગતી ચિનમારીઓ વરસવા માંડી. કિશોરસિંહ વીર અભિમન્યુની પેઠે રણનિપુણતા દર્શાવી અસિયુદ્ધમાં મસ્ત થઈ મહા મર્વની સાથે એ અસુર તુલ્ય મદિરા બંધોની સાથે ઝાઝપી કરવા લાગ્યો. એ સમયનું ત્યાંનું દૃશ્ય મહા

બીતિબનક થઇ પડ્યું. એક બીબના શરીરની તસ્વારના આધાતથી રક્ષવાની અપૂર્વ કાર્યકુશળતા અત્યંત આશ્ચર્યજનક બાસવા લાગી. પોતાની સ્થાએ બે બળવાન પુરુષો યુદ્ધ કરવા માટે ઉભેલા હોવા છતાં પણ કિશોરસિંહ એક ડગલું પણ પાછો ન પડતાં ઉલટો બમણા ઉત્સાહથી લડવા લાગ્યો.

આ બધો અદ્ભુત અનુભવ પ્રસંગ જોઇને દુકાનદાર સ્ત્રી મોટી મોટી ચાસો મારી રડવા લાગી. પરિણામ કેવું બયાનક આવશે, કયા પક્ષનો વિજય અને કયા પક્ષનો પરાજય થશે? એનો એનાથી કશો પણ નિર્ધાર ન થઇ શકવાથી એ આકુલવ્યાકુલ થવા લાગી. દારૂડી-ચાઓ અતિ વેગપૂર્વક પોતપોતાની તસ્વાર ફેરવવા લાગ્યા. કિશોર-સિંહ પોતાની તસ્વારવડે વારંવાર એ સર્વ તસ્વારના આધાતોને ઝાલવા લાગ્યો તથા એ સાથે એ આધાતોનું નિવારણ પણ કરવા લાગ્યો. તેના શરીરપર એક પણ આધાત ન થયો, તે આગાદ બચી ગયો. આંગણુમાં પડેલી લાકડાંની પાટપર ચઢી તેણે કુશળતાથી શત્રુ પક્ષની તસ્વારોના સમસ્ત આધાતોને સહી લીધા અને એનું યથાર્થ નિવારણ કરી પોતાના શરીરને કશી પણ ઈજા આવવા દીધી નહિ. તેણે બહાદુરીથી બે ત્રણવાર દુશ્મનોના હાથપર તસ્વારના એવાતો સખ્ત વાર કર્યા કે જેથી તેમના હાથમાંથી બળબળ કરતી લોહીની નીકા પણ વહી ચાલી. પરંતુ એમ થવા છતાં પણ તે દુરાત્માઓ જરા પણ ક્ષાન્ત થયા નહિ-થામ્યા નહિ; યુદ્ધમાંથી પાછા હડક્યા નહિ. તે મઘપાનથી ભસ્ત થયેલા મનુષ્યમાંથી પિશાચ બનેલા પાખંડી પુરુષો “ રાજદ્રોહી, અપરાધી, ખૂન્દી આસામી, ભારી, દગાબાજ દુષ્ટ, ચંડાળ, નરાધમ નાલાયક, હીચકારા, ” આદિ અનેક અપશબ્દોનો ઉચ્ચાર કરી, બયાનક ચીત્કાર કરતા, ગાળો ભાંડતા, લોહીથી ખંરણ-યલા હાથે તસ્વાર ફેરવતા ફેરવતા, આગળ વધવા ચાહતા હતા, અને દુકાનની બહાર ભાગમાં જે પુરુષ કિશોરસિંહના ઘોડાની લગામ ઝાલીને ઉભો હતો, તે પુરુષને પણ લોભ બતાવી, લાલચ આપી કહેતા હતા કે;—“ પકડ, પકડ, જોઇ શું રહ્યો છે ! રાજદ્રોહના ભયંકર ગુન્હામાંથી નહાસી છૂટેલા આ બદમાશને જલદી પકડ ! જો એને પકડીને રાજદરબારમાં રજૂ કરીશું, તો આપણે મનમાંન્યાં નાણાં મેળવી શકીશું. ચાલ પાછળથી આવીને એકદમ પકડી લે. આ દુષ્ટની તાકાત નથી કે, તે એકી સાથે આપણા જેવા ત્રણ ત્રણ બહાદુર

જવાંમદોને પહોંચી વળે ! ડરવાનું કશું કારણ નથી. અમે તને કશી આંચ આવવા દઇશું નહિ. માટે ચાલ, એકદમ આવીને આ નરાધમને પકડી લે, બંદિવાન બનાવી દે.',

એ પુરુષ પહેલાં તો એવું કામ કરવાને રાજ થયો નહિ; કિ. શોરસિંહને ન પકડવાથી કિશોરસિંહની પાસેથીજ રૂપિયા મળી શકશે; એવી એના મનની ધારણા હતી. પણ છેવટે જ્યારે તેણે સાંભળ્યું કે, કિશોરસિંહ રાજપ્રોહી આસામી છે, અને એના નામપર ગિરફતારી પરવાનો બહાર પાડી સુરંમપૂરના નવીન રાજદરબારે એક મોટું ઇનામ આપવાની જાહિરાત બહાર પાડી છે, ત્યારે તે પુરુષ એકદમ ઘોડાની લગામ છોડીને “ ત્યારે તો હમણાંજ પકડી લઉં છું, ” એમ કહીને પાછળથી કિશોરસિંહને પકડવા માટે દોડી આવ્યો. એ સમયે નજીકના ઘરમાંથી બીજા પણ કેટલાક માણસો દોડતા દોડતા બહાર આવી લાગ્યા. કિશોરસિંહે જોયું કે, દુશ્મનોનો પક્ષ મોટો છે અને એના વેગને સરી શકાય એવો એક પણ ઇલાજ બાકી રહ્યો નથી. ત્યારે તેણે મરવા જીવવાની કશી પણ દરકાર રાખી નહિ. તે બહાદુર વીરે જીવન મરણની ચિંતાને સર્વથા ત્યાગી દીધી અને એ સાથે તરતજ એક ક્ષણનો પણ વિલંબ કર્યા વિના રહામેના એ માણસોને તત્વારના ઝટકાથી મૂર્ચ્છિત કરી નાખ્યા અને ત્યાર પછી પોતાની તીક્ષ્ણ તત્વારના ત્રીજા ઝટકાથી પાછળના ત્રીજા માણસને પણ એમાન કરીને તે એક પળ માત્રમાં પેલી પાટપરથી ફેદી પડ્યો અને એ સાથે તરતજ અશ્વની પીઠપર આરૂઢ થઇ ગયો. સુશિક્ષિત અશ્વ તત્ક્ષણાત તીર વેગે ઉડવા માંડ્યો. ક્ષણવાર સૂત્રી માત્ર કિશોરસિંહના દ્રુતગામી અશ્વના પગલાંનો અવાજ આશ્રમના લોકોના કાન સાથે અથડાયો અને પાછો ક્ષણ માત્રમાંજ એ અવાજ વાયુની સાથે મળી ગયો.

આશ્રમની અધિકારિણી અમળા મહા ભયથી રડી રડીને વ્યાકુલ થઇ પડી હતી. અકસ્માત આ બધું શું બની ગયું ! એકાએક આ શો ગજબ થયો ! એનો તેનાથી કશો પણ નિશ્ચય થયો નહિ. શું કિશોરસિંહે કોઇ દેવી ચમત્કારિક સિદ્ધિને તો નહિ સંપાદન કરી હોય અથવા એ કોઇ દેવ બાળકરૂપે આશ્રમમાં વસતા અસુરોનું નિકંદન કાઢવા માટે તો નહિ આવ્યો હોય ? એવા એવા અનેક પ્રકારના બીતિ ભરેલા વિચારોએ એ અમળાના મસ્તિષ્કને પ્રભિત કરી દીધું. “ કેવો બહાદુર બાળક ! કેવી અનુપમ વીરતા ! કેવી અદ્ભુત

અસિચાલના ! કેવી મનોહર દિવ્ય કાંતિ ! વાહ વાહ ! વીરનરને જાણે તેવીજ વીરતા દર્શાવી ગયો એ નવયુક !” આવાં આવાં પ્રશંસાસૂચક વચનો પણ એ વનિતા પોતાના મનમાં વદ્યા વિના રહી શકી નહિ. તેના આશ્રમના સધળા માણસો ખેદાન મેદાન થઈ ગયા; તેમની અજ્ઞયખીનો પારજ ન રહ્યો ! કિશોરસિંહનો અશ્વ અકાશગામી પંખીની પેઠે ઉડતો જતો હતો, વાયુ સાથે વાતો કરતો મહા વેગપૂર્વક દોડ્યો જતો હતો. લગભગ એએક કોશ જઈને તેણે અશ્વનો વેગ અટકાવ્યો, ક્ષણવાર સૂધી દારુડીયાઓ પોતાના અશ્વો લઈને તેની પાછળ પાછળ આવી રહ્યાં છે કે નહિ, એ પણ તેને બરાબર કાન માંડીને સાંભળ્યું, પરંતુ તેને કશો પણ અવાજ સંભળાયો નહિ ત્યારે તેના મનમાં એક પ્રકારની ચિંતા : ઉપજી આવી કે એ બંને બદ-માશો લોકો કોણુ હશે ? મારાપર તેમણે આક્રમણ શા કારણથી કર્યું હશે ? એ પિશાચોનાં મુખ જોતાં મને જણાઈ આવ્યું હતું કે, તેઓ મારા જણીતા છે, પરંતુ તેમને મેં ક્યાં આગળ જોયા છે, ક્યારે જોયા છે અને તેમની સાથે મારી કયે સ્થળે મુલાકાત થઈ છે, એનો મારાથી એ આશ્રમમાં કશોત્રણ નિશ્ચય થઈ શક્યો નથી અને હજી પણ થઈ શકતો નથી. પણ હા, હવે મારા મનમાં આહું આહું સ્મરણ થઈ આવે છે કે, મેં એ દુરાત્માઓને આનંદપૂરના આનંદ-દુર્ગમાં જ જોયા છે, એ સ્થળેજ એમની સાથે મારી મુલાકાત થઈ છે, એ બંને માણસો રાજા ભૂપસિંહના ડંડાખાજેજ છે. રાજા ભૂપ-સિંહ મારો બયાનક શત્રુ થઈ પડ્યો છે. મને ગમે તે રીતે તે દા-નવ આ ધરાપરથી નષ્ટ કરવાની અભિલાષા ધરાવે છે. અત્યાર સૂધી મારા જીવનનો વિનાશ કરવા માટે એ હૃદયહીન પશુએ અનેકાનેક વિરાટ પડ્યંત્રો રચ્યાં છે મારા નામને પણ એ દુષ્ટ કાને સાંભળી શકતો નથી. દુનિયામાં મેં પિશાચવૃત્તિના અનેક પુરુષો જોયા છે, પરંતુ રાજા ભૂપસિંહ જેવો તો ખીજે એક પણ બયાનક પુરુષ જોયો નથી. મારી સાથે એ નરરાક્ષસ આટલો બધો દ્વેષ શામાટે રાખે છે ? મેં એનું શું બગાડ્યું છે ? શું સુશીલા મને ચાહે છે; એથી હું એ દુષ્ટનો અપરાધી કરી શકું છું ? શું એ પિશાચે પ્રેમનો ઇજારો રાખ્યો છે ? પ્રેમ કરવામાં પણ એ પાપાત્માને આવો વિષમ વિદ્વેષ ઉપજે છે ? ધિક્કાર છે ! ધિક્કાર છે ! હાય ! એવા દ્વેષપરામણ દાનવો આ વસુંધરામાં વિનાશનાં બીજ રોપવાને શામાટે ઉત્પન્ન થતા હશે ?

ધમ્મર જેવા ખળ પ્રકૃતિના પુરુષોનો લોપ શા માટે નહિ કરતો હોય ? પણ હવે એ બધી વાતોથી શું વળવાનું છે ! મારે હવે શું કરવું ? ક્યા માર્ગનું અવલંબન કરવું. એનોજ મારે મારા મનમાં દૃઢ નિશ્ચય કરવાનું ખાસ પ્રયોજન છે.”

“શું રાજ બૂપસિંહ મને જીવનનથી દાર કરવા માગે છે ! બક્ષે માગે ? જેને રાખનાર રામ છે, તેને મારવાની તાકાત કોનામાં છે ? મનુષ્ય ધારે કે ‘આ મેં કર્યું અને હું કરીશ !’ તો શું તેની તે ધારણા ખરી છે ? કદાપિ નહિ. મનુષ્યમાં એવી શક્તિજ નથી. સર્વ શક્તિના સરજનહારનું સરજેલું મનુષ્ય એક તુચ્છકીટથી પણ અધમ છે. સ્વયંભૂ સ્વામીના નયાબ્યા મૂળજ નાચે છે. તો પછી રાજ બૂપ-સિંહ જેવા એક સામાન્ય સક્તિવાળા પુરુષથી કરવાનું શું પ્રયોજન છે ? એ મારી સાથે શત્રુતા રાખતો હોય, તો રાખવા દો, ધમ્મરની ઇચ્છા વિના એનાથી તરણું પણ તોડી શકાય તેમ નથી. શું એ મને નવીન રાજદરબાર તરફથી બહાર પડેલા પરવાનાનો બય બ-તાવે છે ! મારા હૃદયને મુકુંદમાના બયથી ડગાવવા માગે છે ? હા ? પણ એથી શું થયું ? કિશોરનું અજિત હૃદય શું એથી ઠગી જશે ? કદાપિ નહિ.”

“મને એ વિષયનો તો કશો પણ બયજ નથી. મારા જેવા એક માતૃપિતા કે સગાં સંબંધીશ્રવ્ય મનુષ્યનો આ સંસારમાંથી કદાચિત્ વિલોપ થશે, તો તેથી શું સંસારનું ઘટનાચક્ર ચાલતું અટકી પડશે ! મારા જેવા એક સામાન્યમાં સામાન્ય જીવના અભાવે આ વિશ્વાળ વિશ્વ શ્રવ્ય થશે ! મારા જેવા એક ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર પ્રાણી વિના આ સીમાહીન મેદિનીનું સૂત્ર કપાઈ જશે ? ના, નહિજ. તો પછી જીવનની આટલી બધી આસક્તિ શા માટે રાખવી ? જે તનુ એક દિવસે કાળની કરાળ ગર્તામાં ગબડી પડવાનું છે, જે આત્મા અહ-ર્નિશ આ કાયામાંથી અન્ય કાયામાં નિવાસ કરવાને બંધાયેલો છે, તેના અવસાનથી આટલો બધો ખેદ શામાટે કરવો ? કિશોરસિંહ ! હું નિરાશ ન થા. શત્રુઓથી જરાપણ વિચલિત ન થા. જેણે રિપુ-ઓપર વિજય મેળવ્યો છે, એજ મહાવીર નર છે, વસુંધરાના આ-બૂપણ સમાન છે. જે યત્નમાં તે તારા તનુની આહુતિ આપી છે, તે યત્નને અવસાનપર્યન્ત ધારણ કરી રાખ.”

આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના વિચારો કિશોરસિંહના હૃદયસાગ-

રમાં ઉછળી ઉછળીને પુનઃ અનંતની અનંતામાં શમવા લાગ્યા. કિશોરસિંહ પોતેજ અત્યારે બનવાજોગે તરેહ તરેહની આફતોમાં આવી પડ્યો હતો, ફરિયાદ માંડવાનું અત્યારે તેને માટે બિંદુલ અસાધ્ય હતું, તો પછી તેના પ્રાણુ લેવા માટે રાજ બૂપસિંહ આટલા બધા કાવાદવા શા કારણથી કરી રહ્યો હશે ? મુઠ્ઠાંમાના બચ અથવા એક પ્રકારની હિંસા સિવાય એનો બીજો કશો પણ હેતુજ નથી, પણ એથી એક પણ નિર્દોષ અને નિર્વિઘ્નકારીના પ્રાણને લેશ માત્ર આંચ આવે તેમ નથી. બ્યારે વસ્તુસ્થિતિ આવી વિષમ છે, સારે રાજ બૂપસિંહ આટલા બધાં બચાનક કુચચક શા માટે કરી રહ્યો છે ? એ દગાબાજના દિલમાં એવો તે શા ખટકો પેદા થયો છે કે, તેણે મનુષ્યત્વનો સર્વથા ત્યાગજ કરી દીધો છે ? ગમે તેમ હો, પણ આમાં અવશ્યને અવશ્ય કાંઈક નિગૂઢ રહસ્ય સમાયલું છે, બચંકર ભેદ રહેલો છે. રાજ બૂપસિંહે કદાચ સુરંગપૂરના રાજદરબારના નવીન મંત્રીઓની સાથે મળીને કાંઈ વિરાટ કારસ્થાન કરવાની કોશિશ કરી હોય, તો એમાં કાંઈ અન્યબી જોવું નથી. કિશોરસિંહે મનમાં ને મનમાંજ આ પ્રકારનું એક અનુમાન કરી લીધું.

વળી પાછી તેના ડોલતા દિલમાં એક નવી ચિંતા ઉપજી આવી. તે પોતાના મનમાંજ વિચારવા લાગ્યો કે:—“હજી સૂધી મારી પૂર્વ પરિચિતા પેલી દીવાની કેમ નહિ આવી હોય ? તેણે તો તરતજ સુરંગપૂર આવવાનો વાયદો કર્યો હતો, છતાં અત્યાર સુધી આવી નહિ, તો તેનું કારણ શું હશે ? શું એનાપર કાંઈ આપત્તિ તો નહિ, આવી પડી હોય ? ત્રણ ત્રણ અઠવાડીયાં વીતી ગયાં છતાં, તેના કાંઈ પત્તોજ નથી, તો શું એ ક્યાંય આફતમાં આવી પડશે ? રાજ બૂપસિંહે તો એની સાથે કાંઈ દગાબાજી નહિ કરી હોય ? અણુધારી દયાને વશીબૂત થઈને એ બિચારી મારી હિતાકાંક્ષિણી થઈ છે, મારે માટે તેણે ધણાં ધણાં સંકટો સહન કર્યાં છે. એથી મારી સાથે એ દગો કરે તે બનવા જોગ નથી. મને છેતરીને તે બીજે ક્યાંય ચાલી જાય, એમ પણ મારાથી માની શકાતું નથી. પણ અરે તેણે તેની કબૂલાતનું પાલન કેમ નહિ કર્યું હોય ? તેના આપેલા વચનનો તેણે ભંગ શા કારણથી કર્યો હશે ? તેના આવવામાં આટલો બધો વિલંબ શાથી થયો હશે ? દીવાનીએ મને કહ્યું છે કે, મારા પોતાના સંબંધમાં કાંઈ એક ખાસ મહત્વની વાત તેના બજવામાં છે, તો

એ વાત શી હશે? મારા સંબંધમાં એ શું જાણતી હશે? મુરંમ-
પૂર આવીને તેણે તે ગુપ્ત વાત કહેવાનું મને વચન આપ્યું હતું,
છતાં તે શાથી નહિ આવી હોય? હાય! મારું જીવન પણ
કેવું વિષમ રહ્યુંથી છવાયેલું છે. હું કોણ હોઈશ? મારા માતાપિતા
કોણ હશે? શું દીવાની મારા સંબંધમાં જે કંઈ જાણે છે, તેમાં
આ સર્વ વિષયોનો પણ સમાવેશ થતો હશે? એ જે ગુપ્ત વાત
જાણે છે, તે શું ખરેખર સત્યજ્ઞ હશે? અથવા એના ચરકેલા બે.
જાના મિથ્યા પ્રલાપોજ હશે? ગમે તે હો, પણ એ આવી નહિ
શાથી? એને આવવામાં આટલો બધો વિલંબ થવાનું કારણ શું?”

કિશોરસિંહે આ પ્રમાણે અનેક વિચારો કર્યા. પરંતુ તેનાથી
કંઈપણ સ્થિર કરી શકાયું નહિ. વળી પાછો તેણે પોતાના અશ્વને
દોડાવી મૂક્યો. પહેલાંની પેઠે વાયુ સાથે વિચરતો અશ્વ સપાટાઅંધ
દોડવા માંડ્યો, અંધકારમાં ને અંધકારમાંજ તે પંદર સોળ માઉની
મજલ કરી ઘણે દૂર નીકળી આવ્યો. એ વખતે આશરે રાત્રિના
અઢીએક પ્રહર થવા આવ્યા હતા.

હવે આપણા પૂર્વ પરિચિત પ્રવાસી આશ્રમમાં શા શા બનાવો
બન્યા, એ જાણવાની આપણને પરમ આવશ્યકતા હોવાથી આપણે
પુનઃ એકવાર એ આશ્રમની મુલાકાત લેવી પડશે. કિશોરસિંહનો અશ્વ
કિશોરસિંહને તીરવેગે ઉડાડી લઇ ગયા પછી દૂકાનના ત્રણે બેશુદ્ધ
માણસોને કંઈક શુદ્ધિ સંપાદન થઇ. પહેલા બન્ને હુમતો કરનારા-
માંના એક જણે પોતાના બીજા સોગતીને સંબોધીને કહ્યું કે:—“જલ્દી
ઘોડા બોલાવો, સાલાસૂવરને સત્વર પકડી પાડો. એ હરામજદો આ-
પણા પંજમાંથી છટકીને કેટલેક દૂર જવાનો છે? ચાલો આપણે
એકદમ આપણા અશ્વો દોડાવીને એ દમાગાજ છોકરાને પકડી પા-
ડીએ. શું એવો એક ત્રણ તસુનો છોકરો આપણી આવી ખાના-
ખરાબી કરી જાય અને આપણે આંખો યોગતા ચૂપચાપ બેસી રહીએ,
એ આપણે માટે કોઈપણ પ્રકારે હિતાવહ ગણાય ખરું કે?”

બીજા માણસે કહ્યું:—“આટલા બધા ફૂટો છો શા માટે? હવે
વિનાકારણ આ બધું ધાંધલ શામાટે મચાવો છો? હાથમાં આવેલા
શિકારને છટકાવી દઇને આટલા બધા કુત્તરાઓ છો શા માટે? એવા
બહાદુર યુવકને પકડવો એ શું કંઈ જેવી તેવી સહેલી વાત છે?
આપણી શી તાકાત છે કે તેના શરીરનો સ્પર્શ પણ કરી શકીએ?”

એ સાલાને કોઈ ભૌતિક શક્તિ આવીને બચાવી ગઇ છે, વાયુવેગે ઉપાડી ગઇ છે? ભૂતની સાથે એ હરામખોરના સરદારની ધણી સારી દોસ્તી છે, ભૂતના ઘોડાને શું આપણે પકડી શકીશું? સાલો કદાચ પોતે પણ ભૂતજ હશે, જોયું નહિ, એક ક્ષણ માત્રમાં તે દુરાત્માએ કેવી બયંકર જાદુવારથળી મચાવી દીધી છે? આપણા તણ તણ ચાર ચાર માણસોની કેવી ખુરી હાલત કરી નાખી છે? આપણા કુટિલ રાજના કુટિલ કારસ્થાનમાં પણ એ કદાપિ સપડાયો નથી, શું રાજ ભૂપસિંહે એનો સંહાર કરવા માટે ઓછી કોશિશ કરી છે? પણ એની પાસે તેમનું કશું પણ ચાલતુંજ નથી. બલાબલા બહાદુરોને પણ એ દુષ્ટ દગાબાજ છોકરો બૂલમાં બમાવી દે તેવો છે. એની કળા કાંઈક અદ્ભુતજ છે. આપણી આંખમાં ધૂળ નાખી એ સાલો શયતાનનો બચ્ચો સ્વચ્છંદતાની સાથે ઉડી ગયો, અને આપણે બધા, આંખો ચોળતાજ ઉભા રહ્યા! અત્યારે તો તે ક્યાંયનો ક્યાંય દૂર નીકળી પડ્યો હશે. હું ધારું છું કે તેનો પતનવેગી અથ્થ અત્યારે તેને પેલા ખુલ્લા મેદાનની લગભગમાં લાઇ ગયો હશે. આવી સ્થિતિમાં આપણાથી હવે તેને શું કરી શકાય તેમ છે? કદાચ એ હરામી આપણા જીવામાં આવશે તો પણ આપણામાંથી એણે પકડવાની હિમ્મત કોણ કરી શકશે? તમો સત્રજા વિનાકારણ આમ શામાટે ફૂટી રહ્યા છો? આટલો બધો વિલંબ કર્યા પછી તેની પાછળ પડવાથી હેરાન થયા વિના રહેશો નહિ.”

કાંઈક નરમ પડ્યા પછી પેલા માણસે કહ્યું:—“હા, બાઈ! તારું કહેવું બરાબર છે. સાલો હરામખોર છોકરો આપણને આત્માદ છેતરી ગયો છે. પણ એ બદમાશના બચ્ચાને પકડી આપવાથી અથવા એનું માથું કાપી રજૂ કરવાથી રાજદરબારમાંથી આપણને મોહોરોનો મોટો ઢગલો બક્ષિસ મળી શકે તેમ છે. રાજદરબાર તરફથી એને પકડીને અથવા મારીને હાજર કરવા માટે એક મોટું જાદુરનામું બહાર પડ્યું છે.”

આવી રીતે અફસોસ કરી, દુઃખનવાળી ઓના તરફ મુખ ફેરવી એમાંના એક માણસે ગભરાટ ભરેલા અવાજથી પૂછ્યું:—“હવે બોજનને કેટલીકવાર છે. બૂખ કકડીને લાગી છે, માટે જલ્દી તૈયારી કરાવો. હું એ વાત કહેવા માટેજ અત્યારે તમારી પાસે આવતો હતો, પરંતુ રસ્તામાં અકસ્માત એ હરામજાદાની મુલાકાત થઈ

જવાથી જખરો જંગ જમી ગયો હતો, અને કહેવાની વાત બાકી રહી ગઇ હતી. પણ હવે કહો જોઇએ કે, કેટલીક વાર છે. જે ઝાઝી વાર હોય તો જલ્દી ઉતાવળ કરાવો.”

દુકાનવાળીએ જવાબ આપ્યો:—“ હવે ત્રિદુક્ત વાર નથી. તમે બધા આ ઘરમાં બેસો. હું હમણાં જ આવતો બધો બંદોબસ્ત કરાવી આપું છું. ”

દુકાનવાળી સ્ત્રીની આવી વાતો સાંભળીને એ બધા લોકો જોડેના ઘરનાં ચાલ્યા ગયા. આશ્રમમાં જે માણસ આ પહેલાં કિશોરસિંહના અશ્વની લગામ ઝાલીને ઉભો હતો, એ પાછો કાંઈક કારણ-વશાત્ બહાર ચાલ્યો ગયો હતો. અકસ્માત્ તેના કાને નજીકમાંથી અશ્વનાં પગલાંનો ટપા ટપ અવાજ સંભળાયો. ત્રણ અશ્વરોહીઓ તો ક્ષણવારમાં તેની પાસે આવી ઉભા રહ્યા. આશ્રમની બહારના માણસને અનુલક્ષીને પહેલા અશ્વરોહીએ ગંભીર ગર્જનાથી પૂછ્યું કે:—“કયો ઘોડેસ્વાર આ રસ્તેથી થોડીવાર પહેલાં નીકળ્યો હતો વાર ? ”

અશ્વરોહીનો અવાજ સાંભળતાની સાથે જ એ માણસ તેને ઓળખી ગયો. તેણે તરતજ પોતાના બીજા બે સોબતીઓની પાસે જઈને જણાવી દીધું કે, “ અરે, એ ભાઈઓ ! આપણા રાજા આ તરફ આવતા હોય, એમ જણાય છે ? જૂઓ, તેઓ છેક નજીકમાં જ આવી લાગ્યા છે. મને તેમણે પૂછ્યું છે કે:—“ આ રસ્તેથી થોડીવાર પહેલાં કયો ઘોડેસ્વાર ચાલ્યો ગયો છે ? ” મને લાગે છે કે, અત્યારે એમની સાથે બીજા એકાદ બે સ્વારો પણ આ તરફ આવે છે.”

આમ કહીને તેણે પેલા જે બે માણસોએ કિશોરસિંહ પર હુમલો કર્યો હતો, તેમાંના એક માણસનો હાથ ઝાલીને જે દિશામાંથી તેને આમંત્રુક અશ્વરોહીનો અવાજ સંભળાયો હતો, તે દિશામાં ખેંચી લાવ્યો.

પણ અત્યારે જે ત્રણ નરીન અશ્વરોહીઓએ આશ્રમના આંગણમાં પાસે આવી પહોંચ્યા હતા, તેઓ કોણ હતા, એવો કદાચ કોઈના મનમાં કાંઈ સવાલ પેદા થાય, તો તે સર્વથા સ્વભાવિક જ છે. અમો એ સવાલના ઉત્તરમાં એમનાં નામોને આ સ્થળે જ વ્યક્ત કરવાનું અધિક ઉચિત ધારીએ છીએ. એમાંનો પ્રથમ અશ્વરોહી કુટિલ કારકીની રાજા ભૂપસિંહ હતો, બીજો દુષ્ટ દગાબાજ દીવાન દોલતસિંહ હતો અને ત્રીજો દુર્દાનત દસ્યુરાજ સરદાર મહાવીર હતો.

દીવાન દોલતસિંહ અકસ્માત મંભીર નિનાદથી બોલી ઉઠ્યો:-
 “મહારાજ! આપણે હવે આપણી ધારેલી જગાએ આવી પહોંચ્યા
 છીએ. હું મારા પેલા બન્ને સોબતીઓને આ પ્રવાસીઆશ્રમમાંજ
 મૂકી આવ્યો છું. હું ધારું છું કે એ લોકો હજી સુધી અહિંયાંજ
 હશે. આમ જુઓ, તેઓ આપણી રહામે તેઓ આવી રહ્યા છે.

મહારાજને રાજા ભૂપસિંહે પૂછ્યું કે:-“હેં ક્યાં છે? આ રહામે-
 થી આવનારા લોકોજ અમારા સોબતીઓ છે? શું તેઓ આ આશ્ર-
 મમાંજ રોકાયા છે?”

દીવાન દોલતસિંહે જવાબ આપ્યો:-“જી, હા, નામદાર.”

એ સમયે એમાંનો એક માણસ આશ્રમના આંગણથી બહાર
 નીકળતો નીકળતો બોલી ઉઠ્યો:-“મહારાજ, હજી હમણાંજ પેલો
 દુષ્ટ દગાબાજ કિશોરસિંહ અહીં આવીને આપાદ છટકી ગયો છે?”

રાજા ભૂપસિંહ આ વાત સાંભળીને સ્તબ્ધ થઇ ગયો. થોડીવાર
 પછી ઘણાજ મહારાજની સાથે પાછો એ લોકોને ઉદ્દેશીને કંપતા કંઠે
 તે બોલી ઉઠ્યો:-“હેં-હેં શું કિશોર છટકી ગયો? ક્યારે કેવી રીતે
 છટકી ગયો? શું તમે લોકોએ પણ એ દુરાત્માને ન અટકાવ્યો?”

ડંડાબાજ લોકોએ રાજાના પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું કે:-
 “લગભગ એએક પ્રહર પહેલાંજ એ હરામખોરનો સરદાર ચપડીયા
 છટકી ગયો છે, અમોએ એને પકડવા માટે તનતોડ મહેનત કરી
 હતી, પરંતુ એ સાક્ષો બદમાશ કોણ જાણે કયા ભૌતિક બળથી
 અમોને બંધાને બેલાન કરીને ચાલ્યો ગયો છે. અહા! બહાદુર છોકરો
 શી એની તલ્વાર ચલાવવાની ચપળતા! મહારાજ! અમોએ અમારી
 આખી જિન્દગીમાંથી એવો જવામદ બીજો એકપણ જોયો નથી.
 અમારા સર્વના શરીરને ધૂળધાણી કરી ધાર્યું લક્ષ અશ્વપર બેસી
 એ હરામી પવનવેગે અહીંથી ઉડી ગયો છે.”

રાજા કુપિત થઇ ઉઠ્યો. તેનું સર્વાંગ કંપી ઉઠ્યું. મેઘસમાન
 બીપણુ ગર્જના કરતો તે ડંડાબાજ લોકોપર તે ગાળોનો વરસાદ વર-
 સાવવા લાગ્યો એ સાથે મનમાં મનમાંજ કહેવા લાગ્યો:-“શું એ
 બદમાશનો બચ્ચો આખર સુધી મારા સપાટામાં નહિજ સપડાય? એ
 દુષ્ટાત્માએ કોઇ પૈશ્ચાતિક સિદ્ધિને સંપાદન કરી એ સિદ્ધિના બળથી
 આ બધા બેલો તો નહિ બેલવા માંડ્યા હોય? મને તેમ હો, પણ
 એ દુષ્ટન કાંઈ જેવો તેવો પ્રખળ નથી. એ પાપપ્રતિમાને પુટીના

પૃથ્વરથી નહ કરવા જતા કદાચિત્ મારે મારી સમસ્ત શક્તિનો પણ ભોગ આપવો પડશે. હાય ! એક વાર નહિ, બે વાર નહિ, પણ પાંચ પાંચ વાર એ મારા યંબમાંથી આઘાદ છટકી ગયો છે ! મારે મારા પ્રાણ આપીને પણ એને નાબુદ કરવો પડશે. બસ, એજ મારી દૃઢ પ્રતિજ્ઞા છે.” આ પ્રમાણે અનેક વિચારો કરી તે ગંભીર ગર્જના કરી એ ડંડાવાળાઓને સંબોધીને બોલી ઉઠ્યો:—“ શું તમે! ત્રણ ત્રણ જણા એવા એક માસુલી છોકરાને પકડી શક્યા નહિ ? કેમ ન પકડી શક્યા ? તેનું માથું કાપવાનો પરવાનો બહાર પડ્યો છે એ વાત શું તમારા જણવામાં નથી ? શરમ છે, નાલાયક નામદો, તમને સહુને સેંકડોવાર શરમ છે !”

રાજના કોપ સાથે કોપ મેળવીને દીવાન દોલતસિંહ માજીને બોલી બોલ્યો:—“ કેમ સાંભળ્યું ને ? તમે લોકોએ ઘણી સારી રીતે કિશોરસિંહના સંબંધમાં સઘળી હકીકત સાંભળી છે, છતાં આવી મૂર્ખતા શા માટે કરી ? તમે સર્વ મૂર્ખના સરદારો છો, મોટા ગધેડાઓ છો ! હાથમાં આવેલા શિકારને છટકવી દીધો ? જમારો ! તમેએ અમારી બધી મહેનતને બરબાદ કરી નાખી છે. બિચાર છે, બિચાર છે.”

“ મ-મ-મહારાજ ! અમે તેને કેદ કરવાની પૂરતી કાશિશ કરી હતી, પરંતુ તે આઘાદ છટકી ગયો હતો.” પોતાના સ્વામીને કોપાયમાન થયેલો જોઇને એ ડંડાવાળાએ કહ્યું. તેમણે બન્નેએ તરતજ પોતાના લોહીથી ખરડાયેલા હાથ બતાવીને ફરીવાર પાછું કહ્યું કે:—“ મહારાજ ! અમેને આપ આમ છેક તુચ્છકારી ન કાઢો. અમારાં વચનોમાં વિશ્વાસ રાખો. આમ જૂઓ, અમારા બન્નેના હાથમાંથી લોહીની ધારાઓ પણ હજી સૂધી વહી રહી છે, અમારી આવી દુર્દશા કરનાર એ દુરાત્મા કિશોરસિંહજ છે. એ સાચો અમેને મારીને નહાસી ગયો છે. આમ જૂઓ તસ્વારની ધારથી અમારાં કાંડાં પણ કપાઈ ગયાં છે. શું અમે અમારા અજદાતાના દુશ્મનને નાબુદ કરવામાં કદી પણ પાછા પડીએ ખરા કે ? ”

“ હરામખોર, કાપુરખો, !” વજ્રવત્ ગર્જના કરી રાજ ભૂપ-સિંહ બોલ્યો:—“ હરામખોર, કાપુરખો ! હવે તમારા બકવાદને આટલેથીજ અટકાવો, તમારા લૂલા બચાવને હવે તમારી પાસેજ રાખો. તે દુષ્ટ દમાખાજના શરીરમાંથી લોહી ન વહ્યું અને તમારા શરીર-

માથી ભોહીની નીકો વહી ચાલી ? તેનું શરીર અખડિત રહ્યું અને તમે જખ્મી થઇ ગયા ? વાહ વાહ ! વાતો તો ઠીક બનાવતા શિખ્યા છો ! બદમાસો ! મારી સાથે પણ તમે દમાખાજી કરવાને તૈયાર થયા છો ? શું મારી નહિ તો મારા ખાધેલા અનાજના ટુકડાની પણ બેવકૂફ બદમાસો તમોને શરમ ન આવી ? તમે સધળા ખાયલા છો, પૂછડી વિનાનાં શિયાળવાં છો. જાઓ તમારાં કાળાં મ્હોને મારી નજર આગળથી દૂર કરો. ”

સરદાર મહાવીરે વચ્ચમાં પડીને કહ્યું:—“ હવે આ નકામા બક-વાદથી શું વળવાનું છે ? જે થવાનું હતું તે થઇ ચૂક્યું છે, એ કંઈ હવે થોડુંજ મિથ્યા થવાનું છે ? પહેલવહેલાં કામની વાત કરો. બન્ને પખીઓ આખાદ છટકી ગયાં છે. પણ છટકીને કેટલેક જવાનાં છે ? ચાલો, આપણે આપણા અશ્વો દોડાવીને એ શયતાનના બચ્ચાને પકડી પાડીએ. ”

દીવાનજીએ કહ્યું:—“ વ્યાજખી સલાહ છે. સરદાર મહાવીર, તમારી સલાહ વ્યાજખી છે. ચાલો, હમણાં ને હમણાંજ રવાના થઇએ. આપણા અશ્વો પણ હજી ખૂબ તાજ છે, હજી ખૂબ દોડી શકે તેમ છે. ચાલો હવે વિના કારણ વિલંબ ન કરો. જે સમય જાય છે, તે મહા મૂલ્યવાન છે. ”

બન્ને ડાંડવાળાઓએ દીવાનજીના મુખ બહુ મુખ ફેરવીને કહ્યું:—“ ચાલો, ત્યારે અમે પણ તમારી સાથેજ આવીએ છીએ. આશ્રમની માલિકને તેના પૈસા ચૂકવીને અમારા અશ્વોને લઇને અમે હમણાંજ હમણાંજ તમારી સાથે આવીએ છીએ. થોડીવાર સખૂર કરો. ”

“ ના, ના, તમારે અમારી સાથે આવવાની કશી જરૂર નથી. ” દીવાન દોલતસિંહે કહ્યું:—“ ના, ના, તમારે અમારી સાથે આવવાની કશી જરૂર નથી. અમે હાલ તરત આનંદપૂર તરફ જઇએ છીએ, તમે પણ તમારું અહીંનું કામ પતાવીને આનંદપૂરજ આવજો. જો જો, શરામના નશામનિ નશામાંજ ક્યાંક બીજે રસ્તે ન ચઢી જતાં. અમે તો અત્યારે જેમ બને તેમ જલ્દી જવાની ખાસ જરૂર છે. જો જો, વિના કારણ વિલંબ ન કરતા. ”

આમ કહીને દીવાન દોલતસિંહે પોતાના અશ્વને દોડાવી મૂક્યો. સાથે સાથે રાજભૂપસિંહ તથા શરદાર મહાવીરે પણ પોતપોતાના અશ્વને વાડુ વેગે હંકારી મૂક્યા. કાલુવારમાં પ્રવાસી આશ્રમનો પરિ-

ત્યાગ કરીને રાજ, દીવાન અને દસ્યુ સરદાર મહાવીર ત્રણે જણા પોતાના પરમ શત્રુ કિશોરસિંહને કેદ કરવા માટે દમબેદમ ઘોડા દેડાવતા એકદમ પવનવગે રવાના થયા.

દશમ પ્રસંગ

મારવાડીની મુલાકાત

જમરને શું દઈ શિક્ષા, જમર સમ છે ગતિ તારી;
અરે તું ક્યાં ધસે રસમાં ? નહીં તેમાં ફસાતો તું !
ઉપરથી કંઈ સ્વરૂપ દેખી ચડે તેના તું વિચારે !
તજ દે આ વિતર્કોને, નહીં તેમાં ફસાતો તું !
દિસે દેખાવમાં જે જે નહીં તેથી તણાતો તું !
જીતરનો મર્મ જાણી લે, નહીં તેમાં ફસાતો તું !
ગગનમાં ચંદ્ર દેખીને સુધા લેવા ચકોર ધસે,
અરે ચંદ્રે વસે છે શું ? નહીં તેમાં ફસાતો તું !
સુધા લેવા હડે મિથ્યા, વૃથા થાકી મરે અંતે !
દિસે શું સુખ દેખી લે ! નહીં તેમાં ફસાતો તું !

કિશોરસિંહ એ તરફ શું કરતો હતો ? કિશોરસિંહ ખીજ પછાડે એ ચાર ગાઉ દૂર નીકળી પડ્યો હતો. તેનો અશ્વ કાંઈક થાકી જવા આવ્યો હતો. તેનું એટલું બધું દુર્બળ શરીર હોવા છતાં પણ તે તેની કશી પણ પરવાહ કરતો નહોતો, પરંતુ અશ્વના અનુરોધથી એ સ્થળે થોડીકવાર વિરામ કરવાની તેને ફરજ પડી. તેણે પોતાના મનમાંજ વિચાર્યું કે:—“ અત્યારે હું ક્યાં આવી પહોંચ્યો છું ? અત્યારે આમ એકાએક હું અહીં શાથી થોભી ગયો ? ” કિશોરસિંહ જ્યારે આ પ્રમાણે ચિંતામાં નિમગ્ન થયો હતો, એવામાં એકાએક તેની નજર નજીકની એક જગાપર સળગતા ઝાંખા પ્રકાશપર પડી. એ સ્થળે તે થોભી ગયો હતો, તે સ્થળ સરિયામ રસ્તાના કિનારાપર આવેલું નહોતું, પરંતુ રસ્તાથી પૂર્વ દિશામાં થોડેક દૂર એકાંતમાં આવેલું હતું. જ્યાં આગળ એ નિર્જન સ્થાન આવેલું હતું, ત્યાં અગળ જતી વેળાએ એક ખુલ્લું મેદાન ઓળંગીને જવું પડતું હતું.

કિશોરસિંહ સરિયામ રસ્તાથી બધી સારી રીતે જાણીતો હતો. એ રસ્તે ધણીવાર ગયો હતો, એ રસ્તે તેણે ધણાં કામોની હીલચાલ કરી હતી; પરંતુ આજુબાજુમાં જે ગલીકુચીઓ આવેલી હતી, તે તેની જાણીતી નહોતી. કિશોરસિંહે દીવા બધી દૃષ્ટિ દોડાવી દીવાને પોતાના દૃષ્ટિ બિંદુરૂપ બનાવી એકદમ પોતાનો અથ દોડાવી મૂક્યો. પરંતુ અથ દોડ્યો નહિ, ધીમે પગલે ચાલવા લાગ્યો. થોડેક દૂર ગયા પછી કિશોરસિંહને ઠંડી હવા લાગવા માંડી. નજીકમાં જ જાણે કોઈ જળાશય આવેલું હોય, એમ તેને જણાયું, એ જળાશયના જળનો સ્પર્શ કરી શીતળતા બરેલો વાયુ ધીમે ધીમે વહી રહ્યો હતો અને એ વાયુમાં જાણે જળકણોનો સમાવેશ થયેલો હોયની ! એવું સાહજિક જણાઈ આવતું હતું, આથી કિશોરસિંહે અથના વેગને છેક ધીમે કરી નાખ્યો.

આકાશમંડળ સંખ્યાકાળથીજ વાદળાંથી ઘેરાઈ ગયું હતું. એ સમયે એકાએક વાદળાંના છિદ્રોમાંથી એકાદ બે ઝમઝમગતાં નક્ષત્રો બહાર નીકળી આવ્યાં, એવાના ચક્રમાંથી એક ચક્ર ફરીને, અર્ધ પ્રકાશિત ક્ષુદ્ર ચંદ્રે સુખ બહાર કાઢી ધીમું ધીમું હાસ્ય કરવા માંડ્યું. કાંઈક વિશેષ દૂર બહુજ ધીમે ધીમે જઈને, કિશોરસિંહે જોયું કે, પોતાની સહામેજ એક સુંદર સરિતા આવેલી છે, ચંદ્રના હાસ્યમાં એમ પણ દેખાઈ આવ્યું કે, સરિતાનો ખળખળ વહેતો પ્રવાહ કાંઈક પ્રબળ છે અને સરિતા ઉત્તર દિશામાંથી નીકળીને દક્ષિણ દિશા બધી નિજનાથ સાગર સંગે સંગમ કરવાની અભિલાષાથી પ્રેમધેલી પ્રેમદાની પેઠે એકદમ ઊછાળા મારતી, નાચતી ફૂલતી વહી રહી હતી. કિશોરસિંહ જે સ્થળે આવી પહોંચ્યો, નદીનું તે સ્થાન બધું દૂર સુધી ફેલાયલું-પહોળું હતું. નદીનો પટ પણ કાંઈ છેક સાંકડો નહોતો. કિશોરસિંહના અથથી તરીને તલ્લજાત પેલે પાર પહોંચી શકાય એવો સંભવ નહોતો. ક્યાંય પણ સેતુ અથવા પૂલ બાંધવામાં આવેલો છે કે નહિ અથવા નદીના વહેનને સહજમાં જ ઓળંગી શકાય એવી સાંકડી જગા ક્યાંય પણ જોવામાં આવે છે કે નહિ, એ જાણવા માટે કિશોરસિંહ નદીના કિનારે કિનારે તીર વેગે પોતાનો અથ ચલાવવા માંડ્યો. નદી ઉત્તર દક્ષિણ લાંબી હતી, દક્ષિણ દિશામાં કિશોરસિંહ જેમ જેમ આગળ ચાલવા લાગ્યો, તેમ તેમ ધીમે ધીમે કિનારાની જમીન તેટલીજ ઉંચી ઉંચી આવવા માંડી. કંઈકનામાં પણ ના

આવી શકે એવી ઉંચી જમીન પર છેવટે કિશોરસિંહ આવી પહોંચ્યો. નીલાંબરી સુંદરી કુળવધૂતી પેઠે ધુમટાની અંદર કઢાક્ષથી જોઈને કોઈએ મૂઠ્ઠા હાસ્ય કર્યું. જેણે હાસ્ય કર્યું તે હાસ્ય આ સંસારનું શુષ્ક હાસ્ય નહોતું, પરંતુ સ્વર્ગીય હાસ્યજ હતું. કિશોરસિંહના મસ્તક ઉપર તે વખતના આકાશનાં વાદળાંથી ઢંકાયેલ અંદ્રે ફક્ત એકજવાર તે હાસ્ય કરતાંની સાથેજ પાછું ક્ષણ માત્રમાં વાદળાંની ગોદમાં મુખ છૂપાવી દીધું. ફરીવાર અંધકાર થયો. અંધકારમાં નદીના કિનારા પર ચાલી વળી કાંઈક વિશેષ દૂર જઈ, કિશોરસિંહે પોતાનાથી સહજ દૂર આવેલા એક સ્થળે જોયું કે, એક પૂલના જેવો આકાર સ્પષ્ટ દેખાઈ રહ્યો છે. નજીકમાં જઈને જોયું કે, એ પૂલ નથી, પરંતુ એક પુરાણી વૃક્ષે એવી રીતે પડીને ધનુકાકારે, નદીના આ પાર તથા પેલા પારને જોડી દીધા છે, એકાકાર કરી દીધા છે. એક માણસ ઘણીજ સાવચેતીથી સંભાળી સંભાળીને જાય તો પણ ભાગ્યેજ જઈ શકે તેમ છે, પરંતુ અથ્થ સહિત જવાથી તો કોઈ કલ્પે પણ જઈ શકાય તેમ નથી. આથી ઘોડાને એક નજીકના વૃક્ષ સાથે બાંધી રાખીને, કિશોરસિંહ એ વૃક્ષના પૂલપરથી નદીપાર થયો. તેણે પોતાના મનમાં ને મનમાં જ એવી ઇચ્છા કરી કે, જે સ્થળેથી પ્રકાશ આવે છે, એજ સ્થળે જઈને બધી બાતમી મેળવું, નજીકમાં કોઈ પૂલ છે કે નહિ, અવશ્ય છે. તપાસ કરી ઘોડાને પાર કરી લાવીશ અને બાકી રહેલી રાત્રિને અહિંજ વિતાડીશ. ”

પરંતુ મનુષ્ય ધારે છે શું અને પરમાત્મા કરે છે શું ? કિશોરસિંહે જેની કલ્પના પણ કરી નહોતી, એવો અજબ બનાવ ક્ષણ-માત્રમાં તો બની પણ ગયો ! ધાર્યું હતું કાંઈ અને થઈ ગયું પણ કાંઈનું કાંઈ ! જે સ્થળેથી પ્રકાશ આવતો હતો, તેની નજીકમાં જઈને તેણે જોયું કે, એ એક સ્તુપાકાર ભગ્ન ઇમારત છે ! અંધકારમાં તેણે ચારે તરફ જોઈ જોયું. વિશેષ ઊંચાં ઊંચાં ચિન્હો જોઈને તે પોતે અત્યારે ક્યાં આવી પડ્યો છે, એ વાતને બરાબર જણી શક્યો તથા એ સ્થાનને પણ સારી રીતે ઓળખી શક્યો. એ બાંનેલી ઇમારત એક પુરાતન રેશમની કોઠી હતી. ધણી દિવસ થયાં કોઠી અથવા પેઢી બંધ થઈ ગઈ હતી; ધણી દિવસ થયાં એ મકાન પડી બાંધ્યું હતું, મકાનની અંદર જંગલ જામ્યું હતું, ત્યાં માણસની વસતિનું નામ નિશાન પણ નહોતું. કેટલીક દીવાલો બાંધી તૂટી

હાલતમાં દેવળની પેઠે ઉભી હતી; સરિયામ રસ્તા પરથી જતી વેળાએ કિશોરસિંહે ધણીવાર દૂરથી એ સધળી દીવાલોને જોઈ હતી; એ વાત પણ અત્યારે તેના મનમાં સાંભરી આવી. પરંતુ એ તરફ તે આ પહેલાં કદાપિ આવ્યો નહોતો. અત્યારે એ સ્થાન બિલકુલ ઉજ્જડ પડી રહ્યું છે અને એમાં કોઈ પણ મનુષ્ય વસતું નથી.

તે પછી અત્યારે પ્રકાશ શાથી ? દહાય કોઈ ચાક્યો પાક્યો સુસાદર એકાએક આવી ચડ્યો હશે; અથવા કોઈ ખરાબ માણસ બદ મતલબથી આ સ્થળે ધામો નાખી પડેલો હોવો જોઈએ; આવુંજ કિશોરસિંહે અનુમાન કર્યું. હજી પણ દીવો સળગતો હતો, દીવાને તે સ્પષ્ટ જોઈ શક્યો. તેનું હૃદય નિર્ભય હતું છતાં અત્યારે આ બધા માયાવી દરવને જોવા માટે અત્યંત આતુર અને ઉત્કંઠિત થઈ પડ્યું, તે બનાવ શો બન્યો છે, એ જાણવા માટે એકદમ આકુલ થઈ પડ્યો, તેની અબળબીનો અવધિજ ન રહ્યો.

મન સ્તૂપપરથીજ તે ધીમે ધીમે આગળ ચાલવા માંડ્યો. મોટી મોટી ઈંટો, પથરના ઢગલાને ઢગલાઓ, છૂટા છવાયાં બારી બારણાં, ચૂનાના મોટા મોટા ઢગલાઓ, રેતીની ગુણો, વેલીઓ, પાંદડાંઓ વગેરે બધી વસ્તુઓ જોઈને તેણે પોતાના મનમાં ને મનમાંજ અનુમાન કરી લીધું છે કે તે અત્યારે જે સ્થળે આવી ચઢ્યો છે, એ ઘણુંજ ભયાવહ અને દુર્ગમ સ્થાન છે.

અંધારામાં કિશોરસિંહ એ દુર્ગમ સ્થાનને ભેદીને દીવાની નજીકમાં જતો હતો, પગલાંનો અવાજ કોઈ પણ ન સાંભળી જાય, એવી સાવચેતીથી બહુજ ધીમે પગલે સાચવી સાચવીને તે ચાલ્યો જતો હતો. તે કાંઈક નજીકમાં આવીને ઉભો રહ્યો. અંતરાલમાં ઉભા રહીને તેણે જોયું કે, મોટી મોટી ઠાળાઓ ભાંગીને તેમાં આગ લગાડી બે માણસો એક બીજાનાં મ્હોં સ્થામાં બેસીને તાપણી તાપી રહ્યાં છે. એકાએક કદાચિત્ તેમની નજર પડે, એમ ધારીને કિશોરસિંહ એક ભાંગેલી દીવાલના અધકારમય ભાગમાં છૂપાઈને ઉભો રહ્યો.

કિશોરસિંહ છૂપી રીતે ઉભો રહીને એ તાપણી તાપનારાં માણસોની વચ્ચે ચાલતી વાતચીત સાંભળતો હતો. થોડીવારમાં એ બંને માણસોનાં નામ પ્રકટ થયાં. એમાંનો જે એક વૃદ્ધ માણસ હતો, તેનું નામ બીમેશ્વર હતું અને બીજા યુવકનું નામ રમણચંદ્ર હતું. પ્રથમ બીમેશ્વરે પોતાના સંગી રમણચંદ્રને સંબોધીને કહ્યું કે:—“રમ-

અંદ્ર ! જ્યારે કષ્ટ આવી પડે, ત્યારે સાહસને હૃદયમાં દબતાવી ધારણ કરવું જોઈએ, હિમ્મતને પોતાની ખરી સંગિની કરવી જોઈએ.”

છાતી ફલાવીને રમણચંદ્રે કહ્યું:—“ તમે તો સાહસ મોટું કર્યું હતું. તમારા સાહસનો તો તમે કાંઈ અવધિજ રહેવા દીધો નહોતો. તમે સુરંગપૂરમાં રાજ નથી એમ જાણવા છતાં પણ સુરંગપૂર બહાર પ્રયાણ શા માટે કર્યું હતું ? મહાંની ઉપર ખાંડના ધા, એવોજ બનાવ અત્યારે તમારે માટે પણ બન્યો છે. બીખારી હાલતમાં ચારમણો ફાકટનો ખર્ચ થયા કરે છે. બન્ને ઘોડા વેચી નાખ્યા, ખર્ચનું દેણું પતાવી દીધું. ઝોહ ! કેટલું બધું સાહસ તમારું. તમારા સાહસની તો કાંઈ હદ જ નથી.”

“ અરે, આમ ગુસ્સે કેમ થાય છે ! જરા ઠંડો થા. ધીમેથી વાત કર. હું શું જાણું કે, સુરંગપૂરમાં રાજ નથી, ત્યાં ગયા પછી જ મારા સાંભળવામાં આવ્યું કે, કેટલાક માસ થયાં, તેઓ સુરંગપૂરનો ત્યાગ કરીને આનંદદુર્ગ બહાર ચાલ્યા ગયા છે. તે પણ મારી સાથેજ એ વાત સાંભળી છે. એમાં હવે મારો શો દોષ છે ! વળી ઘોડા વેચવાની વાત જો કહેતો હોય, તો તે વેચ્યા વિના પણ શી રીતે ચાલી શકે તેમ હતું ? ખાધાખરચીનું દેણું, તેઓ શી રીતે છોડી દે ? શહેરની છાતી પર છીણી મૂકવાની હિમ્મત તો મારા કે તારા એમાંથી એકનાથી પણ થઈ શકી નહિ, એટલા માટેજ, આખરે છોકલાચાર થઈને ઘોડા વેચવા પડ્યા ! એમાં મારો એકલાનો શો વાંક છે ? આપણી બન્નેની સલાહ અને રાજી ખુશીથીજ એ કામ થયું છે. એક ઘોડાને વેચવા જતાં છેવટે બન્નેને વેચી નાખવા પડ્યા છે ! કારણ કે, એક જણ પગે ચાલે અને બીજો ઘોડાપર બેસી ચાલે, એ કદાપિ બની શકેજ નહિ, એટલા માટે બન્નેને વેચી માર્યા છે ! હવે એનો ખેદ કરવાથી શું વળવાનું છે ? બાઈ ! આ બધી ગઈ ગુજરીને ભૂલી જ અને જાણ્યા ત્યાંથી સવાર એ વાતને બરાબર ખ્યાલમાં રાખી લે. ભવિષ્યમાં હવે પછી આવું નહિ બને.”

“ વેચી નાખીને કર્યું શું ? જુગાર ખેલ્યો. શરાબ પીધો અને રાંડોનાં ગાનો સાંભળ્યાં. બસ, વાતની વાતમાં બખે ઘોડાનાં નાણાં ફના કરી નાખ્યાં ! પણ એમાં વળ્યું શું ? તમારા જેવા માણસની સાથે આવવાથીજ આવું બન્યું ને ? જો હું તમારી સાથે ન આવ્યો હોત, તો આવું બનત અરે કે ? જુગાર અને શરાબમાં બધી દોલત

બરબાદ થાય અને અમલ પાવના સાંસા પડે, ઘેર ઘેર દુકાં મારવાં પડે, એ શું તમોને કોઈ પણ રીતે બ્યાબખી જણાય છે ખરું કે ? ચર્ને તમારી આ જુમારની ટેવ બિલકુલ પસંદ નથી.”

“ તું હવે આ બધી વાતોને આટલેથીજ અટકાવી દે; વધારે ન લંબાવ. પૈસાની શી ખોટ બળી છે, ત્રણ જખરદસ્ત છવતી દોલ-તના ખળના તારી પાસે મેળૂદ છે. પિતામહની જમીનદારી, બાપની જમીનદારી અને સસરાની જમીનદારી ત્રણ મિલકત એકી સાથે તારા હાથમાં આવી હતી, તે બધી મિલકતને તેં ફક્ત દસ દિવસની અદરજ ફના કરી નાખી છે અને પાછો અત્યારે મને ઉપદેશ આપવાને તૈયાર થયો છે. વેલી સાસરે ન જાય અને ડાહીને શિખામણુ દે, એ શિખામણુની સારી અસર કદી પણ થવા પામે ખરી કે ? પ્રથમ તું તારો પોતાનો વિચાર કર અને પછી મને ઉપદેશ આપવાનું સાહસ કર. ”

“ તમે મારી એ વાતની સાથે તુલના કરો છો ? તમોને જરા શર્મ પણ નથી આવતી ? મારે હવે તમોને સાફ કહેવું પડશે કે તમે એક મોટા બેવકુફના સરદાર છો. હું મારી મિલકતને ગમે તે રીતે બરબાદ કરવાને સુખત્યાર છું, મારી ખુશીની વાત છે. મને એ બાબતમાં કશું પણ કહેવાનો કોઈને અધિકારજ નથી. મિલકત મેળવી હતી અને મિલકત ગુમાવી છે, એ બધો મારી ખુશીનો સોદો છે. મારી મિલકતને હું ચરાખીમાં ગુમાવું, રોડોના માનોમાં બગાડું, એથી તમોને શું નુકસાન થવાનું હતું ? મારી બાબતમાં કોઈ પણ પત્યાત કરવાનો તમોને શો અધિકાર છે ? તમે પણ ક્યાં મારા જેવી બાદશાહી ભોગવી નથી, ક્યાં રોડોના જલ્સા ભર્યાં નથી ? બસ કરો, એક થોડા પુરુષ હોઈને, તમોએ એક બાહુતી મદમાશની પેડે અશ્વને વેચી નાખવામાં મહા ગંભીર ભૂલ કરી છે. શું કદાપિ ખરો વીરનર પોતાની તલ્વાર વેચશે ખરો કે ? ના, નહિજ. તમોએ તમારા તથા મારા બેસવાના વાહનને સુદાં વેચી માર્યું છે. શરમ છે. ધણીજ શરમ છે. તમને વધારે શું કહું ? નકામા મ્હોંમાં આંગળાં ધાલીને મને શા માટે બોલાવો છો ? ”

અંચળ થઈને બીમેશ્વરે કહ્યું:—“ સખૂર કર, રમણચંદ્ર, સખૂર કર. એ બધી નકામી વાતોને વિના કારણ શા માટે સંભારે છે ? વાતની વાતમાં ફાકટની તકરાર થઈ બેસતો, માટે એ વાતને હવે

આટલેથીજ અટકાવી દે. તારી સાથેની મારી આઠ વરસની દોસ્તીમાં એક દિવસ પણ ઝગડો થવા પામ્યો નથી. પેટની વાતને પેટમાં રાખી મૂકવામાંજ સાર છે. હા, બન્ને ઘોડાઓને વેચી નાખવાથી આપણને દુઃખ થયું છે એ ખરું; પર્યાસ સાઠ માઉ પણ ચાલીને મુસાફરી કરવી પડી છે, શરીર પણ થાકીને લોથપોથ થઈ જવા આવ્યાં છે, આ બંધી વાતોને હું કબૂલ કરું છું. પણ હવે જે થવાનું હતું, તે થઈ ગયું છે, ચિંતા કરવાથી કશું પણ વળવાનું નથી. સમજ્યો રમણચંદ્ર ! ચાલીને જવાથી આપણે પહેલવહેલાં તો થોડુંક કષ્ટ ભોગવવું પડશે, પણ પછીથી કશી પણ ફિકર રહેશે નહિ, સઘળાં સંકટો આપોઆપ મટી જશે, તને જ્યાં હું અત્યારે તેડી જઈ છું, ત્યાં અહર્નિશ અવિરલધારાથી દૂધના દૂવારા ઉછળ્યા કરે છે. તને તે રમણીય સ્થાનમાં જવાથી કાંઈ અલૌકિકજ્ઞ આનંદ પ્રાપ્ત થશે. રાજા ભૂપસિંહ ધણે ખાસો માણસ છે. આપણાં બધાં કામોમાં તે આપણો મદદગાર થાય તેવો છે. મદિરાપાન કરવામાં, વેશ્યાગમન કરવામાં, નવચૌવના નારીઓની સાથે પ્રેમવિહાર કરવામાં, જુગાર ખેલવામાં, દગાબાજ ચલાવવામાં, કાળાધોળાં કાવત્રાં રચવામાં, મનમાની મોજ-મજા ઉડાવવામાં તે દરેક રીતે આપણને ઉપયોગી અને અનુકૂલ થઈ પડે તેવો છે. તેની પાસે મયા પછી આપણને કોઈ પણ વસ્તુને કરો! અભાવજ રહેશે નહિ. એક કહેતાં એકવિસ દાસ-દાસીઓ આપણી સેવામાં હાજર રહેશે. પાણી માગતાં દૂધ આવી હાજર થશે.”

કુતૂહલ સહિત રમણચંદ્ર બોલ્યો:—“ સાહે, સાહે જેમશું કે તમારો રાજા કેવોક દિલાવર છે ! મેં એનું નામ તો ધણે ઠેકાણે સાંભળ્યું છે. થોડા વખત પહેલાંજ દિલ્હીમાં રાજા ભૂપસિંહનું નામ સાંભળવામાં આવ્યું હતું. તમારા રાજા ભૂપસિંહની અનેક અવનવી લીલાઓ તથા અજબગજબ ખેલોની વાતો મેં સાંભળી છે. શરાબ-બાજીમાં, જુગારબાજીમાં, વેશ્યા બાજીમાં અને અનેક પ્રકારની બચકર બદમાશગીરીઓમાં રાજા ભૂપસિંહ એક મહા વિલક્ષણ વિખ્યાત પુરુષ છે. પોતાના સ્વાર્થની સિદ્ધિ માટે અન્યનો સર્વનાશ કરવામાં એની ખુદી મહા અદ્ભુત કાર્ય કરે છે. મોટાં મોટાં રાજકીય કાર-સ્થાનો રમવામાં, લૂટારાઓનાં મંડળ સાથે મળી મોટી ધાડો પડાવવામાં તથા જુદા અને દગાના જેરે સમસ્ત જનસમાજમાં બયાનકે હાહાકાર મચાવવામાં એ એક નામોક્તિ નર છે. પરંતુ

દુઃખનો વિષય છે કે, દિલ્હીમાં મારી સાથે એવા મોટા એક વિખ્યાત રાજની એક વાર પણ મુલાકાત થઇ નહિ. હું ખાઈ છું કે, તમારી સાથે તેની સારી દોસ્તી હશે અને એ દોસ્તીના હકમાંજ તમે અત્યારે મારી પાસે એની આટલી બધી પ્રશંસા કરી રહ્યા હશો ? ”

“ જોહ ! હરિહર આત્મા ! હું જેમ કહું, તેમજ રાજ ભૂપસિંહ કરે છે. રાજ ભૂપસિંહ મારા હાથના રમકડા જેવો છે, એમ કહું તો પણ ચાલી શકે તેમ છે. મારી પાસે તો તે જાણે ખરીદ્યો ગુલામજ હોયની ! એવી રીતે વર્તે છે. રાજના અનેક પ્રકારનાં ગુપ્ત કાર્યો મારા હાથમાં આવ્યાં છે; એટલા માટેજ રાજ મારા હાથમાં રમી રહ્યો છે. આનંદદુર્ગમાં ગયા પછી, તમે જોઇ શકશો કે, તે માઈ કેટલું બધું સન્માન સાચવે છે. રમણચંદ્ર ! વિશેષ શું કહું, હું તેને જેમ નચાવું છું, તેમ નાચવામાં પણ તે કશી આનાકાની કરતો નથી. મારી સાથે એના મહાલયમાં આવવાથી તને મારી વાર્તાની સત્યતાનો સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર થશે. રાજ ભૂપસિંહ આપણી પુષ્કળ સેવા-અરદાસત કરશે. આપણને એ રૂપિયાના ઢગલાને ઢગલા આપશે, ઉમદા ઉમદા પોશાક પહેરાવશે, મદિરાની બાટલીઓની બાટલીઓ લાવી આપશે, ઉત્તમ ઉત્તમ રાજભોગનો આહાર કરાવશે, વિવિધ વનિતાઓનો સંયોગ કરાવી આપશે. બસ, આપણી દરેકે દરેક ઇચ્છાને પાર પાડશે. આપણે રાજના જેવા સુંદર પલંગમાં શયન કરીશું, દાસદાસીઓ આપણા પગ ચાંપશે, આપણી આગા ઉઠાવશે અને એ સાથે આખા મહેલમાં આપણું આધિપત્ય એકચ્છત્ર છવાઇ જશે, આપણા આનંદનો અવધિજ રહેશે નહિ. ”

ગંજીર વદને રમણચંદ્રે કહ્યું :—“ એવા સુખને હું બિલ્કુલ પસંદ કરતો નથી. હમેશને માટે એક જણના અન્નદાસ થઇને રહેવું, હમેશને માટે એક જણના ખુશામદીયા થઇ રહેવું, એ મને બિલ્કુલ પસંદ નથી. તમારો રાજ મારા હાથથી જો કંઇ ઉપકાર મેળવી શકે અથવા હું તેનું કંઇ પણ કલ્યાણ કરી શકું, તોજ મારાથી તેને ત્યાં રહી શકાય તેમ છે. પરંતુ તે સિવાય એમને એમ અહો નાખી પડવાની મારી ઇચ્છા નથી. પણ હા, જો તે મને કંઈ એક સારી અને ઉચ્ચ પદવીની નોકરી આપે તો, તે બળવવાને હું બેલા-શક તૈયાર છું. પરંતુ નોકરી વિના ફક્ત અન્નદાસ થઇને જ રહેવામાં હું બિલ્કુલ રાજી નથી. મને તે રીતે આ વાતનો પહેલેથીજ ખુલાસો

થઈ જવો જોઈએ. ખુલાસો થયા વિના ત્યાં આવવામાં હું એક મોટી મુશીબત માનું છું. જે રાજા એટલો બધો ઉચ્છ્રંખલ છે, જેનું મન મદિરામાં આસક્ત છે, જે પરબોગમનમાં પ્રવૃત્ત રહેનારો છે, એવા રાજાનાં વચનોપર વિશ્વાસ રાખવો એ પણ કાંઈ જેવી તેવી જોખમની વાત નથી. ”

તત્કારની અણીવડે અગ્નિ કુંડના લાકડાંને બરાબર સરખાં કરી, ઉત્સાહિત વચને બીમેશ્વરે કહ્યું કે:—“ બરાબર છે, તમારું કહેવું વ્યાજબી છે. ખુલાસો થવાની ખાસ જરૂર છે. પણ રમણચંદ્ર ! એ વિષયમાં ગભરાવાનું કાંઈ કારણ નથી. મારામાં રાજા ભુપસિંહને વશ રાખવાની શક્તિ છે. હું રાજાને ગમે તે રીતે સમજાવી ફ્રાંસલાવીને આપણુ બન્નેને બે સારા ખિતાબો મળે એવો ખંદોબસ્ત કરી લઈશ. મને લાગે છે કે આપણાં નામો અત્યંત ઉત્તમ હોવાથી તેમજ આપણાં કામોની કાંઈ પણ તુલનાજ ન કરી શકાય તેમ હોવાથી, તે કંઈકાજ અથવા ખિતાબ આપવામાં લેશ માત્ર પણ સંકુચિત થશે નહિ. રાજા બીમેશ્વર અને રાજા રમણચંદ્ર એવા ઉત્તમ ઉપાધિઓ મેળવીને આપણે આપણાં નામોને દુનિયામાં મહા વિખ્યાત કરી શકીશું. વાહ-વાહ, વાહ ! કેવાં મધુર વાક્ય ! એમ થવામાં કાંઈ વિચિત્રતા નથી ! રાજા થવું એ કાંઈ એટલું બહું મુશ્કેલ પણ નથી. આપણા જેવા બહાદુર કારસ્થાની પુરોષો જ્યારે એવા એવા ઉપાધિઓ ન મેળવી શકે, ત્યારે પછી બીજાં કોણ મેળવી શકશે ? અત્યારે રાજાને આપણું જેવું જરૂરનું કામ પડ્યું છે, તે પરથી તો મને સ્પષ્ટ સમજાઈ આવે છે કે, રાજા ભુપસિંહ આપણે જેમ કહીશું, તેમ કરવામાં કોઈપણ રીતે નારાજ થશે નહિ. વળી અત્યારે સુરંગપૂરમાંથી આપણે જે કાંઈ સાંભળી આવ્યા છીએ, જે કાંઈ નજરોનજર નિરખી આવ્યા છીએ, એ સર્વ સંજોગોનો વિચાર કરતાં મને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા બંધાય છે કે, રાજા ભુપસિંહ આપણને જે કાર્ય સોંપવા માગે છે, તે કાર્યમાં આપણે સોળેસોળ આના ફતેહમંદ થઈ શકીશું, હવે એમાં તો જાણે કાંઈ શંકાજ નથી. તમે પણ એ બહું તો સાંભળ્યું જ હશે. મારા મનમાં પણ મને લાગે છે કે, તેમ થવું જ જોઈએ. રાજા જ્યારે દિલ્લીથી પાછો ચાલ્યો આવ્યો હતો, એ વાતને આજે સાત આઠ વરસ વીતી જવા આવ્યાં છે. જ્યારે તે આવ્યો, ત્યારે તેને મેં કહ્યું હતું કે, કુમારગમાં અથવા નજી-

પાણીમાં મશગુલ થઈ શક નહિ, પરત્વીગમન કરી શક નહિ, કાંઈનાં કાળાં ધોળાં કરી તારા સન્માનને નષ્ટ કરી શક નહિ; અતિ મદિરાપાનથી તું તારા દેહનો વિનાશ કરી શક નહિ. દેશમાં પાછો ચાલ્યો આવી, સધળાં દુષ્ટ બુદ્ધિ છોડી, કોઈ એક મોટા સારા માણસની કન્યા સાથે લગ્ન કરી શાંત સ્વભાવનો સંન્યાસી રાજા થઈ રહેજે.” તેણે મારી એ વાતને મંજૂર પણ રાખી હતી, અને મારા ઉપદેશ મૂળ્ય વર્તવાનું વચન પણ આપ્યું હતું. પરંતુ તેણે મારી એ વાતને બિલકુલ અમલમાં મૂકી નથી. સુરંગપૂરમાં એની બધ્યાલ સંગ્રહી બધી વાતો તું પણ તારા કાનોકાન સાંભળી આવ્યો છે. રાયરણુધીરસિંહ રાયની કન્યા સુશીલા સાથે લગ્ન કરવાની અભિલાષાથીજ તે સુરંગપૂર શહેરનો ત્યાગ કરીને આનંદદુર્ગમાં આવ્યો હતો. પરંતુ એ લગ્નમાં એકાએક શું વિઘ્ન આવી પડ્યું હતું, એ વાત તે સાંભળી છે ખરી કે ? બાઈ ! એ લગ્નમાં મોટો ગોટાળો થઈ ગયો છે. કિશોરસિંહ નામનો રાય રણુધીરસિંહરાયનો પાળેલો એક છોકરો એ લગ્નમાં વિઘ્ન નાખનાર થઈ પડ્યો છે. રાજા ભૂપસિંહે તેને પોતાનો બચાવક શત્રુ માની લીધો છે, અને એ સાથે એને આ દુનિયામાંથી સદાને માટે નાબુદ કરવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા પણ લઈ લીધી છે. કિશોરસિંહ એ મામલામાં પ્રતિવાદી ઠર્યો છે. સુખના માર્ગમાં આવતા કિશોરસિંહ કંટકને દૂર કરવાની રાજા ભૂપસિંહની પ્રમણ ઇચ્છા છે અને અત્યાર સુધીમાં તેણે એમ કરવાની અનેક ચેષ્ટાઓ પણ કરી છે. પરંતુ કોણ જાણે કંઈ દૈવી શક્તિના બળથી કિશોરસિંહને હજી સુધી કશી પણ ધન્યજ આવી નથી. પણ એથી શું થયું ? રાજા ભૂપસિંહનો જેવો બીપણ સ્વભાવ છે, તે પરથી સંપૂર્ણ સંભાવના રહે છે કે, તે ગમે તે રીતિ પોતાની પ્રતિજ્ઞાને પૂર્ણ કર્યા વિના કદાપિ રહેશે નહિ. બ્યારે એની પ્રતિજ્ઞાને પૂર્ણ કરવાનો સમય આવશે ત્યારે, તુંજ તેના ઉપકારમાં આવીશ. કદાચ તારા શિરપરજ એ કિશોરસિંહનું મસ્તક કાપવાનો ભાર આવી પડશે. વળી જો કદાચ એ કાર્ય તને નહિ સોંપવામાં આવે તો રણુધીરસિંહરાયની સુંદરી કન્યા સુશીલાસુંદરીનું હરણ કરી લાવવાનો ભાર તો અવશ્ય ને અવશ્ય તને સોંપાશે. આશા છે કે, એ કાર્ય તું સંપૂર્ણ કરી શકીશ અને એ સાથે રાજાના મનને રંજન કરી તારી મનમાની અભિલાષાને પણ પૂર્ણ કરી શકીશ. જો-છમાં જોશું લાખ રૂપિયા ઇનામ તો તને અવશ્ય મળશે ને મળશેજ.

કેમ, હવે તો મારી વાતપર ધ્યાન આવે છે ને ? માર્ક કહેવું મનાય છે ને ? ”

બીમેશ્વરની આ વાતમાં લોભ સમાયેલો છે, નિરાશા બ્યાપેલી છે અને સંદેહનો સંપૂર્ણ સંચાર છે એવા ત્રણે ભાવોની એકી સાથે ચિંતા કરીને રમણચંદ્ર અસ્થિર થઈ ઉઠ્યો. તેનું મન એ ત્રણે બયાનક ભાવોના વિશાળ સાગરમાં ગોથા ખાવા લાગ્યું. લોભે તેના મનને લલચાવ્યું, નિરાશાએ કાંઈક દબાવ્યું અને સંદેહે સંપૂર્ણ ઉન્મત્ત કર્યું શું કરવું ? શો ઉત્તર આપવો, એનો તેનાથી ક્ષણવાર મુંઘી કશો પણ વિચાર થઈ શક્યો નહિ. છેવટે ઘણા ઘણા વિચારો કર્યા પછી તેણે કહ્યું કે:—“પણ, રાજા ભૂપતિંહ એ કાર્ય મને સોંપશે કે ખીજને સોંપશે, એનો નિશ્ચય શો ? અત્યારે એ વિષયમાં નિશ્ચયાત્મક શું કહી શકાય ? વળી ધારો કે, જો કદાચ રાજા ભૂપતિંહ અત્યારે આનંદ દુર્ગમાં હાજર નહિ હોય, તો પછી શી રીતે તમારી ધારેલી તમામ ધારણાઓ પાર પડશે વાં ? ”

“જો નહિ હાજર હોય તો પણ આપણી આમતા સ્વામતામાં કશી પણ અડચણ આવશે નહિ. વૃદ્ધ દીવાન દોલતસિંહ તો અવશ્ય હાજર હશે. એ ધણેજ પાકો ખેલાડી માણસ છે, કામનો કાજ છે. એ મારો ખાસ દિક્ષોજન દોસ્ત છે. રાજા ભૂપતિંહ પણ આજકાલ એના નયાબ્યા પ્રમાણે નાચે છે. જો ખરું કહેવામાં આવે તો દીવાન દોલતસિંહની યુદ્ધિથીજ અત્યારે આનંદપુરનું રાજતંત્ર ચાલી રહ્યું છે. આપણી ખરદાસ્ત કરવામાં એ કશી ખામી રહેવા દેશે નહિ. બાકી રમણચંદ્ર ! તું હવે આ સમગ્ર નિરાશા બરેલા વિચારોને ત્યાગી દે, દીવાન દોલતસિંહ એક—”

બીમેશ્વરની વાતમાં વિઘ્ન નાખીને વચ્ચમાંજ રમણચંદ્રે કહ્યું: “સારું, પણ ધારો કે, તમારો દીવાન દોલતસિંહ પણ કદાચ આનંદ દુર્ગમાં હાજર ન હોય, તો પછી શું કરવું વાં ? ”

રમણચંદ્રની વાતને પૂરી લક્ષમાં પણ ન લેતાં બીમેશ્વર ત્વરિત સ્વરે બોલ્યો:—“સીતારામ ! સીતારામ ! ધારો કે, શબ્દપરજ મને એટલી બધી ચીડ છે કે, જાણે વજ્રપાત થાય તો તેને સહી શકાય, આકાશ ટુટી પડે તો તેનો બાર જીવી શકાય. પરંતુ ધારો કે શબ્દને તો કોઈ પણ રીતે મારાથી પહોંચી જ ન શકાય, સમજ્યાને માત્ર શાણાં સોજલી ? તમારી આ બધી ધારણાઓ કેવળ ઉપાત બરેલી

જ છે. હવે કદાચ ધારો કે આનંદદુર્ગ વટોળિયામાં ઉડીને દક્ષિણ સાગરમાં જઈ પડ્યો છે, ધારો કે ત્યાં ખીજું હવે જન પ્રાપ્તિ પણ નથી, ધારો કે, આનંદદુર્ગમાં અત્યારે ભૂતો વસવા માંડ્યા છે. કેમ આ બધી ધારો કે ની ધારણાઓ તમારાથી માની શકાય તેમ છે ? બાઈ ! એ બધી બાવનાઓને ત્યાગી દો, નકામા જૂઠા તર્કો કરવાને અત્યારે અવકાશ નથી. આ સદષ્ટી કપોલ કલ્પિત કલ્પનાઓ મદિરા પાનથી ભસ્ત થઈ મહામોજમાં આવ્યા પછી કરવાની છે, અત્યારે તો કેવળ કામની કથાનોજ ઉદ્દેશ કરવાની આવશ્યકતા છે. મને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે, રાજ બૂપસિંહ અથવા દીવાન દોલતસિંહ બેમાથી એક જણ તો અવશ્ય આનંદપૂરમાં હાજર હશે ને હશેજ. તેઓ બન્નેજણા એકી સાથે દુર્ગનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યા જાય એવું કદાપિ બનેજ નહિ. ચાલો, હવે રાત્રિ પણ લગભગ વીતી જવા આવી છે, આપણે ચાલવાનો રસ્તો પણ ધણો બાકી પડ્યો છે. આપણે હજી પગે ચાલીને જવાનું છે. માટે વિલંબ ન કર. પણ બાઈ ! ખીજ એક ખાસ જરૂરની વાત હું તને કહી રાખું છું. ડરીશ નહિ, આનંદ દુર્ગમાં ખરેખર ભૂતનો ઉપદ્રવ છે.

મુખ મરડીને રમણચંદ્રે કહ્યું :—“ છટ ! બુઢા થવાથી તમારી અક્ષત તો મારી ગઈ નથી ને ? ભૂતપ્રેત વિગેરે પિશ્ચાચ્યોનીપર વિશ્વાસ કરે, એવો મૂર્ખ તે કોણ હોય ? શું ભૂત પ્રેતાદિ સર્વ સત્ય છે ? ના, કદાપિ નહિ. એ સર્વ મૂર્ખજનોની મિથ્યા કલ્પનાનું પરિણામ છે. હું એ વાર્તાને લેશ માત્ર પણ માનતોજ નથી. હું દીવાનો નથી, મિથ્યા બયથી હું બિલ્કુલ કંપતો નથી. ”

“ કંપો છો કે નથી કંપતા, એ બધું હવે જોયું જશે. ” બીમેશ્વરે કાઠક ભય ચક્રિત સ્વરે કહ્યું :—“ કંપો છો કે નથી કંપતા, એ બધું હવે જોયું જશે. રાજ બૂપસિંહે પોતે પોતાના મુખે મને કહ્યું છે કે, જે વીસ ચોવીસ વરસ પહેલાં રાસપૂર્ણિમાની રાત્રે આનંદ દુર્ગમાં અદ્ભુત ભૂતોના ખેલો થયા હતા, બચંકર પ્રેતાત્માઓએ દુર્ગમાં આવીને બયાનક ધમસાણુ મચાવી મૂક્યું હતું. ”

રમણચંદ્રે કહ્યું :—“ થયું હોય તો બલે થયું હોય, પરંતુ હું એવા ભૌતિક ધમસાણુથી જરા પણ ડરનાર નથી. કદાચ ભૂતાદિ યોનિમાં તમારો વિશ્વાસ હશે, તમારો રાજ બૂપસિંહ પણ ભૂતોને માનતો હશે, પરંતુ હું તો લેશ માત્ર પણ વિશ્વાસ મૂકી શકતો નથી. ભૂત ઉદ્વહું મને જોઈને નવ એ અગિયારાં મણી જાય તેમ

છે. વાર દાદા ! ભૂતથી જ્યારે તમે આટલા બધા ડરો છો, આનંદદુર્ગમાં ભૂતોનો નિવાસ છે, એ વાતને નિશ્ચયપૂર્વક જાણો છો, ત્યારે પછી ક્યા સાહસથી ત્યાં જવાને તૈયાર થયા છો ? શું આનંદદુર્ગમાં ગયા પછી એ ભૂત તમોને જીવતા છોડી દેશે, એમ તમે માનો છો ! ”

“ બાપ ! ઉદરની જવાળાના સાહસથી હું એ ભૂતોના નિવાસ રૂપ આનંદદુર્ગમાં જવાને તૈયાર થયો છું. ” મુક્તાકંઠે બીમેશ્વરે રમણચંદ્રને ઉદેશીને તેના પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર આપ્યો:—“ બાપ ! ઉદરની જવાળાના સાહસથી હું એ ભૂતોના નિવાસરૂપ આનંદદુર્ગમાં જવાને તૈયાર થયો છું. દેશમાં તો જોઇ લીધું છે કે, કોઈની પાસે હાથ લાંબો કરી શકાય તેમ નથી, કોઈને મુખ બતાવી શકાય તેમ નથી. કોઇ મારી માગણીને કબૂલ પણ રાખતું નથી; બાપ ! આપણે આપણું સર્વસ્વ ગુમાવીને માર્ગના રજાગતા રખડતા મિષ્કારી જેવા બની ગયા છીએ, દગાખાજ કરીને પૂરી બદનામી મેળવી છે, મદિરાપાનમાં મસ્ત રહી ‘ શરાબખોર ’ અથવા ‘ દારુડીયા ’ ની પદવી પ્રાપ્ત કરી છે, ‘ પરસ્ત્રીવિલાસ ’ કરીને ‘ વ્યભિચારી ’ અથવા ‘ કોમાંધ ’ નો ઇલ્લાખ મેળવ્યો છે અને લાવણ્યમયી લલનાઓનાં અપહરણ કરી ‘ ઉઠાવગીર ’ નું મશહુર નામ મેળવ્યું છે, આ સધળાં કારણોથી હવે આપણાથી આપણા દેશમાં એક ક્ષણવાર પણ થોભી શકાય તેમ નથી. રમણચંદ્ર ! હવે દેશની હવા પણ આપણાથી સહી શકાય તેમ નથી. પેટની પીડાથી પરદેશમાં આવવું પડ્યું છે. અહીં અનેક રૂપિયા મેળવી શકીશું એવી આશાથીજ આવ્યા છીએ, રૂપિયાના લોભે આ વૃદ્ધ વયમાં પણ કોઇ એક મોટા માણસની જીવાન છોકરીની સાથે લગ્ન કરવાની અભિલાષા પણ મેં માશ મનમાં ધારણ કરી રાખી છે. જીવાનીમાં તો જાણે અનેક કામિની-કુસુમોનો ઉપભોગ કર્યો છે; પરંતુ આ વૃદ્ધ વયમાં એવાં કુસુમો હવે બહુજ ઓછાં હાથ લાગે છે, એથી મનમાં નિરંતર નવીન નવીન નવોદયોના પ્રણયરસનું પાન કરવાની મારા મનમાં પ્રબળ ઇચ્છા થઇ આવે છે. ઇશ્વર ઇચ્છા હશે તો મારી એ આકાંક્ષા અવશ્યને અવશ્ય ફળી ભૂત થશે. મારી ઉમ્મર પચાસ વરસથી પણ કાંઈક વિશેષ થઇ છે, છતાં પૈસાના લોભથી ધણીજ ખુશીની સાથે ભૂતોના બવનમાં આવવાને તૈયાર થયો છું. તમે શું એ દુર્ગમાં આવીને

લક્ષ્મી મેળવવાની અથવા નવયૌવના નારીના પ્રજ્વલને પ્રાપ્ત કરવાને કોશિશ નહિ કરે ? પેટની પીડાથી તમે શું હવે તમામ જાતનાં મોટાં મોટાં દુષ્કર્મ કરવાને રાજી નહિ થાઓ ? હજી પેલે દિવસે ધાડ પાડવાનો ધંધો પણ શરૂ કરી દીધો હતો, પરંતુ—”

“હા, હા ! સુરંમપૂર આવતી વેળાએ વાટ ખર્ચને માટે લૂટ-ફાટ પણ કરવી પડી હતી ખરી, એથી હવે હું આવાં કામો કરવાનો એક રીતે અન્યાસુજ બની ગયો છું. મને હવે ધાડ પાડવામાં, ચોરી કરવામાં, મળાં કાપવામાં અથવા જલિમમાં જલિમ ગણાતાં કામો કરવામાં પણ કશી લજ્જા કિંવા સંકોચ થાય તેમ નથી. પેટની પીડાથી આવી રીતે બિખારી થવા કરતાં એક રાજીને માટે બેચાર માથાં કાપવાં પડે, તો તેનો શો હિસાબ છે ! ખૂન કરવું એતો બહા-દુરનું કામ છે, બાયલાથી એ બધું બની શકતું નથી. પણ આ શું ! આ અવાજ કોનો ? અહીં તો કોઇ પણ માણસ જોવામાં આવતું નથી. ત્યારે અત્યારે આ તરફ કોણ આવતું હશે ? શા માટે અહીં આવવાની કોઇએ કોશિશ કરી હશે ?”

કાન માંડીને બીમેશ્વરે સાંભળ્યું કે, ખરેખર બે ત્રણ માણસોનો અવાજ સંભળાઇ રહ્યો છે.

નજીકમાંજ કિશોરસિંહ ઉભો હતો, તેના કાનમાં પણ એ અવાજ દાખલ થયો. એક જણાનો અવાજ આવી રહ્યો હતો કે;— “અરે, આપણે સધળા અત્યારે અહીં ક્યાં આવી ચઢ્યા ? હું ધારું છું કે, રસ્તો ભૂલીને અહીં આવી ચઢ્યા છીએ. આ તો પેલી પુરાતન રેશમની પેઢી છે. પણ ત્યારે અત્યારે અહીં દીવો શાનો ? કદાચ કોઇ ભૂત પ્રેતાદિ દ્વારા એ દીવો થયો હોય, તો તેમાં પણ કોઇ નવાઇ જેવું નથી.”

બીજો એક મનુષ્ય કહેવા લાગ્યો કે;—“ના મહારાજ ! એ ભૂત પ્રેતાદિદ્વારા પ્રજ્વલિત થયેલો દીપક નથી, પરંતુ ખરેખર અગ્નિનો આલોકજ હોય, એમ જણાય છે. દૂરથી મેં ઘણી સારી રીતે જોયું છે કે, એ પ્રકાશ આ બાગેલા મકાનની દીવાલના આથ-માંથી બહાર નીકળી રહ્યો છે.”

પ્રથમ મનુષ્યે ફરીવાર કહ્યું;—“મરવા દો એ સધળા પ્રકા-શને ! જવા દો એ બાગ્યા તૂટ્યા મકાનના ખંડિયરને, ટળવા દો એ પુરાતન રેશમની કોડીને ? ક્યાંના ક્યાં આવી ચઢ્યા અત્યારે, તમે

તો કહેતા હતા કે રસ્તો ધણોજ સીધો અને સપાટ છે, પરંતુ ત્યારે આ બધી વિકટતા ક્યાંથી આવી? ગમે તેમ હો, પણ અહીં આવવામાં તો આપણે ખરેખર મોટી ભૂલજ કરી છે.”

અન્ય એક પુરુષે કાંઈક ગંભીર સ્વરે કહ્યું:—“ આટલા બધા ગુસ્સે કેમ થાઓ છો? જે કાંઈ થયું છે, તે ઠીકજ થયું છે. આપણે સર્વ રસ્તો ભૂલ્યા છીએ એ ખરું; પરંતુ એ સાથે એક સાઈ ઠેકાણું પણ મેળવી શક્યા છીએ. આ પેલી રૈશ્મની કોઠી છે. આ રસ્તો પણ ધણોજ સરળ છે, બીજે રસ્તે જવા કરતાં, આ રસ્તે જવાથી લગભગ એ પ્રહર પહેલાં આપણે આપણી ધારેલી જગાએ પહોંચી શકીશું. ઓહ! ખરેખર એમજ છે. આમ જીવો. ફરીવાર પાછો એજ દીપક દેખાવા માંડ્યો છે. ચાલો, આપણે પ્રથમ એ દીપકની પાસેજ જઈએ. મને લાગે છે કે ત્યાં જવાથી આપણને અવશ્ય ને અવશ્ય કાંઈક ખાતમી મળી શકશે. ”

આ બધી વાતો ત્યારે મકાનની બહારથીજ સાંભળવામાં આવતી હતી. જેમની વચ્ચે એ બધી વાતચીત ચાલતી હતી, તે તેઓની માંડો માંહેજ થતી હતી. પણ ત્યારે તે લોકો કોણ હતા? કિશોરસિંહ એ પણ તરતજ જાણી ગયો, રાજ ભૂપસિંહ દીવાન શેઠતસિંહ, અને દસ્યુ સરદાર મહાવીરજ અત્યારે એ ભાગિલા મકાન પાસે આવી પહોંચ્યા હતા. કિશોરસિંહના મનમાં આશંકા ઉપજી આવી, ત્યારે ખૂબ સાવચેતીથી છૂપાઈને ઉભો રહ્યો.

દક્ષિણ દિશાના માર્ગમાંથી કિશોરસિંહે પ્રવેશ કર્યો હતો, અને રાજ ભૂપસિંહનું મંડળ ઉત્તર દિશામાંથી આવતું હતું. જો તેઓ તાપણી પાસે ગયા હોત, તો તેમને કિશોરસિંહની નજીકમાંથીજ જવું પડત અને એ વખતે જો કદાચ કિશોરસિંહ તેમના જોવામાં આવી ગયો હોત, તો તેના શિરપર મોટી આપત્તિ આવી પડત. કિશોરસિંહ આ બધી વાતોને ધણી સારી રીતે સમજતો હતો અને એટલા માટે તેણે પોતાની તસ્વારને છેક સંતાડી દઈને ધણીજ સાવચેતીની સાથે અંધારામાંને અંધારામાં જ પોતાના શરીરને છૂપાવી દીધું. ત્રણે ધૂતારા શયતાનો છેક તેની નજીકમાં થઈને ચાલ્યા ગયા પરંતુ એમાંના એક જણ પણ કિશોરસિંહને જોઈ શક્યો નહિ. અગ્નિકુંડ પાસેની એ મૂર્તિઓની સાથે આ ત્રણે નવીન ધૂર્ત મૂર્તિઓનો સાક્ષાત્કાર થયો.

રાજા અને દીવાન અન્નયખીની સાથે વિશ્વમધ્વનિ કરી ઉઠ્યા. અકસ્માત ઝોળખાણ નીકળવાથી, ભીમેશ્વર અને રમણચંદ્ર પણ આનંદધ્વનિ કરી ઉઠ્યા. કિશોરસિંહ એવી ને એવીજ રીતે એજ સ્થળે ગુપ્તગુપ્ત થઈને ઉભો રહ્યો.

એકાદશ પ્રસંગ

મિત્ર મિલન

यत्रानेकः कचिदपि गृहे तत्र विष्टत्यैको ।

यत्राप्येकस्तदनु बहुवस्तत्र चान्ते न चैकः ।

इत्थं चेभौ रजनिदिवसौ दोलयन्द्वाविवाक्षौ

કાલઃ કાલ્યા સદ્બહુકલઃ ક્રાંડતિ પ્રાણિશરૈઃ ॥

ભાવાર્થઃ—“જે ઘરમાં અનેક હતાં તે ઘરમાં એકજ માણસ

રહે છે, એક હોય તેનાં બહુ થાય છે અને અતે વળી એકે રહેતું નથી, આ પ્રમાણે રાતદિવસરૂપી પાસાવડે અનેક રચના કરનારો કાળ કાલિકાની સાથે પ્રાણીરૂપ સોગટીઓથી રમત રમ્યા કરે છે.”

અર્થાતઃ—શિવ પાર્વતી રાતદિવસરૂપી પાસા અને પ્રાણીરૂપી સોગટીથી વિચિત્ર રમત રમ્યા કરે છે.”

અણુધારી રીતે અધારા ભગ્નભવનમાં અધારી રાત્રે આવી અકસ્માત મુલાકાત થવાથી રાજા ભૂપસિંહ, દીવાન દોલતસિંહ અને ભીમેશ્વર એ ત્રણે જણાના મનમાં એકાએક અન્નયખી ભરેલી ભાવનાનો આવિર્ભાવ થયો. ભીમેશ્વરને ઝોળખી જવાથી, રાજા ભૂપસિંહ અને દોલતસિંહના મુખ તથા આંખોપર ક્ષણવારને માટે વિશ્વમયની સાથે કાંઈક ભયની રેષા પણ ઝળકી આવી. પરંતુ તરતજ તેમણે તે શંકા ભરેલી ભાવનાને દબાવી દીધી. પ્રકુલિત ભાવ ધારણ કરી દસ્તુર મૂજબ શિષ્ટાચારથી ભીમેશ્વરની સાથે તેમણે બન્નેએ મિત્રભાવે સંભાળણ શરૂ કર્યું.

આઠ્ઠાદથી રાજાનો હાથ ઝાલી પુલકિત વદને ભીમેશ્વરે કહ્યું કેઃ—“ખરૂં છે, મહારાજ ! અણુધારી મુલાકાત થઈ ગઈ છે. ખરેખર અન્નયખી ભરેલીજ મુલાકાત થઈ છે. આપની સાથે અમારી આવી

અણુચિંતવી મુલાકાત થઇ જશે, એનો અમોને સ્વપ્નમાં પણ ખ્યાલ નહોતો. હાય, આપને મળવાથી મારા આનંદનો કાંઇ શુભારજ રહ્યો નથી. ઓહ ! આજથી સાત આઠ વરસ પહેલાં આપની સાથે મારી એકવાર મુલાકાત થઇ હતી. પણ હવે એ બધી વાતોને પડતી મૂકી તાબયતના ખુશ ખબર કહો કેમ, આપની તબીયત તો મજબૂત જ છે ને ? આજથી આઠ વરસ અગાઉ જ્યેષ્ઠા અને અત્યારના જ્યેષ્ઠા આપના આ ગહેરામાં મને બિલ્કુલ તફાવત પડ્યો હોય એમ લાગતું નથી. વળી દીવાનજી પણ મજબૂત છે; જેતાંની સાથેજ હું આપને બંનેને ઓળખી શક્યો છું. અમો જો કદાચ—”

વાતમાં વિધન નાખીને રાજા બુપસિંહે કહ્યું:—“એ બધી વાતો પછીથી થશે, અત્યારે એ સાંભળવાનો અમોને અવસર નથી. અત્યારે તો તમો સર્વ અહિં આવેલા પુરુષોની સાથે એક બીજાની ઓળખાણ કરી મિત્રતાના બંધનને દૃઢ કરો.” આમ કહી મહાવીરના તરફ આંખો ફેરવીને તેણે ભીમેશ્વરને કહ્યું કે:—“આ એક મોટા આગ્રહદાર અને ખાનદાન માણસ છે, એઓ મારા એક દિક્ષોજન દોસ્ત છે, છે, એઓ આપણા સુવિખ્યાત કાલિદુર્ગના સર્વમય અધિકારી મહા પ્રતાપશાલી મહાવીર અતુલ પરાક્રમી પુરુષ છે. એમનું સાહસ અતુલનીય છે અથવા તેની તુલનાજ કરી શકાય તેમ નથી. એમના જેવી વીરતા અત્યારના આર્યાવર્તમાં ખીજે એક પણ પુરુષ ધરાવતો હશે કે કેમ, એ પણ શંકાનીજ વાત છે. એમની કીર્તિ અતુલ છે, સંપત્તિ અખૂટ છે, નામના સર્વમય છે. સારાંશ કે, એઓ સર્વ પ્રકારે સુખી, સુશીલ, સુંદર, સાધુ, શાણા અને વીરવર નર છે.”

નમાવેલા મસ્તકે મહાવીરને વંદન કરી, ભીમેશ્વરે કહ્યું:—“પરમ ભાગ્ય અમારાં. નામ તો અમોએ અનેક સ્થળે સાંભળ્યું છે, કીર્તિની કથા કાને સાંભળી છે, વીરતાની ગાથાઓ શ્રવણ કરી છે, પરંતુ એમાંનું કશું પણ નજરે જોયું નથી. આજે અમારાં ચક્ષુ સાર્થક થયાં છે. મહાવીર સરદારની મુલાકાત કરવાની અમારી ધણી સમયની અભિલાષાને ભાગ્યદેવીએ પૂર્ણ કરી છે.”

તુલકારની સાથે મ્હોં મરડીને, ભીમેશ્વરને નમસ્કારને બદલે, મહાવીરે એકવાર નાકપર આંખળી ચીંધી તેને ચૂપ રહેવાનો ઇશારો કર્યો. તેણે મુખમાંથી એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો નહિ.

રમણચંદ્રે કસ્મિન્ કાલે પણ રાજા બુપસિંહને પોતાની નજરે

જોયો નહોતો; પરંતુ પરિચયના આભાસથી સ્પષ્ટ સમજી ગયો કે, જેમની તપાસમાં તેઓ બન્ને બંગદેશમાં આવ્યા છે, દિલ્હીમાં જે ત્રણવાર જેની સાથે બીમેશ્વરની મુલાકાત થઈ ચૂકી હતી, એજ રાજા ભૂપસિંહ પોતાના દિક્ષેબ્જન દોસ્તો સહિત અત્યારે આ વિકટ સ્થાનની ભગ્ન ઇમારત પાસે આવી લાગ્યો છે.

રમણચંદ્ર પણ ત્યારે ઉઠીને ઉભો થયો. રણુચંદ્રને આગળ કરી અથવા સાથે લઈ રાજા ભૂપસિંહને સંબોધી બીમેશ્વર કહેવા લાગ્યો કે:—“આ મહારાજા છે, મારા એક પિત્ર મિત્ર છે, એઓ મારા ભાઈ થાય છે. એઓ મને મોટાભાઈ કહે છે. યશસ્વી રમણચંદ્ર અભેદ આત્મા છે. એમના જેવા બહા માણસ દુનિયામાં ઘણા થોડાજ મળી આવશે. મારા દિક્ષેબ્જન દોસ્તનું નામ રમણચંદ્ર નીલકંઠ છે. હું મારા મનપર જેટલો બરોસો રાખું છું, તેના કરતાં પણ ઝાઝો બરોસો આ મારા પરમપ્રિય સહોદર સમાન મિત્રપર રાખું છું. એમનો શુભ નિવાસ રત્નગદનગરમાં છે મોટા ખાન્દાન માણસના ફરજંદ છે. એમના જેવી જાહોજલાલી ભાગ્યેજ ખીજ કાઢીએ ભોગવી હશે. પોતે ગાનતાનમાં ગુસ્તાન રહેવાનું, વિવિધ રંગી વનિતાઓના પ્રેમપાશમાં પડી સ્વર્ગીય આનંદ સંપાદન કરવાનું, સંસારમાં આજકાલ સુધાના નામથી ઓળખાતી સુરા, ઈરા, વારુણી, મદિરા, કાદંબરી, મધ, મધુનો અત્યંત ઉપભોગ કરવાનું અધિક પસંદ કરતા હતા. પણ દેવયોગે ભાગ્યની દક્ષા પલટાઈ જવાથી અત્યારે એઓ શ્રીમાનની કાંઈક દુરવસ્થા થઈ છે. વીરત્વ વિક્રમમાં અથવા બળ-બહાદુરીમાં તેમણે આખા દેશમાં એક દિવસનો ડંકો વગડાવી દીધો હતો. ખરેખર, રમણચંદ્ર આ સંસારમાં એક સર્વોત્તમ નરરત્ન છે. એમની તુલનાજ કરી શકાય તેમ નથી. મહારાજા ! આપ નામદારના શુભ સદ્ગુણોની પ્રશંસા તેમણે આખા દેશના મુખેથી સાંભળી છે. દીવાનજીના ગુણની વાત પણ તેમના સાંભળવામાં આવી ચૂકી છે, હવે આંખ તથા કાનનો વિવાદ ભાંગી ગયો છે. મારામાં અને રમણચંદ્રમાં ક્લેશ માત્ર પણ ભેદભાવ નથી. ખરું કહું તો આ જિગરની સાથે એનું જિગર મળેલું છે. અમારા બન્નેના દેહ જૂદા છે, પરંતુ આત્મા તો એકજ છે.”

રમણચંદ્રે હાથ જોડીને રાજાને પ્રણામ કર્યા. રાજાએ હસતા મુખે રમણચંદ્રના હસ્ત ધારણ કર્યો, તેને પોતાના એક પરમપ્રિય બંધુ કિંવા મિત્રરૂપે ગ્રહણ કર્યો.

સહસા નિમેષ માત્રમાં રાજની આંખોમાં જાણે એક પ્રકારની ચંચળતાની રેષા ઝળકી ઉઠી અને એ રેષા પાછી ક્ષણ માત્રમાંજ અદસ્ય થઈ ગઈ. દીવાનના વદનપર તે ચંચળનયનોનું પ્રતિબિંબ પડ્યું. બીમેશ્વરના બધી મુખ ફેરવીને એકાએક તેણે પૂછ્યું કે:—“ત્યારે મિત્રવર! શા ધરાદાથી તમારું બંનેનું આ બંગદેશમાં આગમન થયું છે? તમે આ દેશમાં આવી શું કામ ધંધો કરવા ઇચ્છો છો.”

જાણે કાંઈક ધણેજ ગાઢ સંબંધ હોય, એવો ભાવ દર્શાવીને બીમેશ્વરે કહ્યું:—“આગમન? શા ધરાદાથી આગમન થયું છે? એ શું કાંઈ પૂછવા જેવી વાત છે! મહારાજ! આપ આવા મોટા માણસ હોઈને અમારા જેવા ગરીબોની મશ્કરી શા માટે કરો છો? અમારો તે બીજો શો અભિપ્રાય હોઈ શકે? આરામથી પેટ પૂરતું ખાવાનું મળે અને સારી રીતે માનપાન સચવાય, એટલે પત્યું, અમારો અવતારજ સુધરી જાય. જ્યારે આપના સમાન મહા પ્રતાપી પુરુષનો અમોને સંપૂર્ણ આશ્રય મળ્યો છે, ત્યારે પછી ચિંતા કરવા જેવું શું છે? આટલાં બધાં સંકટો વેડીને અમે મારવાડ જેવા દૂર દેશમાંથી આ બંગદેશમાં આવ્યા છીએ, એનું કારણ કેવળ આપ નામદારના દર્શન વિના બીજું એક પણ નથી. અમોને સંપૂર્ણ આશ્વા છે કે, આપના આ આકર્ષક સાક્ષાત્કારનું શુભ પરિણામ અવશ્ય મળશે ને મળશેજ,”

“હા, આટલો બધો અનુગ્રહ? આટલી બધી કૃપાદષ્ટિ! વાહ વાહ! ધન્ય છે, તમેને અને તમારી મિત્રતાને!” રાજ ભૂપસિંહના હોઠમાંથી તરતજ આનંદની સાથે આ શબ્દો બહાર નીકળી પડ્યા, પરંતુ તેના મુખમંડળપર ત્યારે એવી એક પ્રકારની વિજ્ઞાતીય વિરક્તિ અંકિત નયને તેણે તત્ક્ષણાત દીવાનના મુખબધી દટાક્ષપાત કર્યો, ત્યાર પછી તેણે તરતજ તે વિરક્તિભરેલા ભાવને મિશ્કુલ બદલાવી નાખ્યો. તેનું વદનમંડળ દિવ્ય ગંભીર બની ગયું અને એ સાથે તેણે એક પ્રકારની દિવ્ય પ્રશંસાના તથા દિવ્ય પ્રકુલતા ધારણ કરી લીધી. ક્ષણવાર પહેલાં જે વદનપર બયાનક વિરાગ રંજન માર્જીત થયો હતો, એ પૂર્વના ભાવનું છેવટનો ભાવ જોઈને અતિ તીક્ષ્ણ દષ્ટિથી પણ કોઈ કંઈપે ચિન્હ પકડી શકાય તેમ રહ્યું નહિ. દિવ્ય પ્રસન્ન વદને સુકોમળ મૃદુ સુંબને બીમેશ્વરને તે કહેવા લાગ્યો કે:—“મોટી મહેરબાની કરી, મારાપર તમેજે મોટી મહેરબાની કરી-

તમારી આવી મિત્રતા જોઈને હું ધણો ખુશ થયો. છે. મિત્રનો ધર્મજ આ છે. ખરેખર દુનિયામાં મિત્ર પ્રત્યેની ફરજને જો કોઈ જાણતું હોય, તો તેમાં તમે એકજ સર્વથી શ્રેષ્ઠ આસન પ્રાપ્ત કરી શકો તેમ છે. આમ જુઓને! કેટલા બધા વખત પહેલાં દિલ્હીમાં તમારી સાથે દોરતી થઈ હતી, છતાં પણ તમે મને બિલ્કુલ ભૂલી ન જતાં શોધતા શોધતા છેવટે અહીં સુધી આવી પહોંચ્યા છો. તમારા જેવા દોસ્તો મળવા મુશ્કેલ છે. તમારા આ મિત્ર કે જેને તમે અભેદ આત્મા કહો છો, એ પણ આજથી મારા મિત્ર થયા છે. હું એમની સાથે મિત્રતા થવાથી પરમ સુખી થયો છું. હા, બાંધતું ઘર કંઈ જગાએ કણું હતું? રત્નગઢ! હા-રત્નગઢમાં પણ હું ગયો હતો. ફક્ત રત્નગઢજ નહિ દિલ્હી, લખનૌ, રત્નગઢ, શુભ-મઢ, લાહોર, કાશ્મીર, અમદાવાદ, સુરત આદિ સર્વ સ્થાનોમાં હું ફરી આવ્યો છું, એ સર્વ સ્થાનોમાં તમારી દોસ્તી મારી સાથેને સાથેજ ફર્યા કરી છે. તમારી પાસે હું ધણોજ ઝડપી છું. મારા મકાને તમારા આદર સત્કારમાં કશી પણ ખામી રહેશે નહિ તમે મારા મિત્ર છો, તો તમારી દુરવસ્થામાં મદદ કરવી એ મારી સહુથી પહેલી ફરજ છે. તમે નિશ્ચિંત રહો, જે અભિલાષાથી તમે આ દેશમાં આવ્યા છો, તેને હું અવશ્ય પૂર્ણ કરીશ.”

રમણચંદ્ર મહા વિચક્ષણ પુરુષ હતો, તે તરતજ સમજી ગયો કે, રાજના હૃદયમાં કાંઈક જુદોજ ભેદ સમાયક્ષો છે અને મુખેથી કાંઈક જુદોજ બાવ દર્શાવી રહ્યો છે. રાજ ભૂપસિંહ કાંઈ જેવો તેવો કાતિલ માણસ નથી. એવું રૂંવે રૂંવું દગાથી બરેલું છે. રાજના મુખ-પર જે વિરાગ ઝળકી આવ્યો હતો, એને પણ ચતુર ચૂડામણિ રમણ-ચંદ્રે જોઈ લીધો હતો મુખેથી આદર સત્કારનો આડંબર ન દેખાડવાથી, સાફ દેખાશે નહિ, એમ ધારીનેજ રાજ ભૂપસિંહે આ પ્રમાણે દગાની બાજી રચીને પ્રપંચના પાસા ફેંક્યા હતા. રાજએ જાણે જખરી જવાબદારીને શિરપર આવી પડેલી જોઈને આ પ્રમાણે મીઠું સંભાર પણ શરૂ કર્યું હતું, એ વાત પણ ચાલુક્ય બુદ્ધિવાળા રમણચંદ્રથી અચ્છાત રહેવા પામી નહિ.

આ બધા બનાવને નજરોનજર નિરખીને તથા કાનોકાન સાંભળીને આપણી આ નવલકથાનો તરુણ નાયક કિશોરસિંહ શું વિચારી રહ્યો હતો. એવો પ્રશ્ન કદાચિત કોઈપણ વ્યક્તિના હૃદયમાં ઉદ્ભવી

આવે તો એ સર્વથા સ્વાભાવિકજ છે. કિશોરસિંહ, દુઃખના પહોડ તળે દબાયેલો, આપત્તિના સાગરમાં પડેલો કિશોરસિંહ પોતાના મનમાં ને મનમાંજ વિચારી રહ્યો હતો કે, મારી ચારેબાજુએ ભયંકર કારસ્થાનો ચાલી રહ્યાં છે અને એ કારસ્થાનોના પ્રવાહમાં તણાતો તુચ્છ રાજા બૂપસિંહ ગમે તે પ્રકારે મારા શોણિતથી પોતાના હૃદયને રંજિત કરવા ઇચ્છે છે.”

દીવાલના અંગ સાથે અંગ અડકાડી, અચળ પાપાણુની પેઠે ધણીવાર સુધી એકજ સ્થળે તે ઉભો હતો, એ પહેલાં બંને મારવાડીઓની વચ્ચે પરસ્પર જે કાંઈ વાતોચીતો થઈ હતી, તે સર્વને તેણે બરાબર ઠાન માંડીને, ખાસ ધ્યાન દઇને સાંગોપાંગ સાંભળી લીધી હતી. એમાંના એક અક્ષરને પણ તેણે સ્મરણ બહાર જવા દીધો નહોતો. રાજા બૂપસિંહ પર તેની શંકા એટલી બધી વધી પડી હતી કે, જેની કાંઈ હદજ રહી નહોતી. તેણે તેને ઝવતો જામતો મનુષ્યાકારમાં રહેલો પિશાચજ ધારી દીધો હતો. સ્વપ્નમાં પણ તેણે વિચાર્યું નહોતું કે, મારવાડીઓની વાતથી એ અભાવનીય શાશ્વત સંશય પ્રબળ થઈ ઉઠ્યો છે. બૂપસિંહ મહા ભયાનક પુરુષ છે. ભીમેશ્વરના જેવો ભયંકર પુરુષ તેનો મિત્ર છે. રાજા બૂપસિંહના ઉપકારને માટે સમસ્ત દુષ્ટકર્મ કરવાને તે નીચ નરાધમ તૈયાર થયો છે.” આવા અનેક વિચારોથી કિશોરસિંહનું સર્વાંગ કંપી ઉઠ્યું. બીજણ ક્રોધથી તે અત્યંત અધીર થઈ પડ્યો હતો. રમણચંદ્ર મારવાડી રાજા બૂપસિંહને માટે કદાચ પોતાનું માથું કાપી આપવું પડે, તો તેમ કરવામાં પણ પાછો પડે તેવો નહોતો. એ સર્વ દૃષ્ટાત્માઓ માનવસ-માજના કલંકરૂપ હિયકારાઓ હતા. તેમની નસેનસમાં સ્વાર્થ પરાયણતાનું દુષિત રક્ત વહી રહ્યું હતું. તેમનાં કુટિલ હૃદયો કારસ્થાનની કાળી કટારી જેવાં મહા ઝેરીલાં થઈ પડ્યાં હતાં. કિશોરસિંહને રમણચંદ્ર કે ભીમેશ્વર મારવાડીની વાતો સાંભળીને કોઈ વિશેષ ક્રોધ બ્યાપ્યો નહોતો, પરંતુ રાજા બૂપસિંહે બ્યારે રમણચંદ્રને કિશોરસિંહની પ્રેમ ભાગિની હૃદયેશ્વરી સુરસુંદરી સુશીલાની ચોરી કરી લાવવાની સત્તાહ સાથે બક્ષિસની મોટી લાલચ આપી અને રમણચંદ્રે એ પાપમય પ્રસ્તાવનો અંગીકાર કર્યો, ત્યારે કિશોરસિંહના ક્રોધનો અંધ વેગ પૂર્વક વૃદ્ધી ગયો. તેના વીર હૃદયમાં ઉષ્ણ રૂધિર ઉછળવા લાગ્યું. તેના સમસ્ત શરીરમાં કંપનો આવિર્ભાવ થયો. ઝેરીલા નામની પેઠે તે તે

સર્વ નીચ નરોના નામને દુનિયામાંથી નાબુદ કરવાના દૃઢ નિશ્ચયપર આવી ગયો.

પ્રથમ વીરવર કિશોરસિંહે ધાર્યું હતું કે, મારવાડીઓની પાસે જઈ તેમની મુલાકાત કરીશ. રાજા બૃપસિંહનું મંડળ એ દરમ્યાન જો ત્યાં આવી ન પહોંચ્યું હોત તો કિશોરસિંહ તેમની મુલાકાત કરત કે ન કરત, એ વિષયમાં અમારાથી કશું પણ કહી શકતું નથી. તે તે ગુપ્ત સ્થાનમાં ગુપ્તરૂપ ઉભો હતો. તદ્વારના ટેકણુપર શરીર ટેકવીને કાંઈક ઊંડા વિચારમાં પડી ગયો હતો. આ સર્વ પૃથ્વીપરથી પાપનો પ્રચાર કરતા પિશ્ચાચો શી રીતે અટકે, એજ તેના સર્વ વિચારોમાં મુખ્ય વિચાર હતો. જો અકસ્માત દૈવયોગે કાંઈક આપત્તિ આવી પડે, તો એ આપત્તિમાંથી પોતાનો બચાવ કરવાની કિશોરસિંહે પુરતી તૈયારી પણ કરી રાખી હતી. તેની વીરજનોનું રૂધિર પીનારી તીક્ષ્ણ તદ્દ્યાર શત્રુઓનો પ્રતિકાર કરવા માટે આતુરતાથી પ્રતીક્ષા કરી રહી હતી.

ગુપ્ત સ્થાનમાંથી કિશોરસિંહ બહુ બરાબર જોઈ શકતો હતો. પ્રથમજ બીમેશ્વરને જોઈને રાજાનાં તથા તેના દુરાચારી દુષ્ટ દીવાનનાં ચક્ષુ કેવા બચથી ચંચળ થઈ પડ્યાં હતાં, વાત કહેતી વેળાએ મુખપરના સર્વ મ્હાન ભાવોનું પરિવર્તન કરીને જે ભૌતિક ભાવનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું હતું, કિશોરસિંહે એ પણ બરાબર જોયું હતું. તે ચાલાક યુવક તેના તે ભાવનો ભેદ પણ ધણી સારી રીતે સમજી શક્યો હતો. પાપી! પાપીનું મન વાયુની પેઠે ડોલ્યા કરે છે! પાપીના હૃદયમાં અહર્નિશ બયાનક દંશન થયા કરે છે! પાપીને સમસ્ત સંસાર પોતાનો શત્રુ બાસે છે, પાપીને શાંતિને બદલે સર્વત્ર અશાંતિજ દક્ષિગત થાય છે. પાપનો સહચર, પાપનું નિદર્શન નજીકમાં જોવાથી, પોતાનાં પૂર્વનાં પાપોથી પીડાવા મડિ છે. પાપ તાપને લાવનાર છે, હૃદયના આરામને હણનાર છે. જ્યાં પાપ છે, ત્યાં સંતાપ છે, કંઠેશનો બંધાર છે, અશાંતિનો આગાર છે. હાય! પાપ! પાપ! તું આ પૃથ્વીમાં શા માટે ગેદા થયું? બીજમ જેવા એકવચની, યુધિષ્ઠિર જેવા સત્યવાદી, અર્જુન જેવા બાહ્યાવળી, રામચંદ્ર જેવા ગુણુશાળી, કૃષ્ણ જેવા નીતિશાળી, અશોક જેવા ધર્મપ્રિય, પ્રતાપ જેવા પરાક્રમી પુરુષો આ ભારતનો ત્યાગ કરી ચાલ્યા મયા છતાં તું ભારતવાસીઓના ધર્મ કર્મને નષ્ટ કરવા શા માટે બ્રહ્મી રહ્યું? તારું અસ્તિત્વ કેમ

ન લોપાયું ! સંતપુરુષો સત્યજ કહી ગયા છે કે, પાપીનું મુખ સફાઈ
જાય છે, પાપીના હૃદયમાં અસંભવ ભય ઉપજી આવે છે. ક્ષણવારને
માટે પાપીના મનમાં જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે; પણ એ જ્ઞાન પાપી
કોણ જાણે ક્યા ગેબી અંધકારમાં ગાયબ થઈ જાય છે કે જેનો
પછી કદાપિ કંઈ પતોજ મળતો નથી. પાપી સહચર ભીમેશ્વરને
જોઈને, રાજ ભૂપસિંહની પણ અરાબર એવીજ દશા થઈ હતી.
પાપની પૂર્વ સ્મૃતિથી તે કંપામમાન થયો હતો, તેથીજ તેનું મુખ-
મંડળ વિવર્ણ થઈ ગયું હતું, એટલા માટેજ તેનાં ચક્ષુમાં ચાંચલ્ય
ઉભરાઈ આવ્યું હતું. કિશોરસિંહ આ બધું અવશ્ય જાણી ગયો હતો.

“ઘટનાની કેવી વિચિત્ર ગતિ છે? સંસારમાં ક્ષણે ને ક્ષણે
કેવા કેવા અવનવા પ્રકારો બન્યા કરે છે?” કિશોરસિંહ પોતાના
મનમાં ને મનમાંજ વિચાર કરવા લાગ્યો:—“અહા! કેવી અસંભવિત
ઘટના! એકી સાથે આવો અણુધાર્યો અજબ બનાવ શી રીતે બની
ગયો! ક્ષણવાર પહેલાં જ્યાં કેવળ પોતાના સ્વાર્થની સિદ્ધિ સંબંધી
વિવિધ વિચારો દોડાવતા મારવાડીઓ એકા એકા બગાસા ખાતા હતા,
ત્યાં એકાએક આ રાક્ષસી હૃદયવાળા બીજા પિશાચો ક્યાંથી અને શી
રીતે આવી ચડ્યા? ભગવાન! તારો મહિમા મહાન છે! તારી કળા
અકળ છે! તારી માયા વિલક્ષણ છે! ધન્ય! દુઃખના પહાડ તુજે
દબાયેલા દાસપર દયા કરનાર પરમાત્મન! તને અને તારા
પ્રેમમય નામને સહસ્રવાર ધન્ય છે. મારા દુઃખથી આદિથી અંત
સુધી ભરેલા જીવનમાં મારી રક્ષા કરનાર કેવળ તું એકજ છે.”

કિશોરસિંહ આ પ્રમાણે જગતનિયંતા પરમાત્માને અનેકાનેક
ધન્યવાદ આપી આજના આ અદ્ભુત બનાવ સંબંધી વિવિધ વિચારો
કરવા લાગ્યો. ઘણા સમય પહેલાંની પુરાતન ભક્ત ઇમારત, એકાએક
એ ઇમારતમાં બંને રાત્રે મારવાડીઓનું આવી પહોંચવું, કિશોર-
સિંહ પોતે પણ અકસ્માત તે સ્થળે આવી હાજર થવું, રાજ
ભૂપસિંહ, દીવાન દોલતસિંહ અને દસ્યુરાજ મહાવીર કે જેઓ
કિશોરસિંહને બંદિવાન બનાવવા માટે રસ્તે જતા જતા છેવટે રખડી
રખડીને છેક સાડી જવા આવ્યા હતા, તેમનું પણ એકાએક એ મહા
વિકટ સ્થાનમાં આવી ઉપસ્થિત થવું, એ સર્વ પ્રકારો કિશોરસિંહને
અવશ્ય આશ્ચર્યચક્રા લાગ્યા વિના રહ્યા નહિ. એકી સાથે, એકી
વખતે અને એકજ સ્થળે આ પ્રકારના અનેક અદ્ભુત અદ્ભુત બનાવો

બની જવા, એને અવશ્ય એક પ્રકારનું આશ્ચર્ય માન્યા વિના ચાલી શકે તેમ નથી. કિશોરસિંહે વિચાર્યું કે, “ત્યારે શું આ સ્વપ્ન છે કે મારા દુઃખી હૃદયની ભ્રમણા છે? હાય! મારાથી કશું પણ સમજી શકાતું નથી. કિશોર! સંસારમાં જન્મ ધારણ કરી અનેક અવનવા અનુભવો મેળવતો આવ્યો છે, અનેક ન સહેવાનું સહેતો આવ્યો છે, નિવ્ય અનેક વિચિત્ર વિચિત્ર ઘટનાઓ જોતો આવ્યો છે, તો આજે પણ હૃદયને મજબૂત કરી શાંતપણે આ બધો પ્રકાર જોયા કર. આજે તું બરાબર જોઈ લે કે, તારું કિસ્મત તને કેવા કેવા અહ્ભુત રંગો બતાવે છે? આજે તારા ભાગ્યમાં શું લખાયલું છે, એ પણ અનુભવી લે. પણ ના, ના! હું ભૂલું છું. જે દૃશ્યને હું સ્વપ્ન કે ભ્રમણાવત ગણી કાઢું છું, તે વાસ્તવિક તેમ નથી, એ સર્વ સંપૂર્ણ સત્યજ છે. પણ ચિંતા નહિ. અનંત કોટિ ઊંચેનો સરજનહાર જ્યારે મારો સહાયક છે, ત્યારે પછી મને શો ભય છે? સર્વ વિધાતાના રચેલા ખેલો છે. વિધાતાની પ્રચ્છા વિના માનવની ઈચ્છાથી કદાપિ કાળે આવા આવા અહ્ભુત બનાવો બનવા પામેજ નહિ. વળી ખાસ કરીને મારા ભાગ્યયોગે એક પછી એક અનેક અમાવનીય અથવા અશુચિતવ્યા અથવા ન બનવાના બનાવો બની ગયા છે. અનેક નવીન નવીન અહ્ભુત અહ્ભુત સંઘટનો ઘટી ગયાં છે. વિધાતાની લીલા વિના એ સર્વ બીજું કંઈ જ નથી. વિધાતાએ જે કંઈ ધાર્યું હશે, તેમજ થશે. જ્યારે સંયોગ થયો છે, ત્યારે તેને છેવટ સૂઝી આ પિશાચોની પાપલીલાને પ્રત્યક્ષ જોવી પડશે.”

વિધાતાપર આવો આધાર રાખી કિશોરસિંહ હજી સૂઝી એ અંધારા ગખારાવાળી દીવાલના અંધકારમય ઝોથમાં છૂપાઈને સાવચેતીથી ઉભો હતો. ઉભો ઉભો રાક્ષસી લીલાને જોતો હતો.

આ તરફ મિત્રમંડળની વચ્ચે આકાશ પાતાળને કંપાવનારી કટિલ વાતો ચાલતી હતી. વાતની વાતમાં જલિર થઈ ગયું હતું કે, ભીમેશ્વરને ધુધુડિયાનો ખિતાબ મળી ચૂક્યો છે. મારવાડીઓમાં ધુધુડિયા એક કિચ્ચ વંશનો માનવંતો ઇલાકામ અથવા ઉપાધિ મનાય છે. એ પરથીજ સ્પષ્ટ સમજાઈ આવે છે કે, હલકા અથવા નીચ વંશમાં ભીમેશ્વરનો જન્મ થયો નથી. રાજા ભૂપસિંહને સંબોધીને ભીમેશ્વરે કહ્યું:—

“પ્રથમ પહેલાંજ આપ નામદારને મેં જણાવી દીધું છે કે, આટલાં બધાં સંકટો સહીને હું તથા મારા આ દિલોબ્ધન દોસ્ત રમણ-

અંદ આ ઘણાજ દૂરના બંગદેશમાં કેવળ આપની સાથે સાક્ષાત્કર કરવાની અભિલાષાથીજ આવ્યા છીએ. અમો બન્ને જણાને નોકરી આપવી પડશે. અમો બેઠાં બેઠાં ખાઈપીને સ્થૂ રહેવાનું બિલ્કુલ પસંદ કરતા નથી. અમારી તલ્વાર જેવી તીક્ષ્ણ ધારવાળી છે, તેવીજ અમારા પેટની કુધાની ધારા પણ તીક્ષ્ણ થઈ પડી છે. આજકાલ પૈસાની સખ્ત મારામારી ચાલે છે. ખીસામાં એક રાતી પાછ પણ નથી. અમારા હાથ ખાલી થયા છે. એટલા માટે પેટની પીડાથી અમારી મુદ્ધિ શુદ્ધિ બગડી ગઈ છે. આ પેટની પીડાને આપ મટાડો, અમો બન્ને જણાને બે નોકરીઓ આપો. અમારી તલ્વારો આપના એ રૂપિયાનો બદલો વાળી આપશે. મહારાજ ! અમોને આપ ખીજની પેઠે નિમકહરામ ન ધારશો, કદાચ આપના કોઈ પણ કામ માટે અમારાં માથાં કપાવવાનો વખત આવી લાગશે, તો તેમ કરવામાં પણ અમો બિલ્કુલ આનાકાની કરીશું નહિ. આપને મારાં બે ચાર કામોનો તો અનુભવ પણ મળી ગયો છે, એટલા માટે આ વખતે પણ એવી કોઈ સારી નોકરીની સવડ કરી આપો.”

છળનું હાસ્ય કરી રાજા ભૂપર્સિદે કુતૂહલસહિત કહ્યું કે:-
“વાહ ! તમે તો ખરેખર મને બનાવવાજ બેઠા છો. શું તમારા જેવા મિત્રોને પણ હું મદદ નહિ કરું ? અવશ્ય કરીશ. તમો નિશ્ચિત રહો. મારાથી બનશે તેટલી મદદ કરી હું તમોને સુખી કરવાની કોશિશ કરીશ. તમોને નોકરીનો અભાવ રહેશે નહિ. પણ હવે કહો બેઠાએ કે, તમો તમારા ઘોડાને તમારી સાથે લાવ્યા છો કે નહિ વાડ ? જો લાવ્યા હોય; તો અત્યારે તેઓ ક્યાં છે ?”

“ના, મહારાજ ! અમારી પાસે ઘોડા હતા ખરા, પરંતુ ભૂખના માર્યા અમોએ તેને વેચી નાખ્યા છે. શું કરીએ પેટની પીડા જેવી ખીજ એક પણ પીડા નથી, એ તો આપ જાણતાજ હશો. અમો હમણાં સુરંગપૂર ગયા હતા, અને અત્યારે સુરંગપુરથીજ અહીં આવ્યા છીએ. સુરંગપૂરમાં જઈને અમોએ સાંભળ્યું કે, આપ ઘણા દિવસ થયાં આનંદદુર્ગમાં આવ્યા છો; એટલા માટેજ નિરાશ થઈને અમો હવે આનંદપૂર જઈએ છીએ. અમારે અમારા અશ્વો વેચવા પડ્યા છે. આપના અશ્વો આપની સાથે છે ને ? ના, આપ સર્વ પણ અમારી પેઠે લજ્જાના માર્યા પગે ચાલ્યા આવતા હો એમ જણાય છે.”

“ના, ના. અમારા અશ્વો તો અમારી સાથેજ છે, અને એને

એક નજીકનાજ એક ગુપ્તસ્થાનમાં મૂકી આવ્યા છીએ. આ ઇમારતની ઉત્તર દિશામાંજ થોડેક દૂર લોહાનો એક પૂલ છે, એ પૂલના કાંઠાપર પુષ્કળ ઘાસ ઉગેલું છે અને એ ઘાસ ચરવા માટેજ અશ્વોને અમો મોકળા મૂકી આવ્યા છીએ. અમો તાપણી કરવાના ઇરાદાથીજ આ તરફ આવી ચઢ્યા છીએ. અમારી સાથે પ્રથમ ત્રણ દીપકો હતો, પરંતુ પવનના ઝપાટાથી તે સઘળા હોલવાઈ ગયા છે. અત્યારે અમારી પાસેથી અગ્નિ પ્રજ્જ્વાલવાનો સઘળો સાજ સરંજામ ખૂટી ગયો છે. અહીંથી થોડેક દૂર આવેલી એક ટેકરીપર આવ્યા પછી એકાએક અમારી નજર આ તરફ પડી હતી અને તમોએ જે તાપણી સળગાવી હતી એને અનુલક્ષીને ચાલતા ચાલતા છેવટે અમો સઘળા આ સ્થળે આવી પહોંચ્યા હતા. આ ઇમારત અમારી ઘણા જૂના વખતની જાણીતી છે. અમોએ આ ઇમારતમાં આવી પુષ્કળ મોજમગ્ન ઉઠાવી છે. જે વખતે અમો સર્વ આ તરફ આવવા નીકળ્યા, તે વખતે અમારા મનમાં આ પુરાતન રેશમની કોહી સંજયી કશી કલ્પના પણ નહોતી. અંધારામાં અથડાતા ફૂટાતા છેવટે આ સ્થળે આવ્યા પછી તમારી સાથે અમારી મુલાકાત થઈ છે. તમારી પાસે આવ્યા પછીજ અમારા સર્વના જીવમાં જીવ આવ્યો છે.”

છેવટની વાતને પૂરી લક્ષમાં પણ ન લેતાં ભીમેશ્વર એકાએક વચ્ચમાંજ ખોલી બિડ્યો કે:-“ અકસ્માત આ ઘણા વખતના ચેરાન અને ઉજ્જડ સ્થાનમાં આપની સાથે અમારી મુલાકાત થશે, એવી આપના કોઈના મનમાં કશી કલ્પના પણ ઉપજવા પામી નહોતી ? ખરેખર અમારાં અહોભાગ્ય છે કે આજે અમો અમારા ઘણા પુરાતન મિત્રોનો સમાગમ કરવાને સૌભાગ્યશાલી થઈ શક્યા છીએ. પણ અત્યારે અમારી સર્વની જે દુર્દશા થઈ છે, તે સાંભળીને આપના સર્વનાં અંતઃકરણ દ્રવીશ્રૂત થયા વિના રહે તેમ નથી. અહા ! આજે અમારે માટે સોનાનો સૂરજ ઉગ્યો, અમારી કાયાનાં કલ્યાણ થયાં, અમારાં ભવોભવનાં દુઃખ ટળ્યાં. અમો આપના દર્શનથી પાવન થયા, અમારાં સઘળાં પાપોનો નાશ થયો—”

બાધા નાખીને રાજ ભૂપસિંહે કહ્યું:-“ બસ, બસ, બહુ થયું, પ્રેશંસાની હદ થઈ. હવે એ બધી પૂર્વ કથાઓનું સ્મરણ કરવાની કશી પણ આવશ્યકતા નથી. હું હમણાં અનેક કામોમાં રોકાયેલો છું, મને મળવાની પણ કુરસદ નથી. તમારા આ લાંબા લાંબા સંભાષણને તમે

હવે સત્વર સમાપ્ત કરો. અત્યારે ભારી ભારી જરૂરી કામ મારા હાથમાં છે. મારી એક એક ક્ષણ મહા મૂલ્યવાન છે. નકામી વાતો સાંભળવાનો અવકાશ નથી. એ બધું ગમે તે હો, હું ફરીવાર કબૂત્ર કરું છું કે, મારી પાસે તમારી નોકરીની આશા નિષ્ફળ નિવડશે નહિ. આ લ્યો રૂપિયાની શી ખોટ પડી છે, મારી પાસે જોઈએ તેટલા રૂપિયા હાજર છે. તમારે જોઈએ તેટલા રૂપિયા લઇ લ્યો અને એ રૂપિયામાંથી જરૂર પડતું ખર્ચ ચલાવો. અહીંથી નજીકમાં જ્યાં કાંઈ કોઈ અશ્વશાળા જોવામાં આવે, એ અશ્વશાળામાંથી એકાદ બે સારા અશ્વો ખરીદી લો અને જેમ બને તેમ જલ્દી આનંદદુર્ગમાં આવી પહોંચો. અમેને તમારી બન્ને મિત્રોની ખાસ જરૂર છે. તમારી મારફત હું જે કામ કરાવવા માગું છું, તે કામમાં જો તમે ક્ષતેહમંદ નિવડશો તો હું તમેને ન્યાય કરી નાખીશ અને તમારી આખી જિંદગીના દુઃખ તથા દારિદ્ર્યને ટાળી દઇશ. જો કદાચ તમારા જતાં પહેલાં હું આનંદ દુર્ગમાં ન આવી પહોંચું તો તમે બન્ને મિત્રો મારા આવતાં સુધી ત્યાં રોકાજો. તમારો આદરસત્કાર કરવામાં મારા ત્યાંના નોકર ચાકરો જરા પણ ખામી રહેવા દેશે નહિ. જાઓ જલ્દી જાઓ, સત્વર રવાના થાઓ, હવે વિનાકારણ એક ક્ષણનો પણ વિલંબ ન કરો.”

ખોખો ભરીને સોનામોહોરો મળવાથી, ઘણાજ આનંદની સાથે ભીમેશ્વર ઉજવલ નયને રમણચંદ્રના વદનતું નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યો. રમણચંદ્રનું મુખ અત્યાર સુધી જેવું કીકું પડી ગયું હતું, તે આશાથી પણ અધિક સોનામોહોરો મળેલી જોઈને અત્યંત પ્રસન્ન બની ગયું અને એ સાથે એ મુખારવિંદે એક પ્રકારની અપૂર્વ હાસ્યરેખાને ધારણ કરી લીધી. રાજ ભૂપસિંહની પાસે કૃતસતા દર્શાવીને ભીમેશ્વરે મહા પ્રસન્નતાની સાથે કહ્યું કે:—

“અમે હમણાં તે હમણાંજ જવાને તૈયાર છીએ. હવે શું અમે મહારાજના કાંઈપણ ઉપકારમાં આવી શકીશું નહિ? મહારાજ! આપને માટે અમે અમારા પંચપ્રાણનું પણ બલિદાન આપવાને તૈયાર છીએ. જ્યારે અમારાપર આપે અત્યંત અનુગ્રહ પ્રકટ કરી અમેને સારી પદવી પર ચઢાવવાની આશા આપી છે, ત્યારે અમારે પણ અમારાથી અને તેટલી સેવા ઉઠાવી આપના મનને રંજન કરવાની કોશિશ કરવીજ જોઈએ. અમે પણ સારી રીતે સમજી શક્યા છીએ કે, આપે જે કાર્યનો ખોજો અમારા શિરપર સોંપ્યો છે, તે ઘણાજ જવાબ-

દારી ભરેલો છે અને એને માટે અમારે અમારી સર્વ શક્તિનો વ્યય કરવાની અમૂલ્ય છે. આપના કાર્યમાં અમે અમારાથી બનતો યત્ન કરવામાં કશીપણ કચાશ રહેવા દઈશું નહિ. વળી આપના કાર્યની જરૂરિયાત વિશે હવે અમારા મનમાં સોજેસોજ આના ખાત્રી થઈ ચૂકી છે. જો એમ ન હોય તો આપ આપના મંડળસહિત આવી ક્ષેત્ર અંધારી રાત્રે આવાં વિકટ વનના રસ્તે રસ્તામાં બટકવાની તકલીફ કદાપિ વેઠાજ નહિ. આપ જાણે કોઈ શત્રુપક્ષની તપાસમાં બહાર નીકળી પડ્યા હો, એમ જાણાઈ આવે છે—”

રાજાએ ભીમેશ્વરના આ લાંબા સંભાષણને સાંભળ્યું નહિ, તેણે પોતાના કાન બીજી બાજુએ ફેરવ્યા. પરંતુ મહા ઉગ્ર સ્વભાવવાળા મહાવીરથી ઝેન રહી શકાયું નહિ. તે અત્યંત અધીરો થઈને ભીમેશ્વરના બ્રહ્માદેવો અનાદર કરીને એકદમ આવેશમાં આવી બોલી બોલ્યો—
“બસ, બસ, સમજાઈ ગયું. હવે વધારે વિવેચન કરવાની કશીપણ આવશ્યકતા નથી. વિના કારણ અત્યારના આ અમૂલ્ય અસરને એજે ગુમાવવાનું મને બિહુલ પસંદ નથી. અમેને તમારા બન્નેનાં વચનેમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે.”

આમ કહી મહાવીરે પુનઃ પોતાના એક સોબતીને સંબોધીને કહ્યું કે:—“ભાઈ! હવે આ બન્ને ખાનદાન પુરુષોના વિષયમાં મને લેશ માત્ર પણ સંદેહ રહ્યો નથી. તેઓ બરાબર વિશ્વાસપાત્ર છે અને એને માટે હું પોતે જામીન યાઉં છું. આવા મિત્રોના સમાગમથી ખરેખર મારા મનમાં અપાર આનંદ ઉત્પન્ન થયો છે. હવે એમને માટે કશીપણ ચિંતા કરવાનું રહ્યું નથી.”

મહાવીરનાં આવાં વચનો સાંભળીને રાજા ભૂપસિંહનો ખીજો એક સહચર એકાએક ગંભીર અવાજથી બોલી બોલ્યો કે:—“બહુ સાફ. જ્યારે તમે આ મિત્રોના વિષયમાં આટલી બધી ખાત્રી આપો છો, ત્યારે હવે વિનાકારણ વિલંબ શા માટે કરો છો? જે કાંઈ કરવું હોય, તે હવે જલ્દી કરી નાખો. નકામો વખત ન વિતાડો. હમણાંને હમણાંજ કિશોરસિંહને પકડીને કેદ કરો. ચાલો, પૂલ પાસે બાંધેલા આપણા અશ્વોને એક ક્ષણનો પણ વિલંબ કર્યા વિના એ દુષ્ટ નરાધમને પકડવા માટે સત્વર ચાલી નીકળો. ચાલો, સત્વર, ચાલો. હું એને પકડવા માટે અત્યંત ઉદ્વિગ્ન થયો છું.”

ચંચળ કંઠે રાજા ભૂપસિંહે કહ્યું કે:—“ઉદ્વિગ્ન થયા છો? એમાં

મંદેહ પણ શો હોઈ શકે? બધાં સૂધી એક પ્રબળ શત્રુ હાથ ન લાગે ત્યાં સૂધી અંતરને શાંતિ પણ શી રીતે મળી શકે? મારા મનની સ્થિતિ પણ અત્યંત વિષમ થઈ પડી છે. કિશોરસિંહ આપણો એવો બયાનક શત્રુ થઈ પડ્યો છે કે જેનો સંહાર ક્યાં વિના આપણને કોઈ પણ પ્રકારે શાંતિ વળે તેમ નથી. એ હરામખોરનો બચ્ચો જેમ અને તેમ જલ્દી યમાલયને આધીન થાય, એજ આપણા પક્ષમાં અધિક હિતાવહ છે. સરદાર મહાવીર! કેમ આ વિષયમાં તમારો શો અભિપ્રાય છે?”

રાજા ભૂપસિંહનો આ વિલક્ષણ પ્રશ્ન સાંભળીને સરદાર મહાવીરે કહ્યું:—“મારો અભિપ્રાય પણ આપના અભિપ્રાયને મળતોજ છે. હું પણ આપની ઇચ્છાનુસાર કરવા માણું છું.”

ત્યાર પછી રાજા ભૂપસિંહે ભીમેશ્વરના મુખભણી મુખ દેવીને કહ્યું:—“ભીમેશ્વર? તમે જે અનુમાન કરો છો, તે અનુમાન અક્ષરે અક્ષર સત્ય છે. મારા હાથમાં અત્યારે અત્યંત આવશ્યકીય કાર્ય આવી પડ્યું છે અને એને સત્વર સમાપ્ત કર્યા વિના ચાલી શકું તેમ નથી. અમો હાલ તરત તો દેવીપૂર જઈએ છીએ. સુરંગ પુરના રાજદરબારમાંથી કિશોરસિંહ, રણધીરસિંહ તથા વરણસિંહને પકડવા માટે ગિરફતારી પરવાનો બહાર કઢાવી અમો અમારી સાથે લાબ્યા છીએ અને એ પરવાના મૂળ્ય જેમ અને તેમ જલ્દી તેઓ સર્વને કેદ કરવાની ઇચ્છા ધરાવીએ છીએ તેઓ ત્રણે જણા રાજદ્રોહી ઠર્યા છે અને ઈન્સાફની નજરે તેમને સર્વને કાંસીની સજા થવાની સંપૂર્ણ સંભાવના છે. જે મનુષ્ય મારી સાથે શત્રુતા બાંધે છે, તેને હું ચેનકેન પ્રકારે ધરાના ધામપરથી નાખૂદ કર્યા વિના કદાપિ શાંત થતો નથી. એ તો તમો સારી રીતે જાણોજ છો. તમારા જેવા મિત્રોની મદદથી મને મારા કાર્યમાં અવશ્ય વિજય મળશે, એવી મારા મનમાં મને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે. હવે અત્યારના આ અમૂલ્ય અવસરની એક ક્ષણને પણ નિરર્થક ન જવા દેતાં આપણે સર્વેએ સર્વના કાર્યોનો આરંભ કરી દેવાની પરમ આવશ્યકતા છે.”

સરદાર મહાવીરે ઉશ્કેરાઈને કહ્યું:—ખરી વાતજ કહી નાખો ને? આ લોકો જે કદાચ આપના એટલા બધા ખાસ વિશ્વાસુ અને દિલો-બાન દોસ્ત છે, તો પછી આમ બહી બહીને બધાં કામો શા માટે કરે છે? સ્પષ્ટ સ્પષ્ટજ કહી દો કે, રણધીરસિંહરાય અને તેના પુત્ર વરણ-સિંહરાયનો સંહાર કરાવી તેમની સમસ્ત સંપત્તિને આપ આપના હસ્તક

કરવા મળે છે અને એ વિષયના સહાયકારક આ આપના બહાદુર મિત્રોને કરવાની ઇચ્છા ધરાવે છે એ વાત પણ હવે મારાથી અસાત રહેવા પામી નથી. પણ મહારાજ ! મળ ઉપરાંત કામ કરનાર મનુષ્ય પર વિશ્વાસ રાખવાનું પરિણામ કદાપિ ઇચ્છવા યોગ્ય આવતું નથી.”

રાજાએ તરતજ ચમકીને ચારે બાજુએ જોયા પછી સરદાર મહાવીરને સંબોધીને કહ્યું કે:—“ હા, હા, તમારી ધારણા અક્ષરે અક્ષર સત્ય છે. હું રણધિરસિંહરાય, તેના પુત્ર વરુણસિંહ તથા કિશોરસિંહ આદિનો ગમે તે રીતે આ દુનિયામાંથી વિનાશ કરવા ઇચ્છું છું. વળી રણધિરસિંહ, વરુણસિંહ અને કિશોરસિંહ એ ત્રણે જણાના નામ પર ગિરજતારી પરવાનો પણ સુરંગપૂરની રાજસરકાર તરફથી મેં મેળવી લીધો છે અને એ પરવાનાના બળપરજ હું અત્યારે તેમને ત્રણેને સખ્તમાં સખ્ત સજા કરવાની અભિલાષા ધરાવું છું. ખસ, એટલા માટેજ હું આ પહેલાં પણ કહી ચૂક્યો છું કે, તેમને સર્વથી પ્રથમ અંદિવાન બનાવવા પડશે. વળી કિશોરસિંહ જેવો એક નાદાન છોકરો આપણા જેવા મહા સમર્થ શૂરવીરોની આંખમાં ધૂળ નાખીને આપાદ છટકી મયો છે, તે બદમાશનો બચ્ચો મારો કદો શત્રુ છે. હું જ્યાં સુધી એ નરાધમ, નીચ આંડળને તેના કર્મનું શ્રામ ચખાડી શકીશ નહિ, ત્યાં સુધી મારા મનમાં લેશ માત્ર પણ શાંતિ વળશે નહિ. કિશોરસિંહ એકવાર નહિ એ વાર નહિ, પણ ત્રણ ત્રણ વાર મને ઈંચો દબને નહાસી છૂટ્યો છે, આજે પણ પાછો એ પાપાત્મા પલાયન કરી મયો છે. હાય ! શું કંઈ ? કોને કહું ! મારા સળગતા જિગરના અંગારા કોની પાસે ખુલ્લા કરી બતાવું ? મારા રૂંદેરૂંવામાં એ પાપપ્રતિમાએ અસહ્ય યાતના ઉપજાવનારો મહા ભયાનક અગ્નિ પ્રજ્જ્વાલી મૂક્યો છે ! સરદાર મહાવીર તથા મારા અન્ય સર્વ શુભેચ્છક મિત્રો ! હું તમે સર્વને મારા ખરા શુભાકાંક્ષીઓ ક્યારે ધારીશ કે, જ્યારે તમે મારા મનની મુરાદને પાર પાડી મને સમસ્ત ભારતભૂમિના સિંહાસન પર સ્થાપિત કરી, મારાં નામની અક્ષયાકીર્તિને સમસ્ત ભૂમંડળમાં વિસ્તારિત કરી શકશો. જ્યાં સુધી તમારાથી એ કાર્ય પૂર્ણ નહિ થાય, ત્યાં સુધી મારા અનુત્તમ આત્માને શીતળતાના મુસ્વાદનો અનુભવ કદાપિ કાળે મળી શકશે નહિ. પણ અત્યારે એ બંધી વાતોને ભવિષ્યને માટે મુલતવી રાખી જે કાર્યને તત્કાળ પૂર્ણ કરવાની આવશ્યકતા છે, તે કાર્યની ચર્ચા ચલાવો, તમે આનંદપૂર જાઓ છો, તો બે કદાચ રસ્તામાં

કિશોરસિંહની મુલાકાત થાય તો એક પળનો પણ વિલંબ કર્યા વિના તરતજ પકડીને તે શયતાનને સત્વર મારી પાસે હાજર કરી દેજો. મારી ધારણા મૂળજ એ સાલો આ રસ્તેથીજ નહાસી ગયો હોય એમ જણાય છે. તમેને તેના આકાર પ્રકાર અને ચહેરાના સંબંધમાં સઘળો પરિચય કરાવી દીધો છે, માટે મને અવશ્ય આશા છે કે, તેને કેદ કરવામાં તમે સર્વ ક્ષણભૂત થયા વિના રહેશો નહિ. આપણે આપણાં કાર્યને પૂર્ણ કર્યા પહેલાં વિરમીને બેસવાનું નથી, દુનિયાનાં સમસ્ત સ્થાનોમાં ફરીફરીને પણ કુટિલ બુદ્ધિવાળા કિશોરસિંહનો પતો મેળવવાનો છે, એવી મારી મહા બીષણ પ્રતિજ્ઞા છે, એ વાત તો તમારા સર્વના જાણવામાંજ છે, માટે હવે જાઓ; સત્વર એ દુષ્ટને પકડી લાવો. જે કોઈ વ્યક્તિ એ રાજદ્રોહી આસામીને કેદ કરી મારી પાસે લાવી રજૂ કરશે, તેને મનમાન્યું ઈનામ અપાવી સુરંગ-પૂરના રાજદરબારમાં સારી પદવી પહોંચાડવાની પણ હું મારાથી બનતી કોશિશ કરીશ. બસ, કામ ફતેહ કરો, મનની મુરદ બર લાવો, ફરજને બળવો અને તમારી નામનાને અમર કરો.”

આમ કહીને રાજા ભૂપસિંહે પુંખાનુપુંખરૂપે કિશોરસિંહના ચહેરાની આકૃતિનું સર્વ મિત્રમંડળ સમક્ષ વર્ણન કરી બતાવ્યું અને એ સાથે એમ પણ કહી દીધું કે:-છોકરો ખરા ગૌર રંગનો છે, કાંઈક કદાવર અને લાંબો છે; શરીરના દરેકે દરેક અવયવમાં યૌવન ફૂટી નીકળ્યું છે, આંખોમાં ઓજસ્વિતા વિરાજે છે, લલાટપર ભાતુ અને ઠંડુના તેજસ્વી પ્રકાશની છાયાનો સાક્ષાત્ થાય છે; નાસિકા નમણી અને શુક કિંવા પોપટના સમાન ડુટડી છે. કપાળ ચોરસ, છે તેના બન્ને હોઠ અતિશય લાલાશ ભરેલા, પાતળા અને પરવાળાના સમાન સુંદર છે. ઉપરનો હોઠ કાંઈક ઉંચો છે, ગાલ ગુલાબી લાલીવાળા છે અને મુખ તથા આંખોમાં વીર પુરુષના જેવી વીરતા ભરેલી તેજસ્વિતાનો સાક્ષાત્ થાય છે. ખરેખર એ કિશોરસિંહ મારો પરમ શત્રુ હોવા છતાં પણ મારાથી તેની પ્રશંસા કર્યા વિના રહી શકાતું નથી. એના મસ્તકની શોભા પણ અવર્ણનીય છે. સુંદરી શિરોમણી લલનાઓ એ તરુણની મૃદુતા ભરેલી કાંતિનો વિકાસ જોઈને મોહિત થયા વિના રહે તેમ નથી. ગમે તેમ હો, પણ કિશોરસિંહ કાંઈ છેક નીચ કુળમાં જન્મેલો નથી, એવું મારા અંતરના ઉંડામાં ઉંડા વિભાજમાંથી કોઈ એક અદૃશ્ય શક્તિ વારંવાર મને કહી કરે છે. અહા કિશોરસિંહ

એવો સુંદર અને મનોહર યુવક હોવા છતાં મારો ભયાનક શત્રુ શા માટે થયો ? મારી સાથે વૈમનસ્ય બાંધવામાં તેને શો લાભ થવાનો છે ? પણ એ બંધી વાતોને યાદ કરવાથી મારા અંતરાત્માને ઉદ્વેગ થયા વિના ખીજો કશોપણ આનંદ મળી શકે તેમ નથી, એટલા માટે હું તમો સર્વને ભાર દઈને કહું છું કે, તમો એક ક્ષણ પણ નિર્ચય ન ગાળતાં સત્વર તેને પકડીને મારી પાસે હાજર કરો. એ દુરાત્મા જ્યાં સુધી આ દુનિયામાં જીવતો હશે ત્યાં સુધી મારા આ ઉત્તમ આત્માને કદાપિ શાંત મળશે નહિ. અંધુઓ ! આ વિશ્વમાં વૈર એ એક એવી ભયાનક વસ્તુ છે કે, જેને માટે મનુષ્યજાતિ પૃથ્વીપરનાં સર્વ પાપોનો આશ્રય લઈને પણ શત્રુનો સંહાર કરવાના દૃઢ નિશ્ચયપર આવી જાય છે, અને એને અનુસરીને હું પોતે પણ એવાજ નિશ્ચયપર આવી ગયો છું. જાઓ વિલંબ ન કરો, સત્વર રવાના થાઓ. ”

એક પ્રકારનું મૃદુ હાસ્ય કરીને ભીમેશ્વરે કહ્યું:—“ બરાબર છે, મહારાજ, આપનું કહેવું બરાબર છે ! કિશોરસિંહના ચહેરાનું વર્ણન કરવામાં આપે બરેબર કમાલ કરી બતાવી છે, કામદેવને પણ દાર-માવી દીધો છે ! કિશોરસિંહ આપનો મહા ભયંકર વૈરી છે, જેનું યથાર્થ વર્ણન કરવામાં આપે બરેબર ઉદારતાનોજ પરિચય કરાવ્યો છે, પણ એ સાથે એના વિનાશની ભયાનક પ્રતિજ્ઞા આપે આપના અંતરમાં ધારણ કરીને અમારાપર એ કાર્યનો ભાર સોંપ્યો છે, એને અમો અમારાં અહો ભાગ્યનીજ વાર્તા મानीએ છીએ. આપ હવે એ વિષયમાં નિશ્ચિંત રહો. અમો અમારા પંચપ્રાણનું બલિદાન આપીને પણ આપના શત્રુનો સંહાર કરીશું. જે મનુષ્ય આપનો શત્રુ છે; તે અમારો પણ શત્રુ છે. અમો આપને તમારાથી બિલ્કુલ જૂદા જાણતા નથી. અમારા અને આપના દેહજ કક્ષ જુદા છે. પરંતુ અંતરાત્મા તો દૃઢ રીતે મિત્રતાના બંધનથી બંધાયેલ ચૂક્યા છે. લાખો કરોડો વિદ્વો આવવા છતાં પણ એ બંધન કદાપિ શિથિલ થાય તેમ નથી. અમો આપને પ્રતિજ્ઞા પૂર્વક કહીએ છીએ કે, આજે કિંવા કાલેજ કિશોર-સિંહને ગમે ત્યાંથી લાવીને આપની સેવામાં હાજર કહી દઈશું. ”

ભીમેશ્વરની પૂર્વોક્ત વાતો સાંભળી અત્યંત પ્રસન્ન થઈ રાજા ભૂપસિંહે કહ્યું કે:—“ શાખાશ, મારા દિલોજન દોસ્ત, શાખાશ છે, તમોને અને મારા તરફની તમારો લાગણીને ! કિશોરસિંહના સ્વરૂપનું યથાર્થ વર્ણન કરવામાં મેં બિલ્કુલ ઉદારતા બતાવીજ નથી, પરંતુ મારા

પોતાના સ્વાર્થને માટેજ મારે એની એવી પ્રશંસા કરવી પડી છે, કારણ કે, જો હું તેની પ્રશંસા ન કરું તો તમારાથી તેને ઓળખી શકાય નહિ. અને એથી કરીને મારા મનની માન્યતા પણ પૂર્ણ થાય નહિ. ખસ, મારા કામને ફતેહ કરવા માટેજ મારે આટલું બોલવું પડ્યું છે, મારાથી ભૂલ ન થાય એની હવે તમે હવે ખૂબ સાવચેતી રાખજો. જરાપણ ગફલત થવા દેશો નહિ. કિશોરસિંહ એ એક એવો મહાખળ પુરુષ છે કે, જે સહજમાં સ્વાર્થીન થાય તેવો નથી. એવા દુષ્ટનું દમન કરવામાંજ આપણું સર્વનું હિત સમાયલું છે. હું પ્રાંજલતાથી સ્વીકારું છું કે કિશોરસિંહ ખરેખર એક રાજાના બાળક જેવો સુંદર અને શરવીર છે; પરંતુ એથી કાંઈ તેને છેક ઊંચતો છોડવાની મારી બિલકુલ ઈચ્છાજ નથી. જાઓ, હવે પાતોમાં વખત ન ગાળો. તમારા શિરપર સોંપાયલા કાર્યને પૂર્ણ કરો.”

ભીમશ્વરે કહ્યું:—“બહુ સારું મહારાજ! ભલે ને એ સાલા મૂવરનો ચહેરો ગમે તેવો હોય, એની, અમેને કશીપણ પરવા નથી. જ્યારે એ કિશોરસિંહ આપનો શત્રુ છે, ત્યારે અમે પણ તેને અમારો બચાવકમાં બચાવક શત્રુજ માનીએ છીએ અને એની શત્રુતાનો ગમે તે પ્રકારે બદલો વાળવા માગીએ છીએ. આપ તો તેને ફક્ત બંદી-વાન બનાવવાનીજ વાત કહો છો, પણ અમારી ઈચ્છા તેનાથી પણ વિશેષ વેર વાળવાની છે. જો અમારાથી બનશે તો અમે તરતને તરતજ તેનું કાસળ કાઢી નાખીશું. તેના લોહીથી—”

મધ્યસ્થાનમાંથી રમણચંદ્ર એકદમ ઉઠીને બોલ્યો કે:—“એને માટે આટલી ચિંતા શા માટે કરો છો ? આપે એના ચહેરાની જે ઓળખાણ આપી છે, એ પરથી અમે એને દશ હજાર માણસના સમુદાયમાંથી પણ પકડી કાઢીશું અને આપની પાસે તત્ક્ષણાત હાજર કરી દઈશું. આપ એ વિષયમાં નિશ્ચિત રહો. વળી જો આપનો હુકમ થાય તો તેની છાતીમાં અર્ધા હાથનો છુરો ઘેંચી ઘાલવામાં પણ હું પાછો પડીશ નહિ. કહો નામદાર સેવકને સી આજ્ઞા છે.”

રમણચંદ્રની આવી વાત સાંભળીને મહાવીર સરદાર એકાએક વચમાંજ બેઠી બિઠ્યો:—“અર્ધા હાથના છુરાથી કશું પણ વળશે નહિ. મુખેથી આવો મિથ્યા બકસદ કરવાથી કશું પણ મુલ પરિણામ આવશે નહિ. જે કાર્ય કરવાનું હોય, તે કાર્યની પૂરતી તૈયારી કર્યા પછીજ મનુષ્યે ગર્વસહિત હું એ કાર્ય કરી શકીશ, એમ કહેવું બેઠ્યો.” પરંતુ

તે પહેલાં કદાપિ એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારવો ન જોઈએ. હું ઘણી સારી રીતે જાણું છું કે, તમે તમારા ધારેલા કાર્યમાં અવશ્ય વિજયવંત થઈ શકશો. પરંતુ પ્રથમથીજ આવું અભિમાન કરવાની કશી પણ આવશ્યકતા નથી. કાર્ય કરો, સફળતા સંપાદન કરો અને ત્યાર પછી આવા શબ્દો ઉચ્ચારો. એજ તમારે માટે ઇચ્છનીય છે. લગભગ આ માસમાંજ મેં અર્ધા હાથ ઉપરાંત તેની છાતીમાં મારો તીક્ષ્ણ છુરો ઘોંચી ધાસ્યો હતો, તેમ છતાં પણ તે સાલાને કશી ઈજા આવી નહોતી. એ પરથી મને તો અવશ્ય જણાઈ છે આવે છે કે, એ હરામખોરે કોઈ અદ્ભુત સિદ્ધિ સંપાદન કરી છે અને એ સિદ્ધિના પ્રતાપેજ તે હજી સૂધી જીવતો રહ્યો છે. જો કે મારા છુરાના આઘાતથી તે જન્મી પણ થયો હતો અને એ જન્મથી તેની અમુક મુદત સૂધી પથારીવશ પણ રહેવું પડ્યું હતું પરંતુ પાછળથી તે પાછો થોડા વખતમાંજ પહેલાંના જેવોજ તાજે બની ગયો હતો, અને અમુરતી પેડે પોતાનો અશ્વ દોડાવી વાયુવેગે દોડી ગયો હતો. આ દુનિયામાં મેં અનેક જન્માર્ધ બહાદુરોના ગર્વના ચૂરા કર્યા છે, અનેક વીરોની વીરતાને કચડીને જમીન દોસ્ત કરી છે, પરંતુ એ કિશોરસિંહના શરીરમાં કોણ જાણે કેવી અદ્ભુત શક્તિ વસેલી છે કે જેની પાસે માફ અસીમ બળ પણ કશું કરી શકતું નથી. બધુઓ ! તમે સર્વ તમારા આ બ્રમણા બરેલા વિચારોને ત્યાગી દો અને એવો કોઈએક સરળ ઉપાય શોધી કાઢો કે જેથી કિશોરસિંહની કલ થાય અને આપણા પરમપ્રિય મિત્ર રાજા ભૂપસિંહની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થાય.”

રાજા ભૂપસિંહે કહ્યું:—“ બાઈઓ, એ બધી વાતોને હવે જવો દો; કામની કથા કહો. કિશોરસિંહના શરીરમાં હાલ તરત છુરો ઘોંચવાની દરકાર નથી, કારણ કે, મારી ઇચ્છા એ નરાધમને એવી બયાનક રીતે દંડિત કરવાની છે કે, જેના થોડે સમસ્ત સંસારમાં મારા પ્રબળ વૈભવસ્મની સારી છાપ ખેસી જાય અને એ સાથે કિશોરસિંહની કાયા પણ ધૂળધાણી થઈને વન્ય પશુઓના ખોરાકરૂપ થઈ પડે થોડા દિવસમાંજ એ પાપાત્માને ન્યાયાધીશના ઇન્સાફના પરિણામે કાંસીના લાકડાં પર લટકવું પડશે, તેને હવે આપણા છુરાની સાથે મેળાપ કરવો પડશે નહિ. હું ઘણી સારી રીતે જાણી શક્યો છું કે, તમે સર્વ મારા તરફ અત્યંત લાગણી ધરાવનારા મારા પરમ શુભેચ્છક મિત્રો છો અને એ મિત્રતાના પ્રણયનો પરિશોધ કરવા માટે તનતોડ પ્રયત્ન પણ કરો.

છો. પરંતુ ચિંતા નહિ. વખત આવ્યે હું તમારા એ ઉપકારનો ચચાર્થ
અદ્દો વાળવામાં લેશ માત્ર પણ ન્યૂનતા રહેવા દઇશ નહિ. બસ,
હવે કિશોરસિંહને ગમે તે રીતે પકડવોજ જોઇએ હું નહોતો જાણતો.
કે આ વાતની ચર્ચામાંને ચર્ચામાંજ આટલો બધો વખત નકામો વીતી
જશે. હશે ખેર, હવે એ પંચાતને પડતી મૂકી અહિંથી સત્વર રવાના
થવાનો નિશ્ચય કરો. આજે ને આજેજ આપણે આપણું કામ પતાવી
લેવાનું છે. મારા મનમાં અત્યારે જે પ્રચંડ પાવક પ્રજ્વળી ઊઠ્યો છે,
તે કિશોરસિંહનો વિનાશ કર્યાવિના કદાપિ હોલવાય તેમ નથી. જાઓ,
ભીમેશ્વર? તમે તેને પકડીને બંદિવાન બનાવો, મારી પાસે લાવી હાજર
કરો, હું તમોને મારામારી કે ખૂનરેજી કરવાનું કામ સોંપતો નથી.
અત્યારે જો તમે અહિંથી રવાના થશો, તો મારી ધારણા પ્રમાણે
તેને આનંદપૂરની નજીકમાંથીજ મેળવી શકશો. કદાચ તે તમારા હાથમાં
કેદ થાય તો તમે તેને બારેબાર દુર્ગમાં લઈ જજો અને મારા આ-
વતાં સૂઝી કારાગૃહમાં કેદ રાખજો. અમે અત્યારે દેવીપૂર ભણી જઈએ
છીએ, રસ્તામાં અમારી સાથે તેની મુલાકાત થઈ જશે, તો અમે
પણ તેને ગિરફતાર કરીને સુરંગપૂરના રાજદરબારમાં મોકલી દઈશું,
રાય રણુધીરસિંહ તથા તેના પુત્ર વરુણસિંહને બંદીવાન કરીને અમે
કાલેને કાલેજ સુરંગપૂર ભણી પાછા ફરીશું, બસ, હવે એ સર્વ શય-
તાનોના જીવનનો અવધિ થયો છે, એમના સર્વના આયુષ્યની રેખા
તૂટી ગઈ છે. ”

રાજા ભૂપસિંહની વાર્તા સાંભળીને ભીમેશ્વરે કહ્યું:—“ એમજ
કરીશું, મહારાજ ! આપે જે આજ્ઞા કરી છે, તે આજ્ઞાનું પાલન કરવામાં
લેશ માત્ર પણ ત્રુટી આવશે નહિ. અમે અમારું લોહી રેડીને પણ
આપનું કાર્ય સફળ કરીશું. આપ નિશ્ચિંત રહો, જેને આપે આપના
મિત્રો માની લીધા છે, તે મિત્રો પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવામાં કશી પણ
ખામી રહેવા દેશે નહિ, લોકવાયકાકારા અમેએ એ છોકરાના સંબં-
ધમાં અનેક બયાનક બયાનક વાતો સાંભળી છે. કોઈ કોઈ માણસ
તો એમ પણ કહે છે કે, તેણે એક પ્રકારની અલૌકિક દૈવી સિદ્ધિ
સંપાદન કરી છે અને એ સિદ્ધિના યોગેજ વારંવાર તે મૃત્યુના મુખમાં
આવી પડવા છતાં પણ બચી જાય છે, પણ ચિંતા નહિ, આ ભીમે-
શ્વર બ્રહ્માંડ ભાંગીને પણ આપના તે પરમ શત્રુનો સંહાર કરવામાં
કદાપિ પાછો પડશે નહિ. આપને માટે હું તથા આ અભિનવદ્વય મિત્ર

રમણચંદ્ર પ્રાણ સુદ્ધાં અર્પણ કરીશું. આપની સાથે આજે અમારો જે સમાગમ થયો છે, તેમાં કોઈ ધૈર્ય ઉદ્દેશજ સમાયલો હોય, એવું મને સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. વળી—”

રાજા ભૂપસિંહ ભીમેશ્વરને બોલતો અટકાવીને વચ્ચમાંજ એકદમ બોલી ઊઠ્યો:—“ હવે વધારે વાતો કહેવાની આવશ્યકતા નથી. તમે સર્વ મિત્રોમાં મારો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. હું ઘણી સારી રીતે જાણું છું કે, મારે માટે તમે તમારા પંચપ્રાણનું પણ બલિદાન આપી શકો તેમ છે, પરંતુ હવે જે કાર્યનો ભાર મેં તમારા શિરપર સોંપ્યો છે, તે કાર્ય સત્વર સમાપ્ત થવાની સંપૂર્ણ આવશ્યકતા છે. અમે હવે આ સ્થાને દેખાતા એક સેતુ અથવા પુલ પાસે જઈએ છીએ, ત્યાં આગળ અમારા અગ્નિ ઉભેલા છે, તમે આ રસ્તો પકડીને સીધે સીધા સરિયામ રસ્તે ચાલ્યા જાઓ અને એકદમ આનંદપૂરમાં જઈ પહોંચો. જો જો, કદાચ કિશોરસિંહ હાથમાં આવ્યા પછી પાછો છટકવા ન પામે.”

ભીમેશ્વરને આવી વાત કહીને, રાજા ભૂપસિંહે પુનઃ પોતાના પરમપ્રિય મિત્ર સરદાર મહાવીરને સંબોધીને કહ્યું:—“ મિત્રવર ! વિલંબ થાય છે એમ ધારીને તમારા મનમાં અત્યંત અસંતોષ ઉત્પન્ન થયો છે, એ વાતને હું સ્પષ્ટ રીતે સમજી શક્યો છું, પરંતુ એથી આપણને શી હાનિ થવાની છે ? વિલંબ થવાથી આપણને આપણા કાર્યમાં શો વ્યાધાત થાય તેમ છે ? કંઈજ નહિ. આપણી પૈશાચિક શક્તિના યોગે આપણે ધારીએ તે કાર્ય કરવાને શક્તિમાન છીએ. એવું એક પણ કાર્ય નથી કે જે આપણાથી ન બની શકે. બહુ બહુ તો હજી ફક્ત એકાદ પ્રહર જેટલો વખત વીત્યો હશે, વિશેષ વિલંબ થયો નથી. માટે ચાલો આપણે સઘળા સત્વર રવાના થઈએ અને આપણા પરમ શત્રુના સંહારની ચેષ્ટા કરીએ.”

આમ કહીને રાજા ભૂપસિંહે પોતાના નવીન મિત્રોની પાસેથી વિદાયગિરી લીધી. જે રસ્તેથી તેમણે પ્રથમ પ્રવેશ કર્યો હતો, એજ રસ્તો પકડીને, રાજા ભૂપસિંહ, દીવાન દોલતસિંહ તથા સરદાર મહાવીર ફરીવાર બહાર નીકળી ચાલવા માંડ્યા. કિશોરસિંહ જાણે અચળ પાપાણની પેઠે નિશ્વાસ અંધ કરી, તે અંધકારવાળી દીવાલને અઢેલીને ઝુપાઈને ગુપચુપ ઉભો રહ્યો. તેણે બિલ્કુલ ખખડાટ થવા દીધો નહિ.

પરંતુ તેમ છતાં પણ તેણે પોતાના હાથને તલ્વારની મુઠપરજ રહેવા દીધો. કારણ કે, કદાચ ન કરે નારાયણ ને મરવાનો પ્રસંગ

આવી લાગે અથવા શત્રુઓની સાથે યુદ્ધ કરવું પડે. તો અસિંહેવીની સહાયતાથી સ્વરક્ષા કરી શકાય, એવો કિશોરસિંહે પોતાના મનમાં ને મનમાંજ એક દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો હતો. કિશોરસિંહ જે સ્થળે ઉભો હતો, તેજ સ્થળની છેક નજીકમાંથી રાજા ભૂપસિંહનું શયતાન મંડળ ચાલ્યું ગયું, પરંતુ કિશોરસિંહના સદ્ભાવ્ય યોગે તેમાંનો એક પણ પુરુષ તેને જોઈ શક્યો નહિ. તેના તરફ ડોઢની નજર પણ પડી નહિ. ખરેખર ! ઇશ્વરની ગતિકૃતિ અનુપમ છે, તેની કળા ડોઢનાથી જાણી શકાય તેવી નથી, જેને પ્રભુ અચાવનાર છે, તેને ડોઢનાથી પણ કશી ઈજા કરી શકાતી નથી. જે આજે કિશોરસિંહને રાજાનો એક પણ મિત્ર જોઈ શક્યો હોત, તો તેના જીવનની લીલા સમાપ્ત થયા વિના કદાપિ રહેતજ નહિ, પરંતુ પરમાત્માની પૂર્ણ કૃપાથી અત્યારે તેનો એક વાળ પણ ખંડિત થયો નહિ. ધન્ય જગતપિતા ! ધન્ય છે ? તારો મહિમા અપાર છે, તારી કળા અકળ છે ! તારી શક્તિ અલૌકિક છે !

પણ ત્યાર પછી કિશોરસિંહે ક્યું ? તેણે જે રસ્તેથી એ ભગ્ન ઈમારતમાં પ્રવેશ કર્યો હતો, તેજ રસ્તે તીરની માફક દોડીને તે સર્વથી પ્રથમ પેલા પૂલની પાસે જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં જઈને તેણે જોયું કે, નદીના કિનારાપર આવેલાં ત્રણ વૃક્ષોની સાથે ત્રણ અશ્વો બાંધેલા છે. રાજા ભૂપસિંહ આમતેમ ટહેલી રહ્યો છે. તેના અશ્વના અંગપર રાજસાજનું એક પણ લક્ષણ જોવામાં આવતું નથી; એથી તેને ઝોળખવાનું કાર્ય અત્યંત કઠિન થઈ પડ્યું છે. તો પણ કિશોરસિંહે જોયું કે, એક અશ્વની પીઠપર મૃગચર્મનો એક ઝમો લટકી રહ્યો છે. એપરથી તેણે એમ પણ સ્થિર કરી લીધું કે, એ અશ્વજ રાજા ભૂપસિંહનો અશ્વ હોવો જોઈએ. અશ્વને વૃક્ષની શાખાએથી છોડી લઈને તેઓ સઘળા ધીમેધીમે પૂલને ઝોળાંગી આગળ ચાલ્યા ગયા. રાત્રિ ઘોર અંધકારવાળી હતી. મનુષ્ય મનુષ્યનું મુખ જોઈ શકાય એવો એક પણ ઉપાય અવશિષ્ટ રહ્યો નહોતો. રાજાનું ટોળું હજી સૂંધી કિશોરસિંહની પાસે આવી શક્યું નહોતું. તેને જોઈ શક્યું પણ નહોતું. પરંતુ કિશોરસિંહ તો એ સર્વ સત્યાનાશી શયતાનોને ખરાખર જોઈ શક્યો હતો. ઇશ્વર તેનાપર સુપ્રસન્ન હતો, તેની ભાગ્યદેવીએ તેના ઉપર પૂર્ણ કૃપા કરી હતી; એથી તેણે અંધકારમાં ને અંધકારમાંજ પોતાના સર્વ કાર્યોને પૂર્ણ કર્યા, શત્રુઓની સઘળી હીલચાલ જોઈ લીધી. કિશોરસિંહ પોતાના અશ્વને પૂલની પેલી બાજુએ છોડીને અંધારામાં એક

ઝાડના ઝુંડમાં છૂપાઈ ગયો અને એ સાથે શત્રુપક્ષની સર્વ કાર્ય પ્રણાલીને બરાબર તાકી તાકીને જોવા લાગ્યો.

રાજનું મંડળ નદીના કિનારા પાસે આવી પહોંચ્યું. પ્રથમ જોતાંની સાથેજ મહાવીર અન્નયખીની સાથે બોલી ઊઠ્યો:—“ રાજ ! રાજ ! આમ જૂઓ, આપણે એક અશ્વ અહિંથી ન્હાસી છૂટ્યે હોય એમ જણાય છે ! પણ ન્હાસીને એ ક્યાં ગયો ? શી રીતે ન્હાસી ગયો ”

નજીકમાં જઈને રાજએ કહ્યું:—“ હા. હું પણ એમજ કહું છું. મારો પોતાનો અશ્વજ ન્હાસી ગયો છે. ” આમ કહીને પૂલની પેલી તરફ જોઈ રાજએ ફરીવાર પાછું કહ્યું કે:—“ ના, ના, ન્હાસી નથી ગયો. કાણ જાણે કેવી રીતે દોરડું તોડીને પેલેપાર ઘાસ ચરવા માટે ચાલ્યો ગયો છે, ચિંતા નહિ, ચાલો, આપણે તેને પકડી લઈએ. ”

આમ કહીને તે ઉતાવળે પગલે પૂલને ઓળંગી ગયો. ત્યાં જઈને તેણે જે સ્થળે પોતાનો અશ્વ ઉભો હતો તે સ્થળે આવી તેની પીઠપર હાથ ફેરવી તેને ખુશી કરવાની કોશિશ કરી. અશ્વને પંપાણીને જોવો તે તેની પીઠપર સ્વાર થવા જતો હતો, એવામાં બરાબર એજ અવસરે કિશોરસિંહે ઝાડના ઝુંડમાંથી બહાર ફૂટી આવીને જોરસહિત તેનું ગળું પકડી લીધું અને એ સાથે તેને એવો એક મજબૂત ધક્કો માર્યો કે જેના યોગે તે જમીનદોસ્ત થઈ ગયો અને ચતોપાટ પડી મોટી મોટી ચીસો મારવા લાગ્યો. કિશોરસિંહ તેની છાતીપર ઘુંટણ મંડિએ ચઢી બેઠો અને મ્યાનમાંથી તલ્વાર બહાર કાઢી તેની ગર્દન-પર તલ્વારનો આઘાત કરવાની કોશિશ કરવા લાગ્યો. રાજ ભૂપસિંહે ત્યારે તેના પંખમાંથી છૂટવાના ધરિદ્રથી છેવટની એક મોટામાં મોટી ચીસ મારવાની કોશિશ કરી. પરંતુ ચપળ બુદ્ધિવાળા કિશોરસિંહે તરત જ પોતાના હાથ સાથે તેનું મુખ દબાવી દીધું અને જમણા હાથે પોતાની તલ્વાર બહાર કાઢી, તેના બળા સાથે અડકાડી, કાનની નજીકમાં ચૂપચાપ કોઈ પણ મનુષ્ય ન સાંભળી શકે તેવી રીતે કહી દીધું કે:—“ જો, નિમ્મહરામ, પ્રાપાત્મા ! તને તારા જીવનની જરા પણ માયા હોય, આ સંસારમાં રહેવાની તારા હૃદયમાં લેશ માત્ર પણ લાલસા હોય, તો ચૂપચાપ પડ્યો રહેજે; એક અક્ષર પણ ઉચ્ચારીશ નહિ. જો હાથપગ હલાવીશ અથવા ખૂસ મારી જરા પણ બળબળ મચાવીશ, તો અવશ્ય યાદ રાખજે કે, તારો જીવ આ સંસારમાંથી સદાને માટે પ્રયાણ કરી જશે અને તારી આ મહામાતી

કાયાને કાગડા કૂતરા કે તેવાંજ ખીજાં જંગલી જનવરો ફાલી ખાશે. અપશ્વર! શયતાન! આજસુધી અનેક દુઝાબાજીઓ રચી, અનેક કારસ્થાનો કરી તું ફાવી ગયો હશે, પરંતુ આ વીર તરુણ યુવક પાસે તારું કશું પણ બળ ચાલી શકશે નહિ. હું તારો કાળ છું અને મારા હાથથીજ તારું મૃત્યુ નિર્માયલું છે. ચાલ, મરવાને તૈયાર થા.

થયા દિના પૂરા તારા, મરણ માથે હવે ગાજે;
ભલા ગ્રહો હતા તારા, થયા વિપરીત તે આજે.
ખૂની તલ્વાર છે મારી હવે તુજ રક્ત પીવાની;
વહાવી ખૂનની ધારા જિગર આતશ ખુઝાવાની.
નિરખશે પ્રાણી દુનિયાનાં અને સંસાર સહુ જોશે;
હૃદયમાં હાય મારી તું અવિરત આસૂથી રોશે.

આ પ્રમાણે રાજાને સાવધાન કરી, ધમકી આપી, સમાનભાવે તલ્વારને તેના ગળા પાસે લઈ જઈ તલ્વારને નચાવતાં નચાવતાં કિશોરસિંહે રાજાના દ્રાવેલા મુખને ખુદ્દલું કરી દીધું અને ડાબા હાથને રાજાના મુખ પાસેથી સેરવી લઈને, તેના અંગ વસ્ત્રમાં ખોસી દીધો અને એ સાથે એક ક્ષણનો પણ વિલંબ કર્યા વિના તત્ક્ષણાત તેનું ખીસું ફાડીને પેલા બન્ને ગિરફતારી પરવાના બહાર કાઢી લીધા. ક્ષણ માત્રમાં એ સર્વ કાર્યો સમાપ્ત થઈ ગયાં. ક્ષણમાત્રમાંજ કિશોરસિંહે તે દુસ્મનની છાતીપરથી નીચે કૂતરીને, નક્ષત્ર વેગે દક્ષિણ દિશામાં દોડવા માંડ્યું. ધનુષ્યાકારવાળા વૃક્ષના પૂલ પાસે, જ્યાં આગળ તે પોતાના અશ્વને બાંધી રાખી આવ્યો હતો, ત્યાં આગળ તે એક પળ માત્રમાં આવી હાજર થયો અને એકદમ એક ફૂદકો મારીને ઘોડાની પીઠપર સ્વાર થયો; અશ્વ તેને પોતાની પીઠપર બેસેલો જોતાંની સાથેજ વાયુના જોરે તીરની પેઠે દોડી નીકળ્યો. એ સમયે કિશોરસિંહને જાણે એમજ જણાવા લાગ્યું કે, પોતાનો પરમ પ્રિય અશ્વ એક પ્રકારની અલૌકિક દેવતાઈ શક્તિથી ઉડીને તેનો અચાવ કરવા માટે એકદમ અન્ય સ્થાનપ્રતિ પ્રયાણ કરી રહ્યો છે.

રાજા મૂર્ચ્છિત થઈ ગયો હતો, તેના શરીરમાં ઉડવાની પણ શક્તિ રહી નહોતી; પરંતુ એ મૂર્ચ્છા ઝાઝી વાર રહી નહિ. મૂર્ચ્છાનો ભંગ થતાંની સાથેજ તે મોટી મોટી ચીસો મારીને દીવાન દોલતસિંહ તથા સરદાર મહાવીરને બોલાવવા લાગ્યો. તેઓ બન્ને તે વખતે ઘોડાપર સ્વાર થઈ ચૂક્યા હતા, એથી ક્ષણવારમાંજ પોતપોતાના

અશ્વો દોડાવીને એતુને ઓળંગી ગયા; રાજની દુર્દશા જોઈને તેઓ બન્ને જણા અત્યંત વિસ્મિત થયા. ભાંગી તૂટી અચકાતી ભાષામાં રાજએ જે કાંઈ વાત કરીને અત્યારે બનેલા બનાવનો પરિચય કરાવ્યો, તે સાંભળીને તેના તે બન્ને દિલોઝમ દોસ્તો તેના પર લેશ માત્ર પણ વિશ્વાસ મૂકી શક્યા નહિ. રાજ ભૂપસિંહની વાત તેમને છેક બનાવટી અને જૂઠીજ જણાવા લાગી. તેમણે બન્નેએ પોતપોતાના મનમાં ધારી લીધું કે, રાજ પોતાના કોઈ એક ગુપ્ત સ્વાર્થને સિદ્ધ કરવાના ઇરાદાથીજ આવું કારસ્થાન રચી રહ્યો છે.

ગિરફતારી પરવાના લૂંટાઈ ગયા છે, કિશોરસિંહ પોતેજ એ પરવાના લૂંટીને નહાસી ગયો છે, એવી રાજના મનમાં પાકી ખાત્રી થઈ ગઈ અને એથી કરીને તે હવે તે સ્થળે એક ક્ષણ માત્ર પણ વિલંબ કરી શક્યો નહિ, તરતજ ત્યાંથી એકદમ દૂદી ઘોડાપર ચઢી, પોતાના બન્ને સોબતીઓની સાથે વાયુવેગે ડાબી દિશામાં દોડી નીકળ્યો. કિશોરસિંહ જે દિશામાં ગયો હતો, તે દિશા ભણી રાજ ભૂપસિંહનું તેની મૂર્ચ્છિતાવસ્થામાં પણ લક્ષ્ય હતું. એટલા માટે, બરાબર નદીના કિનારાપરથી તેણે પોતાના અશ્વને દોડાવી મૂક્યો.

વાંચક બંધુઓ ! હવે તમો સર્વ કિશોરસિંહના મહત્વનો એક વાર વિચાર કરો. રાજ ભૂપસિંહ તેનો જાતશત્રુ હતો, તે તેને જીવ-જનથી દાર કરવા માટે બંદિવાન બનાવવા આવ્યો હતો; એવા શત્રુને પોતાના સપાટામાં સપડાયલો જોવા છતાં પણ તેણે તેનો જીવ લીધો નહિ. જો કિશોરસિંહે એક વાર એવો સંકલ્પ પણ કર્યો હોત કે, તેને રાજ ભૂપસિંહનું કાસળ કાઢી નાખવાનું છે, તો તેમ કરવામાં તેને કશી પણ મુશીબત નડત નહિ. પરંતુ દિલાવર હૃદયના કિશોરસિંહે તેના તરફ લેશ માત્ર પણ કઠિન વ્યવહાર ચલાવ્યો નહિ. તેણે પોતાના એટલા મોટા શત્રુ અથવા વૈરીના અંગમાંથી એક ગિન્દુ પણ રક્તપાત કર્યો નહિ; કેવળ તલ્વાર ઉપાડીને, ભય બતાવીને, ધમકા આપીને, પોતાના કાર્યનો ઉદ્ધાર કરી લીધો. રાય રણધીરસિંહરાય તથા તેના પુત્ર વસુભુસિંહરાયને ગિરફતાર કરવામાં જે તીક્ષ્ણ ધાર રૂપી એ પરવાના રાજ ભૂપસિંહના પક્ષમાં હતા, તે બન્ને પરવાના હસ્ત-ગત કરવાનોજ તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. ઉદ્દેશ સિદ્ધ થયો, મનોભાવના પરિપૂર્ણ થઈ, બસ ! ખીજું તેણે કશું પણ ચાહ્યું નહિ. રાજ શત્રુના શરીરપર તલ્વાર કિંવા અન્ય કોઈ પણ શસ્ત્રનો પ્રહાર કરવાનું તેણે

કશું પણ પ્રયોજન ધાર્યું નહિ. રાજા ભૂપસિંહ કિશોરસિંહનો ભયા-
નકમાં ભયાનક શત્રુ હતો, સદાનો પ્રખળ પરાક્રમી વૈરી હતા. કેવળ
એક વિષયમાંજ નહિ, પરંતુ અનેક વિષયમાં અનેકવાર અનેક આ-
પત્તિઓમાં નાખવા માટે તેણે કાયમનોવાક્યે યત્ન કર્યો હતો. ખૂતી મુક-
દ્દમામાં નાખીને કાંસીના હુકમથી તેણે અત્યંત આહ્વાદ પ્રકટ કર્યો
હતો; આ વખતે પાછું રાજાની ચોરીના મામલામાં કાંસી અથવા
“માયું” કાપવાની તદ્દખીરથી તેણે પોતેજ ગિરફતાર કરવાનો ભાર
પોતાના શિરપર જોડી લઈને આદાગિરીનું કામ સંભાળી લીધું હતું.
જો કદાચ દાવ આવે તો તે નીચતમ હૃદયવાળો સ્વાર્થાન્ધ નરસક્ષસ
તેનું મસ્તક કાપી લેવામાં પણ પાછો પડે તેમ નહોતો. તેના શરીરની
નસેનસમાં વૈમનસ્યનું અતિ ઉચ્ચ રૂઢિર વ્યાપેલું હતું અને એ સાથે
તેનું હૃદય પણ કિશોરસિંહનો સંહાર કરવા માટે અત્યંત હિંસા-
તુર બની ગયું હતું. કિશોરસિંહનો આવો મહા ભયાનક શત્રુ હતો,
એ પાપના સાગરમાં ડૂબેલો, અધર્મના આવરણથી ઢંકાયેલો, જીવતો
જાગતો નરપશુ રાજા ભૂપસિંહ હતો ! વળી વિશેષે કરીને, કિશોરસિંહે
આટલા દિવસ પછી આજે અચાનક એ રેશમની કેદીમાં આવી
દુષ્ટ દસ્યુ સરદાર મહાવીરના મુખેથી સાંભળ્યું હતું કે, એ મહાવીરના
તીખી ધારવાળા છુરાથીજ સુરંગપૂરના દેવાલયના દ્વારપર તેને બેભાન
થઈને જમીનદોસ્ત થવું પડ્યું હતું. એ ચક્ર અથવા કારસ્થાનમાં સર્વથી
અગ્રભાગ ભજવનાર રાજા ભૂપસિંહજ છે, એ વિષયમાં કિશોરસિંહ-
ના મનમાં લેશ માત્ર પણ સંશય રહ્યો નહિ. ગુપ્તહન્ટાનું કાર્ય, સમસ્ત
કાપુરુષતાનાં કાર્ય કરતાં વિશેષ ધૃણિત ગણાય છે ! વિશેષ ભયંકર
મનાય છે ! રાજા ભૂપસિંહ તેનાથી પણ વિશેષ ભયંકર, વિશેષ
ઝેરીલો અને વિશેષ ડંસીલો હતો. એવા ધૃણિત શત્રુને હાથતળે
આવેલો જોઈને, વિના આઘાતે કિશોરસિંહે ક્ષમા કરી. રાજા ભૂપ-
સિંહના હૃદયમાં અને કિશોરસિંહના હૃદયમાં કેટલો બધો તફાવત
હતો, કેટલી બધી વિપરીતતા હતી, તે તમો એકવાર તપાસી જુઓ !
કિશોરસિંહે ભૂપસિંહને જે અવસ્થામાં મેળવ્યો હતો, એવી અવસ્થા-
માં ભૂપસિંહે જો કિશોરસિંહને મેળવ્યો હોત, તો તે તેના મનની
હિંસાના અગ્નિને અવશ્ય હોલવ્યા વિના રહેત નહિ. ત્યારે કિશોર-
સિંહે ક્યું શું ? કિશોરસિંહે ઉદાર હૃદયે ક્ષમા કરી ! કિશોરસિંહે
વિચાર્યું કે :—“અહા ! સંસારનાં માનવીઓ માનવ કહેવાવા છતાં, કેવાં

ભયાનક હોય છે કે, જેમનાં કાર્યો નિરખીને દાનવેળે પણ સરખાવું પડે છે. રાજા ભૂપસિંહ કેવો બળ પ્રકૃતિનો પુરુષ છે કે તેના હૃદયમાં મનુષ્યત્વનું નામ વા નિશાન પણ રહેવા પામ્યું નથી. અહા ! અત્યારે રાત્રિએ પણ કેવું અંધકારમય સ્વરૂપ ધારણ કરી લીધું છે, નથી નિરખવામાં આવતી આસપાસની કોઈ પણ વસ્તુ ! અથવા નથી જોઈ શકાતો મારા અંધકારમય આગ્યભાનુનો લેશ માત્ર પણ ઊભસ ! શત્રુઓ મારી પૂંઠ પાછળ પડ્યા છે; મારો મંહાર કરવો એજ તેમના સર્વના અંતરનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે ! ન કરે નારાયણ ને જો કદાચ એવો પ્રસંગ આવી લાગે કે, મારે અનાયાસે તેમના પંખમાં સપડાઈ જવું પડે તો પછી મારી શી હાલત થાય ! મરણ, મરણ ? મરણની મને શી છે ભીતિ ! સંસારમાં મરણ જેવું શાશ્વત કોણ છે ? જે મરણ સંસારમાં સમાન રીતે રાજથી લઈને રંક સૂઝીના જનપ્રાણી માત્ર સર્વને પોતાના ભક્ષરૂપ બનાવે છે, જેની ક્રાળ સત્તાથી સમસ્ત બ્રહ્માંડ ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારે છે, તેનો ભય હું પણ શા માટે કરું ? ”

“મૃત્યુનો ભય રાખવો, એના જેવી કાયરતા બીજી કંઈ છે ! મૃત્યુના સમાન સત્તાવાન કોણ છે ! મૃત્યુ કોના પ્રતિ દયા દર્શાવે છે ! જ્યાં ક્ષમાક્ષમાના પોકારો થતા હોય, જ્યાં ખુલ્લા હથિયારવાળા હજારો પ્રહરીઓ રક્ષા કરવાને ઉભા રહેતા હોય, જેની પાસે પાણી માગતાં દૂધ હાજર થતું હોય, જેના નામ માત્રના શ્રવણથી સમસ્ત સંસાર ભયભીત થતો હોય, તેવા સત્તાવાન, ધીમાન, શ્રીમાન, અને સર્વ સાધનવાન મનુષ્યને પણ શું મૃત્યુ કદાપિ પોતાની ક્રાળ સત્તાથી વિમુક્ત કરે છે ખરું કે ? કદાપિ નહિ. તો પછી હું શા માટે કરું ? મારા મનમાં વિનાકારણ વ્યર્થ સન્મોહને શા માટે ધારણ કરું ? જેઓ મૃત્યુથી ભીત થઈ સંસારના સન્મોહમાં પડે છે, તેઓ કેવળ કાયરતાને ધારણ કરનારા કાપુરુષોજ છે. તેમના હૃદયમાં માનુષિક બળ નથી. તેઓ સર્વ એમજ ધારે છે કે, અમે આ વિશ્વમાં સ્થાયીજ રહેવાના છીએ, મૃત્યુ અમારા પર દયા દર્શાવતું છે. પરંતુ અહા ! કેવી ભયાનક ભ્રમભિતાત્માઓની એ ભ્રમણા ! કેવા અજ્ઞાન ને અંધ છે, એ પાપને પ્રશ્રય આપનારા પામર જનો ! હાય ! જો સંસારના સર્વ નિવાસીઓ મૃત્યુના મહાત્મ્યને જાણતા હોય, તો સંસારમાં જે એક મહા નિરાસાજનક વેદના વ્યાપેલી જોવામાં આવે છે, તેનું અસ્તિત્વજ કદાપિ જોવામાં આવે નહિ. પણ માનવી સ્વભાવજ એવો વિલક્ષણ છે કે, તેમને

મૃત્યુ વિષમક સત્ત્વ કલ્પના પણ કદાપિ ઉદ્ભવવા પામતી નથી. અનેક મનુષ્યો એવા ભયાનક હોય છે કે જેમને મૃત્યુના અસ્તિત્વનો સ્વપ્નમાં પણ કદાપિ વિચાર નથી આવતો અને એથી કરીને તેઓ સંસારનાં અનેક મનુષ્યોની નિંદા કરવા કિંવા નખ્ખોદવાળવા બેસી જાય છે. જ્યાંસુધી કુદરતનો જેમ્મી ફટકો તેમના શિરપર વાગતો નથી, ત્યાં સુધી તેવા અધર્મયુક્ત પાપમાર્ગમાં પ્રવેશેલા પિશાચો અન્યનું અહિત કરતાં કદાપિ શાંત થતા નથી. અનેક અધર્મોનો સ્વભાવ એવો વિલક્ષણ હોય છે કે જેમનું ધ્યેય કેવળ સંસારના જન પ્રાણીમાત્રનું અહિત કિંવા અનિષ્ટ કરવાનું જ હોય છે. રાજા ભૂપસિંહ પણ લગભગ, નહિ નહિ. સંપૂર્ણ રીતે એવાજ સ્વભાવનો એક મહા પાપપરાયણ પિશાચ કિંવા રાક્ષસ છે. હાય ! મારા સર્વનાશ માટે શું નથી કર્યું ? મારા અનિષ્ટના ઉપાયો યોજવામાં તેણે શી કસર રાખી છે ? પરંતુ એથી શું થયું ? એથી મને શી હાનિ થઈ ? જ્યાં અનંતકોટિ આલમની રક્ષા કરનાર પ્રેમમય પરમાત્મા સાક્ષાત્ મારા રક્ષકરૂપે મને બચાવનાર છે, ત્યાં રાજા ભૂપસિંહ તો શું, પરંતુ તેના જેવા હજારો ભૂપસિંહો કેમ નથી આવતા ? તેમના કોઈનાથી મારો વાળ પણ ખંડિત થાય તેમ નથી. ”

“ હાય ! શત્રુઓ મારી પાછળ પડ્યા છે, અશ્વપર સ્વાર થઈ ચૂક્યા છે. સંખ્યામાં પણ મારાથી અધિક છે, આવી સ્થિતિમાં મારાથી તેમને કેદ કરી શકાય અથવા મારા પંખમાં સપડાવી શકાય એવું સામર્થ્ય પણ મારામાં રહ્યું નથી. વળી જો કદાચ હું દગાબાજી કરીને તેમનો વિનાશ કરવા ઇચ્છું, તો સહજમાંજ તેમ કરી શકું તેમ છું. પરંતુ નહિ-નહિ, એવું કાર્ય કરવું એ કેવળ એક પ્રકારની અધર્મતા કિંવા કાપુરુષતાજ છે. હું એવી કાપુરુષતાને મારા શિરપર કદાપિ વહોરવા માગતો નથી. કદાચ મને દુનિયાનું આખું રાજ્ય કેમ નથી મળતું. પણ મારાથી એવું નીચતમ કૃત્ય કોઈકાળે પણ થઈ શકે તેમ નથી તે નથીજ. એ કાર્ય પુરુષત્વનું નથી, સન્મુખ યુદ્ધમાં મારામારી અથવા કાપાકાપી થવાથી, છેવટનું ફળ અથવા પરિણામ જો કંઈ આવે છે, એમાં અદૃષ્ટ અથવા ભાગ્યનો હાથ રહેલો હોય છે. અને એ કાર્યજ ખરું પુરુષત્વ કિંવા મર્દાઈનું મતાય છે. હું મર્દ છું, નામર્દ નથી. મર્દ છું, એટલા માટેજ મર્દાઈનું કામ કરવા માગું છું. છપાઈને કોઈનાપર પ્રહાર કરવામાં મનુષ્યત્વ સમાયતું નથી, કાપુરુષત્વજ છે ! ” આ પ્રસારે

વિચાર કરી કિશોરસિંહે પેલા પૂલને ઝાળંગીને દિલાવર અને રાજા ભૂપસિંહને ક્ષમા આપી.

રાજા ભૂપસિંહની મૂર્ચ્છાનો ભંગ થતાં પહેલાંજ કિશોરસિંહ ઘણે દૂર સૂંચી ચાલ્યો ગયો. હવે તેણે કોઈપણ સ્થળે તિલમાત્ર પણ વિલંબ કર્યો નહોતો. અશ્વની પીઠપર બેઠાં બેઠાંજ તેણે રાત્રિ વીતાડીને સવાર કર્યું. તેણે રાજા ભૂપસિંહના ખીસામાંથી જે એ પરવાના બહાર કાઢી લીધા હતા, તે તેજ પરવાના છે કે નહિ, તેને પ્રભાત થતાં પહેલાંજ કિશોરસિંહે જોઈ લીધા. વાસ્તવિક રીતે તે પરવાના ખરેખરા પરવાનાજ નીકળ્યા. રાજા મંગળસિંહ, રાજા રાજચંદ્ર, રાજા કરુણસિંહ આદિ ત્રણે જણાએ એ પરવાનાપર પોતપોતાની સહીઓ કરી હતી. પોતાની ધારેલી ધારણા પાર પડી છે, મનની મુરાદ બર આવી છે, એમ ધારીને કિશોરસિંહે અત્યંત ઉલ્લાસપૂર્વક એ પરવાનાને ઘણીજ સાવચેતીથી પોતાના ખીસામાં મૂકી દીધા.

ક્યાં આવીને હાજર થયો છે, હવે કઈ દિશામાં જવાનું છે, એ બંધી બાબતોનો કિશોરસિંહે અશ્વની પીઠપર બેઠાં બેઠાંજ વિચાર કરી લીધો. અને એ સાથે ચારે બાજુએ નજર દોડાવીને બરાબર અવલોકન પણ કરી લીધું. ચારે દિશાઓ ઘૂંઘવાટા કરી રહી હતી. કોઈ પણ દિશામાં મનુષ્યની વસતિનું નામ નિશાન પણ જોવામાં આવતું નહોતું. હુ હુ શબ્દથી ઠંડી હવા વહી રહી હતી. સમસ્ત પ્રદેશે અત્યંત ભયાવહ મૂર્તિ ધારણ કરી લીધી હતી. એક પણ મનુષ્યમૂર્તિ જોવામાં આવતી નહોતી. શીતકાળનો પ્રભાત હતો, ચારે દિશાઓ ધોરતમ ધુમસથી આચ્છાદિત થઈ ગઈ હતી. એકાદ પ્રહર સૂંચી એ રસ્તે ચાલીને, કિશોરસિંહે પોતાના અશ્વનું મુખ ખીજ બાજુએ ફેરવ્યું અને બાજુના ખીજ એક માર્ગમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો. એ માર્ગની બન્ને બાજુએ મોટા મોટા પહાડો આવેલા હતા, વચ્ચમાં સાંકડો ખાડા ખબડાવાળો એક માર્ગ આવેલો હતો. એ માર્ગ બે બાજુએ ચાલ્યો ગયો હતો; એક ડાબી દિશામાં અને બીજો જમણી દિશામાં સીધેસીધો ચાલ્યો ગયો હતો. ડાબી બાજુના રસ્તે જવાથી, ધારેલી જગાએ પહોંચવામાં ઘણીજ સરળતા પડે તેમ હતી, કારણ એ રસ્તો ઘણોજ સરળ અને સીધો હતો. પરંતુ કિશોરસિંહે વિચાર્યું કે, રાજા ભૂપસિંહનું પિશાચમંડળ પોતાની પાછળ તપાસ કરવા માટે એકદમ રોપસહિત બહાર નીકળી પડ્યું છે, એટલા

માટે એ રસ્તે જવાથી અવશ્ય કાંઈક ને કાંઈક આપત્તિ આવી પડશે અને એ સાથે જો કદાચ પોતાની ભાગ્યદેવી વિપરીત હશે, તો મરણને શરણ પાળુ થવું પડશે. આવો વિચાર કરીને તેણે પોતાના અશ્વને ડાબી બાજુએ દોડાવ્યો, થોડેક દૂર ગયા પછી તે એક લોકાલયને જોઈ શક્યો. અર્ધા કલાકમાંજ કિશોરસિંહ એ લોકાલયના દારપર પહોંચી ગયો. કિશોરસિંહના દરવાજાની પાસે આવી હાજર થતાંની સાથેજ, જે લોકાલયના દારપર તે આવી પહોંચ્યો હતો તે લોકાલય અથવા મૂંપડીની એક બારીપર જે એક પડદો લટકાવવામાં આવ્યો હતો, તે દારપરનો પડદો ઊંચો થઈ ગયો—સરી ગયો અને એ સાથે એમાંથી એક વિકટાકારવાળી ભયાનક ચક્ષુવાળી મૂર્તિ બહાર દેખાઈ આવી, પરંતુ એ મૂર્તિ પાછી ક્ષણવારમાંજ તે અદૃશ્ય પડદાના એ-થમાં છુપાઈ ગઈ. કિશોરસિંહના મનમાં એ મૂર્તિને જોતાંની સાથેજ એક પ્રકારનો ભયાનક સંશય ઉત્પન્ન થયો. તેણે પોતાના મનમાં ને મનમાંજ વિચાર્યું કે: “આમાં અવશ્ય ને અવશ્ય કાંઈક કુચક કિંવા કટિલ કારસ્થાન રહેલું હોવું જોઈએ. એક તો આ અતિ એકાંતમય સ્થાન છે, મનુષ્યનું નામનિશાન પણ ક્યાંય જોવામાં આવતું નથી. સર્વત્ર અંધકારની છાયા છવાયેલી છે, પહાડી પ્રદેશ છે, એવામાં આ લોકાલય ક્યાંથી આવી ચઢ્યું? વળી આ લોકાલયની બારીપર આવો કાળો જેથી પડદો કાણે રાખ્યો? પડદામાંથી પોતાની વિકટ પ્રતિમાનાં દર્શન કાણે શા કારણથી કરાવ્યાં? હવે આ સ્થળે રોકાવું ઉચિત નથી. અહિંથી અશ્વ દોડાવીને બીજે ક્યાંક ચાલ્યા જવું એજ અત્યારે માટે સર્વથી પ્રથમ કર્તવ્ય છે.”

પ્રથમ તો તેણે આ પ્રમાણે વિચાર કર્યો, પરંતુ તરતજ પાછું તે બારીના પેલા પડદામાંથી પેલી વિકટાકારવાળી આકૃતિનું મુખ તેની નજરે પડ્યું. માત્ર એકજ વાર મુખ બતાવીને વળી પાછી એ આકૃતિ પહેલાંની પેઠે અદૃશ્ય થઈ ગઈ. આથી કિશોરસિંહના સંશયનો અવધિજ ન રહ્યો. તેના મનમાં અનેક પ્રકારના અવનવા વિચારો ઉઠાવવા લાગ્યા.

કિશોરસિંહે પોતાના મનમાં ને મનમાંજ વિચાર્યું કે:—“કેવળ આવી અપરિચિત આકૃતિના મુખનાં દર્શન કરીનેજ અહીંથી નહાસી છૂટવું, એના જેવી નાલાયકી મારે માટે બીજી કઈ કહી શકાય? શું

હું કાપુરુષ છું કે, આવી એક મામૂલી આકૃતિના ભયથી પલાયન કરી જાઉં, કદાપિ નહિ.

વીરતા ધરી ઉરને વિશે ડરવું પછી શાને મને ?
મમદેહમાં શક્તિ વસી સાહસ વસ્યું મનને વિશે;
મૃત્યુ થકી હું ના ડરું નહિ દેહની પરવા કરું;
મામૂલી આ મુખથી ભીતિ મને શાને ધરું ?
સંસારમાં મૃત્યુ સમું સ્થાયી નહિ કંઈ કામ છે;
શૂરવીરતાથી જે મરે નર સ્વર્ગમાં તે જાય છે. ”

બસ, હવે ગમે તે રીતે હું એ અદ્ભુત આકૃતિના દર્શન કર્યા વિના, તેનો પરિચય મેળવ્યા વિના અહીંથી એક ડગલું પણ આગળ ભરીશ નહિ. માફ અંતર મને શુદ્ધ ક્ષત્રિય વંશમાં મારો જન્મ થયો હોય, એવું વારંવાર ધબકારા કરીને કહ્યા કરે છે. ”

એકાએક ભય પામવાનો અથવા એકાએક પલાયન કરવાનો કિશોરસિંહને બિલકુલ અભ્યાસજ નહોતો. ગમે તેવાં ખૂનખવાર યુદ્ધોમાં કે જ્યાં હજારો નરોની આહુતિઓ અપાતી હોય, શોણિતની સરિતાઓ વહેતી હોય, ત્યાં પણ જે કિશોરસિંહ ક્લેશમાત્ર પણ કંપિત થયો નહોતો, તે મહા અચલ હૃદયવાળા વીરનરે અત્યારે પણ પોતાના અજિત હૃદયને બિલકુલ ડગમગવા દીધું નહિ. હૃદયમાં આદર્શ નરને ઇચ્છતું અસીમસાહસ ધારણ કરી, વીરતા ધીરતા, ગંભીરતા અને બુદ્ધિમતાની સાથે એ અદ્ભુત લોકાલયમાં બનતા સર્વ બનાવોને જોવાની અભિલાષાને તેણે ઉરમાં એકાગ્રતાથી ધારણ કરી લીધી. બીરુતાનું જેણે કદાપિ સ્વપ્નમાં પણ સ્મરણ કર્યું નહોતું, તે મહાપરાક્રમી પુરુષે અત્યારે આવા વિપત્તિ સંયોગમાં પણ એ બીરુતાને પોતાના અંતરમાં પ્રવેશ કરવા દીધો નહિ. સાહસને આગળ ધરી, એ ઝૂંપડીના દાર પર તેણે જોરથી એક ધક્કો માર્યો.

દરવાજે ખેલીને એક પહાડી મનુષ્ય બહાર આવી ઉભો રહ્યો. અશ્વના પગલાં સાંભળી ચમકીને જે મનુષ્યે આ પહેલાં એ ત્રણવાર બારીમાંથી મુખ કાઢીને બહાર જોયું હતું; તે મનુષ્યેજ અત્યારે કિશોરસિંહ અત્યારે અનાયાસે આવી ચઢેલો જોયો. તે પ્રદેશના લોકો અતિથિ સત્કાર અને અનિથિસેવામાં મહા ઉદાર ગણાતા હતા. તેમના ઉરને વિશે અતિથિઓનો સત્કાર કરવા સમાન બીજું એક પણ પુણ્ય નથી, એવી એક પ્રકારની સંજ્ઞા હોય પડી ગઈ હતી. પોતાની નજર

આગળ એક અઘાત અતિથિને આવી ઉભેલો જોઈને વિશ્વસ્ત સ્વરે તે પુરુષે કહ્યું:—“ ભાઈ ! ડરવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી. તમે નિર્ભય રહો. હું તમેને ઘણી સારી રીતે ઝાળખું છું કે, તમે મારા પ્રથમના પરિચિત રાય રણધીરસિંહરાયના પાલિત પુત્ર કિશોરસિંહ છો. તમેએજ અમારા રાજા દીનવલ્લભસિંહ બહાદુરપર અનુપમ અનુગ્રહ દર્શાવી શત્રુગઢ દુર્ગમાંના શત્રુઓના પંજમાંથી મુક્ત કરાવ્યા હતા. અમારાથી તમારા તે મહત્ત્વ ઉપકારનું કદાપિ વિસ્મરણ થઈ શકે તેમ નથી. ધન્ય છે ! તમારા મહત્ત્વ અને ઉદારતાના સંબંધમાં સર્વ વૃત્તાંત આ પહેલાંજ મારા જાણવામાં આવી ચૂક્યો છે. તમે નિર્ભય રહો.”

કિશોરસિંહે એ પુરુષની સઘળી વાતોને શ્રવણ કર્યા વિના વચ્ચમાંજ કહ્યું કે:—“ હા; હુંજ એજ કિશોરસિંહ છું. હવે તું જરા વિચારી જો કે, હું તારી સાથે કોઈપણ પ્રકારની પ્રતારણા કરી શકીશ કે નહિ; વળી એ પણ વિચારી જો કે, મારી સાથે કોઈ પ્રતારણા અથવા દગાબાજી કરશે, તો તે દગાબાજીનો બદલો વાળવાની તાકાત મારામાં છે કે નહિ. ભાઈ ! દુનિયામાં ભલામ્મથી ચાલવામાં સાર છે. કોઈપણ મનુષ્યના મનપર આઘાત થાય એવું વર્તન ચલાવવામાં લેશ માત્ર પણ સાર નથી. જો કે મારા બાહુમાં મારી વિરુદ્ધ વર્તનારને પહોંચી વળવાની સંપૂર્ણ શક્તિ રહેલી છે, પરંતુ નિર્બળ-જનો પ્રતિ તો સર્વ કોઈને ઘણી સારી રીતે વર્તવું જોઈએ. આ દુનિયાનાં ઘણાંખરાં માણસો! એવા હલકા વિચારવાળાં હોય છે કે, જે કાર્યમાં તેમનું પોતાનું લેશમાત્ર પણ હિત સમાયલું હોતું નથી, તેમ છતાં પણ અન્યનું અહિત થાય તેવાં કાર્યોનું અનુક્રાંત કરવામાં તેઓ બિલકુલ પાછા પડતાં નથી. અંતે એવા અધમ અવિચારી જનોની ખરેખર દુર્દશાજ થાય છે. માટે ભાઈ ! મારો તને અંતિમ ઉપદેશ એ છે કે, તું તારા દિલમાં અહર્નિશ ભલામ્મજ રાખજે, પુરાઈના બિલકુલ પ્રવેશ થવા દઈશ નહિ. મારા પ્રતિ તારી જે માનભરી લાગણી છે, તે બદલ હું તને અંતઃકરણપૂર્વક ધન્યવાદ આપું છું અને ધન્ય તારૂં કૃત્યાણુ કરે એવો આશીર્વાદ આપું છું.”

એ પહાડી મનુષ્ય કિશોરસિંહની આવી ગંભીર ગવેણાપૂર્વક વાણી શ્રવણ કરીને મનમાંને મનમાંજ અત્યંત આનંદિત થયો. તેણે પોતાના મુખપર પ્રસન્નતાની રેખા લાવીને અતિ પ્રયુક્ત સ્વરથી કહ્યું:—

“ધન્ય છે, ભાઈ, તમારી આ ઉચ્ચ બુદ્ધિમતાને અનેકવાર ધન્ય છે. હું તમારો આ ઉપદેશભરેલા સંભાષણથી અત્યંત પ્રસન્ન થયો છું. તમે હવે નિર્ભય રહો અને તમારા દિલમાં પ્રતારણાની જે કાંઈ ભાવના ઉદ્ભવી હોય તેનું નિરસન કરો. આ પ્રદેશમાં પ્રતારણા થવાની બિલકુલ સંભાવનાજ નથી. અમારા આ સ્વાધીન પહાડી પ્રદેશનો પ્રત્યેક માનવી અતિથિસેવાના ધર્મને બહુ ઉત્તમ પ્રકારે જાણે છે અને ધર્મને બળવવા ખાતર પોતાના પંચપ્રાણનું બલિદાન આપતાં પણ પાછો પડતો નથી. આપને ડરવાનું કશું પણ કારણજ નથી. આ રાજ્ય રાજ દીનવલ્લભસિંહ કે જેઓ આપના દિલોજન દોસ્ત છે; તેમના અધિકારનું છે અને આખા રાજ્યમાં તેમનીજ એક સરખી આણુ વર્તી રહી છે. રાજ દીનવલ્લભસિંહ એ એક એવા મહાપ્રતાપી રાજન છે. કે તેમની પ્રજાનો પ્રત્યેક પુરુષ કિંવા પ્રત્યેક સ્ત્રી પોતાને ત્યાં આવનાર મનુષ્યને-અતિથિને દેવતાના કરતાં પણ અધિક માન આપે છે. માટે આપ નિશ્ચિંત રહો, નિર્ભય થાઓ.”

આનંદથી આશ્વસ્ત થઈને કિશોરસિંહે કહ્યું કે:—“શું, તું જે કાંઈ કહી રહ્યો છે, તે સર્વ સત્યજ છે? મને ભ્રમણામાં ભમાવવાનું કારણ તો તું અત્યારે મારી સન્મુખ નથી કરતો ને?”

આમ કહીને તેણે સહસા કાંઈકે શંકાશીલ થઈને ફરીવાર પાછું પૂછ્યું કે:—“શું રાજ દીનવલ્લભસિંહના તાબાનો આ પહાડી પ્રદેશ છે? આ પ્રદેશનું રાજ્યતંત્ર શું રાજ દીનવલ્લભસિંહ પોતે ચલાવે છે? અહા! કેવી આનંદની વાત! આજે શું હું મારા એક પરમ પ્રિય હિતેચ્છુ મિત્રના રાજ્યનો અતિથિ થયો છું! શું રાજ દીનવલ્લભસિંહનું મહાન અહીંથી પૂર્વ દશામાં લગભગ દશેક ગાઉ દૂર આવેલું છે ખરું કે વાર?”

પહાડીપુરુષે જવાબ આપ્યો કે:—“હા, હા! રાજધિરાજનું મહાન દૂર હોવા છતાં પણ આપણે અત્યારે જે સ્થળે ઉભા છીએ, તે સ્થળ તેમની પોતાની જમીનદારીનુંજ છે. અમારાં અહોભાગ્ય છે કે જેથી અમે એવા એક મહા પ્રતાપી રાજનને અમારા પ્રતિપાલક રૂપે પ્રાપ્ત કરી શક્યા છીએ. પરંતુ હવે ફરમાવો જોઈએ નામદાર કે, આ તામેદારને શી આજ્ઞા છે? સેવકને શું કાર્ય સોંપવાની અભિલાષા છે વાર?”

પહાડી પુરુષની આંખોનો ભાવ તથા મુખપરના વિવિધ પરિ-

વર્તનો બેઠને કિશોરસિંહને તેના વર્તન સંબંધી અનેક પ્રકારની શંકાઓ ઉપજવા લાગી. સંશયમાં ને સંશયમાંજ કિશોરસિંહે ફરીવાર એ પહાડી મનુષ્યને સંબોધીને પૂછ્યું કે:—“પણ ભાઈ! તું મને શી રીતે ઓળખી શક્યો? આ પહોલાં તે મને બીજે કયે સ્થળે જોયો હતો?”

એ પહાડી પુરુષે જવાબમાં જણાવ્યું કે:—“કેમ? એવો અજાણ સવાલ શા કારણથી પૂછો છો? હું પણ મારા રાજા બહાદુરની સાથે શત્રુગઢ શહેરમાંજ હતો; જે સ્થળે તમોએ મહાવીરત્વ દર્શાવીને રાજા બહાદુરના પ્રાણની રક્ષા કરી હતી, તેજ સ્થળે હું તેમની સાથે હતો. રાજાનો બચાવ કરવા જતાં એકાએક તમારા મુખપરનો ખુરખો સરી જવાથી દુર્ગનાં બીજાં માણસો તમોને ઓળખી ગયા હતા અને એ સાથે તમારો છુપો ભેદ પણ જાહેરમાં આવી ગયો હતો. વળી એ પણ સાંભળો કે, શત્રુગઢ દુર્ગના મહામદોન-મત સેનાપતિ નીલાંબર નીલ-કંઠને ત્યાંના તમામ માણસોએ જે સમયે મારી છૂંદીને મરણુ વશ કર્યો, તે સમયે હું પણ તે લોકોની સાથે મળેલો હતો. સેનાપતિના ઉદ્ધત આચરણથી મારા મનમાં અત્યંત ધ્રુણુ ઉત્પન્ન થઈ હતી અને એટલા માટેજ હું પણ તેના વિનાશના વ્યાપારમાં ગુંથાયો હતો. કેમ, હવે તો તમોને મારી વાતપર વિશ્વાસ આવે છે ને?”

“હા, હશે, મને તારી વાતપર હવે પૂરતો વિશ્વાસ બેઠો છે, તું જે કાંઈ કહે છે, તે સર્વ અક્ષરસઃ સત્યજ છે. પરંતુ ત્યારે શું તું રાજા દીનવલ્લભસિંહનો પ્રજ્ઞજનજ છે?”

“જી, હા. મારી છેક બાલ્યાવસ્થાથીજ હું આ ઝૂંપડીમાં વસું છું. તમો જો મારા ગરીબના ઉપર દયા કરીને મારી ઝૂંપડીને પાવન કરશો, તો હું મારાં અહોભાગ્ય માનીશ. તમારા જેવા એક વીરનરના આગ-મનથી મારા મનમાં અપાર આનંદ ઉત્પન્ન થશે. માફ નામ સુદર્શન છે. હું તમારો આજ્ઞાવાહક અનુચર છું. મારી પાસે સંકોચ રાખવાનું તમોને કાંઈ કાચુજ નથી. કહો, મારા રાજાધિરાજના પરમપ્રિય મિત્ર! કહો, મને અત્યારે શી આજ્ઞા ફરમાવો છો?”

પહાડી પુરુષની આવી વિશ્વાસ યોગ્ય વાતો સાંભળીને કિશોર-સિંહના સંશયનું કાંઈક અંશે નિવારણ થયું. તે તરતજ અશ્વપરથી કૂદીને નીચે ઉતરી પડ્યો. તેણે પહાડી પુરુષની સરળતાથી સંતુષ્ઠ થઈને મુપ્રસન્ન સ્વરે કહ્યું કે:—“તારી પાસે હું અત્યંત બાધિત થયો છું. તારી આવી સરળતાથી માફ મન અત્યંત સંતુષ્ઠ થયું છે.

ખરેખર તું એક દયાળુ પુરુષ છે, પહાડી અને અસહ્ય પ્રદેશમાં વસનારા મારા પરમ પ્રિય બંધુ ! તારા હૃદયની સરળતાએ મારા મનમાં કાંઈક અલૌકિક અસર કરી છે. સહ્ય અથવા સુધરેલા પ્રદેશના સુધરેલા કહેવાતા આડંબરવાળા ભયાનક પુરુષો કરતાં ભાઈ ! તારા જીવનના મહત્ત્વનું મૂલ્ય હું વિશેષ આંકું છું. તારા હૃદયમાં ઝેરીલા નાગના ઝેર જેવી કાતિલ ભાવનાઓ ભરેલી નથી. મનુષ્ય હોઈને તે દેવત્વને સંપાદન કર્યું છે. તારા આજના આચરણથી મને તારા રાજ દીનવલ્લભસિંહ પ્રતિ જે કાંઈ માન હતું, તેમાં સંકરોગણી વૃદ્ધિ થઈ છે. ધન્ય છે, રાજ દીનવલ્લભને કે, તેઓ તારા જેવા પ્રજાજનોને પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે. પણ વાર સુદર્શન ! અહીં આગળ મારા અશ્વને રાખી શકાય એવી કોઈ પણ જગા છે ખરી કે ? ”

“ જી, હા, નામદાર ! ” આમ કહીને સુદર્શન તરતજ ચોરસની ઓસરીપરથી ઉતરીને નીચે આવી પહોંચ્યો અને કિશોરસિંહના અશ્વની લગામ ઝાલી કિશોરસિંહ સહિત પોતાની ઝૂપડીની બીજી બાજુએ ચાલવા લાગ્યો. જે બાજુએ કિશોરસિંહને તેના અશ્વ સહિત સુદર્શન લઈ જતો હતો, તેની પાછળના ભાગમાં એક ઉંડી ગુહા આવેલી હતી. ગુહાની અંદરના ભાગમાં અશ્વશાળા હતી. કિશોરસિંહે જે કાંઈ જોયું, એ જોઈને તે ચમકિત થયો. અશ્વશાળામાં ત્યારે બીજા ચાર અશ્વો બાંધેલા હતા. અશ્વના ખોરાકની વસ્તુઓ પ્રચુર પ્રમાણમાં ત્યાં રાખવામાં આવી હતી. ગુહાની દીવાલોપર ખંડૂક, પિસ્તોલ, ભાલા, તલ્વાર, તીર, ધનુષ્ય અને મોટી મોટી ઢાલોના ઢગલા ને ઢગલા લટકાવેલા હતા.

આ સર્વ અદ્ભુત દૃશ્યનાં દર્શન કરીને કિશોરસિંહના મનમાં પુનઃ કોઈ એક પ્રકારનો વિષમ સંદેહ ઉત્પન્ન થયો. ઉપસ્થિત-મુદ્દિના પ્રભાવથી તત્ક્ષણાત તેણે તે પુરુષને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે:-“ વાર, સુદર્શન ! તમારા મકાનપર બીજા કયા અતિથિઓ આવ્યા છે ! અત્યારે આ અશ્વશાળામાં હું જે અશ્વોને જોઈ રહ્યો છું તે અશ્વો તથા આ ગુહાની દીવાલોપર લટકતાં અસ્ત્રશસ્ત્રો કેનાં છે ? શું જોઈને તમારા અતિથિ થઈને આવ્યા છે, તેઓ હથિયારબંધ છે ? ”

ગંભીરવદને સુદર્શને પ્રત્યુત્તર આપ્યો:-“ કિશોરભાઈ ! તમારા મનમાં શંકા ઉપજી હોય એમ જણાય છે, શંકા ઉપજે એમાં કાંઈ અજાન્યબી પણ નથી, કારણ કે, આજકાલ તમારાપર જે આપત્તિઓનો વરસાદ વરસી રહ્યો છે, તે સ્થિતિમાં સહજમાંજ શંકાનો ઉદ્ભવ થાય

તો તે સર્વથા સ્વાભાવિકજ છે. આજકાલ તમારો વખત ઘણો બારિક ચાલે છે, તમારી હાલત ઘણી ભીતિભરેલી થઈ પડી છે, એ બધી વાત મારા જાણવામાં છે. પરંતુ આ સ્થળે તમારે એવી શંકાને ઉરને વિશે સ્થાન આપવાની કશી પણ આવશ્યકતાજ નથી. ખરેખર મારી ઝૂંપડીમાં આજે ચાર હથિયારબંધ પુરુષો આવેલા છે; પરંતુ તેઓ તમારા શત્રુપક્ષવાળા નથી. આમ જૂઓ ?”

આમ કહીને ગુહાના એક ખૂણામાંથી ધ્વજજોનો એક ભારો ઊંચકીને, સુદર્શને એ અવસરમાં તે ધ્વજજોના મથાળાનું નિશાન ખોલી નાખીને કિશોરસિંહને બતાવ્યું, કિશોરસિંહે જોયું કે, ખરેખર એ રાજા દીનવલ્લભસિંહની ગૌરવ-પતાકાઓજ હતી. આથી તેના મનની બ્રાંતિનું ભંગાણુ થયું. નિરાશ હૃદયમાં આશાનાં ફિરણાં સ્ફુરી આવ્યાં.

“ભાઈ! તું આજથી મારો દિલોજન દોસ્ત થયો છે!” કિશોરસિંહે કાંઈક કંઠિત થઈને સુદર્શનને કહ્યું કે:—“ભાઈ! તું આજથી મારો દિલોજન દોસ્ત થયો છે! મારી ભ્રમણા ભાંગી છે. મિત્ર પ્રતિ મેં એક પ્રકારનો સંશય પ્રકટ કર્યો હતો, એમાં ખરેખર મારાથી મોટો અન્યાયજ થયો હતો, બંધુ! એ અન્યાયની હું ક્ષમા માગું છું. ભાઈ સુદર્શન! મને આશા છે કે, મારા એ અક્ષમ્ય અપરાધની તું મને અવશ્ય ક્ષમા કરીશજ.”

“ના-ના, ના, એવી વાત તમે કદાપિ મુખમાં લાવશો નહિ.” સુદર્શન એકદમ વચ્ચમાંજ ખોલી ઉઠ્યો:—“ના, ના, ના. એવી વાત તમે કદાપિ મુખમાં લાવશો નહિ. તમારાથી શો અન્યાય થયો છે ક્ષમા માગો છો, તો શા કારણથી માગો છો? શું હું તમેને ક્ષમા આપવાને યોગ્ય છું? હું પ્રથમજ તમેને કહી ગયો છું કે, અત્યારે તમે જે હાલતમાં આવી પડ્યા છો, એ હાલતમાં તમારા મનમાં કોઈ પણ સંશય ઉત્પન્ન થાય તો તે સ્વાભાવિકજ છે. પણ હવે એ વાતને જવા દો, તમારા અશ્વને હમણાં અહીંજ રહેવા દો. આમ જૂઓ, પાણી તૈયાર છે, ઘાસ ચારો અને દાણા પણ તૈયાર છે, અહીં અશ્વને કશી પણ ધન્યતા આવશે નહિ. આમ જૂઓ છો ને કે આ સુંદર અશ્વને અહીં કેવી ખાત્રી બરદાસ્તથી રાખવામાં આવે છે? તમારા અશ્વને પણ એ અશ્વોની પેઠેજ સંભાળવામાં આવશે.”

અશ્વોને બરાબર જોયા પછી કિશોરસિંહે કહ્યું:—“બરાબર છે, બાઈ! તમારું કહેવું બરાબર છે, આ અશ્વો પણ અમારા પહેલાંના જાણીતા અશ્વોજ છે. જે પ્રાતઃકાલે રાજ દીનવલ્લભને મુક્ત કરીને શત્રુગઢમાંથી ન્હાસી છૂટ્યા હતા, તે પ્રાતઃકાલે રાજ દીનવલ્લભસિંહ આ અશ્વોની સહાયતાથીજ બચી શક્યા હતા—”

સ્મિતવદને સુદર્શને કહ્યું:—“આહ! ત્યારે તો તમે મહા વિચક્ષણ બુદ્ધિમાન જણાઓ છો! ખરેખર આ અશ્વો તે તમારા પૂર્વ પરિચિત અશ્વોજ છે.” આમ કહીને સુદર્શને સાનંદે એ ચારે અશ્વોમાંના એક અશ્વબલ્લી પ્રયુક્ત-નયને દષ્ટિપાત કર્યો.

કિશોરસિંહે કહ્યું કે:—“હા, રાજ દીનવલ્લભસિંહ અશ્વપર બેસીનેજ આ તરફ આવ્યા હતા. આ બંને અશ્વોને અમે ભાડે કરી લાવ્યા હતા. ભાડાની અશ્વશાળામાં બંને અશ્વોનું સંપૂર્ણ મૂલ્ય અનામત મૂકી આવ્યા છીએ, વળી જે હવે પછી અશ્વોના માલિક સાથે મારી મુલાકાત થશે, તો હું તેનાથી પણ વિશેષ મૂલ્ય આપીને તેને સંતુષ્ટ કરીશું. અશ્વોએ અમારાપર યથેષ ઉપકાર કર્યો છે, પંખીની પેઠે ઉડી ઉડીને અમારાપર આવી પડેલી અસહ્ય આપત્તિ, માંથી અમારો બરાબર બચાવ કર્યો છે.”

કિશોરસિંહના મનનો સમસ્ત સંશય દૂર થયો. સુદર્શનની સાથે તેણે તેની ઝૂંપડીમાં આવીને પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં આવીને તેણે જોયું કે, નાના સરખા એક નાળુક ધરમાં બેસીને ચારજણા એકી સાથે ભોજન કરી રહ્યા હતા. સુદર્શનના મુખેથી કિશોરસિંહના નામનો ઉચ્ચાર થતાંની સાથેજ, તેઓ સર્વે એકી સાથે સાનંદે ઉદાસ-ધ્વનિ કરી ઉઠ્યા. કિશોરસિંહ વિશેષ શિષ્ટાચાર દર્શાવીને, તેમની સમીપમાં જઈ બેઠો, સર્વેએ તેનો યથેષ સત્કાર કર્યો. થોડીવાર પછી કિશોરસિંહને માટે એક પ્યાલો ગરમ દૂધ, નાનાવિધ ઉત્તમ ઉત્તમ ફળ અને યથાસંભવ મિષ્ટાન્ આણુવામાં આવ્યાં. ચારે અતિથિઓની સાથે કિશોરસિંહે રૂચિ અનુસાર ભોજન કર્યું. આજે ઘણા લાંબા સમયે તેને જાંપીને જમવાનો અવસર મળવાથી તે ખૂબ સંતુષ્ટ થયો, તેની ઘણા સમયની ક્ષુધાનું આજે સંપૂર્ણપણે નિવારણ થયું. સુદર્શન પહાડી પુરુષ હોવા છતાંપણ નીચજાતિનો મ્હેન્ટ નહોતો, તેના ગૃહમાં જમવાનો કિશોરસિંહ, કિંવા પ્રથમ આવેલા અતિથિઓમાંના એકપણ અતિથિને કશોય વાંધો આવે તેમ નહોતો.

ભોજન સમાપ્ત થયા પછી કિશોરસિંહે સુદર્શનના મુખેથી અનેક અવનવા સમાચારો સાંભળ્યા. નવીન રાજપ્રતિનિધિઓ અત્યંત ઉબ્બુ બની ગયા છે અને તેઓ જે ઘડી જાય છે, તે ઘડીએ આ ધરાના ધામપરથી તેનું કાસળ કાઢવાની કોશિશ કરી રહ્યા છે. વળી એ સર્વ જીવતા જાગતા નરપશુઓએ કિશોરસિંહને બંદિવાન અથવા મૃતાવસ્થામાં ગમે તે પ્રકારે ગમે તે સ્થાનમાંથી પકડીને સુરમપૂરના રાજદરબારમાં લાવી હાજર કરવાની સખ્તમાં સખ્ત આજ્ઞા ફરમાવી દીધી છે. તેઓ અવશ્યને અવશ્ય એક પ્રકારનો મહાભયાનક ખળભળાટ મચાવી મૂકશે. રાજ દીનવલ્લભ એટલા માટે આત્મરક્ષા કરવાના ધીર-દાથી ગુપચૂપ સૈન્ય-સામન્તોનો સંગ્રહ પણ કરી રહ્યો છે. બંધુ બાંધવોની સાથે, પ્રજાજનોની સાથે, સલાહ કરવા, ભિન્ન ભિન્ન સ્થાને દૂતો મોકલી રહ્યો છે. જે ચારે અતિથિઓ એ ઝૂંપડીમાં બેસીને વાતો ચીતો કરી રહ્યા હતા, તેઓ પણ નવીન ચૂંટી કાઢેલા સૈનિક પુરુષોજ હતા. પહાડી સંકીર્ણ માર્ગની વચ્ચે વચ્ચે એક સ્થળે લમલમ ત્રણસો યોદ્ધાઓ દલબદ્ધ થઈને પ્રસ્તુત થઈ રહ્યા છે, સંવાદ મળતાંની સાથેજ, ક્ષણમાત્રમાં તેઓ સર્વ કાર્યક્ષેત્રમાં સામેલ થવાના છે, દૃઢી પડવાના છે, વળી બીજાં પણ અનેક સ્થળે સૈન્યનો સંગ્રહ થઈ રહ્યો છે, બંધુ બાંધવો પણ સહાયતામાં આવી રહ્યા છે, નિજ નિકેતનમાં રાજ દીનવલ્લભ આ પ્રકારે આત્મરક્ષા કરવાને સાવધાન થઈ રહ્યો છે.

દ્વાદશ પ્રસંગ

પ્રવેશ અને પ્રસ્થાન

ભમાવી ભૂલ બ્રમણમાં હસાવે છે પલકમાં હે;
કરાવે ખેલ ઉપરના! તને સંસાર ધિક્કાર!
બને છે મોહ રૂપે તું! ફસાવે છે પછી પાશો!
કપટ તારું અરે કેવું?! તને સંસાર ધિક્કાર!
ક્ષણે એકે ચઢાવે છે ગગનમાં હે ખિલાવીને!
પછીથી ભોંય ફેંકે છે! તને સંસાર ધિક્કાર!
ધરી અંજે અરે ક્યાંથી કુરીતિ ઝાંઝવાજળની!
રીખાવે બ્રાન્તિમાં ભારે! તને સંસાર ધિક્કાર!

સુદર્શનને જરૂર જેટલા સમાચાર જણાવીને કિશોરસિંહ દેવીપુર જવા માટે અત્યંત ઉત્સુક થઈ પડ્યો. રાય રણધીરસિંહરાયના નામના ગિરફતારી પરવાના બહાર પડ્યા હતા, તે પરવાનાને કિશોરસિંહે કપટકળાની રાજ બૂપસિંહની પાસેથી છીનવી લીધા હતા, તથાપિ અત્યારે આવી પડનાર અણુચિંતવ્યા સંકટની વાત રાય મહાશયને જણાવી તેમને સાવચેત કરવાની અતિ સત્વર આવશ્યકતા હતી. એટલા માટેજ જેમ અને તેમ જલ્દી દેવીપુર જવાનું અત્યારે તેનું સર્વથી મુખ્ય કર્તવ્ય થઈ પડ્યું હતું. સુદર્શનને તેને એક અનુચરને સાથે લઈ જવાનો અનુરોધ કર્યો, પરંતુ કિશોરસિંહે તેનો અસ્વીકાર કર્યો. સુદર્શનને તેમ છતાં પણ જિદ્દ કરીને એક પહાડી પુરુષને સાથે મોકલ્યો. “સરિયામ રસ્તેથી જશો નહિ, વાંકાચૂંકા માર્ગે, ગુપ્ત રસ્તે, પહાડની કન્દરાને ભેદીને ચાલ્યા જજો, આ પહાડી માણસ એ સર્વ પહાડી રસ્તાઓથી ઘણી સારી રીતે જાણીતો છે. એટલા માટે એ પહાડી પુરુષને સાથે લઈ જવાની આવશ્યકતા છે.” સુદર્શનને આ પ્રમાણે સમજાવીને કિશોરસિંહને સમ્મત કર્યો. મોહનલાલ નામના એક અનુચરને સાથે લઈને કિશોરસિંહ તત્ક્ષણાત અશ્વપર બેસી સુદર્શનની ઝૂંપડીમાંથી તરતજ બહાર નીકળી પડ્યો.

ખન્ને બાજુએ પહાડો આવેલા હતા અને મધ્ય વિભાગમાં એક સાંકડો માર્ગ હતો. કિશોરસિંહ એ રસ્તો પકડીને ધીમે ધીમે આગળ વધવા લાગ્યો. પાછળ પાછળ અશ્વપર બેસી મોહનલાલ ચાલવા લાગ્યો. જોર જોરથી પવન વહી રહ્યો હતો. પહાડની ગુહામાં ધુ ધુ શબ્દોથી વાયુનો પ્રતિધ્વનિ થઈ રહ્યો હતો. નીચેના ભાગમાં ઉંડી ગુહા આવેલી હતી. ઉપરના ભાગમાંથી તે ગુહા તરફ જોઈ જોવાથી, અતિ સાહસી પુરુષના સ્વપ્નમાં પણ ભય ઉપજ્યા વિના રહે તેમ નહોતો. ગુહાનું મુખ ઘોરતમ અંધકારથી આચ્છાદિત થયેલું હતું. મોહનલાલની સાથે અશ્વારોહી કિશોરસિંહ નિર્ભયહૃદયે એ રસ્તેથી ચાલ્યો જતો હતો. એવામાં એકાએક મોહનલાલે તેને સંબોધીને કહ્યું:—“આ સર્વ પહાડી પ્રદેશમાં રાજ દીનવલ્લસિંહના જે સઘળા યોદ્ધાઓ અને વીર સૈનિકો આવી વસ્યા છે; તેમનું આપને એકવાર બરાબર અવલોકન કરવું પડશે.” કિશોરસિંહ. મોહનલાલની વાતમાં સમ્મત થયો. ધીમે ધીમે તેની સાથે સાથે આગળ ચાલવા લાગ્યો. પહાડી માર્ગે ધીમે ધીમે વિસ્તૃત થવા લાગ્યો. ઠંક ઠંકાણે ગુહાઓ દેખાવા માંડી.

કેટલીક ચુહાઓ તો પોતાની મેળેજ આપોઆપ બનેલી હતી, ખીજ કેટલીક ચુહાઓને પર્વતો કાપીને પ્રસ્તુત કરવામાં આવી હતી. મોહનલાલે થોડેક દૂર ગયા પછી, વાયુમંડળને વિદીર્ણુ કરી કંપિત કંઠે સુગંધવનિ કર્યો. મધુચક્રમાંથી જેવી રીતે મધુમક્ષિકાઓ એકદમ બહાર નીકળી આવે છે. તેવીજ રીતે ટોળાનાં ટોળાં પહાડી ચોદાઓ ચોમે-રથી એકાએક બહાર નીકળી આવ્યાં. રસ્તાની બન્ને બાજુઓ અનેક અસ્ત્રધારી ચોદાઓના સમૂહથી ચીકાર ભરાઈ ગઈ. મોહનલાલની સાથે એક પરિચિત અશ્વારોહી આવતો હતો, તે કાણ છે, એ બાણ-વા માટે એકઠા થયેલા સર્વ લોકોના મનમાં અત્યંત જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થઈ પડી. તેઓ સર્વ મહા ઉત્સુક થઈ ગયા.

મોહનલાલે સર્વે પ્રકુલ્લવદને કિશોરસિંહનો પરિચય કરાવ્યો હતો. એજ કિશોરસિંહે તેમના માનનીય રાજા દીનવલ્લભસિંહના જીવનની રક્ષા કરી હતી, એવો પરિચય પામવાથી પહાડી વીરોએ સન્માન સહિત કિશોરસિંહનો સત્કાર કરીને તેને યોગ્ય અભિવંદન આપ્યું. સગૌરવે કિશોરસિંહને સંબોધીને મોહનલાલે કહ્યું:—“કિશોરભાઈ ! આ સર્વજનોમાં એવો એક પણ પુરુષ નથી કે, જે તમારે માટે પોતાના પંચ પ્રાણની આહુતિ આપવામાં લેશમાત્ર પણ સંકુચિત કિંવા દુઃખી થાય. તેઓ સર્વ તમારા હિતાર્થે નિજ વપુમાંથી રક્તની સરિતાઓ વહેવડાવને પણ પ્રસ્તુત થાય તેવા છે. મને આશા છે કે, આ સર્વ વક્ષદાર રાજભક્તોની સહાયતાથી તમે તમારા ઇચ્છિત કાર્યને અવશ્ય પૂર્ણ કરી શકશો અને એ સાથે અમારા રાજબહાદુરને પણ નિર્ભય કરી શકશો.”

કિશોરસિંહે મોહનલાલની આવી વાત સાંભળીને એ સર્વ પહાડી વીરપુરુષોને મિષ્ટ વચનોથી ઉત્સાહિત કર્યા અને ત્યાર પછી એમ પણ જણાવી દીધું કે:—“તમે સર્વ નિશ્ચિંત રહો, હું થોડા વખતમાંજ પાછો અહિં આવી પહોંચીશ. મારાથી બનતી મેહનતે હું મારા પરમ પ્રિય મિત્ર રાજા દીનવલ્લભસિંહને મુક્ત કરીશ.” આવી કબૂલાત આપીને, કિશોરસિંહ મોહનલાલની સાથે પોતાના જવાના સ્થાનપ્રતિ જવાના થયો.

પહાડી રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં છેવટે સૂર્ય અસ્ત થયો. સંધ્યા થયા પછી કિશોરસિંહની નજરે ભયંકર કાલિદુર્ગનું શિખર દૃષ્ટિગોચર થયું. કાગણુ માસ હતો, નવીન વસંતની શરૂઆત થઈ ચૂકી હતી;

આકાશ ખિલકુલ સ્વચ્છ હતું, આકાશમાં ચંદ્રનો ઉદય થયો હતો, ગગન મંડળમાં અસંખ્ય નક્ષત્રમંડળે વિકાસ પામીને તેની શોભાને અત્યંત વૃદ્ધિગત કરી દીધી હતી; અસંખ્ય ઝાંખા ઝાંખા તેજવાળી તારિકાઓ આકાશમાં મલિરત્નની પેઠે ઝગમગી રહી હતી, જ્યોત્સ્ના કિંવા ચાંદનીનો પ્રકાશ પૂર્ણ પ્રમાણમાં વિસ્તરીને વસુધાસુંદરીને પ્રસન્ન કરવામાં પ્રવૃત્ત થયો હતો. પહાડના ઉંચા શિખરપર આવેલો દસ્યુદુર્ગ અત્યંત શોભી રહ્યો હતો. દૂરથી જોતાં એ દુર્ગ અંધારા રંગના પ્રકાંડ અસુરની મૂર્તિવત્ ઊભેલો જણાતો હતો. કિશોરસિંહ એ સર્વ દૃશ્ય જોઈને મનમાં ને મનમાં જ બોલી ઊઠ્યો.—

“ ઉભો છું ગિરિ શિખરે સમય આ ! શો ખેલ ખેલાય આ !
ભાસું છું અહિં આજ કે ગગનમાં ઉંચે ચડ્યો શું અહા ?
કેવો ગિરિ બની રહ્યો અઠળ આ ! સ્વપ્ને કળાયે નહીં !
ગિરિ કે સમુદાય છે ધન તણો તૂટી પડેલો અહીં !
શો આનંદી તમામ આ જગતનો દેખાવ દૃષ્ટિ ચડે !
આત્મા નિરખીને લીલા ગિરિ તણી તકેં વિતકેં પડે !
કેવી ઈશ્વરી છે તમામ રચના આશ્ચર્ય સૌ આપતી !
શું હું બાળક સુખથી કહી શકું ? ચાલી શકે ના મતિ !
આ પ્રમાણે ગિરિવરની પ્રશંસા કરી કિશોરસિંહે પુનઃ ચારે તરફ પોતાની દૃષ્ટિ દોડાવી અને વળી પાછો અત્યંત આનંદિત થઈને મનમાં ને મનમાં જ તે કહેવા લાગ્યો કે:—

આલિંગે છે પરસપર કેા રનેહ સાથે શિલાઓ !
વેલિ વચ્ચે વળગી ઉગી છે કેવી લીલી લતાઓ !
કોઈ વચ્ચે તરુવર દિસે મૂળ નાખી ઉગેલાં !
જાણે પ્રીતિ સળડ કરવા છે શિલામાં વસેલાં !
ગિરિ માંહે સરસ ખિલતાં વૃક્ષની હાર શોભે !
આનંદી આ ખુબી નિરખવા અત્ર આ નેત્ર થોભે !
કોઈ નીચે, વળી ગગનમાં, મધ્યમાં કોઈ ભાસે !
ઘેરી લીધો તરુ સહુ મળી ગિરિને ચાર પાસે !
ઠામે ઠામે અગણિત મહા વાંસનાં વૃંદ ભારે !
કેશુ તાડો સુખડ વડ છે લીંબડા કોઈ ઠારે !
આંખા શોભે વિધવિધ તરુ સાંગને ખેર આદિ,
લેખાયે શું સઘળાં મણુતાં વૃક્ષવેલીની જાતિ !

કોઈ ફાલી કુસુમથી ફલે આપતાં સાર વાસ,
ખિલે ફલે, ફળ સરસ દે, કોઈ તો ફાલ નાખે;
કોઈ લીલાં રસથી પૂર છે જીવ સાનંદ રાખે.
છાંયા આપે શીતળ બહુ કો શાન્ત આત્મા પમાડે;
વૃક્ષો કોઈ દુઃખ શરીરને કંટકથી લગાડે;
સુકાં કોઈ ગિરિમંદિ દિસે લાગતાં કોઈ મરેલાં;
ભાંગેલાં છે વળી બહુ તર કો સુતેલાં પડેલાં
વૃક્ષો જોડે સજડ રૂપમાં વેલ વિટાઈ એને;
ભેટાડે છે પવન વહી જોરથી ખૂબ તેને!
સંધાયેલાં વિમળ પ્રીતથી દમ્પતી શું બિરાજે!
ભેડાડે શું મદન શરીરે પામી વિકાસ આજે!
કોઈ વૃક્ષો નમન કરતાં રમ્ય છે સામ સામે,
જેની નીચે વિધવિધ જીવો શાન્તિ વિશ્રામ પામે;
જાંચા ભારે બહુ બહુ દિસે તુચ્છ જેવાં જાણ્યે;
ચાહે સર્વે ગુણી જન, અભિમાની કોઈ ન ચાહે.”

આ પ્રમાણે કિશોરસિંહ સૃષ્ટિસૌન્દર્યની અત્યંત પ્રશંસા કરતો
કરતો મોહનલાલની સાથે સાથે આનંદદુર્ગની છેક સમીપમાં આવી
લાગ્યો. દુર્ગની ડાબી બાજુએ અરણ્ય આવેલું હતું. એ દુર્ગે, એ
અરણ્યે, કિશોરસિંહના મનમાં અનેકાએક પૂર્વ કથાઓનું સ્મરણ કરાવી
દીધું. રાત્રિ ત્યારે લગભગ એ પ્રહર જેટલી વીતી જવા આવી હતી.
આનંદદુર્ગને છોડીને તેઓ આનંદ-મઠની સમીપમાં આવી પહોંચ્યા.
ગુરુદેવ અશોકાનંદ ત્યારે ઘોર નિદ્રામાં અભિભૂત થયા હતા, વળી
વિશેષે કરીને, કિશોરસિંહ તે સમયે પોતાના ધારેલા સ્થળે જઈ
પહોંચવા માટે અતિશય ઉત્કંઠિત થઈ પડ્યો હતો, એટલામાટે
ગુરુદર્શનના ભયથી તેણે આનંદમઠમાં પ્રવેશ કર્યો નહિ. બારોબાર
પોતાનો અશ્વ દોડાવી તે સહચર બંધુ મોહનલાલની સાથે કુલીન
કુમાર ચૌધરીના ગૃહ બહુી એકદમ ચાલી નીકળ્યો થોડીવારમાંજ તે
દેવીપૂરમાંના કુલીનકુમાર ચૌધરીના મકાનના દરવાજાપર આવી
હાજર થયો.

દરવાજાના કમાડપર કિશોરસિંહે કરાધાત કર્યો. વૃદ્ધ દરવાજાની
બારી ખોલીને પૂછ્યું કે:—

“આટલી રાત્રે અત્યારે અહીં કોણ આવ્યું છે?” આ સાંભ-

જાને કિશોરસિંહે તરતજ પોતાનું નામ કહી સાંભળાવ્યું. રાય રણધીર-સિંહ રાય બહાદુરની સાથે હમણાં ને હમણાંજ મુલાકાત કરવાની ખાસ જરૂર છે; એવું પણ તે વીરવર નવયુવકે દરવાનની પાસે બહિર કરી દીધું.

કિશોરસિંહનું નામ સાંભળતાંની સાથેજ વૃદ્ધ દરવાને તરત દરવાજો ખોલી નાખ્યો. કિશોરસિંહે અશ્વસહિત મોહનલાલને પોતાની સાથે લઇને આંગણમાં પ્રવેશ કર્યો. દરવાને તેમનો યથાયોગ્ય સત્કાર કરીને કહ્યું:—“આપના વીરત્વ અને મહત્વની સઘળી વાતો મેં સાંભળી છે. આ પ્રદેશના સઘળા સારા લોકો દશ મુખે આપની પ્રશંસા કરે છે. આપે આપનું મનુષ્યત્વ દેખાડવામાં કશી પણ કસર રહેવા દીધી નથી. આપ માનવ સમાજમાં દેવસમાન ઉત્તમ છે. આપના ગુણગાન દેશવિદેશમાં ગવાઇ રહ્યાં છે. આપ અહીં ધણીજ ખુશીની સાથે આજની રાત્રિ વીતાડો. પરંતુ રાય રણધીરસિંહરાય બહાદુર અત્યારે અહીં નથી, આજે સવારમાંજ તેઓ પુત્ર કન્યા તથા પોતાના સમસ્ત નોકર ચાકરોની સાથે શંકરપૂરમાં પોતાની જમીનદારીમાં ચાલ્યા ગયા છે, અમારા માલિક પણ ઘેર નથી, તેઓ પણ પોતાના એક ખાસ દક્ષિ-જન દોસ્તની સાથે મુલાકાત કરવા માટે બહારગામ ગયા છે. કેવળ હું એકલોજ અત્યારે અહીં છું. મારાથી બનતી મહેનતે હું આપનો આદરસત્કાર કરી આપના મનને રંજન કરવાની કોશિશ કરીશ. અહીં આપને કાંઈ પણ ઝંજ આવશે નહિ.”

કિશોરસિંહ ચિંતાતુર મલિનવદને અશ્વપરથી નીચે ઉતરી પડ્યો. મોહનલાલ પણ ઉતર્યો. દરવાન તેમને બન્નેને ઉપરના દીવાનખાનામાં લઇ ગયો. બન્ને અંધોને દુર્ગમાંની અશ્વશાળામાં બાંધવામાં આવ્યા અને એ સાથે તેમના ખાવાપીવાનો પણ પૂરતો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો.

ઉદ્દેગમાં ને ઉદ્દેગમાં કિશોરસિંહે અચળસ્વરે દરવાનને પૂછ્યું કે:—“આવા સંકટ સમયે રાય રણધીરસિંહરાય બહાદુર એકાએક આ સ્થાનનો ત્યાગ કરીને પોતાના પરિવારસહિત શંકરપૂર ભણી શા માટે ચાલ્યા ગયા, એ સંબંધમાં તમે કાંઈ પણ જાણો છો ખરા કે?”

“જી, હા. મેં સાંભળ્યું છે કે, આ પ્રદેશના સમસ્ત મિત્ર રાજાઓ એક વચને રાય મહાશયને મદદ કરવા માટે કબૂલ થયા છે. જોઈએ તેટલી દ્રવ્યની તથા સૈન્ય-સામંતોની સહાયતા કરવા માટે તેઓ સર્વ તૈયાર થયા છે. એ સર્વ રાજાઓની વચ્ચે એવી સલાહ

થઈ હતી કે, પુરાતન રાજપ્રતિનિધિઓએ રાય મહાશયને રાજધાનીથી ત્રીસ ગાઉ દૂર દેશાંતરિત થવાની અથવા દેશવટો ભોગવવાની આજ્ઞા આપી હતી, એ આજ્ઞાને વશીભૂત થઈનેજ, તેઓ રાજધાનીથી પચાસ ગાઉ દૂર આવેલા આનંદદુર્ગમાં જઈ વસતા હતા. હવે અત્યારે એ સર્વ પુરાતન સભાસદો બદલાઈ ગયા છે, અને તેમનો હુકમ પણ રદ થયો છે. રાય મહાશયના પુત્ર વરુણસિંહ રાય બહાદુરે પોતાના મકાને જવાનો પિતાને આગ્રહ કર્યો હતો, એ આગ્રહથી શંકરપૂર જવાની લગભગ એ ત્રણ દિવસ સૂઝી સલાહ ચાલી હતી, અને એ સલાહમાં છેવટે દેવીપૂરનો ત્યાગ કરીને શંકરપૂર જવાનું નક્કી કર્યું હતું, આથી તેઓ અમારા માન્યવર માલિક કુલીનકુમાર બાબૂપાસેથી વિદાય લઈને આજે પ્રભાતમાંજ અહીંથી શંકરપૂર જવા માટે ઉપડી ગયા છે. ખસ, હું આટલુંજ જાણું છું; એનાથી વિશેષ બીજું કશું પણ મારા જાણવામાં નથી.”

વૃદ્ધ દરવાનની આવી વાત સાંભળીને કિશોરસિંહે એકદમ ગભરાટની સાથે પૂછ્યું કે:—“ વારૂ, એ દરમ્યાન સુરંગપૂરથી કાંઈ પણ સંવાદ લાવનાર કોઈ માણસ અહીં આવ્યો હતો કે? રાય મહાશયના જતાં પહેલાં અથવા જવા પછી સુરંગપૂરના રાજદરબાર તરફથી કાંઈ દૂત ક્રિયા અન્ય કોઈ વ્યક્તિ અહીં આવી હતી કે? ”

ભંડારી અને શાંતિપ્રસાદના સમાચાર મેળવવાના ઇરાદાથીજ કિશોરસિંહે એ વૃદ્ધ દરવાનને ઉદ્દેશીને આવો પ્રશ્ન પૂછ્યો. એ પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં દરવાને કાંઈક વિચાર કરીને કહ્યું કે:—“ છેલ્લા એકાદ એ દિવસ થયાં અહીં કોઈ પણ માણસ આવ્યું નથી. એ પહેલાં વચ્ચે વચ્ચે કેટલાંક માણસો આવતાં. કાગળ પત્રો અને ખુશી ખબરો પણ આવતી; પરંતુ એ સર્વ સુરંગપૂરથીજ આવતા હતા, એમ તો નહોતુંજ; એમાંના ઘણા ખરા સમાચાર રાજ દીનવલ્લભસિંહના મકાનેથીજ આવતા. રાય મહાશય પણ એ સર્વ સમાચારના ઉત્તર લખી મોકલતા. ગઈ રાત્રે એક મોટું કાગળીઆનું બંડલ આવ્યું હતું; રાજ દીનવલ્લભસિંહેજ એ બંડલ મોકલાવ્યું હતું. તેમાં શું લખ્યું હતું, એ જો કે હું નિશ્ચયપૂર્વક કહી કિંવા જાણી શકતો નથી, પરંતુ તેમ છતાં પણ મને એટલી તો અવશ્ય ખાત્રી થઈ ચૂકી છે કે, એ કાગળ પત્રો વાંચીનેજ રાય રણધીરસિંહરાય બહાદુર આ દેવીપૂર નગરને પરિત્યાગ કરીને પોતાના ઇલાકામાં ચાલ્યા ગયા છે.”

પોતાના પ્રશ્નને મન માન્યો જવાબ ન મળવાથી કિશોરસિંહના ઉદ્વેગમાં અત્યંત વૃદ્ધિ થઈ, પરંતુ મોહનલાલ અથવા દરવાનને તેણે પોતાના મનના ઉદ્વેગની કશી પણ વાત કહી નહિ. જે સમયે કિશોરસિંહ દેવીપૂરના જમીનદાર કુલીનકુમાર ચૌધરીના દીવાનખાનામાં બેસીને અત્યંત ઉદ્વિગ્ન બની ગયો હતો, તે સમયે લગભગ રાત્રિનો ત્રીજો પ્રહર થવા આવ્યો હતો. એથી દરવાને એકદમ તેના તથા તેના સોબતી મોહનલાલના માટે ખાવા પીવાનો બંદોબસ્ત કરી આપ્યો. તેમણે બન્નેએ ઇચ્છાનુસાર ભોજન કાર્યમાંથી પરવાર્યા મછી વૃદ્ધ દરવાને તૈયાર કરી રાખેલી બે જૂદી જૂદી શય્યાઓપર શયન કર્યું. છેવટે દરવાનની સાથે બે ચાર વાતો કરી કિશોરસિંહ તથા મોહનલાલ ઉભય જણા નિદ્રાદેવીને આધીન થયા.

કિશોરસિંહ ઘણોજ થાકી ગયો હતો, એથી સૂતાંની સાથેજ તેને ઊંઘ આવી જાય તેમ હતી, પરંતુ કેટલીક નવીન ચિંતાઓથી સત્વર તેની આંખો બંધ થઈ શકી નહિ. કોઈ એક વિદ્વાને ખરૂંજ કહ્યું છે કે, ચિંતા અને ચિંતા એ ઉભયમાં ચિંતા અતિ વિશેષ દુઃખદાયિની છે. તે નયનમાં નિદ્રા આવવા દેતી નથી, ક્ષુધાને પ્રદીપ્ત થવા દેતી નથી, સંસારને વિશે ચિંતને ચોંટવા દેતી નથી, એ વાર્તાનો અત્યારે કિશોરસિંહને અક્ષરસઃ અનુભવ થયો. તે પોતાના મનમાંજ વિચારવા લાગ્યો કે:—“મારા પ્રતિપાલક રાય રણધીરસિંહરાયે આમ એકાએક પોતાના પરમપ્રિય મિત્રના નગરનો ત્યાગ શા કારણથી કર્યો હશે? તેમણે એ કાર્ય કરવામાં કુશળતા કરી નથી, મોટી ભૂલ કરી છે. અહીં આજીવ્યાજીવના સર્વ રાજ્યો તેમની સહાયતા માટે આવીને એકઠા થાય, એવો સંપૂર્ણ સંભવ હતો, વિપત્તિ સંપૂર્ણ સંભાવના હોવા છતાં પણ તેમના મિત્રની આ નગરીમાં સહજમાં તેમનાપર કશી પણ આપત્તિ આવી શકત નહિ. જ્યાં જે જે કાંઈક સત્તાવાન મોટા માણસો વસે છે, તેઓ સર્વ ખુદ્દિના વિપર્યાયથી નવીન મંડળના રાજ્યહારક રાજપ્રતિનિધિઓના પક્ષમાં જઈ મળ્યા છે. કેવળ રાજ દીનવદ્ધલસિંહ એકલો રાય મહાશયના મિત્રરૂપે રહ્યા છે, અન્ય સર્વ સત્તાવાન પુરુષો ખુશામદીઆ અને હાજી હા બહુનારા કાપુરુષો બન્નીને તેમની વિરુદ્ધમાં વિરાટ કારસ્થાન રચવાની કોશિશ કરી રહ્યા છે. આવી હાલતમાં શંકરપૂર શહેરમાં એકલા વસવું એ રાય મહાશયને માટે ખિલકુલ હિતાવહ નથી. અને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે

કે, રાજા દીનવલ્લભસિંહના રાજ્યના માણસો અને દેવીપૂર રાજ્યના માણસો સાથે મળીને રાય રણધીરસિંહ બહાદુરની રક્ષા કરવા ધારત તો અવશ્ય કરી શકત; પરંતુ હવે શું થશે? ભગવન્ જાણે! શું વિધાતા! તું મારા પ્રતિપાલક પ્રતિ અપ્રસન્ન થઈને ધરાના ધામપરથી તેમનું નિકંદન કાઢવા ધારે છે? પરમાત્મન્! મારા અન્નદાતાની રક્ષા કર? મારા બાહુમાં પણ એવું અનુપમ બળ આપ કે જેના યોગે હું તેમના બાધેલા લૂણનો બદલો વાળવાને શક્તિમાન થાઉં.” આ પ્રમાણે વિચાર કરી કિશોરસિંહ પુનઃ ઉંડા વિચારમાં પડી ગયો અને મનમાં તે મનમાં જ પોતાના અન્નદાતાનું સ્મરણ કરી દિલગીર થવા લાગ્યો.

તેણે પુનઃ પોતાના મનમાં જ વિચાર્યું કે:—“ભૂલ તો ભારી થઈ છે, પણ હવે ઉપાય શું? મારા માલિકનો મારાથી શી રીતે બચાવ કરી શકાય? હાય! અત્યારે હું એક મોટી ગુન્ચવળમાં આવી પડ્યો છું. વળી ખસી કરીને રાજા ભૂપસિંહ મારા પ્રતિપાલકનો બચાવક શત્રુ થઈને, જે પ્રકારની દુષ્ટ યેષ્ટા કરી રહ્યો છે, તે સંબંધમાં તો તેઓ કાંઈ જાણી પણ શક્યા નથી. જે કે મેં તેમને બંદિવાન બનાવવાના પરવાના મારે હસ્તક કર્યો છે, તો પણ તેથી તેમના પર જે આપત્તિ આવવાની સંભાવના છે, તે આપત્તિ કોઈપણ પ્રકારે હળવી થઈ શકે તેમ નથી. ગુસ્સાના માર્યા સળગી ઊડેલા નવીન રાજ-મંત્રીઓ ફરીવાર નવીન પરવાના બહાર કાઢી આપશે અને એને લીધે મારા અન્નદાતાપર અવશ્ય ને અવશ્ય કાંઈ નવીન આપત્તિ આવી પડશે પરંતુ સૌભાગ્યની વાત માત્ર એજ છે કે, તેમને અહીંથી શંકરપૂર જઈ પોતાનો બચાવ કરવાનો કાંઈક અવસર મળ્યો છે અને એ સાથે તેઓ ભવિષ્યમાં રક્ષા મેળવવાનો કાંઈક નવીન ઉપાય પણ સોધી શકે તેમ છે, હાય! જે નર શાર્દૂલના હાથમાં એક સમયે સમસ્ત સુરંગપૂર રાજ્યની સત્તા અવલંબી રહી, જેમના વચનપર આખું પ્રધાનમંડળ અહર્નિશ આધાર રાખતું હતું, તેજ નરવીરની આજે કેવી વિષમ સ્થિતિ થઈ પડી? શું સંસાર આટલો બધો પરિવર્તનશીલ છે કે, જેથી મનુષ્ય સુખના સંગપરથી એકદમ દુઃખના દરિયામાં ગળડી પડે છે? અરેરે? જે માશાથી મારા મનની વાત મારા અન્નદાતાને નહિ જણાવી શકાય, તો તેઓ પોતાના બચાવનો ઉપાય શી રીતે સ્થિર કરી શકશે? તેમને તેવો કોઈ સરળ ઉપાય સોધવામાં સુવિધા પણ શી રીતે મળી શકશે? આટલા દિવસ તેઓ

રાજધાનીથી પચાસ ગાઉ દૂર આવેલા બુંદુ મંડળીમાં વસ્તા હતા, પણ અત્યારે તેઓ સ્વેચ્છાથીજ રાજધાનીની છેક નિકટમાં જઈ વસ્યા છે, એનું પરિણામ શું આવશે? સુરંગપૂરથી શંકરપૂરનગર ત્રીસ ગાઉથી પણ ઓછું દૂર આવેલું છે અને એ ઉપરાંત એ પ્રદેશમાં જોઈએ તેવા ઉત્તરસાધક મિત્રો તથા શુભેચ્છકોનો પણ સર્વથા અભાવ છે; બુંદુ બાંધવોનો સાક્ષાત્કાર થવો અત્યંત કઠિન છે. આવી પરિસ્થિતિમાં તેમનું સંરક્ષણ કોણ કરશે? તેમનું હિત કોણ જાળવશે? હવે આવા સંયોગોમાં તો લાગ જોઈને ધોરતમ વિપદ-ચક્રની વાતો સંભળાવીને તેમને સત્વર સાવધ કરવાની પરમ આવશ્યકતા છે. પણ ત્યારે હવે તેમને શા રીતે સાવધ કરવા? ભંડારી મહારાજ અને શાંતિપ્રસાદ બ્રાહ્મણ તો દેવીપૂરમાં આવી શકે, એવો કાંઈ સંભવજ નથી; તેમનાથી દેવીપુરમાં આવી શકાય એવો કાંઈ ધલિજ પણ નથી. વચ્ચે વચ્ચે અનેક પ્રારના અવનવા બનાવો બનવાથી, મને અહીં આવવવામાં અત્યંત વિલંબ થઈ ગયો છે અને એ વિલંબથી જ મારા માનનીય માલિકની સાથે મારી મુલાકાત થઈ શકી નથી; વળી એ દુરમ્યાન શાંતિપ્રસાદ કિંવા ભંડારી મહારાજ પણ તેમની પાસે આવી શક્યા નથી. રસ્તામાં જો રાય મહાશયની સાથે મારી મુલાકાત થઈ હોત, તો મારે આવી ચિંતામાં કદાપિ પડવું પડત નહિ. પણ ત્યારે હવે મારે કરવું શું? કાંઈપણ સમજી શકાતું નથી. માફ મન અત્યારે કાંઈપણ દૃઢ નિશ્ચય કરી શકતું નથી. પણ હા, મેં સાંભળ્યું છે કે, ભંડારી મહારાજ જ્યારે અહીં આવશે, ત્યારે સરિયામ રસ્તેથી કદાપિ આવશે નહિ. દૂરદૂરના વાંકાચૂંકા માર્ગેથી ખૂબ સાવચેતી થઈને આવશે, એવો તેણે મારા પ્રતિપાલકની સાથે ઠરાવ કર્યો છે. રાય મહાશય સરિયામ રસ્તેથી ગયા છે, એથી તેમની સાથે ભંડારી મહારાજનો મેળાપ થવાનો બિહકુલ સંભવ નથી. ત્યારે હવે ઉપાય શો યોજવો?"

કિશોરસિંહે આ પ્રમાણે અનેક ચિંતાઓ કરી સવારના પહોરમાં પોતેજ વહેલા જાડીને શંકરપૂર જવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ નિશ્ચયથી તેનું મન કાંઈ શાંત અને સ્થિર થયું. છેવટે તે નિદ્રાધીન થયો. રાત્રિ વીતી ગઈ, પ્રભાત થયો. કિશોરસિંહ શય્યા ત્યાગી જાડી બેઠો થયો. પ્રાતઃક્રિયામાંથી પરવાર્યા પછી તેણે મોહનલાલને પોતાના મનની વાત કહી સંભળાવી. શંકરપૂરની કચેરીમાં તેની સાથે જવાને મોહનલાલ

સમ્મત થયો. દરવાને તેમને બન્નેને બપોર સુધી રોકવાનો આગ્રહ કર્યો; અને એ સાથે રાય રણધીરસિંહરાયની દાસી કમલાના મુખેથી કિશોર-સિંહના સંબંધમાં તેણે અનેક પ્રકારના ગુણોની વાતો સાંભળી છે, એમ જણાવીને કિશોરસિંહના ગુણ ગાન ગાયાં. બીજાં માણસો પણ તેના ઉચ્ચ ગુણોની પ્રશંસા કરતાં હતાં, તેઓ પણ કિશોરસિંહને રોકવા માટે તન મનથી બનતો આગ્રહ કરવા લાગ્યાં. પરંતુ કિશોરસિંહ હવે લેશ માત્ર પણ વિલંબ કરવાને રાજી થયો નહિ, ઇશ્વર કદાચ એવા શુભ દિનો દેખાડશે, તો તે સમયે અવસ્ય આવી મળીશ, એવી ઇચ્છા દર્શાવીને તેણે દરવાન તથા બીજાં બધાં માણસો પાસેથી વિદાય-ગીરી માગી. કુલીનકુમાર ચૌધરી મહાશયની અશ્વશાળામાંથી એ નવીન અશ્વો લઈને મોહનલાલની સાથે કિશોરસિંહ શંકરપૂર બણી રવાના થયો.

ત્રયોદશ પ્રસંગ

પહાડમાં વિપદ

ગીતામૃતાતિરતિકર્ણપુટસ્તિ પુષ્ટ પર્યકપાલ—

इव कष्टमुपैति वोरम् ।

सच्छमलुब्धककृताद्भुतगीतलुब्धं—

विलोक्य मृगं भयविह्वलांगम् ॥

ભાવાર્થ:—જેના કાન ગીતરૂપી અમૃતમાં તદ્દન આસક્ત છે, તે માણસ શય્યાપાલકની* પેડે ઘોર દુઃખ પામે છે. દૃષ્ટાંત તરીકે કપટી

* શય્યાપાલકની કથા આ પ્રમાણે છે:—દાવવતીપૂરીમાં ત્રિપૃષ્ઠિ વાસુદેવ રાજ કરતા હતા, અને તેમની આગળ ગંધર્વ ગાન કરતા હતા. ત્રિપૃષ્ઠિએ પોતાને નિદ્રા આવ્યા બાદ ગાયન બંધ કરાવવા પોતાના શય્યાપાલકને હુકમ કર્યો. શય્યાપાલક ગાયનમાં એવો લુબ્ધ થયો કે રાજ નિદ્રા-વશ થવા છતાં પણ તેણે ગાયન બંધ કરાવ્યું નહિ; તેથી ત્રિપૃષ્ઠીની આંખ ઉઘડી ગઈ અને ક્રોધાચમાન થઈ તે શય્યાપાલકને કહેવા લાગ્યો કે:—“અલ્યા દુષ્ટ! મારો હુકમ છતાં આટલો બધો ગાયનમાં લુબ્ધ થઈ ગાયન બંધ કરાવ્યું નહિ અને મારી નિદ્રા બગાડી.” એમ કહી તેને શિક્ષા તરીકે તેના બે કાનમાં સીસું તપાવીને રેડાવ્યું, જેથી તે ઘોર કષ્ટ પામી મરણ પામ્યો.

ત્રયોદશ.

પારધિએ કરેલા અદ્ભુત ગીતમાં લુપ્થ થયેલા પાશમાં પડી બંધન પામેલા અને મૃત્યુના ભયથી વિહ્વલ બનેલા હરણને જુઓ. ”

સૂર્યનો ઉદય થઈ ગયો હતો; પહાડી પ્રદેશમાં સૂર્યદેવનાં તીક્ષ્ણ કિરણો ધણા સમય થયાં ફેલાઈ ગયાં હતાં; વળી વિશેષે કરીને તે દિવસે ધોરતમ ધુમસે દશે દિશાઓને અંધકારમય કરી દીધી હતી; દેવળનાં શિખરો, મોટી મોટી ઈમારતો, પહાડો, ગુંબજો, અરણ્યો, વૃક્ષો, જળાશયો અને જળસ્થળ આદિ સમસ્ત ગાઢ ધુમસથી ઢંકાઈ ગયાં હતાં. એ સર્વેએ સમાનભાવે ધુમ્રવર્ણ ધારણ કરી લીધો હતો. કિશોરસિંહ એ ધુમસમાં થઈને, અસ્ત્રસસ્ત્રસહિત અશ્વપર બેસી આમતેજ કરતો કરતો ભીલદુર્ગ, આનંદમઠ, શંકરણ્ય ઇત્યાદિ સ્થાનોનું અવલોકન કરતો કરતો પહાડ ભણી ચાલ્યો જતો હતો. જે રસ્તેથી તે આવ્યો હતો, તેજ રસ્તે અત્યારે પણ પાછો ચાલ્યો જતો હતો. પહાડનો માર્ગ કાંઈક ઢાળ પડતો હતો એ માર્ગની ઉપરથી પણ માણસો ચાલી શકતાં હતાં અને નીચેથી પણ ચાલી શકતાં હતાં, ઉપરથી નીચે આવવાનું જેવું ભયંકર અને કઠિન કાર્ય હતું, તેવીજ રીતે નીચેથી ઉપર ચઢવાનું પણ ભયંકર અને કઠિન કાર્ય હતું. ગાય, બળદ, બકરાં, ઘેટાં ઇત્યાદિ પણ એ રસ્તે ડરતાં હતાં, પહાડી અશ્વો પણ એ માર્ગે હાલવા ચાલવાના અભ્યાસી હતા; વસ્તુતઃ અશ્વપર બેસી એ દુર્ગમ ઢાળ પડતા માર્ગથી નિર્ભયપણે આવવું જવું એ કાંઈ જેવા તેવા સાહસનું કાર્ય નહોતું. કોઈ કોઈ સ્થળે પહાડનાં ઉંચામાં ઉંચાં શિખરો ઓળંગવાં પડતાં હતાં, તો કોઈ કોઈ સ્થળે છોક ઉંડામાં ઉંડી અતલઅંધારી ગુહામાં પણ પ્રવેશ કરવો પડતો હતો. જો એકવાર જરાપણ પગ લપસે તો અશ્વો સ્વાર સહિત પાતાળમાં ગળડી પડે તેવો સંભવ હતો. આવા સંકટ ભરેલા પહાડી પથે મોહનલાલ નિર્ભયતાથી કિશોરસિંહને પોતાની સાથે લઈને આગળ ચાલ્યો જતો હતો.

અપોરનો સમય થયો કિશોરસિંહ તથા મોહનલાલ બન્ને જણા પહાડની બરાબર વચ્ચેના એક સાંકડા માર્ગમાં આવી પહોંચ્યા; પરંતુ હવે એ માર્ગમાં એ બન્ને જણાથી એકી સાથે ચાલી શકાય એવો ઇલાજ બાકી રહ્યો નહિ. કારણકે, એ માર્ગ એટલો બધો સાંકડો હતો કે, તેના પર બાંધેજ એક માણસથી ચાલી શકાય તેમ હતું. આથી મોહનલાલ માર્ગદર્શક રૂપે આગળ ચાલવા લાગ્યો અને તેની પાછળ

પાછળ આપણો નવીન નાયક કિશોરસિંહ ચાલવા લાગ્યો. એ સમયે એ સાંકડા માર્ગમાં તે જાણે શૈલના કટિબંધ સ્વરૂપ દેખાવા લાગ્યો. બન્નેજણા બે સુંદર મુશોભિત અશ્વોપર બેસીને ચાલ્યા જતા હતા. ધ્રુમસના અંધકારમાં સહામેની અથવા પાછળની કોઠપણુ વસ્તુ દષ્ટિ-ગોચર થતી નહોતી; સર્વત્ર ભયાનક ભાવ દર્શાવતા અંધકારનુંજ સામ્રાજ્ય સ્થપાયલું જેવામાં આવતું હતું. કિશોરસિંહ તથા મોહન-લાલ બન્નેજણા એક બીજાના શરીરને પણ ઘણી મુશ્કેલીએ જોઈ શકતા હતા.

એવામાં અકસ્માત તેમના કાને મનુષ્યનો કંઠસ્વર સંભળાયો; એથી એ બન્નેજણાએ એકી સાથે ચમકીને ઉંચી નજરે દષ્ટિપાત કર્યો. શિખર દેરાપરથી બે અશ્વારોહી પુરુષો સહજ આગળપાછળ રહીને ધીમે ધીમે ચાલ્યા જતા હતા. કિશોરસિંહ જે દિશામાં જતો હતો, તેજ દિશામાં તેમની બન્નેની નજર તલપી રહી હતી. મનુષ્યના અવયવો, અશ્વોના અવયવો, ગતિની ચંચળતા, વગેરેજ માત્ર નયન-ગોચર થયું, પરંતુ તેમના ચહેરા કેવા હતા, રંગ કેવો હતો, પોશાક કેવો હતો, એ સંબંધમાં કશું પણ જાણી શકાયું નહિ. ધ્રુમસના આવ-રણુમાં ફક્ત એટલુંજ જણાયું કે જાણે મનુષ્યની છાયાજ દષ્ટિગોચર થઈ રહી છે. એ છાયા વારંવાર ઉપરથી નીચે અને નીચેથી ઉપર આવતી જતી જણાતી હતી. જે એ સમયે કદાચ કિશોરસિંહના હાથમાં દીપક હોત, તો તે અનુમાન કરી શકત કે, એ છાયા કોની છે અને શી રીતે પડી રહી છે. વાસ્તવિક રીતે બે અશ્વારોહીઓ ચાલ્યા જતા હતા, એ તો જાણે નિશ્ચિતજ હતું; કિશોરસિંહના મનમાં એ સંબંધમાં કશો સંશય રહ્યો નહોતો.

કિશોરસિંહના મનમાં સંશય ઉપસ્થિત થયો. ચારે તરફ કુચક કારસ્થાન, ચારે તરફ પ્રતારણા-દગાબાજી, ચારે તરફ શત્રુ-દુસ્મન ફેલાયલા હોવાથી મનને વિશે સંશય ઉપસ્થિત થાય, તો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું પણ નહોતું. કાંઈક વેગપૂર્વક અશ્વ ચલાવી કિશોરસિંહ એકદમ મોહનલાલની નજીકમાં જઈ પહોંચ્યો; પરંતુ એ સાંકડા માર્ગમાં પાસે પાસે ચાલવું અશક્ય અથવા અસંભવ હોવાથી તેણે તેની પાછળ રહીનેજ ગુપચૂપ કહી દીધું કે:—“મોહનલાલ ! સાવધાન ! નવીન આપત્તિ મસ્તકપર ગાળી રહી છે, જે જાણુ જાય છે, તેમાં અવશ્ય ને અવશ્ય કાંઈક અદ્ભુત બનાવ બનવાની સંભા-

વના મારા મનમાં રહ્યા કરે છે. બાઈ! હવે ચેતીને ચાલવાની ખાસ જરૂર છે.”

મોહનલાલ જવાબ આપવાની તૈયારી કરતો હતો, એવામાં એકાએક તેમની બન્નેની નજર ઉપરના પહાડ ભણી જઈ પડી, શિખરપરના અધારોહીએ તેજ વખતે વાયુ વેગે અથ્થો દોડાવીને જોત-જોતામાં કોણ જાણે ક્યા પ્રદેશમાં અદૃશ્ય થઈ ગયા કે ક્ષણવાર સૂંઘી તેમનો બન્નેનો કશો પત્તો પણ મળ્યો નહિ.

એથી અત્યંત ગભરાઈને કિશોરસિંહે પોતાના પ્રિય સહચર મોહનલાલને સંબોધીને પૂછ્યું કે:—“મોહનલાલ! ખીજી કોઈપણ દિશા-માંથી આ શિખરપર ચઢવાનો કોઈ માર્ગ તારા જાણવામાં છે કે? હું ત્યાં જઈને જાણાવા માગું છું કે, એ લોકો કોણ છે અને શા કારણથી આ પહાડી પ્રદેશમાં આવ્યા છે?”

મોહનલાલે જવાબ આપ્યો:—“ના, ના, આપ જશો નહિ, આપના શિરપર અત્યારે આપત્તિનું વાદળ ગાજી રહ્યું છે. આપના જીવનને હું અત્યારે સહી સલામત જોઈ શકતો નથી. કૃપા કરી આપ જ્યાં છો, ત્યાં ને ત્યાંજ ઉભા રહો. જે કદાચ આપના મનમાં એ પુરુષોનો પરિચય મેળવવાની ઉત્કટ અભિલાષા ઉત્પન્ન થઈ હશે, તો પછી હું પોતે જ ત્યાં જઈને તેમનો પત્તો મેળવી લાવીશ—પરંતુ હમણાં તો ચૂપચાપ મારી સાથે આડ્યા આવો. હું ધારું છું કે, એ લોકો વાસ્તવિક રીતે મનુષ્ય નથી, પરંતુ મનુષ્યના આકારમાં રહેલા ભૂતાત્માઓજ છે. મેં સાંભળ્યું છે કે, આ પ્રદેશમાં ભૂત પ્રેતનો ઉપદ્રવ અતિ અધિક પ્રમાણમાં છે અને રાત્રિ દિવસ અનંત ભૂતાકૃતિઓ આ પ્રદેશમાં જ્યાં ત્યાં વિચરણ કર્યા કરે છે.”

સુસ્થિર વિનમ્ર સ્વરે કિશોરસિંહે કહ્યું કે:—“ના, બાઈ! આવી મોટી વાતને તમો આમ સહજમાંજ શ્રેક હવામાં ન ઉડાવી દો. હું તમોને જે કંઈ કહું છું, તેમાં અવશ્ય ને અવશ્ય કંઈકે ગુપ્ત હેતુ સમાયેલો છે, હું તમારી પેઠે મારા મનમાં જે સંશય પેદા થયો છે, તે સંશયવાળી વાતને હવામાં ઉડાડવા માગતો નથી. દુનિયામાં ભૂતનું અસ્તિત્વ છે, એ વિષયમાં હું લેશ માત્ર પણ અસ્વીકાર કરી શકતો નથી, પરંતુ અત્યારે હું તમોને જે બે આકૃતિઓની વાત કરી રહ્યો છું, તે ભૂતાકૃતિઓ તો નથીજ. મારા મનમાં મને સંપૂર્ણ જણાઈ આવે છે કે, એ આપણા શત્રુપક્ષના કોઈ જનસૂત્ર કિંવા દૂતોજ હોવા

જોઈએ. ભાઈ! આજકાલ મારી જે અવસ્થા થઈ પડી છે, તેનો વિચાર કરી જોતાં મને સ્પષ્ટ સમજાઈ આવે છે કે, મારા શત્રુઓ મને એક ક્ષણ પણ વીલો મૂકતા નથી, જે ન કરે નારાયણને કદાચ એવો પ્રસંગ આવી લાગે કે, હું એ પાપાત્માના પંજમાં સપડાઈ જાઉં, તો એ ઝેરીલા નાગ જેવા જાલિમ નરરાક્ષસો મારા દેહનું પતન કર્યા વિના પણ રહે તેમ નથી. મને લાગે છે કે, ઉપરનો માર્ગ કાંઈ સીધો અને સરળ હશે, અને એટલા માટેજ તેઓ નીચેના માર્ગથી ન ચાલતાં ઉપરથી ચાલતા હશે; અથવા શત્રુપક્ષના ગુપ્તચર રૂપે આવીને એ દુષ્ટ લોકો આપણાથી છૂપાઈ છૂપાઈને આપણી તપાસ રાખતા રાખતા આપણી સાથે સાથે ચાલ્યા આવતા હશે.” આ પ્રમાણે કહેતાં કહેતાં કિશોરસિંહે પુનઃ એકવાર ઉપરની બાજુએ દષ્ટિ-પાત કરી જોયો; દષ્ટિપાત કરતાંની સાથેજ તે એકદમ અન્યથાથી બોલી ઊઠ્યો:—આમ જૂઓ, આમ જૂઓ, વળી પાછા એ લોકો ક્યાંક છૂપાઈ ગયા છે.”

ઉપર જોઈને મોહનલાલે કહ્યું:—“ ખરું છે! તમારું કહેવું બિલકુલ ખરું છે, મને પણ એમજ લાગે છે કે, એ ભૂતકૃતિ હો દિવા મનુ-પ્રાકૃતિ હો પણ આટલામાં ભ્રમણ કરી રહી છે.”

કિશોરસિંહે કહ્યું:—“ જૂઓ! જૂઓ! એ આકૃતિઓ અત્યારે હવે અશ્વપરથી નીચે ઉતરી પડી હોય એમ જણાય છે. સ્થિર થઈને જોઈ લી જણાય છે. સહામેનો માણસ પથરની શિલાને ટેકણુ ઢાળે જોઈ લેવાય છે, આંખો તૂટ્યા પથરના ટૂકડાઓથી તેમની બન્નેની છાતીઓ પણ ઢંકાઈ ગયેલી છે. કેમ, એ બધું જોઈ શકો છો? મેં કહી તે વાત આપના માનવામાં આવે છે?”

મોહનલાલે કહ્યું:—“ બરાબર છે, તમારી વાત મને સંપૂર્ણ સત્ય લાગે છે. મને લાગે છે કે, અશ્વપરથી નીચા ઉતરી એ બન્ને જણાઓ આપણા તરફ આવી રહ્યા છે. ચાલો, આપણે આપણા અશ્વો દોડાવીને ચાલ્યા જઈએ. તમે ચોક્કસ ખાતરી રાખજો કે, જે કદાચ એ લોકો આપણી સાથે યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થશે, તો હું તેમનો પરાજિત કર્યા વિના કદાપિ રહીશ નહિ; તેમજ તમેને પણ કશી ધન્ય આવવા દઈશ. આપણા પોતાના બચાવની ખાતર મારે મારા પંચ-પ્રાણનું બલિદાન આપવું પડશે, તો તેમ કરવામાં પણ હું બિલકુલ

સંકુચિત થઈશ નહિ. આભો, હવે વિના કાચુ વિલાંબ ન કરે, સત્વર આભો.”

આમ કહીને મોહને તરતજ પોતાનો અશ્વ દોડાવી મૂક્યે. કિશોરસિંહ લગભગ દશબાર હાથ તેનાથી પાછળ પડી ગયો; સ્થિરતાથી ચોમેર જોતો ઉભો રહ્યો. તેની નજર ઉપરની દિશા ભણીજ ચોંટી રહી. ઘોર નિબિડ ધુમસના આવરણમાં, તે માણસના અવયવો, અશ્વના અવયવો, સ્થિર નયને જોવા લાગ્યો; એવામાં એકાએક કિશોરસિંહના મુખમાંથી ભય ભરેલો અસ્પષ્ટ ચીત્કાર શબ્દ બહાર નીકળી પડ્યો. ભયંકર શબ્દથી, ધર્ધર ધર્ષણથી, અતિ ઉતાવળા સૂસવાટા કરતો કોઈ એક વસ્તુનો અવાજ સંભળાવાથીજ કિશોરસિંહના મુખમાંથી એ ભયભરેલો શબ્દ એકાએક બહાર નીકળી પડ્યો. મોહનલાલના કાન સાથે પણ એ ભયંકર શબ્દ સંભળાયો. મોહનલાલે પણ સહસા ભયભીત થઈને, ચમકિત નયને ઉર્દ્ધદિશામાં દષ્ટિપાત કર્યો. દષ્ટિપાત કરીને, હજી તેને પૂરો આંખો ફેરવવાનો અવસર પણ મળ્યો નહિ; ક્ષણ માત્રમાં તો એક પ્રકાંડ પાણાણ ભયંકર શબ્દથી ગળડતો વેગપૂર્વક તેના મસ્તકપર આવી તૂટી પડ્યો, અશ્વસહિત મોહનલાલ અર્માન્તિક દારણુ હૃદયભેદી ચીત્કાર કરતો પત્થર તળે દબાઈને ઘોર અંધકારમાં ને અંધકારમાંજ ઉડી ગુહાના અતિ ઉંડાણવાળા પ્રદેશમાં એકદમ ગળડી પડ્યો ! હાય ! એ સમયના દશ્યનું શું વર્ણન કરવું ? અમારી આ ક્ષુદ્ર નિર્જીવ લેખિની એ હૃદયવિદારક પ્રસંગનું યથાર્થ વર્ણન કરવાને પણ અસમર્થ છે. જો કોઈ હૃદયવાન પુરુષની દષ્ટિએ એ દશ્ય ચઢે, તો તેના ઉરને વિશે વિષમ વેદના થયા વિના કદાપિ રહેજ નહિ. પ્રભુ ! શું તારો ન્યાય આવો વિચિત્રજ છે ! તારૂં શરણુ ગ્રહી રહેનાર, તારામાં અચલ શ્રદ્ધા રાખનાર તથા તારા સંતાનોના કલ્યાણની અહર્નિશ કામના ધરાવનાર મનુષ્યનું શું આવુંજ સંરક્ષણ કરે છે કે ? પણ ના, પરમાત્મન ! તારૂં એક પણ કાર્ય ઉદ્દેશ વિનાનું હોતુંજ નથી. તારા પ્રત્યેક કાર્યમાં અવશ્ય ને અવશ્ય, કાંઈક, ગુપ્ત આશય તો અવશ્ય સમાયલો હોય છેજ. કિશોરસિંહની કાયાનું રક્ષણ કરી તેનાપર આવનારી આપણને મોહનલાલપર હોળી પાડવામાં પણ અવશ્ય તારો કોઈ મહત્ત્વ હોતુંજ છપાયેલો હોવો જોઈએ. અરેરે ! મોહનલાલની સાથે તેનો અશ્વ પણ મૃત્યુના વિષમ આધિથી પીડિત થઈને અત્યંત કરુણા ઉપજવનારૂં કંદન ક્ષેત્ર છાંયે. આ સર્વ હૃદય-

કંપિત દશ્યને જોઈને કિશોરસિંહથી સ્થિર રહી શકાયું નહિ. તે બિચારો ભયનો માર્યો એકાએક એક ભયંકર ચીત્કાર કરી બેઠ્યો. ક્ષણવારમાંજ એ સર્વ યંત્રણાનો ધ્વનિ, તથા તે છેવટનો શોક ધ્વનિ એ પહાડના વાયુમંડળસહિત મળીને શૂન્યમાં વિલીન થયો. ત્યાર પછી બીજું કંઈ પણ સંભળાયું નહિ. સમસ્ત પહાડી પ્રદેશે ભયાનક નિઃસ્તબ્ધતા ધારણ કરી લીધી.

અશ્વની પીઠપર બેઠેલો કિશોરસિંહ થરથર કંપી રહ્યો હતો. સંતપ્ત હૃદયે તેણે એકવાર નિમ્નદષ્ટિથી—નીચી નજરથી અંધારા ગબારાવાળી ભયાનક ગુફા ભણી કટાક્ષપાત કર્યો. કટાક્ષપાત કરી તે જ કંઈ જોયું. તેથી તેનું સમસ્ત હૃદય બ્રહ્માંડ ડોલી ગયું તેણે જોયું કે, હતભાગી મોહનલાલનો દેહ બળવદ્ધન અશ્વદેહની સાથે ચૂર્ણવિચૂર્ણ થઈને ગુફાના મધ્યભાગમાં આમ તેમ તરફડીયાં ખાતો પડેલો છે અને તેના તથા અશ્વના શરીરમાંથી રક્તની અવિરત ધારાઓ વહી રહી છે. આથી તેના મનમાં જે, શોક વ્યાપેલો હતો, તેમાં અત્યંત વૃદ્ધિ થઈ ગઈ.

ક્ષણમાત્રમાં આ બધો વિકટ બનાવ બની ગયો ! ક્ષણમાત્રમાંજ હૃદયમાં હાહાકાર મચાવનારો આ મહા ત્રાસજનક ઉત્પાત મચી ગયો. શોકથી, દુઃખથી, ક્રોધથી એકી સાથે બાણે દીવાના જેવો બની તે કિશોરસિંહે એ દુર્ગમ આગેશી પવન વેગે ઉપરના શિખરપર જવા માટે પોતાના અશ્વને દોડાવી મૂક્યો. જે દુરાત્મા નીચતમ નીચ નરાધમોએ નિરપરાધી નિરીહ મોહનલાલને નિર્ધાત્ પાપાણુ તળે દબાવીને મારી નાખ્યો છે, તે મનુષ્યકુળના કલંકરૂપ હિચકારાઓનાં માથાં હમણાં ને હમણાંજ મારી તીક્ષ્ણ તલ્વારવડે લણી નાખીશ,” એવી વાસનાને અંતરમાં સ્થાન આપી ક્રોધ સહિત કિશોરસિંહે અશ્વપર બેસી મ્યાનમાંથી પોતાની તલ્વાર બહાર દાઢી આંખનો પ્રલકારો થતાં ન થતામાં તો તે બહાદુર વીર પર્વતના શિખરપર ચઢી ગયો.

ધ્રુમસતું આવરણ હવે કાંઈક સ્વચ્છ થવા આવ્યું હતું. નજીકની સર્વ વસ્તુઓ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાતી હતી. કિશોરસિંહના ક્રોધની સાથે એક પ્રકારના મહાવિસ્ફોટ આવીને મેળાપ કર્યો. પોતાની નજર સહારે તેણે એક પ્રકારનો અતિ અદ્ભુત વ્યાપાર જોયો. શો વ્યાપાર જોયો ? રેશમની એ પુરાતન કોઠીના આંગણમાં બેઠેલા

પેલા બન્ને મારવાડીઓ એક પ્રકારના પાપબ્યાપારમાં પ્રવૃત થયેલા નજરે પડ્યા. ભીમેશ્વર તથા રમણચંદ્રના હાથથી આ કૃષ્ણ કારસ્થાનની રચના થઈ છે એ વાત હવે કિશોરસિંહથી અબજી રહેવા પામી નહિ.

એ બન્ને નરપશુઓને જોતાંની સાથેજ કિશોરસિંહનો કોષાગ્નિ પ્રજ્વળી ઊઠ્યો, તેના રૂંદે રૂંદામાં પ્રતિહિંસાનો પ્રબળપાવક સળગી ઊઠ્યો. નીચેથી તેણે પોતાની નજરોનજર જોયું હતું કે, એક બળવાન પુરુષે પોતાના બન્ને પ્રકાંડ હસ્તવડે દુર્ગત વસ્તુવિક્રમથી એ પથરને નીચે ગબડાવી દીધો હતો. એ બળવાન પુરુષ અન્ય કોઈ નહિ, પરંતુ રાજા ભૂપસિંહનો ‘હાજી હા’ ભણનારો ખુશામતીઓ બનાવટી મિત્ર ભીમેશ્વરજી હતો. ભીમેશ્વરને જોતાંની સાથેજ એકદમ વેગપૂર્વક પોતાના અશ્વ દોડાવીને તેની છેક સન્મુખમાં આવી કિશોરસિંહને વજ્રવત્ ભાષણ હુંકારધ્વનિ કરી તે પાપાત્માને સંબોધીને કહ્યું:—“ખૂની બદમાશ! ક્યા અપરાધથી તેં આ બિચાર નિરપરાધિ મનુષ્યને પથર તળે ચગટી નાખ્યો? તેણે તારું શું અહિત કર્યું હતું કે જેથી વિનાકારણ તેં તેને મરણને શરણુ કર્યો? ચાલ, હવે લડવાને તૈયાર થા, મ્યાનમાં છુપાયલી તારી ભીરુ તલ્વારને બહાર કાઢ. જો મેં, ધાર્મી હોત, તો મું તારો સંહાર કરવાને શક્તિમાન હતો, પરંતુ નહિ, એવું કાપુરુ પતાનું કાર્ય કરવાની મારી મિલકુલ ઇચ્છાજ નથી, કારણ કે;

“વીરતા ભરી ઉરને વિશે, બાહુ વિશે શક્તિ વસી;
સાહસ ભર્યું આ અંતરે, જીવન તણી પરવા નથી;
મરવું અને કાં મારવું છે, સૂત્ર મારું એ નહી;
એદાઈ જાવું છો વધુ, તલ્વાર કેરા મારથી;
સન્મુખ યુદ્ધે હું લડું, પાછો પડું છું ના જરી
તલ્વાર ઝાલી હાથમાં તૈયાર થા પ્રભુને સ્મરી.”

પણ હાથ બિચારા કિશોરસિંહના મસ્તકપર એકાએક દુઃખનો પહાડ તૂટી પડ્યો, તેનો કુમહ તેનાપર એકદમ કુપિત થયો, ભાગ્યદેવીએ તેને ભૂલાવ્યો, દુઃખના દરિયામાં ગબડાવી દીધો. એકાએક કિશોરસિંહનો અશ્વ પથરપર એક ચક્રી ખાધને નજીકમાં આવેલી ઉંડી ગર્તામાં ગબડી પડ્યો, સાથે સાથે એ બિચારો હતભાગી યુવક કિશોરસિંહ પણ ગબડી પડ્યો; એવામાં એક-એક રમણચંદ્રે એકદમ કૂદી આવીને કિશોરસિંહની ગર્દન પકડી લીધી

અને એ સાથે જોરસહિત તેનો હાથ પકડી બળાત્કારે ધસડીને તે પાપપરાયણ પિશાચ તેને એક બીજા પથ્થરપર લઇ ગયો. ક્ષણવારમાં શયતાનનો સંગી ભીમેશ્વર પણ વાઘની પેઠે કૂદીને, કિશોરસિંહની છાતી પર ચઢી બેઠો. ત્યાર પછી તે બન્ને માનવના આકારમાં રહેલા મનુષ્યતાહીન નરરાક્ષસોએ કિશોરસિંહની તલ્વારને છીનવી લીધી અને એ સાથે એ બિચારાના બન્ને હાથ પગને મજબૂત રીતે બાંધીને બિલ્કુલ અશક્ત બનાવી દીધા. હાય ! દેવ સમાન પવિત્ર આચરણવાળો નવયુવક અત્યારે એકાએક દાનવતુલ્ય સ્વાર્થાન્ધ પુરુષોના હાથમાં પકડાઇ ગયો, કિશોરસિંહના મનની આશા ક્ષણવારને માટે મનમાં ને મનમાં જ રહી ગઇ. જો કે એ નરકેસરીના બાહુમાં એકી સાથે એવા અનેક મનુષ્યોનો વિનાશ કરવાનું સામર્થ્ય વ્યાપેલું હતું; પરંતુ એકાએક ધક્કરી કોપથી તે બિચારો છેક અશક્ત બની ગયો હતો, અતિ ઉંચાણ વાળી જગાએથી ગબડી પડવાથી તેના અંગના સર્વ અવયવો ક્ષીણ થઇ ગયા હતા. બસ, એથી કરીને જ કિશોરસિંહ અત્યારે એ બન્ને નરહન્ટા માસ્વાડી બદમાશોના હાથનો અંદિવાન બની ગયો.

કિશોરસિંહ વિચાર્યું કે, તે પોતે અત્યારે રાક્ષસના પંજમાં સપડાયો છે, એટલા માટે સહજમાં જ તેનો ઉદ્ધાર થઈ શકે તેમ નથી; વિનતિ કરીને મુક્તિ માગવાથી અવશ્ય એ વિનતિ વૃથા જ બચ તેમ છે; નરહન્ટાના શરીરમાં દયા મમતાની આશા રાખવી, એ કેવળ એક પ્રકારની વિડંબનાજ છે. હવે કલ્યાણની આશા રાખવી, એ સર્વથા નિષ્ફળ જ છે. પણ હાય ! મારી આવી વિષમ દશા ! રાય રણધીરસિંહ રાયના મહાલયમાં વસી મેં જે અનુપમ વૈભવો ભોગવ્યા હતા, તેનું અંતે આવું વિપરીત પરિણામ મારે ભોગવવું પડ્યું ? અરેરે ! શું સંસાર આવો વિચિત્ર છે ! ખરેખર દુનિયાના રંગો કાંઈક કાંઈ વિલક્ષણ જ છે. અરે ! મારી દશા અંતે આવી શોચનીય થઇ પડી ? ”

આ પ્રમાણે વિચાર કરી કિશોરસિંહ પોતાના મનમાં ને મનમાં જ પુનઃ પશ્ચાતાપ કરવા લાગ્યો :—

“ હતો સુખી હું જેવો, દુઃખી હું હાલમાં તેવો;
સ્થિતિ બદલાતી છે જગતે અહા આવી દશા અંતે !

અરે ! આ પાસ આ કેવું ? દુઃખી સંગે દુઃખી છે શું ?
 ક્યું આ કાળ ચક્રે શું ? અહા આવી દશા અંતે !
 સરોવર સ્થાન નામે છે, નહીં જળકો સ્થળે બાસે;
 બની છે શુષ્ક ભૂમિકા ! અહા આવી દશા અંતે;
 સરે છે રાત આ નજરે ! ફરે હું અત્ર જંગલમાં;
 નહોં કંઈ બિન્નતા તેમાં ! અહા આવી દશા અંતે;
 તરંગો તો દિસે ક્યાંથી ? નહોં કંઈ નામ નિશાની;
 તરંગો તો રહ્યા હૃદયે ! અહા આવી દશા અંતે.
 સ્મરે શું હું વિલોકીને ? પ્રથમનાં ચિત્ર નવ નજરે !
 હૃદય ભેદાય અવલોકે ! અહા આવી દશા અંતે !
 બિચારાં મચ્છ પાણીમાં રમત કરતાં મળી સંગે !
 મરી ચાલ્યાં ! સ્થિતિ કેવી ! અહા આવી દશા અંતે !
 ભૂમિ નિસ્તેજ આ રડતી ગગન સામું નિહાળીને !
 રડે શું દુઃખ વિભુને ! અહા આવી દશા અંતે !
 કિનારે આવી પાંખીઓ રમતાં નીરમાં પાસે;
 હવે ક્યાંથી રમત દેખું ? અહા આવી દશા અંતે ?
 સમજ ચેતન વિચારી લે ! દશા છે સર્વની તેવી;
 કદી સુખી કદી દુઃખી અહા આવી દશા અંતે.

x x x x x
 હસે દિને રડે રાત્રે ! હસે રાત્રે ! રડે દિને !
 કમળ કુમુદા, બૂલે તે શું ? અહા આવી દશા અંતે !
 કદી ચડતી, કદી પડતી ? સ્મરી લે વૃક્ષની છાયા !
 પછી શિદ્ધ ખેદ ધારે છે ? અહા આવી દશા અંતે !
 કહું શું હું તને મુખે ? દિસે છે સૃષ્ટિનો ક્રમ તે !
 બને જે તે સહેવાનું ! અહા આવી દશા અંતે.

આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારની ચિંતાઓ કર્યા પછી, દિશોરસિંહ
 ગંભીર વદને મૌનનું અવલંબન કરી ચૂપચાપ પડ્યો રહ્યો. પરંતુ જે
 દુરાત્માઓએ પોતાના નિરપરાધી સંગી મોહનલાલનું વિના દોષે અને
 વિના કારણે ખૂન કર્યું હતું, તેમના તરફ ક્રોધ તથા શોક મિશ્રિત
 તેનો સળગતો દૃષ્ટિપાત વક્ર રીતે જેમનો તેમ સ્થાયીજ રહ્યો. તેની
 આંખોમાં પ્રતિહિંસાનું ખૂન ઉછળી આવ્યું. આ તરફ પોતાની ભારી
 છત થઈ છે, એમ ધારીને આનંદનો માર્યો બીમેશ્વર અત્યંત ઉન્મત્ત

થઈ ઉઠ્યો. કિશોરસિંહની આંખો ત્યારે લાલ ચોળ થઈ ઉઠી હતી; પરંતુ ભીમેશ્વર તથા રમણચંદ્રે તેના તરફ લેશ માત્ર પણ લક્ષ આપ્યું નહિ.

સહજ દ્વરથી બંદિવાનને બરાબર જોવાની અભિલાષાથી, ભીમેશ્વર એકદમ બે પગલાં પાછો હટી આવ્યો. ત્યાર પછી તેણે રમણચંદ્રને સંબોધીને કહ્યું કે:—“ભાઈ રમણચંદ્ર! આજે આપણે દિગ્વિજય કર્યો છે, ભારી બહાદુરીનું કામ કર્યું છે. આપણા ભાગ્યનો પ્રભાવ જોઈ લે. ખરેખર આપણા કિસ્મતના સિતારા તેજ હોય, એમજ જણાય છે. જો ને, આપણે ધારેલાં તમામ કામો ફત્તેહ થયાં છે; બધા બનાવો પણ બરાબર ધારવા પ્રમાણેજ બન્યા છે. બે માણસો અશ્વોપર બેસીને આ પહાડ પરથી આપણા તરફ ચાલ્યા આવતા હતા, એમનું આપણે ક્ષણ માત્રમાં કેવી ચાલાકીની સાથે પંચત્વને પમાડી દીધા હતા! ક્ષણવારમાં તો આપણે આપણા મનની મુરદને બર આણી દીધી છે! એ બંનેને જોતાંની સાથેજ હું ઝોળખી ગયો હતો, પરંતુ એ સમયે તેં મારી વાતને માની નહોતી, પણ કેમ, હવે તો મારી વાતની ખાત્રી થઈને? એ પાપાત્મા કિશોરસિંહને ઝોળખવામાં આપણને બિલ્કુલ વિલંબ થયો નથી. આપણા મુદ્દક્ષ બંધુ રાજ ભૂપ-સિંહે જેવી જીવંતી જાગતી છબિ આપણા મનમાં આંકી દીધી હતી, એમાં શું આપણાથી કાંઈ પણ ભૂલ થઈ શકે ખરી કે? જોતાંની સાથેજ ઝોળખી ગયા છીએ. એ લોકો શું કરતા હતા, કઈ દિશામાં જતા હતા, એ બધું જોવા માટે આપણે પણ પહાડપર ચઢ્યા હતા, ખરું જોતાંની સાથેજ મેં મારી જાદૂઈ શક્તિનો કેવો અદ્ભુત પ્રયોગ અજમાવી દીધો હતો! ખરેખર! આજનો આપણો દિવસ સફળ થયો છે. રાજ ભૂપસિંહના મનને સંતુષ્ટ કરી મન માન્યું ધનામ મેળવવાનો વખત હવે આપણે માટે છેક નજીકમાં આવી લાગ્યો છે. ભાઈ! દુનિયામાં પાપનો વિજય નથી થતો, એવું કોનાથી કહી શકાય તેમ છે? પાપથી શું નથી થતું? સર્વ કાંઈ થઈ શકે છે. ચાલ જમાનામાં તો પાપીઓ આનંદમાં ગુસ્તાન રહે છે અને પુણ્યાત્માઓ પીડિત થઈને હૃદય ભેદક આર્તનાદ કર્યા કરે છે. દૃષ્ટાંત તરીકે આપણા બંનેનાં ભાગ્યની અનુકૂળતાને જોઈ જો. આપણે કેવું સાહસ, કેવી બુદ્ધિ અને કેવી દક્ષતા દર્શાવીને આપણું કામ પાર પાડ્યું છે? પથર જખડાવીને એકી સાથે બન્ને શત્રુઓનું પતન કરવામાં કેવી ચાલાકી

ચલાવી છે ? આ બધી બાબતમાં યશનો ભાગીદાર હું એકલોજ થઈ થઈ શકું તેમ છું. કહે જોઈએ કે, હું કેવો મોટો વીર, ધીર અને પરાક્રમી પુરુષ છું ?”

ભીમેશ્વરની આ ગર્વ ભરેલી સમસ્ત વાતો શ્રવણ કરીને રમણચંદ્રને કાંધક હસવું આવ્યું; તે મનમાં ને મનમાંજ હસીને બોલ્યો: “ કેવો, મૂર્ખ આત્મસ્લાધી છે, આ સ્વાર્થનો ભૂખ્યો, નરપિશાચ ?”

ત્યાર પછી તેણે પ્રકટ રીતે ભીમેશ્વરને સંબોધીને કહ્યું:—“ હા, ખરેખર, તમે એક મહાવીર પુરુષ છો. ભીમ, ભીષ્મ, જેવા મહાવીરોની વીરતાને પણ તમારી વીરતાની તુલનામાં મૂકી શકાય તેમ નથી. પણ હવે, ચાલો, વિના કારણ વખત ન વીતાડો. આ સમ્રાજી આત્મસ્લાધાને આટલેથીજ અટકાવો; ચાલો હવે, જલ્દી ચાલો. મહા મુશીબતે શિકારને સકંજમાં સપડાવ્યો છે, માટે એને ચાલો, એકદમ ઠેકાણેસર કરી દઈએ. આવા જખરા જોખમનો જુઓ શિરપર બેઠો રાખવાની મારી બિલકુલ ઇચ્છાજ નથી. રાજા ભૂપસિંહની પાસે જઈ, તેમની આ ઇચ્છિત વસ્તુ ભેટ કરી દઈએ અને એ સાથે આપણી પારિતોષિકની આશાને પણ પરિપૂર્ણ કરીએ. ”

આમ સાંભળી કિશોરસિંહને ઉદ્દેશી ભીમેશ્વરે કહ્યું:—“ કેમ, દગાબાજ, દુષ્ટ દીવાના છોકરા ! શું તું તારી પોતાની સ્વેચ્છાથીજ અશ્વપર આરુઢ થઈશ ? ના, ના, અમો તને એવી તક્લીફ વેઠવા દઈશું નહિ મજબૂત બંધનથી બાંધીને બળાત્કારે તને અમો અમારી સાથે લઈ ચાલીશું. ”

બંધનરજ્જુ બતાવીને કિશોરસિંહે ભીમેશ્વર તથા રમણચંદ્રને કહ્યું:—“ બંધનમુક્ત કરી બળાત્કારે લઈ જવાની કશી પણ આવશ્યકતા નથી; મારા દેહના બંધનને મુક્ત કરો ચાલો, હું પોતે મારી મેળેજ તમારી સાથે આવું છું. તમારે હવે મારે માટે તક્લીફ ભોગવવાની કશી પણ આવશ્યકતા નથી. જ્યાં સુધી તમારે કાંઈ ખાસ જરૂર ન પડે, ત્યાં સુધી તમે મારા શરીરનો સ્પર્શ પણ કરશો નહિ. હું વીરપુરુષ છું, મરણથી જરા પણ ડરતો નથી. ચાલો, તમે અને જ્યાં લઈ જવા ઇચ્છતા હો, ત્યાં તમારી સાથે આવવાને બેલાશક તૈયાર છું. ”

કિશોરસિંહની આવી નમ્રતા ભરેલી વાતો સાંભળીને રમણચંદ્રે કહ્યું કે:—“ આમ જો, સાધારણ વાતો કરવામાં પણ તું અમારી

પાસે આવી બહાદુરી બતાવે છે! પણ જાણતો નથી કે, અમો કોણ છીએ અને અમારા બાહુમાં કેવી અમાપ શક્તિ રહેલી છે? પણ એ સર્વ વાતોને અત્યારે જવા દે, અમારા મનની મૂળ મતલબને બરાબર જાણી લે. કિશોરસિંહ! તારી સાથે અમારી પોતાની અંગત શત્રુતા લેશ માત્ર પણ નથી, અમો તો એક વ્યક્તિના પ્રતિનિધિરૂપે અત્યારે અહીં આવ્યા છીએ અને એ પ્રતિનિધિપણાનું કર્તવ્ય બજાવવા ખાતરજ અમારે તને આ પ્રમાણે કષ્ટ આપવું પડ્યું છે. વિનાકારણ તને દુઃખ દેવામાં અમોને શો લાભ થવાનો છે? બાઈ તું નિર્ભય રહે; અમારાથી બનશે, ત્યાં સૂધી અમો તને મરણ વશ થવા દઈશ નહિ. લક્ષ્મીની લાલચમાં પડીનેજ અમો અત્યારે આ પાપ-કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા છીએ, સંપત્તિ અંપાદન કરવા વિના આમ કરવાનો અમારે બીજો એક પણ આશયજ નથી. અમો તો ખાન્દાન અને આબરુદાર માણસનાં સંતાનો છીએ, અમારા પર પણ ન થવાના જીલ્મો જીજ્ઞાસા ગયા છે. વખાના માર્યા લાચાર થઈને અમારે આ અવળા ધંધાનું અવલંબન કરવું પડ્યું છે. અમારી ઇચ્છા કેવળ તારા એકલાના ઉપરજ નિષ્ઠુરતા દર્શાવવાની નથી.”

“સાહે, સાહે, તારા તરફ મસ્તિષ્કમાં આજે ખૂબ તત્વજ્ઞાનનો ઉદય થયો હોય એમ જણાય છે.” રમણચંદ્રની વાર્તાથી અત્યંત અસંતુષ્ટ થઈને બીમેશ્વર એકદમ ક્રોધાવેશમાં આવીને બોલી ગઈયો કે:—“સાહે, સાહે, તારા તરફ મસ્તિષ્કમાં આજે ખૂબ તત્વજ્ઞાનનો ઉદય થયો હોય એમ જણાય છે, પરંતુ અત્યારે એ તત્વજ્ઞાનને તારી પાસે જ રહેવા દે. જો કે, કોઈ કોઈ વેળાએ આવું તત્વજ્ઞાન દર્શાવવાની આવશ્યકતા પણ પડે છે, પરંતુ અત્યારે એની કશી પણ આવશ્યકતા નથી. હમણાં તો આપણે જેમ બને તેમ જલ્દી આપણું કામ પતાવી ખીસાં તરફ કરવાની ખાસ જરૂર છે.”

આમ કહી બીમેશ્વરે રમણચંદ્રને સાધુવાદ આપી, કિશોરસિંહને સંબોધીને કહ્યું કે:—“અરે ઓ ઉછળતી જીવાનીવાળા છોકરા! ચાલ, અમારી સાથે સાથે ચાલ્યો આવ. અમારાથી તને બિલકુલ બંધન મુક્ત તો કરી શકાશે નહિ, પણ હા, તારા પગનું બંધન મુક્ત કરવાની ઉદારતા તો અવશ્ય દર્શાવી શકાશે. ચાલ, હું તારા પગ છોડી નાખું છું, તું અશ્વપર આરૂઠ થઈ જા. તારો અશ્વ ઈશ્વર કૃપાથી વિશેષ જામી થવા પામ્યો નથી, સહજ જામી ગયો છે, પણ એથી કંઈ

ચાલવામાં એને કશી પણ હરકત નહોતી નહિ. ચાલ, વિલંબ ન કર, અશ્વપર આરૂઠ થા.”

કિશોરસિંહ અશ્વપર સ્વાર થયો. સ્વાર થયા પછી દુગાખાળ દુષ્ટ બીએશ્વરે પાછા તેના પગ મળખૂત રીતે બાંધી દીધા. તેની કમરને બોડાના પેટની સાથે એક મળખૂત દોરડાવતી બાંધી દીધી. પહેલાંની પેડે તેના હાથ પણ બાંધી દેવામાં આવ્યા. આ પ્રમાણે આવું અસહ્ય અપમાન સહન કરીને, કિશોરસિંહે ગંભીર મૌન ભાવે, એ વિદેશી પુરુષોના હાથનો બંદિવાન બની ચૂપચાપ અશ્વપર બેસી રહ્યો. જે નર સારુંલે કદાપિ કોઈનો એક કઠિન શબ્દ પણ સહન કર્યો નહોતો, તે અત્યારે બે પાપાત્માઓના હાથનો બંદિવાન બની ચૂપચાપ બેસી રહ્યો અને તેમના બતાવ્યા મુજબ કાષ્ટ પ્રતિમાની પેડે ચાલવા લાગ્યો. એ દુષ્ટ શુભ હન્ટાઓ જે માર્ગેથી આવ્યા હતા, તેજ માર્ગેથી કિશોરસિંહની આગળ પાછળ પહેરો ભરતો પાછા અત્યંત આનંદિત થઈને આશાથી ઉછળતા અંતરે પરમ વેગપૂર્વક ચાલવા લાગ્યા.

બન્ને નર હન્ટાના મધ્ય ભાગમાં મસ્તક નમાવી, કિશોરસિંહ ચૂપચાપ અશ્વપર બેસી તેમની સાથે સાથે ચાલ્યો જતો હતો. મનમાં ને મનમાંજ મોહનલાલના શોચનીય મૃત્યુની ચિંતા કરતો કરતો તે અત્યંત વિમર્ષ થઈ પડતો હતો. તે બિચારો વિમર્ષ વધતે મનમાં ને મનમાંજ કહેતો હતો કે:—“મોહનલાલ ! તું તારા આત્માને અવગતે જવા દઈશ નહિ, જે આજથી મારા શુભ દિવસનો ઉદય થયો હશે, મારા શુભ ગ્રહો મારાપર પ્રસન્ન થયા હશે, અને આ આપત્તિની પરીક્ષામાંથી ઉત્તીર્ણ થઈ શકીશ, તો તારા છેવટનાં અસ્થિને ગંગામાં પધરાવીશ અને જે એમ નહિ બની શકે તો પછી છેવટે તેનો બરાબર બદલો વાળીશ. મારા દેહનું ઉણુ સ્વત રેડીને પણ હું તારા વૈમનસ્યનો પ્રતિ શોધ લઈશ. જગદીશ્વર પ્રસન્ન થશે, એવી આશાથી હું લેશ માત્ર પણ હતાશ થતો નથી.”

બે ચાર કલાકમાંજ એ બન્ને સ્વાર્થાન્ધ પિશાચો કિશોરસિંહને બંધનયુક્ત દશામાં લઈને આનંદ દુર્ગના દરવાજા પાસે આવી પહોંચ્યા. કિશોરસિંહને બે અબળા મણસોની સાથે એવી વિષમ સ્થિતિમાં આવી પડેલો જોઈને, દરવાજાપર પહેરો ભરતો વૃદ્ધ દરવાજા અત્યંત વિસ્મિત અને વિમર્ષ થયો. પરંતુ કિશોરસિંહે પોતાના મનનું દુઃખ જરા પણ ન જણાવવા દેતાં, અત્યંત દિવ્ય પ્રસન્ન વદને મસ્તક નમા-

વીને, ચૂપચાપ દરવાનની સાથે ગુપ્ત સંકેત-સંભાષણ કર્યું. બીમેશ્વરે તરતજ તે દરવાનને સંબોધીને કહ્યું કે:—“ રાજા બહાદુર દુર્ગમાં આવ્યા છે કે ? ”

દરવાને ઉત્તર આપ્યો:—“ હા, ધણી રાત્રિ વીત્યાં પહેલાં, તેઓ આવી પહોંચ્યાં છે.”

મહા આલ્હાદથી બીમેશ્વરે કહ્યું:—“ ત્યારે હવે શી ચિંતા છે ? મોટી મજા થશે. રમણચંદ્ર ! ચાલ, વિલંબ ન કર ! આપણી ભાગ્ય-દેવી આપણા પર પૂર્ણ પ્રસન્ન થઈ હોય એમ જણાય છે, રાજા બહાદુર પણ આવી ગયા છે, ચાલ, ભાઈ ! હવે અશ્વપરથી નીચે ઉતરી પડ. અને કિશોરસિંહ ! તું પણ કાંઈક કષ્ટ વેડીને અશ્વપરથી ઉતરી મારી સાથે સાથે ચાલ્યો આવ.”

રાજા ભૂપસિંહ એ સમયે દુર્ગના આંગણમાં પદચારણ કરી રહ્યો હતો, એવામાં એકાએક અશ્વના પગલાંનો અવાજ તેના કાન સાથે સંભળાયો; એથી તે એક પળનો પણ વિલંબ કર્યા વિના તરતજ દુર્ગના દાર પાસે આવી પહોંચ્યો. કિશોરસિંહનાં ક્રોધથી લાલ્લ ચોળ થઈ ઊઠેલાં નયનોની સાથે રાજાનાં નયનોનો મેળાપ થવાથી મહા ભયાનક વ્યાપાર બની ગયો. પ્રવેશદ્વારના મધ્યભાગમાં ધણા દિવસ થયાં એક બપોર લટકી રહ્યું હતું, તે કિશોરસિંહ તથા રાજા ભૂપસિંહનો દરવાજામાં એકી સાથે સમાગમ થતાંની સાથે જ ભયાનક શબ્દ સહિત તૂટી પડ્યું. રાજા ભૂપસિંહ એ વિષમદૃશ્ય જોઈને સ્તાંભી ગયો. કિશોરસિંહના મનમાં પણ આશ્ચર્ય ઉપજ્યા વિના રહ્યું નહિ.

રાજાનું મુખ એકદમ શુષ્ક વિશુષ્ક થઈને, બરફના જેવું સફેદ બની ગયું. અંતરમાંના ઉંડા ભયથી તે થરથર કંપવા લાગ્યો. રાજાની એવી સ્થિતિ જોઈને કેટલાક માણસોએ એમ ધારી લીધું કે, એ ક્રોધનો માર્ગો કંપી રહ્યો છે. રાજાએ પણ એ ભાવ દર્શાવવાના આશયથી જલદ ગંભીર ઉચ્ચ કંઠે ગર્જના કરી કહેવા માંડ્યું કે:— “ સાલાઓને વારંવાર કહું છું કે, દરવાજાની વચ્ચે તલ્વાર, ઢાલ આદિ જે હથિયારો લટકાવવામાં આવ્યાં છે, તેને બરાબર મજબૂત રીતે બાંધીને લટકાવવાં, તેમ છતાં પણ હજી સૂઝી મારો હુકમ અમલમાં મૂકાતો નથી, તો તેનું કારણ શું છે ? ક્યાં છે; એ સાલો હરામખોર દરવાજા ક્યાં મુઓ છે ? નિમકહરામ, ક્યાં ગયો ? બોલાવો મારી પાસે.”

અમંગળ આશંકાથી મસ્તક નમાવીને દરવાને ઉત્તર આપ્યોઃ
 “બા, મહારાજ ! બપોરને બરાબર ગોડવવામાં આવ્યું હતું, તિલ
 માત્ર પણ ખસે તેમ નહોતું. પરંતુ વારંવાર એ કોણ જાણે શા
 કારણથી સરી પડે છે. અમારાથી તો એ બાબતમાં કંઈ પણ સમજ
 શકતું નથી.”

“ચૂપ રહે, બેઅદબ, બદમાશ ! તારા દોષથીજ વારંવાર
 આ બનાવ બન્યા કરે છે. બપોરદાર ! ફરીવાર પ્રાર્થું આવું ન બને,
 એની ખાસ સંભાળ રાખજે, નહિ તો પછી મરણને શરણ કરવામાં
 હું તારા પ્રતિ લેશ માત્ર પણ દયા દર્શાવીશ નહિ.”

હૃદયમાં ભય, મુખમાં સાહસ અને અંતરમાં કંપારીને ધારણ
 કરી આડંબર પ્રિય ભૂપતિ ભૂપસિંહે આવા શબ્દોનો ઉચ્ચાર કર્યોઃ
 પરંતુ મનના આતંક કિંવા ભયને તે ચાણક્ય બુદ્ધિવાળા ચપળ પુરુષે
 આડંબર ભરેલાં વચનો દ્વારા પ્રકટ થવા દીધો નહિ. બંને માર-
 વાડીઓ બપોરના ઝળકારથી પ્રથમ પહેલા તો અત્યંત ભયભીત
 બની ગયા હતા, તેમની કાયાને વિશે કંપનો આવિર્ભાવ પણ થઈ
 ચૂક્યો હતો; પરંતુ રાજાનું સાહસ જોઈને તેમનો તે ભાવ દૂર થયો,
 અને એ સાથે તેમણે પ્રથમનો તે શાન્ત ભાવ પુનઃ ધારણ કરી
 લીધો. રાજાએ તેમને બંને સંબોધીને કહ્યું કેઃ—“ધન્ય છે, ધન્ય છે,
 મારા વહાલા બિરાદરો ! ધન્ય છે ! તમોએ મારું કામ ફત્તેહ કરી
 આપ્યું છે, હું તમારો બંનેનો જેટલો ઉપકાર માનું તેટલો ઓછોજ
 છે, આજથી તમો બંનેએ મારા હૃદયને તમારું તાબેદાર બનાવ્યું છે.
 આ રાજદ્રોહીને બંદિવાન બનાવીને તમોએ મારા પર મોટું અહેશાન
 કર્યું છે. મારાથી બનતી મહેનતે હું તમારા આ પરિશ્રમનો યથાર્થ
 બદલો અવશ્ય અપાવીશજ.”

રાજાનાં આવાં વચનો સાંભળીને કિશોરસિંહના બંને હોઠ
 કંઈક કંપિત થયા. તેના મનમાં જાણે કંઈક કહેવાની ઇચ્છા થઈ
 આવી, પરંતુ હજી ખરો વખત આવ્યો નથી, એમ ધારીને, તેણે તે
 ઇચ્છાને દબાવી દીધી; મનમાં વ્યાપેલા વિષમ વૈમનસ્થને તેણે લેશ
 માત્ર પણ વ્યક્ત થવા દીધું નહિ.

મહાસયના વિશાળ ચાંક બણી મુખ ફેરવીને રાજા ભૂપસિંહે
 ત્યારે ઉચ્ચા ગંભીર અવાજથી જૂન મારી કહ્યું કેઃ—“અરે, કંઈ છે કે,
 આટલામાં ? જે કંઈ હો; તે જલ્દી આવો. પ્રહરિ ! આ પ્રહરિ !”

રાજનની આઘા ચતાંની સાથેજ છ બળવાન પ્રહરીઓ એકદમ તેની પાસે દોડી આવ્યા, અને રાજ બહાદુરની સન્મુખ આવી ઉભા રહ્યા. રાજનની આંખોનો ઇશારો ચતાંની સાથેજ બે પ્રહરીઓ મહા બળ પૂર્વક કિશોરસિંહના હાથ ઝાલી ઉભા રહ્યા. રાજએ ફરીવાર હુકમ કર્યો કે:—“ પ્રહરિ ! એના અંગરખાને ફાડી નાખ, ચીરી નાખ એને એકદમ નમ્મ કરી નાખ ? જો, એની પાસે બીજી કોઈ પણ વસ્તુ છે કે નહિ, એની બરાબર તપાસ કર. ગઈ કાલે રાત્રે એ હરા-મખોરનો સરદાર મારી પાસેથી બળાત્કારે બે પરવાના છીનવી ગયો છે, હું ધારું છું હજી સૂધી એ એની પાસેજ હશે. ચાલ, વિલંબ ન કર. જલ્દી પરવાના બહાર કાઢ. બરાબર ધ્યાનપૂર્વક જોઈ જો જોઈએ કે, તેણે પરવાનાને પોતાની પાસે રાખ્યા છે કે ફાડીને નષ્ટ કરી નાખ્યા છે ? ”

કિશોરસિંહે ખરી રીતે એ બન્ને પરવાના રાય રણધીરસિંહ રાય બહાદુરને બતાવવા માટે પોતાની પાસેજ રાખ્યા હતા; અંગરખું ફાડીને પ્રહરીએ તરતજ તેને બહાર કાઢી લીધા. કિશોરસિંહ કંપી હાલ્યો. તેણે વિચાર્યું કે, તેની કરી કારવેલી બંધી મહેનત બરબાદ થઈ, માટીમાં મળી ગઈ.

મહા ક્રોધથી બ્યાકુલ થઈ, લાલચોળ આંખો કરી, કર્કશ નજરે કિશોરસિંહના મુખ ભણી દષ્ટિપાત કરી રાજ ભૂપસિંહે કર્કશ સ્વરે કહ્યું કે:—“ કેમ ? દુરન્ત વિચાસધાતક ! હવે કેમ છે ! મારી સાથે દગાબાજી કરવાને તૈયાર થયો હતો ખરું ને વાર ? હીક છે, જોઈ છું કે, હવે તારા બાહુમાં કેટલી શક્તિ સમાયલી છે ! નરાધમ ! તારા તરફ મસ્તિષ્કમાં એટલો વિચાર પણ ન આવ્યો કે, રાજ ભૂપસિંહની સત્તા કેવી અસીમ છે ! સાહસ કેવું અતુલનીય છે ! તું પાપાત્મન છે. આજે તારા જીવનના દિનો પૂરા થયા છે. તારો કાળ તારો ભક્ષ કરવા માટે તૈયાર થયો છે. તેં જેમને બચાવવાની કોશિશ કરી હતી, તેઓ હવે મારા હાથમાં આવી ફસાયા છે, તેમાંથી તેમનો કોઈ પણ રીતે નિસ્તાર અથવા ઉદ્ધાર થઈ શકે તેમ નથી. તું પોતે પણ અત્યારે મારો બંધીવાન બન્યો છે.”

“ મહા મગર કાયા જો, બળીને ખાખ થઈ જશે;
હૃદયમાં વૈરની જ્વાળા ધધકતી શાંત થઈ જશે.”

ધરાના ધામ માંહિથી વધુ નાખૂદ થઈ જશે;
ખરો હું મર્દ છું એવું ધરામાં નામ રહી જશે.
પ્રતિપાલક પિતા તારો મરણને શરૂ થઈ જશે;
સતા સંપદ તથા કન્યા હવે મારી થઈ જશે. ”

આમ કહીને તેણે તે બન્ને પરવાનાઓને પોતાના અંગરખાના ખીસામાં પાછા બરાબર સાચવીને મૂકી દીધા; ખીસામાં મૂકતી વેળાએ તેણે એમ પણ તપાસી જોયું કે, કિશોરસિંહે તેમાં કાંઈ ફેરફાર કર્યો છે કે નહિ; અથવા તેને બદલે બીજા કોઈ નવા બનાવટી પરવાના તો નથી રાખ્યા ?

આ સર્વ અતિ નિંદ બ્યાપારથી કિશોરસિંહના મસ્તકપર જાણે એકદમ વીજળી તૂટી પડી ! તેણે જ્યવન્ત કોપદષ્ટિથી એક વાર રાજ ભૂપસિંહના મુખ ભણી નેત્રપાત કર્યો. રાજાએ જાણે તેને જોવા છતાં પણ, તેના તરફ લક્ષ આપ્યું નહિ; તેણે પોતાના મુખના પ્રથમના ભાવમાં લેશ માત્ર પણ પરિવર્તન થવા દીધા વિના, તેવાને તેવાજ ભાવથી બન્ને લાંચીયા લૂટારા મારવાડીઓના મુખ ભણી મુખ ફેરવીને, એ પરવાનાના સંબંધમાં કેટલીક ગુપ્ત વાતો કહી સંભળાવી; પરંતુ તેઓ બન્ને જણા કિશોરસિંહના હાથમાં એ પરવાના શી રીતે આવી શક્યા હતા, એ વિષયમાં કયું પણ જાણી શક્યા નહોતા એથી રાજાએ તેમને અત્યારે એ સધળો વૃત્તાંત સાધન્ત કહી સંભળાવ્યો.

પ્રહરીઓ કિશોરસિંહને દુર્ગના ચોકમાંથી લઈને દુર્ગની દીવાલ ભણી ચાલવા લાગ્યા. કિશોરસિંહે પ્રથમ બ્યારે રાજા રણધીરસિંહ-રાયની સાથે આનંદદુર્ગમાં પ્રવેશ કર્યો હતો, ત્યારે કાંઈક જૂદો જ પ્રકાર તેના જોવામાં આવ્યો હતો; અને અત્યારે એનાથી સર્વથા વિપરીત પ્રકાર તેના જોવામાં આવ્યો. એ જોઈને તેનો આત્મા કંપી ઊઠ્યો. તે સમયે ત્યાં કેવળ એકાદ બે મરણ તોલ પ્રહરીઓજ આમ-તેમ ટહેલતા તેના જોવામાં આવ્યા હતા, અને અત્યારે સામંતોનાં ટાળાં ને ટાળાંઓએ આવીને દુર્ગને ઘેરી લીધેલો જોવામાં આવ્યો. એ સર્વ સૈનિકો તથા સામન્તો વિવિધ પ્રકારનાં કાતિલ અઘ્રશસ્ત્રોથી શણગારાયેલા જણાયા; વળી કેટલાક પ્રબળ પહાડી પહેલવાનો પણ દષ્ટિગોચર થયા, તેમની મુખમુદ્રાઓ જોતાંની સાથેજ ચપળ બુદ્ધિવાળા કિશોરસિંહના મનમાં જણાઈ આવ્યું કે, તેઓ સર્વે પોતાના સરદારનો હુકમ મળે કે તરતજ પોતાના પંચપ્રાણનું બલિદાન

આપવાને, મરણીયા થઈ સન્મુખ યુદ્ધમાં લડવાને તત્પર થાય તેવા છે, જીવન કિંવા મરણની તેઓ લેશ માત્ર પણ માયા કિંવા મમતા રાખે તેવા નથી.

પ્રહરીઓ કિશોરસિંહને ખેંચીને બળાકારે કારાગૃહ ભણી લઈ ચાલ્યા; તેમની સાથે સાથે રાજા ભૂપસિંહનો પરમપ્રિય દુષ્ટ દગાબાજ દીવાન દોલતસિંહ પણ ચાલ્યો. જમીનમાં કોતરેલી કેટલીક પત્થરની સીડીઓ ઓળંગીને પ્રહરીઓ કિશોરસિંહ સહિત એક નાની સાંકડી ગુહામાં જઈ પહોંચ્યા. એ ગુહામાં એક ઘણા નાજુક ઓરડો હતો. એ ઓરડાની દીવાલમાં એક છિદ્ર રાખવામાં આવ્યું હતું અને એ છિદ્ર દ્વારા એ ઓરડામાં પ્રકાશ તથા પવન આવી શકે, એવો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો હતો.

દીવાન દોલતસિંહના હોઠ પર એ સમયે એક પ્રકારની હિંસાનું હાસ્ય જળકી ગિડયું. હિંસાની સાથે આનંદે આવીને પોતાનો પૂર્ણ અધિકાર જમાવી દીધો! કિશોરસિંહે પણ એ હિંસાતુર રાક્ષસી વૃત્તિવાળા દુષ્ટ દીવાનના હાસ્ય પ્રતિ દૃષ્ટિપાત કર્યો, એથી દીવાનનું હાસ્ય સૂકાઈ ગયું, આનંદ ઉડી ગયો. પાપીનું હૃદય પૂર્વનાં કેટલાંક અમરણોથી કંપાયમાન થઈ ગિડયું.

કિશોરસિંહના ગર્વભરેલા પ્રશાંત દૃષ્ટિપાતથી દોલતસિંહે કેણું બાણ કેવા એક પ્રકારના વિકટ વિવર્ણ ભાવને ધારણ કરી લીધો કે તેને જોવાથી પણ મનુષ્યના મનમાં ધૂણા ઉત્પન્ન થયા વિના રહે નહિ.

એ સમયે એક પ્રહરીએ દોલતસિંહને પૂછ્યું કે:—“દીવાનજી! ક્યા ઓરડામાં આ અપરાધીને બંદિવાન કરવાનો છે? શું આનાથી નીચેના ઘરમાં આને કેદ કરવાની આપની ઇચ્છા છે?”

કોઈ એક પ્રકારનો ઉત્તેજિત ભાવ દર્શાવી એકદમ ઉતાવળથી કંપતા કંઈ દીવાન દોલતસિંહ બોલી ગયો:—“ના, ના, છેક નીચેના ઘરમાં બંદિવાન કરવાની કશી પણ આવશ્યકતા નથી. એ ઘરમાં બીજા બંદિવાનોને કેદ કરવામાં આવશે; હાલ તરત તો આને આ ઘરની જોડેના ઘરમાં લઈ ચાલો; ત્યાં ગયા પછી ખુબ જોરથી એના હાથ-પગને મજબૂત રીતે બાંધીને જૂપ્યો તરસ્યો તેને એક સાધારણ ધાસની પથારી પર સૂવડાવી મૂકો.”

દીવાન દોલતસિંહે બ્યારે આવો હુકમ કરમાવ્યો, ત્યારે તેના

મુખપર જે પ્રકારનો સંશય તથા વિસ્મય ઉત્પન્ન થયું હતું ! તેને આપણો નવીન નાયક કિશોરસિંહ બરાબર જોઈ શક્યો હતો.

જે ધરની વાત દીવાનજીએ કહી હતી, એજ ધરમાં પ્રહરીએ કિશોરસિંહને લઈ ગયા. ત્યાં જઈને તેમણે તેના શરીરપરનાં દોરડાંના મજબૂત બંધનને છોડી નાખ્યું, અને હાથ, પગ તથા કમરપર લોહાની મોટી મોટી સાંકળો લાવીને બાંધી દીધી. કમરપરની સાંકળને મજબૂત દીવાલની સાથે બાંધી દીધી. ત્યાર પછી છેવટે, તેમણે સર્વેએ એ અંધારાવાળી ગુહામાંથી બહાર નીકળીને તેના દ્વારપર એ મજબૂત તાળાં વાસી દીધાં. કિશોરસિંહ એ નિર્જન અંધારા દુર્ગન્ધવાળા પાતાલગૃહમાં ગુપ્ત બંદી બની પડ્યો રહ્યો.

ચતુર્દશ પ્રસંગ

કાંસીકાષ્ઠ

કોલાહલ જગના ભારી;
 ને આક્ષેપો સંભારી;
 જે હૃદય વેદના કરતાં;
 ને અંતર મિથ્યા દહતાં;
 એ સ્વાગત કરતાં, હર્ષગીત સમ મીઠાં હવે તો લાગે;
 એ મધુર કલાના વીણાધ્વનિથી શાંતિ ઉરમાં જાગે;
 ઓ ચોરો! ચોર ! લૂંટારા !
 ને નિન્દકો નિન્દક પ્યારા !
 મુજ સ્વરૂપ એજ તમારું;
 હું ભેદ કશો ના ઉરે ધારું.

સ્વામી રામ.

રાત્રિનો બીજો પ્રહર થવા આવ્યો હતો. રાજા બ્રૂપસિંહ, બીમેશ્વર અને રમણચંદ્ર એ ત્રણે જણા એક ઓરડામાં એક્ટી સાથે બોજન કરવા બેઠા હતા. અમનો આહાર નહોતો; નાના પ્રકારનાં ફળ, નાના પ્રકારની મિઠાઈઓ, જાત જાતનાં આમિષ પદાર્થો અને મદિરાના શીશાને શીશાઓ તેમનાં મોઢાં આગળ પડ્યા હતા. ત્યારે

શું રાજા જૂપસિંહ મદિરાપાન કરતો હતો?" પ્રકૃતિપર્યાયિનના કહેવાથી અમો ધારીએ છીએ કે, કોઈ પણ પાંક, એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરશે નહિ. તેના મારવાડી મિત્રો મિઠાઈ કે ફળ ફૂલને પડતાં મૂકી, અસ્ખલિત રીતે મદિરાનાં મોટાં મોટાં પાત્રોને ઉદરસ્થ કરવામાં પ્રવૃત્ત થયા હતા. ઘણા લાંબા વખત થયાં પોતાની પરમ ધૃષ્ટિતા મદિરાદેવીનો ઉપભોગ ન કરવાથી તેમના તનમાં જે એક પ્રકારની સુસ્તી વ્યાપી ગઈ હતી, તેને દૂર કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કરીને તેઓ આજે તેનાપર એકદમ તૂટી પડ્યા હતા. આજે આનંદપૂરના આનંદદુર્ગમાં મહામદોનમત થઈને મદિરાની બહારમાં મહાઆનંદ ઉડાવતા હતા.

મદિરાના મનની રક્ષા કરવા જતાં, સાહસ અને પરાક્રમના વિષયમાં રાજા જૂપસિંહ પોતાના બન્ને મારવાડી મિત્રોને જીતી શક્યો નહિ. તેનું મુખ્યક લાલચોળ થઈ ગયું, એ ખરું; પરંતુ તે મદિરાના પરાક્રમથી નહિ, પણ કિશોરસિંહને ગિરફતાર કરવાના, તથા માનસિક શત્રુને નિર્મૂળ કરવાના ઉત્સાહિત વિજયાનંદથી જ.

થોડીવાર પહેલાં તેમની વચ્ચે જે વાતચીત થઈ હતી, તે મનના ઉત્સાહથી વચ્ચમાંજ અટકી પડી હતી, અત્યારે એ પ્રસંગને પુનઃ ઉપસ્થિત કરી, રાજાને સંબોધી, બીમેશ્વરે કહ્યું કે:—"કેમ, મહારાજ! હવે પછી જે કંઈ કરવાનું છે, તે આપના સ્મરણમાં છેને? આપે એનો નિશ્ચય કરી રાખ્યો છેને? આ કાર્યમાં બિલકુલ વિલંબ કરવાની આવશ્યકતા નથી."

રાજાએ જવાબ આપ્યો:—"હા, થોડા દિવસની અંદરજ તમે બન્ને બંધુઓ અહીં અનેક પ્રકારના અવનવા અજાયબ અજાયબ બનાવો બનતા જોઈ શકશો. કાલે પ્રભાતમાંજ—આજની રાત્રિ વીતીને સવાર થતાંજ—આપણે આપણા સૌભાગ્યનાટકના પ્રથમ અંકનો આરંભ કરી દઈશું—"

તાત્પર્યનું અનુમાન કરીને, પ્રશ્નનો ભાવ દર્શાવીને બીમેશ્વર બોલી ગયો:—"એ હરામખોરના સરદાર કિશોરસિંહને કાંસીના લાકડાંપર લટકાવવાની આપની ઈચ્છા છે ખરું ને વાર?"

પ્રકૃષ્ટવદને રાજાએ એ વિષયમાં સંપૂર્ણ નિશ્ચય કરી લીધો છે, એવો ભાવ મસ્તક નમાવીને દર્શાવ્યો. બીમેશ્વરે ફરીવાર પ્રશ્ન કર્યો

કે:-“આપે શું એ છોકરાને ફાંસીએ લટકાવી મરણને થરણ કરવાની ક્ષમતા કિંવા સત્તા સંપાદન કરી છે ખરી કે?”

“કેમ? તમે નથી જાણતા? છોકરો પાકો બદમાશ છે, રાજ-દ્રોહી પણ કરી ચૂક્યો છે. નવીન રાજપ્રતિનિધિઓએ તેનું મસ્તક કાપી નાખવાની આજ્ઞા આપી દીધી છે, એ વાત શું હજી સઘી તમે એ સાંભળી નથી? રાજ દીનવલ્લભસિંહ અને આ છોકરાંનાં બન્નેનાં એકી સાથે માથાં કાપવાનો નવીન મંત્રિસભા તરફથી હુકમ બહાર પડ્યો છે. છોકરો ન્હાસી ગયો હતો, પણ આપણા કિસ્મતના સિતારા તેજ હોવાથી પાછો હાથ લાગ્યો છે અને રાજ દીનવલ્લભ તો એક રીતે આપણા હાથમાં જ છે, હવે આપણા મનની મુરદ બર આવવામાં એક ક્ષણનો પણ વિલંબ થાય તેમ નથી.”

“હા, હા, બરાબર છે, બરાબર છે. સુરંગપૂરમાં એ વાત હું સાંભળી આવ્યો છું.” પૂર્વકથાનું સ્મરણ કરી એકાએક આવી રીતે આનંદમાં આવી, પુલકિત ભીમેશ્વરે ચક્તિ નયને રમણચંદ્રના મુખ ભણી મુખ ફેરવી, સાનંદ સ્વરે કહ્યું:-“ભાઈ રમણચંદ્ર! કિશોર-સિંહને બંદિવાન બનાવી શકવાથી હવે આપણને એકદમ એક લાખ રૂપિયાનું મોટું ધનામ મળી શકે તેમ છે. અહા! કેવી મજા! એ લાખ રૂપિયા આપણને જ મળશે. એમાંથી આપણે મદિરાની બહાર ઉડાવીશું, રોડોના નાચ નચાવીશું, મોટા મોટા જલ્સા મચાવીશું અને મનમાંની મોજ માણીશું. બસ, મારવાડ છોડી અહિં આવવામાં આપણને જે પરિશ્રમ વેડવો પડ્યો હતો, તે હવે સફળ થયો છે, આપણે જ કિશોરસિંહને ગિરફતાર કર્યો છે. અહા! રાજ બહાદુરને પણ આપણાથી પૂરતી મદદ કરી શકાઈ છે! ધન્ય છે! આપણી અલૌકિક શક્તિને અનેકવાર ધન્ય છે.”

રમણચંદ્રે કહ્યું:-“હવે એ બધી વાતોને સંભારવાની શી જરૂર છે! કિશોરસિંહ આપણો કટો દુશ્મન છે. ગમે તે રીતે આપણે એ દુષ્ટને આ ધરાના ધાર્મપૂરથી નાબૂદ કરવાનો છે. રાજ બહાદુરે આપણને વચન આપ્યું છે કે, જે આપણાથી તેમની ધારેલી ધારણા પાર પડશે, તો તેઓ રૂપાના રૂપિયા તો શું પણ સોનાની મોહોરો આપવામાં પણ તેઓ પાછા પડશે નહિ. બસ, હવે આપણાં તકદીર તેજ થયાં છે, ભાગ્યની લુંડી દશા પલટાઈ ગઈ છે.”

રાજાએ કહ્યું:-“ બેશક, બેશક, કિશોરસિંહ મારો કદો શત્રુ થઈ પડ્યો છે. યેન કેન પ્રકારે એ અવિચારી ઉદ્ધત છોકરાને હું મારા સુખના માર્ગમાંથી દૂર કરવા ઇચ્છું છું. તમોએ મારા તે દગાબાજ દુસ્મનને પકડી આપ્યો છે, એના બદલામાં મારી પાસેથી તમો જે કંઈ માંગશો તે આપવામાં હું બિદકુલ કૃપણતા દર્શાવીશ નહિ. તમો આનંદ કરો, મોજમજા ઉડાવો. પણ આ શું? આમ જૂઓ? આ કોનો અવાજ સંભળાય છે? કેમ, કંઈ સાંભળો છો કે ?

ભીમેશ્વર અને રમણચંદ્રે કાન માંડીને સાંભળ્યું; તો તેમને દૂદદૂ શબ્દનો અવાજ આપતો સંભળાયો. એ સાંભળીને તેઓ સ્તાંભી ઉઠ્યા.

આનંદ વિસ્ફારિત નયને નિરીક્ષણ કરી, રાજા ભૂપસિંહ આનંદ-સહિત ગર્વ ભરેલા સ્વરથી બોલી જાણ્યો કે:-અરે આમ ગભરાઓ છો શા માટે! આતો કોઈ સૂતાર લોકો કંઈક કામ કરતાં હોય તેમ જણાય છે. જૂઓને, આ રહામેજ એ લોકો દેખાય છે ને શું? તેઓ તડાતટ હથોડા ડોકી રહ્યા છે. તે લોકોને મ્હોં માગ્યા રૂપિયા આપેલા હોવાથી તેઓ ધણાજ ઉત્સાહની સાથે કાર્ય કરી રહ્યા હોય એમ જણાય છે. આલો, ડરવાનું કંઈપણ કારણ નથી.”

ભીમેશ્વરે પૂછ્યું:-“ શા માટે એ લોકો આટલા બધા ઉત્સાહિત થયેલા જણાય છે ! ”

મહા ઉદ્ધાસથી રાજાએ જવાબ આપ્યો:-“ અરે ભૂલ્યો! ના-ના, ભૂલ્યો નહિ, પણ તમોને ભૂલાવ્યા, એ લોકો મકાન બાંધતા નથી, મકાનની કશી આવશ્યકતા પણ નથી, પરંતુ બીજું એક ખાસ મહત્વનું કાર્ય એમને સોંપાયું છે અને એ કાર્ય તે એ છે કે, આપણા પરમ શત્રુઓનો સંહાર કરવા માટે ફાંસીના સ્તાંભ નિર્માણ કરવામાં આવે છે. બસ, એથી વિશેષ હું બીજું કંઈપણ કહેવા માગતો નથી. તમો હવે તો મારા કહેવાનો હેતુ સમજી ગયાને ! ”

માથુ ધુણાવીને ભીમેશ્વરે કહ્યું:-“ હા, મહારાજ, સમજી ગયા, કિશોરસિંહ પણ આ ફાંસીના લાકડાપર લટકશે. વાહ વાહ ! જોવાની ખૂબ મજા આવશે, ”

રાજા ભૂપસિંહે અત્યંત આનંદાવેશમાં આવી કહ્યું:-“ હા, હા, એમજ થશે, આજની રાત વીતીને સવાર થતાં પહેલાંજ, આકાશમાં ઉપાનો આસીક થતાંજ, મારા સુખનો એક સર્વથી મુખ્ય કંટક નાખદ

થઈ જશે. પાપી દુષ્ટ દુઃખાળા કિશોરસિંહ ફાંસીપર તલકડીયાં મારશે અને આપણે સધળા દૂર ઉભા ઉભા લાળીઓ મારીશું. અહા ! કેવી ગમ્મત આવશે ! હા : હા : હા : ”

આ સમયે રાજા ભૂપતિસિંહનું મુખ જ્વલન્ત દિસાવાળા આનંદથી અધિક વિકટ રક્તવર્ણ થઈ ગયું. તેનાં કુટિલ નયનોમાં સ્વાર્થ સિદ્ધિ, વૈમનસ્યનો પ્રવિશોધ તથા મહા વિકરાળ મહત્વાકાંક્ષા આદિ સર્વ એકી સાથે મિશ્રિત થઈને સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ જણાઈ આવી. અંગને વિશે કંપનો સંચાર થયો, લલાટપર પ્રસ્વેદના ખિન્દુઓ અકસ્માત ઉભરાઈ આવ્યાં. બીમેશ્વર અને રમણચંદ્ર પણ રાજાના એવા દૂર દશ્યને નિરખીને હૃદયમાં ને હૃદયમાં જ કંપી ઉઠ્યા; બીમેશ્વરે તેને સંબોધીને પૂછ્યું કે :— “ ફાંસીએ તો જરૂર લટકશે, એમાં કાંઈ શક્ય નથી. હવે એ ખજા આ દુનિયામાં ઝાઝા દિવસ તો શું પરંતુ ઝાઝી ક્ષણ પણ ટકી શકે તેમ નથી, એવો મારા મનમાં દઢ નિશ્ચય થઈ ગયો છે, પરંતુ રાજા ! આ મહા ભયંકરી વાર્તાને એ હરામખોર જાણી શક્યો છે ખરો કે ? ”

સમાન આનંદે રાજાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો :— “ શી રીતે જાણી શકે ! જે જાણી શકે તો પછી મારી કુટિલતા પણ શા કામની ! જે વિષયમાં મેં પૂર્ણ વારંગતતા પ્રાપ્ત કરી છે, તે વિષયમાં મારાથી લેશ માત્ર પણ પ્રમાદ થાય તો પછી માફે પરાક્રમ પણ શી રીતે ટકી શકે ! યુવોના યુવો સૂઝી પણ મારા મનની વાત કોઈનાથી જાણી શકાય તેમ નથી. જે કે ઇશ્વરને તો હું માનતો પણ નથી, પરંતુ તેમ છતાં તે કદાચ અસ્તિત્વ ધરાવતો હોય, તો તેનાથી પણ મારા અંતરની એક પણ વાર્તાને કળી શકાય તેમ નથી. પરંતુ તેમ છતાં પણ એ સાલાના જાણુવામાં એ વાત આવી જાય, તો તેમાં કાંઈ અજાયબી જેવું પણ નથી. કારણ કે, એ પ્રામરે કોણ જાણે કેવી સિદ્ધિ સંપાદન કરી છે કે જેથી મારા મનની દરેકે દરેક વાત વહેલા મોડી પણ તેના જાણુવામાં આવી જાય છે. હજી સૂઝી તો મેં અથવા મારા કોઈ પણ માણસે એ વિષયમાં તેને એક અક્ષર પણ કીધો નથી. હું ધાંડે છું કે, અકસ્માતજ તેને ફાંસીના લાકડાપર લટકવું પડશે. અમાઉથી કાંઈ પણ ગરબડ કર્યા સિવાય એ દુષ્ટને અકસ્માતજ મરતુંના કાકાપર લટકાવવાનું હું વધારે પસંદ કરું છું. એ વખતે તો હાથમાં આવ્યા છતાં અમારી સર્વની આંખોમાં હજી નાંખીને આપાદ છટકી ગયે હશે. પરંતુ હવે

કોઈ પણ રીતે એનાથી આ મહા ભયાનક પડ્યંત્રમાંથી પોતાનો બચાવ કરી શકાય તેમ નથી. આજની રાત્રિના ઉપાકાળેજ આનંદ-રાજ્યની સમસ્ત પ્રજામંડળીની આંખો સમક્ષ, કાંઈ પણ આડંબર કિંવા ધામધૂમ કર્યા સિવાય ખુલ્લી રીતે અક્ષમાત્ર મારો સદાનો શત્રુ લોદાની સાંકળો પહેરી નાચતો નાચતો કાંસીના લાકડાંપર આવી ચઢશે અને અંતે તરફડીયાં ખાતો ખાતો મરણને શરણુ થશે.”

રાજાનું મુખ વળી પાછું આ વખતે પણ અતિ અધિક આનંદથી, વિકટ ઉત્સાહથી અને વિકટ હિંસાના વિજયરાગથી, ભયાનક અસુરની પેઠે વિરાટદર્શન થઈ પડ્યું. આનંદ અને ઉત્સાહથી, ક્રોધ, હિંસા, હત્યા અને લાલસા એકી સાથે તેના મુખપર ઝળકી બિડી.

એક મોટા પાત્રમાં ધીમે ધીમે મદિરા રેડીને, અર્ધા અચકાતા અવાજથી મદિરાદેવીના પરમ ઉપાસક ભીમેશ્વરે કહ્યું કે:—“ મરવા દો, મરવા દો, એ મહા પાપીને ! અમે તો એને મરતો જોવા પણ જઈશું નહિ. અમે અહિં રાજાની પેઠે બેઠા બેઠા નિત્યાનંદ દાયિની સુરેશ્વરી મદિરાની સાથે આલાપ કરીશું. મરણુ જોવાથી શું વળવાનું છે ? એક હરામી દુસ્મનને ગળામાં કાંસો નાખીને મરણુને શરણુ કરવામાં આવશે, એ જોઈને અમેને શો આનંદ થશે ? મદિરા અમેને બચાવશે. અમે એને અમારા ઉદર મંદિરમાં પધરાવીશું. મદિરા તો આજકાલ આ મૃત્યુલોકની મોહિની મનાય છે. બાગ્યેજ એવો કોઈ પુરુષ હશે કે જોશે એ દેવીના આશ્રયને નહિ સ્વીકાર્યો હોય ! રાજા ! અમે એની ચમચે ચમચે પૂજા કરીશું.”

ચંચળ થઈને રમણચંદ્રે કહ્યું:—“ ખરી વાત તો એજ છે ગળામાં કાંસો નાખી તરફડીયાં ખાય, એમ મારાથી શી રીતે સહેવાય ? અરે-ખર અમારાથી તો એ ભયાનક દશ્યને બિલકુલ જોઈ શકાશે નહિ. અમારી આંખોથી એ દશ્ય જોઈ શકાશે નહિ. કારણ કે એથી અમારા અંતરમાં અત્યંત ભય ઉત્પન્ન થશે. જ્યારથી મેં કાંસીના લાકડાંની વાત સાંભળી છે, ત્યારથી જાણે મારા ગળામાંજ કોઈએ કાંસો નાખ્યો હોય ની ! એવું મારા મનમાં વારંવાર થયા કરે છે ! શા કારણથી એવું થાય છે, એ મારાથી કહી શકાતું નથી ; પરંતુ એટલું તો અવશ્ય જાણી શકાય છે કે, જાણે કોઈ મારા ગળા સાથે દોરડું બાંધીને મને આકાશ ભણી ખેંચી જાય છે. પણ હશે, હાલ તરત તો એ વાતને જવા દો, જે ચલાવું હશે, તે ચર્ચ રહેશે, આજે પ્રભાતના મહોરમાં

જ રાજાનો શત્રુ કિશોરસિંહ ફાંસીપર ચઢશે, મરણુવશ થશે, આ દુનિયામાંથી સદાને માટે વિદાય થશે; એના જેવો આનંદ મને ખીજ કોઈ પણ રીતે મળી શકશે નહિ. કારણ કે, એ દુષ્ટતાએ અમોને હેરાન કરવામાં કશી કસર જ રાખી નથી. પણ વાર મહારાજ ! એ વખતે તે જેવી રીતે બચી ગયો હતો, તેવીજ રીતે આ વખતે પણ બચી જશે, તો આપ શું કરશો ? કદાચિત કોઈ પણ દૈવી ગતિથી તે આપણા હાથમાંથી છટકી જશે તો ?”

“આ-વ-ખ-તે-” પ્રત્યેક અક્ષરના ઉપર વજન દઇને, દંભસંહિત વિક્રમ દર્શાવીને રાજા બૂપસિંહે કહ્યું:—“આ-વ-ખ-તે ? આ-વ-ખ-તે-તો એ આપણા હાથમાં છે. હવે એનો કાંઈપણ વિસ્તારજ નથી. પિશાચના પંજમાં સપડાયલું માનવી જેવી રીતે છૂટવાને કદાપિ ભાગ્યશાળી થઈ શકતું નથી, તેવીજ રીતે મારા હાથમાંથી પણ તે કદાપિ કાળે છૂટી શકે તેમ નથી. શું એ નહાસી જશે ? ક્યાં નહાસી જશે ? એની તાકાત શી ? યમના હાથમાંથી છટકી જશે ! હું ચોક્કસ કહું છું કે, કિશોરસિંહ હવે મુઝો પડ્યો છે. મારાં વચનોમાં તમો વિશ્વાસ રાખો. કદાચિત કિશોરસિંહ નહાસવાનો અથાગ યત્ન કરશે, તો તેથી પણ તે કદાપિ નહાસી શકશે નહિ. કોઈપણ રીતે બચી શકશે નહિ. હું સોગંદ ખાઈને કહું છું કે, આકાશના દેવતા, નરકના પિશાચો આદિ જેઓ જે સ્થળે વસે છે, તેમની સર્વની સાક્ષી આપીને સર્વના નામે શપથ લઈને કહું છું કે, કિશોરસિંહને ફાંસીએ લટકાવ્યા વિના હું કદાપિ શાંત થઈશ નહિ. બસ, તેનું મોત હવે નજીક આવી લાગ્યું છે. તેનું મરણુજ તેને આ છેવટની વેળાએ મારી પાસે ધસડી લાગ્યું છે. કિશોરસિંહ કદાચ નહાસી જશે, તો પણ તે કદાપિ નહાસી શકશે નહિ. તેના નહાસવાનું કાર્ય બિહુલ અસંભવિત છે; તેમ છતાં પણ જો કદાચ કોઈપણ પ્રકારે નહાસી જશે, તો જ્યાં સુધી આ ફાંસીના લાકડાંપર જૂલનાર યોગ્ય આસામી નહિ મળે, જ્યાં સુધી યોગ્ય આસામી ફાંસીની દોરીથી જીભ બહાર કાઢી દમ બંધ કરીને નહિ જૂલે, ત્યાં સુધી આ ફાંસીના સ્તંભને હું એમને એમ આપાદ રહેવા દઈશ, એ સ્તંભને કદાપિ નષ્ટ કરવા દઈશ નહિ.”

એવામાં અકસ્માત્ ધરની અંદર મહાવેગપૂર્વક સડસડાટ કરતો પવનનો ઝપાટો વહીને આજ્ઞો મળ્યો. તેઓ વણે જણાના કાનમાં પવનના એ ભયાનક સંજ્ઞે પ્રવેશ કર્યો. મહાભયથી બીપણ ચીતાર

કરી રમણચંદ્ર ખેંચીને માર્યો એકદમ આસનપર ફેલી ઊઠ્યો. સભ્ય નયને ચંચળતા સહિત આમ તેમ દૃષ્ટિપાત કરી, કંપતા કંઠે તે બોલી ઊઠ્યો:—“ અરે ! આ શું ? દીવો પણ હોલવાઈ ગયો ! શાથી હોલવાઈ ગયો ? ”

ખરેખર દીવો હોલવાઈ ગયો નહોતો. દીવાની ટોચની ચારે તરફ જાણે ધુમાડાનું આવરણ ઘેરાઈ ગયું. દીવો નીલરંગી થઈ ગયો. રમણચંદ્ર ચકિત થઈને ભીમેશ્વરના મુખભણી જોઈ રહ્યો. તેનું મુખ તે સમયે ભયથી ફીકું પડી જવા આવ્યું હતું. રાજ ભૂપસિંહ થોડીવાર પહેલાં મહા દોર દમામ દેખાડીને લાલચોળ મુખેથી બકવાદ કરતો હતો, તેનું તે દંભપૂર્ણ રક્ત મુખ પણ ત્યારે રક્ત શૂન્ય શુષ્ક થઈ જવા આવ્યું હતું. બહુ કષ્ટે ભીતિભાવને છૂપાવવાની કોશિશ કરીને વિશુષ્ક વદને, કંઠે કંપીકંપીને તેણે કહ્યું કે:—“ એ કાંઈ પણ નથી એ કાંઈ પણ નથી. ફક્ત પવનનો એકાદ ઝપાટો આવ્યો હોય એમજ જણાય છે. આમ જૂઓને દીવો જેવો સળગતો હતો, તેવોજ સળગી રહ્યો છે.”

દીવા તરફ જોઈને રમણચંદ્રે કહ્યું:—“ હા, એમાં કાંઈ ખોટું નથી, પરંતુ એ વખતે બળતા દીવામાં અને અત્યારે બળતા દીવામાં મને ઘણોજ તફાવત પડી ગયેલો જણાય છે. ”

રમણચંદ્રનો ભય કાંઈકે એવો હતો, તો પણ બિલકુલ દૂર તો નજ થયો. આ લોકની મૂર્તિ જોઈને તેના હૈયામાં કાંઈક હિમ્મત આવી. તે એકાએક ઊઠીને ઉભો થયો હતો, પરંતુ ધીમેધીમે પાછો નીચે ખેંચી ગયો અને દીવાભણી તાકીતાકીને પુનઃ જોવા લાગ્યો.

ભીમેશ્વર ભય પામ્યો હતો, એ વાતને કોઈ જાણી ન શકે, એની યથા સાધ્ય ચેષ્ટા કરી, ભયભીત ભાવને છૂપાવી તેણે પોતાના પરમપ્રિય મિત્ર રમણચંદ્રને સંબોધીને કહ્યું કે:—“ ખરેખર એ કાંઈજ નથી. પવનનો સપાટો એકાએક આવ્યો હતો. મને લાગે છે કે, ઘરની પારીઓ બરાબર બંધ કરવામાં નહિ આવી હોય, એથી કદાચ વાયુના સપાટાથી એનો એવો વિકટ અવાજ થયો હશે. પણ હવે એ બધી નકામી વાતો જવા દો, અને કામની કથા કહો; વાર, એ વખતે આપણે શકિ વાંત કરતા હતા ? ”

આ પ્રશ્ન પૂછીને તરતજ ભીમેશ્વરે મંદિરાનું એક મોટું પાત્ર પોતાના ઉદરને વિશે રેડી દીધું. એ જોઈ બહારથી ઉલ્લાસ દેખાડી રાજાએ કહ્યું કે:—“ હા-હા-હા, મંદિરાનો ત્યાગ ન કરે, હિંદુઓ

પાલા ભરી ભરીને ખૂબ મદિરા ઉડાવો. મદિરા મનુષ્યના મનમાં અનખશક્તિ લાવી ભરનારી છે. દુર્ભાવનાને વખતે મધના સમાન ઉપકારી ખંધુ અતિ અલ્પજ જોવામાં આવે છે. પીઓ, પીઓ, ખૂબ મુરા પીઓ. પીપીને આનંદની બહાર લૂંટો. આવો ઉમદા વખત ફરી ફરીને નહિ મળે. ”

મદિરાનો આદર થયો. ત્રણે જણાના ઉદરમાં પૂર્ણ પ્રમાણમાં વારુણીદેવીએ પ્રવેશ કર્યો. ભીમેશ્વરે ફરીવાર પૂછ્યું:—“ ત્યારે આપણે શી વાત કરતાં હતા ? હા, હા, સાંભર્યું; રાજા બહાદુર મતલબની વાત ચાલતી હતી. સારું થયું કે, એ વાત સાંભરી આવી. ચાલો, આપણે પુનઃ એ વાતની ચર્ચા ચલાવીએ. અને રાજા બહાદુરના કલ્યાણના ઉપાયો યોજીએ. ”

મહા મહેનતે મનના વેગને કાબૂમાં રાખી, રાજા ભૂપસિંહે કહ્યું:—“ હા, કિશોરસિંહે કાંસીની સજા તો જાણે થઈજ ચૂકી, એમાં હવે કાંઈ શંકાજ ન રહી. એનું કાંસીનું કામ પતાવ્યા પછી હું મારા સૈન્ય સામન્તોને સન્નિજત કરી કાલીદુર્ગના મારા મિત્ર ભીલરાજની સાથે સાક્ષાત્ કરવા જઈશ. સરદાર મહાવીર તેના પોતાના અગણિત સૈનિકો આપીને મને સહાયતા કરશે. બન્ને સૈન્યોને એકઠાં કરી, બન્ને ગિરજતારી પરવાનાને સાથે લઈ, હું ત્યાર પછી વિજય ઉદ્ધાસથી રાજ-દ્રાહી રણુધીરસિંહ રાથેને ગિરજતાર કરવા જઈશ; તેને અને તેના છોકરાને એકી સાથે ગિરજતાર કરીશ. ”

ભીમેશ્વરે પૂછ્યું:—“ રણુધીરસિંહરાય દેવીપૂરની કચેરીમાંથી પોતાની જગીરમાં પાછો ચાલ્યો ગયો છે, એવી જે વાત મારા સાંભળવામાં આવી છે, તે વાત શું સત્ય છે ખરી કે ? ”

રાજા ભૂપસિંહે જવાબ આપ્યો:—“ ખિલકુલ સત્ય છે. મેં પણ પાછી ખબર મેળવી છે. એના ચાલ્યા જવાથી આપણા પક્ષમાં સારૂંજ પરિણામ આવ્યું છે. દેવીપૂરમાં રણુધીરસિંહરાયને અનેક ભાષખંધ દોસ્તો આવી મળ્યા હતા અને તેઓ સર્વ તેના માટે પોતાનું લોહી રેડવાના નિશ્ચયપર પણ આવી ગયા હતા. પરંતુ હવે શંકરપૂર જવાથી તે કેવળ એકલો થઈ પડ્યો છે, આશ્વાસન આપે એવો એક મિત્ર પણ ત્યાં તેને માટે અવશિષ્ટ રહ્યો નથી; મિત્રોમાં પણ ફક્ત રાજા દીનવલ્લભસિંહ એકજ તેનો ખરો હિતાકાંક્ષી છે, બાકીના બધા મિત્રો તો પોતાપોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવાના ઇશિદામીજ તેની સાથે

જઈ ચૂક્યા છે અને તેઓમાંના કોઈપણ મિત્રથી આજણને કશી પણ ઈર્ષ્યા થઈ શકે તેમ નથી. આનંદદુર્ગના સૈન્ય સામંત, કાલીદુર્ગના સૈન્ય સામંત, એ બન્ને બન્ને એકત્ર થશે, ત્યારે સમુદ્રથી પણ તેમનું પ્રમાણ વિશેષ થઈ પડશે. બન્ને પહાડી પ્રદેશોના વીર લડવૈયાઓની સાથે રણધીરસિંહ કિંવા તેના મિત્રોના સૈનિકો કોઈકાળે પણ ટક્કર ઝીલી શકશે નહિ. મને અવશ્ય આશા છે કે, મારા વિજયના દિવસો હવે છેક સમીપમાં આવી લાગ્યા છે અને રણધીરસિંહના વિનાશનો આરંભ થઈ ચૂક્યો છે, રણધીરસિંહને પરાજિત કરી વિજયમાળને કંકને વિશે આરોપવામાં મને હવે કશો કલેશ વેડવો પડશે નહિ.”

ભીમેશ્વરે ચૂપચાપ થોડીવાર સૂઝી કાંઈક વિચાર કર્યો. વિચાર કર્યા પછી ઉત્સાહિત વચ્ચે તે બોલ્યો કે:—“બીજો એક પ્રપંચ રચી શકાશે નહિ? દગાની બાજી બિછાવી શકાશે નહિ?”

સમાન ઉત્સાહથી રાજા ભૂપતિંહે પૂછ્યું:—“કયો પ્રપંચ? કયી બાજી? શું મનમાં કાંઈ ધારી રાખ્યું છે.”

“હા, ધારી રાખ્યું છે. ધણું સાફ ધારી રાખ્યું છે. બરાબર ધારી રાખ્યું છે. કયું નામ આપે કહ્યું? હા-હા, દીનવલ્લભ! સાફ. કાલે સવારમાંજ અમે દીનવલ્લભના મકાને જઈશું. તેની પાસે જઈને નોકરી માગીશું. હમણાં તેને નોકરની જરૂર છે; એથી અમારા જેવા મજબૂત યોદ્ધા નોકરોને તે અવશ્ય પોતાને ત્યાં નોકરીએ રાખશે. નોકરીપર ચઢાવ્યા પછી અમે અમારી કળા અજમાવીશું. અમે નોકર થઈ, પ્રપંચની બાજી બિછાવી એને બરાબર સપડાવીશું અને બનશે તો મરણને શરણ કરવામાં પણ કશી કસર રહેવા દઈશું નહિ. વળી જો કદાચ એમ નહિ બને તો છેવટે ગમે તેમ કરીને અમે તેને આપની પાસે લાવી હાજર કરી દઈશું. એથી રણધીરસિંહ રાય એકલો થઈ જશે અને અમે કોઈપણ પ્રકારના કલેશ વગર તે પાપાત્માને કૂતરાની પેઠે ગઈને પકડીને આપની પાસે રજુ કરીશું! કેમ કિપાય તો કીક સૂચ્યો છે ને! બાજી તો બરાબર રચાઈ છે ને!”

“મધ્યમ મજબૂતી બાજી ચોક્કસ છે, બરાબર પ્રપંચ રચાયો છે બહુ સાફ, ત્યારે હવે તમે તેમજ કરજો. એમ કરવાથી પરિણામ કિશ્મિત આવશે; જનની મુરદ બર આવશે, પ્રપંચના પોખર થશે, રણધીરસિંહ રાય પ્રથમ દીનવલ્લભસિંહ ખૂબ કાકત્તા થઈ જશે.

વળી તેમાં મનમાન્યા રૂપિયા પણ મેળવી શકશો; દીનવલ્લભની જાગી-રના માલિક પણ થઈ શકશો, સુરંગપૂરની રાજસભાને હું તમારા માટે ખાસ ભલામણ કરીશ અને રાજ દીનવલ્લભનો વારસો તમે ખન્નેને મળે એવો બંદોબસ્ત પણ કરી આપીશ.” રાજ બૂપસિંહે કહ્યું.

આલ્હાદથી મદિરાનાં ત્રણ પાત્રોને ત્રણે જણાએ ઉદરસ્થ કરીને ઉચ્ચ કલેવરે હાસ્ય કર્યું. રમણચંદ્રને સંખેધીને ભીમેશ્વરે કહ્યું કે:— “ કેમ રમણચંદ્ર! જેમ કહ્યું હતું, તેમજ થયું ને? આ મહારાજ આપણને રાજ કરી દેશે. ખસ, હવે આપણા પુરા દિવસો ચાલ્યા ગયા છે, આપણી ભાગ્યદેવી આપણાપર પ્રસન્ન થઈ છે. કિસ્મતના સિતારા રોશન છે.”

ઉત્સાહથી લાલચોળ મુખ ધારણ કરી રમણચંદ્રે કહ્યું કે:— “ મહારાજ! આપ અમારા સર્વથી પરમપ્રિય મિત્ર છો. આપને માટે અમે અમારી કાયાનું પતન કરવામાં પણ પાછા પડીએ તેવા નથી. આપ નામદારનો ખજનો લક્ષ્મીના ખજનારૂપ છે. આપને ત્યાં કોઈ પણ વસ્તુનો કાંઈ અભાવજ નથી. એથી અમારા મનમાં અમેને અપાર આનંદ થયો છે, આપ જેમ કરવાનું કહો તેમ કરવાને અમે સદા-સર્વદા તત્પર છીએ. કહો, સેવકોને હવે શી આજ્ઞા ફરમાવવાની ઈચ્છા છે?”

થોડીવાર કાંઈક વિચાર કરીને રાજાએ કહ્યું:—“ વાર, મારી ઇચ્છા પણ એવીજ છે કે, જેન કેન પ્રકારે રાજ દીનવલ્લભને આપણા દાવમાં સપડાવ્યા પછી તરતજ સુરંગપૂરના રાજદરબારમાં સોંપી દેવો. એમ કરવાથી તે દગાખાજ દુષ્ટને અવશ્યને અવશ્ય ફાંસીના લાકડાં પર લટકી કિશોરસિંહની પેઠે ક્રોધે માર્યો જશે. પરંતુ એ સાથે એવા એક ખજ પુરુષને ત્યાં નોકરી કરવા જતાં તમારે એકાદ બે ખુશ નામી પત્રો લઈ જવા પડશે. એની સહાયતાથી તમે તમારા કાર્યમાં ફળીભૂત થાઓ અને મારા કાર્યને પૂર્ણ કરો.”

દંભ દર્શાવીને ભીમેશ્વરે કહ્યું કે:—“ એ સંબંધમાં ચિંતા શી છે! ખુશનામી પત્રો તો અમારી મુઠ્ઠીમાંજ રમી રહ્યાં છે, અમે ધારીએ તે કાર્યને એક પણ માત્રમાં પરિપૂર્ણ કરવાને સક્તિમાન છીએ. આપ તો ફક્ત બે પત્રોનીજ વાત કહો છો, પરંતુ અમે ધારીએ તો એકી સાથે એવા સેંકડો પત્ર એકઠા કરવાને સક્તિમાન છીએ.”

ઉદ્ધાસિત થઇને રાજા બૂપસિંહે કહ્યું કે:—“બહુ સારું, બહુ સારું. ત્યારે તમે તેમજ કરો. સેંકડો પત્રોની આવશ્યકતા નથી, ત્રણ ચાર પત્રોથી પણ ચાલી શકશે. ત્યારે જાઓ શયનગૃહમાં જાઓ; રાત્રિ ધણી વીતી ગઇ છે, સવારમાં પાછું વહેલું ઊઠવું પડશે; માટે કાંઈક વહેલા વહેલા સૂવાની જરૂર છે, જાઓ, હવે વિના કારણુ-વિલાંબ ન કરો.”

એક અરદલી હાથમાં દીવો ઝાલી, બાબૂનું એક ઘર બતાવી આવ્યો. બન્ને મારવાડી બંધુઓ શયનગૃહમાં દાખલ થયા. એક દીપકને પાટપર મૂકી ઘરનાં દાર બંધ કરી અરદલી અથવા અનુચર ચાલ્યો ગયો.

પંચદશ પરિચ્છેદ

શયતાનનું સાહસ !

एके सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थं परित्यज्य ये सामान्यास्तु परार्थमुद्यममृतः स्वार्था विरोधेन ये । तेऽमी मानुषराक्षसा परहितं स्वार्थाय निघ्नन्ति ये ये निघ्नन्ति निरर्थकं परहित ते के न जानीम हे ॥

અર્થાત્:—“જેઓ સ્વાર્થ છોડીને પરોપકાર કરે છે તે સત્પુરુષ કહેવાય છે, જેઓ સ્વાર્થને ધક્કો ન લાગે તેવી રીતે પરોપકાર કરે છે તે મધ્યમ પુરુષ કહેવાય છે, જે સ્વાર્થ માટે પરના હિતનો નાશ કરે છે તે મનુષ્ય રાક્ષસ કહેવાય છે અને જે વૃથા ખીજના કલ્યાણનો નાશ કરે છે, તે કાણ છે? એ અમે જાણતા નથી, અર્થાત્ તેઓ અતિ નિંધ છે.

મર્ત્યુહરિ.

એક ઓરડામાં બે સ્વતંત્ર સ્વતંત્ર શય્યાઓ નિર્માણ કરવામાં આવી હતી, ઓરડો છેક સાફસુફ તો નહોતો જ, સાધારણ પ્રકારના સરસામાનથી એ ઓરડાને શણગારવામાં આવ્યો હતો. બન્ને મારવાડી મિત્રો એ ઓરડામાં આવી બેઠા. ચારે તરફ જોયા પછી રમણચંદ્રે સાનંદ સ્વરે કહ્યું કે:—“અહા, કેવી મજા! કેવી મજા! તમારા રાજા પણ એક ભલા આદમી જણાય છે. ધણી સારા માણસ છે. મને સ્વપ્નમાં પણ ખ્યાલ નહોતો કે તેઓ આવા ખાન્દાન નિવડશે. તેમને!

આપણી સાથેનો બવહાર ધણેજ મળતો લાગે છે. આપણે માટે બધી જાતનો બંદોબસ્ત કરવામાં તેમણે કર્યો પણ કસર રહેવા દીધી નથી. આ ઝોરડામાં પણ તેમણે મદિરાનાં મોટાં મોટાં બે પાત્રો મોકલી આપ્યાં છે. વળી કાગળ, કલમ, ખડિયા આદિ લખવાનાં સર્વ સાધનો પણ તેમણે અહીં મોજૂદ રાખ્યાં છે. ખાસો મળતો રાજ મળ્યો, મદિરાનો પણ જેવો જોઈએ તેવો બંદોબસ્ત થયો, એટલે પછી હવે પૂછવું શું ? બસ, ઉડાવો મદિરા અને લૂંટો આનંદની બહાર ! ઠંડી રાત્રિ છે, માટે મદિરા પાન ક્યાં વિના મારાથી તો એક ક્ષણ પણ રહી શકાય તેમ નથી. ”

હાય ? જૈમિની, પાતંજલ, વ્યાસ, વાલ્મિકી, કૃષ્ણ, રામ પરશુ-રામ, વામન, યુધિષ્ઠિર, આદિ પ્રતાપી પુરુષોની જન્મદાયિની ભારત ભૂમિનાં સંતાનોની આજકાલ કેવી દુર્દશા થવા બેઠી છે કે જેઓ મદિરાપાનમાં મસ્ત રહેવામાંજ આનંદ માને છે ! જે મદિરા શરીરની શુદ્ધિને નષ્ટ કરનારી છે, મનની પવિત્રતાનો લોપ કરનારી છે, હૃદયના ઉચ્ચાશયને રસાતળમાં મૂકનારી છે, દેહના અવયવોને અત્યંત હાનિ પહોંચાડનારી છે, તેજ મદિરામાં દુષ્ટ રમણચંદ્ર તથા ભીમેશ્વર જેવા અધમ આર્યસંતાનો અતિ આનંદ માને છે ! ધિક્કાર છે, એ મદિરાનું પાન કરનાર પિશાચોને ! શું મદિરા પાનથીજ મનુષ્ય મનને સ્થિર કરી શકે છે ? કદાપિ નહિ. એ સર્વ એવા અવિચારી જનોના લૂલા બચાવોનાં બહાનાં માત્રજ છે. મૂર્ખ શિરોમણિ ભીમેશ્વર રમણચંદ્રની લાલસાભરી વાતોથી લોભાધને એકદમ મદિરાપાન કરવાને તત્પર થયો તે શયતાને તરતજ મદિરાનું એક પાત્ર ભરીને એમાં આગળ ધર્યું પરંતુ એવામાં અકસ્માત અગાસીપર ગડગડાટ કરતો એક ભયાનક શબ્દ તેના કાને સંભળાયો, એથી તેના હાથ કંપી ઉઠ્યો, પાત્રમાંની મદિરા ઢળી પડી; રમણચંદ્રની પણ એવીજ દશા થઈ પડી. તેઓ બન્ને થરથર કંપવા લાગ્યા. બન્ને જણાએ ભયસહિત ઉપરની બાજુએ નજર કરતાંની સાથેજ રમણચંદ્ર બોલી ઉઠ્યો:- “અરે, વળી આ શો ઉત્પાત ! વળી પાછો આ અવાજ ક્યાંથી આવ્યો ? કોણે કયો ? સૂતાર લોકો તો ઘણા વખત થયા ચૂપ થઈ ગયા છે, સારે આ પાછું શું થયું ? ”

ભીમેશ્વરે કહ્યું:- “એ કંઈજ નથી; પેલો આગળનો શબ્દ આપણા કાનમાં અત્યાર સુધી ધ્રુસી ગયો હતો એનો પડોળ વળી પાછો

પડ્યો હોય એમ જણાય છે. ભાઈ! ડરવાનું કાંઈ કારણ નથી. આ આપણો એક પ્રકારનો ભ્રમજ છે. આપણા હાથ કંપી ગયા. અને અને આપણી પ્યારી મદિરા ઢળી ગઈ, એ પણ આપણા ભ્રમનું જ પરિણામ છે.”

રમણચંદ્રે કહ્યું:—“એ શી રીતે માની શકાય! એવું બની પણ શી રીતે શકે! નાનાં છોકરાને ફાસલાવવાની વાતોને મૂકી દો અને મારા સંશયનું બરાબર નિવારણ કરો. જ્યાં સુધી મારા મનમાં શંકા રૂપિણી ડાકિણી બરાબર રહેશે, ત્યાં સુધી મને પૂરી જોધ પણ આવશે નહિ. તમે મને છેક મૂર્ખ અથવા ગમાર ન ધારતા કે, તમારી આવી વાતોથી હું મારી શંકાને દબાવી દઈશ. શું એટી સાથે બપોળે જણાનાં કાર્યમાં એવો ભ્રમભરેલો પડ્યો આવીને દાખલ થાય, એવું કદાપિ બની શકે ખરું કે? પણ હશે, ચિંતા નહિ. જ્યાં સુધી આપણા શરીરમાંથી લોહી ન રેડાતાં ફક્ત મદિરા રેડાવાથીજ આપણો ઘૂટકો થયો છે, એ પણ આપણે માટે કાંઈ એટી સાંભાળ્યતી વાત નથી.”

હજી રમણચંદ્રના મુખમાંથી આટલું બાપણજ ઉચ્ચારિત થયું હતું, એવામાં બરાબર એજ વખતે એ ઓરડાની નીચેના ભાગમાં ચંત્રણાની મોટી મોટી ચીસો અને ગર્જનાઓ તેમના બંનેના સાંભળવામાં આવી.

એ સાંભળીને બંને જાગ્યા થરથર કંપવા લાગ્યા. ભીમેશ્વરના હાથમાંનું સુરાપાત્ર જમીનપર ગપડી પડ્યું. બંનેનાં મુખ ભયના માર્યા શીકાં પડી ગયાં; બંને વાક્યશક્તિ શૂન્ય બની ગયા. ભીમેશ્વર મનમાં તે મનમાંજ બોલ્યો કે:—“હાય, કેવા અશુભ યોગડિયામાં આનંદદર્શનમાં આવ્યા છીએ કે જેથી વારંવાર આવા ભીતિભરેલા બનાવો જેવા પડે છે. અહીં ન આવ્યા હોત, તો સાફ થાત. લક્ષ્મીની લાલચમાં પડવાથી કદાચિત્ જીવનન પણ ગુમાવવા પડશે. પહેલી રાતથીજ આ ભયાનક સ્થાનમાં ભૂતનો ઉપદ્રવ થવા માંડ્યો છે. રાજા ભૂપતિંહ તો રાજમહાલયમાં આવી મનમાની મોજ ઉડાવી રહ્યો છે. પરંતુ અમારી આપણોનો કાંઈ ગુમારજ રહ્યો નથી. ત્યારે હવે અમારે શું કરવું? શું આ સ્થાન છોડીને ચાલ્યા જવું? મોજમજા અને મદિરાની બહારને પણ તમે કચડી નાખવી?”

રમણચંદ્રથી મદિરા પીવાનું શકી નહિ. પાત્રને પાટપર મૂકી દીવો હાથમાં ઝાલી, તેણે ઘરની બધી જગ્યાએ તપાસ કરી, ઘરના

ખૂણામાં પાટની નીચેના ભાગમાં, પડદાની આબ્જુઆબ્જુમાં અને બારીએ બારીમાં તેણે બરાબર બારીક રીતે તપાસી તપાસીને જોયું:-પરંતુ ક્યાંય પણ કાંઈ વસ્તુ તેના જોવામાં આવી નહિ. તેણે સ્થળે સ્થળે ફરી આવ્યા પછી વિભ્રાન્ત સ્વરે કહ્યું કે:-“ આ સર્વ આપણા મનની ભૂતિનું પરિણામ છે; એ સિવાય આટલામાં ખીજું કાંઈપણ જોવામાં આવતું નથી. ભીમેશ્વર ભાઈ! તમે શાંત થાઓ, નિર્ભય થાઓ. ગમરાવાનું કાંઈપણ કારણજ નથી. ”

“ ચિંતા નહિ, હું તો નિર્ભયજ છું, મને ફક્ત તમારોજ ભય હતો, જ્યારે તમે નિર્ભય સ્થા છો, ત્યારે હવે હું પોતે પણ નિર્ભયજ થાઉં છું. આવી ભ્રમણાત્મક વાતો કરવાથી કશો સાર નીકળવાનો નથી. માટે ચાલો, સુરેશ્વરી દેવીને ઉદરમંદિરમાં પધરાવી એ ઘડી આનંદના ખજાનાની બહાર લૂંટીએ અને વ્યાકુળ થયેલા ચિત્તને જરા આરામ આપીએ. ” આમ કહી ભીમેશ્વરે મદિરાના પાત્રને ભોંયતળી-યાપરથી ઉંચકી લઈ પુનઃ તે પાત્રમાં મદિરાની ધીમી ધીમી ધારા રેડી તેને ઉદરમાં પધારાવવાનો પ્રારંભ કર્યો. ચૂસ્ત મદિરાઉપાસક રમણચંદ્રે પણ પોતાના તે પ્રિયબંધુનું અનુકરણ કર્યું.

ભીમેશ્વર કાંઈક કહેવાની તૈયારીમાં હતો, એવામાં અકસ્માત એ ઓરડાનો દરવાજો ધીમે ધીમે ઉઘડી ગયો અને એ સાથે પગથી તે માથાં સુધી કાળા વસ્ત્રથી ઢંકાયેલી એક લાંબી કદાવર આકૃત્તિએ ધીરે ધીરે એ ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. ખડખડ કરતો કપડાનો અવાજ થયો; એથી બન્ને બદમાશોની આંખો સ્થિર થઈ ગઈ. શરીરમાં થરથર કમ્પારી વછૂટવા લાગી. લલાટમાં પરસેવાનાં પૂર ઉભરાઈ ચાલ્યાં અને રમણચંદ્રે નિર્વાકતાને ધારણ કરી લીધી.

મૂર્તિ ઓરડામાં પ્રવેશ કરતાંની સાથે તરતજ બહાર ચાલી ગઈ. તેના ચાલ્યા ગયા પછી ઓરડાનાં બન્ને દ્વાર આપોઆપ બંધ થઈ ગયાં ઓરડામાંનો દીપક પણ ત્યારે પાછો ધીમે ધીમે સળગવા લાગ્યો. ભયમાંને ભયમાંજ રમણચંદ્રે ડોકું તાણીને જોયું કે, દીવામાં ઘણુંજ થેડું તેલ બાકી રહ્યું છે, અને એટલા તેલથી આખી રાત સુધી દીવો સળગી શકે તેમ નથી. ભયમાંને ભયમાંજ તે બોલ્યો કે:-“ અંધારામાં રહી શકાશે નહિ; દીવો લાવવો પડશે, રાત્રિ બહુ બહુ તો એ પ્રકર જોટલી વીતી છે અને હજી ઘણી બાકી પડી છે, માટે અંધારામાં ટિલક રહી શકાશે નહિ. હાય! આ સ્થાન ભયાનક નરક સમાન

છે. જોતા નથી કે ઘરમાં દાખલ થતાંની સાથેજ સદર દરવાજા પર એકાએક એક મોટી ધમાલ થઈ હતી; ત્યાર પછી ઘરની અંદર અચાનક એકદમ પવનનો મુસવાટો આવી દીવો હોલવી ચાલ્યો ગયો હતો અને એ સાથે દીવાએ નિર્વાણ પામતી વેળાએ નીલરંગ પણ ધાગ્યું કરી લીધો હતો. વળી એ ઉપરાંત હજી હમણાં થોડીવાર પહેલાંજ પાછો એ સઘળા બનાવોને જૂલાવી દે તેવો અજબ બનાવ બની ગયો છે. ઘરનાં છાપરાંપર અકસ્માત ખડખડાટ થવાનો અવાજ સંભળાવો હતો અને નીચેના ભાગમાં મોટો ખળભળાટ મચી ગયો હતો અને એ સાથે પેલી ભયંકર વિકટ આકારવાળી આકૃતિ પણ પ્રકટ થઈ હતી. આ બધું જોવાથી હવે માફ મન કાઢપણ રીતે અહીં સ્થિરતાથી ટકી શકે તેમ નથી; તેમજ વળી આ અંધારામાં તો એક ક્ષણ પણ રહી શકાય તેમ નથી. ગમે તે રીતે દીવો મંગાવવોજ જોઈએ. નોકર ચાકરોની પાસે દીવો મંગાવશે નહિ, કારણકે, તેઓ આવી વાત સંભળીને આપણી મસ્કરી કરશે અને એ સાથે એમ પણ ધારી લેશે કે આપણે બને જણા બહી ગયા છીએ. આમ થવાથી આપણે માટે ન કરવાનો ઉપહાસ કરવામાં પણ તેઓ પાછા પડશે નહિ. માટે એવું કરશો નહિ. બહાર જો ક્યાંય પણ દીવો જોવામાં આવે તો, ચૂપચાપ તે દીવો લઈ આવજો. જો તેમ કરવાની તમારી ઈચ્છા ન હોય, તો પછી મને પોતાનેજ જવા દો. મારા પાછા આવતાં સૂધીમાં તમે એક કામ કરજો, પેલા બન્ને બનાવટી પત્રો લખી નાખજો. જૂઓ; સંભાળીને લખજો, કાગળ લખતાં કલમ કંપી ઉઠે નહિ તેની સંભાળ રાખજો અને અક્ષર તથા શૈલિમાં બિલ્કુલ તકાવત પડવા દેશો નહિ.”

ભીમેશ્વરે કહ્યું:—“આશ્ચર્ય ! અત્યાશ્ચર્ય ! રમણચંદ્ર ! તમે જીડીને આજે આ શી બલામણુ કરો છો ! શું મને તે વળી આવો ઉપદેશ આપવાની આવશ્યકતા પડતી હશે ? નહિ જેવા એકાદ એ મામલી બનાવટી કાગળો લખતાં મારા હાથ કંપી જઈશે ! ના, ના, સ્વપ્નમાં પણ એવો વિચાર લાવશે નહિ. નિર્ભય રહો, એ સર્વ કાર્યને હું ધણીજ કુશળતાની સાથે સંપાદિત કરીશ. અત્યાર સૂધી હું ડરતો હતો ખરો, પરંતુ હવે જોઈ છું કે, એ મારો એક પ્રકારનો પ્રમાદજ હતો. અથવા મનની જૂલ હતી, ચક્ષુની જૂલ હતી અને એ સાથે મારા આ કબોત્રી પણ ગંભીર જૂલ હતી.”

દીવા પાસે બેસીને, ભીમેશ્વરે કંપતા હાથે ચાર બનાવટી પત્રો

તેયાર કર્યાં, એ સઘળા પત્રોમાં રાજપૂતાનાના તથા દિલ્લી દરબારના સઘળા મોટા મોટા અમીર ઉમરાવોનાં નામોની સહીઓ કરી. પત્રોને દસ્તુર મૂળખ લિફાફામાં બંધ કરી, પોતાના અંગરખાના ખીસામાં તે બદમાશના સરદારે છપાવી દીધા; ત્યાર પછી ઘરમાં સળગતા દીવાને હાથમાં ઝાલી, રમણચંદ્રની સાથે, નવો દીવો લાવવા માટે તે તે ઓરડામાંથી બહાર નીકળ્યો.

ઓરડાની સ્હામેજ એક મોટો વરંડો આવેલો હતો, તે વરંડાને પાર કરીને તેઓ બન્ને દીવો લેવા જતા હતા. તેમણે આગળ પાછળ ચોમેર નજર ફેરવીને જોયું કે, તેમના હાથમાંના દીપક સિવાય બીજો ક્યાંય પણ બીજો દીપક દેખાતો નથી. ચારે બાજુએ અંધકાર છવાઈ ગયો છે અને એ અંધકારે ગંભીર નિઃસ્તબ્ધતા સ્થાપિત કરી દીધી છે. આથી તેઓ બન્ને જણા મનમાં તે મનમાં જ કરી ગયા. સીડીપરથી નીચે ઉતરી આવી દીવો ખોળવાની મતલબથી, તેઓ પશ્ચિમ દિશામાં હજી સહજ આગળ વધ્યા હતા, એવામાં તો એકએક તેમની સ્હામેના ભાગમાં, સહજ દૂર, એક અબજબજ આ લોક રશ્મિ તેમના જોવામાં આવી. એ આલોક મંડળાકાર હતો અને રામધનુષનો રંગ જેવો વિલક્ષણ હોય છે. તેવાજ રંગના તે આ લોકમાંથી પણ દેખાવા લાગ્યો. નાના પ્રકારના રંગ દિરંગી પ્રકાશને જોવાથી તેમના વિસ્મયનો અવધિ થયો અને એ સાથે તેઓ પગથી તે ટેક માથા સૂધી કંપી ઊઠ્યા; તેઓ હવે ત્યાંથી એક ડગલું પણ આગળ વધી શક્યા નહિ; લાકડાંની પુતળીની પેઠે તેને તે જગાએ ચૂપચાપ એક બીજાના મ્હોં સ્હામું ટગરમગર જેતાં ઉભા રહ્યા. આલોક-મંડળ ધીમે ધીમે ચંચળ થઈને, અતિશીલ થઈને છેક નજીકમાં આવવા લાગ્યું. આલોક-મંડળની પાછળથી કાળાં વસ્ત્રવાળી એક કદાવર મૂર્તિ તેમની સ્હામે આવી ઉભી રહી. તેણે પોતાના અસ્થિસાર હસ્ત ચલાવીને મુખપર લોકેલું વસ્ત્ર ખોલી નાખ્યું. મુઠ્ઠાના જેવું વિકટ મુખ બહાર કાઢીને, તે આકૃતિ તરતજ તેમના બન્ને જણના પડખામાંથી—છેક નજીકમાંથી ચાલી ગઈ. એ આકૃતિ એકલીજ અદૃશ્ય થઈ, એટલુંજ નહિ પણ તેની સાથે સાથે પેલો પ્રકાશ પણ અદૃશ્ય થયો.

બદમાશોના સમસ્ત સહસે પ્રલામન કર્યું, તેમનાથી હવે દીવો લેવા માટે જઈ શકાયું નહિ. કંપતા કંપતા તેઓ પોતાના ઓરડા

તરફ પાછા ચાલ્યા આવ્યા. દરવાજાને અંદરથી ખાસ કરીને વાસી દીધો. હજી સૂધી પેલો ઝાંખો દીવો સળગતો હતો; તેને ઓરડામાં પડેલી પાટપર મૂકીને તે શ્રવ્યતાનો પુનઃ મદિરાપાન કરવા બેઠો. બચતે વખતે, ચિંતાની વેળાએ, શોકને સમયે દીવાનાઓ મદિરા પીવામાં મહા આનંદ માને છે અને ખરી રીતે તેમના મનપર તેની અસર-પણ કાંઈક જુદીજ થાય છે. મદિરા મનુષ્યના મનમાં વ્યાપેલા દારુણ દુઃખનું નિવારણ કરનારી મહા દયાવતી દેવી છે, તે પોતાના આશ્રિતોના ભયને દૂર કરી નિર્ભય બનાવે છે. આવી મીમાંસાને હૃદયમાં લાવીને, તેઓ મદિરાનાં મોટાં મોટાં પાત્રોને છલાછલ ભરીને ઉદરને વિશે પધરાવવા લાગ્યા. જોતજોતામાં મદિરાના બે મોટા મોટા શીશા બિદ્બિદ સફાઈટ શન્ય બની ગયા. બદમાશોના મનમાં વારુણીના અત્યંત ઉપભોગથી કાંઈક સ્ફૂર્તિનો સંચાર થયો. મધના તરંગોમાં પૂર્વનો ભય સર્વથા દૂખી ગયો. તેઓ શયન કરવાના ઈરાદાથી, શરીરપરનાં વસ્ત્રો બદલાવી રહ્યા હતા, એવામાં વળી પાછો એક મોટો અવાજની સાથે તેમના ઓરડાનો દરવાજો ઉઘડી ગયો. દરવાજાના અવાજ સાંભળીને બંને જણા ચમકી ઉઠ્યા, તેમણે તે બાજુએ તરતજ પોતાની ચંચળ નજર દોડાવી! એ સંમયે તેમની સ્ફૂર્તિ સરી ગઈ, મદિરાનો નસો નહાસી ગયો, દારુણ ભયે આવીને તેમના સમસ્ત શરીરોને કંપાયમાન કરી દીધાં, દરવાજો ખોલી કાળાં વસ્ત્રવાળી એક અદ્ભુત આકૃતિ ધીમે પગલે તેમની શય્યા તરફ આગળ વધવા લાગી. દીવો હજી સૂધી ધીમે ધીમે સળગી રહ્યો હતો. મૂર્તિ બધાં સૂધી તેમનાથી સહજ દૂર દૂર રહી, ત્યાં સૂધી પણ તે બંને બદમાશોના હૃદયમાં ભયના-મહા વિષમ ભયના ધબકારા થવા લાગ્યા. તેમની બંનેની ખુદ્ધિ તથા શુદ્ધિનો સર્વથા લોપ થઈ ગયો. શું કરવું? રી રીતે એ મૂર્તિના સહવાસમાંથી છટકી જવું? આ આપત્તિમાં દેવી રીતે પોતાનો બચાવ કરવો, એ વિષયનો વિચાર કરવાની શક્તિ પણ અત્યારે તેમના હૃદયને વિશે રહી નહિ. મૂર્તિ બધારે નિકટમાં આવી, ત્યારે તેમનો ભય દૂર થઈ ગયો, આતંકથી કંપતા મધિન વદનપર આનંદ ઉભરાઈ આવ્યો; કરણુકે, એ મૂર્તિ કિંવા આકૃતિ અન્ય કોઈ પણ નહોતી, પરંતુ આનંદપૂરના અધિપતિ રાજ ભૂપતસિંહના પરમપ્રિય દીવાન દોલતસિંહનીજ એ આકૃતિ હતી.

દોલતસિંહ રાત્રિને વખતે નિદ્રાના ધેનમાં ને ધેનમાં બધાં ત્યાં

બટકતો કરતો, એ વાત વાંચક બાધુએના બાળવામાં આ પહેલાંજ આવી ગઈ છે. એટલે આ સ્થળે એનો પુનરુલ્લેખ કરવાની કશી પણ આવશ્યકતાજ નથી—અન્ને બદમાશોની પાસે આવી, અન્ને મુખ બણી બેવાર તીવ્ર દષ્ટિપાતથી જોઈને દીવાન દોલતસિંહે કહ્યું કે:—“ઓહ ! અન્ને જણા અહીં શું કરે છે ?” તમે અન્ને જણા જૂદા જૂદા હોવા છતાં, વાસ્તવિક રીતે તમારું અન્નેનું સ્વરૂપ એકજ છે. કેમ ! ભીમેશ્વર ! આરી વાંત તમોએ મારા રંગને મુખે કહેલી ખરી કે ? ચિંતા નહિ, મારાથી જરા પણ ડરશો નહિ. હું પણ તમારા પક્ષનો જ માણસ છું.”

વિકટ હાવભાવની આ સાથે આવી વાતો કહીને દુષ્ટ નિદ્રાચર દીવાન દોલતસિંહ એ અન્ને મારવાડી બદમાશોના ઓરડામાંથી એકદમ બહાર નીકળી ચાલ્યા ગયા. દરવાજો બંધ થયો. દીપકે પણ એજ વખતે હોલવાઇને ઓરડાને એકદમ અંધકારમય કરી દીધો. બદમાશોના મનમાં પુનઃ પાછો ભયનો સંચાર થયો. કદાચિત કોઈ પકળથી આવીને ગર્દન પકડી જવાની ડરો, એવા ભયથી ફરીવાર પાછા તેઓ થરથર કંપવા લાગ્યા; તેમના અન્નેના મુખપર કાણુવાર પહેલાં આનંદની જે રેખાઓ આવીને કાણુમાત્રને માટે દેખાવ દીધો હતો, તે રેખા અત્યારે કાણુ જાણે ક્યાં ગુમ સ્થાનમાં અદૃશ્ય થઈ ગઈ કે જેનું કાંઈ ચિન્હ પણ જોવામાં આવ્યું નહિ. કંપતા કંપતા અન્ને જણા પોતપોતાની પથારીપર બઈ સૂતા; સૂતા સૂતા તેઓ અન્ને આ સઘળા અદ્ભુત અદ્ભુત બનાવોનો બચપૂર્વક વિચાર કરવા લાગ્યા; ઊંઘવાને માટે તેમણે અન્નેએ ઘણી ઘણી કોશિશ કરી, પરંતુ નિદ્રાદેવીએ સાક્ષાત્ શત્રુનું સ્વરૂપ ધારણ કરી લીધું. તેઓ અન્ને કોઈ પણ પ્રકારે પોતાના મનમાં વ્યાપેલા વિષમ બચતું નિરસન કરી શક્યા નહિ. ઘણા સમયના વિચારોના પરિણામે છેવટે તેમણે અન્નેએ એવી સલાહ મુકરર કરી કે, હવે આનંદદુર્ગમાં એક કાણુ પણ રોકાવું નહિ, જે મંગળતાની સાથે આજની રાત્રિ વીતી તે સવાર થઈ જાય, તો પછી તરતજ આ ભૂતપૂરીનો પરિત્યાગ કરીને અન્ય કોઈ સહિસલામતીવાળા સ્થાને ચાલ્યા જવું.”

પોઠપ મસંગ.

દીવાલદર્પણ.

યદા મેહઃ શ્રીમાન્નિપતતિ યુગાન્તામ્નિહતઃ
 સમુદ્રાઃ શુષ્યન્તિ પ્રચુરમકરપ્રાહ નિલયાઃ ।
 ધરા ગચ્છત્યન્તં ધરણિધર પાદૈરપિ ધૃતા
 શરીરે કા વાર્તા કરિકરમકર્ણામ્ર ચપલે ॥

અર્થાતઃ—“જ્યારે યુગાંતના અમિથા ખગતાં શ્રીમાન મેહ પર્વત પણ પડી જાય છે, જ્યારે મગર અને ગ્રાહનો ધર કપ મોટા સમુદ્રો* પણ સૂકાઈ જાય છે અને જ્યારે પર્વતોનાં ચરણોથી ધરાયલી ધરાનો પણ અંત આવી જાય છે, ત્યારે બાળહસ્તીના કર્ણના છેડા જેવા ચપલ શરીરની શી વાર્તા !

અંધારા ગયારાવાળા ભયાનક કારાગૃહની ગંભીર ગુહામાં લોકોની મજબૂત સાંકળોથી જકડાયેલા આપણી આ નવલકથાના નવયુવક નાયક કિશોરસિંહ એકલો બેઠો હતો. પૂર્વની અનેક ઘટનાઓ અત્યારે તેના સ્મરણપટપર તરી આવતી હતી, અનેક આશ્ચર્યમયી અદ્ભુત ઘટનાઓ તેના હૃદયને વિશે એક પછી એક જાગરિત થઈ આવતી હતી, એક પછી એક તે તેનીજ ગણતરી કરતો હતો. સૂર્યોદય થતાં પહેલાંજ તેના પંચપ્રાણ નષ્ટ થવાના છે, કોઈ પણ મનુષ્ય તેની રક્ષા કરી શકે તેમ નથી. ભાગ્યનો ભાનુ આપત્તિનાં વાદળોથી ઘેરાઈ જવાથી જીવનની આશાની એક પણ રશ્મિ દષ્ટિએ પડતી નથી. સંસારમાં રાય રણધીરસિંહ રાય જેવા ઉદાર મહાત્મા સિવાય ખીજે એક પણ પુરુષ તેને આશ્રય આપી રાજા ભૂપસિંહ અને સુરંગપુરના સર્વ નવીન સભાસદોની સાથે શત્રુતા કરવાનું સાહસ પણ કરી શકે તેમ નથી. હવે મરણ છેક નજીકમાં આવ્યું છે. જે ક્ષણ જાય છે, તે મૃત્યુના ધમ્મકારાને સ્પષ્ટ સૂચવી રહી છે. જિંદગી આભ અને નીચે ધરતી, સિવાય ખીજે ક્યાંય પણ નાખી નજર પડતી નથી. આ દુર્ભેદ અંધકૂપમાંથી પણ પલાયન કરવાનો એક પણ ઉપાય નથી.” આ

* સમુદ્ર સાત છે અને તેનાં નામ, ક્ષીરોદ, ઇશ્વરસોદ, ધૃતોદ, દધિ-મંડોદ, ક્ષારોદ અને શુક્લોદ છે.

પ્રયોજક.

સઘળી દારુણ ચિંતાઓથી મનમાં ને મનમાંજ તે આકુળ થતો હતો, હૃદયના ઉડામાં ઉડા વિભાગમાંથી નિરાશાને સચવનારા નિઃશ્વાસ નાખતો હતો.

આકુલ થતો હતો, પરંતુ નિરાશ થયો નહોતો. હૃદયને નિર્વજ ન થવા દેતાં વજ્રવત્ કહિન રાખવામાં તેણે પોતાની સમસ્ત શક્તિના વ્યય કર્યો હતો. તેના મનમાં એટલો તો દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો હતો કે, દુનિયાનાં તમામ માણસો તેની વિરુદ્ધમાં હોવી છતાં, સમસ્ત સંસારનો સરજનહાર પરમ કરુણાનિધાન પરમાત્મા તેના પક્ષમાં છે અને એ પરમાત્માજ તેની ગમે તે પ્રકારે રક્ષા કરનાર છે. મનમાં ને મનમાંજ તે વિચારતો હતો કે, જે સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વરે આજસુધી તેની આટલી આટલી આપત્તિઓમાંથી રક્ષા કરી છે, કરતો આવે છે, તેજ મંગળમય વિષદભંજન વિશ્વપતિ આ આપત્તિમાંથી પણ તેનો ઉદ્ધાર કરશે, બસ, આવા વિશ્વાસથીજ કિશોરસિંહ આશાનો પરિત્યાગ કરી શક્યો નહોતો. વિષદ વેળાએ વિષદ વિભંજનનું સ્મરણ કરી, વારંવાર તેને ઉદ્દેશી ઉદ્દેશીને તેણે ભક્તિભાવે નમસ્કાર કર્યા.

અકસ્માત્ અતિ આશ્ચર્ય, અતિ અદ્ભુત દર્શન થયાં ! અંધ-રૂપના ધોરતમ અંધકારરાશિને ભેટીને અકસ્માત્ એક આલોકરશ્મિ વિભાસિત થઈ. કિશોરસિંહે એ જ્યોતિમાં જોયું કે, એ રશ્મિ છેક ઝાંખી છે. વારંવાર ઝાઝા વખત સુધી ધોર અંધકારમાં રહી રહીને આંખો આગળ ધામે ધામે અભ્યાસી થઈ જવાથી, અંધારાની અંદર અહ્ય અહ્ય જ્યોતિ દેખાઈ આવે; એ વાત “ પ્રકૃતિ સિદ્ધ છે, એ નયનોનો ધર્મ છે; આ જ્યોતિ પણ ધણું કરીને એવીજ હશે, એવું કિશોરસિંહે પોતાના મનમાં ધારી લીધું. કિશોરસિંહ હજી એ વિષયમાં એવો વિચાર કરી રહ્યો હતો, એવામાં તો પેલા પ્રકાશની જ્યોતિએ ધામે ધામે અધિક ઉજ્જવલ થઈને, સમસ્ત અંધરૂપને આલોકિત કરી દીધો. ત્યારે કિશોરસિંહે સ્થિર થઈું કે, આ નયનોનો અભ્યાસ નથી, આ નયનોનો ધર્મ નથી અને નયનોનો ભ્રમ પણ નથી. અવશ્ય કોઈ દૈવી અને અત્કારિક માયા છે ! આશ્ચર્ય ! એ સ્વર્ગીય આલોક માળાને વિશે કિશોરસિંહે જોયું કે, કારારૂપની મોટી મોટી દીવાલો દર્પણની પેઠે સ્વચ્છ થઈને ચળકાટ કરી રહી છે. દીવાલપર દર્પણ, નીચે દર્પણ અને ઉપર પણ દર્પણજ એવામાં આવતાં હતાં. એ દર્પણની અંદર તે સ્વર્ગપૂરીનાં સમસ્ત સ્થાનો, સમસ્ત મહેલ, સમસ્ત

મનુષ્યો અને સમસ્ત અધોને બરાબર સ્પષ્ટ જોવા લાગ્યો. દુર્ગમાં
ન્યાં આગળ જે કાંઈ હતું, તે સધળું દીવાલના દર્પણમાં સાફ સાફ
પ્રતિબિંબિત થઈ રહ્યું હતું. કેવળ પદાર્થોને તે જોતો હતો, એમ
નહોતું, પરંતુ એ નિશકાળે ન્યાં આગળ જોયો જે જે વાતોચીતો
કરતા હતા, તે પણ પ્રત્યેક અક્ષરે અક્ષર સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ તેના કાનમાં
પ્રવેશ કરતી હતી.

સંખ્યા થયા પછી, જે સમયે પ્રમોદિત રાજા ભૂપસિંહ પોતાના
આમોદગૃહમાં બેસી મારવાડી બદમાશોની સાથે મદિરાપાન કરતો
હતો, તે સમયેજ કારાગૃહની કૂસની દીવાલો પર આવા દૈવી દર્પણનો
આવિર્ભાવ થયો. રાજાએ જે પ્રકારનો પરામર્શ કર્યો, તથા તેના
બદમાશ મિત્રોએ જે પ્રકારની યુક્તિ નક્કી કરી, તે તથા રાજા દીન-
વદ્ધભસિંહને દગાબાજીના દુષ્ટ જાળમાં ફસાવીને, બંદિવાન કરવાની
અને નિર્દોષ ધર્મશીલ રણધીરસિંહ રાયને જાનથી મારવાની જે
સઘળા સલાહો થઈ, તે તે દૈવી માયાથી કિશોરસિંહે અવળું કરી.
ઘરની અંદર અકસ્તમાત્ર ભૌતિક તુહાન ચલ્યું હતું, રાજા જેવી રીતે
ભય પામ્યો હતો અને બન્ને મારવાડી મિત્રો જેવી રીતે અદ્ભુત
આતંકથી કંપી ઊઠ્યા હતા, તેનું ખરેખર આબેહુબ દૃશ્ય કિશોરસિંહ
કારાગૃહની દીવાલોના તે દૈવી દર્પણ પર જોઈ શક્યા. રાજાના બેઠક-
ખાનામાંથી કિશોરસિંહની નજર દુર્ગની અગાસીપર જઈ પડી. અગા-
સીપર ફાંસીનું લાકડું તૈયાર થતું હતું, સૂતાર લોકો અવિશ્રાંતપણે
હથોડા ઠોકી રહ્યા હતા, એજ ફાંસીકાષ્ટપર કિશોરસિંહ પોતાના
પાણુ ગુમાવીને મરણને શરણ થવાનો હતો, તથાપિ કિશોરસિંહના
મનમાં લેશ માત્ર પણ ભય થયો નહિ. તેનું વીર અંગિત હૃદય
મૃત્યુને આલિંગન કરવા માટે અત્યંત ઉત્સાહપૂર્વક પ્રસ્તુત થઈ ઉભું
રહ્યું. પરંતુ તેમ છતાં પણ મંગળમય પરમેશ્વરમાં તેની અત્યંત
અપૂર્વ ભક્તિના યોગેજ આવી મોટી પ્રાણસંકટ વિપતિમાં પણ તેનું
હૃદય અચ્ચલ અને અચ્ચલ રહી શક્યું.

તેની દૃષ્ટિ પુનઃ ખીજી દિશામાં ફરી. બદમાશો જે ગૃહમાં શયન
કરવા ગયા, એજ ગૃહને કિશોરસિંહે જોયું. બદમાશોએ મદિરા પીને
છાયા મૂર્તિ જોઈ, ગરબજાટ સાંભળ્યો, ભયના માર્યા તેઓ કંપી
ઊઠ્યા, દીવો લાવવા માટે બહાર નીકળ્યા, અદ્ભુત આલોકને તેમણે
પોતાની નજર આગળ જોયો; પુનઃ છાયા આકૃતિનાં દર્શન પણ કર્યા.

રખડી રખડીને છેવટે તેઓ પોતાના શયનગૃહમાં પાછા ચાલ્યા આવ્યા ત્યાર પછી દોલતસિંહે પ્રવેશ કર્યો, પ્રવેશ કરી વિચિત્ર વાર્તાલાપ કર્યો, આદિ સર્વ દ્રશ્યો દીવાલત્પિંગુ દ્વારા કિશોરસિંહના જોવામાં આવી ગયાં.

ઓહો ! ઉંઘના ઘેનમાં દોલતસિંહ એકલો બ્રમણ કરતો નહોતો, તેની પાછળ ખીજ એક આકૃતિ હાથમાં ચામુદ લઈને તેને નહસાડ્યા કરતી હતી. સ્હામેથી પાછો હઠાવી દેતી, સાથે સાથે ફરતી, એ પણ કિશોરસિંહના જાણવામાં હતું; એ રાત્રે પણ તેણે એવું જ જોયું.

દૃષ્ટિ એ દિશામાં પણ હવે ઝાઝોવાર ટકી નહિ. રાજ બૂપસિંહે સૂતાં પહેલાં ઉત્તેજિત ચિત્તે ચંચળ પગલે શયનગૃહમાં કેટલીકવાર સૂંધી વિચરણ કર્યું, આપોઆપ કેટલીકવાર સૂંધી અનેક પ્રકારના પ્રલાપો અથવા બકવાદો કર્યા, એ પણ કિશોરસિંહે સાંભળ્યા. બૂપસિંહ નારાયણ બોલ્યો કે:-“ અહા ! કેવો અદ્ભુત વ્યાપાર ! જે મસ્તિક્કમાં કદાપિ સ્વપ્નમાં પણ ભયની ભાવના ઉદ્ભવી નથી, મારાં તેજ મસ્તિક્કમાં આજે આવો વિષમ ભય શાથી ઉત્પન્ન થયો ? મારા દુર્ગમાં ઉપદેવતા ભટક્યા કરે છે, એ વાતને હું ઘણી સારી જાણું છું; તે અનેક પ્રકારનાં અલૌકિક કાર્ય કરી શકે છે, તેની શક્તિ અસીમ છે, એ પણ જાણું છું, પણ એથી મારે ડરવાની શી જરૂર છે ? હું કોણ ? મારી સત્તા કઈ ? શું સમસ્ત મંસાર પણ માઈ નામ સાંભળીને થરથર કંપી ઉઠે છે, તો પછી હું એવા એક સાધારણ ઉપદેવતાના ભયથી ડરી જઈ ? ના, કદાપિ નહિ. જીવનધારણ કર્યા પછી એક દિવસને માટે પણ ઉરને વિશે ભયને સ્થાન આપ્યું નથી, અને આપવાનો પણ નથી. એ દેવતા તેને જે કાંઈ કરવું હોય, તે ભયને કરે, પરંતુ તેનાથી કારાગૃહનાં દ્વાર તો કોઈપણ રીતે ખોલી શકાશે નહિ; કેદીના હાથ પગમાંની સાંકળોને કોઈપણ રીતે ખોલી શકાશે નહિ, કિશોરસિંહ માર્યો જશે, આજે રાત્રેજ માર્યો જશે. જ્યારે બંદિવાન નહાસી શકશે નહિ, ત્યારે પછી મારે ભયને હૃદયમાં શા માટે સ્થાન આપવું જોઈએ ? બસ, કિશોરસિંહની કલનું કામ ખતમ થતાંની સાથેજ સવારના પહોરમાં હું રાય ચંધીરસિંહરાય તથા તેના પુત્રને બંદિવાન બનાવીશ અને સુરંગપૂરના રાજસભાસદોને સ્વાધીન કરીશ. આમ કરવાથી તેઓ બન્ને જણા પણ ફાંસીનાં લાકડાંપર લટકીને કાગડા ફેતરાની પેઠે કમોતે માર્યો જશે. એમના મરણની સાથે તે

સાથેજ મારા ભાગ્યનાં દાર ખુલ્લાં પણ થઈ જશે, સુશીલા મારી થશે, મારા અંતરને આમોદ આપનારી મારી પરમ પ્રીતિભાગિની થઈ પડશે. અત્યાર સૂધી મારે આ સર્વ પ્રપંચો કરવાનું પ્રયોજન શું ? કેવળ સુરસુંદરી સુશીલાને ગ્રહણ કરી મારા મનોમંદિરને વિશે સ્થાપિત કરવી, એજ મારો સર્વથી પ્રથમ ઉદ્દેશ કિંવા આશય છે અને એ ઉદ્દેશની સિદ્ધિ માટે મારે કદાચ મારા સર્વસ્વનો ભોગ આપવાનો પ્રસંગ આવશે, તો તેમાં કરવામાં પણ હું બિલકુલ સંકુચિત થઈ શકું નહિ. સુશીલાને ગ્રહણ કરવાથી, રણધીરસિંહરાયની સઘળી જગીર અને મિલકત પણ મારા અધિકારમાં આવશે. મહાવીરને લાલચ આપી આશાના તંત્રપર લટકાવી રાખ્યો છે, તેને પણ અરાખર દગો દઈશ અને ખતાવી આપીશ કે દુનિયામાં દગા પ્રપંચના ખેલો કેવી રીતે ખેલાય છે અને એના પરિણામે મનુષ્ય પોતાના કાર્યમાં કેવી વિલક્ષણ સિદ્ધિ સંપાદન કરી શકે છે ! ખટપટ શાસ્ત્રમાં નિપુણતા મેળવવી એ કાંઈ નાના બચ્ચાંઓના ખેલ નથી. સુંદરી સુશીલા લૂટારાઓના હાથમાં જાય અને હું એ પ્રસંગને મૂર્ખતા માફક જોતો એસી રહું એવું કદાપિ બની શકે ખરું કે ? નહિ, એ ન જૂતો ન ભવિષ્યતિ. એ સર્વ વાર્તાઓ આકાશકુસુમ કિંવા મરુભૂમિના જળબિંદુ સમાન વ્યર્થજ છે. હુંજ સર્વમય છું. મારામાંજ સર્વ પ્રકારની શક્તિઓના નિવાસ છે. પ્રપંચ વિધામાં પૂરો છું, ખટપટશાસ્ત્રમાં એકદો છું, દગાખાત્રમાં અદ્વિતીય છું, રણભૂમિમાં હથિયાર ઝાલી ખૂનખવાર યુદ્ધ કરવામાં પણ મારા બાહુ જોઈએ તેવા સમર્થ છે. મારી પાસે શું નથી ? રાજ્યબળ છે, સૈન્યબળ છે, પૈસાનું પણ પૂર જોસ છે, તો પછી ફિકર શાની ? ચિંતા નહિ. ડોલતી દોરંગી દુનિયાનો વિશ્વાસ શો ? તેની શરમ પણ શા માટે રાખવી ? મૂર્ખ અને ગમાર કોઈ મારા જેવા વિચારવાળા માણસોને ધિક્કારે છે, પરંતુ તેમને બધાને એટલી પણ ખબર નથી કે, આ દુનિયાજ એવી વિલક્ષણ છે કે, ચમત્કારવિના કોઈ નમસ્કાર કરતુંજ નથી. બસ, ઝૂકતી હય, ઝૂકાને વાલા ચાહિયે, એ સૂત્ર તેમના ખ્યાલમાંજ નથી. પરંતુ દુનિયાની સાથે મારે શો સંબંધ ? મારે એની પંચાત કરવાનું શું પ્રયોજન ? જવાબ. એ સઘળી સ્વાર્થહીન શુષ્ક વાતોને ! હું તો મારાં સમસ્ત કાર્યોને સમાપ્ત કરીને, સુરંગપૂર જઈશ. રાજ્ય શૃંખલાને હાથમાં લઈશ. રાજ્યલોભી, રાજ્યહારક, કાંડ્યાનશન્ય અને મૂર્ખ રાજપ્રતિનધિઓને

દૂર કરીને નહસાડી મૂકીશ, હું યંગરાજ્યનો ઇશ્વર થઈશ; સમસ્ત યંગદેશ મારા અશ્વોમાં મસ્તક નમાવશે; જ્યારે આ કાર્યમાં સંપૂર્ણ સફળતા મેળવી યંગદેશના રાજ્ય સિંહાસનપર બિરાજીશ, ત્યાર પછી તરતજ એકજ ક્ષણનો પણ વિલંબ કર્યા વિના દિલ્હીના આદલાહને ખુલ્લો પયગામ મોકલાવી માફ કરણુ સ્વીકારવાનું ફરમાન બહાર પાડીશ અને અંતે વિષમ વિદ્રોહ સ્થાપીને સમસ્ત ભારતવર્ષને મારા અધિકારમાં લાવીશ. ભારતવર્ષનો ભાવિ ભૂપસિંહ જ્યારે આટલી બધી સત્તા ધરાવે છે, ત્યારે પછી તેને આમ છેક ભયભીત શા માટે થવું જોઈએ ?”

રાજા ભૂપસિંહના આકાશ પાતાળને એક કરનારા અતિ વિચિત્ર ઉદ્દગારો આદિથી તે અંત સુધી કિશોરસિંહે સાંભળ્યા. સોગંદ પૂર્યક તેણે પેલા બન્ને કઠાવગીર મારવાડી બદમાસોની પાસે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, “આસામીની આહુતિ આપ્યા વિના ફ્રાંસીના લોકડાંને હું કદાપિ નીચે ઉતારીશ નહિ, ગમે તે રીતે એ અહ્મુત યજ્ઞની પ્રણા-દુતિ કરીશ, કરીશ ને કરીશજ.”

આ પ્રતિજ્ઞા પણ કિશોરસિંહે સાંભળી હતી. રાજાના મનમાં જેટલી જેટલી અને જે જે પ્રકારની આકાંક્ષાઓ ઉદ્ભવી હતી, તે સઘળી કિશોરસિંહના જાણવામાં આવી ગઈ હતી. દગાબાજના ફંદામાં ફસાવી રાજા દીનવલ્લભસિંહનું બંદિવાન કરવાની, રણધીરસિંહરાયનું નિઃસહાયે નષ્ટ કરવાની તથા છેવટે તેમનું સર્વેનું કાસળ કાઢી નાખવાની બુરી સલાહ પણ તેને શ્રવણ ગોચર થઈ હતી. જે કાંઈ તેણે સાંભળ્યું હતું, તે સર્વ સુરુપષ્ટ સાંભળ્યું હતું. જે કાંઈ તેણે જોયું હતું, તે પણ સાફ સાફ જોયું હતું, તેની આંખો આગળ સઘળાં ગુહો તથા સઘળાં સ્થાનો અપરૂપ પ્રકાશની જ્યોતિમાં સુરુપષ્ટ અને તાદૃશ્ય આવી ઉભાં રહ્યાં હતાં.

એવામાં એકાએક એ જ્યોતિ હોલવાઈ ગઈ. ઉપરના આરકા-ઓનું હવે એક પણ દૃશ્ય જોઈ શકાયું નહિ. આરે બાબુએ ઘેર અધિકાર છવાઈ ગયો, છતાં પણ દીવાલપર તેો દર્પણનું દૃશ્ય જોવું તે તેવુંજ સ્થાયી રહેવું. કિશોરસિંહની નજર એકાએક નીચેના ભાગમાં આવેલી પાતાળ ગુહા તરફ પડી. જે ગુહામાં તે પોતે કેદ હતો, એજ ગુહાની સાથે જોડાયેલા બીજા એક વિભાગમાં આવેલી ગુહામાં કિશોરસિંહ, એ પ્રથમ જણાવેલી આલોક-રશ્મિને જોઈ

શક્યો. હવે શું જોયું ? આશ્ચર્ય ! અતિ આશ્ચર્ય ! એ અંધારા ગખારા-
વાળી ગહન ગુહામાં છિન્ન વિચ્છિન્ન મલિન વસ્ત્રધારિણી, જીર્ણ શીર્ષ
કાયાવાળી એક અખળા તેની નજરે પડી. એ અખળા કોણ હતી ?
“દીવાની ! આપણી પૂર્વપરિચિતા કિશોરસિંહની પરમ હિતૈષિણી
જીવનદાયિની અથવા ઉન્માદિની !”

મહા વિસ્મય વિહ્વલથી કિશોરસિંહ વિસ્મયધ્વનિ કરી ઉઠ્યો.
તે પોતે ક્યાં કેવી હાલતમાં છે, અકસ્માત્ એ અવસ્થાને ભૂલી જઈને,
દીવાનીને મળવા માટે તેણે એકદમ દોડી જવાની ઇચ્છા કરી. ખીજે ક્યાંય
કાંઈજ પણ જોવામાં આવતું નહોતું. અંધારા કૂવામાં જેવો અંધકાર
હતો, તેવોજ અંધકાર પુનઃ વ્યાપી ગયો ! કિશોરસિંહ એ અંધકાર-
વાળા ભયંકર કારાગૃહના કૂપમાં શૂંખલાળદ અવસ્થામાં, ઘાસની શય્યા
પર સૂઈ ગયો. સૂતો સૂતો અનેક પ્રકારના વિચારો કરવા લાગ્યો.

સપ્તદશ પ્રસંગ

નિદ્રાચર-ઉન્માદિની

“Can storied urn, or animated bust,

Back to its mansion call the fleeting breath ?
Can Honour's voice provoke the silent dwst ?

Or Flattery soothe the dull cold ear of Death ?”

ભાવાર્થ:—સગુણ, ચરિતાશય અને સજીવ મૂર્તિ સમાન કૃત્રિમ,
ભવ્ય પ્રતિમા શું આત્માને અંગવાસમાં ફરીને લાવવાને શક્તિવાન
છે ? કીર્તિધ્વનિ નિર્જીવ દેહને જાગૃત કરી શકશે ? અને શું પ્રશં-
સાના શબ્દ સ્વરો પ્રાણહીન કાયાના મંદમૃત અને શીત બનેલા શ્રવ-
ણમાં પ્રવેશ કરવાને સશક્ત છે ? ના, નહીંજ. ચામસ્ ઓ

કિશોરસિંહે જે કાંઈ જોયું હતું, તે સર્વ શું સ્વપ્નજ હતું ? ના,
સ્વપ્ન કદાપિ હોઈ શકેજ નહિ. એવો પરિષ્કાર પ્રકાશ, એવું સ્વચ્છ દર્પણ,
એવી સર્વ સ્પષ્ટ સજીવ મૂર્તિ, આવી સર્વ સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ વાતો, આદિ
સર્વ દૃશ્યો, શી રીતે સ્વપ્ન હોઈ શકે ? એ કદાપિ સ્વપ્ન નહોતું; સમ-
સ્ત સત્યજ હતું. ત્યારે શું ઉન્માદિની એ પાતાળ પૂરીમાંધાર અંધારા

એવી રીતે બંદિની બની પડી હતી? આનંદદુર્ગમાં ભિન્ન ભિન્ન ગુહાઓમાં તેઓ શું ત્યારે એટલા બધાં નજીક નજીકમાં રહેતાં હતાં? આશ્ચર્ય ! કિશોરસિંહે વિચાર્યું કે:-આશ્ચર્ય ! દીવાની આટલા માટેજ ત્યારે પોતાની કબૂલાત મૂળ્ય સુરંગપૂર આવી શકી નહિ હોય. આટલા માટેજ, ત્યારે મને પોતાને કારાગૃહના ફૂવામાં નાખતી વેળાયે પ્રહરીઓના પ્રશ્નથી દુષ્ટ દીવાન દોલતસિંહે એવી રીતે ઉશ્કેરાઈને વાતો કરી હશે. ગમે તેમ હો, પણ એ વાતમાં અવશ્ય ને અવશ્ય કાંઈક દ્રષ્ટો ભેદ સમાયલો છે, દીવાની બિચારી શયતાનોના પંજમાં પકડાઈ ગઈ છે અને એથી કરીનેજ તે પોતાના આપેલા વચનનું પ્રતિપાલન કરી શકી નથી.”

કિશોરસિંહ ઘુટણમંડિએ બેઠો. સંખલામાં બંધાયેલા બન્ને હાથ બેડી ગાઢ પ્રગાઢ ભક્તિભાવે પરમપિતાની તેણે ઉપાસના કરી. મનમાં અપૂર્વ ઉત્સાહનો, અપૂર્વ શાંતિનો, અપૂર્વ તેજનો આવિર્ભાવ થયો. એ અવસરમાં તે એકાએક કારાકૂપની બહારના વરંડામાં મનુષ્યના પગલાંનો અવાજ સાંભળી શક્યો. હૃદય કંપી ઉઠ્યું; પહેલાના કરતાં વિશેષ કંપાયમાન થયું. પુનઃ એક નવીન ઉત્સાહનો સંચાર થયો. સખ્તપરથી તે સમજી ગયો કે, જાણે કોઈ બહારથી તેના કારાકૂપના દરવાજાનાં તાળાં ખોલી રહ્યું છે. પણ માત્રમાં દરવાજો ખુલી ગયો. અંધારા ગખારવાળા કારાગૃહના ફૂવામાં એકાએક દીપક આવ્યો, દીવાન દોલતસિંહે ધીમે પગલે ગુહામાં પ્રવેશ કર્યો. એક હાથમાં એક દીપક અને બીજા હાથમાં ચાવીઓનો ખૂડો ઝાલી તે જીવતો જાગતો નર-રાક્ષસ કિશોરસિંહની છેક નજીકમાં આવી પહોંચ્યો.

કિશોરસિંહે જોયું કે, મહાપાતકી દીવાન દોલતસિંહ બરાબર તાકી તાકીને જોઈ રહ્યો છે, લાલચોળ આંખોને અર્ધી મીંચી અર્ધી ખુલી રાખી તે દગાખાજ દુષ્ટ ઉંઘના ઘેનમાં ઘેરતો ઘેરતો પોતાના તરફ આવી રહ્યો છે, હાથમાં ચાખૂક ઝાલી કોઈએક અદ્ભુત આકૃતિ તેને વારંવાર તાડના કરી ચલાવ્યા કરતી હતી, તે મૂર્તિ અત્યારે તેની સાથે નહોતી, દોલતસિંહ એકલોજ હતો. દોલતસિંહ આવતો હતો. પણ બહુજ ધીરે ધીરે, પગલે પગલે આગળ વધીને, કિશોરસિંહની નજીકના ભાગમાં આવતો હતો; આવવાની જાણે તેની ધન્યાજ નહોતી; તથાપિ જાણે કોઈએક અદ્ભુત હસ્તે તેને બળપૂર્વક તાણીને તેની સ્હામે ધકેલી દીધો; તે તેની સન્મુખમાં આવી ઉભો રહ્યો. દીપકને

જમીનપર મૂકી, દુરાચારી નિદ્રાચરે ચાવીના ઝુડામાંની કેટલીક ચાવીઓ ફેરવી ફેરવીને છેવટે એક ચાવી શોધી કાઢી. દીવાલના અટકણની સાથે કિશોરસિંહની બંધનશૃંખલા હતી, શૃંખલાપર વાસેલાં તાળાંને તેણે તે ચાવી દ્વારા ખોલી નાખ્યું. ધન્ય પરમેશ્વર? ધન્ય જગન્નિયાંતા! તારી કરુણાનો મહિમા અપાર છે! તારી દયાનો કાંઈ અવધિજ નથી! તું નિરાધારનો આધાર છે, દુઃખિયાંનો બેલી છે. તારા આશ્રિતોનું ઈષ્ટ કરવામાં મહા દયાવંત છે! ધન્ય પરમાત્મન! ધન્ય વિશ્વપતિ? તારા ગુણોનું ગાન સ્વયં શ્રુતિકારો કિંવા બ્રહ્માથી પણ થઈ શકે તેમ નથી.”

મુક્તિનો સમય સમીપમાં આવેલો જોઈ, કિશોરસિંહના હૃદયમાં અપૂર્વ આનંદનો સંચાર થયો. પલક માત્રમાંજ તેના હાથપગની અને કમરપરની બંધનશૃંખલા ઝણઝણ શબ્દની સાથે ખુદી ગઈ, મહાપાપી દોલતસિંહ અકસ્માત ચમકી ઉઠ્યો; જ્વલન્ત ક્રોધથી જાણે ઉન્માદીની પેઠે ભીષણ ચીત્કાર કરી, વાઘની પેઠે છલંગ મારી તે નરાધમ કિશોરસિંહની ગર્દનપર તૂટી પડ્યો; બળપૂર્વક તેના બાહુને ખેંચીને તે ક્રોધસહિત ગર્જના કરી ખોલી ઉઠ્યો:—“ના, ના, ના, નહાસી શકીશ નહિ, છટકી શકીશ નહિ.”

કિશોરસિંહે વિચાર્યું કે, પાપિષ્ઠને બળહીન ન કરી શકવાથી, દુર્ગમથી પલાયન કરવાનું કાર્ય અતિ કઠિન પડ પડશે. આવો વિચાર સ્થિર કરી એક ધક્કાની સાથે તેને જમીનદોસ્ત કરી કિશોરસિંહે એકદમ ગબડાવી દીધો અને ત્યાર પછી તરતજ તે તેની છાતીપર ઘુંટણમંડિએ ચઢી બેઠો. જે સાંકળથી તે પોતે બંધાયો હતો તેજ સાંકળથીજ તે પાપિષ્ઠના હાથપગને તેણે સખ્ત કસકસાવીને મજબૂત રીતે ખાંધી દીધા. એથી ગાજી ગાજીને દીવાન બોલવા લાગ્યો કે:—“છોડી દે મને! જલ્દી છોડી દે! આ અવિચારનું પરિણામ સાફ નહિ આવે. મારા હાથ છોડી નાખ, પગ પણ છોડી નાખ, નહિતો વિનામોતે માર્યો જશે. મારી નહિ તો મારા નામની પણ કાંઈક ભીતિ રાખ. બેશર્મ બદમાશ! માફ પણ આવું અસહ્ય અપમાન? ચાલ છોડી દે નહિતો ખૂબ મારીને હમણું સધળા સૈનિકોને બોલાવું છું!”

કિશોરસિંહ પણ ક્રોધસહિત ગર્જના કરી બોલ્યો:—“ચૂપ રહે સૂવર! ખચરદાર! એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારીશ નહિ. તું જાણે છે કે, હું અત્યારે મરણીયો. થઈ પડ્યો છું અને મારા મનમાં મરણની

લેશ માત્ર પણ ભીતિ રહી નથી. જો તું ખૂબ મારી પ્રહરીઓને બેલાવવાની કોશિશ કરીશ, તો અવશ્ય યાદ રાખજે કે તેથી મરણને શરણ થયા વિના બીજી કોઈ પણ રીતે તારો ઉદ્ધાર થશે નહિ. હું તેમના આવતાં પહેલાંજ તને ચમપૂરીનો માર્ગ બતાવી આપીશ.”

“ત્યારે શું તું માફ ખૂન કરીશ?”

ધનુષાંકના રોગીની પેઠે હાથ પગ તફડાવતાં તફડાવતાં, આંખ-આંધી આગની ચિનગારીઓ વરસાવતાં વરસાવતાં, એ વૃદ્ધ પાપી અતિ વિષમ ભાવભંગીથી ચીત્કાર કરી બોલી ઊઠ્યો:—“ત્યારે શું તુંજ માફ ખૂન કરીશ કે? પણ નાદાન! છોકરા એવું દુષ્ટ સાહસ કરતાં પહેલાં તેના પરિણામનો બરાબર વિચાર કરજે. રાજા ભૂપતિ-હના પરમપ્રિય દીવાન દોલતસિંહની શક્તિનો કાંઈક ખ્યાલ લાવજે અને માફ ખૂન કરવા જતાં પહેલાં કદાચ તારું પોતાતુંજ ખૂન ન થઈ જાય, તેની સંભાળ રાખજે.

લાલચોળ નયને અધિકતર ક્રોધથી કિશોરસિંહ ગર્જના કરી બોલી ઊઠ્યો:—“ચૂપ કર ખુદ્દા! આ બધો બકવાદ છોડી દે! શું તું મને પણ બીજા બધાના જેવો ગમાર ધારે છે? અત્યાર સૂધીમાં તેં હજારોનાં લોહી પીધાં છે. હજારોને તારી દગાબાજીમાં ફસાવ્યા છે, એ બધી વાતો મારા જાણવામાં છે, પણ એથી મારા મનમાં મને લેશ માત્ર પણ ભીતિજ નથી, તારાથી મારો એક વાળ પણ ખંડિત થઈ શકે તેમ નથી, હવે વિનાકારણ આ બધી નિરર્થક વાતો શા માટે કહી સંભળાવે છે? એથી તારું શું કલ્યાણ થવાનું છે? શું તું વુળી પાછો મને દબાવવા માગે છે! તારી ધમકીથી શું હું ડરી જઈશ, એમ તું માને છે! જો એમ માનતો હોય, તો તેમાં તારી ગંભીર ભૂલ થાય છે. ખબરદાર! ફરીવાર હું તને હુકમ કરું છું કે, મુખ બંધ કરી ચૂપચાપ પડ્યો રહે! તું મને ખૂન કરવાની વાત કહેતો હતો, ખરું ને? હા, તું જેવો મહાપાપી પુરુષ છે, તેની સજા પણ તને તેવીજ ભયંકર મળવાની જરૂર છે અને એટલા માટેજ હું તારું ખૂન કરવાની અભિલાષા ધરાવું છું. પરંતુ જરા વિચારી જો જોઈએ, પાપીષ્ઠ નરાધમ! કે તારા હાથ શું મનુષ્યના રક્તથી કલંકિત નથી થયા? તેં શું અનેક મનુષ્યોને પાયમાલ નથી કર્યો! રાજકીય કાર-સ્થાનોમાં પણ શું તેં ખાપાત્તાએ પૂરતો ભાગ નથી લીધો! બસ, ચૂપ કર, હવે વિના કારણ તારાં વિશેષ હિંદોને ન બોલાવ.”

“ શું કહે છે, તું કિશોરસિંહ ? શું કહે છે તું કિશોરસિંહ ? ”

મહાભયથી આકુળઆકુળ થઇ કંપતાં કંપતાં ઈંધાયલા કંઠે આવી વાત કહીને, મહાપાપી ફરીવાર કરુણતાની સાથે બોલ્યો:—“ આવી વાત તું શા કારણથી કહે છે કિશોરસિંહ ? ”

“ થોડા વખતમાં જાણી શકીશ ! તું પણ જાણી શકીશ અને તારો મહા પાતકી માલિક પણ જાણી શકશે ! ” પ્રશ્નાંતવદને આવી વાત કહીને એ હતભાગી દીવાનની છાતીપર બેઠેલા કિશોરસિંહે તેના મુખ જાણી વિષાક્ત અભિમય કટાક્ષપાત કર્યો. વૃદ્ધ ત્યારે કેવળ ભયથી ગભરાઇને, કંપીને એકવાર માત્ર ફેંફેં શબ્દનો અવાજ કર્યો, પરંતુ તેનાથી એક પણ વાત થઇ શકી નહિ.

કિશોરસિંહ તેની છાતીપરથી નીચે ઉતરી ગયો. એક હાથમાં દીવો અને બીજા હાથમાં ચાવીઓનો ઝુડો લઇ તે તે અંધારાવાળા કારાગૃહના કૂવામાંથી બહાર નીકળી આવ્યો; બહાર આવી દરવાજા પર પાછું તાળું વાસ્તું, રાજનો પરમપ્રિય દીવાન દોલતસિંહ એ અંધકૂપમાં શૂંખલાબદ્ધ થઇ બંદી બન્યો.

આ પહેલાં દીવાલદર્પણમાં જે ગુહાની અંદર દીવાનીને જોઇ હતી, તે ગુહા તરફ કિશોરસિંહ હાથમાં દીવો લઇને એકદમ ઉતાવળે પગલે ચાલી નીકળ્યો. એ પહેલાંની ગુહાના કરતાં અધિક ઉંડાણમાં અને નીચેના ભાગમાં આવેલી ગુહા હતી; ત્રણ ચાર પત્થરની સીડીઓ ઝાળંગીને કિશોરસિંહ એ ગુહાના દરવાજા પાસે જઇ પહોંચ્યો; ચાવીના ઝુડામાંથી ધણી વખતની ધસાયેલી એક જીણી પાતળી ચાવી બહાર કાઢી, જોરપૂર્વક તેણે તે દરવાજાને ખોલી નાખ્યો અને એ સાથે એ ગુહાની અંદર પ્રવેશ કર્યો. દીવાની તે વખતે પ્રવેશ કરનારને ઝાળખી જવાથી એકદમ વીજળીની જડપે ઊઠીને બેઠી થઇ, તેના મુઠ્ઠાં સમાન શરીરમાં એકાએક નવીન બળનો સંચાર થવાથી તે ઊઠીને તરતજ કિશોરસિંહ સ્થામી જવા માટે દોડી નીકળી; આનંદ તથા વિસ્મયથી એકી વખતે વિહ્વલ થઇને, તે બિચારી વિશુષ્કવદને વિકટ ચીત્કાર કરી, સંશય અને વિસ્મયવાળા કંઠથી બોલી ઊઠી:— “ કિશોરસિંહ ! તને પરમેશ્વરની દોહાઇ છે ! કિશોર તું, એહી આવ્યો છે ? ના—ના, આવાં આવાં સ્વપ્નો મેં અનેક જોયાં છે. આ નરક-કુંડમાં બંદીની શમાં પછી આવા પ્રકારની સ્વપ્નભૂતિઓ અનેકવાર મારા જોવામાં આવી છે, હું તારી સાથે મુલાકાત કરવા માટે સ્વર્ગ-

પૂર આવતી હતી, સમજ્યો કિશોરસિંહ ! હું આવતી હતી; પરંતુ રસ્તામાં રાજા ભૂપસિંહના દુષ્ટ દગાબાજ પાખંડી દીવાન દોલતસિંહે મને પકડી લીધી અને પકડ્યા પછી તરતજ આ સ્થળે લાવીને કેદ કર્યા પછી એ ક્ષયતાનના સંગીએ અહીંથી એક ક્ષણવારને માટે પણ બીજે ક્યાંય પણ જવા દીધી નથી, એથી લાચારીથી હું તારી સાથે મુલાકાત કરી શકી નથી. ઓહ ! આ અંધારામાંજ હું રહું છું, રાત્રિ દિવસ દુઃખ અને નિરાશાના ઉંડા નિઃશ્વાસો નાખી મારા સંકટના દિવસો ગુળનું છું. કિશોર ! ખરેખર જો તું કિશોરસિંહ હો, અને ખરેખર આ જો સ્વપ્ન ન હોય, તો—”

દીવાનીને વધુ બોલતી અટકાવીને કિશોરસિંહ એકદમ વચ્ચમાં જ બોલી ઊઠ્યો:—“ ના, ના, સ્વપ્ન નથી, ખરેખર હું છું, ખરેખર હું કિશોરસિંહજ છું. મારા વિષયમાં શંકા લાવવાનું કશું પણ પ્રયોજનજ નથી. પેલા શત્રુગઢને છોડ્યા પછી આજ દિવસ સૂધી આપણી બંનેની મુલાકાતજ થઈ નથી. આજે આ મહાભયાનક સ્થાનમાં આપણી પહેલવહેલીજ મુલાકાત થાય છે. તેં સુરંગપૂર આવવાનું કહ્યું હતું, પરંતુ આવી નહોતી, એથી મેં ઘણા ઘણા વિચારો કર્યા હતા કે કદાચ તારીપર કાંઈક આપત્તિ આવી પડી હશે અને એ આપત્તિના ચેગેજ તું મારી પાસે આવી શકી નહિ હોય. તારા ન આવવાથી મારા મનમાં મને ઘણીજ ધાસ્તી રજા કરતી હતી, મને તારા સંબંધમાં અનેક પ્રકારના—”

છેવટની વાત ન સાંભળતાં ચંચળતાની સાથે દીવાનીએ એકદમ વચ્ચમાંજ પૂછ્યું કે:—“ પણ ભાઈ ! તું આ રાક્ષસી સ્થાનમાં શી રીતે આવ્યો ? જે સ્થાનમાં મહિકા પણ પ્રવેશ કરવાને શક્તિમાન નથી, તે સ્થાનમાં તારાથી શી રીતે આવી શકાયું ? તેં આ કઠોર કારાગૃહની ચાવીઓ શી રીતે મેળવી ? તું શું અત્યારે આનંદદુઃખનો અધિશ્વર થયો છે ! તારા હાથમાં આનંદપૂરતું રાજ્યતંત્ર આવી ગયું છે ? કિંવા આ દુર્ગમાં બંદિવાન બની કોઈ પણ રીતે ન્હાસીને અથવા છટકીને તું અત્યારે અહીં મારી પાસે આવ્યો છે ! કહે બાપૂ ! સત્વર કહે ! મોઝું મન એ સર્વ વાતોને જલજવા માટે અત્યંત આતુર બની ગયું છે, માટે કહે જોઈએ, કે તું અહીં શી રીતે આવ્યો છે ? શું અહીં આવતાં તમે કોઈ પ્રહરીએ પણ અટકાવ્યો નથી ! અનન્યબીની વાત છે કે, રાજા ભૂપસિંહ તથા તેના દીવાન દોલતસિંહ જોવા કુટિલ

કારસ્થાની પુરુષોના દુર્ગમાં પણ આવી અંધાધુંધી ચાલી રહી છે ! ગમે તેમ હો, પણ બાઈ ! તું મને હવે વિસ્મયના સાગરમાં ન ડૂબાવતાં સત્વર મારી જિજ્ઞાસાનું નિવારણ કર; સત્વર મારા પ્રશ્નનો કિતર આપ."

કિશોરસિંહે કહ્યું:—"હા, તારી છેવટની વાતજ સત્ય છે; હું આ દુર્ગનો અંધિવાન બન્યો હતો અને એ બંધનમાંથી દૈવયોગે મુક્ત થઈ છટકીને અત્યારે તારી પાસે આવ્યો છું. પણ અત્યારે એ બંધી વાતો કહેવાનો અવસર નથી. આપણે બન્નેને હમણાં ને હમણાંજ અહીંથી નહાસવું જોઈશે. ચાલ. જલ્દી ચાલ. હવે વિલંબ કરી શકાશે નહિ, વિલંબનું પરિણામ પણ શુભ આવશે નહિ. આ નરકમાંથી ગમે તે રીતે આપણે બહાર નીકળી જવું જોઈશે. ચાલો, આપણે હવે આ નરકકુંડમાંથી નહાસી જઈએ. અહીં આગળ હવે વધારે વિલંબ કરવાથી આપણે વળી પાછા કોઈ નવી આશ્વત્થના પંજમાં સપડાઈ જઈશું અને એથી કરીને મારી અત્યાર સુધીની કરી કારવેલી બંધી મહેનતપર પાણી ફરી વળશે અને એ સાથે કદાચ એ રાક્ષસોના હાથથી મરણને શરણ પણ થઈ જવું પડશે."

દીવાનીએ કહ્યું:—"હા, હવે વિલંબ કરી શકાશે નહિ; ચાલ, હમણાં ને હમણાંજ આપણે આ નરકનિવાસમાંથી પલાયન કરી જઈએ અને આપણી રક્ષાના માર્ગને સ્વચ્છ કરી દઈએ."

દીવાનીને સાથે લઈને, કિશોરસિંહ એકદમ ઉતાવળે ઉતાવળે એ અંધારા ગબારાવાળા કારાગૃહના કૂવામાંથી બહાર નીકળ્યો. દીવો અને ચાવીએનો ઝુડો તેના હાથમાંજ રહ્યો. કારાગૃહનો દરવાજો પહેલાં જેવી રીતે બંધ હતો, તેવીજ રીતે કિશોરસિંહે ચાવી દ્વારા બંધ કરી દીધો હતો. તેઓ ગુહામાંથી બહાર નીકળીને આંગણમાં આવી પહોંચ્યાં. એ સમયે ત્યાં આગળ મનુષ્યનું નામ નિશાન પણ નહોતું, તેમજ જન પ્રાણી માત્રનો એક પણ શબ્દ કિંવા અવાજ સાંભળવામાં આવતો નહોતો. કિશોરસિંહે એ સ્થળેજ પોતાના હાથમાંનો દીવો હોલવી નાખ્યો. જે દરવાજાની ચાવીની તેને જરૂર હતી, તે સધળી ચાવીઓ તેના હાથમાં હતી, એથી તાળાં ખોલવામાં તેને જરા પણ અડચણ આવી નહિ. તેઓ ચૂપચાપ કાંઈ પણ અવાજ થવા દીધા વિના ચાલ્યાં જતાં હતાં, અંધારામાં છૂપી રીતે તાળાં ખોલતાં જતાં હતાં, કોઈ

પણ મનુષ્ય એ વિષયમાં કાંઈ પણ બાણી શકતું નહોતું. છેવટે તેમણે અંતઃપુરના દ્વાર બાણી ગમન કર્યું. બહાર પ્રહરી પહેરે ભરતો હતો, અપોઅપ તેનાં પગલાંનો અવાજ થતો સંભળાતો હતો; એક વાર આ તરફ તો બીજી વાર પેલી તરફ તે ટહેલી રહ્યો હતો. કિશોરસિંહ કાન માંડીને તેનાં પગલાંનો અવાજ સાંભળ્યો. પ્રહરી બીજી બાજુએ બ્યારે ચાલ્યો ગયો, અને એના પગલાંનો અવાજ સંભળાતો બિલ્કુલ અંધ થયો, ત્યારે કિશોરસિંહે ધીમે ધીમે તાળું ખેલીને, દીવાનીના હાથ ઝાલીને, એકદમ દુર્ગમાંથી બહાર નીકળી પડ્યો. મુક્તિનો વાયુ અંગ સાથે અથડાયો; હૃદય આનંદથી પરિપૂર્ણ થઈ ગયું. દીવાનીના આનંદની કાંઈ સીમાજ ન રહી. નજીકમાંજ ઉપવન આવેલું હતું, વચ્ચેમાં એક સાંકડો રસ્તો હતો, તે રસ્તેથીજ તેઓ રાત્રિના તે ભયાનક અંધકારમાં અદૃશ્ય થઈ ગયાં, અને એ સાથે એકદમ ઉતાવળાં ઉતાવળાં આગળ ચાલવા માંડ્યાં. કિશોરસિંહે આ પહેલાં એક વાર જ્યાં આગળ લૂટારાઓના હાથમાંથી સુશીલાનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો, તેજ સ્થળે પોતાને આવી પહોંચેલો જોઈને અથવા એ સ્થળનાં દર્શન કરીને, તેના હૃદયમાં અનેક અપૂર્વ ભાવોનો ઉદય થઈ આવ્યો. તેણે વિચાર્યું કે, “ પરમાત્મા તેના પર પૂર્ણ પ્રસન્ન છે અને એ પાપાત્મા પિશાચોના પંજમાંથી તેની ગમે તે પ્રકારે રક્ષા કરવામાં તેની સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ છે. ઈશ્વરનો મહિમા અપાર છે, તેની દયાનો કાંઈ અવધિજ નથી, તેનામાં વિશ્વાસ રાખનારને તે મૃત્યુના મુખમાંથી પણ અવશ્ય બચાવી લે છે. ધન્ય છે, પરમાત્મન! તારી અગમ્ય લીલાને અનેકવાર ધન્ય છે! તારી કૃતિગતિને કોટાનુકોટિવાર ધન્ય છે! ”

રાજા કુલીનકુમાર ચૌધરીની દેવીપૂરની કચેરી એ સ્થળેથી અતિ નિકટમાંજ હતી, એથી બાકીની રાત્રિને એ સ્થળેજ વ્યતીત કરવાની અભિલાષાથી દીવાનીને સાથે લઈને, નિર્ભય હૃદયવાળો કિશોરસિંહ એ કચેરી બાણીજ રવાના થયો.

અપ્રાદશ પ્રસંગ

મૈત્રીમંત્રણ

ફેલાવાને ઉર ઉદ્ધિના ઉર્મિઓ ઉછળે છે;
 ઉર્મિ ઉર્મિ જરી અડકતાં એક્ય કેવું ધરે છે !
 જૂદા રંગો ભળી ગળી જતાં એકરંગી બને છે !
 ને તેમાંના નજર કરતાં ફાટ સાંધો દીસે છે.
 મેળો મીઠો અરર ! પણ આ એક બે ચાર દીનો !
 સીમા આવી ! બસ અટકવું ! કોઈનો તાર તૂટ્યો !
 તૂટ્યો વા તે ઉતરીજ ગયો ! મેળ પાછો મળે ના !
 તાણો ખેંચો પણ નવ ચડે ! તૂટ એવી મચે ના !

કલાપી.

રાત્રિના ત્રીજા પ્રહરે, આપણી આ નવલકથાનો નાયક વીરવર કિશોરસિંહ, કુલીનકુમાર ચૌધરીના દેવીપૂરના દ્વાર પાસે આવી પહોંચ્યો. વૃદ્ધ દરવાજા એટલી રાત્રે તેને પાછો આવેલો જોઈને ધણો જ અજ્ઞયજ્ઞ થયો; અજ્ઞયખીની સાથે કુતૂહલી થઈને, તેણે ગભરાટપૂર્વક દરવાજા ખોલી નાખ્યો. કિશોરસિંહે તરત જ દરવાજામાં પ્રવેશ કર્યો, સાથે સાથે દીવાની પણ દાખલ થઈ. દરવાજા હાથ જોડી કિશોરસિંહને પ્રણામ કર્યા. ત્યાં આગળ ખીજી કાંઈ પણ પૂછગાછ ન કરતાં એકદમ દરવાજા બંધ કરી, તાળું વાસી, તેમને બંનેને ઉપરના ઓરડામાં લઈ ગયો. એ સમયે કિશોરસિંહે તેને સંબોધીને કહ્યું કે:—“ ભાઈ ! આ અખળા અત્યંત દુઃખિની છે, મારી પરમ ઉપકારિણી છે, માટે એને ખીજા એક અલાયદા ઓરડામાં ખાવાપીવા અને સૂવા બેસવાનો ખંદોબસ્ત કરી આપ; તેમજ વળી પહેરવાનાં ઉપયુક્ત વસ્ત્રો પણ લાવી આપ. ”

દરવાજા તેમ કરવાનું કબૂલ કર્યું. તે બિચારો સ્નેહી હૃદયનો સરળ અને ભોળો દરવાજા કિશોરસિંહને અત્યંત વ્હાતો હતો, એટલુંજ નહિ, પણ તેને માટે પ્રેતાના પ્રાણ આપવામાં પણ પાછો પડે તેમ નહોતો, તેથી કિશોરસિંહની વાત સાંભળતાંની સાથેજ તેણે ગદ્ગદ વચ્ચે કહ્યું કે:—“ કિશોરભાઈ ! તમારા દરમાનથી, તમારા સંભાષણથી, તમારા સંવોધને માટે, તમામ કામ હું ધણીજ ખુશીની

સાથે કરવાને રાત દિવસ તૈયાર છું. તમારા મહત્વની વાતો મેં ઘણા માણસોના મુખેથી સાંભળી છે. વળી ખાસ કરીને રાયકુમારી સુશીલાની ધાત્રી કમલાએ તમારા ગુણોની સઘળી વાતો મને કહી સંભળાવી છે, તમારો જે કાંઈ ઇચ્છા હોય, તે એલાશક મને ફરમાવો, હું તેને જરૂર તામિલ કરીશ. મારાં આજે અહોભાગ્ય કે જેથી મને તમારા જેવા પ્રતાપી પુરુષનો સમાગમ થયો અને એ સાથે સેવા બળવવાનો સુઅવસર પણ પ્રાપ્ત થયો.”

કિશોરસિંહે કહ્યું:—“પ્રથમ આ અબળાને યોગ્ય ગુહમાં મૂકી આવ; ત્યાર પછી મારે જે કાંઈ કહેવાનું હશે, તે હું તને અવશ્ય કહી સંભળાવીશ.”

દીવાનીને સાથે લઈને દરવાન તે ઓરડામાંથી બહાર નીકળ્યો. એક દાસીને જગાડીને જરૂર જેટલાં વસ્ત્રો, મળી શકી તેટલી ભોજન સામગ્રી અને સૂવાને માટે ઉપયુક્ત શય્યાની વ્યવસ્થા તે વૃદ્ધ દરવાને તરત ને તરતજ કરાવી આપી. થોડીવારમાં જ તે પાછો કિશોરસિંહ પાસે આવી હાજર થયો. કિશોરસિંહ શંકરપૂર જઈ શક્યો નહોતો, તેને આનંદદુઃખમાંજ પિશાચોદ્ધાર કેદ થવું પડ્યું હતું, એ સઘળી વાતોમાંની એક પણ વાત એ વૃદ્ધ દરવાન અત્યાર સુધી જાણી શક્યો નહોતો; એથી થોડીવાર સુધી કાંઈક વિચાર કરીને તેણે કિશોરસિંહને પૂછ્યું કે:—“ભાઈ! તમારી સાથેનો તમારો તે પહાડી પુરુષ ક્યાં ગયો?”

એક ઊંડો નિઃશ્વાસ મૂકીને કિશોરસિંહે જવાબ આપ્યો કે:—“અહા! બિચારો મોહનલાલ અકસ્માત્ વિશ્વાસઘાતકોના—દગાળા-જેના હાથથી પહાડની અંદર માર્યો ગયો છે. હાય! અત્યારે મારી પાછળ ડગલેને ડગલે શત્રુઓ ભટકી રહ્યા છે અને આ વસુંધરાના વક્ષઃપરથી ગમે તે પ્રકારે મારો વિનાશ કરવાનો લાગ શોધી રહ્યા છે. પણ ભાઈ! ભગવાન મારાપર સંપૂર્ણ કૃપાવાન છે, જેથી કરીને તે નરાધમો હજી સુધી મારો એક વાળ પણ ખંડિત કરવાને સમર્થ થઈ શક્યા નથી.”

આમ કહીને, રસ્તામાં જે જે બનાવો બન્યા હતા, તે સઘળા સંક્ષેપમાં ને સંક્ષેપમાંજ કિશોરસિંહે એ ભલા વૃદ્ધ દરવાનને કહી સંભળાવ્યા. દરવાન એ સાંભળીને અત્યંત દુઃખિત થયો. એટલી મોટી રાત્રે જે કાંઈ ભોજનની વસ્તુઓ મળવાનો સંભવ હતો, તે સર્વ લાવીને

“તેણે કિશોરસિંહના ભોજનનો ખંદોબસ્ત કરી આપ્યો. કિશોરસિંહે મનના આનંદની સાથે આહાર કર્યો. તે ઠંડો થઈને જ્યારે પથારીપર બેસી સહજ આરામ કરવા લાગ્યો, ત્યારે પેલા દરવાને સહજ ગભરાઈને તેણે પૂછ્યું કે:—“ભાઈ! નવીન સમાચાર મળ્યા છે! સુરંગપૂરથી બે માણસો આવ્યાં છે.”

કિશોરસિંહ વિસ્મય સહિત પુલકિત થયો. ભંડારી મહારાજ તથા શાંતિપ્રસાદ બ્રાહ્મણનું સ્મરણ કરી તેણે કુતૂહલ પૂર્વક એકદમ પ્રશ્ન પૂછ્યો કે:—“કોણ કોણ આવ્યું છે! આવનાર માણસોનાં નામ શું છે? ક્યારે આવ્યા છે! શા માટે આવ્યા છે! ક્યાં ઉતર્યા છે અને ક્યાં જવાના છે?”

“સુરંગપૂરથી આવ્યા છે, ક્યાં જવા માગે છે, તે તો મારા જાણવામાં નથી, તેમણે તે વિષયમાં મને કશું કહ્યું પણ નથી. તેમનાં નામ મને બરાબર યાદ છે, એકનું નામ ગંગાધર મહારાજ છે અને બીજાનું નામ શાંતિપ્રસાદ પંડિત છે. તેઓ અત્યારે આ મહેલના એક ઓરડામાં સૂતા છે. જો તમે કહો તો હું હમણાં ને હમણાં જ એ લોકોને તમારા આવવાની બબર આપું અગર તો બોલાવી લાવું? કહો શી આજ્ઞા છે?” ના-ના, ઉંઘમાંથી ઉઠાડવાની કશી જરૂર નથી. પ્રભાતમાં જ તેમની મુલાકાત કરીશ. પરંતુ રાય રણધીરસિંહ રાય મહાશયની સાથે રસ્તામાં એ લોકોની મુલાકાત નહિ થઈ હોય કે જોઈ તેઓ અહીં આવવાને લાચાર થયાં છે?” કિશોરસિંહે આતુરતાથી દરવાજાને સંબોધીને પૂછ્યું.

“ના, તેઓ એક જૂદે રસ્તેથી ગયા છે અને આ લોકો બીજે રસ્તેથી અહીં આવ્યા છે. તેમના મુખેથી જ મેં આ બધી વાતો સાંભળી છે.” વૃદ્ધ દરવાજે જવાબ આપ્યો:—“મેં તેમનો યથાસાધ્ય સત્કાર પણ કર્યો છે. રાત્રિ પણ હવે લગભગ વીતી જવા આવી છે, માટે તમે જરાવાર સૂઈ જઓ. સૂતાં પહેલાં મારા પ્રતિ તમારી બીજી કાંઈ પણ આજ્ઞા હોય તો તે બેલાશક જણાવો.”

“આજ્ઞા? હા, મારે તને એક વાત કહેવાની છે. તું દયા કરીને આ રાત્રે ને રાત્રે જ મારા ઉપર કાંઈક ઉપકાર કર. આ પ્રદેશમાં ચૌધરી મહાશય તથા રણધીરસિંહ મહાશયના કેટલાક મહા સંબ્રાન્ત મિત્રો વસે છે. રાજા કલમ્બકેશ્વર, રાજા દિવાકર મહાન્ત, રાજા વસંતરાય, અને બીજા કેટલાક રાજાઓ છે, તેઓ સર્વેને તું ધણી સારી રીતે

જાણે છે, તેમની પાસે એક માણસ મોકલી આપ તેઓ કૃપા કરીને કાલે સવારમાં જ આ કચેરીમાં આવી પહોંચે, એવો બદાખસ્ત કર. હું અહીં આવ્યો છું, એવા સમાચાર આપી, ચૌધરી મહાશયની પાસે પણ માણસ મોકલી આપ. રણુધીરસિંહ મહાશય મહાચક્રમાં, મહા આપ-તિમાં આવી પડ્યા છે, એવી વાત પણ ખાસ કરીને તેમને જણાવવાની તે માણસને સૂચના કરજે.”

દરવાને કહ્યું:—“જેવી આજ્ઞા ! ખીજે કાંઈપણ હુકમ છે કે ?”

“હા, આનંદ મઠના ગુરૂદેવ અશોકાચાર્ય મહાશયને મારી વિનતિ જણાવીને સમાચાર મોકલી આપ, કે તેઓ કૃપા કરીને આવતી કાલે પ્રભાતમાં દર્શન આપવાની દયા દર્શાવે. હા, હા, ભાઈ ! તું મારો ખીજો એક ઉપકાર કર, બિચારા મોહનલાલનો મૃતદેહ પહાડની ગુહામાં ચૂર્ણ વિચૂર્ણ થઈ પડ્યો છે. મનમાં ને મનમાં જ મેં ધર્મપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા લીધી છે કે, એ બિચારાનાં હાડકાંને હું ગંગાજળમાં પધરાવીશ, યથારીતિ સંસ્કાર કરીશ; માટે ભાઈ ! તું મારાપર આ એક મહત્ત્વ ઉપકાર કર. હું એ સ્થળ તને બરાબર બતાવી આપું છું, તે સ્થળે તું તારા તાબાનાં ચાર માણસોને મોકલી આપ અને એ સાથે તેમને એવી આજ્ઞા કર કે, તેઓ તેના મૃતદેહને અહીં લઈ આવે. બસ એ સિવાય ખીજું કાંઈપણ કહેવાની મારી ઇચ્છા નથી.” આમ કહીને કિશોરસિંહ જરાવાર થોભી ગયો મોહનલાલનો મૃતદેહ પાડવાની કંઈ જગાએ, કંઈ ગુહામાં કેવી હાલતમાં પડ્યો હતો, એ વાત પણ તેણે થોડીવાર સૂંધી કાંઈક વિચાર કર્યા પછી તે વૃદ્ધ દરવાજાને કહી સંભળાવી.

અવનત મસ્તકે અભિવાદન કરી, દરવાજા એ ઝોરડામાંથી બહાર ચાલ્યો ગયો. કિશોરસિંહે તેના ચાલ્યા ગયા પછી શયન કર્યું. ખીજી બધી રાત્રિઓને તેણે જેવી રીતે અસુખમાં વીતી હતી, આજે રાત્રે તેના મનમાં તેવું ભયંકર અસુખ રહ્યું નહિ એકાદ બે મહા ઉદ્વેગ સન્મુખ રહેવા છતાં પણ તેનું હૃદય અનુભૂત અપૂર્વ આનંદથી વિકસી ગયું. ગાઢ નિદ્રાની ગોદમાં તે સુષુપ્ત થયો.

નિદ્રિત અવસ્થામાં તે જાણે સ્વપ્ન જોઈ રહ્યો હતો કે:—“ખીજાં ખીજાં વસ્ત્રથી ઠંકાયેલી પહેલાં જોયેલી બે અપરૂપ આકૃતિઓ, સ્ત્રી આકૃતિ અને પુરુષાકૃતિ. ધીમા પગલાં ભરતી ચૂપચાપ તેના ઝોરડામાં આવી દાખલ થઈ, અને બિલ્કુલ અવાજ થવા દીધા વિના બહુજ ધીમા પગલે તેની શય્યા પાસે આવી ઉભી રહી તથા મુખ નીચાં નમાવી

લેના મુખભણી જોતી કેટલીકવાર સધી મૈનવ્રત ધારણ કરી ઉભી રહી. દક્ષિણ હસ્તદ્વારા તે આકૃતિઓએ કિશોરસિંહના મસ્તકનો સ્પર્શ કર્યો. નારીમૂર્તિના બન્ને હોઠ કાંઈક કંપ્યા. અસ્પષ્ટ અનુચ્ચ વાક્યે તેણે કલ્યાણકામનાવાળા ધણા ધણા આશીર્વાદ આપ્યા, નિદ્રિત અવસ્થામાં એ સર્વ કિશોરસિંહ જાણે મુક્ત નયને-પુલ્લી આંખે જોઈ શક્યો.

પણ એ આકૃતિઓ હવે અદસ્ય થઈ ગઈ. કિશોરસિંહ જાંઘી ગયો. સુખમાં અને સુનિદ્રામાં રાત્રિ વીતી ગઈ અને પ્રભાત થયો. એ પ્રભાત પણ પહેલાના પ્રભાતની પેઠે ભયાનક ધ્રુમસથી આચ્છાદિત થયેલો હતો. ધણીવાર પછી સૂર્યદેવતાએ પૂર્વાચળમાં દર્શન દીધાં. કિશોરસિંહ પ્રાતઃકૃત્યાદિને સમાપ્ત કરી પોતાના શયનગૃહમાં બેસી, ભંડારી મહારાજ તથા શાંતિપ્રસાદ બ્રાહ્મણના દર્શનની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો.

થોડીવારમાંજ વૃદ્ધ દરવાન તેમને બન્નેને સાથે લઈને કિશોરસિંહના ઓરડામાં આવ્યો. આંખો સાથે આંખો મળતાંની સાથેજ, તેઓ ત્રણેજણાંનાં ત્રણે હૃદયોમાં આનંદનો પ્રવાહ પ્રવાહિત થઈ ચાલ્યો. તેમના ત્રણેના વદનપર આનંદ વિકંપિત સંભાષણનો ધ્વનિ સંભળાવા લાગ્યો. તેઓ ત્રણે જણા એકજ પથારીપર બેઠા. વૃદ્ધ દરવાન કિશોરસિંહને વંદન કરી ચાલ્યો ગયો. સુરંગપૂરથી પ્રસ્થાન કર્યા પછી જ્યાં જ્યાં જો કાંઈ બનાવો બન્યા હતા, ઉભય પક્ષે ક્ષોભ, વિસ્મય, આનંદ, કુતૂહલથી એક બીજના મુખેથી તે સંઘળા બનાવોનો સંક્ષેપ સંક્ષેપ વૃત્તાંત એક બીજને કહી સંભળાવ્યો અને સાંભળ્યો. કિશોરસિંહે પોતાની પહેલાં આત્રી પહોંચીને, આટલી બધી તૈયારી કરી લીધી છે, અનેકાનેક સંકટોમાં સપડાઈને પોતાનો તથા પોતાની પરમ હિતાકાંક્ષિણી ઉન્માદિનીનો શયતાનોના સકંજામાંથી બચાવ કર્યો છે, એ બધી વાતો જાણીને ભંડારી મહારાજ તથા શાંતિપ્રસાદ પંડિત બન્ને જણા ધણાજ અનન્ય થયા. ત્યાર પછી ગભરાટ ભરેલા અવાજથી કિશોરસિંહે કહ્યું કે:—“ અનન્ય બની જાહિર કરવાનો અત્યારે બિલકુલ અવસર નથી. તમે હમણાં ને હમણાંજ રવાના થાઓ. ચારે તરફ મહા વિપદ ફેલાઈ ગઈ છે ! શત્રુઓ સાક્ષાત્ પિશાચ્યનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને આપણા પક્ષને પાયમાલ કરવાનાં દૃઢ નિશ્ચયપર આવી ગયા છે અને એ સાથે એમ કરવાના આપતા ધલાળે પણ લેવા માંડ્યા છે. રાજા જૂપસિંહ આપણો સર્વનો ધ્વંસ કરીને બંજેશ્વર થવાના આહ્વાદથી ઉન્મત્ત બની ગયો છે. અરે ! એ રાક્ષસની મહત્વાકાંક્ષાનો કાંઈ અવધિજ ક્યાં છે ! તે દુષ્ટ બંજેશ્વર

તો શું પરંતુ ભારતેશ્વર થવાની ઇચ્છા ધરાવે છે ! દિલ્હીના બાદશાહનો નાશ કરી ત્યાંની સલ્તનતને પોતાને કબ્જે કરવાના હવાઇ કિશ્તોએ આંધવામાં પણ તે દીવાનાએ કશી કસર રાખી નથી. તે હમણાંજ તેના પોતાના તથા લૂટારા સરદાર મહાવીરના સૈન્યદળ સહિત આપણા પ્રતિપાલક રાજા રણધીરસિંહરાય તથા તેમના પુત્ર વરુણસિંહરાયને ગિરફતાર કરવા જશે. ગિરફતાર કરીને તે પાપાત્મા તેમને બંનેને કાંસીના લાકડાંપર લટકાવશે. માટે જાઓ, તમે જલ્દી જાઓ. તમારામાંથી એક જણ રાય મહાશયના મકાને જાઓ અને બીજો એક જણ રાજા દીનવલ્લભસિંહની કચેરી તરફ રવાના થાઓ. રાજા દીનવલ્લભસિંહ પણ એક મોટી આફતમાં આવી પડ્યા છે ! રાજા બૂપસિંહ એ નિર્દોષ મિત્ર રાજાનો પણ ધ્વંસ કરવા માગે છે. તે નાદાન નાલાયક રાજાના બે બદમાશ મારવાડી મિત્રો અત્યારે તેના દુર્ગમાં આવ્યા છે. તેઓ મહા ભયાનક બદમાશો છે. તેમનાથી ન બની શકે એવું એક પણ કાર્યજ નથી. જે કાર્ય વિશ્વને કંપાવનારા કલિ કે પિશાચદ્વારા પણ થતાં વિલંબ થવાનો સંભવ છે, તે કાર્યને તેઓ ક્ષણમાત્રમાં પરિપૂર્ણ કરી શકે તેમ છે. કારણ કે, તેમના હૃદયમાં માયા, મમતા કે મનુષ્યપ્રેમનું નામ નિશાન પણ અસ્તિત્વ ધરાવતું નથી. એ પાપાત્માએ મારા એક નિર્દોષ મિત્ર મોહનલાલને પહાડની તળેટીમાં ગળડાવી દગાબાજીથી ઘણીજ ઘાતકી રીતે મારી નાંખ્યો છે. મારા પ્રાણ લેવામાં પણ એ પિશાચોએ કશી ન્યૂનતા રહેવા દીધી નથી. હાય ! તેમના તે પાપકર્મોનું સ્મરણ થતાં પણ મારા રૂવાડાં ખડાં થઈ આવે છે ! દગાબાજને દાનવોજ રાજા દીનવલ્લભસિંહને પોતાની દગાબાજીની જાળમાં સપડાવીને મરણ વશ કરશે અને ત્યાર પછી રાય મહાશયનું ખૂન કરવાનો યત્ન આરંભશે. એમાંના એકનું નામ ભીમેશ્વર છે અને બીજાનું નામ રમણચંદ્ર છે. હું તમોને તેના ચહેરાની ઝોળખાણ આપી દઉં છું કે જેથી તમે કદાચ તેમનાં નામો બૂલી જાઓ, તો પણ તેને ઝોળખવામાં તમોને કશી પણ અડચણ ન આવે. પણ જો જો, એ લોકોથી ખૂબ ચેતીને ચાલજો. સંભાળીતે કામ લેજો. તેઓ કદાચ તમારા પહેલાં ત્યાં જઈ પહોંચ્યા હોય, તો પણ તમે રાજા દીનવલ્લભસિંહને બરાબર ઉમદા તક મેળવીને સાવમેત કરી દેજો. આ બાબતમાં જરા પણ ગફલત કરશો નહિ.”

આ પ્રમાણે બધી વાતો કહીને કિશોરસિંહે, તે સ્થળે તે બંને મારવાડી બદમાશોના ચહેરાની અવિકલ ઝોળખાણ કરાવી દીધી. ત્યાર

પછી શાંતિપ્રસાદને એકાંતમાં બોલાવીને કિશોરસિંહે માનુરાજ સ્વરે ચૂપચાપ કહી દીધું કે:—“વળા જો, કમલાની સાથે જો મુલાકાત ચામ, તો તેને કહેજો કે, સુશીલાને માટે હું રાત્રિ દિવસ ચિંતા કર્યા કરું છું. સુશીલાની મનમોહિની પ્રતિમા મારા હૃદયમાં અહર્નિશ વસ્યા કરે છે. કમલાને કહેજો કે, તે મારી પ્રાણપ્રિયા પ્રેમપ્રતિમા સુશીલાને કહે કે, તારા વિના મારા મનની સ્થિતિ અતિ વિષમ થઈ પડી છે અને રાત્રિ દિવસ કિશોરસિંહ તારૂં રટણ કરીને આ પ્રમાણે પ્રલાપો કર્યા કરે છે કે:—

“થયું આ શું ? કહું કોને ? હતું જો જો નહીં તે તે; નજર નાસે દિશા ચારે નહીં ભાસે, ઉડી ચાલ્યું; દિસે શુદ્ધિ હૃદયમાં કે પળે આ ભાન હું જૂથ્યો; ઉડી શી આ ઉરે બ્રાન્તિ, હતું તે તો ઉડી ચાલ્યું; દિસું હું એકલો અત્રે, તપાસું તો નહીં કંઈ ! હશે તે શું ? અરે કિન્તુ સહુ તે તો ઉડી ચાલ્યું; નજરથી ના ખસે મૂર્તિ ભમે છે ચિત્ર છે આ હૃદયે; હવે ક્યાંથી મળી આવે ? ક્ષણે તે આ ઉડી ચાલ્યું ! રમે સંગે રમાડીને, હસે સંગે હસાડીને; વિવાદો મુખથી ચાતા પરસ્પર હા મધુર સદે; નહીં શ્રવણે હવે સરતા ! હશે તે ક્યાં ? ઉડી ચાલ્યું ? પ્રભાતે આ અહિં હું ક્યાં ? સમય મધ્યાહ્નને તે ક્યાં ? વિલોકું શું ? નહીં તે તે ? હતું જો તે ઉડી ચાલ્યું ? નિહાળી હાસ્ય દૃષ્ટિથી પ્રીતે મારા પ્રતિ જો તું ! હવે તે મુખ ક્યાં દેખું ? હસાવી ને ઉડી ચાલ્યું ? અહો તારા મૃદુ શબ્દો પ્રીતે ઝરતા રમે હૃદયે ! ક્ષણે આ ચાલતી વાણી ! હવે જોતાં ઉડી ચાલ્યું ! કૃતિ આવી હશે કોની ? હૃદય ભેદાય, નવ શાંતિ; સ્મરે શું તું અરે ચેતન ! હસાવીને રડાવે છે ! રડાવીને હસાવે છે ! અહા તે તો ઉડી ચાલ્યું. ”

બસ, ભાઈ ! કમલા દ્વારા સુશીલાને મારો આટલો સંદેશો કહેવડાવજો અને એ સાથે કમલાની પાસેથી મારી હૃદયહારિણી સુશીલાના સમાચાર પણ પૂછતો આવજો, “સુશીલા મને સંભારે છે કે નહિ ? સુશીલાના હૃદયમાં મારૂં સ્મરણ રહ્યું છે કે નહિ ? જો વાત પણ કમલા દ્વારા હું જાણતો આવજો. ”

સાનુરાગે શાંતિપ્રસાદ સમ્મત થયો; કિશોરસિંહનો સદેશે પહોંચાડવાનો ભાર તેણે ધણાજ આનંદની સાથે પોતાના શિરપર ઉપાડી લીધો. ત્યાર પછી તે એક ક્ષણનો પણ વિલંબ કર્યા વિના કુલીન કુમાર ચૌધરીની અશ્વશાળામાંથી એ નવા અશ્વો લઈને, બંડારી મહારાજ સહિત કિશોરસિંહના ઉપદેશ મૂળ્ય પોતાના ગંતવ્ય સ્થાન પ્રતિ રવાના થયો.

કિશોરસિંહે એ અવસરમાં દીવાનીની સાથે મુલાકાત કરવાના ધરાદાથી જે ધરમાં દીવાની બેઠી હતી, તે ધરમાં પ્રવેશ કર્યો. તેમની બન્નેની વચ્ચે ખપ પૂરતી વાતોચીતો થઈ. છેવટે દીવાની બોલી કે:- “મેં જે કંઈ કહ્યું છે, તે સંધળું સત્યજ છે. તું કામળ પત્ર અને અને ખડિયો કલમ લઈને હું જે કંઈ લખાવું, તે બધું એક પછી એક લખી લે.”

કિશોરસિંહે તેમજ કર્યું. લખતાં લખતાં તે વારંવાર કંપી ઉઠ્યો; વારંવાર તેની આંખોમાંથી આંસૂતી અવિરલ ધારાઓ વહી ચાલી; વારંવાર તે વિસ્ફારિત નયને ઉન્માદિનીના મુખ બણી જોવા લાગ્યો. લખવાનું પૂરું થયું. કિશોરસિંહના મુખપર ક્ષણ માત્રમાં અનેક પ્રકારના અનનવા ભાવોનું પરિવર્તન થઈ ગયું. એ જોઈને છેવટે દીવાનીએ કહ્યું કે:- “એક જાણુ સાક્ષી જોઈશે, સાક્ષી વિના આ બધી વાતો ખીજના માનવામાં આવશે નહિ; માટે સાક્ષીની તો ખાસ જરૂર પડશે. વળી સાક્ષી રાખવાથી આનું પરિણામ પણ ઘણું સાફ આવશે.”

કિશોરસિંહે કહ્યું:- “ઘણા સારા સાક્ષી તૈયાર છે. સાક્ષીને મેં બોલાવવા માટે એક માણસ પણ મોકલી આપ્યું છે. તે હમણાંજ આવશે. મારા પરમ પ્રિય ગુરુદેવ અશોકાચાર્ય મહાત્માને તું ઓળખે છે કે? તેમને હું આ વિષયમાં સાક્ષી રાખવા માગું છું.”

દીવાનીએ કહ્યું:- “હા એ મહાત્માને હું ઘણી સારી રીતે ઓળખું છું. આચાર્ય આશુસુખે, મને તેમના આશ્રમમાં કેટલાક દિવસને માટે આશ્રમ આપ્યો હતો; તેઓ આ સંબંધમાં ઘણા વૃત્તાંત જાણુતા હતા, અહા ! એકાએક પહાડ પરથી ગબડીને તેઓ ખિચારા માર્યા ગયા છે ! કિશોરસિંહ ! એ મહાત્મા શા કારણથી માર્યા ગયા છે, એ વિષયમાં તારા ગુરુદેવ મહાત્મા અશોકાચાર્ય સિવાય ખીજું કોઈ પણ મનુષ્ય હજી સૂંધી જાણી શક્યું નથી. તેમના જેવા પવિત્ર મહાત્માઓ મેં ઘણાજ યોડા જોયા છે. હામ ! ખિચારા અસ્તમાત

માર્યા ગયા છે ! પરંતુ અત્યારે એ વાતની ચર્ચા ચલાવવાની કાંઈ પણ આવશ્યકતા જ નથી. તું જે મહાત્માને સાક્ષી રાખવા માગે છે, તેમની સાક્ષી હશે, તો પછી બીજા કોઈની સાક્ષીની જરૂર પડશે નહિ. ખરેખર ! તું એક મહા બુદ્ધિમાન પુરુષ છે ! ”

કિશોરસિંહે કહ્યું કે :—“ હા, એ આશુસુખ મહાત્માની પહોડ પરથી અકસ્માત પડી મરી જવાની વાત મેં પણ સાંભળી છે. ગુરુદેવ અશોકાચાર્ય મને ઘણી સારી રીતે ઓળખે છે અને મારાપર સંપૂર્ણ સ્નેહ રાખે છે, એટલા માટેજ હું તેમને આ ગુપ્તમાં ગુપ્ત વિષયમાં સાક્ષી રાખવા માગું છું. ”

એવામાં દરવાને આવીને એવા સમાચાર આપ્યા કે, મહાત્મા અશોકાચાર્ય આવી પહોંચ્યા છે. કિશોરસિંહે દરવાને મહાત્માને એજ ઓરડામાં લાવવાની આજ્ઞા આપી. ગુરુદેવે આવીને, એ ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. ભક્તિભાવે કિશોરસિંહે તેમના ચરણોમાં વંદના કરી; દીવાનીએ પણ પ્રણામ કર્યો. દીવાનીના મુખેથી સાંભળીને કિશોરસિંહે જે વર્ણના પત્ર લખ્યું હતું, તે વાંચીને, તેણે ગુરુદેવને સંભળાવ્યું, આલ્હાદની સાથે એ સાંભળીને ગુરુદેવ અત્યંત વિસ્મય પામ્યા. તે વર્ણનાપત્ર પર સાક્ષી તરીકે તેમણે પોતાની સહી કરી અને એ વર્ણનાપત્રને તેમણે પોતેજ કાળજી પૂર્વક પોતાની પાસે રાખી લીધું. ત્યાર પછી દીવાનીને આશીર્વાદ આપીને, તેઓ કિશોરસિંહની સાથે તે ઘરમાંથી બહાર નીકળ્યા.

ત્યાર પછી લગભગ એકાદ પ્રહર જેટલો વખત વીતી ગયો. રાજા કુલીનકુમાર ચૌધુરી મહાલયમાં આવી પહોંચ્યા. કિશોરસિંહની સાથે તેમની મુલાકાત થઈ. થોડીવાર સૂઝી તેમની બન્નેની વચ્ચે આનંદ આનંદ વ્યાપી રહ્યો ! કિશોરસિંહના મુખેથી સમસ્ત ઘટનાવલિ શ્રવણ કરીને, કુલીનકુમાર મહાશય ધણાજ દિલગીર થયા ! રાય રણુધીરસિંહ રાયને વિપત્તિમાંથી મુક્ત કરવા માટે શા શા ઉપાયો યોજવાની આવશ્યકતા છે, તેની ઘણી વાર સૂઝી તેઓ બન્ને જણા સલાહ કરવા લાગ્યા.

બીજો પહોર થવામાં હવે એ એક ઘડીનો વિલંબ હતો, એ અવસરમાં રાજા કલમ્બકેશરરાય, દિવાકર મહાન્ત અને રાજા વર્મતરાય વગેરે છ સાત આબરૂદાર મિત્રો, એક પછી એક આવીને હાજર થયા. એક એકાંતવાળાં ઓરડામાં તેમની સભા બેઠી. નવીન આવી એકત્ર

થયેલા મિત્ર રાજાઓની સાથે કિશોરસિંહનો પરિચય થયો. રાજાઓએ તેની યોગ્યતા મૂળજ પ્રશંસા કરી, સમસ્ત ઘટનાવલિ શ્રવણ કરી, આવી પડેલી આશ્ત્રમાંથી મિત્રોનો ઉદ્ધાર કરવા માટે, દ્રવ્ય આપીને, સૈન્ય આપીને, સેનાપતિત્વનો ભાર ગ્રહણ કરીને, તન, મન, ધનથી સહાયતા કરશે, એવો તેમણે સઘળાએ એક વચને અંગીકાર કર્યો.

એવામાં ધણાજ ગભરાટની સાથે વૃદ્ધ દરવાજા એ ઓરડામાં આવી હાજર થયો. આવીને તેણે એવા સમાચાર આપ્યા કે, “ રાજા ભૂપસિંહ ચારેક વાગ્યાને શુમારે બીલરાજ મહાવીર તથા તેના સહોદર રણવીર સહિત બન્ને દુર્ગના સૈન્ય સામંતોને એકઠા કરી, રણુવેશમાં શંકરપૂર ભણી રવાના થવાનો છે અને ત્યાં જઈ રાય રણુધીરસિંહ મહાશયને બંદિવાન બનાવવાનો છે. ”

સભા વિસર્જન થઈ. તે સ્થળે હવે બિલ્કુલ કાળવિલંબ ન કરતાં, કબૂલાત મૂળજ તૈયારીઓ કરવા માટે મિત્ર રાજાઓ ઉત્સાહિત થિતે પોતપોતાના અધિકારવાળા વિભાગભણી વિદાય થયા. ગૃહસ્વામી ચૌધુરી મહાશયે ધણાજ આદર સાથે કિશોરસિંહને ભોજન કરાવ્યું; બન્ને જણાએ એકી સાથે બેસીને આહાર કર્યો. ભોજન કર્યા પછી ઉપસ્થિત ઘટનાના સંબંધમાં બીજી પણ અનેક યુક્તિઓ અને સલાહો થઈ; દીવાનીના આહારાદિમાં પણ કોઈ પણ જાતની ખામી આવી નહિ.

મધ્યાહ્ન થયો. બાળપણથી ઉછેરીને મોટો કરનાર પ્રતિપાલક સદાશય રાય રણુધીરસિંહરાય મહાશયના વિપદક્ષેત્રમાં ઉપસ્થિત થવા માટે કિશોરસિંહ અતિશય વ્યગ્ર થયો. ચૌધુરી મહાશયે પણ એ બાળ-તમાં તેને વિલંબ કરવાની સલાહ આપી નહિ; યુદ્ધ સંજ્ઞામાં શી શી વસ્તુઓની તેને આવશ્યકતા છે, એ પાત પણ તેમણે તેને પૂછી લીધી. કિશોરસિંહે એના પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું કે:—“ એક સુશિક્ષિત બળવાન અશ્વ અને ખપ પૂરતાં યુદ્ધનાં હથિયારો સિવાય બીજી કોઈ પણ વસ્તુની આવશ્યકતા નથી. ”

ચૌધરી મહાશયે તરતજ તેને તે સર્વ વસ્તુઓ લાવી આપી. એ ઉપરાંત તેના ગળામાં તેણે એક સુંદર સુવર્ણહાર પણ પહેરાવી દીધો. સુંદર વસ્ત્રાવૃત્ત, સુંદર શરીરે, સુધાર સુતીક્ષ્ણ બહુવિધ અસ્ત્ર, શસ્ત્ર અને વિચિત્ર વીરવેશે વિભૂષિત થઈ વેગગામી અશ્વપર આરોહણ કરી વીરજીવાન કિશોરસિંહે દેવીપૂરના કચેરીમહેલમાંથી દુર્ગમ પહાડી આગેભણી પુનઃ પ્રસ્થાન કર્યું.

એકોનવિંશ પ્રકરણ

આરોપી નથી !

જઈ તું શુષ્ક જંગલમાં ફરી રખડે બળે સૂર્ય;
 ગ્રહે જે દુઃખ તેમાં તું મને નાખે ! અરે દૂર થા !
 ખિલેલી પુષ્પથી પૂર્વે દિસે ભૂમિ કંટકે આજે;
 ગ્રહી તું કંટકો લાંથી મને છેદે ! અરે દૂર થા !
 નહીં જ'પી જરી બેસે ! નહીં જરી ઠામ ઠરવા દે;
 રીખાવે છે મને શાને ? નિકળ પાપી અરે દૂર થા !
 બળે છે કાષ્ટ જ્યાં રાત્રે, ઉડે છે જવાળ આકાશે !
 ગ્રહી જવાળા જઈ, તેમાં મને હોમે ! અરે દૂર થા !

કાવ્યસરિતા.

આનંદદુર્ગમાં શું થાય છે ! શા શા પ્રકારો ચાલી રહ્યા છે !
 ત્યાંનું શયતાની મંડળ શી પ્રવૃત્તિમાં રોકાયું છે ? એ સર્વ વાતોનું
 એકવાર આપણે અવલોકન કરવાની પરમ આવશ્યકતા છે. રાજા ભૂપ-
 સિંહને જેવી જોઈએ તેવી સારી નિદ્રા આવી નહોતી; મનની ચંચળ-
 તાથી, વિકટ આનંદથી, છુપા ભયથી એકવાર પણ તે શાંત થઈ શક્યો
 નહોતો. પથારીપર થોડીવાર સૂધી તરફડિયાં માર્યા પછી છેવટની
 રાત્રિએ તેણે પથારીનો પરિત્યાગ કર્યો. પરંતુ ત્યાં સૂધી પણ અંધકા-
 રનું પ્રમાણ લેશમાત્ર ન્યૂન થવા પામ્યું નહોતું. રાત્રિએ પોતાની વિક-
 રાળતાને પાછી ખેંચી લીધી નહોતી. પ્રભાત થવામાં હજી ત્રણ ચાર
 ઘટિકાનો વિલંબ હતો. પથારીપરથી ઉઠીને તેણે પોતાનો પોશાક બદલી
 નાખ્યો. પોશાક કાઢતી વેળાએ તે થરથર કરતો કંપવા લાગ્યો, અ-
 કસ્માત આવો કંપ શા કારણથી ઉપસ્થિત થયો ! એકવાર તેણે વિચાર્યું
 કે, આજે રાત્રે કદાચ કાંઈક વિશેષ ઠંડી પડી હશે, પણ ફરીવાર પાછું
 વિચાર્યું કે, કદાચિત્ તેનું પોતાનું હૃદયજ અત્યંત દુર્બળ થઈ પડ્યું
 હશે કે જેથી અત્યારે આવી ભયાનક કંપારી તેના શરીરમાં ઉપસ્થિત
 થવા પામી છે ! તે ગમેતેમ બહેને વિચારે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે
 જે કારણથી એ કંપ ઉપસ્થિત થયો હતો, તે કારણને વાંચક બંધુઓ
 સહજમાંજ અનુભવપરથી સમજી શકશે. પાપીનું અંગ મનમાં ને
 મનમાંજ પાપનું સ્મરણ થવાથી કંપી ઉઠે છે ? પાપીના મનમાં શણે ને

હાથે કંપારી વણ્ણયા કરે છે. તરેહ તરેહની વિકટ ભાવનાઓ આવીને ઉપસ્થિત થાય છે અને અનેક પ્રકારનાં વિષમ દૃશ્યો આવીને તેની આંખો આગળ ખડાં થઈ જાય છે ! પોશાક બદલી, ઓરડામાં બળતો એક દીવો હાથમાં ઝાલી, કંપિત રાજા બહાદુર પોતાના શયનગૃહમાંથી બહાર નીકળી પડ્યો. દીવાન દોલતસિંહ કદાચિત્ અત્યારે જાગ્યો હશે, પ્રભાતમાં કિશોરસિંહને ફાંસીએ ચઢાવવો પડશે, તેની તદખીર કરવા માટે તે કદાચ આનંદનો માર્ગો ઉન્મત્ત બની ગયો હશે, એમ ધારીને મનના ઉલ્લાસથી તે દીવાનના ગૃહ ભણી ચાલવા લાગ્યો. ત્યાં જઈને તેણે જોયું કે, દીવાનના ગૃહનાં દ્વાર બિલ્કુલ ખુલ્લાં પડેલાં છે અને બિહાનાપર દીવાન દેખાતો નથી. એ જોઈને તત્ક્ષણાત્ તેણે પોતાના મનમાં નિશ્ચય કરી લીધો કે, દીવાન સારે અવશ્ય કિશોરસિંહને ફાંસીએ લટકાવવાની તૈયારીમાં ગુંથાયો હશે ! બહુ સાઈ થયું કે, મારી સચના પહેલાંજ તેણે તે કાર્યને સંભાળી લીધું ! ધન્ય છે ! દીવાન તો એવો વફાદારજ જોઈએ !

આવો વિચાર કરીને રાજા પાછો ફર્યો, અને જો ઓરડામાં મારવાડી બદમાશ ભીમેશ્વર તથા રમણચંદ્ર વસતા હતા, તે ઓરડામાં આવી પહોંચ્યો. આવીને તેણે જોયું કે, તેઓ બન્ને જણા પથારીપર મેભાન હાલતમાં સૂતેલા છે અને તેમના ઓરડામાં બિલ્કુલ અંધારું છવાઈ ગયું છે. રાજાના હાથમાંના દીવાના પ્રકાશનાં ફિરણો આંખો પર પડતાંની સાથેજ તેઓ બન્ને જણા ચમકીને જાગી ઉઠ્યા. ચમકિત નજરે રાજાને સ્હામે ઉભેલો જોઈને, સંદેહ તથા વિસ્મયના માર્યા તેઓ ઉલટા અધિક ચમકી ઊઠ્યા. ચક્તિ સ્વરે તરતજ રમણચંદ્ર રાજાને ઉદ્દેશીને બોલી ઊઠ્યો કે :—“ખરેખર તું આપ રાજા ભૂપસિંહ પોતેજ છો ?”

હાસ્ય કરીને રાજા ભૂપસિંહે કહ્યું :—“કેમ, આવી શંકા કરવાનું કાંઈ કારણ ?”

બરાબર તાકી તાકીને જોયા પછી, રમણચંદ્રને જ્યારે પૂરતી ખાત્રી થઈ કે, એ આવનાર પુરુષ રાજા ભૂપસિંહજ છે, સારે તેણે જવાબ આપ્યો કે :—“ઓહ ! હવે મારો ભ્રમ દૂર થયો ! માફ કરજો મહારાજ ! આજની રાત્રે આ ઓરડામાં બનેલા અનેક અદ્ભુત બનાવો જોઈને અમારું મન અસ્થિર થઈ ઊઠ્યું છે ! આજે રાત્રે અમોએ અમિક વિકટ દુઃસ્વપ્નો જોયાં છે. મહારાજ ! એટલા માટેજ

બેઝમનની પેઠે એકાએક આપને આવી વાત પૂછવી—”

રમણચંદ્રના કહેવાનો આશય ભણી કુંઠિત સ્વરે રાજાએ પૂછ્યું કે:—“ત્યારે શું આ ઝોરડામાં તમેને બરાબર ઊંધ આવી નથી ? ”

રમણચંદ્રના જવાબ આપતાં પહેલાંજ બીમેશ્વર એકદમ વચ્ચેમાં બોલી ઊઠ્યો:—“ઉંધ ન આવી એથી શું થયું ? ઉંધ તો અમે હમેશાં લઈએજ છીએ ને ! એ બધી વાતોને અત્યારે જવા દો. સવારમાં આપણે અનેક કામો કરવાનાં છે; માટે એ બધાં કામોની તૈયારી કરવાનીજ અત્યારે આપણને ખાસ જરૂર છે. રમણચંદ્ર ! તમે પણ આ વાતને હવે આટલેથીજ અટકાવી દો. ”

સાનદે મહા ઉત્સાહે શય્યા પરથી ફૂટી પડી ઉત્સાહિત સ્વરે રમણચંદ્ર બોલ્યો કે:—“બરાબર છે, તમે કહો છો, તે બરાબર છે. કામની વાત કહેવાનીજ ખાસ જરૂર છે, નકામી વાતોથી કશું પણ વળવાતું નથી. રાતનું ખાણું ખાતી વેળાએ જે બધા બનાવો બન્યા હતા, તેની અદ્ભુત અદ્ભુત વાતો તો તમેને બરાબર સ્મરણમાં છે ને ? સવારમાં એક ખૂબ ઊંચી જાતની મદિરાનું પાય પેટમાં પધરાવવાથી એ બધી ગજબની વાતોને હું બિલ્કુલ ભૂલી જઈશ, સદાને માટે મારા પેટ પાતાળમાં ડૂબાડી દઈશ. પણ જ્યાં સુધી પ્રિય વારુણીનું પાન કરી મારા મનને મુદ્ધિત કરી શકીશ નહિ; ત્યાં સુધી એ સધળી વાતો મારા મગજમાંથી બિલ્કુલ દૂર સરી શકશે નહિ. ”

“એ તો તમે હમણાં ને હમણાંજ મેળવી શકશો. ” અતિ સંતોષથી રાજાએ કહ્યું:—“એ તો તમે હમણાં ને હમણાંજ મેળવી શકશો. ”

રાજાના અતિ સંતોષનું કારણ એ હતું કે, મારવાડીઓએ રાત્રિની વેળાએ, ઝોરડાની અંદર ભૂત જોયું હતું; એથી ભય પામીને તેઓ કદાચ નહાસી જશે, તો અત્યારનું કામ હાંસિલ થશે નહિ; આવો ભય રાજાના મનમાં ઉપજી આવ્યો હતો. એથી તેણે મદિરા પીવડાવીને એ લોકોના ભયનું નિવારણ કરવાનો નિશ્ચય કરી રમણચંદ્રને પ્રસન્ન કરવા ખાતર અત્યંત સંતોષ સહિત મદિરા લાવી આપવાનું તેને વચન આપ્યું.

મારવાડીઓ તેમના મુરખપીના અતિ સંતોષનું ખીલું કાઢ એક

જૂદુજ પ્રમાણ મેળવી શક્યા. મુરખ્ખીએ કહ્યું કે:—“ પ્રભાતમાં તેઓ તેના વચ્ચાગારમાંથી બે સુંદર રથપોશાકો મેળવી શકશે અને એ પોશાક પહેરીને તેમને રાજા દીનવલ્લભની સાથે દગાની બાજી ખેલવા માટે જવું પડશે.”

દગાબાજીનું સ્મરણ કરાવી રાજાએ એ બંને બંધુઓને ફરીવાર અજાયબી પામવાનું છળ કરી ધણીજ આતુરતાની સાથે પૂછ્યું કે:— “ ફાંસી જોવા નહિ આવો ! એ દુષ્ટ દગાબાજ છોકરાને તમેજ પકડી લાવ્યા છો, તમારી બહાદુરીના પરિણામેજ એ આજે ફાંસીના લાકડાં પર લટકવાનો છે ! શું તમે એ અદ્ભુત દૃશ્યને જોવા માટે મારી સાથે નહિ આવો ? ”

માથું ધુણાવીને રમણચંદ્રે જવાબ આપ્યો કે:—“ ફાંસી જોવાથી શું વળશે ! અમે તો મદિરા ઉડાવીશું. આપે અમેને મદિરા આપવાનું વચન આપ્યું છે, એથી અમે બંને મિત્રો આ ઝોરડામાં બેસી ગમતની સાથે મદિરાપ્રાન કરીશું. મદિરાપાનથી અમેને જે મજા આવશે, તે તે ફાંસી જોવાથી કદાપિ આવશે નહિં. વળી આપ, બજામાં, પૂરી, કચેરી કે મીઠાઇ આદિ જે કંઈ મોકલાવશો. તેને ઉદરસ્થ કરીને અમે બંને બંધુઓ પરમ પરિતુષ્ટ થઈશું. એની મજા પાસે ફાંસી જોવાની મજા શી ખિસાતમાં છે ! મદિરાની મજા મૂઠીને ક્યો મૂર્ખ ગમાર ફાંસી જોવા જશે ! એક કિશોર તો શું પરંતુ સમસ્ત ભારત-વર્ષ દેશમાં જેટલા કિશોરસિંહો છે, તે સઘળાને જે એક સ્થળે, એકી સાથે ફાંસીના માંચડાપર લટકાવીને મારી નાખવામાં આવે, તો પણ મદિરાની ચિજલસ છોડીને અમે એક ડગલું પણ આગળ ભરીએ નહિ. માટે રાજા ! ફાંસી જોવાની વાતને બાજીપર મૂકી, મદિરા-દેવીના શુભાગમનનો પ્રબંધ કરાવી આપો.”

હાસ્ય કરીને રાજા બૂપસિંહે કહ્યું:—“ ત્યારે તો એમજ કરીશું, મને પણ તમારી આ વાત ધણી રમી ગઈ છે. હમણાંજ હું તમારે માટે મદિરા તથા ખાવા પીવાની સઘળી વસ્તુઓ મોકલાવી આપું છું. એક કલાકની અંદરજ તમારે બંને જણાને અહીંથી રવાના થવું પડશે.”

આ પ્રમાણે કથા વાર્તા સ્થિર કરીને, રાજા બૂપસિંહ એ ઝોરડામાંથી બહાર નીકળી ગયો. તેણે દુર્ગવાસી તમામ માણસોને જમાવ્યાં. માણસોએને માટે મદિરા, મદિરાનાં પાત્રો, ગમતગમતનાં ખાણાંઓ,

પોતાક તથા અશ્વોઆદિ સર્વ વસ્તુઓનો બરાબર બંદોબસ્ત કરાવી, તેણે કિશોરસિંહની કાંસીની તૈયારી સંબંધી કેટલીક વાતો એક અનુચરને બોલાવીને પૂછી. એક સૈનિક પુરુષે એના પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું કે:—“ બીજી બધી તૈયારી બરાબર થઇ ચૂકી છે. ફક્ત દીવાનજીના આવવાનીજ વાર છે; કારણ કે, દીવાનજીના હાથમાંજ કારાગૃહની ગુહાની ચાવી છે. દીવાનજી સિવાય બીજા કોઇનાથી કારાગૃહમાં પ્રવેશ કરી શકાય તેમ નથી. ”

રાજાએ કહ્યું કે:—“ દોલતસિંહ ઘણીવાર થયાં પથારીમાંથી ઊઠી ગયા છે, તેઓ ઘણું કરીને કારાગૃહની ગુહા ભણીજ ગયા હશે. ચાલ આપણે તે તરફ જઈને તપાસ કરીએ. ”

નિશાનો અવસાન થવા આવ્યો હતો અને ઉપાક્રાળ આવી લાગ્યો હતો. રાત્રિનો ભયાનક અંધકાર દૂર થઇ ગયો હતો; એથી રાજા બહાદુરે પોતાના હાથમાંનો દીવો હોલવી નાખ્યો. અને ત્યાર પછી દશબાર સૈનિક પુરુષોને સાથે લઈને તે ગુહાના મ્હોં આગળ આવી પહોંચ્યો. પરંતુ સુરંગના દરવાજા પર તાળાં વાસવામાં આવ્યાં હતાં, એથી તેમાં પ્રવેશ કરવાનો કાંઈ પણ ઉપાયજ નહોતો.

આ જોઈને રાજાએ કહ્યું કે:—“ દીવાન દોલતસિંહ આ તરફ આવ્યો હોય, એમ જણાતું નથી. માટે જાઓ, તે ક્યાં છે, તેની તપાસ કરો અને જ્યાં હોય, ત્યાંથી એકદમ મારી પાસે બોલાવી લાવો. ”

ચાર પાંચ સૈનિકો ચારે તરફ દીવાનને ખોળવા માટે નીકળી પડ્યા, પરંતુ ક્યાંય પણ તેને જોઈ ન શકવાથી તેઓ પાછા ચાલ્યા આવ્યા. એથી અત્યંત ચિંતાતુર થઈને રાજાએ કહ્યું કે:—“ અરે ! આવી અજબખીની વાત ! ગજબ થયો ! મારો વફાદાર દીવાન ક્યાં ગયો ! વાઝ જાઓ, તમે તેને ઘેર જઈને તેની તપાસ કરો, જો તે ન મળે તો પછી છેવટે તેના ઘરમાંથી કારાગૃહની ચાવીઓ લઈ આવો. જો જો, દીવાનને ખોળવામાં જરા પણ કસર રાખશો નહિ. ”

ફરીવાર એ ચાર સિપાહીઓ દીવાનને ખોળવા તથા ચાવીઓ લેવા માટે એકદમ રવાના થયા. પરંતુ ચાવી અથવા દીવાનઆદિ કોઈનો પણ કશોય પતો મળી શક્યો નહિ. તે લોકોએ પાછા આવીને જણાવ્યું કે:—“ ચાવી નથી, દીવાન પણ નથી, રાત્રે દીવાન પોતાના મિત્રોનામાં સૂતા હોય એવાં ક્યાં મિત્રો પણ જણાતાં નથી. ઘણું કરીને કાંઈ સમી રહાંજમાંજ તેઓ ક્યાંક દરવા માટે આસપાસ ગયા

હશે ! અથવા તો ખીજ કોઈ પણ આક્રમક આવી પડ્યા હશે. અમે લોકોએ આખા આનંદદુર્ગમાં તેમની તપાસ ચલાવી છે, પરંતુ કોઈ પણ સ્થળેથી અમોને તેમનો કાંઈ પણ પત્તો જ મળ્યો નથી,

આવી વાત સાંભળીને રાજા શંકાશીલ થયો. તેનો દુશ્મિંતા અત્યંત વધી પડી. થોડીવાર સૂધી કાંઈક વિચાર કર્યા પછી તેણે ફરીવાર હુકમ કરાવીને કહ્યું કે:—“વાર, ત્યારે હવે આ કારાગૃહના દરવાજાને ભાંગી નાખો. એમ કર્યા વિના ખીજે કાંઈ પણ ઇલાજ જ નથી. ”

મોટા મોટા કુહાડાના આઘાતથી સુરંગના મોટા દરવાજાને ઘણું માત્રમાં ભાંગી ચૂર્ણ વિચૂર્ણ કરી નાખવામાં આવ્યો. ફરીવાર દીવો સળગાવી, રાજા બહાદુર અનુચરવર્ગસહિત સુરંગના અંધારાવાળા માર્ગમાં ઉતરી પડ્યો. સહુથી નીચેની સુરંગનો દરવાજો બિલકુલ ખુલ્લો પડ્યો હતો. એ જોતાંની સાથેજ રાજાનું આખું શરીર કંપી ઉઠ્યું, દરવાજાની છેક નજીકમાં આવી, તેણે એકદમ ડોકું તાણીને અંદરની બાજુમાં નજર દોડાવી. એ સમયે તેણે કારાગૃહની તે ભયાનક ગર્જાને સર્વથા શૂન્ય પડેલી જોઈ ! બંદિની દીવાની તેના જોવામાં આવી નહિ.

એ જોઈને રાજાનું માથું ફરવા લાગ્યું ! ક્રોધજ્વલિત કંપિત સ્વરે અતિ કષ્ટ સહિત તે બોલ્યો કે:—“ભયાનક પ્રતારણા ! ભયાનક દગાબાજી ! બંદિની છટકી ગઈ ! આંખોમાં ધૂળ નાંખી આપ્યાદ ચાલી ગઈ ! ” મુખેથી આવી વાત કહેતાં કહેતાં કંપિત ક્ષેવરે, અનુચર વર્ગની સાથે, તે ગભરાટથી કિશોરસિંહના કારાકૂપ ભણી ચાલવા લાગ્યો. તે દરવાજાપર તે સમયે હમેશના રિવાજ મુજબ તાળું વાસેલું જોવામાં આવ્યું. પહેલાંની પેઠે દરવાજાને બરાબર બંધ થયેલો જોવાથી રાજાના અંતઃકરણમાં આશાનો કાંઈક સંચાર થઈ આવ્યો.

રાજાના હૃદયમાં કાંઈક હિમ્મત આવવાથી, તે અણુધાર્યો ઉઘાસની સાથે મનમાં ને મનમાંજ બોલવા લાગ્યો કે:—“ત્યારે હવે શેષ ભય છે ? અસલ આસામી તો અટકાયતમાં છે ! બસ, જ્યારે આરોપી છટકવા પામ્યો નથી, ત્યારે પછી મારે શા માટે ડરવું જોઈએ ? દીવાનીના કરતાં વિશેષ ભય મને એ કુટિલ કારસ્થાની કિશોરસિંહનોજ છે અને એ કિશોરસિંહ તો અત્યારે મારા પાંખમાં સપડાયેલો છે.

દીવાની નહાસી ગઇ છે. એની તો મને કશી પણ ચિંતાજ નથી. કિશોરસિંહને ધરણીના ધામમાંથી નાખદ કર્યા પછી એ દુષ્ટ દીવાનીને પણ હું ગમે તે પ્રકારે મરણને શરણ કરીશ અને જો કદાચ એમ નહિ કરી શકું તો પણ મને તેની કશી પણ ભીતિ રહેશે નહિ. જે ભય છે, તે તે દુષ્ટાત્મા કિશોરસિંહનો જ છે. એ સાક્ષી બદમાશનો બચ્ચો, મારા સુખના માર્ગમાં કંટકરૂપ થઈ પડ્યો છે. મારી મહો-વ્યતદાર માથકને તે પોતાની માથક કરવા માગે છે. મારાથી તેના બીજા બધા અપરાધો ક્ષમ્ય કરી શકાય તેમ છે, પરંતુ એ મહા ભયાનક અપરાધને તો કોઇ પણ રીતે ક્ષમ્ય કરી શકાય તેમ નથી. તે દગાબાજના એવા દુષ્ટ આચરણથી મારા રોમરોમમાં પ્રતિહિંસાનો પાવક પ્રજ્વળી ઊઠ્યો છે. અસ, આજે ફાંસીના લાકડાંપર લટકાવી તેના દેહનું અસિદ્ધન આપી હું મારી પ્રતિહિંસાને શાંત કરીશ. કિશો-રસિંહના મુઆ પછી પેલી કાકિણી દીવાની જેની પાસે જે કાંઇ વાત કહેશે, તેની કશી પણ અસર થશે નહિ; સહુ તેને ગાંડી ગણી હસી કાઢશે અને મારો ભયાનક ભેદ બરાબર છુપો રહી શકશે.”

ફરીવાર મોટા મોટા કુહાડાના આઘાતથી ગુહાના તે પ્રકાંડ દારને ભાંગીને ચૂર્ણવિચૂર્ણ કરી નાખવામાં આવ્યાં. ત્યાર પછી રાજા ભૂપસિંહે જોયું કે, ગુહાની અંદર શૂંખલાબદ્ધ બંદિવાન પડેલો છે. એ જોઈને રાજાના મુખપર આનંદનું હાસ્ય ઝળકી ઊઠ્યું. મનમાં ને મનમાં જ તે ઘણો પ્રસન્ન થયો. આનંદ સહિત ઊઠ્યા અવાજે તે બોલ્યો કે:—“ આપણો અસલ આસામી તો ત્યારે નહાસી ગયો નથી ! ધર્મની રક્ષા ધર્મથી થઈ છે ? પાપીને તેનાં પાપોએ બરાબર સપડાવ્યો છે ! ”

આમ કહી નજીકમાં જઈ રાજાએ જોયું કે, શૂંખલાબદ્ધ આ-સામી, કિશોરસિંહ નથી, પરંતુ તેનો પોતાનો વિશ્વાસુ દીવાન દોલ-તસિંહ જ છે ! ત્યારે તે તરત ને તરત જ હાથ હાથ કરી આથા પર હાથ મૂકી બેઠો ગયો અને એ સાથે એમ પણ બબડવા લાગ્યો કે:—“ અરે આ શો મજાખ થયો ! બંદિવાન ક્યાં છટકી ગયો ! મારો દીવાન અહીં આવી ત્રિપત્તિ સ્થિતિમાં શી રીતે આવી પડ્યો ! ”

આ સમયે એકાએક બહુ તેના મસ્તકપર સેંકડો વજ્ર તૂટી પડ્યાં, તેની કંઠ અને નિરુપમનો કંઈ અવધિ જ ન રહ્યો ! તેની વાચા બીજા મધ મધ, અમલ પાપાણી પેડે એક રમણ જ લે એવી

મયો. તેના અનુચરવર્ગની રસનામાંથી એકી સાથે સમસ્તરે ઉઘો. અરપદ અવાજ બહાર નીકળ્યો. દીવાન દોલતસિંહે હાથ જોડી રાજાને પ્રણામ કરવાની કોશિશ કરી, પરંતુ હાથની બંધન શુંખલા અણુઅણુ સંપટથી ગાળી બિડી. મહા મહેનતે હાથ જોડી, એ હતભાગી પાપી રહવા લાગ્યો. પોકેપોક મૂકીને કહેવા લાગ્યો કે:—“ માફ કરો મહારાજ ! માફ કરો ! હું જ અપરાધી છું, હું જ ખરો ગુન્હેગાર છું ! મારા દોષથી જ આવો અજબ ખનાવ બન્યો છે ! મેં હાથે કરીને આમ કર્યું નથી, પરંતુ એ પાપાત્મા બંદિવાને જ મારી આવી દુર્દશા કરી છે. હું ધારું છું કે, આપ પોતે પણ મારી આવી વિષમ સ્થિતિ થવાનું ખરું કારણ અવશ્ય જાણી શક્યા—”

આ પ્રમાણે વાત કહેતાં કહેતાં દીવાન દોલતસિંહનો અવાજ અટકી ગયો, તે જે કાંઈ બોલતો હતો, તે હવે બોલી શક્યો નહિ. રાજાએ ધાર્યું કે, અભાગી દિવાન નિદ્રાના ઘેનમાં જ આવી રીતે પ્રતારિત થયો છે, છેતરાઈ ગયો છે. તેણે નિમકહરામી કરીને બંદિવાન તથા બંદિનીને નહસાડી મૂક્યાં નથી. આ પ્રમાણે વિચાર કરી એક પ્રહરીને રાજાએ તરત જ હુકમ કર્યો કે; દીવાનને સત્વર શુંખલાના બંધનમાંથી મુક્ત કર.”

પ્રહરીએ તરત જ વૃદ્ધ દીવાનને બંધનમુક્ત કરવાની કોશિશ કરી; પરંતુ સહજમાં જ એ કોશિશ સફળ થઈ શકે તેમ નહોતી; શુંખલાનું તાણું બોલવું પડે તેમ હતું, પરંતુ તાણાંની આવી હાજર નહોતી; આવી સાથે લાંબને બંદિવાન કિશોરસિંહ છટકી ગયો હતો. છેવટે હથોડીવડે સાંકળ ભાંગવાનો ઠરાવ થયો. હથોડીના આધાતથી સાંકળ તોડતી વેળાએ વૃદ્ધ દીવાનનું શરીર એકદમ પીસાઈ ગયું. ક્ષત-વિક્ષતઅંગે હતભાગી પાપી બંધનમુક્ત થયો. શરીરમાં વ્યાપેલી વેદનાના યોગે એ નીચ નરાધમ પોકે પોકે રોવા લાગ્યો. તેની આંખ-માંથી ચોધારાં આંસુ વહેતાં જોઈને રાક્ષસી હૃદયવાળા રાજાનું અંત-કરણ પણ પીગળી ગયું. હવે એ સ્થળે રહેવાથી શું વળવાનું છે, એવો વિચાર કરીને દીવાન દોલતસિંહ, રાજાબહાદુર તેના અનુચર વર્ગની સાથે કંપતો કંપનો, અચકાતો અચકાતો, એ મહાભયદાયિની મુઠામાંથી બહાર નીકળી આવ્યો.

જ્યાં સુધી તે લોકો સુરંગના રસ્તાપર ચાલ્યા, ત્યાં સુધી તેમાંના એક પણ માણસના મુખમાંથી એક અક્ષર પણ બહાર નીકળી શક્યો

નહિ. ઉપર આવ્યા પછી રાજા બહાદુરની દુષ્ટ બુદ્ધિની સાથે સાથે તેની વાકુશક્તિ પણ પાછી ચાલી આવી. ત્યારે તે ઝેરીલા નાગના જેવી હિંસા, વ્યાધના જેવું વિક્રમ અને નરકના પિશાચના જેવી બૃકુટિભંગી દેખાડવા લાગ્યો. તેનાં લાલચોળ લોચનોમાંથી અગ્નિના સ્ફુલિંગો વરસવા લાગ્યાં. કિશોરસિંહને ફરીવાર ગિરફતાર કરવા માટે તે ફરીવાર પાછો દૃઢપ્રતિજ્ઞ થયો. બીષ્મ સમાન બીષણ પ્રતિજ્ઞા કરી તેણે પોતાના મનમાં નિશ્ચય કરી લીધો કે, ધન જય, માન જય, કે સર્વસ્વ ફના થાય, તેની કશી પણ પરવાહ નથી, પરંતુ એ સર્વનો ભોગ આપીને પણ કિશોરસિંહને ફરીવાર કેદ કરવાની પરમ આવશ્યકતા છે. ગમે તે ઉપાયે કિશોરસિંહને ગિરફતાર કરવો જ પડશે.” આ પ્રમાણે દૃઢ નિશ્ચય કરી તેણે પોતાના સૈનિકોને એકત્ર કરી, સર્વ સમક્ષ એક વિસ્તૃત સંભાષણ કર્યું. એ સંભાષણનો આશય નીચે મુજબ હતો:—

“અશ્વશાળામાંથી સારા સારા પચાસ અશ્વો ખોળી લાવો. મજબૂત મજબૂત પચાસ તીરંદાજ સવારો એ સઘળા અશ્વોપર આરોહણ કરો અને ચારે દિશામાં એકદમ નીકળી પડો ! એક એક દિશામાં બળમે ચારચાર જણા સાથે મળીને રવાના થાઓ. રસ્તામાં ક્યાંય પણ થોભશો નહિ, અશ્વો મરી જાય કે જીવતા રહે તેની કશી પણ ચિંતા રાખશો નહિ. એકદમ શ્વાસ બંધ કરી જેટલા બની શકે તેટલા વેગથી તમે મારા તે દગાબાજ દુષ્ટ દુશ્મનને પકડી પાડો, તીરવેગે જઈને એ શયતાનને સત્વર પકડી પાડો. નહાસી છૂટેલો બંદિવાન જે કદાચ હાથ લાગે તો એક ક્ષણનો પણ વિલંબ કર્યા વિના તેના મસ્તકને છેદી નાખો, કાપી નાખો, હણી નાખો. જ્યાં હાથ લાગે ત્યાંને ત્યાં જ એ માપાત્રમાને પંચત્વ પમાડી દો. માયા, દયા કે મમતા ન દર્શાવતા જાલિમ જલ્લાદનું રૂપ ધારણ કરી તે રાક્ષસને એકદમ મરણને શસ્ત્ર કરજો. દુશ્મનને એક શબ્દ પણ બોલવા દેશો નહિ. જે કોઈ મનુષ્ય આજથી બે દિવસની અંદર કિશોરસિંહનું મસ્તક કાપી લાવી મારી પાસે હાજર કરશે, તેને એક હજાર સોના મોહોરો બક્ષિસ આપવામાં આવશે. જાઓ, જલ્દી જાઓ, એક ક્ષણનો પણ વ્યર્થ વિલંબ ન કરો; વાયુ વેગે તમારા તેજસ્વી અશ્વોને દોડાવી મૂકો, તમોને સોંપેલા કામમાં ફતેહ મેળવો, તમારી નામના અમર કરો.”

પચાસ અશ્વારોહી વીર પુરુષો, સાંઘાતિક અસ્ત્રશસ્ત્રથી સજ્જિત

થઈ, તત્કાળાવ નક્ષત્ર વેગે ચાર દિશાઓમાં દોડી નીકળ્યા. રાજા બૂપ-
સિંહે સૈન્યસહિત યુદ્ધ સંજ્ઞા કરી કાલિદુર્ગ ભણી રવાના થવાની
તૈયારી કરી. ત્યાર પછી એકાંતમાં બોલાવીને દીવાન દોલતસિંહે તેને
પૂછ્યું કે:—“ મહારાજ ! કિશોરસિંહની કતલ કરવાનો આપે સૈનિકાને
જે આદેશ ફરમાવ્યો છે, એથી હું ધણો જ પ્રસન્ન થયો છું. મને
સંપૂર્ણ આશા છે કે, તેઓ અવશ્ય ને અવશ્ય તેનું કપાયલું મસ્તક
લાવી આપની સેવામાં હાજર કરશે. પરંતુ આપને મારી એક પ્રાર્થના
એ છે કે, આપ કિશોરસિંહનું છિન્ન મસ્તક આવતાં સુધી અહીંજ
રોકાવ અને ત્યાર પછી સરદાર મહાવીરના દુર્ગે ભણી વિદાય થાઓ.”

“ ના. હું હવે એક હાથનો પણ વિલંબ કરી શકીશ નહિ.
જેમના જોરપર એ ઉદ્ધત અવિચારી છોકરો ઝૂંબી રહ્યો છે, તેમની
પાસે જ તે નહાસી ગયો છે, એ વાતને હું બરાબર જાણી શક્યો
છું. હું હમણાં ને હમણાં જ મારા બહાલા સરદાર મહાવીરના સૈન્ય
સહિત એ લોકોના નિવાસસ્થાન ભણી રવાના થઈશ અને ત્યાં જઈને
તરત ને તરત જ તેમની સર્વની કતલ કરી નાખીશ. મારા તથા મહા-
વીરનાં બે વિશાળ સૈન્યો શું નહિ કરી શકે ? અમારો આદેશ થતાંની
સાથે જ તેઓ તે દુષ્ટાત્માઓનો વિધ્વંસ કરી નાખશે અને તેમના
દેહોને સદાને માટે નષ્ટ-વ્રષ્ટ કરી નાખશે. તમે હાલ તરત તો અહિં-
માંજ રહો. પણ જો જો મૂળ્ય હોંશિયાર રહેજો. પહેલાંની પેઠે ફરીવાર
પાછી ક્યાંક ગફલત ન થઈ જાય, તેની ખાસ સાવચેતી રાખજો. જો
કદાચ કાંઈ મારા નહાસી છૂટેલા દુશ્મનનું કપાયલું મસ્તક લાવી હાજર
કરે, તો તેને મારી શર્ત મૂળ્ય એક હજાર સોના મોહોરો એકદમ
બક્ષિસ આપી દેજો. બસ, હું હવે જઈ છું, શત્રુનો સંહાર કરવા
માટે વિદાય થાઉં છું.”

દીવાન કાંઈક કહેવા જતો હતો, પરંતુ વચ્ચેમાં એક મોટું વિધ
આવી પડ્યું. રાજાએ તેની વાતને બરાબર કાનપર ધરી નહિ. બીમે-
શ્વર અને રમણચંદ્ર રાજાનો આપેલો રણુવેશ પહેરી, એકાએક તે
સ્થળે ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યા. કિશોરસિંહના નહાસી જવાના
સમાચાર તેમણે સાંભળ્યા હતા; એથી તેઓ એકદમ દોડી આવ્યા
અને રાજા બૂપસિંહને ઉદ્દેશીને બોલી બોલ્યા કે:—“ કેમ, રાજા !
જેમની પાછાં હાથે ગયાં ? શી રીતે હાથે ગયાં ? મહા મહેનતે અમે

જે શિકાર મેળવી લાવ્યા હતા, તેને આપે આમ ચઢજમાં જ છૂટ-
કવા દીધો ? ઘણી જ શરમની વાત છે ! શું કારાગૃહમાં બરાબર
બંદોબસ્ત કરવામાં નહોતો આવ્યો કે જેથી અતે આવું વિષમ પરિ-
ણામ આવ્યું ? ”

રાજાએ કહ્યું કે:—“ ફંદાખાજના પેટમાં અકલનો ખળનો ભરપૂર
ભરેલો હોય છે, તેમની હોશિયારીતો કાંઈ ગુમાર જ હોતો નથી !
રાત્રે દીવાન દોલતસિંહ તેમને ખાવાનું આપવા ગયો હતો, એ સમયે
બરાબર લાગ સાધીને આસામી આખાદ છટકી ગયો અને એ સાથે
ખીજ એક બદમાશ બંદિનીને પણ ઉપાડી ગયો. અરે એ સાલા
હરામીએ જબરદસ્ત દડો દીધો છે ! મારા બિચારા વૃદ્ધ દીવાનની
ગર્દનપર તૂટી પડી, બંદિવાન બનાવી ગુહામાં કેદ કરી દીધો અને
પોતે સાલો આખાદ ન્હાસી ગયો ! અરે ! ન્હાસી ગયો, એટલું જ
નહિ પણ પાછો કારાગૃહના દરેક દારોપર તાળાં વાસીને ચાવીઓ
પણ પોતાની સાથે લેતો ગયો ! ભાઈઓ ! દુનિયામાં મેં ઘણા ઘણા
આલાક માણસો જોયાં છે, પણ આ બદમાશે તો આજે મને અસ-
હીની હદ જ કરી બતાવી છે. કેમ દીવાન દોલતસિંહ ! કિશોરસિંહ
તમારી સાથે દગાખાજ ચલાવી તમેને બંદિવાન બનાવી ન્હાસી ગયો
છે કે ખીજે કાંઈ પણ પ્રકાર બન્યો છે, ગમે તેમ હો, પણ ગળ્ય
થયો ! મારી અત્યાર સુધીની કરીકારવેલી સબળી મેહનત બરબાદ
થઈ છે ! મારા પ્રયત્નપર પાણી ફરી વળ્યું છે ! ”

માલિકની સોજેસોજ આના જૂડી વાતમાં પણ, નોકરો બરાબર
અક્ષરેઅક્ષર સાક્ષી આપી તેને સત્ય ઠરાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, એજ
પ્રમાણે દીવાન દોલતસિંહે દંભસહિત રાજાનાં વચ્ચેને સંપૂર્ણ અનુ-
મોદન આપી બોલ્યો કે:—“ હા, એમજ છે. પરંતુ એવા એક મામૂલી
છોકરાના ન્હાસી જવાથી આપણને શી હાનિ થવાની છે ! આપણે
ધારીએ તો તેને એક પણ માત્રમાં આપણા અધિકારમાં લાવી સ-
હીએ તેમ છીએ. ”

રાજાએ કહ્યું:—“ હા, જાઓ હવે વિનાકારણ વિલાંબ ન કરો
સત્વર સ્થાના થાઓ. ન્હાસનાર બદમાશને જે રસ્તામાં ક્યાંય પણ
પકડી પાડો, તો તરતને તરતજ તેના દેહના એ ટુકડા કરી નાખજો. ”

મ વાડી બદમાશોએ રાજ તરફથી મળેલો પોશાક પહેરી, અ-

અપર આરોહણ કરી એકદમ ઉતાવળ પહાડ બાજી પ્રયાણ કર્યું; સંજ પણ રણવેશે સન્નિવૃત્ત થઈ બળવાન અમ્મપર આરોહણ કરી, દુર્ગમાંથી વહાર નીકળી પડ્યો; અને થોડા વખતમાં જ કાલિદુર્ગમાં આવી પહોંચ્યો. દસ્યુપતિ સરદાર મહાવીર એક હજાર સુસન્નિવૃત્ત સૈનિકો લઈને, દુર્ગના દરવાજાપર રાજના આવવાની વાટ જોતો ઉભો હતો; રાજને જોઈને તે ધણોજ સંતુષ્ટ થયો. પંખીડાં ઉડી ગયાં છે, એવી વાત રાજના મુખેથી સાંભળીને મહાવીર લેશ માત્ર પણ હતાશ થયો નહિ. હમણાંજ તેને પાછો પકડી લઈશું, એવું આશ્વાસન આપી તેણે એક પ્રકારનો વિલક્ષણ દંભ પ્રકટ કર્યો. રણવીરે મહાગર્વિષ્ટભાવે કહ્યું કે:—

“અમોએ આ તરફ ખીજાં જે નવાં પંખીઓ મેળવ્યાં છે.”

રાજએ આગ્રહસહિત પૂછ્યું કે:—“કોણે ! કોને પકડ્યાં છે ? ક્યાં છે ?”

રણવીરે કહ્યું:—“ભંડારી મહારાજ અને શાંતિપ્રસાદ આહ્વાણને અમોએ કેદ કર્યાં છે. તેઓ બન્ને છૂપી છૂપી રીતે અહીં ખાતમી મેળવવા માટે આવ્યા હતા. તેઓ બદમાશીમાં પાકા છે, તેમના જેવા ચાલાક ખેલાડીઓ અમોએ અત્યાર સુધી બીજે ક્યાંય પણ જોયા નથી. પણ ચિંતા નહિ. અમોએ તેમને બરાબર સકંજમાં સપડાવ્યા છે; એમાંથી તેઓ હવે કોઈ પણ રીતે છટકી શકે તેમ નથી. ચાલો, હવે આપણે શત્રુઓનો સંહાર કરવા માટે સત્વર રવાના થઈએ.”

રાજએ અત્યંત આનંદ પામી ઉલ્લાસિત સ્વરે કહ્યું કે:—“સારું થયું ! તમોએ એ શયતાનોને કેદ કરવામાં બરેબર અપૂર્વ દક્ષતાજ દર્શાવી છે. તમારા તે મહત્વના કાર્યથી હું ધણોજ પ્રસન્ન થયો છું. ચાલો, શત્રુઓનો સંહાર કરવા માટે આપણે સત્વર પ્રયાણ કરીએ.”

ત્રણ હજાર ભયંકર યોદ્ધાઓસહિત આનંદરાજ અને બીલરાજે મહાગર્વથી ફૂલાઈને, એકદમ યુદ્ધાર્થે પ્રયાણ કર્યું. લોકોના મુખેથી આવા સમાચાર મેળવીને, ચૌધરી મહાલયના વૃદ્ધ દરવાને મંત્રણા-મૃદમાં આવી મિત્ર રાજઓને એ સમાચાર પહોંચાડ્યા હતા.

વિંશ પરિચ્છેદ

પ્રતારણા-દગાબાણ ! નિમકહરામી !

દુર્જનઃ પ્રિયવાદી ચ નૈતદ્વિશ્વાસકારણમ્
મધુ તિષ્ઠતિ જિહ્વામે દ્વયે તુ હલાહલમ્ ॥

અર્થાતઃ—“ દુર્જન હમેશાં મીઠું બોલનાર હોય છે માટે તેનો વિશ્વાસ કરવો નહિ; કારણ કે તેની જીભમાં મીઠાશ હોય છે, પરંતુ હૃદયમાં તો ઝેર ભરેલું હોય છે. ”

દુર્જનાઃ પરિહર્તવ્યો વિદ્યાલાલંકૃતોઽપિ સન્ ।
મણિના મૂષિતઃ સર્પઃ કિમસૌ ન ભયંકરઃ ॥

અર્થાતઃ—દુર્જન વિદ્યાથી સુશોભિત હોય, તો પણ તેની સો-બન કરવી નહીં. કારણ કે, સાપ પોતાના મસ્તક ઉપરના મણિથી શોભાયમાન હોય છે તો પણ શું તે ભયંકર લાગતો નથી ? અર્થાત ભયંકર લાગે છે. કરડીને પ્રાણ લેવાનો સાપનો સ્વભાવ જતો રહેતો નથી. ”

રાજા દીનવલ્લભસિંહ બહાદુરે શત્રુગઢની વિપત્તિમાંથી મુક્ત થઈ આવ્યા પછી, નિરાપદ નિમિત્તે નિજનિકેતનમાં અનેકાનેક સૈન્ય સામં-તોનો સંગ્રહ કરી રાખ્યો હતો. રાય રણધીરસિંહરાયે દેવીપૂરથી આ-વીને, તેની સાથે સાક્ષાત્કાર કર્યો હતો અને તેમની બન્નેની વચ્ચે ઘણી ઘણી સલાહો પણ નક્કી થઈ ગઈ હતી. રાયમહારાયે પણ પો-તાના મહાલયમાં ઘણું સૈન્ય એકઠું કર્યું હતું. તેઓ એકસ બાજી ગયા હતા કે, ભયાનક યુદ્ધ થવાનું છે તે અવશ્ય થશે ને થશેજ. યુદ્ધ કર્યા વિના કદાપિ રાજા ભૂપસિંહ તેમને બંદિવાન કરી શકશે નહિ. રાય રણધીરસિંહરાય શંકરપૂરમાંજ વસતો હતો, અને રાજા દીનવ-લ્લભસિંહ પોતાના મહાલયમાંજ નિવાસ કરતો.

આ તરફ રાજા ભૂપસિંહે દળબળસહ રસ્તામાં એક સુસાફર-ખાનામાં થોડીવાર વિશ્રામ લેવા માટે પ્રવેશ કર્યો હતો. યુદ્ધસંજ્ઞા કરીને તે કંઈ તરફ જાય છે, એ વાત થોડીવારમાં જ સુસાફરખાનાના માલિકના જાણવામાં આવી ગઈ. રાય રણધીરસિંહના ઉપર તેની

આંતરિક ભક્તિ હતી; તેની આ સવળી આદતોથી તે ધણેજ ચિંતા-તુર બની ગયો હતો, તેણે રાય મહાશયને સાવચેત કરવા માટે દુષ્પ્રી રીતે એક બળવાન વેમગામી અશ્વ આપીને, તસ્તજ પોતાના પુત્રને શંકરપૂર મોકલી આપ્યો. રાય મહાશયે તેના મુખેથી આવી વિપત્તિની વાર્તા સાંભળીને તરતને તરતજ યુદ્ધની જબરદસ્ત તૈયારી કરવા માંડી.

પ્રભાત સમય વીતી ગયો હતો અને મધ્યાહ્નના આગમનનો અવસર થવા આવ્યો હતો; એ સમયે રાજા દીનવલ્લભસિંહ પોતાના બેઠકખાનામાં બેઠો હતો, એવામાં દરવાને આવીને તેને એવા સમાસમાચાર આપ્યા કે:—“ બે મારવાડી યોદ્ધાઓ આવ્યા છે અને તેઓ આપ નામદારની સાથે મુલાકાત કરવાની ઇચ્છા ધરાવે છે.” રાજાએ તરત જ તેમને અંદર લાવવાની દરવાનને આજ્ઞા કરી; તેઓએ આવીને રાજાને પ્રણામ કર્યા. વાંચકખંધુઓ એ બન્ને મારવાડીઓને બરાબર ઓળખીજ ગયા હશે; એમાંનો એક પેલો ભયંકર બદમાશ બીમેશ્વર અને બીજો તેનો શયતાન સોબતી રમણચંદ્ર જ હતો. તેઓ બન્ને જણા કિંવા ખાનદાન કુટુંબમાં જન્મેલા હતા અને તેમના ચહેરા પણ સુંદર હતા; એથી આબરૂદાર માણસો ધારીને, આબરૂદાર માણસની પેઠે સન્માન દર્શાવીને, રાજાએ તેમને એક સારા આસનપર બેસવાનો સંકેત કર્યો; તેઓ તરતજ તે આસનપર બેઠા. અનેક પ્રકારનાં દુઃખો દર્શાવી, હૃદયનું રૂદન પ્રકટ કરી, તે દુષ્ટ દમાખાનેએ નિષ્કપટ અને સરળ હૃદયના રાજા દીનવલ્લભસિંહના મનમાં વિલક્ષણ વિશ્વાસ ઉપજાવી દીધો. દિલ્હીના દરબારમાં, મોગલો અને પઠાણોની વચ્ચેના યુદ્ધમાં, મહારાષ્ટ્રના વિદ્રોહ અથવા બળવામાં, મુજરાતના તથા કાઠિયાવાડના લૂંટારાઓનું દમન કરવામાં તથા તેવાં જ મોટાં મોટાં રણક્ષેત્રોમાં મહાપરાક્રમપૂર્વક વિજયલક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરી છે, મોટાં મોટાં પુશનામી માનપત્રો મેળવ્યાં છે, ‘જંગબહાદુર’ ‘રણવીર’ આદિ મહા માનવંતાં ખિતાબો સંપાદન કર્યાં છે; યુદ્ધક્ષેત્રમાં વિલક્ષણ વીરત્વ દેખાડી શકે તેમ છે, અસિક્ષિત સૈનિકોને ઉત્તમ રીતે રણકુશળતાનું શિક્ષણ આપી શકે તેમ છે, આવી બધી બહાદુરીની વાતો કહીને ધૂર્તશિરોચ્છિ બીમેશ્વરે પેલા મારે બતાવડી પત્રો રાજાની સેવામાં રજૂ કર્યા. રાજાનો પ્રથમનો વિશ્વાસ વિશેષ શ્રદ્ધાગત થયો. સાહસથી તેણે તેમને પૂછ્યું કે:—“ મારી પાસે

તમારૂં આગમન શા કારણથી થયું છે ? શા અભિપ્રાયથી તમે અહીં આવ્યા છો ?”

ભીમેશ્વરે પોતાની કપટકળાનો સંપૂર્ણ વિસ્તાર કરીને પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે:—“ મહારાજ ! કેવળ આ ઉદ્ધરની જવાળાને શાંત કરવાના ઇરાદાથી જ અમે અહીં આવ્યા છીએ. આપ નામદાર એતો અવશ્ય જાણો જા છે કે, કેવળ ઉચ્ચ વંશમાં જન્મ ધારણ કરવાથી, અનુપમ રૂપના અધિકારી થવાથી, વિલક્ષણ વીરતાને સંપાદન કરવાથી જ પેટની પીડાને તમ કરી શકાતી નથી. એ સર્વની સાથે ઉદ્યોગ કિંવા પરિશ્રમની પણ પરમ આવશ્યકતા છે. પરિશ્રમ વિના મનુષ્યનું મૂલ્ય લેશ માત્ર પણ અંકાતું નથી. અમારી પણ આજકાલ એવીજ અવસ્થા થઈ પડી છે, ધંધા વિના છેવટે અમારે ભૂખ્યે મરવાનો પ્રસંગ આવી લાગ્યો છે. અમારી પાસે સર્વસ્વ હતું, માન હતું, ઇજ્જત આપડ હતી, ધન હતું, મિલકત હતી અને ચહેરા પણ અત્યારના કરતાં ધણાજ સુંદર હતા. પરંતુ ભાગ્ય દોષથી તે સર્વ નષ્ટ થયું છે, ચાલ્યું ગયું છે. અમે અમારૂં સર્વસ્વ ખોઈ બેઠા છીએ. હું ભીમેશ્વર, મારા ભયથી સમસ્ત લોકો એક દિવસ ચરચર કંપાયમાન થતા હતા અને આ રમણચંદ્ર ! રમણચંદ્રની શક્તિ પણ અતિ વિલક્ષણ હતી; પૃથ્વીના સમસ્ત શત્રુઓ આ રમણચંદ્રની તલ્વારનો ચળકાટ જોઈને જીવતા જીવે મરણતોલ થઈ પડતા. પણ હાય ! અત્યારે અમારી આવી દશા થઈ પડી છે ! પેટપૂરતું ખાવાનું પણ અમેને મળતું નથી. માટે પેટની જવાળાથી હુનુરની પાસે અમે આવ્યા છીએ.”

કાંઈક અજાણ્યથી રાજાએ ભીમેશ્વરને પૂછ્યું:—“ મને તમે શી રીતે જાણખી શક્યા ?”

ભીમેશ્વરે જવાબ આપ્યો:—“ અમે સુરંગપૂર ગયા હતા; ત્યાં અમેએ સાંભળ્યું કે, રાજાના વારસ બાળકના નિમિત્તે થોડા વખતમાં એક મોટું ભયંકર યુદ્ધ આરંભાશે, એ યુદ્ધમાં સુરંગપૂરના નવીન રાજપ્રતિનિધિઓ આપને પણ નાબૂદ કરવાની કોશિશ કરશે. મહારાજ ! અમારા સાંભળવા મૂળજ એ લોકો આપનાપર અત્યંત ક્રોધિત થયા છે અને એ સાથે રાય રણધીરસિંહરાય નામના કેઈ એક ભલા, સરળ અને ભોળા જાગીરદારને પણ તે દુષ્ટાત્માઓ મરણવશ કરવાના નિશ્ચયપર આવી ગયા છે. ધણાંધણાં માણસો દ્વારા અમારા જાણવામાં આવ્યું છે કે, સુરંગપૂરના નવીન રાજમંત્રીઓ

ધણાજ સુધ્યા અને હરામખોર માણસો છે. તેમની હીલચાલોપરથી મને એ વાતની પાકી ખાત્રી પણ થઈ ચુકી છે. એટલા માટે જ અમો બન્ને મિત્રોએ વિચાર્યું કે, ધર્મના પક્ષમાં જઈ મળવું એજ વધારે કિતમ છે. હજુરને જે આ વખતે એકાદ બે નોકરોની જરૂર હોય, તો અમો આનંદની સાથે અમારાં માથાં ડુલ કરવાને તૈયાર છીએ ! બસ, મહારાજ ! આ કારણથી જ અમો આપની પાસે હિમે દવારી કરવા આવ્યા છીએ.”

રાજા દીનવદલભ સરળતાનો ભંડાર હતો. અબળપુત્રા કુળવાળા આ બન્ને અબળપુત્રા પરદેશી લોકોએ એકાએક આવીને, જે સધળી વાતો કહી સંભળાવી, તેને તેણે કોઈ પણ પ્રકારના સંદેહ વિના સત્ય જ માની લીધી. કેવળ સાચી માની લીધી, એટલું જ નહિ પરંતુ એકદમ પોતાના મિત્ર તરીકે તેણે તેમનો સ્વીકાર પણ કરી લીધો. તેમના દુઃખની કહાણી સાંભળીને, હૃદયમાં વિલક્ષણ દયાનો સંચાર થયો. તે તેમને તરત જ સારા પગારથી નોકરી આપવાને પણ કબૂલ થયો. વિશ્વાસુ મિત્રની પેઠે તેમને સાથે લઈને, રાજા પોતાના મહાલયની અગાસીપર ચઢ્યો. પહાડી માર્ગની કંઈ દિશામાં થું આવેલું છે, કંચે રસ્તેથી રણુધીરસિંહરાયનાં મકાનમાં જઈ શકાય છે, કંચે રસ્તેથી શત્રુપક્ષ યુદ્ધ કરવા માટે આવી શકે તેમ છે, કંચે રસ્તે દોડવાથી દુઃખનોનો માર્ગ અટકાવી શકાય તેમ છે, ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારની સંધિઓ, તેણે તેના તે નવા મિત્રોની સાથે કરી લીધી. છેક નજીકમાં જ રણુધીરસિંહરાયનું મકાન આવેલું છે, એ વાત પણ જણાવી દીધી. ત્યાર પછી તેઓ સર્વ અગાસીપરથી નીચે ઉતરી આવ્યા. રાજાએ બન્ને મિત્રોને ભોજન કરાવ્યું અને એ ક્રિયામાંથી નિવૃત્ત થયા પછી તે બીજા ચાર અંગ રક્ષકોને સાથે લઈ, નવીન મિત્રોની સાથે પોતાના મહાલયમાંથી બહાર નીકળ્યો. જે પહાડી તળેટીમાં શરવીર સરદાર સુદર્શનના અધિનાયકપણા નીચે રાજા બહાદુરની રણકુશળ પ્રબળાંણી વસતી હતી, તે તરફ તેમણે સર્વેએ પોતાના વેગવાન અશ્વો દોડાવી મૂક્યા.

મહાલયથી એ તળેટી અથવા ગુહા લગભગ દશેક ગાઉ દૂર આવેલી હતી. એ ગુહામાં નાના નાના સાંકડા રસ્તાઓ, ગલિઓ, સુરંગપથો અને મકાનો ઇત્યાદિ પ્રાકૃતિક અને માનુષિક બદાબસ્ત પણ હતા. રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં રાજા બહાદુર બન્ને બંધુઓને માર્ગ-

ની બન્ને બાજુપર આવેલી ખાસ ખાસ જગાઓ ખાસ કરીને બતાવવા લાગ્યો. “આ સ્થળે જંગલ છે, આ સ્થળે સૈનિકો છુપાઈ શકે તેમ છે, દુસ્મનો આગળ વધવાથી પાછળથી ફૂટી પડીને તેનાપર હુમલો કરી શકાય તેમ છે. આ સ્થળે ગુહા આવેલી છે, અહીં આગળ પણ ઘણા ઘણા સિપાહીઓ છુપી રીતે વસી શકે તેમ છે, આ પહાડની ટોચપર સૈનિકોને ઉભા રાખવાથી, તેઓ કાંઈ પણ કષ્ટવિના ચતુરદળના પાછલા ભાગને અટકાવી શકે તેમ છે, છત્યાદિ રણકુશળતાની ગુપ્ત બાતમીઓ પણ બન્ને બંધુઓને જણાવવી બાકી રાખી નહિ. છેવટે તેઓ ગુહામાં આવી પહોંચ્યા. સુદર્શનની સાથે રાજાએ બન્ને નવીન મારવાડીઓનો પરિચય કરાવી આપ્યો અને એ સાથે એમ પણ કહી દીધું કે:—“આ બન્ને મારા નવીન મિત્રો છે, ઘણાજ આખરદાર અને બહા માણસો છે, અતિ વિશ્વાસુ છે, યુદ્ધ કુશળતાને ઘણી સારી રીતે જાણે છે. પરાક્રમમાં પણ મહાવીર છે. આ લોકો તમારા સૈનિકોને પણ રણકુશળતાનું શિક્ષણ સારી રીતે આપી શકે તેમ છે. યુદ્ધના મેદાનમાં તેઓ આગળ આવી ઉભા રહેશે, જીવનનથી આપણે માટે યુદ્ધ કરશે, એવી કમુલાત પણ તેમણે મને આપી છે. તમે આમને માન્ય કરજો, એમનો હુકમ તામિલ કરજો, અબાધ્ય થશો નહિ.”

સુદર્શને તેમને બન્નેને નમસ્કાર કર્યા. રાજાએ જે આજ્ઞા કરી, તેને માન્ય કરવી પડશે, એવું તે સમજી ગયો; પરંતુ એ બન્ને જણાના મુખબણી જોવાથી એકાએક તેના મનમાં કોઈ એક પ્રકારનો વિકટ સંશય ઉપજી આવ્યો; એ સંશયને સુદર્શન સહસા દૂર કરી શક્યો નહિ.

ભોં ભોં સ્વરથી રણશીંગાનો અવાજ થયો. ગુહાની અંદરના સર્વ વિભાગોમાંથી ટોળાંનાં ટોળાં પહાડી યોદ્ધાઓ પહાડી રણવેશમાં બહાર નીકળી આવ્યાં. રાજાને જોઈને સઘળા મહા આનંદથી પુલકિત થયા. રાજાએ તેમને યથેષ્ટ ઉત્સાહ આપ્યો. મારવાડીઓએ એ સઘળું બરાબર જોયું. પહાડી લોકોએ પણ તેમનો પરિચય મેળવ્યો.

રાજા પાછો ફર્યો. અંગરક્ષકો પણ મારવાડીઓની સાથે સંધ્યા સમયે મહાહથમાં આવી પહોંચ્યા. આવતાંની સાથે જ તેમણે એક ભયાનક જરૂરી પત્ર મેળવ્યો, રાય રણધીરસિંહરાયે, પેલા મુસાફર-ખાનાવાળાના પુત્રના મુખેથી રાજા ભૂપસિંહની યુદ્ધસંબંધના સમા-

ચાર મેળવીને, એ પત્ર લખ્યો હતો અને એ પત્ર લખને એક દૂત આવ્યો હતો.

રાજા દીનવલ્લભે ધણાજ ગભરાટની સાથે એ પત્ર વાંચ્યો. મનમાં ને મનમાં વાંચ્યો નહિ, જેઓ તે સ્થળે હાજર હતા, તેઓ સઘળા સાંભળી શકે, એવી રીતે મોટા અવાજથી વાંચ્યાં. મારવાડી-ઓએ પણ તે પત્રને બરાબર સાંભળ્યો. રાય મહાશયે લખ્યું છે કે:-
“આજ્ઞાત આવી પડી છે. સંઘ્યા સમયેજ શત્રુ પક્ષ મહાલયપર આક્રમણ કરશે, માટે એ દરમ્યાન સઘળા તૈયારી કરી રાખવાની ખાસ જરૂર છે.”

રાજા દીનવલ્લભ અતિશય વ્યસ્ત થયો. તત્કાલાત હૃદયની સહાનુભૂતિ દર્શાવી તેણે સઘળા તૈયારીની કબૂલાત આપીને રણધીરસિંહરાયના પત્રનો ઉત્તર લખ્યો. કદાચ પત્ર કોઈ પણ પ્રકારે ગુમ થઈને દુસ્મનના હાથમાં આવી લાગે, એવી આશંકાથી રાય મહાશયે બધી બાબતનો એ પત્રમાં બરાબર ખુલાસો કર્યો નહોતો. તરતજ એક વિશ્વાસુ પ્રતિનિધિ મોકલવા માટે, રાજા દીનવલ્લભને તેણે આગ્રહ કર્યો હતો. પરંતુ વિશ્વાસુ પ્રતિનિધિ કોણ હોય ? નજીકમાં જ ભીમેશ્વર હાજર હતો, રાજાએ તરતજ તેનેજ વિશ્વાસુ પ્રતિનિધિ ઠરાવ્યો. પ્રત્યુત્તરનો પત્ર તથા ઓળખાણના નિશાન દાખલ પોતાના હાથની એક અંગુઠી આપીને ભીમેશ્વરને તેણે રાય મહાશયના દૂતની સાથે દૈત્યકર્મે મોકલી આપ્યો. અને એ સાથે મુખેથી એમ પણ જણાવી દીધું કે:-“રાય મહાશયને તમે કહેજો કે, તેમના કહ્યાણુ માટે અમે અમારા પંચપ્રાણ પણ કુરબાન કરીશું.”

આનંદપૂર્ણ વદને નમસ્કાર કરી, ભીમેશ્વર વિદાય થયો; વેગ-ગામી અશ્વપર બેસી આવેલા દૂતની સાથે સાનંદચિતે ચાલ્યો ગયો. મનમાં ને મનમાં તેણે વિચાર્યું:-“આ નાટકનો આ પ્રથમ અંક ભજવાય છે, બ્યારે પૂરેપૂરું નાટક ભજવી બતાવું, સારેજ માફ નામ ખરો ભીમેશ્વર !”

રમણચંદ્રને બલામણુ કરી રાજાએ, તેને પહાડી મુઠામાં મોકલી આપ્યો. સુદર્શનના નામનો એક પત્ર તેના હાથમાં સોંપ્યો. વળી ખાસ કરીને તેણે તેને એમ પણ જણાવી દીધું હતું કે:-“સૈન્યને તૈયાર કરવામાં એક ક્ષણનો પણ વિલંબ કરશો નહિ. પત્રમાં જે કંઈ લખ્યું છે, તે પ્રમાણે બધાં કાર્યો કરજો અને એમાં જરા પણ ખામી ન આવે એની બરાબર સંભાળ રાખજો.”

રમણચંદ્ર પરમ સુખી થયો. આનંદથી નમસ્કાર કરી, નવીન અશ્વપર બેસી પોતાની ઇષ્ટસિદ્ધિનો વિચાર કરતો કરતો, તે દુરંત મારવાડી બદમાશ ગુહાના સેનાનિવાસ અથવા ઢાવણી ભણી રવાના થયો.

રણધીરસિંહરાયના મહાલયમાં શું થાય છે ? રાય મહાશય આત્મ—રક્ષણને માટે શા શા ઉપાયોનું અવલંબન કરી રહ્યો છે ! તે અને તેનો વીરપુત્ર વરુણસિંહ નિજ નિકેતનના વિશાળ આંગણમાં સમુજ્જવલ વીરવેશ ધારણ કરીને, મયુરપુચ્છયુક્ત રણકિરીટ-મસ્તકપર પહેરી, વિવિધ યુદ્ધાસ્ત્રોથી સુસજ્જિત થઈ, વારંવાર સૈન્યદળની તપાસ રાખતા અને આમ તેમ કરી રહ્યા હતા. અનેક હથિયારબંધ સૈનિકો આમતેમ હારબંધ થઈને ઉભેલા હતા; સમસ્ત-પ્રાંગણ ભૂમિ ઉદ્ભાસિત આલોક-માળાથી વિમંડિત થઈ રહી હતી; અનુચર વર્ગ મોટી મોટી મશાલો સળગાવી, ચારે દિશાઓને રક્ત તથા ધુર્ભવણથી વિભાસિત કરી રહ્યા હતા; તેમના વદનમંડળોમાં, નયનમંડળમાં જાણે, સુવર્ણની શિખાઓ પ્રદીપ્ત થઈ રહી હતી; મહા વીર્યવાન વીરપુરુષોની વીરમૂર્તિઓ સર્વત્ર દૃષ્ટિગોચર થતી હતી. વાંચકબંધુઓને આ સ્થળે એક વાત જાણી લેવાની ખાસ આવશ્યકતા છે; રાય રણધીરસિંહ, બંગદેશમાં વસતો હતો; તેણે બંગવાસી સમાજમાં સારી નામના મેળવી હતી. પરંતુ એથી કંઈ વાસ્તવિક રીતે તે બંગવાસી વંશમાં જન્મેલો નહોતો, તે મહા પરાક્રમશાલી ક્ષત્રિય વંશમાં જન્મેલો હતો; કુમાર વરુણસિંહ રાય ક્ષત્રિય-કુમાર હતો, સુશીલાસુંદરી ક્ષત્રિય બાલા હતી. યવનોના-પરદેશીઓના પીડનથી રણધીરસિંહ રાયનો પિતા બંગદેશમાં આવી વસ્યો હતો. કેવળ આ એક માત્ર પરિચયજ તેને માટે પૂરું થઈ શકે તેમ નથી; તેના પરિચયનાં બીજાં અનેક સાધનો પણ મોજૂદ છે. મુરંગપૂરના રાજદરબારમાં આજકાલ જે પુરુષો મહા સત્તાધીશ અને આખરદાર થઈ પડ્યા છે, તેમાંના પણ ઘણાખરા પુરુષોના શરીરમાં ક્ષત્રિય શોણિત-ક્ષાત્ર રૂધિર સંચારિત થઈ રહ્યું છે, સ્વનામ વિખ્યાત રાજા ભૂપસિંહ પણ એક ક્ષત્રિય વંશનો કલંક રૂપ કીડો છે. જીવન શક્તિમાં ક્ષાત્રરક્ત પ્રવાહિત હોવાથીજ તે રણકીડામાં આટલો બધો ઉત્સાહિત બની ગયો છે !

હા, એવો ઉત્સાહ છે, એમ જાણવા છતાં પણ, રાય રણધીરસિંહ મહાશય પોતાના પ્રેક્ષકવર્ગમાં પણ પ્રબળ પરાક્રમથી વીર પુત્રને સાથે

લખને, વીરવેશે સૈન્યનું અવલોકન કરી રહ્યો હતો. ઈમારતના ગુંબજના શિખરપર પ્રકાંડ અમ્મિકુંડ સળગી રહ્યો હતો. સમસ્ત પ્રજા-મંડળી પોતાના ભૂમિના અધિકારીની આપદવિપદમાં શસ્ત્ર ધારણ કરી યુદ્ધ કરવાને અત્યંત ઉત્સાહિત થઇ ઉભી હતી; આપદવિપદ આવી ઉપસ્થિત થઇ છે, એવી વાત યોદ્ધા પ્રજાજનો સત્વર જાણી શકે, એવા આશયથી, તેમણે સંકેતસ્વરૂપે, ગુંબજના શિખરપર અમ્મિકુંડ પ્રજાગી રાખ્યો હતો; યોદ્ધાઓનાં ટોળાં ને ટોળાંઓ નગરમાં આવી એકઠાં થવા માંડ્યા હતાં; સઘળા લોકો યુદ્ધના ક્લર-વમાં, યુદ્ધની તૈયારીમાં, યુદ્ધની સલાહમાં અને યુદ્ધના બંદોબસ્તમાં યુથાર્થ ગયા હતા; તનમનથી રોકાઇ ગયા હતા. એવામાં ભયાનક વિશ્વાસઘાતક ભીમેશ્વર આવીને હાજર થયો.

રાજા દીનવલ્લભની નિશાની વાળી અંગુઠી આપીને પત્રવાહક ભીમેશ્વરે વિલક્ષણ ચતુરતાની સાથે પોતાનો પરિચય આપ્યો. રાજા દીનવલ્લભસિંહ મધ્યાનહકાળ પહેલાં તેમની ગુહાના સૈન્ય જોવા માટે ગયો હતો, અને ત્યાંથી પાછા ફરતાં સાંજ પડી જવા આવી હતી, એ કારણથીજ રાય મહાશયનો પત્ર આવવામાં વિલંબ થયો છે, એવી વાત પણ પત્રવાહકે પ્રકટ કરી. રાય રણધીરસિંહ રાય એથી સંતુષ્ઠ થયો. દૂતના આકાર પ્રકાર અને કથા વાર્તાથી પ્રીત થઇને, ગંભીર વદને તેણે કહ્યું કે:—“તમે રાજા દીનવલ્લભ બહાદુરના વિશ્વાસભાજન બંધુ કિંવા મિત્ર છો, એથી મારા પણ મિત્ર છો. તમારા તરફ મને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ જન્મ્યો છે. અત્યારે હવે બીજી કાંઈ પણ વાત કહેવાનો અવસર નથી; વિનાકારણ હવે એક ક્ષણ પણ નિરર્થક ગાળી શકાય તેમ નથી. શત્રુ સૈન્ય નજીકમાં આવી લાગ્યું છે. પહેલાં મેં તપાસ કરીને લખ્યું હતું કે, સંધ્યા સમયે યુદ્ધ થશે; પરંતુ મારા ગુપ્તચરો એવા સમાચાર લાવ્યા છે કે, રાત્રે યુદ્ધ થશે નહિ, વિપક્ષીઓ ઉપાકાળેજ અકસ્માત આક્રમણ કરવા આવશે. માટે આજની રાત્રે ને રાત્રેજ બધો બંદોબસ્ત કરવો પડશે. હવે ગદ્ગદતમાં રહેવાથી બિલકુલ ચાલી શકશે નહિ. ”

આ બધી વાતો કહીને તેણે તરતજ એક સાફ કાગળપર એક નકશો તૈયાર કર્યો. ભીમેશ્વરને એ નકશો બતાવીને, એક પછી એક સમસ્ત કલ્પના તેણે તેની પાસે વ્યક્ત કરવા માંડી:—“આ રૂથળે મારો મહેલ છે, આ રૂથળે રાજા દીનવલ્લભસિંહની કેઠી છે, કક્ષ

ખાંચ ગાકિનુંજ અંતર છે. આ તરફ ખુલ્લો રસ્તો આવેલો છે, આ તરફ ગુપ્ત માર્ગ છે, આ સ્થળે શત્રુઓ છાવણી નાખશે, આ દિશા-માંથી રાજા દીનવલ્લભસિંહનું લશ્કર આવીને એકાએક પાછળથી આક્રમણ કરશે. અમો સૈન્યસહ આગળ વધીને, સહામેના વિભાગને અટકાવીશું; આનંદરાજ અને ભીલરાજનું ત્રણ હજાર સૈનિકોનું સૈન્ય ક્ષણ માત્રમાં અકસ્માત હતાયુદ્ધ થઈ પડશે. થોડુંક સૈન્ય લઈને મોટા સૈન્યની સાથે યુદ્ધ કરવા જતાં, આવી સાવચેતી રાખવાની ખાસ જરૂર છે.” આ પ્રમાણે સર્વ વાર્તાઓ શ્રવણ કરી ભીમેશ્વરે મસ્તક નમાવી એ નકશાને બરાબર જોઈ લીધો અને ત્યાર પછી તે એક પ્રકારનો આડંબર મંડિત ઉત્સાહ દર્શાવીને બોલ્યો કે:—“બરાબર સમજી ગયો છું, આપનું રણકૌશલ્ય ઘણુંજ પ્રશંસનીય છે. આ કૌશલ્યથી ક્ષણમાત્રમાંજ આપણે વિજય મેળવી શકીશું; વાયુમાં જેવી રીતે તણખલાં ઉડી જાય છે, શત્રુ પક્ષ પણ તેવીજ રીતે ઉડી જશે. રાજા દીનવલ્લભ બહાદુરને આ બધા સંવાદ હું બરાબર કહી સંભાળાવીશ; પત્ર લખવાની કશી પણ આવશ્યકતા નથી. કારણ કે, ન કરે નારાયણને જો કદાચ દૈવયોગે એ પત્ર શત્રુના હાથમાં ચાલ્યો જાય, તો તેથી પરિણામ સર્વથા વિપરીત જ આવે.”

આ પ્રમાણે ભૂમિકા કરી ધૂર્તશિરોમણિ મારવાડી બદમાશે પોતાની રણનિપુણતાની પુષ્કળ બહાદુરી જણાવી. રાય રણધીરસિંહ રાય. તેની દક્ષતાનો પરિચય મેળવીને, પરમ ઉત્સાહિત થયો. સૈન્ય-મંડળથી ઘેરાયલા પિતા પુત્ર બન્ને એકજ સ્થળે હતા. વરુણસિંહે પણ એ દગાખાજની વાક્ય ચાતુર્યથી વિમોહિત થઈને તેની ઘણી પ્રસંસા કરી; બીજા સઘળા માણસો પણ ઉત્સાહની સાથે ચમકિત થયા. સર્વેએ ધારી લીધું કે, એ પુરુષ એક સુશિક્ષિત યોદ્ધા છે. ભાગ્ય બળેજ ખરી અણીની વેળાયે આવી સુનિપુણ સહાયતા આવી મળી છે.

રાય મહાશયે ઘણાજ આદરની સાથે, ભીમેશ્વરને એક ઓરડામાં લઈ જઈને તરેહ તરેહની સામગ્રીઓનો આહાર કરાવ્યો. વિલંબ કરવાનો વખત નથી, હમણાંજ રાજા દીનવલ્લભ બહાદુરને આ સઘળી હકીકત જણાવવી પડશે, ભીમેશ્વરને જલ્દી જલ્દી વિદાય થવાની પરમ આવશ્યકતા છે. રાય મહાશયે તેને પોતાના હાથની સ્વનામાંકિત એક અંગુડી ભેટ આપી, અને એક પથ પ્રદર્શકને પણ

સાથે મોકલવાની ઇચ્છા દર્શાવી. ભીમેશ્વરે જણાવ્યું કે:—“ મારી તલ્વારજ સહુથી ઉત્તમ પથ પ્રદર્શક છે, માટે મન્ની બીજા કોઇ પણ પથ પ્રદર્શકની કશી પણ જરૂરજ નથી. ” આમ કહી નમસ્કાર કરી, ભીમેશ્વર વિદાય થયો.

વિશ્વાસઘાતકો જે કાંઇ મેળવવા માગતા હતા, ભીમેશ્વરે એજ મેળવ્યું, આખા મુલ્કની ખાતમી મેળવી; નકશો જોઇને તે સમજી ગયો હતો કે, રાજા ભૂપસિંહનું સૈન્ય દળ અમુક સ્થળે પડાવ નાખશે; એટલે રાજા દીનવલ્લભના મહાલયમાં પહેલ વહેલાં ન જતાં, સહુથી પ્રથમ ભૂપસિંહની છાવણીમાંજ તે મહા પ્રપંચી બદમાશ જઈ પહોંચ્યો અને તેને આદિથી અંત સૂઝીને સમસ્ત વૃત્તાંત તેણે કહી સંભળાવ્યો. રાજાના આનંદની કાંઈ સીમાજ ન રહી. તેણે ભીમેશ્વરને કહી દીધું કે, દીનવલ્લભના પહાડી સૈનિકો ઉપાકળે અથવા પ્રભાત સમયે ગુહામાંથી જોથી કરીને બહાર ન નીકળી શકે, એવો કાંઈક સરળ ઉપાય સર્વથી પ્રથમ તેને કરવો પડશે. કાર્ય પૂરું થવાથી, તેમને બન્ને મિત્રોને રાજા બનાવી દેવામાં આવશે. ત્યાર પછી આખી જિંદગી સૂઝી તેમને કાંઈ પણ કષ્ટ ભોગવવું નહિ પડે; અત્યંત પ્રકુલિત થઇને રાજા ભૂપસિંહે વારંવાર ભીમેશ્વરને આવી કૃજૂલાત આપી.

ભીમેશ્વર વિદાય થયો. એકદમ વેગપૂર્વક અશ્વ દોડાવી, રાત્રિના બીજા પહોરને વખતે તે રાજા દીનવલ્લભના મહાલયમાં આવી પહોંચ્યો. રણુધીરસિંહ રાયના રણુપાંડિત્યની ઘણી ઘણી પ્રશંસા કરીને સઘળા સમાચાર કહી સંભળાવ્યા; સ્મૃતિ-શક્તિના ગુણથી રાય મહાશયના કરેલા નકશાના જેવો બીજો એક નકશો આંકીને રાજાને બતાવ્યો. રાજાએ સંશય શૂન્ય થઇને આનંદ પ્રકટ કર્યો. અનેક પ્રકારનાં મિષ્ટ વાક્યોથી સંતુષ્ટ કરીને, છેવટે બોલ્યો કે:—“ તમે બીજો એક ઉપકાર કરો; રમણચંદ્ર જ્યાં આગળ ગયા છે, તેજ સ્થળે તમે જાઓ, અને તમે બન્ને જણા મારા પહાડી સૈન્યના સેનાપતિનું પદ સ્વીકારો. ” વળી સુદર્શનને કહેજો કે:—“ ઉપાકાળ થતાં પહેલાંજ યોદ્ધાઓ સહિત સંજીવત થઇને, યથાસ્થાને ગુપ્ત ભાવે તૈયાર રહે. ”

ભીમેશ્વર અશ્વપર બેસી ગુહા બહારી ચાલ્યો. દુર્ગમ માર્ગ હોવાથી રાજાએ એક અનુચરને તેની સાથે મોકલ્યો. યથાસમયે તેઓ સુદર્શનના આવાસમાં જઈ પહોંચ્યા. ભીમેશ્વરને જોઇને સુદર્શને ધટતો સત્કાર કર્યો, સન્માન આપ્યું. તેણે ભીમેશ્વરના મુખેથી ભૂપતિના

આદેશ તથા યુદ્ધની તૈયારી સંબંધી સઘળા વૃત્તાંત સાંભળ્યો. ભીમેશ્વરે એમ પણ જણાવી દીધું કે:-“ કાલે બપોર પહેલાં દુશ્મનો આપણા પર હુમલો કરવા આવશે, એટલા માટે એ સમયે આપણે આપણા યોદ્ધાઓને તૈયાર રાખવા પડશે. રમણચંદ્ર તથા હું સેનાપતિ તરિકે સૈન્ય સંચાલન કરીશું અને તમે અમારા સહાયકારી સેનાપતિ થશો એટલે શત્રુઓનો અવશ્ય સંહાર થઈ જશે. ”

રમણચંદ્રે આ તરફ પહાડી યોદ્ધાઓને ચાલૂ યુદ્ધના મામલામાં જે કાંઈ કરવાનું હતું, તે બાબતમાં બધી સલાહ આપી દીધી. સુદર્શને રણશીંગાનો ધ્વનિ કરી સમસ્ત યોદ્ધાઓને એકઠા થવાની સૂચના કરી; યોદ્ધાઓ ક્ષણમાત્રમાં આવીને એ સ્થળે હાજર થયા. કાલે બપોર પહેલાં ખૂનખવાર લડાઈ થશે, માટે અત્યારે તેઓ ખુશીથી નિદ્રાધીન થઈ શકે તેમ છે, આવો ભરોસો આપી ભીમેશ્વરે તેમને વિદાય કર્યા. મારવાડીઓનો વ્યવહાર જોઈ પરસ્પર થોડીવારના વાર્તાલાપ પરથી સુદર્શનના મનનું સમાધાન થયું; પહેલાં તેના મનમાં જે સંશય જન્મ્યો હતો, તેનો ઘણા પ્રમાણમાં દૂરસ થઈ ગયો.

સુદર્શનના મનમાં કપટતાનો લેશમાત્ર પણ નહોતો. રાજના વિશ્વાસુ બંધુઓની સઘળી વાતોપરથી તેને તેમનાપર વિશ્વાસ એસવા લાગ્યો. યુદ્ધ સંબંધી અનેક વાતો થયા પછી, ભીમેશ્વરે કહ્યું:-“ વાર, તમે આ ગુહાની અંદરજ વસો, પણ અકસ્માત્ કદાચ કોઈ શત્રુ આવી આક્રમણ કરે, તો બીજા બાજુએ નહાસી છૂટવાનો બીજો કાંઈ પણ ઇલાજ છે કે ? ”

સુદર્શને જવાબ આપ્યો:-“ તમે અમારા ખાસ મિત્રો છો, એટલે તમારી પાસે ગુપ્ત રાખવા જેવું કાંઈ રહ્યુંજ નથી. અહીંથી બહાર નીકળવાના અનેક રસ્તાઓ છે. જો એ સઘળા ઉપાયો ન હોય, તો શું અમે આવા દુર્ગમ સ્થાનમાં શી રીતે વસી શકીએ ? પહેલાં તો આ પ્રદેશમાં વારંવાર યુદ્ધવિગ્રહો થયાજ કરતા, તે વખતના લોકોએ નિરાપદને માટે તેનું ઉપયુક્ત કૌશલ કરી રાખ્યું છે. આ કંદરામાં નાની નાની અનેક સાંકડી ગલીઓ છે, મુહાઓ છે, સુરંગો છે, નહાસવાના રસ્તાઓ પણ છે. ચાલો, તમે મારી સાથે ચાલો; હું તમોને હમણાંજ એક રસ્તો બતાવું છું. ” આમ કહીને હાથમાં એક દીવો ઝાલી સુદર્શન આગળ ચાલ્યો અને પાછળ પાછળ પેલા બન્ને મારવાડીઓ ચાલ્યા. તેમણે સહુએ એક સુરંગવાળા મા-

ર્ગમાં પ્રવેશ કર્યો. સુરંગમાં એક અશ્વશાળા હતી અને એ અશ્વશાળામાંજ પેલા બન્ને મારવાડીઓના અશ્વોને બાંધવામાં આવ્યા હતા. અશ્વશાળાની બીજી બાજુએ કેટલાંક પાટિયાં સેરવીને સુદર્શને એક દરવાજે દેખાડ્યો, એ જોઈને મારવાડીઓ અત્યંત વિસ્મય થયા અને એ દરવાજા પાસે જઈ પહોંચ્યા. સુદર્શને એ દરવાજાનું તાણું ખોલ્યું. દરવાજાની નીચે પણ બીજી એક સુરંગ આવેલી હતી. એ સુરંગ ખતાવીને સુદર્શને કહેવા લાગ્યો કે:—“આ અમારા પલાયનનો શુભ માર્ગ છે, અહીંથી નીચે ઉતરી શકાય—” હજી સુદર્શને આમ કહી રહ્યો હતો, એવામાં એકાએક પવનના એક સપાટાએ આવીને તેના હાથમાંનો દીવો હોલવી નાખ્યો. સર્વત્ર ભયાનક અંધકાર છવાઈ ગયો. એ જોઈને સુદર્શને ફરીવાર પાછો કહેવા લાગ્યો કે:—“આ સ્થળેથીજ નીચે ઉતરી શકાય છે, એની નીચેના ભાગમાં સુરંગમાં ને સુરંગમાંજ બીજી એક સાંકડી ગલી આવેલી છે અને એ ગલીમાંથી સહીસલામતી સાથે ઘણીજ ખુશીથી નહાસી શકાય તેમ છે. નહાસવાની જરૂર પડે તો, અહીંના તમામ લોકો સઘળો સરસામાન લઈને આવે રસ્તેથી નહાસી શકે છે, તેમનાં ઘરખાર બિલકુલ ખાલી પડ્યાં રહે છે; દુસ્મનો દાખલ થઈને કશું પણ મોકલી શકતા નથી. ઘણીવાર એવા બનાવો બની ગયા છે. એટલા માટેજ આ જગા સલાલતી ભરેલી છે, એટલા માટેજ અમારા રાજા બહાદુરની આટલી થોડી પ્રજાને પણ કોઈનાથી જીતી શકાતી નથી.” છૂપો દરવાજો ખતાવીને, આ સર્વ પરિચય કરાવીને, દરવાજાને પાછો પહેલાંની પેઠે બંધ કરી, સાહસી સુદર્શને વાતો કરતો કરતો અંધારામાં ને અંધારામાં બહાર જવા માટે ચાલવા લાગ્યો, વાતનો અવાજ તાકીને, મારવાડીઓ પણ તેની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા.

છેવટે તેઓ ઘરમાં આવી પહોંચ્યા. આદરસત્કાર અને શિષ્ટાચાર સહિત સદાશય સુદર્શને એ બન્ને બંધુઓને યથાસંભવ ભોજન કરાવીને, શયનાર્થે તેની પોતાની શય્યા સોંપી દીધી અને તે પોતે બાજુના ઘરમાં એક ચટાઈ પાથરીને સૂતો, સૂતી વેળાયે પોતાની સદાની સહાયકા અસિદ્દેવીને કટિપરજ ધારણ કરી રાખી.

સાંજ સૂધી બીજેશ્વરે, જેટલાં બહાદુરનાં કામો કર્યા હતાં. તે સઘળાં, પથારી પાસે બેસીને રમણચંદ્રને સાંગોપાંગ કહી સંભળાવ્યાં. બન્ને જણાનાં વદનપર એ સમયે ધીમું ધીમું હાસ્ય જળકવા લાગ્યું.

બન્ને બદમાશોએ નિશ્ચય કર્યો કે, “ દગાબાજીનો ફદો બરાબર ફેલાઈ ગયો છે, દીનવલ્લભસિંહ પ્રપંચના પાશમાં બરાબર પકડાઈ ગયો છે, હવે અવશ્ય રાજા ભૂપસિંહનેજ વિજય મળવાનો છે. આપણા દુર્ભાગ્યની દશા પલટાઈ ગઈ છે, સુખનો ભાતુ ઉદય પામ્યો છે. અલ્પ સમયમાંજ આપણે રાજા ભૂપસિંહના અતુગ્રહથી રાજા ભીમેશ્વર અને રાજા રમણચંદ્ર એવાં ઉજ્જવલ નામ સંપાદન કરી શકીશું, સત્તા, સંપત્તિ અને સહાયતા મળવાથી આપણા સાંભાગ્યની સીમા થશે.” આ પ્રમાણે વિચાર કરી બન્ને બંધુઓ શયનાધીન થયા.

પરંતુ શયન કરતાં પહેલાં રમણચંદ્રના મનમાં એક પ્રકારનો અંદેહ ઉત્પન્ન થયો. તેણે તરતજ ગુપત્યૂપ ભીમેશ્વરને કહી દીધું કે:— “ બુદ્ધિબળથી આપણે બરાબર ક્ષત્રી શક્યા છીએ. એ ખરું; પરંતુ ધારો કે કદાચ દીનવલ્લભના મહાલયમાંથી કોઈ નવીન દૂત આવી ચઢશે, તો પછી આપણી શી દશા થશે? આપણી બુદ્ધિ શા કામમાં આવશે? યુદ્ધ તો ઉપા સમયે થવાનું છે અને તમોએ બપોરે થવાની વાત જાહેર કરી છે; એથી જો કદાચ એ વાત જાહેર થઈ જશે, તો પછી તેનું પરિણામ શું આવશે? જૂઠ્ઠી દગાબાજીના અપરાધથી એ લોકો આપણને પકડી લેશે, તો પછી આપણે શી રીતે છૂટી શકીશું? આપણે ઊંઘમાં પડ્યા હઈશું એ વખતે દગાબાજી દરાવીને આપણને બંદિવાન બનાવવામાં આવશે, તો આપણી શી દશા થશે? ”

સહજ વિચાર કરી ભીમેશ્વરે જવાબ આપ્યો:— “ જો-કદાચ-જો-કદાચ-ધારો કે-ધારો કે-એમ કહેવાની તમારી ખોટી દેવજ કોઈ દિવસ મટી નહિં! સારાં નરસાં તમામ કામોમાં તમો આ ભૂતના આશંકા લાવીને ઉભીજ રાખો છો! રમણચંદ્ર! તમારી આ ટેવ મને બિલકુલ પસંદ નથી! તમોને મારાથી કોઈ પણ પ્રકારે ઠંડા કરી શકાય તેમ નથી. સાંઝે, જ્યારે તમારા મનમાં એવીજ ધાસ્તી રહે છે, ત્યારે આપણે બન્ને જણા એકી સાથે શયન ન કરતાં, વારાફરતી શયન કરીશું અને જો કદાચ એવો કોઈ દૂત આવી ચઢશે, તો તરતજ નવ બે અગિયારાં ગણીશું. કેમ? આ વાત તો તમારા મગજમાં બરાબર ઉતરે છેને! ”

રમણચંદ્રને ભીમેશ્વરની એ વાત રૂચી ગઈ, તેણે વારાફરતી સુવાનો નિશ્ચય કર્યો.

રાત્રીનો ત્રીજો પહેર વીતી ગયો હતો. મારવાડીઓ વારાફરતી

સૂતા-જાગતા હતા. એક જથ્થુ સૂતો હતો, એક જથ્થુ જાગતો હતો. બાળના ઘરમાં સૂતેલા સુદર્શનનાં નસકોરાંના અવાજ સંભળાતો હતો. ધીમે ધીમે રાત્રિ વીતવા લાગી. ઉપા થવામાં હવે માત્ર એકાદ બે ઘટિકાનોજ વિલંબ રહ્યો. આ વખતે ભીમેશ્વર સૂતો હતો. રમણચંદ્ર જાગતો હતો, એવામાં એકાએક બહારના પહાડી માર્ગમાંથી અશ્વના આવવાનાં પગલાંનો અવાજ સંભળાયો, કોઈએ જાણે એકદમ આવીને એ મકાનના દરવાજા પર ખડખડ શબ્દનો ધ્વનિ કરવા માંડ્યો; એ ધ્વનિથી એકાએક સુદર્શનની ઊંઘ ઉડી ગઈ. એકદમ આંકળો કાંકળો ઊઠીને, સુદર્શન દરવાજા પાસે દોડી ગયો અને એક ક્ષણનો પણ વિલંબ ન કરતાં તેણે તરતજ દરવાજો ખોલી હાથમાંના દીવાના પ્રકાશથી તેણે જોયું કે, પોતાના મુખ સમક્ષ એક લાલચોળ મુખવાળો, પરસેવાથી તરબોળ થયેલો વીર યુવક થરથર કંપતો ચોમેર આંખો ફેરવતો ઉભેલો છે.

અકસ્માત એ વીર પુરુષને આવેલો જોઈને સુદર્શન એકી સાથે આનંદ અને વિસ્મયનો માર્યો ચમકી ઊઠ્યો અને એકદમ ઉશ્કેરાયલા અવાજે ખોલી ઊઠ્યો:—

“ આ શું ? કિશોરમાઈ ! આપ અચાનક અહીં ક્યાંથી ? આપનું મુખ આવું ઉગ્ર કેમ બની ગયું છે ! આપની આંખોએ આવી વિલક્ષણ લાલાશ શા કારણથી ધારણ કરી લીધી છે ? આપ આટલા બધા અસ્થિર કેમ બની ગયા છો ? થયું છે શું ? શું ફરીવાર કાંઈ નવી આફત આવી પડી છે ? રાજ અથવા રાજ્ય કાંઈ આપત્તિમાં તો નથી આવી પડ્યું ને ? ”

“ ભયંકર ઘટના ! ભયંકર વિશ્વાસઘાતકતા ” ઉત્તેજિત સ્વરે કિશોરસિંહ બોલ્યો:—

“ ભયંકર ઘટના ! ભયંકર વિશ્વાસ ઘાતકતા ! શત્રુઓ છેક સમીપમાં આવી લાગ્યા છે, મોતનાં પગલાં સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ સંભળાવાં લાગ્યાં છે. ખૂન ખૂવારી અને મારામારીનો મામલો પણ પૂર જોશમાં જામી ગયો છે. નથી સમજતું કે એતું પરિણામ શું આવશે ? સુદર્શન ! શું કહું ! ગજબ થયો ! સત્યાનાથ વળી ગયો ! શત્રુ પક્ષના નર દૂતરાઓએ મને નહસાડી મૂક્યો છે, નાઈલાને મારે નહાસી છૂટ્યું પડ્યું છે ! મોટા મોટા અસ્ત્રધારી ઘોડેસ્વારોએ મારી

પૂંઠ પકડી છે ! જે વખત જાય છે, તેમાં ભયાનક વિનાશની સંપૂર્ણ સંભાવના રહે છે.”

મહા વિસ્મયથી સુદર્શને કહ્યું:—“ એ શું ? શું શત્રુ પક્ષના દૂતરા તુલ્ય માનવોએ આપને નહસાડી મૂક્યા ? શા માટે નહસાડી મૂક્યા ! આશ્ચર્ય ! અતિ આશ્ચર્ય ! ”

“ હા, ભયંકર કારસ્થાન રચાયું છે, એક પણ માત્ર પણ વિ-
શ્રામ કરવાનો સમય નથી. એ સકળ નરશત્રુઓને, શ્વાન તુલ્ય
વૈરીઓને પરાજિત કરવામાં મને ઘણો વિલંબ થયો છે, મારો અશ્વ
પણ ખૂબ થાકી ગયો છે. હું અહીં પુનઃ નવીન અશ્વ લેવા
આવ્યો છું, માટે જલ્દી જલ્દી મને એક ઉમદા અશ્વ લાવી આપ;
વિલંબ ન કર. ”

“ જરાવાર આરામ કરો; જરા ઠંડા થાઓ; અશ્વ હું હમણાં
જ લાવી આપું છું, અને એ સાથે સૈન્યનો પણ પૂરતો ખટોળસ્ત
કરું છું. ભાઈ ! આપની આવી આપત્તિમાં અમો સર્વ પણ અમારી
કાયાને કુરબાન કરીશું, અમારા રાજ્યના ખાધેલા લૂણને હલાલ
કરીશું. આમ અત્યારે અત્યંત કલાંત થઈ ગયા છો, માટે જરા-
વાર આરામ—”

“ આરામ ? ” મહા ઉત્તેજિત સ્વરે કિશોરસિંહે કહ્યું:—“ આ-
રામ ? કોને માટે આરામ કરવો ! આ પંચભૂતનાં પૂતળાં માટે !
રક્ત માંસ અને હાડ ચર્મની કાચી કાયા માટે ! ના-ના, સુદર્શન !
મારા અન્નદાતાના આવા સંકટને સમયે તું મને આવો આગ્રહ કરીશ
નહિ. કારણકે, મારા માલિક રાય રણધીરસિંહરાય તથા પ્રિયખંધુ
રાજા દીનવલ્લભસિંહ બહાદુર અત્યારે મહા વિપદમાં આવી પડ્યો
છે, શત્રુઓએ આવીને તેમને, તેમના સૈન્યને અને રાજ્યને ચારે
દિશામાંથી ઘેરી લીધું છે. આવા સમયે વિશ્રામ દિવા આરામ કરવો
એ શું મને કોઈ પણ પ્રકારે શોભે કે ! અસંભવિત, અસંભવિત !
ખૂનાખૂની સૂધી મામલો આવી ગયો છે ! રણવાદોનો વિષમ ધ્વનિ
સુદ્ધાં શર થઈ ગયો છે ! દુર્દાન્ત ભૂપસિંહની પાસે બે બદમાશ માર-
વાડીઓ આવ્યા છે, તે પાપાત્માઓએજ આ પ્રલયનો પથ પ્રશસ્ત
કર્યો છે, તેઓ—”

“ મારવાડી ? ” અજ્ઞયખીની સાથે સુદર્શન બોલી ઉઠ્યો:—
“ મારવાડી ! અમારે અહીં પણ એવાજ બે મારવાડી આવ્યા છે. ”

મહા વિસ્મયથી કિશોરસિંહે પૂછ્યું:—“ અહીં પણ એવાજ મારવાડીઓ આવ્યા છે? કોણ છે તેઓ? ક્યાં છે! તેમનાં નામ શું છે? શા કારણથી તેઓ અહીં આવ્યા છે?”

સુદર્શને જવાબ આપ્યો:—“ હા; અહીંજ આવ્યા છે, રાજના પરમપ્રિય મિત્રરૂપે તેમણે અમારા સૈન્યનું સેનાપતિત્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે અને એમાંના એકનું નામ ભીમેશ્વર તથા બીજાનું નામ રમણચંદ્ર છે. દેખાવમાં તેઓ બન્ને બડા બદમાશ જણાય છે. વળી—”

સુદર્શનની વાત પૂરી થતાં પહેલાંજ, જાણે ઉન્માદીની પેઠે મહા ઉત્તેજિત થઈને ભય તથા કંપિત કંઠે કિશોરસિંહ બોલી ઊઠ્યો:—“ ક્યાં છે, ક્યાં છે, એ પામર, પાખંડી, પિશાચો ક્યાં છે? એ વિશ્વાસઘાતક નરઘાતકો ક્યાં છૂપાયાં છે? ઓહ! ઓહ! હાય! હાય!”

આંતરિક પરિતાપથી અહિં સૂઝી બોલી, ક્રોધસહિત કંપતા હસ્તે મ્યાનમાંથી તલ્વાર બહાર કાઢી, ઉતાવળા પગલે આગળ વધતો વધતો કિશોરસિંહ અધિક ઉત્તેજિત કંઠે કહેવા લાગ્યો:—“ હાય! હાય! એ પાપાત્માઓએજ બિચારા મોહનલાલને પહાડપરથી ગમ-ડાવીને મારી નાખ્યો છે! ઓહ? ક્યાં છે, તે પાપના કીડાઓ, ક્યાં છે! એ અધમોનું નામ સાંભળતાંની સાથેજ મારા રોમરોમમાં અનલ વ્યાપ્યો છે, મારા સહનશીલતાના દુર્ગને ભેદી નાખ્યો છે, કહે, કહે, ભાઈ! જલ્દી કહે કે, એ શયતાનના સંગીઓ અત્યારે ક્યાં છે?”

સુદર્શન પણ ક્રોધપૂર્વક મ્યાનમાંથી તલ્વાર બહાર કાઢી, ઉતાવળા પગલે કિશોરસિંહની પાછળ ચાલ્યો. પ્રથમ તેમણે તેનાં શયનગૃહમાં જઈ જોયું તો શયનગૃહ બિલકુલ શૂન્ય પડેલું જણાયું? જે ગૃહમાં મારવાડીઓ સૂતા હતા, તે ગૃહમાં તેઓ દૃષ્ટિગોચર થયા નહિ. કિશોરસિંહનું નામ સાંભળીને કિશોરસિંહની વાતનો અવાજ સાંભળીને આ પહેલાંજ તેઓ પલાયન કરી ગયા હતા. સહામેથી ન્હાસવાથી, તેમની નજરે પડીશું, એવા ભયથી ગૃહની બીજી બાજુની એક બારી ભાંગીને તેઓ ન્હાસી છૂટ્યા હતા! સંદેહ અને ચંચળતાથી કાંઈક વિચાર કરીને વ્યથા કંઠથી સુદર્શન બોલ્યો:—“અશ્વશાળામાં! જ્યાં આગળ તેમના અશ્વો છે, ત્યાં આગળ તેઓ ગયા હશે અને હજી ધણું કરીને ત્યાંને ત્યાંજ હશે.”

એક હાથમાં દીવો તથા બીજા હાથમાં ખુલ્લી તરવાર ઝાલી, એકદમ ઉતાવળો ઉતાવળો સુદર્શન આગળ ચાલવા લાગ્યો. કિશોરસિંહ પણ ખુલ્લી તરવાર લઈ સુદર્શનની સાથે સમાન વેગે તેની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો; એવામાં એકાએક પવનની લહરીએ આવીને સુદર્શનના હાથમાંનો દીવો હોલવી નાખ્યો; ભયાનક અંધકાર છવાઈ ગયો. સવાર થવા આવ્યું હતું; અંધારામાં પણ નજીકની વસ્તુ ઝાંખી ઝાંખી જોઈ શકાતી હતી. અશ્વશાળાના દરવાજાની પાસે જઈ સુદર્શન ઉભો રહ્યો; પરંતુ તેને કોઈનો પણ અવાજ સંભળાયો નહિ. સમસ્ત અશ્વશાળામાં કેવળ નિઃસ્તબ્ધતા જ છવાયેલી જોવામાં આવી. મારવાડીઓના બન્ને અશ્વો બાંધેલા છે, એવું સુદર્શન એ આજી અંધકારમાં પણ જોઈ શક્યો. એ જોઈને તેણે મનમાં ને મનમાં જ વિચાર્યું કે:—“ત્યારે તેઓ ગયા ક્યાં? ત્યારે ઘણું કરીને તેઓ આ તરફ ન આવતાં બીજી તરફ નહાસી છૂટ્યા હશે!” એવામાં ફરીવાર પવનની ઠંડી ઠંડી લહરીઓ જોશથી વહેવા લાગી.

“ઓહ! ઠંડી પણ પૂર જોશમાં છે!” અકસ્માત્ આવા શબ્દો ઉચ્ચારી, સુદર્શન ફૂટીને, અશ્વશાળાની બીજી બાજુના દરવાજા તરફ દોડ્યો. એ દરવાજો તદ્દન ખુલ્લો પડેલો દેખાયો—અશ્વશાળામાં ઘોર અંધકાર પણ પહેલાંના જેવો જ વ્યાપી ગયો હતો. અવિસ્ત પવનની લહરીઓથી સુદર્શનનું શરીર થરથર કંપવા લાગ્યું. કિશોરસિંહ કાંઈ પણ ન સમજી શકવાથી, અંધારામાં અનુમાનપર ને અનુમાનપરજ સુદર્શનની પાસે દોડી ગયો. તેણે આવતાંની સાથે તરતજ તેને પૂછ્યું:—“ક્યાં છે! ક્યાં છે! એ હરામજદાઓ ક્યાં છે?”

“પાતાળમાં? પાતાળમાં!” ચક્રિત સ્વરે સુદર્શને ઉત્તર આપ્યો:—“પાતાળમાં કિતર્યા છે, આ દરવાજાની બાજુમાં એ પાતાળમાં કિતરવાનો દરવાજો છે, એ પાતાળ ઘણુંજ ઉંડું અને ભયાનક છે! સહજમાંજ તેમાં પ્રવેશી શકાય તેમ પણ નથી.”

“સાફ થયું!” સચક્રિત કંપિત કંઠે આવા શબ્દો ઉચ્ચારી, કિશોરસિંહ દરવાજા પાસેથી પાતાળના મુખ પાસે સરી આવ્યા. ત્યાર પછી ક્ષણવાર સૂંધી એમાંથી કોઈના મુખમાંથી એક શબ્દ પણ બહાર નીકળ્યો નહિ; અકસ્માત્ કોઈના રડવાનો અવાજ તેમને સંભળાયો. એ પવનના સપાટાનો અવાજ છે કે મનુષ્યના રડવાનો અવાજ છે, એ જાણવા મટે સુદર્શને પાતાળના દરવાજાપર કાન રાખીને સાંભ-

વ્યું; એ પરથી તે બરાબર સમજી શક્યો કે, મરણની વેદનાથી મનુષ્યના નિઃસ્વાસની સાથે બેં બેં શબ્દનો ધ્વનિ બહાર નીકળી રહ્યો છે. થોડી વાર પછી કિશોરસિંહે સુદર્શનને પૂછ્યું:—“ કેમ, શું સમજી શક્યો ? ”

સુદર્શને જવાબમાં જણાવ્યું:—“ હજી સુધી મર્યા નથી, બેં બેં કરી રહ્યા છે, હું બરાબર સાંભળી શક્યો છું કે, એ મનુષ્યનો જ અવાજ છે અને એ મનુષ્યો તે પેલા મારવાડીઓજ છે ? કેમ, આપણે પણ નીચે ઉતરીશું કે ? ”

“ અવશ્ય, હમણાંને હમણાંજ ! ” ગભરાટની સાથે કિશોરસિંહે કહ્યું:—“ અવશ્ય, હમણાંને હમણાંજ ! આવી હાલતમાં તેમને કોઈ પણ રીતે તરછોડી શકાય તેમ નથી. દુસ્મનો હોવા છતાં પણ તેમના તરફ દયા ખાવી, એ આપણી પહેલી ફરજ છે. આવા મરણથી ખરેખર પરિતાપ થાય છે. જો કે તેઓ વિશ્વાસઘાતક-દગાબાજો છે, પરમ શત્રુઓ છે, તથાપિ મનુષ્ય તો છે ને ! મનુષ્યના મરણ વખતે તેના તરફ કડોરતા દેખાડવી, એ કાપુરુષતું કાર્ય છે. આવી અવસ્થામાં અવહેલના કરવી, એ ખરેખર મોટા નિહુરતું કામ છે ! મોટો અમાનુષિક વ્યાપાર છે ! મારાથી એમ થવા દેવાશે નહિ, જો ઉપાય હોય, તો ચાલ, આપણે તેમને હજી પણ બચાવવાની કોશિશ કરીએ. ચાલ, જલ્દી ચાલ ! પણ અહીંથી નીચે ઉતરવાનો કોઈ સરળ માર્ગ છે ખરો કે ? ”

સુદર્શને જવાબ આપ્યો:—“ હા, રસ્તો છે ખરો, પણ તે ઘણો જ દુર્ગમ અને ખાડાખખડાવાળો છે. પહાડ કાપીને એ રસ્તો બનાવવામાં આવ્યો છે; પહાડપરજ એનાં પગથિયાં કોતરી કાઢવામાં આવ્યાં છે. સહજ ગફલત થતાં અથવા પગ લપસતાંજ, એકદમ પાતાળમાં ગળડી પડવું તેમ છે. અહીંથી લગભગ ચાળીસ હાથ ઉંડા ઉતરવું પડે તેમ છે. ત્યાં પણ ખીજ આવીને આવીજ એક સાંકડી ગલી આવેલી છે. એ ગલીમાંથી પાછું આવાજ ખીજ એક પાતાળમાં ઉતરી શકાય છે, એ વળી આના કરતાં પણ વધારે ઉંડું છે. ઓછામાં ઓછું તે અહીંથી એંશી નેક હાથ ઉંડું આવેલું છે. અભ્યાસ વિના અહીંથી ઉતરી શકાય તેમ નથી, કારણ કે, એથી કદાચ રસ્તો ભૂલી જવાય તો મરણને શરણ થયા સિવાય ખીજો કંઈ પણ ઇલાજજ નથી. સાઈ, હુંજ પહેલો ઉતરું છું.”

પ્રભાત થયો હતો, છતાં પણ ગુહામાં ઘેર અંધકાર વ્યાપેલો હતો. સુદર્શન ધીમે ધીમે નીચે ઉતરવા લાગ્યો. સુદર્શનની પાછળ પાછળ તેનાં પગલાંના અવાજને અનુસરીને કિશોરસિંહ પણ ઉતરવા લાગ્યો. ઉતરતાં ઉતરતાં તેઓ બન્ને જણા છેવટે જે સ્થળે પેલા બંને માણસોનાં મુઠ્ઠાં આગોટી રહ્યાં હતાં. તે સ્થળે આવી પહોંચ્યા. રમ-ગુચ્ચં પડતાંની સાથેજ મરણવશ થયો હતો, માથાંની ખોપરીના ચૂરેચૂરા થઇ જવાથી તેનાં પ્રાણવાયુ અસ્થિપિંજરનો પરિત્યાગ કરીને શૂન્યમાં મળી ગયો હતો. તેના આખા શરીરમાંથી લોહીની ધારાઓ વહી રહી હતી. ભીમેશ્વરના ખોળિયામાં હજી સૂંધી જીવ હતો; તેનું શરીર ક્ષતવિક્ષત થઇને વિકૃત થઇ ગયું હતું; પરંતુ જીવ ગયો નહોતો. તે મૃત્યુના વિષમ વ્યાધિથી તરફડિયાં ખાતો વિકટ ચીતકારો કરતો હતો. કિશોરસિંહે તેની સમીપમાં આવી, પોતાનું નામ કહી તેને પરિચય આપ્યો. પહાડી સરદાર સુદર્શન તેને મળવા આવ્યો છે, એવી વાત પણ કહી સંભળાવી. ભીમેશ્વરે મુંઝાઈને કેટલીક અસ્પષ્ટ વાતો કહી. ત્યાર પછી કિશોરસિંહને સંમોધીને ક્યારેક થોભીને ક્યારેક ઉંડા નિશ્વાસ મૂકીને, ક્યારેક હાંશી હાંશીને તે કહેવા લાગ્યો કે:—

“ કિશોરસિંહ ! આવ્યા-છો-હું મરું છું-ઓહ-તમે-જાઉં છું-યમના-દરબારમાં—સદાને-માટે-જાઉં છું-મરતાં-પહેલાં-મને-મારું-દિલ-ખોલીને-એક-અગત્યની-વાત-કહેવા-દો. તમારા-કાનને-મારી-પાસે-લાવો. ઉહ ! તમે-દેવતા-રક્ષા-કરો-મંગલ-કરો. હા-છે, તે-લો-જે-તમે-તમે—તેથી-થશે-ઓહ ! તમે-સુદર્શન ! તમે-પણ પાસે-આવો-તમે પણ—સાંભળો-ખૂન, રાજા.-ઉહ !-હું-મારાં-કેટલાં કર્મનું-પ્રતિક્ષણ-ભોગવું છું-તમે-તમે-આહ ! હજી પણ-પાસે—આવો, તમારા-કાન—પાસે—લાવો.” આમ કહેતાં કહેતાં પાપી ભીમેશ્વરે મૃત્યુ સમયે આ પ્રમાણે કિશોરસિંહની પાસે ખીજ એક ભયાનક ગુપ્ત કથા વ્યક્ત કરી. કિશોરસિંહ ગંભીર વદને શ્રવણ કરી, અધિક ગંભીર ભાવ ધારણ કર્યો. વચ્ચે વચ્ચે તે કંપી પણ ઊઠ્યો. આ પહેલાં દીવાની અથવા ઉન્માદિનીનાં મુખેથી જે કાંઈ વ્યક્ત થયું હતું, તેની સાથે ભીમેશ્વરની વાત ઘણી ખરી મળતી આવી; અને એટલા માટે જ કિશોરસિંહ કંપી ઊઠ્યો. સુદર્શન સમસ્ત વ્યાપાર શ્રવણ કરી, મહા વિસ્મયથી, મહા આનંદથી, સ્તાંભિત થઇ ઉભો રહ્યો. ભીમેશ્વરના મૃત્યુમાં હજો વિકલ્પ રહ્યો નથી, એ જોઈને, કિશોરસિંહે તેનાં મુખ ભણી મુખ

ફેરવી કરુણ વચ્ચને કહ્યું કે:—“ ભીમેશ્વર ! અહા ! માફ થઈ કરવા આવતાં, આવી રીતે તમારા બન્નેના પ્રાણ નષ્ટ થયા છે, એ જોઈને મને ખરેખર ઘણીજ દિલગીરી થાય છે. ઈશ્વર તમોને ક્ષમા કરે. હું અંગીકાર કરું છું કે, વખત આવ્યે તમારા દેહની હું સદ્ગતિ કરીશ.”

ભીમેશ્વરનું પ્રાણપંખી ઉડી ગયું. કિશોરસિંહ આંખો લૂછી, ફરીવાર બન્ને મારવાડી બંધુઓના શબનો અગ્નિસંસ્કાર કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, સુદર્શનની સાથે ગુહામાંથી ઉપર આવ્યો.

એકવિંશ પ્રકાશ

પરાજય

વર્ષાં જલેષુ કુમુદં કમલઞ્ચ મગ્નં
દૃશ્યૌ ન જ્ઞાત્ર નવનુ સમ્પ્રતિ ચન્દ્ર સૂર્યૌ ।
અન્તરોઘરાન્ધતમસેનનમો વિભાગે
પ્રસ્તે કિમસ્તિ રજનીદિવસ પ્રભેદે ॥

દક્ષયજ્ઞકાવ્ય ।

યન્નિસ્તિતં તદિદં દુયગતંપ્રયાતિ
યન્નેતસા ન ગનિતં તદિદામુલ્લૈભિ ।

ઉપાસમયેજ રાજ દીનવલ્લભસિંહ બસે! પહાડી યોદ્ધાઓને પોતાની સાથે લઈને રાય રણુધીરસિંહરાયના મહાલય ભણી રવાના થયા. ગુપ્ત માર્ગેથી જવાનો બંદોબસ્ત કરેલો હતો, એટલા માટે સઘળા ચૂપચાપ સાવધ થઈ ગયા હતા. યોદ્ધાઓની સાજસજ્જા અત્યંત સુંદર હતી. પહાડી યોદ્ધાઓનો મલવેશ, સુરવાળોનો વિચિત્ર પોશાક, બગલમાં ધનુષ્ય, પીઠપર ભાથા, હાથમાં ભાલા અને કમર પર ધારણ કરેલી તીક્ષણ ધારવાળી તલ્વારો આદિ સર્વ એક પ્રકારની અપૂર્વ શોભાનો વિસ્તાર કરી રહ્યું હતું. આવા વેશમાં તે સઘળા યોદ્ધાઓ હારબંધ ગોઠવાઈને ચાલ્યા જતા હતા. આગળ આગળ રાજ દીનવલ્લભસિંહ પોતે સેનાપતિ થઈ ચાલતો હતો. પ્રથમજ નજીવવામાં આવ્યું છે કે, રાજના મહાલયથી રાય રણુધીરસિંહસથનો મહાલય લગભગ પાંચેક ગાઉ દૂર આવેલો હતો; તેના અર્ધા માર્ગે દીનવલ્લભ-

સિંહનું સૈન્ય આવી પહોંચ્યું હતું. રાજા દીનવલ્લભના મનમાં અતુલ ઉત્સાહ હતો. જ્યાં થું થાય છે, મારવાડી બદમાશોએ એટલા બધા વિશ્વાસપાત્ર થઈને તેની સાથે કેવી દગાબાજી ચલાવી છે, એ બધી આખતનાં તે કશું પણ જાણતો નહોતો. પૂર્ણ સાહસથી, પૂર્ણ ઉત્સાહથી, નિશ્ચિંત જય મળવાથી આશાથી તે પ્રયુક્તિત થઈ ગઈયો હતો. રાય રણવીરસિંહના અમોઘ નકશામાં ખતાવ્યા મૂળખ બીલરાજ મહાવીરના સૈન્યને વંટોળિયામાં ઉડતાં તણખલાંની પેઠે ઉડાવી દઈશ, એવા દૃઢ વિશ્વાસથી તેનું વદનમંડળ અત્યંત પ્રસન્ન બની ગયું હતું અને એ સાથે તેણે એક પ્રકારની અપૂર્વ લાલાશને ધારણ કરી લીધી હતી. સૈનિકોના તરફ વારંવાર કટાક્ષપાત કરીને તે નિર્ભય હૃદયે અધિક વિશ્વાસ ઉપજાવતો હતો, તેના મનમાં સંશય અથવા આશંકાનો લેશ માત્ર પણ ઉદય થતો નહોતો.

અરેબા રસ્તો કપાઈ ચૂક્યો હતો; એવામાં એકાએક પહાડના ઉપરિભાગમાં વિકટ હુહુંકારથી ઘોરતર સૂંગધ્વનિ સંભળાયો. એ સાંભળીને સઘળા ચમકી ઉઠ્યા, સઘળાએ એક સાથે ઈચ્છી નજરે જોઈને પોતપોતાની તસ્વારની મુઠપર હાથ મૂક્યા. કોઈ પણ પ્રકારની પ્રતારણા અથવા દગાબાજી થઈ છે, શત્રુપક્ષે ગમે તે રીતે છૂપી આતમી મેળવી લીધી છે. રણસીંગાનો અવાજ શત્રુપક્ષનો સંકેતધ્વનિ હોય એમ લાગે છે, એવો નિશ્ચય કરીને રાજા દીનવલ્લભ તેજ સ્થળે અશ્વ ચોભાવી અનિમેષ નયને ઉર્દ્ધદિશામાં જોઈ રહ્યો. ફરીવાર એવોજ સૂંગધ્વનિ સંભળાયો. રાજાની સાથે બસો ચોદાઓ એકી સાથે બસો તસ્વારોને મ્યાનમાંથી બવાર કાઢી ઉભા રહ્યા. તરતજ તેમને હુકમ ફરમાવવામાં આવ્યો. તરતજ બસો ચોદાઓએ હારમાં ગોઠવાઈ આગળ પાછળ ઉભા રહ્યા. બન્ને હારોના મોરચા બન્ને બાજુના પહાડોના ઉપલા ભાગ ભણી રાખવામાં આવ્યા.

પરંતુ હવે એ સાવધતાનું શું પરિણામ આવી શકે? અકસ્માત આરે દિશામાંથી સેંકડો સેંકડો પહાડી સૈનિકોએ ગર્જનાના ધ્વનિથી ઘેરાઈને, રણસીંગાના રવથી આખા પહાડી પ્રદેશને કંપાવી દીધો. યુદ્ધ આરંભાઈ ગયું. બન્ને પક્ષના વીસ પચીસ ચોદાઓ મરતાંની સાથેજ રાજા દીનવલ્લભસિંહ એ અતિ રક્તપાત થતો અટકાવવાને લાચાર થયો. બીલરાજ્યના બન્ને સહાદરો રણક્ષેત્રમાં સૈનાપતિ થઈ આવી પહોંચ્યા. યુદ્ધ કરીશ નહિ, એવું કહીને રાજા દીનવલ્લ-

ભસિંહે તેમની પાસે પોતાનાં હથિયાર છોડી દીધાં. તેના આજ્ઞા-વાહક યોદ્ધાઓ પણ હથિયારહીન થયા. મહાવીર અને રણવીર, પોતાના સૈન્યસહિત રાજા દીનવલ્લભસિંહને બંદિવાન બનાવી ચાલતા થયા. દસ્યુ સૈન્યની સાથે બસો નિરસ્ત્ર અનુચરો લઈને રાજા દીનવલ્લભ નીચે મ્હોંએ ચાલવા લાગ્યો.

આટલીવાર પછી, રાજા દીનવલ્લભસિંહના મનમાં સંશયનો ઉદય થયો; ભીમેશ્વરપરજ તેને સંશય પેદા થયો. આ સધળી બાત-મીઓ તો બીજું કોઈ જાણતું નહોતું. રાય રણધીરસિંહરાયે કેવો ન-કશો તૈયાર કર્યો હતો અને કયે રસ્તેથી યુદ્ધ થવાનું હતું, તથા કયે સમયે યુદ્ધ માટે બહાર નીકળી પડવાનું હતું, એ બધી વાતો કેવળ ભીમેશ્વર એકલો જ જાણતો હતો, ભીમેશ્વરે જ શત્રુપક્ષને આ સધળી બાતમીઓ આપી દીધી છે અને એની જ વિશ્વાસઘાતકતાથી અકસ્માત આવું પરિણામ આવ્યું છે. ગુપ્ત કારસ્થાન ધીમે ધીમે અત્યંત પ્રબળ થઈ પડ્યું છે. વિશ્વાસઘાતક મારવાડી હજી પણ અનેક ભયંકર અ-નર્થો ઉપસ્થિત કરશે. રાજા દીનવલ્લભસિંહે તેને પોતાની ગુપ્ત ગુહામાં મોકલ્યો છે, તેનો સોબતી રમણચંદ્ર પણ તેની સાથે ગયો છે. તેઓ કાળું કાવતું કરીને ત્યાંના પહાડી સૈનિકોને નાખૂદ કરી નાખશે, અને ત્યાં જ વધારે માણસો વસે છે, એથી તેઓ જો કદાચ આક્રમકમાં આવી પડશે, તો રણધીરસિંહરાયનો બચાવ કદાપિ થઈ શકશે નહિ. માત્ર થોડુંક લશ્કર લઈને. તેઓ એકલા આટલા મોટા એ વૈરીપક્ષ ટોળાંઓને કદાપિ અટકાવી શકશે નહિ. અવશ્ય તેઓ શત્રુના હાથમાં કેદ થશે અથવા જીવથી માર્યા જશે. પછી પરિણામ શું આવશે? દુર્દાનત ભૂપસિંહ અને દસ્યુ સૈનિકો રણવિજયી થઈને રાક્ષ-સતી પેડે નૃશંસાચારથી લૂટફાટ ચલાવશે, પ્રબળ પાયમાલ કરશે, ભયંકર હાહાકાર મચાવી મૂકશે, કુંજલલનાઓની કીર્તિને ધૂળમાં મેળવશે અને ગાય આદિ પવિત્ર પ્રાણીઓની કતલ ચલાવશે. હાય? હાય! એ સધળાં ભીષણ દૃશ્યો શી રીતે જોઈ શકાશે? અવિચારી અને દયાહીન રાજા બ્યારે વિજયવાન થાય છે, ત્યારે તેનું પરિ-ણામ અહર્નિશ અનિષ્ટ જ આવે છે. કેટલાક કાપુરુષ રાજાઓ અને વીર્યહીન કર્મચારીઓ બિચારી રાંકડી રૈયતની સ્વતંત્રતાને નષ્ટ કરી, તેના સર્વ હક્કોને સ્વાહા કરી અંતે તેનાપર હથિયાર ચલાવવાનું ધો-સ્તમ ઘાતકીપણું ચૂબરે છે, એ પૈકીનો આ એક રાજા ભૂપસિંહ

પણ છે. હાય ! એ જાલિમ રાક્ષસ દેશની કેવી દુર્દશા કરશે ? રાય રણુધીરસિંહરાય અને રાજા દીનવલ્લભસિંહની જાગીરને એકી સાથે હજમ કરશે; કોઈ પણ વ્યક્તિ એ દુરાત્માઓને અટકાવી શકશે નહિ; અદ્ય સમયમાં જ સમસ્ત દ્વંસ થઈ જશે. આ સઘળી ઇચ્છાઓ રાજા દીનવલ્લભના મનમાં હવે સળગતા હુતાશનની પેઠે પ્રબળ થવા લાગી. તેના પરાજિત યોદ્ધાઓ પણ ગંભીરવદને વિષજીવા થઈને, આ સકળ ભયંકર પરિણામનો વિચાર કરતા કરતા ચાલવા લાગ્યા; પરંતુ તેઓ એકદમ આશાનો પરિત્યાગ કરી શક્યા નહિ. વખત આવ્યો, બદલો વાળવાની કોશિશ કરીશું; એવી એવી આશાઓ તેમના મનમાં મનમાં જાગવા લાગી. પણ અત્યારે તો તેઓ સઘળા શત્રુપક્ષના કારસ્થાનથી બંદિવાન બની ગયા.

આ તરફ રાય રણુધીરસિંહરાય પુત્રસહિત રણુસજ્જ કરીને બહાર નીકળતો હતો, તેના યોદ્ધાઓ જયધ્વનિ કરીને, વિજયસૂચક વાવટા ફરકાવીને, રણોદ્લાસથી આગળ વધતા હતા. સુંદરી સુશીલા એજ સમયે મહાલયની અગાસીપર ચડી હતી. ધાત્રી કમલા અને ચાર ખાંચ સખીઓ તેની સાથે રહી હતી. સુશીલા સુંદરી ક્ષત્રિયકુમારી હતી; યુદ્ધમાં તેને ભય નહોતો; પિતા બ્રાતા યુદ્ધમાં જાય છે, તેઓ શત્રુવિજયી થઈને ગૌરવસહિત ગૃહ તરફ પાછા ફરશે, એવા ઉત્સાહથી એ જાલિકા સમુજ્જવલ નયને રણભૂમિ ભણી જોઈ રહી હતી. સૈન્યનું એક દળ આ તરફથી જતું હતું; અને એક દળ પેલી તરફથી આવતું હતું. એ જોઈને સુશીલાએ, આનંદથી તેની સખીઓને કહ્યું કે:—

“ રાજા દીનવલ્લભસિંહનું સૈન્ય આવે છે, તે મારા પિતાને સહાયતા કરશે અને એથી શત્રુપક્ષ અવશ્ય હારી જશે. ”

સખીઓ પણ આનંદ પ્રકટ કરતી હતી. જોતજોતામાં સહામેના યોદ્ધાઓ છેક નજીકમાં આવી પહોંચ્યા. રાય રણુધીરસિંહે પણ ધાર્યું હતું કે, રાજા દીનવલ્લભસિંહનું સૈન્ય આવે છે, કુમાર વરુણસિંહને પણ આશા હતી કે, તેનું જ સૈન્ય આવે છે, કુમારી સુશીલા પણ અગાસીપર એવી જ આશાથી ઉદ્લાસિત થઈ રહી હતી. પરંતુ અકસ્માત એ આશા પલટાઈ ગઈ. પ્રતાપશાહી દસ્યુ સહોદરો એક હજાર યોદ્ધાઓ લઈને થોડેક દૂર રહી રણુશીંગાનો અવાજ કરવા લાગ્યા. વરુણસિંહે એકદમ અશ્વ દોડાવી શત્રુ સૈન્ય જોઈ, એકદમ

પાછા આવી, પિતાને એ વિપત્તિની વાર્તા જણાવી. મહાવીર અને રણવીર હજાર સૈનિકો લઈને આવી પહોંચ્યા છે અને રાજા દીનવલ્લભસિંહ સૈન્યસહિત તેનો અંદિવાન બની ગયો છે.

રાય રણધીરસિંહે સહજ ચિંતાતુર થઈને પુત્રને કહ્યું કે:—“જે થવાનું હશે તે થશે. ઇશ્વર જો રક્ષા કરશે, તો કોઈનાથી નષ્ટ કરી શકાશે નહિ. યુદ્ધ કરવુંજ પડશે. જીવજનનથી બચાવ કરવાની ફરજ છે.” અસ્ત્રધારી પ્રજામંડળીને પણ તેણે આવા ઉત્સાહનાં વચનોથી ઉત્સાહિત કરી. તેમણે પણ ઉત્સાહિત થઈને ભોં ભોં શબ્દે રણ-શીર્ષું બળવ્યું.

શત્રુપક્ષ સમીપમાં આવી લાગ્યો. નજીકના એક પહોળા મેદાનમાં સૈન્ય સહિત રાજા દીનવલ્લભને કેદ રાખીને મહાવીરે પોતે તેમના પહેરા માટે એક સો હથિયારબંધ પહોડી પહેલવાનેને નીમી દીધા. હથિયાર વગરના બસો માણસોની દેખરેખ માટે એક સો હથિયારબંધ પ્રહરીઓ પૂરતા છે, એવો અંદોખસ્ત કરીને મહાવીર બાકીના નવસો થોદાઓની સાથે આગળ વધવા લાગ્યો. બીજી બાજુએથી રાજા ભૂપસિંહનું દળબળ પણ આવી મળ્યું, એટી સાથે મહા ચીત્કાકારથી જયધ્વનિ, શંગધ્વનિ, અને અસ્ત્રધ્વનિ ઉત્પન્ન થઈને આકાશ માર્ગને કંપાવવા લાગ્યા. અગાસીપર બેઠેલી સુશીલાના હૃદયમાં એ જોઈને કંપારી ધ્રુવા લાગી.

બન્ને પક્ષ સહામસ્હામા આવી ઉભા રહ્યા. ધોરતમ યુદ્ધ આરંભાઈ ગયું. લાકડીઓ, તીરો, ભાલાઓ, તલ્વારો અને સર્વ પ્રકારનાં અસ્ત્રો રણ—રંગભૂમિમાં રક્તકીડા કરીને સપાટાબંધ ચોમેર ફરવા લાગ્યાં. અશ્વારોહીઓએ અશ્વ સહિત મંડળાકારમાં ફરવા માંડ્યું. મારામારી કાપાકાપી અને ખૂનરેજી પૂર જોશમાં ચાલવા લાગી. ‘મરવું અને કાં મારવું’ એ વ્રતને સર્વ સૈનિકોએ દૃઢતાથી ધારણ કરી લીધું. રાય રણધીરસિંહ રાયના થોદાઓએ આ યુદ્ધમાં અતુલ સાહસથી વિલક્ષણ વીરતત્વ દર્શાવ્યું; વૈરીપક્ષનાં અનેક માણસો તેમના હાથથી માર્યા ગયાં; કપાઈ ગયાં; પરંતુ તેઓ સંખ્યામાં ઓછા હતા; શત્રુ પક્ષ સૈન્યમાં પ્રવળ હતો, એથી થોડાં માણસો ઝાઝાં માણસોની સાથે વધારેવાર ઝઝુમી શક્યાં નહિ. રાય મહાશયનો દુર્બળ પક્ષ અવસન્ન થઈ જવા આવ્યો, અને તેણે માલિકને માટે પ્રાણ આપ્યા, કોઈ કોઈ પુરુષોએ રણમાં ભંગ કરી પલાયન કરવાની તૈયારી કરી.

રાજા ભૂપસિંહ પોતે રણભૂમિમાં આવી હાજર થયો હતો; તેના નૃસંસ ચોદાએ તેના ઉપદેશથી દયા માયાને બિલકુલ ભૂલી ગયા હતા; દસ્યુ સહોદરનું દસ્યુદળ પણ પાપાણુથી અધિક કડિન બની ગયું હતું. કોઈના હૃદયમાં દયા માયા કે મમતાનો અંશ માત્ર પણ રહ્યો નહોતો, બળહીન પરાજિત પ્રાણીઓ, જે દિશામાં જ્યાં આશ્રમ લેવાં જતાં હતાં, નિર્દય નરઘાતક રાક્ષસો તે દિશામાં તેજ સ્થાનમાં બમણા ઉત્સાહથી બમણું બલિદાન આપવા લાગ્યા. લગભગ બધું ફના થવા આવ્યું.

જનપ્રવાહની અંદર સુશીલા હજી સુધી પણ તેના પિતા અને બ્રાતાના ઉષ્ણીષ (ફેંટા) ને જોઈ શકતી હતી; વૈરી પક્ષે વિજય-ઉલ્લાસથી ઉન્મત્ત થઈને, જ્યારે બમણા ઉત્સાહથી બલિદાન આપવા માંડ્યું. ત્યારે સુશીલા તે બંને પ્રિય ઉષ્ણીષોને જોઈ શકી નહિ. નિરાશાથી એ બાલિકાની આંખોમાંથી ચોધારાં આંસુ વહેવા લાગ્યાં, તેનું વક્ષઃસ્થળ થરથર કંપવા લાગ્યું, ત્યારે શું તેઓ હવે આ અવનિમાંથી વિદાય થયા છે. દુર્જનોએ ત્યારે શું પિતા પુત્રને પ્રાણથી મારી નાખ્યા છે? આવી બાવના ત્યારે અગ્નિ સમાન થઈને બાલિકાના કેમળ હૃદયને ફાણે ફાણે દગ્ધ કરવા લાગી. નિર્દય નર-પિશાચો હજી સૂધી મરણીયા થઈને મનુષ્ય કાપી રહ્યા હતા. જેઓ શરણાગત થઈને પ્રાણબિક્ષા માગતા હતા, તેમને ઉલટી અધિક યાતના આપીને મરણુ વશ કરતા હતા. આવો હત્યાકાંડ ચાલતો હતો, જ્યઘ્વનિનો હુંકાર સંભળાતો હતો, વિજયઘોષક રણભેરી નિનાદિત થતાં હતાં, આ પક્ષનાં સઘળાં માણસો ખલાસ થઈ જવા આવ્યાં હતાં, એ સમયે સુશીલાની નજરે ફરીવાર પેલાં બંને ઉષ્ણીષો પ્રતિફલિત થયાં; ફરીવાર તેના મનમાં આશ્વાસન આવ્યું. તેઓ બચી ગયા છે, શત્રુઓએ તેમના પ્રાણ લીધા નથી, વિજયી શત્રુઓની વચ્ચે આવી તેઓ અત્યારે તેમના બંદિવાન બન્યા છે. પરંતુ કોના હાથમાં બંદિવાન બન્યા છે? જેઓ દયા માયાને બળુતા નથી, મનુષ્યત્વનું જેનામાં નામ માત્ર પણ નથી, હિંસક પશુ કરતાં પણ જેઓ અધમ છે, તેવા જીવતા જંગતા જલ્લાદરોના હાથમાં હાય ! હવે તેમનું શું થશે? તેમને કાણુ બચાવશે? ” સ્નેહથી કરુણ થયેલી પિતૃવત્સલા બાલાએ આવા આવા અનેક વિચારો કરીને એક ઉડો નિઃશ્વાસ નાંખ્યો. ઘુંટણમંડિએ ખેંસી, ઉંચી નજર કરી હાથ

જોડી તેણે વિપદભંજન ભગવાનનું સ્મરણ કર્યું. પુનઃ હૃદયમાં આશા આવીને પ્રદીપ્ત થઇ. ત્યારે શું હવે રક્ષાનો કાંઈ ઉપાયજ નથી ? બીજી કોઇ પણ બાજુએથી સહાયતા આવવાની કાંઈ સંભાવનાજ નથી ? વિશ્વાસઘાતકોનું ગુપ્ત ચક્ર શું સર્વત્ર વ્યાપી ગયું છે ? કોઈ શું રક્ષા કરવા આવે તેમ નથી ? અવશ્ય આવશે. ઇશ્વર લાવી આપશે. આવા મધુર આશ્વાસનથી પ્રસન્નમુખી થઇને સુશીલા એ અગાસીપરથી નીચે ઉતરી, રાજા દીનવલ્લભના મહાલય બાજી જોઈ રહી.

દ્વાવિંશ પ્રસંગ

વિજય

“ દુઃખોડી ગરજ ક્યોં ન ધરતી હિલાવે;
લગાતાર કિતને કલેજે કપાવે;
વિપતપર વિપત ક્યોં ન આંખે દિખાવે;
બિગડ કાલહી સામને ક્યોં ન આવે ?
કબી સૂરમેં હૈં ન જીવન ગંવાતે;
બલાયેં ઉડાતેં હૈં ચુટકી બળવે. ”

હરિઔધ.

નવીન સૈન્ય આવતું હતું. અગાસીપર બેસીને સુશીલા જોઈ રહી હતી. રણક્ષેત્રમાંના રણવિજયી પુરૂષોને જોઈ રહી હતી; દક્ષિણ દિશામાંથી પતાકા ફરકાવીને, યુદ્ધ સજ્જતથી શણગારાયેલું એક સૈન્ય મંડળ આગળ વધી રહ્યું હતું, મિત્રપક્ષ કે શત્રુપક્ષનું એ સૈન્ય છે, એનો કોઇનાથી પણ કશો નિર્ધાર થઇ શકતો નહોતો. સર્વજનો એકી નજરે તેના તરફ જોઈ રહ્યા હતા.

વિજયી સૈનિકો સતૃષ્ણ નયને રાય રણધીરસિંહ રાયના મહાલયનું અવલોકન કરતા હતા. તેમની ઈચ્છા એવી હતી કે, હુકમ મળતાંની સાથેજ મહાલયમાં લૂટફાટ ચલાવવી અને અંતે મહાલયને બાળી ભસ્મીભૂત કરી નાખવો, મહાવીર અને રણવીર તેમને આશ્વાસન આપી ક્ષાન્ત કરી કહી રહ્યા હતા કે:—“ આ સર્વ નવીન સૈન્ય જે

આપણા મિત્ર પક્ષનું હશે, તો તો જાણે કાંઈ અડચણ નહિ આવે; પરંતુ જો શત્રુ પક્ષનું હશે, તો તેને આંખેનો પલકારો થતાંની સાથેજ આપણે નષ્ટ કરી નાખવું પડશે, યમાલયમાં મોકલી આપવું પડશે. જસ, ત્યાર પછી આપણે મરજી મુજબ લૂટફાટ કરીશું; રાજા દીન-વક્ષભ તથા રાય રણધીરસિંહના રાજ્યને પાયમાલ કરીશું.”

એવામાં અચાનક રણશિંગું વાગી ઊઠ્યું. જન્ને પક્ષમાં મહા ઉત્સાહથી રણશીંગાનો ધ્વનિ થવા લાગ્યો. મુશીલાસુંદરી મનના આવેગથી, આનંદથી નિરાનંદથી, સંશયથી, વિશ્વાસથી, નવીન આવનાર સૈન્ય ભણી જોયા કરતી હતી અને એ સાથે પોતાની સખીઓને સંબોધીને કહેતા હતી કે:—

“જૂઓ સખીઓ! આ યોદ્ધાઓ આ તરફજ આવતા જણાય છે. પરંતુ એ આપણા પક્ષના છે. કે શત્રુ પક્ષના છે એ સંબંધમાં કશો પણ નિશ્ચય કરી શકતો નથી. ભગવાન કરે ને તેઓ આપણા પક્ષના નીકળે, તો કેવું સાઈ થાય! જ્હેનો! માઈ અંતર મને વારં-વાર કહ્યા કરે છે કે, તેઓ આપણાજ પક્ષના છે અને ખરી અણીની વેળાએ ભગવાને તેમને આપણી સહાયતા માટે મોકલી આપ્યો છે.

શ્વેતરંગના અશ્વપર બેઠેલો બખ્તરથી આખા શરીરને આચ્છાદિત કરેલો એક મહા તેજસ્વી વીર પુરુષ આગળ આવતો હતો અને તેની પાછળ આઠસો સુશિક્ષિત સૈનિકો પ્રબળ વેગ પૂર્વક ચાલ્યા આવતા હતા. આટલું અદ્ય સૈન્ય લઈને આવા ઘોરતમ રણ સંગ્રામમાં ઉપસ્થિત થવાનું, આવું અપૂર્વ સાહસ કોણ કરી રહ્યો છે?” સઘળા પરસ્પર આ પ્રમાણે ચર્ચા ચલાવવા લાગ્યા, સહુની આંખો એ દિશામાં ચંચળતાસહિત જોઈ રહી, જોત જોતામાં નવીન સેનાદળે સન્મુખમાં આવી દર્શન દીધાં. મહાવીરે જોયું કે, પોતાનું સૈન્ય આવ્યું નથી, પરાયુ સૈન્ય આવ્યું છે. તરતજ તેણે રણશીંગાનો ધ્વનિ કરી વીરજનોને યુદ્ધાર્થે તૈયાર થવા માટે સંકેત કર્યો. સૈનિકો પણ ઈશારો થતાંની સાથેજ તૈયાર થઈ ગયા. બખ્તર વાળો નવીન સેનાપતિ કોણ છે, એનો નિશ્ચય દૂરથી કોઈ કરી શકતું નહોતું; પરંતુ નજીકમાં આવવા છતાં પણ કોઈનાથી એ સંબંધમાં કશો નિર્ધાર થઈ શક્યો નહિ.

ભીમ યુદ્ધ શરૂ થયું. ઉભય પક્ષનાં રણવાદો શૃંગધ્વનિ અને વિરહ ગર્જનાઓથી રણભૂમિનો વાયુ વિકંપિત થઈ ઊઠ્યો. ભીલ-રાજના અને આનંદરાજના સંમિલિત સૈન્યો થોડીવાર પહેલાં વિજય

મળવાથી ઉલ્લાસિત થયા હતા. મુઠ્ઠીભર નવીન સૈન્યને સ્હામું આવેલું જોઈને તેઓએ મહા દંભ પૂર્વક તેને ઘેરી લીધું. રણવીર રણોન્મત્ત થઈને વર્માવૃત્ત સેનાપતિની સ્હામો થયો. બન્ને પક્ષની વચ્ચે અસ્થ શસ્ત્રથી મહા ધનધોર યુદ્ધ વ્યાપી ગયું. રણવીરે ફૂદકો મારી ગર્જના કરી નવીન સેનાપતિનું મસ્તક તાકી તલ્વારનો પ્રહાર કર્યો સેનાપતિએ અશ્વ સહિત એક ચક્રર ખાધ રણવીરના વારને ખાલી કરી સુવિશાળ ઢાલપર ઝીલી લીધો અને ત્યાર પછી તરતજ પોતાની તલ્વારના પ્રહારથી તે વીરનરે તેને દશ હાથ દુર ફેંકી દીધો. અશ્વ સહિત ગખડી પડવાથી રણવીરના મુખમાંથી લોહીની છોજો બહાર નીકળવા લાગી. રણવીર એભાન બની ગયો. મહાવીર એથી અત્યંત ક્રોધિત થઈને આગળ વધ્યો. શુભ સેનાપતિની સાથે તલ્વાર ચલાવવામાં વારંવાર નિષ્ફળ નિવડવા છતાં પણ તે તેના હાથમાંની તલ્વાર ખેંચી ભેવાનાં યત્નમાં પ્રવૃત્ત થયો. સેનાપતિએ એ દરમ્યાન અશ્વ ફેરવીને મહાવીરના મસ્તકપર જોરથી તલ્વારનો એક સખ્ત આઘાત કર્યો. મહાવીર એ આઘાતથી અજ્ઞાન થઈને અશ્વપરથી ભૂમિપર ગખડી પડ્યો. કિભય સહોદરોની આવી હાલત જોઈને તેમનાં ટોળાના સૈનિકો આમતેમ પલાયન કરવા લાગ્યા. નવીન આવેલા સૈનિકોએ તેમની પાછળ પડીને, એકઠક તલ્વાર ચલાવવા માંડી. સેનાપતિએ ગંભીર ગર્જના સહિત હુકમ ફરમાવ્યો કે:-“ જોઓ પ્રાણુ જવાના ભયથી પલાયન કરી રહ્યા છે, તેમને પ્રાણુથી મારશો નહિ; આઘાત પણ કરશો નહિ, જોથી કરીને ભૂપસિંહ નહાસી ન શકે, તેની ક્રોશિશ કરો, તેને પકડીને કેદ કરો. બનતાં સૂંચી તેના પર પણ હથિયાર ચલાવશો નહિ. હથિયારહીન મનુષ્યના શરીરપર હથિયાર ઉઠાવવાં એ કેવળકાપુરુષોનું કર્તવ્ય છે ! ”

રાજા ભૂપસિંહે પલાયન કર્યું. રણવિંજથી સૈનિકો ઘણે દૂર સૂંચી પાછળ પડવા છતાં પણ તેને પકડી શક્યા નહિ. તેણે વાકે રસ્તે અશ્વ દોડાવી સુરંગપૂર ભણી પ્રસ્થાન કર્યું. મહાવીર, રણવીર અને લગભગ હજારેક સૈનિકો બંદિવાન બન્યા બન્ને પક્ષે આ યુદ્ધમાં ઘણાં જ અદ્ભુત મનુષ્યોના પ્રાણ ગુમાવ્યા. યુદ્ધ સમાપ્ત થયા પછી બહિર થયું કે, અખતરવાળો અશ્વારોહી સેનાપતિ, બીજો કોઈ નહિ, પરંતુ આપણો મહા ક્લેશસહિષ્ણુ, શુભવેશી સેનાનાયક વીરવર કિશોરસિંહજી હતો.

લગભગ રક્તપાત કર્યા વિનાજ કિશોરસિંહે સંબ્રમસહિત વિંજ્ય પ્રાપ્ત કર્યો. તેણે ગૌરવસહિત સૈનિકોને સાધુવાદ આપીને, બધાં રાજા

દીનવલ્લભસિંહ, રાય રણધીરસિંહરાય, કુમાર વરુણસિંહ અને ખીજા કેટલાક વીર પુરુષો બંદિવાન બન્યા હતા, તે તરફ ગમન કર્યું. મહાવીરે જે સ્થળે સધળા હથિયારબંધ પ્રહરીઓને પહેરેા ભરવા રાખ્યા હતા, તેઓ રણવિજયી સેનાપતિને પોતાના તરફ આવતો જોઈને ચારે તરફ નહાસી ગયા. કિશોરસિંહે પોતાના આત્મીયજનોને મુક્ત કરીને મહાલયમાં પ્રવેશ કર્યો. કુમારી સુશીલાએ પ્રફુલ્લવદને શિખર પરથી ઉતરી આવીને પિતા, બ્રાતા અને સ્વજનોને અભિવાદન આપ્યું. પોતાના રક્ષાકર્તા તથા યુદ્ધના રક્ષાકર્તા તરીકે કિશોરસિંહને પરમ આદરથી અનેકાનેક સાધુવાદ આપ્યા. શોકાભિનયનના અવસાન પછી સર્વનાં વદનપર આનંદનાં ચિન્હો દેખાવા લાગ્યાં.

ચાલૂ યુદ્ધમાં ધાયલ અથવા નાધાયલ હાલતમાં જેઓ બંદી બન્યા હતા, તેમને કાળજીપૂર્વક રણધીરસિંહરાયના મકાનમાં લાવીને, યોગ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું. મહાવીર તથા રણવીરને એક મોટા સ્વચ્છ ઓરડામાં રાખીને, તેમના માનમર્ત્તયા મૂળ્ય સેવા ચાકરીના બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો. પરંતુ તેઓ એવા માનમંત્રમ અને સત્કારથી સંતુષ્ટ થયા નહિ; કોને કઈ વેળાએ બરાબર સળ કરી શકાશે, એવી અધમ કલ્પનાને અંતરમાં સ્થાન આપી, તેઓ આખો દિવસ વૈરાનલથી દુઃખ થવા લાગ્યા. કોઈની સાથે સારી રીતે બે ચાર વાતો પણ તેમણે કરી નહિ; મ્હોં ઊંચું કરીને કોઈના તરફ પ્રસન્ન નજરથી જોયું પણ નહિ.

ભંડારી મહારાજ અને શાંતિપ્રસાદ બ્રાહ્મણ આ પહેલાં દસ્યુ-દ્વારા ભીલદુર્ગમાં બંદી બન્યા હતા, કિશોરસિંહે ત્યાં આગળ માણસ મોકલીને, તેમને મુક્ત કરાવી બોલાવી લીધા. બે પ્રહરના અવકાશમાં તો આ સમસ્ત કાંડ અને સમસ્ત બંદોબસ્ત સમાપ્ત થઈ ગયો. બે પ્રહર પછી, મિત્ર રાજાઓ પોતપોતાના ઇલાકાના સૈન્ય સામેંતો સહિત રણધીરસિંહરાયના મકાનમાં આવી એકઠા થયા. કિશોરસિંહના અપરિસીમ બળ પરાક્રમ અને રણવિજયના પરિચયથી સહુએ સાનંદ ચિત્તે ભૂયસી પ્રશંસા કરી; તેને સ્નેહસહિત સધળા ભેટી પડ્યા. એકત્ર થયેલા રાજાઓએ રાત્રે સલાહ કરી કે, આ યુદ્ધજ છેવટનું યુદ્ધ નથી, હજી પણ રક્તપાત થવાનો સંભવ છે, એટલા માટે આપણે સહુએ તેને માટે પૂરતી તૈયારી કરી રાખવાની જરૂર છે."

ત્રયોવિંશ પ્રસંગ

અલંકાર-આકર્ષણ

“ મુકદ્દર અમારામાં લખાવ્યા જીવનના લીટા ?
વકાદારી હમારી છે ! છતાં દુનિયા દીવાની છે !
અમે રહેતા ગુલિસ્તાને ! ઘણાં ફૂલો અમે પેખ્યાં !
છતાં ये એક ના ચૂમ્યું ! અજબ ખેલો નસીબાના !
જવાંમદી અમારી સૌ ખતમ થઇ ગઇ જીવાનીમાં !
રહી બાકી ઘણી થોડી ! ગમીમાં એ જવાની છે !
રહો ખેદાદ દુનિયામાં ! તજી આલમ અહીં ભટકું !
કુદરતી શહેનશાહત આ ! પરી એ નેક ઇન્સાફી ! ”

સાગર.

રાજા ભૂપસિંહ સુરંગપૂરમાં આવી પહોંચ્યો હતો; રાજપ્રતિનિધિઓની સાથે તે જાલિમ નરરાક્ષસ અનેક પ્રકારની સલાહ મસલત ચલાવતો હતો. કિશોરસિંહના હાથથી થયેલો પરાજય અનેક સૈનિકોનો થયેલો વિનાશ, રણધીરસિંહરાયની મુક્તિ અને રાજા દીનવલ્લભસિંહનો ઉદ્ધાર આદિ સર્વ ઘટનાઓ, તેના હૃદયથી સહન થઇ શકી નહિ, તેણે ફરીવાર નવીન યુદ્ધનો નિશ્ચય કર્યો. ખરૂં કહેવામાં આવે તો નવીન રાજપ્રતિનિધિઓ તે સમયે રાજા ભૂપસિંહના હાથનાં રમકડાં જેવા બની ગયા હતા અને તે જેમ નચાવે તેમ નાચાતા હતા. ફરીવાર યુદ્ધનો પમગામ બહાર પડ્યો; ફરીવાર સૈન્યનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો; પ્રતિનિધિઓ સૈન્યસહિત સુસજ્જિત થઇને યુદ્ધાર્થે રવાના થયા. એક પક્ષની વચ્ચેજ એવાર યુદ્ધ થયું. બન્ને યુદ્ધોમાં રાજસૈન્યનો પરાજય થયો, વીરકેસરી કિશોરસિંહનો વિજય થયો. કેટલાક રાજસૈનિકો માર્યા ગયા, કેટલાક ધાયલ થયા, કેટલાક નિરાશ થઇને રાજધાની ભણી પાછા ચાલ્યા ગયા. સેનાપતિઓ ઘણાજ શરમિંદા થયા, કેવળ શરમિંદા થયા, એટલુંજ નહિ, પરંતુ પોતાની ઇજ્જત આમરને પણ આફતમાં આવી પડેલી માનવા લાગ્યા.

આ તરફ રાજ્યનો ખળનો ખાલી થયો, રાજદુર્ગ સૈન્ય શૂન્ય થયો. ફરીવાર યુદ્ધની તૈયારી કરવાનું કાર્ય બિઠકુલ સુસ્કેલ થઇ પડ્યું.

રાજા ભૂપસિંહે સલાહ કરીને, પ્રજાજનો પર એક પ્રકારનો નવીન રણ-કર નાખવાનો બંદોબસ્ત કર્યો, પ્રજાજનો પ્રથમથીજ અસંતુષ્ટ હતા, નવો કર આપવામાં અસમ્મત થઈને, તેઓ છૂપી રીતે બળવાનાં લક્ષણો દેખાડવા માંડ્યા. નવો કર ચાલ્યો નહિ. પ્રતિનિધિઓ ચિંતા-તુર થયા. રાજા ભૂપસિંહ પૂરી આક્રમમાં આવી પડ્યો; તેની વિરુદ્ધમાં નિત્ય નવાં નવાં કારસ્થાનો રચાવા લાગ્યાં. તે શયતાન પણ નવીન નવીન તરકટો ખોળવા લાગ્યો. તેણે રાજપ્રતિનિધિઓને બીજી એક નવી સલાહ આપી. શહેરની સઘળી સ્ત્રીઓ, કન્યાઓ અને વૃદ્ધાઓના અલંકાર લઈને યુદ્ધનો ખર્ચ ચલાવવાનો તેણે એક સહેલો ઇલાજ બતાવી આપ્યો. જો કોઈ એમાં કંઈ વાંધો ઉઠાવે, તો યુવતીઓ અને કન્યાઓ પકડી લાવીને કેદ કરવામાં આવશે, એવો ભય દેખાડ્યો; અથવા એકાદ બે કન્યાઓને પકડી લાવવાથી બધી પંચાત મટી જશે, એવું સૂચવી દીધું.

એ સલાહજ નક્કી થઈ. સાત આઠ પ્રહરીઓ લઈને એક કર ઉધરાવનાર ગુમાસ્તો, મહોદ્દલે મહોદ્દલામાં કન્યાઓને પકડવા માટે બહાર નીકળ્યો. ચારે તરફ ખગભળાટ મચી ગયો. એકી સાથે સઘળા લોકો ઉશ્કેરાઈ ઉઠ્યા, બહારના યુદ્ધની વાત તો દૂર રહી; પરંતુ આ વિષમ યુદ્ધને અટકાવવાનું કાર્ય અનિવાર્ય થઈ પડ્યું. રાજા ભૂપસિંહ સહજમાંજ શાંત થાય, એવો માણસ નહોતો; તેણે ગુપ્ત કૌશલ્યથી લગભગ વીસેક કન્યાઓને પકડી લાવીને, રાજમહાલયના દુર્ગમાં બંદિની બનાવી. ગૃહસ્થ લોકો નવીન રાજપ્રતિનિધિઓના મંડળ પ્રત્યે અધિક વિદ્વેષ ભાવ દેખાડવા લાગ્યા.

એક દિવસ રાત્રે સદાશિવ ભાટે પોતાનું વીણાયંત્ર લઈને ગાન શરૂ કર્યું હતું, કુમારી લલિતપ્રભા નજીકમાં બેસી એકમને મધુર સંગીત શ્રવણ કરતી હતી. એવામાં એકાએક સદર દરવાજાપર જોરથી આઘાત થવા લાગ્યા. સદાશિવ ભાટે ચમકીને વીણાયંત્રને બાજુપર મૂકી, કાન માંડી, તે શબ્દને સાંભળવા લાગ્યો. વારંવાર આઘાત થવા લાગ્યો. અને એની સાથે સાથે ચાર પાંચ માણસોનો ઉંચો અવાજ પણ સંભળાવા લાગ્યો.

ગભરાઈથી હાથમાં દીવો ઝાલી લલિતપ્રભા ઉઠી ઉભી થઈ અને સદાશિવને સંબોધીને પૂછવા લાગી કે-“કેમ! કેનો અવાજ આવે છે!” સદાશિવે કરો પણ જવાબ ન આપતાં ઉલટું તેને સંબોધીને પૂછ્યું કે:-

“ શું કરે છે ? ક્યાં જાય છે ? ઉઠીને ઉભી શા માટે થઈ ? ”

લલિતપ્રભાએ જવાબ આપ્યો:—“ કોણ આવ્યું છે, કોણ ખાલાવે છે, એ જોવા જઈ છું. ”

શંકાશીલ સદાશિવે કહ્યું:—“ ના, ના, ના ! એકલી જઈશ નહિ. ચાલ, હું પણ તારી સાથે આવું છું. દરવાજા પર જેવી જખરદસ્તી ચાલી રહી છે, તે પરથી હું ધારું છું કે, કોઈ દુષ્ટ લોકો આવ્યા છે. જો ખરેખર એમજ હશે, તો આવા રાત્રિની વેળાએ કાંઈક અનર્થ ઉપજ્યા વિના રહેશે નહિ. ”

આમ કહી સદાશિવ ઉઠી ઉભો થયો. દીવો હાથમાં ઝાલી લલિતપ્રભા આગળ આગળ અને સદાશિવ તેની પાછળ પાછળ ખાલી હાથે ચાલવા લાગ્યો. એ સમયે રાત્રિના નવેક વાગ્યાનો ગુમાર થયો હતો.

ઉતાવળે પગલે નીચે ઉતરી આવી. લલિતપ્રભાએ દરવાજા ખોલી નાખ્યો. દરવાજા ખોલતાંની સાથેજ તેણે જોયું કે, પોતાના મુખ સમક્ષ હાથમાં સળગતી મશાલ વાળા છ બળવાન લોકો ઉભેલા દેખાયા. તેમનો અગ્રેસર હાથમાં એક કાગળ ઝાલેલો રાજકર્મચારી હતો. એ કર્મચારી રાજમહેલનો કર ઉધરાવનાર ગુમાસ્તો અથવા મહેતો હતો. દરવાજા ખોલતાંની સાથેજ, તે લોકોએ ગર્વસહિત ગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો. લલિતપ્રભાએ તેમને પૂછ્યું:—“ તમે કેમ આવ્યા છો ? શું લેવા માગો છો ? ”

ગુમાસ્તાએ જવાબ આપ્યો:—“ તારા અલંકાર. ”

લલિતપ્રભાએ કહ્યું:—“ એટલા માટે આટલા બધા માણસોને સાથે કેમ આણ્યા છે ? રાત્રિને વખતે અમારા ઘરમાં શા માટે પ્રવેશ કર્યો ? અહીંજ ઉભા રહો, હું અલંકાર લાવી આવું છું. ”

હસીને ગુસ્માતાએ કહ્યું:—“ લક્ષ્મી જેવી તું અનુપમ કન્યા છે. આવી વાતોજ હું સાંભળવા માગું છું, જા લક્ષ્મી, લઈ આવ તારા અલંકાર; પણ જોજો ! દગો દેતી નહિ; જેટલા હોય તેટલા બધા અલંકારો લઈ આવજો. શાખાશ છે, તને અને તારી ઉદારતાને ! ”

હાથમાં દીવો ઝાલી લલિતપ્રભા સુધીર મૃદુ પદે ઉપર ચડી ગઈ. લલિતપ્રભાની પ્રશંસા કરીને ગુમાસ્તો સદાશિવની સાથે કેટલીક વાતો કરવા લાગ્યો. સદાશિવે કહ્યું કે:—“ આવી સુશીલા સુકુમારી સુરંગપૂરમાં અતિ અલ્પજ જોવામાં આવે છે. ”

આ પ્રમાણે વાતચીત ચાલતી હતી, એવામાં નાના સરખા એક રેશમી ફમાલમાં બાંધેલા કેટલાક અલંકારો લઇને પ્રવૃક્ષવદને લલિતપ્રભા નીચે ઉતરી આવી; ઘરણાંની પોટલી તિણે ગુમાસ્તાના હાથમાં આપી. બ્રહ્મટી ભંગીથી દર્શન કરી, વિકટ સ્વરે ગુમાસ્તાએ કહ્યું:-“ શું! આટલાજ અલંકારો? ભંડારી મહારાજની કન્યા પાસે ફક્ત આટલાજ અલંકારો? આ એક જોડ ખંગડી, આ કેટલીક શેર વાળી માળા, આ જે નાના નાના કાંપ, આ જે નાનાં નાનાં સાંકળાં, આટલામાંજ તારાં સઘળાં ઘરણાંનો સમાવેશ થઇ ગયો? બસ, બીજું કંઈજ નથી? આટલા મોટા દેવાલયના કર્તા ભંડારી મહારાજની કન્યાના અંગપર ફક્ત આવા સાધારણજ અલંકાર? કદાપિ નહિ. દગો! દગો! ચોક્કસ દગો! બીજું કંઈ ક્યાંય પણ દુપાળ્યું હોય, તો તે બહાર કાઢ. જલ્દી લાવ. આ દગાબાજ અમારી પાસે ચાલશે નહિ. જા જલ્દી જા, અને સઘળાં ઘરણાં લઇ આવ. દગો.”

લલિતપ્રભા સળગી ઉઠી. નયનોમાંથી જાણે અગ્નિ બહાર નીકળવા લાગ્યો. સરલા સત્યવાદિની બાલિકા પ્રપંચની અથવા દગાની વાત સાંભળીને, વિશેષ ધૈર્ય ધારણ કરી શકી નહિ. ક્રોધ સાથે હાથ ફેલાવીને તેણે કહ્યું:-“ પ્રપંચના! દગો! મને દગાબાજ ફરવે છે! આ અપમાન મારાથી કદાપિ સહી શકાશે નહિ.”

અત્યંત અભિમાનથી રક્તમયી થઇને, લલિતપ્રભા થોડીવાર અટકી ગયા પછી ફરીવાર પાછી બોલી:-“ બસ, હવે મારી પાસે બીજું કંઈપણ નથી. જે કંઈ ઘરણાં હતાં, તે તેને લાવી આપ્યાં છે. વિશેષ અલંકારોને હું પસંદ કરતી નથી. સ્ત્રીઓને માટે ખરા અલંકાર તેના સદ્ગુણોજ ગણાય છે. શીલ, વિનય, ક્ષમા, દાન, નિરાભિમાન, સંતોષ અને શાંતિ એ સર્વ સુંદર અલંકારોના કરતાં આડંબરવાળા સોનારૂપા કે મણિમાણિક્યના અલંકારોને હું અત્યંત ધિક્કારનારી છું. મારી પાસે જેટલાં હતા, તેટલા સર્વ અલંકારો મેં તારી પાસે લાવી હાજર કર્યાં છે, એનાથી વિશેષ મારી પાસે બીજો એકપણ અલંકાર નથી. જે તારી ઇચ્છામાં આવે તો આ અલંકારો લઇ જા અને નહિ તો પછી એક ક્ષણનો પણ વિલંબ કર્યા વિના ચાલ્યો જા.”

ગુમાસ્તાએ ક્રોધાનલથી પ્રજ્વલિત થઇ ઉઠી, બન્ને બાહુઓને ફેલાવી સરલા બાલિકાને ઘેરી ભેવાની કોશિશ કરી. બાલિકાના અંગ-વસ્ત્રમાં એક નાની છુરી છુપામલી હતી, બાલિકાએ એ છુરીને બહાર

કાઠી. એ જોઈને ગુમાસ્તો ઉઘ સ્વરે બોલ્યોઃ—“ રાક્ષસિ ! પિશાચિ ! તું શું માફ ખૂન કરવા માગે છે ? આટલું બધું દુઃસાહસ તું જોવી એક સાધારણ છોકરી ધરાવે છે ! પ્રહરિ ! પ્રહરિ ! પકડો, આ છોકરીને લઈ ચાલો, આપણી સાથે. રાજના હુકમને અમાન્ય રાખ્યો ! મારા તરફ દૂરો ઉગામ્યો ! ગળ્ય ! ગળ્ય ! પ્રહરીઓ ! પકડો, જલદી પકડો ! ”

પ્રહરીઓ વિકટ દંભથી લલિતપ્રભાને પકડવા તૈયાર થયા. સદાશિવભાઈ વચ્ચે પડીને, બન્ને પક્ષની વચ્ચે આવી ઉભો રહ્યો. પ્રહરીઓએ સદાશિવપર આક્રમણ કરવા માટે તત્વારે ઉગામી. લલિતપ્રભાથી એ સહેવાયું નહિ; તે ગુમાસ્તાની નજીકમાં આવી રક્ષસ્વરે બોલીઃ—“ તું કાપુરુષ છે ! તારામાં મનુષ્યત્વનો રંચમાત્ર પણ નથી ! રાજસત્તા મેળવી તેનો આવો દુરુપયોગ કરવામાં શું તું તારી મહત્તા માને છે ? રાજસત્તાનું શું આવું પરિણામ ! અધમ ! જાણતો નથી કે, પ્રજા વિરોધી રાજ અથવા રાજકર્મચારીઓ કદાપિ વિજયવંત થઈ શકતા નથી ? જે પ્રજાનું તું અન્ન ખાય છે, તેજ પ્રજાની પુત્રીઓપર આવો પૈશાચિક, અસાચાર ચલાવતાં નામદં ! તને જરા શર્મ પણ નથી આવતી ? વૃદ્ધપર બળાત્કાર ! વૃદ્ધ પાસે વીરત્વ ! ધિક્કાર છે, એવા વીરત્વને ! હું સ્ત્રીજાતિ છું, બાલિકા છું; એવા વીરોને હું પણ ધૂણાપૂર્વક પગતળે કચડી નાખીશ. ”

લલિતપ્રભાનાં સતેજ ઉચિત વાક્ય તરફ લક્ષ ન આપતાં, રોપ રક્તનયને પ્રહરીઓના તરફ જોઈ, તે નિષ્કુર નરપિશાચ કાપુરુષ ગુમાસ્તાએ ઈશારો કર્યો. દુર્દાન્ત પ્રહરીઓએ બળપૂર્વક ધક્કો મારીને સદાશિવને જમીનપર ગબડાવી દીધો. લલિતપ્રભા “ શું ક્યું શયતાનો ” કહીને, જમીનપર પડેલા ભાટની છાતીપર જઈ પડી. ગુમાસ્તાની આજ્ઞાથી બે બળવાન પ્રહરીઓ લલિતપ્રભાને મકાનમાંથી બહાર ખેંચી ગયા. બાકીના પાપપરાયણ પ્રહરીઓ ભંડારી મહારાજના દેવાલયમાં લૂટફાટ ચલાવી, જયધ્વનિ કરતા કરતા બહાર નીકળ્યા. વૃદ્ધ સદાશિવભાઈ એજ સ્થળે બેભાન થઈને પડી રહ્યો. ક્ષણ માત્રમાં આ સર્વ રાક્ષસી ઝગડો જમી ગયો, બિચારી સરલ બાલિકા સુરંગપુરના સત્તાધીશ પ્રતિનિધિઓના ગુમાસ્તા દ્વારા આવી રીતે અત્યંત અપમાનિત થઈને પોતાના ગૃહનો ભાગ કરવાને વિવશ થઈ.

ચતુર્વિંશ પ્રકરણ

અહ-પરિવર્તન

સુક્ષ્મમધ્યે સ્થિતં દુઃખં દુઃસ્વપ્નમધ્યે સ્થિતં સુખં ।
 દ્વયમન્યોઽન્યસંયુક્તં પ્રોચ્યતે જલપંકજત્ ॥
 તસ્માદ્વૈર્યેણ વિદ્વાંસ હૃદ્યાનિષ્ઠોપપત્તિષુ ।
 ન દૃશ્યન્તિ ન મુહ્યન્તિ સર્વ માયેતિ ભાવનાત્ ॥

અધ્યાત્મરામાયણ

Nothing in this world is single ;
 All things, by law divine,
 In one another's being mingled." *Hegel*

એક માસ વીતી ગયો. રાજસૈન્યની સહાયતાથી પુનઃ એ વાર
 યુદ્ધ થઇ ગયાં, પ્રથમ યુદ્ધમાં રાજપક્ષને વિજય મળવાની તૈયારી
 થઇ. બીજા યુદ્ધમાં કિશોરસિંહે પોતે સેનાપતિનું પદ ગ્રહણ કરીને
 વિરુદ્ધ પક્ષને હરીભૂત કર્યો. રાજપ્રતિનિધિઓ એ સમયે ધનજનશૂન્ય
 થઇને, મોટી આપત્તિમાં આવી પડ્યા. કિશોરસિંહે સુરંગપૂરની
 પ્રજામંડળીની સર્વસમ્મતિથી રાજ્યના મુખ્ય સેનાપતિની પદવી ગ્રહણ
 કરીને, શહેરની બહારના ભાગનાં છાવણી સ્થાપન કરી. રાજ
 દીનવક્ષલ અને કલંબકેશર વગેરે મિત્ર રાજ્યો એક એક વિભાગના
 અધિનાયક થઇને, વૈરીપક્ષનો ઉચ્છેદ કરવાના દૃઢ નિશ્ચયપર આવી
 ગયા. રાજ્યનો સઘળો પ્રજાવર્ગ તેમનો અનુગત થઇને. સર્વ પ્રકારે
 આજ્ઞાવાહક થયો. કિશોરસિંહની સહુની પાસે દેવતાની પેઠે પૂજા થવા
 લાગી. પરંતુ ખરી રીતે કિશોરસિંહ કોણ છે, એ કોઈ જાણી શક્યું
 નહિ; તેમ છતાં પણ નાનાં મોટાં તમામ માણસોની પાસે તેનો સારો
 સત્કાર થવા લાગ્યો.

આ તરફ, રાય રણધીરસિંહ બહાદુરના દુર્ગભવનમાં જે સર્વ
 વિપક્ષ સૈન્ય બંદી હતું, તેમાંના બધાખરા સૈનિકો આરોગ્ય મેળવીને.
 પોતપોતાના ગૃહભણી રવાના થયા. કોઇ હવે રાય મહાશયનો પક્ષ
 છોડીને, બીજા પક્ષમાં જશે નહિ; ઇશારો થતાંની સાથેજ સઘળા
 સેના પક્ષમાં આવી હથિયાર ઝાલી ઉભા રહેશે, એવી કબૂલાત આ-

પતા ગયા. દસ્યુસરદાર મહાવીર અને રણવીર થોડા દિવસ રણધીર સિંહરાયના મહાલયમાં બંદિવાન હતા. નવા નવા સંગ્રામોમાં રોકાતી વેળાએ, અધિક સલામતી ભરેલું સ્થાન ધારીને તેમને રાજ દીનવલ્લભના સુરક્ષિત શહેરમાં મોકલાવી દેવામાં આવ્યા. પરંતુ એવી સંપૂર્ણ સાવધતા પણ વસ્તુતઃ વૃથા થઈ, દુર્દાનત દસ્યુસહોદરો પ્રહરીઓને આગથી સળગાવી, જીનજનથી મારવાની ધમકી આપી, એક રાત્રે ત્યાંથી નહાસી ગયા. નહાસીને તેઓ પોતાના દુર્ગમાં ગયા નહિ; રાજ ભૂપસિંહની સાથે મળી જવા માટે, સુરંગપૂર ભણી રવાના થયા. છૂપી રીતે રાજ ભૂપસિંહની સાથે મુલાકાત કરી ભૂપસિંહે પોતાના મનનો ખરો ભાવ છૂપાવીને બંધુત્વનાં અનેક આશ્વાસન ભરેલાં વચનોથી આશ્વાસિત કર્યા; તેમની નિષ્કપટ મિત્રતા હમેશાં સ્થાયી રહેશે, અવિચ્છિન્ન રહેશે, રણધીરસિંહરાયથી કન્યા સુશીલા અવશ્ય મહાવીરની કામપત્ની થશે, દોલતપ્રસાદ વગેરે ભીરુ પ્રતિનિધિઓને દૂર કરીને તેઓ પોતેજ રાજસત્તાને સ્વહસ્તક કરશે, મહાવીરના પરાક્રમ અને પરામર્થથીજ રાજ્યનું કાર્ય ચલાવવામાં આવશે; મહાવીરના બળદર્પના પ્રતાપે થોડા વખતમાંજ શત્રુપક્ષ નિર્મૂળ થશે, આવાં જવલનત ઉત્સાહજનક વાક્યોથી ભીલરાજ સહોદરોને ઉત્સાહિત કરીને, રાજ ભૂપસિંહે પોતાની ઇષ્ટ સિદ્ધિના વિષયમાં મનમાં ને મનમાંનોજ દુર્ગ નિર્માણ કરી રાખ્યો. પરંતુ એવી વૃથા કલ્પના કેટલીવાર સૂંચી ટકી શકે ? ચારે તરફ જેવાં દુર્જય વાદળાં છવાઈ ગયાં હતાં, તે પરથી થોડા વખતમાંજ તેમાંથી વીજળી પડવાની સંપૂર્ણ સંભાવના રહેતી હતી; એ સાથે રાજ ભૂપસિંહના મનોદુર્ગની યુનિયાદ સુદ્ધાં નિર્મૂળ થવાની આશંકા રહેતી હતી; ચતુર મહાવીર એને જાણુવા છતાં પણ સમજી શક્યો નહિ. રણધીરસિંહરાયની સુંદરી કન્યાને હસ્તગત કરી શકાશે. એવા મોહના આહ્વાદથી તે વિમેહિત થઈ પડ્યો.

દિવસ પર દિવસ, સપ્તાહ પર સપ્તાહ અને મહિના પર મહિના વીતી ગયા, એવી રીતે બીજા પણ બે ત્રણ માસ પણ વીતી ગયા. રાજ્યના હિતાનુરાગી બંધુજનોના અભિપ્રાયથી રાય રણધીરસિંહરાય મહાશયે રાજધાનીમાં આવી રાજમહાલયમાં પ્રવેશ કર્યો. બાળક રાજ્ય ચોરાઈ ગયો છે, એટલે, રાજ્ય અત્યારે રાજ્યશૂન્ય થઈ પડ્યું છે, એવી અરાજક અવસ્થા અત્યંત શોચનીય કહેવાય, એટલા માટે સહુની સમ્મતિથી રાય રણધીરસિંહરાયે, તે સમયે સિંથુ જવારા

નામે રાજ્યશાસન ચલાવવાનો ભાર પોતાના શિરપર બેસી લીધો. નહાસનારાઓએ પુનઃ એક વાર ઉત્પાત કરશે, એવું તેઓ બાંધી નહોતા, પરંતુ તેઓ હવે પોતાની બદસલાહમાં ફાવી શકશે નહિ, એ તેઓ ચોક્કસ સમજી ગયા હતા; એવો તેમના મનમાં દૃઢ વિશ્વાસ બંધાઈ ગયો હતો. અધર્મનું પરાક્રમ જાણી દિવસ ટકી શકવું નથી, એ ચિરસ્મરણીય પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ નીતિવાક્યજન સર્વત્ર સર્વ સમયે બળવાન થયેલું જોવામાં આવે છે. એ નીતિસૂત્રગ્રહીનેજ, રાય મહાશયે કાર્યની શરૂઆત કરી. તેમની ખાસ ઇચ્છા હતી કે. રાજ્યમાં એક સાધારણ તંત્રી મહાસભાની સ્થાપના કરવી. આ સમયે એ મહત્તી ઇચ્છા પણ સુસિદ્ધ થઈ. પ્રસિદ્ધ પ્રસિદ્ધ વંશના એક એક ખાસ નીતિજ પુરુષે, મહા સભાના તાબા તળે, એક એક વિભાગમાં, એક એક વિશેષ કાર્યનો ભાર ગ્રહણ કર્યો. કેવળ ગૌરવ પામેલો કિશોરસિંહ મુખ્ય સેનાપતિ થઈને, રાજ્યમાં સર્વત્ર શાંતિની રક્ષા કરવા લાગ્યો.

ખીજા ત્રણ માસ પણ વીતી ગયા. નહાકેલા રાજપુરુષોએ ફરી-વાર યુદ્ધની ઘોષણા કરી. એ ખખર ખુલ્લી રીતેજ સુરંગપૂરથી પાંચ ગાઉ દૂર ઢાવણી નાખી તેમણે નવાખ સુબેદારોનાં ઘણાં ઘણાં સુશિક્ષિત સુસજ્જિત સૈન્યોની સહાયતાથી રાજધાનીપર આક્રમણ કરવાની ઘોષણા કરી. મહા સભાની બેઠકમાં યુદ્ધ કરવાનોજ નિશ્ચય થયો. કયો પક્ષ હુમલો કરશે, એનો કેટલાક દિવસનાં લક્ષણો જોવાથી કાંઈ પણ નિશ્ચય કરી શકાયો નહિ. વૈરીપક્ષ કદાચ, અકસ્માત રાત્રિને વખતે શહેરને ઘેરી લઈને અપ્રસ્તુત સૈનિકોને ચમકાવી મૂકશે, એવું અનુમાન કરીને પરિણામદર્શી સેનાપતિ કિશોરસિંહે મહાસભાની અનુમતિ માગી. શત્રુપક્ષની ઢાવણીમાં દૂત મોકલવાનુંજ નક્કી કર્યું, દૂત ગયો. ત્રીજે દિવસે દૂતે પાછા આવીને ખખર આપ્યા કે, પાંચમે દિવસે સૂર્યોદય થતાં પહેલાં સુરંગપૂરનું સૈન્ય દર્શન નહિ દે, તો વૈરીપક્ષ એને ભીરુ અને અસમર્થ ધારીને, છઠ્ઠે દિવસે પ્રભાતમાં રાજધાની પર આક્રમણ કરવા આવશે.”

હવે વિલંબ કરવો ઉચિત લાગ્યો નહિ. રાજા દીનવલ્લભ, રાજા કલંબકેશ્વર, રાજા કુલીનકુમાર ચૌધરી વગેરે બાર સમર-કુશળ સેનાપતિઓ એક પછી એક પોતપોતાના તાબાનું સૈન્ય લઈને, દુસ્મનોની ઢાવણી ભણી રવાના થયા. બાર દિવસ સુધી બન્ને પક્ષની વચ્ચે ઘોસ્તમ સંગ્રામ ચાલ્યો. સુબેદારોનું સૈન્ય, બળ, શિક્ષા અને સંખ્યામાં

અધિક હતું; સુરંગપૂરનું સૈન્ય તેનું પરાક્રમ સહન કરવાને સમર્થ થઈ શક્યું નહિ. યુદ્ધમાં ન્યાય પક્ષનો સંપૂર્ણ પરાજય થાઉં થાઉં, થઈ ગયો. ત્યારે હવે ઉપાય શો ? મુખ્ય સેનાપતિએ ધાર્યું હતું કે, વૈરી સૈન્ય રાજધાનીની નજીકમાં આવશે, એટલે તે પોતે યુદ્ધક્ષેત્રમાં ઉતરશે, પરંતુ એ અવસર આવતાં પહેલાંજ સમસ્ત સૈન્યનો ક્ષય થઈ જવા આવ્યો. એ વખતે તે રાજધાનીના રક્ષણ માટે રોકાઈ શક્યો નહિ; તેણે વારંવાર મહા સભાની અનુમતિ માગી યુદ્ધમાં જવાની ઇચ્છા દર્શાવી.

રાજ્યમાં રાજ નથી. નવીન મહાસભાની ઉપર સમસ્ત રાજ-કાર્યનો ભાર રહેલો છે. મહાસભાના સભાસદોના પ્રસ્તાવથી અને અનુમોદનથી, રાય રણધીરસિંહરાય મહાશયને સઘળી સત્તા સોંપીને, રાજનો ઉપાધિ આપવામાં આવ્યો હતો. તેમણે અત્યારના કામકાજનો ખરાખર વિચાર કરીને, મુખ્ય સેનાપતિને સૈન્ય સહિત યુદ્ધ માટે રવાના થવાની આજ્ઞા આપી.

રણપ્રમોદી કિશોરસિંહ, એક હજાર સૈનિકો લઈને, સમરાંગણમાં આવી પહોંચ્યો. સવારથી સાંઝ સુધી યુદ્ધ ચાલ્યું. ઉદ્યાસ્ત યુદ્ધમાં સુમેદારોના સૈનિકો અને પ્રતિનિધિઓના બળવાન યોદ્ધાઓ નિરસ્ત થઈને, ખેદાનખેદાન થઈ ગયા. કેટલાક મોટા માણસોએ પ્રાણ પણ ગુમાવ્યા; એ સાથે રાજ દોલતપ્રસાદ અને મયુરશેખરે પોતપોતાના સૈન્યના હાથથીજ પ્રાણ ત્યાગ કર્યા. સેનાપતિને ગુમાવેલા સમસ્ત સૈનિકો રણમાં ભંગ કરી નહાસી ગયા. જેઓ દુષ્ટ લોકોના મોહમંત્રથી મુગ્ધ થઈને, દુષ્ટ પક્ષમાં આવી મળ્યા હતા, તેઓ અપરાધ સ્વીકારીને કિશોરસિંહને શરણે આવ્યા. ક્ષમા મળેલા સૈનિકો એકદમ જૂદી જૂદી દિશામાં પલાયન કરી ગયા. રાજ રાજચંદ્ર અને કમલચંદ્ર છેવટે પોતાની દુર્બુદ્ધિને સમજી શક્યા; કિશોરસિંહની પાસે ક્ષમા માગી, કિશોરસિંહે તેમને આદરપૂર્વક પોતાના સૈન્યના ઉચ્ચ પદ પર નીમવાનું આશ્વાસન આપ્યું. આવી રીતે દુર્લોભ વૈરાનંદ હોલવાઈને, સુરંગપૂર રાજ્યની કારસ્થાની અશાંતિનો અવસાન થવા આવ્યો.

શત્રુ-શિબિર શૂન્યમય થઈ પડી. વીસ પ્રહરીઓથી રક્ષામંત્રો શિશુ રાજકુમાર, તે શૂન્ય શિબિરમાં સૂતો હતો, રણવિજયી થઈને કિશોરસિંહે ખગે આવી પોતે એકલાએ એ શિબિર અથવા છાવણીમાં પ્રવેશ કર્યો. તેને પ્રવેશ કરતા જોઈને પ્રહરીઓ અસ્તમસ્ત ફેંકીને

તેના ચરણોમાં નમી પડ્યા. દયાળુ હૃદયના કિશોરસિંહે, સહાસ્ય વદને તેમને અભય આપી આશ્ચર્ય આપી આશ્વસ્ત કર્યાં.

યુદ્ધ વિગ્રહનો અંત આવ્યો. બાળા રાજાને ગોદમાં લઈને રણ-વિજયી સેનાપતિ ગૌરવાન્વિત કિશોરસિંહ અશ્વપર ખેસી સુરંગપૂર રાજધાનીમાં પાછો ચાલ્યો આવ્યો. સાથે સાથે એક હજાર માણસો જયધ્વનિ કરતાં કરતાં મોટી ભીડ કરી ચાલ્યાં. કિશોરસિંહે વિનીત વચને તેમને કહી દીધું કે—“મારું નામ ઉચ્ચારશો નહિ, મારો જય બોલશો નહિ; હું કાંઈજ નથી; સામાન્ય એક જણ માત્ર નિમિત્ત રૂપજ છું. શિશુરાજ અમરકુમારનો જય ! જય રાજા રણધીરસિંહનો જય !” આવી રીતે જય કીર્તન કરે.”

સઘળાં માણસો ચમકી ઊઠ્યાં, જયધ્વનિત થઈ ઊઠ્યું. કિશોરસિંહે રાજમહાલયમાં પ્રવેશ કર્યો, બધાં માણસો તેના અશ્વને વીંટ-ળાઈને, ચરણ સ્પર્શ માટે તૈયાર થયાં, તે એ મોટી મેદનીમાં દબાઈ જવા આવ્યો, તો પણ સ્વાભાવિક સરળતાથી ઉત્સાહિત થયેલી માનવ મેદનીને તેણે કશી પણ અડચણ કરી નહિ. એ સમયે બીજાં એક સ્વરૂપ દૃશ્ય જોવામાં આવ્યું ! મહાલયના દક્ષિણ વિભાગની એક અગાસીપરથી લગભગ પચીસેક યુવતી અને બાલિકાઓ હાથમાં લાલ રંગની એક એક પતાકા લઈને સ્વાધીનતાનાં જય-ગાન ગાતી ગાતી પ્રદુલ્લવદને નીચે ઉતરી આવી. સહુએ કિશોરસિંહની સ્હામે આવી મસ્તક નમાવ્યાં. વામા મંડળની અગ્રેસર જે વનિતા હતી, તે આપણા વાંચક વર્ગની વિશેષ પરિચિતા, ભંડારી-કુમારી લાવણ્યમયી લલિત-પ્રભાજ હતી. એ સઘળી બાલાઓ કુટુમ્બિકા રાજા ભૂપસિંહ નારાયણના અત્યાચારથી, અલંકાર અપહરણના ક્રુરકથા બંદીની બની હતી, અને અત્યારે મુક્તિ મેળવી શકી હતી. સ્ત્રીજાતિ પ્રતિના અકારણ દૈરાત્મ્યનો બદલો થોડા વખતમાંજ હાથોહાથ મળી ગયો.

રાજા રણધીરસિંહરાય બહાદુરે કિશોરસિંહને આશીર્વાદ આપી સ્નેહપૂર્વક ગાઢ આલિંગન કર્યું. બીજા બધાં મિત્ર રાજાઓ અને હિતેચ્છુ બંધુ-બાંધવોએ આગળ આવીને વિશેષ આનંદથી કિશોરસિંહને અભિનંદન કર્યું. રાજાના ઉદ્ધાર, રાજ્યના મંગલ, યુદ્ધના વિજય, બંદીની મુક્તિ, પ્રજાના આનંદ આદિ સર્વ શુભ ઉત્સવ સ્વયંક વૃત્ત્ય ગાન અને મહોત્સવનો આખા નગરમાં અપૂર્વ આનંદ છવાઈ ગયો. આનંદથી, ઉત્સવથી, મંગલાચરણથી અને પરસ્પરના આત્માના

મિલનથી મુરંગપૂર જાણે અમરપૂરના જેવું આનંદ-ક્ષેત્ર બની ગયું. શિશુ રાજ એક મનોહર કક્ષમાં સુવર્ણના આસનપર અધિષ્ઠિત થયો. કિશોરસિંહ ત્યાં સૂઢી રાજમહાલયમાં વિપુલ સંભ્રમથી સેનાપતિના ગૌરવથીજ રહેવા લાગ્યો. મહાસભાના સભાપતિના આદેશથી એક પક્ષ સૂઢી આખું નગર ઉત્સવમય અને આસોકમય રહેશે, એવી ઘોષણા પ્રચારિત થઈ.

પાંચવિંશ પ્રસંગ

ત્રણવીર

રક્ત હૃદયનું ક્ષાત્ર, અંતરે હોય ભરેલું;
પવિત્ર પ્રેમે ગાત્ર, તંત્ર ઉર સાથ નમેલું;
તો તો સફલજ શ્રાદ્ધ, સાશુ અહીંઆં સારેલું;
ધન્ય! ધન્ય! જન નેત્ર! ધન્ય ઉર! અહીં ગમેલું!
મર્ત્ય જનોના મોહ, નશ્વરે, અરે, સમાયા!
જૂઠા શા વ્યામોહ—દેહથી ધણા હગાયા!
પૂરો પ્રેમ પ્રતાપ, સાદ્ દિલવિના જડે ના,
પ્રેમ શૌર્યનો તાપ, પાય વિણ સહી શકે ના,

ઉત્સવની પાંચમી રાત્રે ત્રણ વીર પુરુષો ત્રણ વેગગામી અશ્વોપર એસી આનંદપૂરના દુર્ગભણી ચાલ્યા જતા હતા. ત્રણે જણાના મુખ-માંથી એક વાક્ય પણ બહાર નીકળતું નહોતું, ત્રણે જણા પોતપોતાની માનસિક ચિંતામાં હૂંબેલા હતા. વદન વિમર્ષ હતાં. રાત્રિ એ પ્રહર જેટલી વીતી જવા આવી હતી.

એ ત્રણે વીરો કોણ હતા? રાજ ભૂપસિંહ, બીલરાજ મહાવીર અને સરદાર રણવીર. તેઓ સઘળા આશા-વિશ્વાસને શ્રદ્ધાને જલાં-જલિ આપી, મનોભંગથી મૈનભાવે પાછા ફરી રહ્યા હતા. જેઓ હમેશાં ખીજના સર્વ નાશથી આનંદિત થતા આવતા, દાંભિકતાની વક્તૃતામાં, કુમંત્રણાની રચનામાં, અહંકારના વૃક્ષાનમાં, વીરત્વના ગૌરવમાં, જેમના મુખની પાસે વાસુદેવિ પણ સરભાતો હતો, આજે રાત્રે તેમના મુખમાં એક વાક્ય પણ નહોતું. આ કેવું અજબ પરિવર્તન!

ના-પરિવર્તન નથી ! અભિમાની પરથી કાતર દારણ હિંસ્ર, આત્મ-વીરત્વમાં ઉન્નત અથવા દીવાના જેવા ગર્વિષ્ઠ લોકોનો ધર્મ જ એવો હોય છે !

તેઓ એક વનસીમામાં આવી પહોંચ્યા. એ દિશામાં એ જૂદા જૂદા માર્ગ ચાલ્યા ગયા હતા. એક માર્ગ વનની અંદરથી અને બીજો બારોબાર સીધો ચાલ્યો જતો હતો. વન માર્ગે ચાલવાથી, આનંદપૂરમાં સત્વર પહોંચી શકાય તેમ હતું અને સીધા માર્ગે જવાથી તે ઘણું દૂર થતું હતું, ત્રણે અશ્વેર એ સ્થળે થોભ્યા. મહાવીરના અશ્વે તે વનની તરફ મ્હોં ફેરવ્યું. રાજા ભૂપસિંહ આટલી વાર પછી મૌનનો ભંગ કર્યો. કંપિત કંઠે તેણે કહ્યું:-“ ના-ના, ના ! એ તરફ નહિ, એ તરફ તે—”

ગંભીર વદને ઉદાસ હાસ્ય કરીને, મહાવીરે પણ એ સમયે મૌનનો ભંગ કર્યો. તેણે તુચ્છકારનો ભાવ દર્શાવીને કહ્યું:-“ કેમ મહારાજ ! એ તરફ શું છે ? એ તરફ તમેએ કાંઈ ભય દેખ્યો છે કે શું ? ”

એવાજ કંપિત સ્વરે રાજાએ કહ્યું:-“ ના-ના-ના, ભય નહિ, ભય નહિ, ત્યારે શું—ત્યારે શું—”

રાજાનો મનોભાવ જાણી જઈને રણવીરે કહ્યું:-“ ના કેમ મહારાજ ! ના શા માટે ? ભયનું કારણ જો કાંઈ હોય, તો તમે તે રસ્તે આવશો નહિ; અમે ભયના ગુલામે નથી; આ રસ્તેથીજ અમે અમારા પોતાના દુર્ગ ભણી ચાલ્યા જઈશું.”

રાજા ભૂપસિંહે, ભયથી, લજ્જાથી, અભિમાનથી, જડીભૂત થઈને, યથાસાધ્ય યત્ને કાંઈક સાહસી સ્વરે કહ્યું:-“ હું એમ કહેતો નથી, ભયની વાત મનમાં લાવતો નથી; તો પણ કોણ જાણે; તે દિવસે તે અદ્ભુત આલોક—”

“ ઓહોહો ! ” બન્યે બંધુઓ સમાન ભાવે હાસ્ય કરીને બોલી ઉઠ્યા:-“ ઓહોહો ! પેલો દીપક ! પેલો અજબ રોશની ! વનની અંદર અનેક જાતના પ્રકાશો થયા કરે છે, અનેક જાતના અંધકારો પણ હમેશાં રહ્યા કરે છે. અનેક જાતના રીંછો અને વાઘો ભટક્યા કરે છે, પરંતુ એથી શું વીરના હૃદયમાં ભય ઉપજવા પામે ખરો કે ? ”

રાજાએ બીજું કાંઈપણ કેહ્યું નહિ, વનમાર્ગે રવાના થવાનુંજ નક્કી થયું. ત્રણે જણાએ અશ્વે ફેરવીને વનમાર્ગમાં પ્રવેશ કર્યો. થોડેક

દૂર જઈ, તે પાછો પહેલાંની પેઠે ગુપચૂપ થઈ ગયો. અચાનક કાંઈક વિચાર કરીને, ભૂપસિંહ ધીમે ધીમે બોલ્યો:—“ એ વાત બરાબર છે. આપણે કદાચ બીલદુર્ગમાં અત્યારે જઈશું, તો આપણી ઇચ્છા—આખરે ઇને ઘણી ખુશીની સાથે બચાવી શકીશું, પરંતુ એના કરતાં પણ આનંદદુર્ગ મને વધારે સલામતી ભરેલો લાગે છે. કારણકે, ત્યાંથી આપણને ઘણી જાતની મદદ મળી શકે તેમ છે, શત્રુઓને પાછા કાઢવા માટે આપણે જોઈતું સૈન્ય પણ મેળવી શકીએ તેમ છીએ. માટે ચાલો, હાલ તરત તો આપણે આનંદદુર્ગ ભણીજ નહીએ. ત્યાં ગયા પછી બીલદુર્ગના સારા સારા કેટલાક યોદ્ધાઓને બોલાવી લઈશું, એટલે દહેશતની કશી પણ ધાસ્તીજ રહેશે નહિ.”

કાંઈક તર્કવિતર્ક ચાલ્યા પછી એમજ નક્કી થયું. એ પ્રસંગે આનંદરાજના હૃદયમાં આનંદ ઉભરાઈ આવવાથી, તેણે કેટલાક કુશળતાના પ્રસંગો ઉપસ્થિત કર્યા. દસ્યુ સહોદરોએ એ બધી વાતોને કાનપર ધરી નહિ. રાજા ફક્ત પોતાની ધૂનમાં ને ધૂનમાંજ બકવા લાગ્યો. અકસ્માત વનની અંદરના ભાગમાંથી નજીકમાંજ એક કાળા રંગનો દીવો સળગી ઉઠ્યો. વનનો ઘણો ભાગ લાલચોળ થઈ ઉઠ્યો! ત્રણે અશ્વો ચોભી ગયા. ત્રણે સવારો ક્ષણવાર સૂધી સ્તંભિત બની ગયા. રાજા ભૂપસિંહ તો પત્થરની પેઠે અચલ અટલ થઈ ઉભો રહ્યો. મહાવીર દંભ કરીને બોલ્યો:—“ જોવું જોઈશે! તે દિવસે એવું મનમાં આવ્યું નહોતું કે, એ શું છે; પરંતુ બ્યારે ઉપરાસાપરી બેવાર, આવો દેખાવ જોવામાં આવ્યો છે, ત્યારે હવે નાકખૂલી શકાય તેમ નથી. જોવું જોઈશે! તમો ઉભા રહો, હું ત્યાં જઈ છું, જોઈ આવું જોઈએ કે, ત્યાં વળી આ નવીન અજળ તમારો શો પેદા થયો છે! ”

આગળ ચાલીને રણવીર બોલ્યો:—“ હું પણ આવીશ. મને પણ ઘણીજ અભયથી પેદા થઈ છે.”

બન્ને બંધુઓના અશ્વો અલોકિક આલોક લક્ષ્ય કરીને, ધીમે પગલે આગળ વધવા લાગ્યા. રાજા ભૂપસિંહ બેભાન થઈને અશ્વની પીઠપર વનમાં ને વનમાંજ બેસી રહ્યો.

ક્ષણવારમાં દસ્યુ સહોદરો જાણે રૂપાંતર થઈને પાછા ચાલ્યા આવ્યા. સુખ વિશુષ્ક બની ગયાં, હોડ કંપવા લાગ્યા, અસ્તકપરના વાળ ખંડા થઈ આવ્યા, આંખો લાલચોળ થઈ દસવા લાગી, રાજા ભૂપસિંહ એ હાલતમાં છે, તે તેઓ જોઈ શક્યા નહિ, ખરી રીતે

તેઓ તેના કરતાં પણ વિશેષ મોહ પ્રાપ્ત થઇ પડ્યા ! સભય કંપિત સ્તાંભિત સ્વરે મહાવીર બોલ્યો:—“ ખરેખર ! મનુષ્ય ! મનુષ્યના અવ-
યવ ! આશ્ચર્ય ! તેમનાજ શરીરમાંથી આ પ્રકાશની રશ્મિઓ બહાર
નીકળી રહી છે ! ”

રણવીરે કહ્યું:—“ સ્ત્રી પુરુષ ! બરાબર જાણે પેલા મંદિરની દીવા-
લને અડેલીનેજ ઉભાં હતાં ! સંન્યાસીનો વેશ હતો ! મેં બરાબર જોયું
છે કે, આપણી તરફ આંખો ફાડીફાડીને તેઓ બન્ને જોતાં હતાં. આપ-
ણને જોઇને ખડખડ હસી પડ્યાં હતાં ! મુખપર લોહી નહોતું ! ભયા-
નક આકૃતિઓ હતી ! ”

મહાવીર સમજ્યો કે. રણવીરનો કંઠ કંપે છે, રણવીરે ધાર્યું કે,
મહાવીરનો સ્વર સ્તાંભિત થઇ ગયો છે. બન્ને સમાન ભયથી કંપવા
લાગ્યાં. ભયને વખતે એક સાથે જ્ઞાનનો લોપ થયો નહિ, પરંતુ એ
જ્ઞાન, કેવળ ભયની વાતથી ભયને વધારવા માંડ્યું. રાજ ભૂપસિંહે એ વાત
સાંભળીને ભયની સાથે વિશેષ ભયનો ભાગ લીધો, બોલવાની શક્તિ
પણ ન રહી. આખા શરીરમાં થરથર કંપાર વફૂટવા લાગી. તેણે
ધાર્યું હતું કે, પાછો ફર, પરંતુ મુખમાંથી કાંઈપણ કહી શકાયું નહિ.

થોડીવાર સૂધી ત્રણે મૂર્તિ એક સ્થળે સરખી રીતે અચંચળ
થઇ ઉભી રહી. કોઇ કોઇને કાંઈ કહી શક્યું નહિ. છેવટે, મહાવીરના
અશ્વે, એ વનમાર્ગની સહજ વક્રદિશામાં મુખ ફેરવ્યું. રણવીરનો અશ્વ
ધીરે ધીરે પાછળ ચાલ્યો. ભૂપસિંહ અસલ થઇ રહ્યો. મહાવીરે મોં
ફેરવીને જોયું કે, ભૂપસિંહ કાષ્ટવત્ત બની ગયો છે. સહજ આશ્વાસનના
સ્વરથી તેણે સંબોધીને કહ્યું:—“ કેમ મહારાજ ! હવે કાંઈ ઉરવાતું કારણ
નથી. મૂર્તિઓ ત્યાંથી ગાયબ થઇ ગઇ છે, રોશની પણ હોલવાઇ ગઇ
છે. અમે પણ જૂદે રસ્તે વળ્યા છીએ, તેમ છતાં પણ તમે ડરોછો
શા મટિ ? આનંદદુર્ગ અહીંથી વધારે દૂર નથી. ચાલો, હિમ્મત રાખો,
જે કદાચ કાંઈ ભૌતિક પદાર્થ હશે, તોપણ તે આપણને કશી ઈજા
કરી શકશે નહિ; ચાલો. ”

રણવીરે પણ એવાજ સાહસથી વારંવાર તેને બોલાવ્યો:—“ ચાલો,
મહારાજ ! ચાલો ! ”

રાજ ભૂપસિંહ શું કરે, રાત્રે એકલા અંધારા અને ભયવાળા
સ્થાનમાં ઉભા રહેવું, એ વળી ઉલટી વધારે ભયની વાત કહેવાય,
એમ ધારીને ધીમે ધીમે તેણે અશ્વ ચલાવ્યો, થોડીવારમાંજ વનનો

માર્ગ છોડીને, તેઓ બીલદુર્ગની નજીકમાં આવી પહોંચ્યા. તે રાત્રે દુર્ગમાં પ્રવેશ કરી માણસોને સાથે લેવાનું અયોગ્ય ધારી, સીધેસીધા આનંદદુર્ગ ભણી ચાલ્યા જવાનોજ તેમણે સહુએ ઠરાવ કર્યો. ઘોડે-સ્વારો આનંદપૂર ચાલ્યા. ભૂપસિંહ નારાયણ આજ્ઞાબાજીમાં અને પાછળના ભાગમાં વારંવાર જોતો જતો હતો, અંધારામાં કાંઈપણ જોઈ શકતો નહોતો; પરંતુ ભયથી થરથર કરતી તેની છાતી કંપી ઉઠતી હતી. આનંદદુર્ગની છેક સમીપમાં તેઓ સર્વે આવી લાગ્યાં. ભયનો હાસ થઈને, સાહસનો ભાગ વૃદ્ધિ પામ્યો. વનસ્થળના કરતાં અંધારૂં પણ ઓછું થવા આવ્યું. દુર્ગના બંદિખાનાની અગાસીપર એક કાળા રંગનો પદાર્થ દેખાયો ! ઉપર જોવા જતાં, તે દિશામાંજ મહાવીરની નજર પડી ! સંદિગ્ધતાથી ચક્રિત થઈને તેણે તરતજ રાજાને પૂછ્યું કે:-“પેલું શું છે, મહારાજ ? દુર્ગની છતપર પેલો અંધારો ભયાનક પદાર્થ શો છે ?”

રણવીરે એજ દિશામાં જોઈને :ઉપલાં વાક્યોનો પ્રતિધ્વનિ કર્યો. રાજા ભૂપસિંહે પણ એ તરફ જોઈને શીકે ચહેરે જવાળા આપ્યો:-
“હું પણ એમજ કહું છું કે, એ શું છે ? હું તો કાંઈપણ જાણતોજ નથી. મારાથી તો કશું સમજી શકાતું પણ નથી ! દોલતસિંહ જાણે, દોલતસિંહજ અહીં રહે છે, હું તો અહીં રહેતોજ નથી-” આમ કહેતાં કહેતાં. એ તરફ જોઈને, કાંઈકે વિચાર કરીને, રાજા પાછો ચક્રિત સ્વરે બોલવા લાગ્યો:-“હા, હા, યાદ આવ્યું, ખરાબર યાદ આવ્યું ! એજ હશે ! એ તો કિશોરસિંહને ફાંસીએ લટકાવવા માટે ફાંસીકાષ્ટ તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ દગાબાજ દગો દઈને છટકી ગયો અને ફાંસીનું કાષ્ટ અધવચન અટકી પડ્યું. મેં એવી પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે, જ્યાં સુધી શિકાર મળી શકે નહિ, ત્યાં સુધી આ ફાંસીકાષ્ટને અહીંજ રાખવું, ભાંગી નાખવું નહિ. તમે જો એકાદ બે દિવસમાંજ કિશોરસિંહને પકડી આપશે, તોજ શિકાર મળી જશે અને મારા પ્રયત્નો ભંગ થશે નહિ.”

મહાવીરે કહ્યું:-“એટલા માટે એમ કરવાની શી જરૂર છે ! એવો દિવસ જો કદાચ આવે, એવું કદાચ બને. તો પછી તે કામ તત્વારથી પણ ખતમ થઈ શકશે ! આ બધું શા માટે ? ઠીક, ઠીક, તમારૂં મત છે, તો શિકાર સત્વર મેળવવાની અમે અમારાથી બનતી તબવીજ કરીશું. શિકાર અવસ્થા સપડાશે.”

ઉત્સાહમાં ને ઉત્સાહમાં વાતો કરતા કરતા તેઓ દુર્ગના દ્વાર પર આવી પહોંચ્યા. એટલી રાત્રે એ ત્રણ માણસોને આવેલાં જોઈને વૃદ્ધ દરવાને પૂછ્યું:—“કોણ છો, તમે?”

રાજાએ જવાબ આપ્યો. અવાજ સાંભળી માલિકને ઓળખી શક્યાથી દરવાને વિસ્મય થિતે દરવાજો ખોલી નાખ્યો. તેમણે ત્રણેએ જેવો પ્રવેશદ્વારમાં પગ મૂક્યો કે તરતજ પાછું પેલું લોહાનું બખ્તર ઝડપી શબ્દની સાથે નીચે ગળડી પડ્યું. દરયુ સહોદરો સહસા વિસ્મય પામીને ચમકી ઉઠ્યા. રાજા ભૂપતિહે સ્વાત્મસિદ્ધ કપટતાની ગર્જના કરી પ્રહરીઓને ઉદ્દેશીને કહ્યું:—“વારંવાર કહું છું, આ બખ્તરને બરાબર મજબૂત રીતે બાંધો, તેમ છતાંપણ હજી તમેએ મારી વાતને અમલમાં મૂકી નથી, એથી મને તમારા પર અત્યંત ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો છે. હવે પછી જો આવું બનશે, તો સખ્ત સજા થશે.”

મુખેથી આવા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા બરા, પરંતુ ભયથી રાજાનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું. દરવાને જવાબમાં જણાવ્યું:—“મહારાજ, અમેએ બરાબર બાંધ્યું હતું, પણ તે આપોઆપ તૂટી પડ્યું—”

વચ્ચમાંજ બાધા નાખી, ધમકાવી, ફરીવાર સાવચેત રહેવાનો હુકમ ફરમાવી, બન્ને મિત્રો સાથે રાજા બહાદુર દુર્ગમાં દાખલ થયો. જે રાત્રિ બાકી રહી રહી હતી, તેને તેમણે મદિરાપાન કરી વીતાડી. બીજે દિવસે સાંજે, કાલીદુર્ગમાંથી પાંચસો હથિયારબંધ વીર પુસ્કોને આનંદદુર્ગમાં લાવવામાં આવ્યા. દુર્ગમાંથી મુખ્યત્વે ત્રણે વીરોની હકુમત ચાલવા લાગી. તે સમયે મદિરા ત્રણે જણાના ભરોસા ને આધાર રૂપ થઈ પડી. રાત્રિ દિવસ મદિરાનો પ્રવાહ વહેવા માંડ્યો. વચ્ચે વચ્ચે છૂપી રીતે તે દીવાન દોલતસિંહની સાથે રાજા બહાદુરની ગુપ્ત સલાહ થવા લાગી; દોલતસિંહની અનુમતિમાં મહાવીર તથા રણવીરની સાથે તે પોતાના કામની અનેક કથાઓ કરવા લાગ્યો. એ સમયે તેમનું સર્વેનું સર્વથી મુખ્ય કાર્ય મદિરાપાન કરવાનું અને કિશોરસિંહનો વિનાશ કરવાના ઉપાયો યોજવાનું થઈ પડ્યું.

આનંદદુર્ગને બનતા ઇલાજોથી સહીસલામત કરવામાં આવ્યો હતો. સારા સારા યોદ્ધાઓને સર્વદા સુસજ્જિત અને સાવધ રાખવામાં આવતા; દુર્ગવાસી સૈનિકોને સર્વદા હોશિયાર રાખવા માટે દુર્ગમાંથી દૂતની આવ જવનો બંદોબસ્ત કર્યો હતો, પોતાના પક્ષના

સેનાધિપતિઓને વખત સર તૈયાર રાખવા માટે પત્ર લખવામાં આવતા; રક્ષિત સૈન્યમાંથી કોઈ પણ પ્રકારે વૈરી પક્ષની પોષકતા કરે છે કે નહિ, એવી કાંઈ પણ હીલચાલ ચાલે છે કે નહિ, છૂપી રીતે એ પણ જાણવા માટે વિશ્વાસુ માણસોને દરેક જગ્યાએ નીમવામાં આવ્યાં હતાં; સુરંગપૂરના શા સમાચાર છે, ત્યાં અન્ય કોઈ પણ પ્રકારના યુદ્ધ વિગ્રહની મંત્રણા ચાલે છે કે નહિ, આનંદ દુર્ગના અધિકાર સંબંધી ત્યાં શી સલાહ મસલત થઈ રહી છે, શિશુ રાજાને મેળવીને તેઓ નિશ્ચિંત થયા છે કે નહિ, આજુબાજુના સ્થાનીય સત્તાધીશ લોકો કયા પક્ષમાં ભાગ લેવાની ઈચ્છા ધરાવે છે, એ બધી બાતમીઓ મેળવવા માટે, સુરંગપૂરમાં ગુપ્તચરો તપાસ કરતા હતા; સર્વ દિશાંએ રાજા બૂપસિંહને ભયની મૂર્તિ ઉભેલી જોવામાં આવતી; તથાપિ હજી સૂધી મનમાં ને મનમાંજ વિલક્ષણ આશા તેને ઉત્સાહિત કર્યા કરતી. રાજા પક્ષને નષ્ટ કરવાની વાસના તેને અહર્નિશ પીડ્યા કરતી. એ વૈતરણી આશાજ તેને આનંદપૂર દુર્ગમાં આનંદ નિરાનંદના તોફાનમાં વારંવાર ખેંચીને લઈ જતી હતી.

પડવિંશ પ્રસંગ

સંધિનો પ્રસ્તાવ.

એમાં શાનું ખેદાશ્ચર્ય !
 ન વિચારો કરતાં અપકૃત્ય !
 જાણે સઘળા સાચો પન્થ !
 છતાં ન છેદી શકતા બંધ !

એક પખવાડિયું વીતી ગયું. સુરંગપૂરનો વિજયોત્સવ પૂરો થયો. રાજકાર્યનો ઘટતો બંદોબસ્ત કરી. ન્યાયવાન સભાપતિ રાજા રણધીરસિંહ રાય બહાદુર, આનંદ દુર્ગની વ્યવસ્થા કરવામાં ગુંથાયા. કિશોરસિંહની સાથે એ વિષયમાં તેમની સલાહ થઈ. કિશોરસિંહે કહ્યું:-
 “હું પહેલ વહેલો સંધિનો પ્રસ્તાવ કરીશ; જે પ્રમાણે મારા હાથમાં આવ્યાં છે, તે સર્વનો ઉલ્લેખ કરીને યુદ્ધ અટકાવવાની કોશિષ કરીશ; રાજા બૂપસિંહ કદાચિત્ તેમાં અસમ્મત થશે, તો પછી યુદ્ધ અનિવાર્ય થઈ પડશે. હું કોણ છું, એ રાજા બૂપસિંહ જાણે છે આટલા

દિવસ કદાચ નહિ જાણી શક્યો હોય, પણ હવે જાણી શક્યો છે. બીજી પણ ઘણી ખાતમી તેણે મેળવી છે. હું ધારું છું કે, ઘણા થોડા દિવસની અંદરજ આખી દુનિયા એ વાતને જાણી શકશે. કાલે પ્રભાતમાં હું સૈન્ય સામંત લઇને આનંદ દુર્ગની નજીકમાં છાવણી નાખીશ, રાજની પાસે દૂત મોકલીશ, પરિણામે જે કંઈ થશે, તે થોડા વખતમાંજ આપને જણાવીશ. ”

રાજ રણવીરસિંહરાયે, આ સંકલ્પને અનુમોદન આપ્યું. પ્રભાત થતા કિશોરસિંહ પોતાની ઈચ્છા મુજબ તૈયારી કરીને, આનંદ દુર્ગથી એક ગાઉ દૂર આવી પહોંચ્યો. ત્યાં છાવણી નાખી દુર્ગમાં દૂત મોકલવાની કોશિશ કરવા લાગ્યો.

દિવસ આથમી ગયો હતો. રાજ ભૂપસિંહ, દસ્યુપતિ મહાવીર, સહોદર રણવીર એ ત્રણે વીરો એક સ્થળે ઉભા રહીને વાતોચીતો કરતા હતા, દોલતસિંહ થોડેક દૂર ઉભો રહીને, તેમના હાવભાવ જોઈ રહ્યો હતો, એવામાં એક માણસે આવી રાજને સંવાદ આપ્યા કે, સુરંગપૂરના મુખ્ય સેનાપતિ પાસેથી એક દૂત આવ્યો છે અને મુલાકાત કરવા માગે છે.

એકવાર મહાવીરના મુખ જાણી અને એકવાર રણવીરની આંખો તરફ આંખો ફેરવીને, રાજ ભૂપસિંહે ગંભીર વદને પૂછ્યું:—“કેમ હવે શું કરવું? એ દૂતની સાથે સાક્ષાત્કાર કરવો કે નહિ.”

અન્ને ભાઈઓએ એકી સાથે જવાબ આપ્યો:—“જેવી તમારી ઈચ્છા. દૂતના સંવાદના સારાસાર સાથે અમેને કશો સંબંધ નથી.”

“મુલાકાત કરવામાં પણ કંઈ હરકત નથી.” આમ કહીને રાજ બહાદુર ઉતાવળે પગલે સિંહ દ્વાર પર આવી પહોંચ્યો. આવતાંની સાથેજ તેણે સહુ સાંભળી શકે એવા ઉંચા અવાજે પૂછ્યું:—“કોણ દૂત આવ્યો છે? ક્યાંથી આવ્યો છે? કોનો મોકલેલો છે?”

દરવાજાની બહારથી ઘોડેસ્વાર દૂતે ઘટતા ઉંચા અવાજે જવાબ આપ્યો:—“હું દૂત છું અને સુરંગપૂરના મુખ્ય સેનાપતિની છાવણી ત્યાંથી તેમના તરફથી આવ્યો છું.”

ગંભીર સ્વરે રાજએ કહ્યું:—“મુખ્ય સેનાપતિ કોણ? જો કે હું તેને ઝાળખતો નથી, છતાં દૂતની સાથે સાક્ષાત્ કરવો એ રાજધર્મ છે. અરે! કોઈ છે કે! દરવાજે ખેલો!”

દરવાજે ખેલવામાં આવ્યો. દૂતે પ્રવેશ કર્યો. રાજ ઉતરી

આવ્યો. દસ્યુ અંધુઓના તરફ પ્રકુલ્લ કટાક્ષપાત કરી, દૂતની સાથે તે એક એકાંત વાળા ઓરડામાં દાખલ થયો. ઓરડાનાં દ્વાર અંધ થયાં. લગભગ એકાદ કલાક પછી, બન્ને દ્વાર ખોલી બહાર નીકળ્યાં. દૂત આવ્યો ગયો. રાજા ફરીવાર દસ્યુ અંધુઓની સાથે આવી મળ્યો. દૂત જાણે સમજી ગયો કે, મહાવીર રણુવીરની સમ્મતિથીજ રાજા ભૂપસિંહ નારાયણે પોતાને બંધી વાતો કહી સંભળાવી છે.

મહાવીરના કાંઈ પણ પૂછતાં પહેલાંજ રાજા ભૂપસિંહે ગૌરવ કરીને કહ્યું કે:—“કેવી મર્યાદા સાચવી છે! મુખ્ય સેનાપતિને ઓળખતો નથી, એમ જણાવ્યું છે, ! સાંભળ્યું ને ! હું શું કાચું કામ કરું કે ! બંધી બાબતમાં હું બરાબર પાકો બની ગયો છું. વાત તો કરી છે આવી, પણ મુખ્ય સેનાપતિ છે, આપણો કદો. દુશ્મન કિશોર ! તે હવે એમ કહેવા માગે છે કે, જો હું તેની વિરુદ્ધમાં નહિ પડું, તો તે મારા નામપર ફરિયાદ કરશે નહિ. બંધી પંચાત મટી જશે. અને તમે ? તમે જો હવેથી બીજા કોઈના ઉપર ગુસ્સા નહિ ગુજરો, તો તમારો પહેલાનો ગુન્હા માફ કરવામાં—

“માફ ?” ગંભીર ગર્જનાથી બન્ને જણા એકી સાથે ખૂબ મારી ખોલી ઊઠ્યા:—“માફ ? અમારા નામ પર મારી ? બીલ દુર્ગના અધિપતિ અમે છીએ ! અમારું એટલું બધું અપમાન ? આટલું બધું ધમંડ ! અમે શું ક્ષમાના ભિખારી છીએ ? નહિ. કદાપિ નહિ.”

ધીમે ધીમે વિચાર કરીને રાજા બોલ્યો:—“ના, ના, એમાં મારા કહેવાની ભૂલ થઈ છે, ક્ષમા નહિ; પણ સંધિ; પરસ્પર કોઈ કોઈના અપકારમાં ન રહેવાથી વિના કારણ ફરીવાર યુદ્ધ વિગ્રહ થશે નહિ; વિચારને માટે ત્રણ દિવસની મુદત આપવા માગે છે.”

“મુદત મુદત આદિ કાંઈ પણ અમે સમજતા નથી; તમારી મુદત, તમારું માન, તમારું જીવન, તમારી પ્રતિષ્ઠા અને તમારી સર્વ વાતોને તમે જાણો.” તુચ્છકારની સાથે આમ કહેતાં કહેતાં મહાવીરે એકદમ કૂદીને દુર્ગની દીવાલપર ચઢી ગયો. વાંકી નજરે જોઈને અસ્પષ્ટ ગર્જના કરતો કરતો રણુવીર તેની પાછળ આવ્યો. ઉતાવળે પગલે કંપતા ક્ષેવરે રાજા ભૂપસિંહે પણ તેમની સાથે સાથે દુર્ગની દીવાલપર જઈ પહોંચ્યો. ત્રણે મૂર્તિઓ એકઠી થયા પછી. રાજા કંપિત વચને કહેવા લાગ્યો:—“એ મારી ભૂલ થઈ છે; ક્ષમાની વાત

તેમણે કહી નથી; તમારા નામે એવી વાત શું તેઓ કહી શકે ખરા કે ? તમારા પરાક્રમને કોણ નથી જાણતું ? એ મારી ભૂલ થઈ છે.”

“ભૂલ અભૂલ જાણવા નથી મહારાજ, તમારું કામ તમે કરો. અમે કબૂલાત આપીએ છીએ કે, તમેને મદદ કરીશું. બસ એટલી વાતજ જાણીએ છીએ. સંધિ અંધી જાણુતા નથી. જે કામ તદ્વારથી થઈ શકે છે, તે કાર્ય સંધિથી ક્યું છે, એમ કહીને લોકો અમારો ઉપહાસ કરશે. ના મહારાજ ! એ કામ અમારું નથી.”

“ત્યારે હું સંધિનો પક્ષ લઉંશ નહિ. ત્રણ દિવસની મુદત આપી છે, એ ત્રણ દિવસ પછી હું ઘટતો જવાબ આપીશ; બિલકુલ નાપુશી દેખાડીશ.” આમ કહીને રાજા બહાદુર ચંચળ પગલે દીવાલ પરથી ઉતરી આવ્યો. મહાવીર અને રણવીર દીવાલપર ઠહેલવા લાગ્યા. રાજા નીચે આવી. દોલતસિંહની સાથે સલાહ કરવામાં રોકાયો.

વાતચીત કરતાં કરતાં વચ્ચે દોલતસિંહ મહાવીર તથા રણવીરના તરફ નજર દોડાવી જોવા લાગ્યો. મહાવીરની નજર ખીજા બાજુએ રહેવા છતાં પણ વારંવાર તેઓ તેમના તરફ જોવા લાગ્યા. દોલતસિંહના હાવભાવ પરથી રણવીર જાણી ગયો કે, રાજા અને તેની વચ્ચે કાંઈક ખાનગી સલાહ ચાલી રહી છે. અને તેઓ બન્ને ભાઈઓના તરફ તેમને શત્રુભાવ ઉપજ્યો એમ સાફ સાફ દેખાઈ આવે છે. તેઓ સંધિના પ્રસ્તાવમાં સમ્મત થઈને મિત્રતાનો ભંગ કરશે, એવું પણ તે તેમની સલાહની હીલચાલ પરથી જાણી ગયો.

રાજાની સાથે સંધિની વાત કરતી વેળાયેજ રણવીર તથા મહાવીર તેના મનોભાવને ઘણી સારી રીતે જાણી ગયા હતા; તેમાં વળી દીવાન દોલતસિંહ સાથે સલાહ કરતી વેળાયે તેના તથા રાજાના જે જે વિલક્ષણ હાવ ભાવો તેમના જોવામાં આવ્યા, તેથી તેમની શંકાની કાંઈ સીમાજ રહી નહિ.

સંધ્યા થઈ. મહાવીર અને રણવીર દુર્ગની દીવાલપરથી નીચે ઉતર્યા. દોલતસિંહ ત્યાંથી સરી ગયો. રાજા બહાદુરે હૃદયમાં અગ્નિ ધારણ કરીને બન્ને ભાઈઓની સાથે મુલાકાત કરી. સમયોચિત વિશ્વાસ મૂળ્ય એક ખીજાની મિત્રતા યોગ્ય વાતો થઈ. ત્યારે સંધિનો ભંગ કરવાની કાંઈ પણ વાત ઉપસ્થિત થઈ નહિ. સંધ્યા પછી, કોઈ એક ખાસ અમત્યના કામનું બહાનું બતાવી રાજા બહાદુર ચોતાના ખાનગી ઓરડામાં ચાલ્યો ગયો. બીજાં સહોદરો દુર્ગના ચોકમાં

જઈ હેલવા લાગ્યા. રાત્રિનો બ્યારે એકાદ પ્રહર થવા આવ્યો, ત્યારે મહાવીર ગુપચૂપ રણવીરને કાંઈક છૂપી વાત કહીને રાજના ઓરડા ભણી ચાલ્યો ગયો. રાજના શયનગૃહની સ્થામેથીજ તેમના પોતાના વિશ્રામ ગૃહમાં જવાનો રસ્તો હતો. રસ્તાથી નજીકમાં આવતાંની સાથેજ એકાએક મહાવીરના કાને જે માણસોના બોલવાનો ધીમે ધીમે અવાજ સંભળાયો. મહાવીર સાવધ થઈને ચૂપચાપ ધીમે ધીમે જવા લાગ્યો. છેવટે આગળ આવ્યા પછી તે સમજી ગયો કે, રાજના ઓરડામાંથી એ વાતચીતનો અવાજ આવી રહ્યો છે. વિશેષ સાવધ થઈને, મહાવીર ધીમે ધીમે તે ઓરડાની બાજુમાં છૂપાઈને ઉભો રહ્યો. છિંત્રમાંથી તેણે જોયું કે, ધીમે ધીમે દીવો સળગી રહ્યો છે અને ઓરડામાં રાજ તથા દીવાન દોલતસિંહ બેઠેલા છે. એથી મહાવીરના મનમાં મહાસંદેહ ઉત્પન્ન થયો. શી શી વાતો થઈ ગઈ, તે તેનાથી સાંભળી શકાઈ નહિ; છેવટે ફક્ત એટલુંજ સાંભળ્યું કે:—“ રાત્રિના બીજા પ્રહારને વખતે તમે આ ઓરડામાં આવજો, બધી સલાહ નક્કી કરીશું. લૂટારાઓને રાખખાક કરીશું! જો જો, બરાબર બીજો પ્રહરે? બરાબર બીજો પ્રહરે ! ”

આ શબ્દો રાજના હતા. રાત્રિના બીજા પ્રહારને વખતે દોલતસિંહને આવવાનું અમત્રણ મળ્યું. મહાવીર બીજું કાંઈ પણ સાંભળવા માટે ત્યાં થોભ્યો નહિ. પહેલાંની પેઠે ગુપચૂપ પોતાના ઓરડામાં ચાલ્યો ગયો.

સપ્તવિંશ પ્રસંગ

ગુપ્ત પરામર્શ

અફસોસ ! હાય ! પણ કાયમ છે કશું ક્યાં ?
એ ચાલી ! ચાલી ? અહ ! ચાલી કશું નથી ત્યાં ?
પાછો રવિ ! વળી શશી ! ફરી એજ-એ-એ !
શું સ્થિરના કુદરતે કમ કોઈનો છે ?

સાગર

રાત્રિનો એક પ્રહર વીતી ગયો હતો. રાજના બોજનગૃહમાં મહાધામધુમ મચી ગઈ હતી. મહાવીર તથા રણવીરના સન્માન માટે

ભોજન-સભા ભરવામાં આવી હતી. રાજા પોતે સભાપતિ થયો હતો. મહાવીર અને રણવીર બન્ને જણાને ઘણાજ આદરથી આમંત્રિત કરવામાં આવ્યા હતા. બીજાં પણ પાંચ સાત ખાસ દિલોબ્ધન દોસ્તો નિમંત્રિત થઈ એકઠા થયા હતા.-મિજલસમાં વિલક્ષણ રોશની કરવામાં આવી હતી. ઉંચી ઉંચી ઉમદા મદિરાની બહાર ઉડતી હતી. તરેહ તરેહવારની ખાવાની ચીજો પીરસવામાં આવી હતી. રાજદુર્ગના સઘળા અનુચરોએ રાત્રે એ ઉત્સવમાં ગુંથાયા હતા; તેઓ સર્વ પણ મિજલસમાં હાજર હતા. દોલતસિંહ છાતી ફૂલાવી હસતા મુખે ભંડારીનું કામ કરતો હતો, બંધુ બાંધવોમાં આનંદના વિષયની અનેક વાતો ચાલી રહી હતી. રાજા પોતે મહાવીરના અને રણવીરનાં ઘણાં ઘણાં ગુણગાન સહિત પ્રશંસા કરતો હતો. ત્રણ રાત્રિ પછી છેલ્લું યુદ્ધ થશે, મહાવીરના મહા પરાક્રમથી આનંદરાજ વિજયી થશે; કિશોર માર્યો જશે, આનંદદુર્ગમાં અક્ષુણ્ણ રાજલક્ષ્મીનો આવાસ થશે, રાજા ભૂપસિંહ દંભસહિત આવું સંભાળણું કરતો હતો. ઉપરાઉપર મદિરા ચાલતી હતી, એવે વખતે એક અદ્ભુત બનાવ બન્યો! સરદાર મહાવીર અકસ્માત્ આસનપરથી ચક્રી ખાધને ગબડી પડ્યો, હાથ પગ તણાવા લાગ્યા, આંખો કંડી કિતરી ગઈ અને ક્ષણવારમાં તો તે બેભાન પણ બની ગયો. “શું થયું! શું થયું!” કહીને સઘળા તે તરફ દોડી ગયા. કોઈ પાણી છાંટવા માંડ્યા, કોઈ વાયુ ઢાળવા લાગ્યા, કોઈએ નાકપાસે સુગંધ ધર્યો, પરંતુ કોઈ પણ રીતે તેને ચૈતન્ય આવ્યું નહિ. વધારે મદિરા પીવાથી આમ થયું છે, કોઈ કોઈ એવો અભિપ્રાય આપવાને આગળ વધ્યા. આપણી પૂરી મિજલસમાં આવી રીતે એકા એક રસભંગ થઈ ગયો. રણવીરે કહ્યું:—“ગરબડ ન કરો, ઘરમાં લઈ ચાલો, મદિરા પીવાથી આમ થાય નહિ, તેમણે આજે જોયેલી મદિરા પીધી છે, તેના કરતાં ત્રણ ઘણી પીવા છતાં પણ તેમને કશી ઈબ્જ આવે તેમ નથી. એકાએક કાંઈક પીડા થઈ આવી છે. વધારે ગરમ થવાથી અથવા વધારે ચિંતાનો બોજો શિરપર આવી પડવાથી કોઈ કોઈવાર આવું થઈ આવે છે, માટે ડરવાતું કાંઈપણ કારણ નથી. હમણાંજ સાંઝે થઈ જશે. ચાલો. જલ્દી, ઘરમાં લઈ ચાલો!”

ઉંચકીને મહાવીરને શયનગૃહમાં લઈ જવામાં આવ્યો. પથારીમાં સૂવરાવીને રણવીર પોતે તેને પવન નાખવા લાગ્યો. મહાવીર બેભાન હાલતમાં પડી રહ્યો. “થોડીવાર એકાંતમાં રહેવાથી આરામ થઈ

જશે.” એમ કહીને સધળા એ ગૃહમાંથી બહાર ચાલ્યા ગયા. ફક્ત રણુવીર પથારી પાસે બેસી શુભ સમયની વાટ જોવા લાગ્યો.

ભોજનગૃહમાં પાછો પહેલાંની પેઠે જલ્દી શરૂ થયો; સધળાં માણસો ત્યાં આગળ આવી ફરવા લાગ્યાં; રસ્તો સાફ થયો; મહાવીર ખડખડ કરતો હસીને પથારીપર બેઠો થયો. “કેવો પ્રપંચબળ પાથર્યો છે!” હસીને રણુવીરને તેણે આવો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

રણુવીરે જવાબ આપ્યો:—“ઉત્તમ ! અતિ ઉત્તમ !

મહાવીરે પાછું ગુપચૂપ કહ્યું:—“ત્યારે ચાલ, ચાલ, જલ્દી ચાલ. રાત્રિનો બીજો પ્રહર થવામાં હવે વધારે વિલંબ નથી.”

બન્ને ભાઈઓ ચૂપચાપ બધાનાથી અદૃશ્ય થઈને રાજા ભૂપ-સિંહના શયનગૃહમાં દાખલ થયા. જે બાજુએ શય્યા હતી, તેની સહામેના ભાગમાં એક મોટી પાટ પડી હતી અને તેની ચારે બાજુએ જમીન સૂધી જૂલતી ઝાલર લટકતી હતી, મહાવીર એ ઝાલરની અંદર છૂપાઈને બેસી રહ્યો. રણુવીર એ ગૃહમાંથી બહાર નીકળીને મહાવીરના બિછાનાપર એક ઓશિફું મૂકી તેના પર ચાદર ઓઢાડી, મલિન મુખે પાછો ભોજનગૃહમાં આવી પહોંચ્યો. “કેમ છે ?” રાજાના આવા આગ્રહ ભરેલા પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં તેણે જણાવ્યું કે:—“કાંઈક આરામ છે ! હમણાં તેઓ સૂઈ ગયા છે.”

અર્ધો રાત્રિનો અર્ધો પહોર થવા આવ્યો, ત્યારે પ્રમોદસભાનો ભંગ થયો, નિમંત્રિત લોકો વિદાય થયા. દુર્ગના અનુચરો પોતપોતાના સ્થાને વિશ્રામ કરવા ગયા. સદર દરવાજો બંધ થયો. બીજા બધા ગૃહોના દ્વારો પણ દસ્તુર મૂજબ બંધ થયાં. રાજાએ પોતાના શયન-ગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો. પડદાની અંદર મહાવીર ઘણીજ સાવચેતીથી છૂપાયો હતો. મ્હોં આડો હાથ રાખી તે પોતાના શ્વાસને પણ અટકાવી રહ્યો હતો. ભાઈની તખીયત બીમાર હોવાનું જણાવી રણુવીર પોતાના ઓરડામાં ન જતાં મહાવીરના ઓરડામાંજ દાખલ થયો.

બરાબર અર્ધો રાત્રિની વેળાએ દીવાન દોલતસિંહે ચૂપચાપ રાજાના શયનગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો. રાજા સૂતો નહોતો, પથારીપર પગ જૂલાવી બેઠો બેઠો એક પ્રકારની ચિંતાઓ કરતો હતો. દોલતસિંહે દાખલ થતાંની સાથેજ ઓરડાનો દરવાજો બંધ કર્યો, રાજાના પલંગની નજીકના એક કાષ્ટાસનપર બેસીને, ચારે તરફ એકવાર જોયા પછી, સાવધતાની સાથે તેણે રાજાને પૂછ્યું કે:—“શું કહ્યું હતું મહારાજ ?

કિશોરસિંહને કાયદાનાં પ્રમાણો અનેક છે. ”

“ સઘળાં—સઘળાં—સઘળાં પ્રમાણો તેના હાથમાંજ છે. સઘળો ગુપ્તવૃત્તાંત તે જાણી ગયો છે, દીવાનીએ સઘળું જાહિર કરી દીધું છે આપણને જેની ધાસ્તી હતી, તેજ બનાવ બન્યો છે. ”

“ એથી ડરવાની શી જરૂર છે ! આપ જે દૂતની વાતમાં રાજ થશો, તો કાંઈ ધન આવશે નહિ. ”

“ એટલા માટે તો તમેને એકાંતમાં બેસાવ્યા છે, દૂત કહે છે કે, હું જે બધી વાતોને મારા મહોંએથી કમૂલ કરીશ, રાજ્ય છોડી દેશ છોડી બીજા દેશમાં ચાલ્યો જઈશ, તો. પછી બીજા કાંઈ પણ ધન આવશે નહિ. મને પણ નહિ, તમને પણ નહિ, બન્ને આપાદ છટકી શકીશું. ”

“ મારી પણ એવીજ સલાહ છે. રાજ્ય કહો, ધન કહો, સત્તા કહો કે સર્વસ્વ ધનસંપત્તિ કહો, પણ એ સર્વના કરતાં જીવનધન ઘણુંજ મીઠું અને ઉમદા છે. ”

“ એથી શું થયું ? જીવની પાસે કશું પણ નથી. મેં આટલી બધી પીડાઓ ભોગવી છે; છતાં પણ મરણનું નામ સાંભળીને માંડે મન બચથી કંપી ઉઠે છે. આપણે તો હવે આ દેશમાં રહીશું નહિ, તો પછી અપમાન પણ કેાનું થશે ? હા, બરાબર યાદ આવ્યું. પેલા બન્ને બદમાશ લૂટારાઓને ધૂળધાણી કરવા માટે આપ મને શું કહેતા હતા ? એમને બન્નેને હું હાડેહાડથી ધિક્કાઈ છું. મને એવી ઈચ્છા થઈ આવે છે કે, જાણે ચીરીને ખાઈજા જાઉં ! આપ તેમને દોસ્તો કહો છો ! લૂટારા તે વળી દોસ્ત હોતા હશે કે ? લૂટારાની સાથે મિત્રતા પણ કરાતી હશે કે ? ક્યારે શું કરશે, એનો શો વિશ્વાસ ? આખી જિંદગી સૂઝી તેમના તરફ શંકાશીલજ રહેવું પડે છે ! માટે પ્રથમ આપ તેમનો બન્નેનો વિનાશ કરો. ”

“ એવી સલાહજ થાય છે. હું તેમને હાથમાં રાખું છું, શા માટે, તે તમે જાણો છો ? તેમનું સાહસ વિશેષ છે, બળ વિશેષ છે અને દુષ્કર્મને વિષે ક્ષમતા પણ વિશેષ છે. ભૂલાવી ભૂલાવીને દબો દબોને હું તેમને મારા હાથમાં રાખવા માગું છું. એવા માણસો કાબૂમાં રહેવાથી વખતો વખત ઘણાજ ખપ લાગે છે, તેઓ મારા મનનો ઈશોદો સમજી શકતા નથી. તેઓ મૂર્ખ છે, ગમાર છે, ગદ્દા છે, હવે હું નિષ્કંટક થઈશ. ”

માથું ધુણાવીને દોલતસિંહે કહ્યું:—“ ના—ના, ના, હું એથી

ભૂલાઈશ નહિ. આપે કખૂલ કર્યું છે કે, રણધીરસિંહરાયની કન્યા એ લૂટારાના સરદારને આપીશ. તે કખૂલાત ને—”

હો હો કરી હસીને ભૂપસિંહે કહ્યું:—“રણધીરસિંહની કન્યા ? હા; હા; હા ! હું ધારું છું કે, તમે મારા હેતુને બિલકુલ સમજી શક્યા નથી ? એ ફક્ત મ્હોંનીજ કખૂલાત છે. શું મારા ખરા જિગરની છે ! દમ દમને એમને એવું કસાવી દીધું છે, લોભ આપીને લલચાવી રાખ્યા છે ! સુશીલાને લૂટારાના હાથમાં સોંપીશ ? એવી વાત તમે પણ માની બેઠા છો ! હો ! હો ! હો ! તમે મૂર્ખ છો, સુશીલા તો મારીજ છે ! ને દેશવટો ભોગવવો પડશે, તો પણ હું સુશીલાને છોડીશ નહિ.”

“હા ! હા ! હા ! આવી ચાલાકી ચલાવી છે ! બહુ સાઈ મહારાજ ચાલાકી તો આખાદ ચલાવી છે. આપના એ ગુણથીજ આ દોલતસિંહ આપનો ગુલામ બની બેઠો છે ! પરંતુ વારૂ, ધારો કે, કદાચ તેમજ થશે અને રણધીરસિંહની કન્યાને લઈને આપ કદાચ પરદેશમાં જશો, તો પછી એ લૂટારાઓ આપને શી રીછે છટકવા દેશે ? તેમનું ટોળું ઘણું મોટું છે, જોર કરીને—”

વચ્ચમાંજ રાજાએ કહ્યું:—“હા ! હા ! હા ! મને લાગે છે કે, એનોજ વિચાર તમારા મગજમાં રાતદિવસ સંડોવાયા કરતો હશે ! એથીજ તમે આટલા બધા ડરતા હશો ? પણ ત્યાં સુધી એ બદમાશો જીવતાજ ક્યાંથી રહેશે ? ત્રણ દિવસમાંજ બધું ખતમ થઈ જશે. ફત કહી ગયો છે કે, કિશોરસિંહનો હુકમ એવો છે કે, બીલદુર્ગને ખાલસા કરવામાં આવશે, લૂટારાનાં આખાં ટોળાંને કાળાપાણીની સળ કરવામાં આવશે અને તેમની સઘળી માલમિલકત સરકારમાં જમ થશે. મહાવીર હવે હથિયાર ધારણ કરી શકશે નહિ, ને સાધારણ ખેડુતની માફક ખેતી કરી ગુજરાન ચલાવવાને તેઓ સમ્મત થશે, તો બચી શકશે અને નહિતો પછી જીવનનથી માર્યા જશે. અથવા દેશાંતરિત થશે ! ઉહ ! લૂટારાઓ પછી શું બચી શકશે ? ઓહ ! હજી પણ દંભ દેખાડે છે ! મેં ફક્ત ચાલાકીથી મારી વાત કહી હતી, એ સાંભળીને મહાવીર કેવો રાતો પીજો થઈ ગયો હતો. પણ તેનો એ ગર્વ હવે કેટલાક દિવસ ટકી શકશે ? બહુ બહુ તો ત્રણ રાતને ત્રણ દિવસ.”

સરદાર મહાવીર પડદાની અંદર જાણે અમિના ઉત્તાપથી સળગી

ઉઠતો હતો. તીરની પેઠે ફૂદીને એકદમ રાજની ગરદન ઉઘાડી દેવાની તેના મનમાં પ્રબળ ઇચ્છા થઈ આવતી હતી. પણ ફક્ત છેવટ સુધી સાંભળના માટેજ ચૂપ કરી તે ત્યાંજ બેસી રહ્યો.

પૂર્ણાનંદથી હાસ્ય કરીને દોલતસિંહે કહ્યું:—“ જીવતો રહે કિશોરસિંહ! બરાબર હુકમ ફરમાવ્યો છે. બન્ને લૂટારા નિર્મૂળ થાય એવીજ દોલતસિંહની દૃઢ ઇચ્છા છે! આહ! એ બન્નેનો કતલનો જો હુકમ થાય, તો હું પોતેજ ખાંડું અથવા તલ્વાર હાથમાં ઝાલી નાચતો નાચતો—”

એવામાં એકાએક ઓરડાના દરવાજાપર ખડખડ શબ્દનો ધ્વનિ થયો. દરવાજો અંધ હતો, ધીમે ધીમે ખોલાવા માંડ્યો. ચમકીને ડરીને, દોલતસિંહ તે તરફજ એકીટસે જોઈ રહ્યો. રાજ ફક્ત શબ્દ જ સાંભળી શક્યો, બીજું કાંઈ પણ જોઈ શક્યો નહિ; તો પણ દોષી મનમાં ભયનો સંચાર થયો! દોલતસિંહે જોયું કે, એક સફાયણ હાડકાં વાળો લાંબો હાથ એ દરવાજાનાં કાણામાંથી ધરમાં લાંબો થયો, મોટી મોટી હાડકાંવાળી આંગળીઓ થરથર નાચવા લાગી. દોલતસિંહના અદનમાં અવિરત કંપારી છૂટી. વળી પાછું આ શું? એક મોટું અસ્થિ-સાર મુખ ક્યાંથી આવ્યું! દારના છિદ્ર માર્ગે એ મુખ બે મોટા મોટા સફેદ દાંતો બહાર કાઢીને દોલતસિંહને જાણે આવવા આવતા હોયની! એવોજ ભાસ થવા લાગ્યો! દોલત મોટા મોટા બરાડા પાડતો અથડાતો ફૂટાતો આખરે બેભાન બની ગયો. ઓરડામાં ઘડાઘડ શબ્દનો અવાજ થવા લાગ્યો. એકાએક પવનના એક ઝપાટાએ આવીને ઓરડામાં સળગતા દીવાને હોલવી નાખ્યો. ઓરડો અંધકારમય થઈ ગયો, એ અંધકારમાં વારંવાર ઘડઘડ શબ્દનો ધ્વનિ થવા લાગ્યો. મહાવીરને ઉમદા તક મળી. અંધારાના ઘડઘડ શબ્દની સાથે વિશેષ વિકટ વિકટ શબ્દો મેળવી હાઉહાઉની ચીસો મારતો મારતો, પડદા-માંથી બહાર નીકળી, બળપૂર્વક દરવાજો ધકેલીને, મહાવીર નિર્ભયતાથી તે ઓરડામાંથી બહાર નીકળી પડ્યો.

અષ્ટવિંશ પ્રસંગ

લીલદસ્થુની પ્રતિહિંસા

મહાવીરે બહાર આવીને પોતાના ગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો. પ્રવેશ કરી તેણે જોયું કે, રણવીર ઉદાસ થઈ બેઠો છે. બન્ને જણા એકઠા થઈ બીજા એક એકાંતવાળા ઓરડામાં જઈ બેઠા. મહાવીરે ઉશ્કેરાઈને કહ્યું:—“ભાઈ ! ભયંકર કારસ્થાન રચાયું છે. ‘ભૂપસિંહ ભયાનક વિશ્વાસ-ઘાતક નિવડ્યો છે ! મેં તેની સઘળી સલાહ સાંભળી છે. આપણો વિનાશ કરવાની સલાહ નક્કી થઈ ચૂકી છે. કિશોરના દૂતે આપણી માશીની વાત કહી નથી, સઘળી ધન દોલતને ખાલસા કરી આપણને તે કાળા પાણીએ મોકલશે. ભૂપસિંહને એથી ભારી આનંદ થયો છે ! ભારી ઉત્સાહ છે ! દોલતસિંહ આપણને ચીરી ખાવા માગે છે. ભૂપસિંહના નામપર ફરિયાદ નથી, તેણે જે સઘળાં ભયંકર દુષ્કર્મો કર્યાં છે, એની બધી વાતો તેને કબૂલ કરવી પડશે; તેને પણ દેશવટો ભોગવવો પડશે, આ સર્વશા કાંડ ઉપસ્થિત થયા મારાથી તો કશું પણ સમજી શકાતું નથી. ફક્ત એટલુંજ હું સમજી શક્યો છું કે, આપણો સર્વનાશ કરવાનીજ ભૂપસિંહની મુખ્ય મતલબ છે ! ભૂપસિંહ કહે છે કે, આપણે બેવકૂફ છીએ, આપણે ગદ્દા છીએ. આપણને દગાથી ભૂલાવ્યા છે ! કામ પાર પાડવા માટે કબૂલ કર્યાં છે ! રણવીરસિંહરાયની કન્યાને મને આપવાની વાત પણ બિલકુલ જૂઠી છે. ઓહ ! ભયાનક વિશ્વાસઘાતક ! ખરેખર હું મૂર્ખ છું, બેવકૂફ છું. ખરેખર હું ગદ્દો છું ! દુરાત્માની મિથ્યા આતુરીપર વિશ્વાસ મૂકી હું ખરાખર ભૂલમાં ફસાયો છું.”

રણવીરે કહ્યું:—“ખરી વાત. તમે આજ સુધી સમજી શક્યા નહોતા, પરંતુ મેં તો એક કામમાં અનેક સંદેહનાં લક્ષણો જોયાં છે દોલતસિંહની સાથે મુલાકાત થતાંજ એ ભાવ સાફ ખુલ્લો થઈ આવે છે. ગમે તેમ હો, પરંતુ રાજ તથા દીવાન મહા ભયાનક ખળ પુરુષો છે, અને એ સાથે પાપકાર્યના નાયકો પણ છે. મને એ શયતાનોનો વચ્ચે વચ્ચે ધણીવાર અનુભવ મળી ગયો છે.”

“અનુભવ કેમ. આજે મેં મારા પોતાના કાને પાપી કુચકીના પોતાના મોઢાંએથીજ ધણી ધણી ભયંકર વાતો સાંભળી છે. હવે એ લોકોપર કોઈ પણ રીતે વિશ્વાસ મૂકી શકાય તેમ નથી.”

“ત્યારે હવે તમે શું કરવા માગો છો?”

“હું? મેં જે ધાર્યું છે, તે કાલનો સૂર્ય ઉગતાં પહેલાંજ તું બાણી શકીશ.”

રણવીરે કહ્યું:—“દગાખાણ ઘણીજ ચમત્કારી થઈ પડી છે! કનોકાન એ પાપીઓની વાત સાંભળવામાં આવી નહોત, તો તેમના વિનાશનો ઉપાય આપણાથી સહજમાંજ યોજી શકાત નહિ.”

“જરા વિચારી જો જોઈએ કે, કારસ્થાન ક્યાં સૂધી ભયંકર રચાયું છે? કિશોરને જીવથી મારવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા છે. આજ સૂધી કાંસીનું લાકડું ખોદી રાખ્યું છે! એ દરમ્યાનજ તે કિશોરને શરણે જઈ, આપણો સર્વનાશ કરવાને તૈયાર થયો છે. ઉહ! એવા વિશ્વાસઘાતકના પાપનું પ્રાયશ્ચિત શું સહજમાંજ થઈ શકે ખરું કે? ચાલ, કોણ ક્યાં છે, તે જરા જોઈ આવીએ.”

બન્ને ભાઈઓ ગુપચૂપ નીચે ઉતર્યા. સૈનિકો, પ્રહરીઓ, અનુચરો આદિ સર્વ કોણ ક્યાં કેવી હાલતમાં છે, તે સઘળું એકવાર તપાસી જોયું. સઘળા નિદ્રાધીન હતા. ફક્ત દરવાજાના પ્રહરીઓ મહેરો ભરતા અર્ધા જાગતા બેઠા હતા. એક કલાક પછી પાછું ફરીવાર જોયું. દોહતસિંહ સૂતેલો છે, નિદ્રિત કે અચેતન છે, તે બરાબર સમજાયું નહિ, પરંતુ વસ્તુતઃ કોઈના મુખમાંથી એક શબ્દ પણ સંભળાતો નહોતો. ફરીવાર, બન્ને જણા એ તલ્વારો લઈને નીચે ઉતરી ગયા. પોતાના સૈન્યમાંથી જ જણને તેમણે જગાડ્યા. તલ્વારો લેવાનું કહ્યું. અર્થ ન સમજવા છતાં પણ તરતજ કાંઈ પણ બોલ્યાં ચાલ્યાં વિના તેમણે તેમજ કર્યું. છેવટે, બન્ને ભાઈઓ તેમને સાથે લઈને, ચૂપચાપ રાજના શયનગૃહમાં જઈ પહોંચ્યા. ગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો. ગૃહમાં દીવો સળગતો હતો, પથારીપર એક વ્યક્તિ નસકોરાં વગાડતી ઊંઘતી હતી. નિદ્રિત વ્યક્તિ અન્ય કોઈ નહિ પણ ખુદ રાજ ભૂપસિંહ પોતેજ હતો.

જ સોખતીઓ પથારીની છાંયે બાજુએ ઉભા રહ્યા. બન્ને ભાઈઓ પલંગ પાસે શય્યાની ઉપર નીચે થઈને એકીઠસે રાજની હાલત જોવા લાગ્યા. આડે તલ્વારો બિલકુલ ખુલી હતી, મહાવીરે બોલાવ્યો:—
“રાજ, રાજ, ઊઠો.”

રાજને શુદ્ધિ નહોતી. જોરજોરથી શરીર હચમચાવીને મહાવીરે ફરીવાર કહ્યું:—“રાજ! રાજ! જાગો! ઊઠો!”

રાજાએ થમકીને જોઈ જોયું. ભયાનક દૃશ્ય ! આઠ પુરુષો. ઝોરડામાં આવી ઉભા છે ! આઠ તલ્વારો ખિલકુલ નમ્ર થઈ તેના તરફ તલપી રહી છે. રાત્રિને અંતે આ શો કાંડ ? રાજાને અત્યંત ભય લાગ્યો ! ભયથી કંપતા અવાજે તેણે પૂછ્યું :—“કેમ ? શું છે ?”

મહાવીરે કહ્યું :—“ ઉઠ. ”

રણવીરે કહ્યું :—“ હા. જાગ, હવે ઊંધી શકાશે નહિ. ”

રાજા કંપતો કંપતો ઊઠી બેઠો થયો, જે તરફ વિકટમૂર્તિ ઉભેલી જોવામાં આવી. તે તરફ જાણે સાક્ષાત્ યમ દેખાયા. આઠ તલ્વારો મ્યાનમાંથી બહાર કાઢેલી નજરે પડી. મામજો છે ? મનમાં ધાર્યું કે, અવશ્ય આ લોકો મારવા આવ્યા છે અવશ્ય છુપી સલાહ સાંભળી ગયા છે. ઉપાય શો ? ” શરીર કંપ્યું, હૃદય કંપ્યું, આત્મા પણ કંપી ઊઠ્યો. મનમાં ફરીવાર વિચાર્યું કે, ચીત્કાર કરું, પણ વળી એ વિચાર બદલીને પુનઃ વિચાર્યું કે એથી પણ શું વળવાનું છે ? આઠ નમ્ર તલ્વારો સહામે આવી ઉભી છે ! કોઈના આવી પહોંચતાં પહેલાંજ આ લોકો કાંપી નાખશે. ચીત્કાર કરવો નિષ્ફળ છે. આ પ્રમાણે ઘણા વિચારો કરી તે બેઠો બેઠો કંપવા લાગ્યો.

મહાવીરે વ્યથા સ્વરે પૂછ્યું :—“ કેમ મહારાજ ! કંપો છો શા માટે ! શરીર સમાલો. ”

અપમાનના અંકુશથી અત્યંત વિંધાઈને રાજા બહારના સાહસથી અધીર કંઠે ભક્ત વચને કહ્યું :—કોણ ? તમે આવા રાત્રિને વખતે મારા શયનગૃહમાં આવી સ્થિતિમાં શા માટે આવ્યા છો ? ખીજી કંઈ નવી આફત આવી પડી છે કે શું ? ”

મહાવીરે હસ્યો, કંઈ પણ બોલ્યો નહિ. રણવીરે કહ્યું :—“ આફતને અમે ઝોળખતા પણ નથી, અમારાપર આફત પણ આવતી નથી. જેઓ આફતનું નામ સાંભળી કંપી ઊડે છે, તેમના પરજ આગળ પ્રાછળથી અનેક આફતો આવી પડે છે. ”

“ વાતોમાં નકામે વખત ગાળવાનું મારાથી સહી શકાતું નથી. ” સંજોગમાં આવી વાત કહીને મહાવીરે મજબૂત રીતે રાજાનો હાથ પકડીને પથારીપરથી નીચે ઉતાર્યો, દીવાલ સાથે અઢેલીને ઉભો રાખ્યો, તેનાંજ કપડાંથી તેના બન્ને હાથ બાંધ્યા, રાજાના કંપનો વેગ ધણેજ વધી પડ્યો. અસ્પષ્ટ સ્વરે તેણે દુઃખ સાથે કહ્યું :—“ બાંધા ના ! બાંધા ! આ અપમાન અસહ્ય થઈ પડ્યું છે ! એકવાર મને ક્ષમા કરો. ”

વિકટ સ્વરે મહાવીરે કહ્યું:—“તેં અમારું કશું પણ કર્યું નથી કશું પણ આપ્તી રાખ્યું નથી, તારા પાપનું ઉચિત ફળ ભોગવ.”

રાજા ચૂપ રહ્યો. ચામડાના કમરબંધમાંથી એ ઝીણી દેરીઓ કાઢીને રાજાના મુખમાં ક્ષણ માત્રમાં પહેરાવી દીધી. ઘોડાએ જાણે લગામ પહેરી. એ લગામનો છેદો ઝાલી એક લૂંટારો ગર્વસહિત ધક્કા મારતો મારતો અર્ધનગ્નાવસ્થામાં રાજાને નીચે લઇ ગયો. આખા દુર્ગમાં એવી હાલતમાં ફેરવીને સરદારો છેવટે અગાસીપર ચઢ્યા. જે અગાસીપર કિશોરસિંહને મારવા માટે ફાંસીનું લાકડું ખોડી રાખેલું હતું, તેજ અગાસીપર સઘળા આવી પહોંચ્યા. ફાંસીનાં લાકડાં પાસે આવી રાજાને સંબોધીને મહાવીરે કહ્યું:—“રાજા ભૂપસિંહ ! તારી પ્રતિજ્ઞા હતી કે જ્યાં સુધી શિકાર ન મળે, ત્યાં સુધી ફાંસીનું લાકડું નાખૂદ કરીશ નહિ. બરાબર છે. વ્રતનો ભંગ કરનાર મહાપાપી ! તું આજે તારું વ્રત પૂર્ણ કર ? કિશોરને તો મેળવી શક્યો નથી ! કિશોરની સાથે તારી સંધિ થઇ ગઈ છે ! અમેને તું કિશોરના હાથે રસાતળમાં મૂકવા માગે છે ! તારો દોલતસિંહ અમેને ફાંડી ખાવા મગ્ગે છે ! રણધીરસિંહની કન્યાને મારા હાથમાં આપવાની કબજાતને તું ખૂલી ઠરાવવા માગે છે, લાલચ આપી, દોષ દઇ તું અમેને તારે મુખે રાખવા માગે છે ! ઓહ ! અમે એવકૂફ છીએ ! અમે ગધેછ છીએ ! તું ચાલાક છે ! વાર, હવે, તારું વ્રત પૂર્ણ કર.” આવું સંભાષણ કરીને મહાવીરે સ્વહસ્તે રાજા ભૂપસિંહને ફાંસીને લાકડે લટકાવી દીધો.

ક્ષણવારમાં બધું ફના થઇ ગયું. દસ્યુ સરદારો એ રાત્રેજ અનંદદુર્ગમાંથી બહાર ચાલ્યા ગયા. પ્રભાતમાં દુર્ગનાં માણસોએ જાગીને જોયું કે, તેમનો રાજા બહાદુર ફાંસીના લાકડાં પર ખૂલી રહ્યો છે ! સઘળા ધણાજ અજબખી પામ્યા; પરંતુ કોઇપણ શોકાતુર થયું નહિ; એવાં લક્ષણો પણ કોઈના મુખપર પ્રકટ થયાં નહિ. જે કોઈ શોકાતી-દુઃખાર્ત અને ભયાર્ત થયું હોય, તો તે એકમાત્ર તેનો પ્રિય દુષ્ટ દુરાચાર દીવાન દોલતસિંહજ થયો !

ઉનત્રિંશ પ્રસંગ

પરિચય.

આનંદદુર્ગથી એક કોશ દૂર કિશોરસિંહે સૈન્યસહ છાવણી સ્થાપન કરી હતી, એ વાત પ્રથમજ જણાવવામાં આવી છે. પ્રભાતમાંજ તેણે સમાચાર મેળવ્યા કે, રાજા ભૂપસિંહરાય કાંસીએ લટકી માર્યો ગયો છે. હૃદયમાં આઘાત પામી સુરંગપૂર એ શોચનીય સમાચાર લખી, માણસ મોકલી તરતજ તે આનંદદુર્ગમાં આવી પહોંચ્યો. વૃદ્ધ દરવાને મલિન મુખે મલિન તેમજ પ્રકુલ્લ વદને કિશોરસિંહને પ્રણામ કર્યા. રાજાની શી રીતે આવી શોચનીય દશા થવા પામી હતી, એ સંબંધમાં દરવાનના મુખેથી તેણે સંક્ષિપ્ત સંવાદજ માત્ર શ્રવણ કર્યા. દુર્ગનાં તમામ માણસો દરવાજા પાસે આવી જમા થયાં. સહુએ કિશોરસિંહને જોઈને ખુશાલી જાહિર કરી. કિશોરસિંહે સહુની સાથે મિત્ર ભાવે સંભાષણ કર્યું. તે વખતની મુખ્ય ચર્ચા, રાજા ભૂપસિંહના અકાલ મૃત્યુનીજ ચર્ચા પડી. કોણે કેવી રીતે એ જાલિમ કામ ખતમ કર્યું, એ બાબતમાં કોઈ ખાત્રીપૂર્વક કંઈ કહી શક્યું નહિ. દુર્ગમાંથી રાત્રે કોઈ બહાર ચાલ્યું ગયું છે કે નહિ, કિશોરસિંહ સર્વસમક્ષ આવો પ્રશ્ન પૂછ્યો. દરવાને કહ્યું, દસ્યુ સરદાર મહાવીર અને રણવીર રાત્રિના છેવટના ભાગમાં અશ્વપર બેસી બહાર ચાલ્યા ગયા છે, તેઓ રાજાના મિત્રો હતા, આવવા જવાની તેમને અટકાયત નહોતી, એટલા માટેજ દરવાજો ખોલી આપવામાં આવ્યો હતો.

કિશોરસિંહે સ્તબ્ધ થઈને, આ સમાચાર સાંભળ્યા. “મહાવીરના પક્ષનાં બીજાં કોઈ માણસો આ દુર્ગમાં હતાં કે નહિ?” આ સવાલનો તેણે જવાબ મેળવ્યો કે:—“પાંચસો હથિયાર બંધ અનુચરો હતા.” તેઓ ક્યાં ગયા, એની તપાસ થઈ, તપાસ કરતાં જાહિર થયું કે, ફક્ત બે સરદારો સિવાય બીજાં કોઈપણ સદર દરવાજામાંથી બહાર નીકળ્યું નથી. જ્યારે સૂતા હતા, ત્યારે એ અવસરમાં દરવાજાનાં તાળાં ભાંગીને, તેઓ સઘળા એક પછી એક નહાસી ગયા છે, આ સઘળાં પ્રમાણે મેળવીને કિશોરસિંહે નિશ્ચય કર્યો કે, લૂટારા સરદારોએજ તેના દિલોખ્ખન દોસ્ત રાજાને જીવનનશી મારી ઠાર કર્યો છે.

જોકે ભૂપસિંહ ધણા લાંબા વખતનો કિશોરસિંહનો જીવનવૈરી હતો, જો કે, ભૂપસિંહની દુષ્ટતાથી તેને ધણા દિવસ ભયાનક યંત્રણા ભોગવવી પડી હતી, મરણની છેલ્લી ઘડી સુધી ભૂપસિંહ જોકે કિશોરસિંહના પ્રાણ લેવા માટે દૃઢપ્રતિજ્ઞ હતો, તોપણ તેના તે શોચનીય અકાલ મૃત્યુથી કિશોરસિંહ ધણોજ દુઃખી થયો. તેની બન્ને આંખોમાંથી અવિરલ ધારે આંસુ વહેવા લાગ્યાં. દરવાજાપર હવે વધારે વિલંબ ન કરતાં કેટલાક માણસોની સાથે તે દુર્ગના શિખરપર ચઢ્યો. દોરડું કાપી, લટકતા ભૂપસિંહના મુઠ્ઠાને નીચે ઉતારી લેવામાં આવ્યું અને ફાંસીના લાકડાંને લાંગી નાખવામાં આવ્યું. એ સમયે કિશોરસિંહના મનમાં અનેક પ્રકારના જે પૂર્વ ભાવોનો ઉદય થવા લાગ્યો, તે અવર્ણનીય છે.

એવા અપઘાત મૃત્યુની અંતિમ ક્રિયાની જેવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ, તે સંબંધી સુરંગપૂરથી આત્મીયજનોના આવ્યા પછી તેમની સલાહ મૂજબ કરવામાં આવશે, એવી આજ્ઞા આપીને કિશોરસિંહ શોકાતુર મને દુર્ગમાં રહેવા લાગ્યો. દસ્યુ સરદારોની તપાસમાં દશે દિશામાં માણસો ગયાં. પરંતુ કોઈપણ દિશામાંથી તેમનો કશોપણ પત્તો મળ્યો નહિ. તેમનો કાલીદુર્ગ ખાલી પડ્યો છે, સંચિત લૂટેલી સંપત્તિ, પશુઓ, અસ્ત્રશસ્ત્ર કે ખીજી કશું પણ તે, દુર્ગમાં નથી; થોડી મુદતમાંજ તે સર્વ સ્થાનંતર કરીને લૂટરાઓ ક્યાં ચાલ્યા ગયા છે, એ કોઈનાથી પણ કહી શકાયું નહિ. એથી તપાસ નિષ્ફળ નિવડી.

બરાબર વખતસર સુરંગપૂરથી સ્વજનોએ આનંદપૂર આવી દર્શન દીધાં. રાજા રણધીરસિંહ બહારદુર કુમાર વરુણસિંહ, હિતૈષી મિત્ર રાજાઓ, મહાસભાના અમાત્યો, ગાયક સદાશિવ ભાટ, યુવક શાંતિપ્રસાદ બ્રાહ્મણ, વૃદ્ધ ભંડારી મહારાજ, પહાડી સેનાપતિ સુદર્શનલાલ અને જેઓ જેઓ કિશોરસિંહના સુભાષાંક્ષી હતા, તેઓ સઘળા એકી સાથે આવી હાજર થયા. ભૂપસિંહના એવા શોચનીય મૃત્યુથી સહુએ નાખુશી દેખાડી; પરંતુ તેનાં તિરસ્કાર ભરેલાં કામોનું સ્મરણ કરીને કોઈએ પણ આંતરિક શોકાનુભવ કર્યો નહિ. યથા સમયે શખની અંતિમ ક્રિયા સમાપ્ત થઈ. કિશોરસિંહ કર્તવ્યકાર્યમાં સદા તત્પરજ રહેતો. વૈરીયુદ્ધમાં વિજય મેળવ્યા પછી અંગીકાર પ્રમાણે પહાડી મોહનલાલના મૃતદેહને પર્વતની તળેટીમાંથી મંગાવીને તથા દારુણ દુશ્મન ભીમેશ્વર અને રમણચંદ્રનાં ચૂર્ણ દેહોને ઉપડાવીને તેમના અગ્નિ-

સંસ્કાર કરાવ્યા હતા; હવે, અત્યારે પોતાના જીવનશત્રુ ભૂપસિંહની અંતિમ ક્રિયા સમાપ્ત કરીને તેણે પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કર્યું.

ભૂપસિંહની પ્રેતક્રિયાના અવસાન પછી બે દિવસ અને બે રાત્રિ વીતી ગઈ. ત્રીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે રાજા રણધીરસિંહના આગ્રહથી ગુરુદેવ અશોકાચાર્ય અને પેલી દીવાનીને એ સ્થળે બોલાવવામાં આવ્યા. આટલા બનાવો બની ગયા, આટલાં બધાં માણસો એકઠાં થયાં; પરંતુ દીવાન દોલતસિંહે એકવાર પણ મ્હોં બતાવ્યું નહિ. ભૂપસિંહના પરિણામની વાર્તા સાંભળ્યા પછી દોલતસિંહે જે પથારી પકડી હતી અને દરવાજો બંધ કરીને અદસ્ય થઈ ગયો હતો, તેની તેજ હાલતમાં તે અત્યાર સુધી પડી રહ્યો હતો. તેણે ભોજન પણ કર્યું નહોતું, ઉત્થાન કર્યું નહોતું, કોઈની સાથે મેળાપ કર્યો નહોતો.

ગુરુદેવ અશોકાચાર્ય આવી પહોંચ્યા હતા. તેમને મધ્યસ્થળે બેસાડીને, એકત્ર થયેલી સમસ્ત સભ્ય મંડળીએ દસ્તુર મૂળ્ય એક સભા કરી બેસાડી. એ સભાનો ઉદ્દેશ શો હતો ! ઉદ્દેશ અતિ મહત્ત્ હતો. કિશોરસિંહ કોણ છે ? તેનો પ્રકૃત પરિચય, હજી સુધી કોઈપણ જાણતું નહોતું. ઐશ્વર્ય અશોકાચાર્યને જે કાંઈ જાણુતા હતા, દીવાનીએ જે કાંઈ જાહિર કર્યું હતું, સુદર્શનની ગિરિગુહામાં મરણના મુખમાં આવી પડેલા મારવાડી ભીમેશ્વરે જે અંશને પૂર્ણ કર્યો હતો, તે સર્વને એકત્ર કરીને અમો આ સ્થળે જણાવીએ છીએ. એજ કિશોરસિંહનો પરિચય છે.

ક્ષત્રિયવંશમાં જન્મેલા બંગપ્રવાસી રાજા આનંદનારાયણ દેવ એક સાધુ પુરુષ હતા. તેમની રાજધાનીનું નામ આનંદપૂર હતું, બંગ-રાજ્યમાં મોટી જગતે મેળવીને રાજા આનંદનારાયણ પુષ્કળ સાધુ-કાર્ય કરી સર્વત્ર યશસ્વી થયા હતા. તેમના નામાનુસારજ આનંદપૂર અને આનંદદુર્ગ સ્થાપાયાં હતાં. રાજા આનંદનારાયણને બે પુત્રો હતા. મોટો દેવન્દ્રનારાયણસિંહ અને નાનો ભૂપસિંહનારાયણ. પિતાની હયાતીમાં બન્ને પુત્રો સુરંગપૂર શહેરમાં અભ્યાસ કરતા. જરૂરને વખતે વાર તહેવારની રજાએ વખતે અથવા પિતાની બોલાવતી વેળાએ તેઓ આનંદપૂર આવતા. બાળપણમાં બન્ને ભાઈઓનો વિલક્ષણ પ્રાતુભાવ હતો. એકી સાથે બણવા ગણવામાં, એકી સાથે હરવા ફરવામાં, એકી સાથે અશ્વરોહણ કરવામાં, એકી સાથે યુદ્ધ વિદ્યા શિખવામાં અને એકી સાથે મોજમજ કરવામાં તેઓ બન્ને મહા

આનંદ માનતા. ગુરુજનો, રક્ષકો, પડોશીઓ આદિ સર્વની સાથે તેમનો સારો સહભાવ હોવાથી તેઓ સહુના પ્રીતિપાત્ર થઈ પડ્યા હતા. વડીલની અનિચ્છા અથવા અનુભૂતામાં કનિષ્ઠ કાંઈ કાર્યજ કરતો નહોતો, વડીલ પણ નિષ્કપટ હૃદયે કનિષ્ઠને દિલ ખોલીને બધી વાતો કહી દેતો, નાનાને પૂછ્યા પિના કોઈપણ કાર્યજ કરતો નહિ. બન્ને બુદ્ધિમાન, ચતુર અને દૃઢ પ્રતિજ્ઞ હતા. સાંસારિક વિષયોમાં મોટાની આસક્તિ ઓછી હતી, નાનાની પ્રબળ હતી.

ઉમ્મરમાં બન્ને એ વરસ નાના મોટા હતા. દેવેન્દ્ર જ્યારે વીસ વરસનો હતો, ત્યારે ભૂપસિંહ અઢાર વરસનો હતો. એ વખતે રાજા આનંદનારાયણદેવ, ભયંકર પીડાથી પથારી વશ થયા; બન્ને પુત્રોને સુરંગપૂરથી ઘેર બોલાવી લેવામાં આવ્યા. મરણ પથારી પાસે બેસીને રાજકુમારોએ મરણતોલ પિતાના મુખેથી ધણો સદુપદેશ સાંભળ્યો. થોડા દિવસમાંજ રાજનું મૃત્યુ થયું. કુમાર દેવેન્દ્રનારાયણે રાજ્ય થકને રાજ્ય મેળવ્યું.

એ સમયથી જ ભૂપસિંહના હૃદયમાંથી બ્રાતૃભાવ ઘટવા માંડ્યો. હિંસા ભુજંગીની પેઠે ભૂપસિંહ અંદરને અંદર નીલવર્ણ થવા લાગ્યો; બહારથી કોઈ કાંઈ જાણી શક્યું નહિ. તેણે પણ કુશળતાથી મનનો ભાવ મનમાંજ દબાવી રાખ્યો. દોલતસિંહ તેના પિતાના વખતનો દીવાન હતો. આનંદરાજ પરમધાર્મિક સાધુ સ્વભાવના પુરુષ હતા, એથી કુર બુદ્ધિ દોલતસિંહ તેમની પાસે કોઈ પણ જાતનું કારસ્થાન ફેલાવી શક્યો નહોતો. દેવેન્દ્રનારાયણ રાજા થયો છે, એનો સ્વાભાવ ધણો વિશુદ્ધ છે, એની પાસે દીવાની કરવા છતાં પણ દોલતસિંહના મનનું કપાટ ખુલતું નહોતું. ભૂપસિંહની સાથે દોલતસિંહની સારી મિત્રતા હતી, આખો દિવસ તે તેને ભરમાવ્યા કરતો, એકાંતમાં લઈ જઈ અનેક ખુરી સલાહો આપ્યા કરતો.

એક વરસ વીત્યું. નવીન રાજા દેવેન્દ્રનારાયણની પ્રજાવત્સલતાથી સર્વ પ્રજાજનો સંતુષ્ઠ થયા. પિતાની પેઠે ધર્માનુદાનથી તથા સુશાસનથી દેવેન્દ્રનારાયણ સમસ્ત લોકોનો પ્રિયપાત્ર થઈ પડ્યો. એથી પણ ભૂપસિંહનો હિંસાનલ અધિક પ્રજાની ઊઠ્યો. બન્ને ભાઈઓ વચ્ચે મુલાકાત થતી, વાતોચીતો થતી, દેવેન્દ્રનારાયણ પહેલાંની પેઠે બ્રાતૃસ્નેહ દર્શાવતો; પરંતુ ભૂપસિંહ હવે એવી રીતે બ્રાતૃભાવ દેખાડતો.

નહિ. મુખમાં જાણે સઘળું આવી વસ્યું છે, વસ્તુતઃ મનની અંદર અન્ય ભાવનો જ્વલન્ત આવિર્ભાવ થતો. તેની દરેક હીલચાલ બાહ્યિક હતી. ભાઈની પાસે જાઝી વાર ટકીને બેસવાનું તે પસંદ કરતો નહિ. સદાનો સાધુ સ્વભાવવાળા દેવેન્દ્રનારાયણ ભૂપસિંહના આચરણમાં થયેલા આવા વિષમ પરિવર્તનને જરા પણ જાણી શક્યો નહિ તેના મનમાં કશો સંદેહ પણ પેદા થયો નહિ. આવી રીતે બીજું એક વરસ પણ વીતી ગયું.

રાજા દેવેન્દ્રનારાયણ કોઈ કોઈ વાર સુરંગપૂર જતો; એ સમયે ભૂપસિંહ રાજ્યની દેખરેખનો ભાર મેળવતો; દોલતસિંહ વિપરીત સલાહ આપીને પ્રજા પીડન શરૂ કરતો. ભૂપસિંહ પોતે વિપરીત કુશળતામાં પાકો ખેલાડી હતો; સજગતા અગ્નિમાં પ્રજ્વળ વાયુ ઢોળવાનીજ દોલતસિંહ સલાહ આપતો, પ્રજા જેથી કરીને અસંતુષ્ટ થઈ બળવો કરે, દેવેન્દ્રનારાયણ પદ્મભ્રષ્ટ થાય અથવા આ દુનિયામાંથી નાખૂદ થાય, એવી દોલતસિંહ તથા ભૂપસિંહ પરસ્પર સલાહ કરતા અને એ સાથે એમ કરવામાં એક બીજાને સહાયતા પણ આપતા. દેવેન્દ્રની ગેરહાજરીમાં, સૈનિકોં, પ્રજાજનો અને અનુચરો નાના પ્રકારની દુષ્ટતા સહન કરીને મનમાં ને મનમાં ઘણાજ અસુખી થતા, દેવેન્દ્રનારાયણના પાછા આવ્યા પછી કોઈ કોઈ તેની પાસે એ દુઃખની વાતો કહેવાનું સાહસ કરતા, પણ તે તેને લક્ષમાં ન લેતાં ઉદારતાથી ભૂપસિંહને ક્ષમા કરતો, એક અક્ષર પણ કહેતો નહિ.

પરંતુ પ્રજાનો પોકાર ઘણો વધી પડવાથી, એક દિવસ તેણે ભૂપસિંહને પોતાના મનની વાત કહી દીધી.

સુરંગપૂરમાં દેવેન્દ્રનારાયણની એક અતિ પ્રેમભાગિની સ્ત્રી હતી. ભૂપસિંહ એ વાત જાણતો હતો. એ સ્ત્રીને આનંદપૂરની નજીકના કોઈ એક સ્થાનમાં લાવી રાખવાની તેની ઇચ્છા હતી; બ્રાતાની પાસે એ ઇચ્છા પ્રકટ કરવાથી, બ્રાતાએ હસતા મુખે અનુકૂળ અભિપ્રાય આપ્યો. એ પ્રેમિકા સ્ત્રીને નિમિત્તરૂપ કરીને વડીલ ભાઈનું પતન કરીશ, એવી કુમંત્રણાને ભૂપસિંહે મનમાંજ દબ કરી રાખી. નજીકમાં લાવવાની ઇચ્છા જાણીને, તે ઘણાજ ખુશી થયો. આનંદમાં ને આનંદમાંજ તેણે તેને લાવવામાં સહાયતા કરી.

દેવેન્દ્રનારાયણે વિના કારણે વિલંબ ન કરતાં, આનંદપૂરની નજીકના એક ઉદ્યાનમાં એ રમણીને બોલાવી રાખી. એવી રીતે

ખીજાં ત્રણ વરસ વીત્યાં. પિતાના મૃત્યુ પછી, પાંચ વરસ રાજ દેવેન્દ્રનારાયણે રાજ ભૂપસિંહની સાથેનો બ્રાતૃસ્નેહ ખરાખર નિભાવી રાખ્યો.

જે રમણીની વાત કહેવામાં આવી છે, તે રાજપૂતકુમારી હતી. તેનું રૂપ ધણું ચમત્કારિક હતું. અનેકાનેક રાજકન્યાઓમાં પણ એવું રૂપ હોવું સંભવિત નહોતું. દેવેન્દ્રનારાયણ તેની સાથે લગ્ન કરત, પરંતુ તે જે વંશમાં જન્મી હતી, તે વંશની કન્યા સાથે ઉંચા કુળમાં જન્મેલો ક્ષત્રિય રાજકુમાર લગ્ન કરી શકે તેમ નહોતો. પરંતુ વસ્તુતઃ એમનો બન્નેનો પ્રણય ધણોજ ગાઢ અને ગંભીર હતો. જે સમયે તેને આનંદપૂર લાવવામાં આવી, તે સમયે તેની ઉંમર એકવીસ વર્ષની હતી. તેનું નામ મંદારિકા હતું.

આનંદપૂરના આનંદમઠમાં ઐશ્વાર્ય અશોકાનંદ વસતા હતા, એ વાત તો જાહિરજ છે. તેમનો પ્રિય શિષ્ય આશુસુખ અને ખીજા પણ કેટલાક ભક્ત શિષ્યો તે વખતે તે આનંદમઠમાં વસતા હતા. રાજ દેવેન્દ્રનારાયણ અને રાજબ્રાતા ભૂપસિંહ નારાયણ કોઈ કોઈવાર મઠમાં જઈને, ગુરુદેવની સાથે તથા શિષ્ય મંડળીની સાથે ધર્મની ચર્ચા ચલાવતા. રાજ દેવેન્દ્રનારાયણ પર ગુરુદેવનો અને આશુસુખનો ખાસ કરીને વિશેષ સ્નેહ હતો, રાજ પણ દિવસે દિવસે ઐશ્વધર્મનો અનુરાગી થયો. ભૂપસિંહે પણ ધર્મમંદિરની ઉપાસક મંડળીની પ્રીતિ મેળવી હતી, પરંતુ તે તેને નિભાવી શક્યો નહિ. સારાંશ કે, આનંદ મઠની સાથે આનંદ દુર્ગનો છેક દૂરનો સંબંધ નહોતો.

જ્યાં સૂધી રાજ દેવેન્દ્રનારાયણસિંહે લગ્ન કર્યા નહિ, ત્યાં સૂધી, વડીલ અવિવાહિત રહે અને કનિષ્ઠનાં લગ્ન થાય નહિ, એવા કારણથી ભૂપસિંહ પણ અવિવાહિતજ રહ્યો. મંદારિકા સિવાય ખીજા કોઈ પણ સ્ત્રીમાં વિશુદ્ધ પ્રેમ સંભવશે નહિ, એમ ધારીને દેવેન્દ્રનારાયણ મનમાં ને મનમાંજ લગ્નના સંબંધમાં ઉદાસીન થયો હતો; પરંતુ મુખેથી કોઈને કંઈ પણ જણાવતો નહોતો. ભૂપસિંહે સંકલ્પ કર્યો હતો કે, ગમે તે રીતે, અવિવાહિત, અપુત્ર વડીલ સહોદરને પૃથ્વીમાંથી વિદાય કરીને, પોતે નિષ્કંટકપણે પિતાનું રાજ્ય ભોગવવું. દોલતસિંહ આ સંકલ્પથી મહાઆનંદિત થયો હતો. ખરી રીતે દોલતસિંહજ એવી સલાહ આપનાર હતો. શી રીતે એ સંકલ્પ સિદ્ધ થાય, એનો સુયોગ મેળવવામાંજ તેઓ બન્ને ગુંથાયા હતા, એ સમયે રાજ દેવેન્દ્રનારાયણના લગ્નનો ઠરાવ થયો, આત્મીય લોકોએ તેમને સમજાવીને કહ્યું

કે:—“રાજવંશ નિઃશંતાન રહેવાથી રાજ્ય અરાજક થાય છે, તેથી રાજાને અધર્મ આવે છે, એટલા માટે રાજાને અવિવાહિત રહેવાયજ નહિ.” દેવેન્દ્રનારાયણ લગ્ન કરવા ખુશી નહોતો, છતાં આત્મીયવર્ગની ઉત્તેજનાથી તેની મતિ ફરી, લગ્નમાં સમ્મતિ પણ આપી.

એ સમયે બીજી એક ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ. મંદારિકાને શું કહેવું ? એવી પ્રેમભાગિની પ્રિય બાદિની મંદારિકાનો, વિના દોષે શું કહીને પરિત્યાગ કરી શકશે ? કોની સલાહ લેવી ? મનમાં આવ્યું કે, બૌદ્ધ ગુરૂની પાસે સઘળી હકીકત ખોલી દઉં. તેણે છેવટે તેમજ કથું, સમાન વંશમાં જન્મ થવાથી, કુમારી મંદારિકા તેની સહધર્મિણી થઈ શકત, પરંતુ તેમ નથી. ત્યારે હવે શું કરવું ? ગુરુદેવે કથું કે:— “કુમારી મંદારિકા અમારા મઠમાં રહેશે, મુલાકાત થઈ શકશે, ચિંતા શી છે ?” એમજ થયું. મંદારિકા થોડા દિવસમાં મઠવિહારિણી થઈ. એથી પણ સુવિધા થઈ નહિ. લગ્નનો ભંગ કરવા માટે ભૂપસિંહ અનેક પ્રકારની હલકી વાતો ફેલાવવા માંડ્યો; એથી મંદારિકાને બીજી જગ્યાએ મોકલવાનીજ ગુરુદેવે સલાહ આપી. એક દિવસ સાંજે, મંદારિકાને દૂષો વેશ પહેરાવીને, આશુસુખ રસ્તો બતાવતો તેની સાથે ચાલ્યો. જસસના મુખેથી ભૂપસિંહે એ સંવાદ મેળવ્યા; દોલતસિંહને પાછળ જવાનું કથું. તેણે રાજાને અથવા મંદારિકાને અથવા બન્ને જણાને મારી નાખવાનું દોલતસિંહને ફરમાવ્યું. દોલતસિંહ હથિયારબંધ થઈ અંધારામાં દૂર દૂર રહીને મંદારિકા તથા આશુસુખની પાછળ ચાલ્યો. આ તરફ આશુસુખ પાછો ફર્યો. જે પ્રાન્તમાં જે સ્થાન સલામતી ભરેલું હતું, તે મંદારિકાને અને દેવેન્દ્રનારાયણને બરાબર બતાવી આવીને, અભય હૃદય સંન્યાસી પોતાના મઠ ભણી પાછો ચાલ્યો આવતો હતો; એવામાં દોલતસિંહની સાથે તેની મુલાકાત થઈ. દોલતસિંહ ડરી ગયો. હાથમાં હથિયાર ઝાલી રાજા તથા મંદારિકાની પાછળ પડ્યો હતો, એવી વાત જો કદાચ આ સંન્યાસી જાહેર કરી દેશે અને એ સાથે રાજાને પાછો સાવધ કરી દેશે, તો પછી ધારેલું કામ કોઈ કાળે પણ સિદ્ધ થશે નહિ, એવા ભયથી દોલતસિંહ સંન્યાસીપર ઘણોજ ગુસ્સે થયો, વળી જે કાચ માટે તે બહાર નીકળ્યો હતો, તે કામ પણ તેનાથી હાંસિલ થઈ શક્યું નહિ; એથી તેના ક્રોધનો અવધિજ થયો. તેણે બધી બાબતોનો બરાબર વિચાર કરીને ધૂતારા દીવાન દોલતસિંહે, વિશ્વસ્ત ભાવે આશુસુખની

સાથે વાતો કરવા માંડી. આશુસુખે બીજી કાંઈ પણ શંકા આણી નહિ. વાતો કરતા કરતા તેઓ એક પર્વતપર ચઢ્યા. આશુસુખે રાજા દેવેન્દ્રનારાયણનાં લગ્નની વાત ઉપસ્થિત કરી હતી, એવામાં દુરાત્મા દોલતસિંહે એકદમ ઓચિંતો ધક્કો મારીને તેને સેંકડો હાથ નીચે આવેલી પહાડની એક ગંભીર ગુહામાં ગબડાવી દીધો. એ સમયે તે પાપાત્માએ નિશ્ચય કરી લીધો કે, આશુસુખનાં હાડેહાડના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા હશે અને એ સાથે તે પંચતવ પણ પામી ગયો.

એજ નિશ્ચિત હતું. પરંતુ આશુસુખ મર્યો નહોતો. વાંચક બંધુ-ઓના સ્મરણમાં હશે કે, વરુણસિંહની હયાના અપરાધથી વિના દોષે કિશોરસિંહને કાંસીનો હુકમ થયો, તે સમયે તેનું ખૂન થતાં પહેલાં થોડીવારેજ આશુસુખે સજીવ શરીરે વધભૂમિમાં દર્શન દીધાં હતાં, યોગની શક્તિ કેવી અનિર્વચનીય છે ! યોગબળથી ન થઈ શકે, એવું કોઈ કાર્યજ નથી ! સમસ્ત અલૌકિક ક્રિયાઓ યોગી પુરુષના યોગ-બળથી સિદ્ધ થઈ શકે છે. બૌદ્ધયોગી આશુસુખે અસીમ યોગબળ-થીજ એ સુનિશ્ચિત આસન્ન મત્યુના મુખમાંથી રક્ષા મેળવી હતી.

દોલતસિંહ છૂપી રીતે દુર્ગમાં પાછો ફર્યો. જે કાંઈ કરી આવ્યો, તે તેણે એકાંતમાં આવીને ભૂપસિંહને કહી સંભળાવ્યું. એ રાત્રેજ તેઓ બન્ને દુર્ગમાંથી અદક્ષ થઈ ગયા. બીજે દિવસે સવારમાં રાજા દેવેન્દ્ર નારાયણે માતાને ન જોઈ શકવાથી, સહુને પૂછગાછ કરી, પરંતુ કોઈનાથી કાંઈ પણ જવાબ આપી શકાયો નહિ; આખો દિવસ ગયો, પત્તો મળ્યો નહિ. ભૂપસિંહનો પણ નહિ અને દોલતસિંહનો પણ નહિ ! તેઓ ક્યાં ગયા ? કેમ ગયા ? કાંઈ સમજાયું નહિ. પેલી તરફ આનંદમઠમાં મોટો ખળભળાટ મચી ગયો. આશુસુખ ગૂમ થયો ! એ સંવાદ પણ રાજધાનીમાં ફેલાઈ ગયા; રાજાએ અતિ ઉદ્વિગ્ન થઈને ત્રણે જણની તપાસમાં માણસો મોકલી આપ્યાં. સઘળા હતાશ્ચ થઈને પાછા ફર્યા.

રાજા દેવેન્દ્રનારાયણ મહા ઉદ્વિગ્ન થઈ ગયો. વિવાહની સૂચના થતી હતી, તે મુસ્તવી રહી, એક વરસ પછી ભૂપસિંહ દેશમાં પાછો આવ્યો. ખાસ કારણસર દિલ્હી જવું પડ્યું હતું, એવું સમજાવીને તેણે પોતાના સહાયક બાતાને શાંત કર્યો. દેવેન્દ્રનારાયણે તેને વિવાહ કરીને સંસારી થવાનો ઉપદેશ આપ્યો. ભૂપસિંહે કહ્યું કે:-“એક ભાઈનાં લગ્ન થવાથીજ પિતૃ વંશની રક્ષા થશે, તો પછી બન્ને ભાઈઓને

લગ્ન કરવાની શી જરૂર છે ? વળી લગ્ન કરવાની મારી ઇચ્છા પણ નથી.”

કોઇ પણ પ્રકારે ભૂપસિંહ લગ્ન કરવાને સમ્મત થયો નહિ. વડીલના લગ્નની ધામધુમ મચી ગઇ. એક માસ પછી, દોલતસિંહ દેશમાં આવ્યો, યૌદ્ધ શિષ્ય આશુસુખનો બીજો કાંઇ પત્નો મળ્યો નહિ. ગમે તે પ્રકારે માર્યો ગયો છે, એવો સહુએ નિશ્ચય કર્યો. દોલતસિંહે તેને પર્વતપરથી ધકેલી દીધો છે, એવી શંકા કોઇના મનમાં ઉપજી નહિ.

ભૂપસિંહના પાછા આવ્યા પછી ત્રણ મહિને, રાજા દેવેન્દ્રનાં લગ્ન થયાં. લગ્ન પછી ભૂપસિંહ ફરીવાર દિલ્લી ગયો, એ વખતે પાછો દોલતસિંહ સાથે ગયો નહિ. થોડા દિવસ પછી તે પાછો ચાલ્યો આવ્યો. પાછો એક માસ પછી દોલતસિંહને લઇ તીર્થમાં જવાનું બહાનું કાઢી બ્રાતાની અનુમતિ અનુસાર તે ઘરમાંથી બહાર નીકળ્યો- આવી રીતે કેટલીકવાર પરદેશની મુસાફરી કરી, તેનો સ્વભાવ ધણેજ નિઃસ્નેહ થઈ પડ્યો. બ્રાતાની સાથે વારંવાર વિચ્છેદ કરવાથી તે એક રીતે મમતાશૂન્ય થઇ પડ્યો. દેશમાં આવીને હમેશાં એકાંતમાં વસવા લાગ્યો, હમેશાં દોલતસિંહની સાથે સલાહ કરવા લાગ્યો, હમેશાં બહારને બહાર જ રહેવા લાગ્યો, આવી રીતે તે હમેશાં જૂદા જૂદા ભાવો દેખાડવા લાગ્યો. દેવેન્દ્રનારાયણ એનું કાંઇપણ ગૂઢ તાત્પર્ય સમજી શક્યો નહિ.

ત્રણ વરસ પછી મંદારિકા ગર્ભવતી થઇ. યથાકાળે તેને પેટે એક પુત્ર જન્મ્યો. દેવેન્દ્રનારાયણની રાણીએ પણ એ સમયે ગર્ભવતી થઇને એક પુત્રીનો પ્રસવ કર્યો. મંદારિકાનો પુત્ર અને રાણીનો પુત્ર એક મહિને નાના મોટા હતા. રાણીના પુત્રને માટે એક ધાત્રીની જરૂર પડવાથી, દીવાન દોલતસિંહે, ઉમદા અવસર મળેલો ધારીને, ભૂપસિંહની સલાહથી મંદારિકાનેજ લાવી આપી. રાજા એથી ધણેજ સંતુષ્ઠ થયો. મંદારિકા રાજઅંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરીને, પોતાના પુત્ર તથા રાણીના પુત્રનું લાલનપાલન કરવા લાગી. મંદારિકાની સાથે રાજાનો કેવો સંબંધ છે, બંને બિલ્કુલ ઓળખાણ માત્ર પણ છે કે નહિ, એ આખતમાં દોલતસિંહ જાણે કશું પણ જાણતોજ ન હોય એવું હાવભાવ કાર્યકલાપ દ્વારા તે તેને દર્શાવવા લાગ્યો. એથી રાજા ઉલટો અધિક વિશ્વસ્ત થયો, દોલતસિંહના તરફ બીજી રીતે તેની ગમે તેવી ધારણા હોય, પરંતુ આ વિષયમાં તો તે દોલતસિંહને વિશ્વાસુ મૂલ્ય સમાનજ માનવા લાગ્યો.

રાજપુત્રની ઉમ્મર જ્યારે ચાર માસની થઇ, ત્યારે ભૂપસિંહ ફરીવાર એકલો પરદેશ ગયો. દોલતસિંહના નામે છુપા કાગળ પત્રો હમેશાં આવવા લાગ્યા, દોલતસિંહ પણ તેવીજ રીતે કાગળપત્રો લખવા લાગ્યો. લગભગ એ માસ એ પ્રમાણે ચાલ્યું. રાજપુત્ર છ માસનો થયો.

એક દિવસ રાજ દેવેન્દ્રના શ્વસુરાલય તરફથી સમાચાર આવ્યા કે, તેમના સસરા ઘણાજ ખીમાર છે; કન્યા તથા જમાઇને મળવા માગે છે. રાજ એ સમાચારની ઉપેક્ષા કરી શક્યો નહિ. બાળક પુત્રને સંકટ અને પીડાવાળા સ્થળે લઇ જવાનું પણ તેમણે યોગ્ય ધાર્યું નહિ. બાળકને ધાત્રીની ગોદમાં, દીવાનીની દેખરેખ તળે સોંપી, તે પોતે પોતાની સ્ત્રી સાથે શ્વસુરાલય તરફ ગયો.

દોલતસિંહના પત્રથી આ સમાચાર પણ દિલ્હી શહેરમાં પહોંચ્યા. ભૂપસિંહે તેનો પણ ઘટો જવાબ આપ્યો. એક પક્ષ વીતી ગયું. ફરીવાર દિલ્હી પત્ર ગયો, આ તરફ દોલતસિંહે એક દિવસ એકાંતમાં મંદારિકાને તરેહતરેહની લાલચો આપીને કહ્યું:—“રાજને તું જોવો ચાહે છે, તેવી રીતે તે તને ચાહતો નથી. લગ્ન થયાં છે, પુત્ર પણ થયો છે, એટલે હવે તે તારી દરકાર પણ શા માટે રાખે? તું છેક દાસી બાંદીની પેઠે રહી છે, તારો પુત્ર ગુલામગીરીના પંજમાં સપડાવશે. આ વખતે તું તારું બહું ચાહતી હો, તો એક કામ કર. રાજાના પુત્રને જેર ખવડાવી મારી નાખ; રાણીનો પુત્ર અને તારો પુત્ર બન્ને એક સરખા છે, બન્નેના ચહેરા પણ બરાબર મળતા આવે છે, એથી કોઇ જાણખી શંકશે નહિ. તારો પુત્રજ રાજ થશે. રાણીના છોકરાને જેર ખવડાવ, બધો ઉત્પાત્ત મટાડ.”

મંદારિકા પ્રથમ રાજ થઇ નહિ; છેવટે દોલતસિંહની ઘણી ઉશ્કેરણી અને ઘણીજ લાલચોથી એ કાર્ય કરવાને સમ્મત થઇ. જે દિવસે રાજકુમારને જેર ખવડાવવાનો ઠરાવ થયો, તે દિવસને બરાબર લખીને, તેની સાથે બીજું મન્તવ્ય પ્રકટ કરીને દુરાશય દોલતસિંહે દિલ્હી પત્ર લખી મોકલ્યો. ભૂપસિંહ તરતજ તેના મારવાડી મિત્ર બીમેશ્વરને સાથે લઇ, વેગવાન અશ્વપર એસી છૂપી રીતે આનંદપૂરની નજીકમાં આવી વસવા લાગ્યો. આ તરફ રાજપુત્રને વિષ ખવડાવવાનો દિવસ આવી લાગ્યો. મંદારિકાએ રાત્રે રાજકુમારને દૂધની સાથે વિષ દીધું. દોલતસિંહે ખુશી થઇને રાજ દેવેન્દ્રનારાયણને પત્ર લખ્યો, કે:—“બાળક રાજકુમાર એકાએક ઘણી સખ પીડાથી ખીમાર થયો

છે, માટે આપ સત્વર રાજધાનીમાં આવી પહોંચશો.”

જે સમયે પત્ર પહોંચ્યો, તે સમયે તેમને આનંદપૂરના અરણ્ય-માંજ રાત્રિ વીતાડવી પડે, બરાબર એવો વખત ધારીનેજ દોલતસિંહે પત્ર મોકલ્યો. એ વિષ ખવડાવવાના ખીજ દિવસની વાત હતી! બાળક તે દિવસે ખણુ થોડો થોડો જાગ્યો હતો; એથી એકી સાથે ઉઠાડવા માટે દોલતસિંહે ફરીવાર ખીજ રાત્રે વિશેષ વિષ આપવાનું કહ્યું. વિધાતાના લેખ અતિ વિચિત્ર છે? ખીજ રાત્રિનું વિષપાત્ર મંદારિકાના પુત્રના મુખે ધરવાથી, તે બાળકજ તરત પંચત્વ પામ્યો. રાણીનો પુત્ર થોડા વિષની પ્રક્રિયાને સહન કરી ધીમે ધીમે બચી ગયો. મંદારિકા પુત્રશોકે રડીરડી બ્યાકુળ થઈ. દોલતસિંહે સલાહ આપી:—“ નહાસી જા.”

રાણીના બાળકને ગોદમાં લઈ મંદારિકાએ તેજ રાત્રે પલાયન કર્યું. વાંચકબંધુઓ! પચીસવર્ષ પહેલાં શંકરપૂરના મેદાનમાંથી એક સ્ત્રીને ગોદમાં બાળક લઈને દોડી જતી જોઈ શક્યા હતા, તે સ્ત્રીજ આ મંદારિકા હતી! લગ્નની રાત્રે જે મકાનના બંડારગૃહમાં બાળકને ફેંકીને મંદારિકા ગુમ થઈ, તેજ આપણો બહુ પરિચિત સન્માનાસ્પદ રણુધીરસિંહરાયનો જે બાળક આજ દિવસ સુધી રણુધીરસિંહને ત્યાં પ્રતિપાલિત, શિક્ષિત, વર્ધિત અને નાના પ્રકારની અદ્ભુત અદ્ભુત ઘટનાઓનો હેતુભુક્ત થયો હતો તેજ બાળક એ અસારના સુરંગપૂર-રાજ્યનો મુખ્ય સેનાપતિ વીરવર કિશોરસિંહ હતો. એજ આનંદપૂરાધિપતિ રાજા દેવેન્દ્રનારાયણ દેવનો વંશજ એકનોએક પુત્ર છે. જેને અમો આજ સુધી વનવાસિની ઉન્માદિની-દીવાની તરીકે પરિચય કરાવતા આવ્યા છીએ, એ વનવાસિની દીવાનીજ પેલી મંદારિકા છે.

દોલતસિંહે, રાતોરાત મંદારિકાના મૃત્યુપુત્રને રાજમહાલયના બગીચામાં દટાવી દીધો. આ તરફ પુત્રની સખ ખીમારીના સમાચાર સાંભળી, રાજા દેવેન્દ્રનારાયણ મહા ઉત્કંઠિત થયો. સસરાની પીડાનો હજી સુધી અંત આવ્યો નહોતો. તેથી તે દિવસે પોતે આવી શક્યો નહિ, કાલે આવીશ, એવું કહીને રાણીને એક વિશ્વાસુ આત્મીયની સાથે મોકલી આપી, બન્નેજણું બે પાલખીઓમાં બેસી, ચાર પ્રહરીઓ સાથે રાત્રિને સમયે આનંદપૂરના અરણ્યમાં આવી પહોંચ્યાં.

બૂપસિંહ એ તરફ કેટલાક બાડૂતી લૂંટારાઓ બાડે કરી સરદાર

આરંભાડી બદમાશ ભીમેશ્વરની સાથે એક વૃક્ષમાં છપાઈ રહ્યો હતો. બન્ને પાલખીઓ તે વૃક્ષજળે આવતાંની સાથેજ લૂટારાઓ કપાઝ કરીને વૃક્ષની શાખાપરથી કૂદી પડ્યા. તેમના વિકટ ચીત્કારની ધ્વનિથી પાલખી હચમચારાઓ પાલખીઓ મૂકીને દોડી ગયા. રક્ષક પુરુષો પણ પ્રાણના ભયથી નવ બે અગિયારાં ગણી ગયા. ભીમેશ્વરે હિન્મત થઈ, પાલખી ભાગી, બન્ને આરોહીઓના કૂચે કૂચા કરી નાખ્યા; ટુકડે ટુકડા કરી નાખ્યા. રાજા રાણી બન્ને જણાં વનમાં લૂટારાઓના હાથથી કપાઈ ગયા છે, પાલખીના ભોઈઓદ્વારા આ હૃદયબેદક સંવાદ આનંદપૂરના રાજ મહાલયમાં પહોંચી ગયા. દોલતસિંહ રડીને વ્યાકુળ થયો, રાત્રેને રાત્રેજ દીવો સળગાવીને કેટલાંક માણસો સાથે લઇને, અરણ્યમાં આવી પહોંચ્યો. રક્તપ્લાવિત-સોહી લોહાણુ બેઠે નરનારી-દેહખંડ દર્શન કરીને સ્ત્રીની પેડે ઉંચા અવાજે રડવા લાગ્યો. ત્યારપછી, એ દેહખંડનો અગ્નિચંદ્રકાર કરી, બૌદ્ધધર્મની રીતિ મૂળખ સમાધિ કરાવવામાં આવી. પદ્ધતિ પ્રમાણે સમાધિ મંદિર પણ નિર્મિત કરવામાં આવ્યાં, પણ વાસ્તવિક રીતે રાજા દેવેન્દ્રનારાયણ જીવતો હતો.

ભૂપસિંહ અને ભીમેશ્વર, એ રાત્રેજ ફરીવાર દિલ્હી ભણી રવાના થયા, એ વાત કહેવાની કાંઈ આવશ્યકતાજ નથી. ભીમેશ્વર કે જે પાપંડકિયાનો નાયક હતો, તે પહાડી સેનાપતિ સુદર્શનની અશ્વ-શાળાના અંધકૂપમાં મરણ તોલ અવસ્થામાં આ વાત પોતેજ પોતાના મુખેથી કિશોરસિંહને કહી ગયો હતો, આ સભામાંજ સજીવ સાક્ષી-રૂપ એ સુદર્શન હાજર હતો. સભ્યજનો એ સુદર્શનના મુખેથી એ સઘળી વાતો શ્રવણ કરી.

આ પ્રમાણે પરિચય પ્રકટ થયો હતો, એવામાં એક અનુચરે આવીને સમાચાર આપ્યા કે, મકાનમાં એક માણસ મરવા પડ્યો છે, કિશોરસિંહની સાથે સાક્ષાત્કાર કરવા માગે છે છે. ”

એ માણસ કોણ હતો, તે કિશોરસિંહ તરતજ જાણી ગયો. અશોકાચાર્ય, આશુસુખ, રાજા રણધીરસિંહરાય, એ ત્રણે પ્રધાન પ્રક્ષને સાથે લઇને, કિશોરસિંહે એ અનુચરની સાથે મુમુર્ષુના ગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો મુમુર્ષુ વ્યક્તિ તે પેલો પાપાત્માં દોલતસિંહ હતો. કિશોરસિંહે જે કાંઈ અનુમાન કર્યું હતું, તે બરાબરજ હતું. દોલતસિંહે ઝેર ખાધું હતું. કિશોરસિંહને પાસે આવેલો જોઇને, મર્મયાતનાથી તેણે રડતાં રડતાં ક્ષમા માગી. જૂદાં જૂદાં પ્રમાણોપરથી જે કાંઈ

પ્રકટ થયું હતું, તે સર્વનો મરણ વખતે અચકાતા અવાજે દોહતસિંહે સ્વીકાર કર્યો. પ્રમાણમાં જે કાંઈ અવશિષ્ટ હતું, તે સમસ્ત પૂર્ણ થયું. દોહતસિંહ મરી ગયો. કિશોરસિંહના આદેશથી તેની વિધિમૂજબ અંતિમ ક્રિયા સમાપ્ત થઈ.

ફરીવાર સભાગૃહમાં સભા બેઠી. કિશોરસિંહની સુશીલતા, સદ્-ગુણ, સાહસ, વીરત્વ અને લોકરંજન, અમાયિક ભાવથી પ્રથમથીજ સઘળા તેના પક્ષપાતી થયા હતા, અત્યારે તેઓ સર્વ જ્વલ્લી ગયા કે, એ કિશોરસિંહ તેમનો રાજા છે. કિશોરસિંહ, તેમના પુણ્યવાન રાજા દેવેન્દ્રનારાયણ દેવ બહાદુરનો અતુલ કીર્તિશાલી વંશધર છે ! સર્વ લોકો આશ્ચર્યચકિત થયા, સર્વ લોકો ઉત્સાહ સંપૂર્ણ થઈ ગયા, આનંદ પ્રવાહમાં ડૂબી ગયા.

આનંદપૂર આનંદના પ્રવાહમાં ડૂબી ગયું. દુર્ગમાં મહાધામધુમ મચી ગઈ. સમસ્ત સંબંધવાળા માણસોના મુખમાંથી જય આનંદરાજનો જય ' શબ્દનો ધ્વનિ બહાર નીકળવા લાગ્યા. એ જયોત્સવને વખતે સભામાં એક તેજઃ પુંજ સંન્યાસી આવ્યા. હાથમાં દંડ કમંડલુ, ગળામાં રૂદ્રાક્ષમાળા, મસ્તકપર જટા, અંગે વિભૂતિ, પરિધાનમાં ભગવેા પોશાક અને વદનપર અતુપમ હાસ્ય ધારણ કરી તેમણે સભામાં પ્રવેશ કર્યો. અશોકાચાર્યે પ્રથમ પહેલાં ઉઠીને તેને સ્તિગ્ધ પ્રેમે આલિંગન કર્યું. સમાગત સમસ્ત લોકો એક પછી એક તેને ભક્તિભાવે પ્રણામ કરી હાથ જોડી ઉભા થયા, સિદ્ધ પુરૂષને જોતાં વેંતજ પ્રણામ કરવા જોઈએ, એમ ધારીને કિશોરસિંહે એ યોગીવરને સન્માન સહિત પ્રણામ કર્યા. યોગીવરનું વદન પ્રસન્ન હતું. તેઓ શાસ્ત્રવાક્યે સર્વને પ્રિયસંભાષણ અને આશીર્વાદ આપી ખભાપરનું મૃગચર્મ બિછાવીને બેઠા.

જાહિર થયું હતું કે, દુરાત્મા નરહન્ટાઓ રાજા દેવેન્દ્રનારાયણ દેવનું ખૂન કરી શક્યા નહોતા. અજ્ઞાતાવસ્થામાં તેઓ ગુમ થયા હતા. બીજે દિવસે પ્રભાતમાં પત્ની વિયોગ અને બાળકપુત્રના શોચનીય સંવાદ મેળવીને શોકાતુર રાજા, ગુમવેશે શ્વસુરાલયમાંથી વિરાગી થઈ ચાલ્યા ગયા હતા, એ સંવાદ કોઈ પણ જાણી શક્યું નહોતું. રાજા એ પચીસ વર્ષ સુધી યોગચર્યામાં નિમગ્ન રહીને, યોગબળમાં બળવાન થયા હતા. કિશોરસિંહને અમાનુષિક અસ્વભાવિક બળ વીર્ય આપી, બન્ને પક્ષને વિભિષિકા દર્શાવી અને વારંવાર સ્થળે અલૌકિક ક્રિયાનું અનુદાન કરી, રાજા દેવેન્દ્રનારાયણે પોતાની યોગવિધાનો અમરકાર બતાવ્યો હતો, એ

સમળું રાજ દેવેન્દ્રનારાયણના યોગબળનું આકર્ષણ હતું. સિંહદ્વારમાં બુખ્તરનું પડવું, વનમાં અને ગૃહમાં રાતા રંમના પ્રકાશનું પેદા થવું, સમાધિમંદિરની સમીપમાં યુગલમૂર્તિનો આવિર્ભાવ થવો, હાથમાં હાડકાંની લાકડી ઝાલેલા અજ્ઞાત પુરુષનાદ્વારા દોલતસિંહને તાડના કરવી, રાસપૂર્ણિમાની રાત્રે સભામાં યુગલવેશે શુશીલાને આશીર્વાદ અપાવો, કારાગૃહમાં કિશોરસિંહની નજરે દીવાલદર્પણમાં સમસ્ત દુર્ગનાં દશ્યો દેખાવાં ઇત્યાદિ સમસ્ત પ્રકારનાં અઘૌઠિક કાર્યોના નિયંતાજ નવયોગી દેવેન્દ્રનારાયણનું યોગબળ હતું. આજે એજ સભામાં અકસ્માત તે તેજસ્વી યોગીવરનું અધિષ્ઠાન થયું, એએજ તે ઘણા દિવસના ગુમ થયેલા મહા યોગબળસંપન્ન આનંદરાજ મહાત્મા દેવેન્દ્રનારાયણ હતા.

કિશોરસિંહે જન્મ્યા પછી પિતાનાં દર્શન કર્યા નહોતાં, આજે ગુભપરિચયથી, પિતાનાં દર્શનથી ચરિતાર્થ થઈને, સાશ્રુનયને તેણે પિતાના ચરણોમાં પ્રણિપાત કર્યા; યોગીવરે પ્રસન્નવદને સ્નેહપૂર્વક આલિંગન કરીને, ઘણા ઘણા આશીર્વાદ આપ્યા. પ્રેમાશ્રુ અને આનંદાશ્રુ વરસવાથી બન્ને દેહ ભીંજાઈ ગયા. કિશોરસિંહનું જન્મલક્ષ રાજ બહાદુરના અને અશોકનંદના સ્મરણમાં હતું. એ લગ્ન અનુસાર ગણના કરીને રાશિ અનુસાર કિશોરસિંહનું ખંડે નામ પાડવામાં આવ્યું. રાશિમાં નામ આવ્યું આદિત્યનારાયણ.

ઉત્સવની સીમા પરિસીમાજ ન રહી. રાજ રણધીરસિંહરાયે પચીસ વરસ સૂધી એ અજ્ઞાત અપરિચિત રાજકુમારનું પુત્રની પેઠે પાલન કર્યું હતું; તેટલા માટે યોગીરાજે તેમને શતશત સાધુવાદ આપીને અંતરની કૃતજ્ઞતા દર્શાવી. દેવીપૂરનો જાગીરદાર કુલીનકુમાર ચૌધરી એ સભામાં હાજર હતો, તેજ રાજ દેવેન્દ્રનારાયણ દેવનો સસરો હતો. હતો; કુમાર કિશોરસિંહ કિંવા આદિત્યનારાયણની ગર્ભધારિણી જનનીનો જન્મદાતા પિતા હતો. આદિત્યનારાયણ આજ સૂધી એ પરિચય બળતો નહોતો. આજે આ ગુભપરિચયથી ભક્તિમાન થઈને તેણે માતામહના ચરણોમાં પ્રણિપાત કર્યા. દૌહિત્રને ગોદમાં લઈને, કુલીનકુમાર હર્ષપૂર્વક રડી પડ્યો, તેને તેની કન્યા પણ તે સમયે સાંભરી આવી. શોકાશ્રુ, પ્રેમાશ્રુ, અને આનંદાશ્રુ વરસાવી આદિત્યનારાયણને તેણે વારંવાર અભિષિક્ત કર્યો. આવી રીતે અતીત પરિચયથી આનંદપૂર મહોત્સવમાં મસ્ત થયું. પ્રજાજનો, સભાસદો, અમાત્યો અને અનુચરો આદિ સર્વ મહાનંદે પરિપૂર્ણ થઈ ગયા.

ઉપસંહાર

યોગીવર દેવેન્દ્રનારાયણે સંસારના અપત્ય સ્નેહથી તથા સર્વના આશ્રયથી એક પક્ષકાળ પર્યન્ત આનંદપૂરમાં નિવાસ કર્યો. એ એક પક્ષ દરમ્યાન શુભદિવસે, શુભક્ષણે કુમાર આદિત્યનારાયણની સાથે રણુધીરસિંહકુમારી શ્રીમતી સુશીલાસુંદરીનો શુભ પરિણય સંપાદિત થયો. ભંડારી ગંધાધર ગંગોપાધ્યાયની કન્યા શ્રીમતી લલિતપ્રભાની સાથે શાંતિપ્રસાદ બ્રાહ્મણનાં લગ્ન થયાં. રાજા કલંગકેશરને એક રૂપવતી કન્યા હતી; આ ઉત્સવના અવસરમાં તેણે તે કન્યાને રાજા રણુધીરસિંહરાયના પુત્ર વરુણસિંહને સમ્પ્રદાન કરી. ઉપરાસાપરી ઘણા આનંદ એકત્ર થયા.

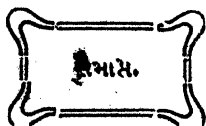
મંદારિકા હવે ઉન્માદિની અથવા દીવાની નહોતી; આ સર્વ આનંદ ઉત્સવમાં તેનાં નયનોમાંથી આનંદની ધારા પ્રવાહિત થતી હતી. જેવું જેવું પરિણામ આવવાનો સંભવ હતો, તે પ્રમાણે સર્વ યથાયોગ્ય નિયમાનુસારજ થઈ ગયું હતું, આદિત્યનારાયણે મંદારિકાની આદર-યત્નથી રક્ષા કરી. વાતની વાતમાં એક દિવસ એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો કે લૂટારા સરદાર મહાવીર અને રણુવીર ક્યાં ગયા? તેમની શી દશા થઈ? ” મંદારિકાએ કહ્યું:—“ તેઓ મરી ગયા છે. ભૂપસિંહને ફાંસીએ લટકાવ્યા પછી, તેમણે બંનેએ અશ્વ સહિત પવૈતના શિખર પરથી જંપાપાત કરીને આત્મહત્યા કરી છે. તેમના અનુચરો ભીલદુર્ગની ધન સંપત્તિને સ્થાનાંતર કરીને રાતોરાત દેશત્યાગી થયા છે. ” લૂટારાના ટોળાંના એક માણસની સાથે મંદારિકાની એક દિવસ મુલાકાત થઈ હતી, તે માણસે એ પાપપંથનો પરિત્યાગ કરીને વૈરાગ્યનો આશ્રય લીધો હતો અને તેના મુખેથીજ મંદારિકાએ આ સમાચાર મેળવ્યા હતા.

મંદારિકાનો દેવેન્દ્રનારાયણપ્રતિ અત્યંત ગભીર પ્રણય હતો, પરંતુ દુષ્ટ દીવાન દોલતસિંહની ઉશ્કેરણીથીજ તે રાજકુમાર કિશોર-સિંહનું ખૂન કરવા જતાં પોતાના પુત્રને શુભાવી બેઠી હતી અને ત્યાર પછી કિશોરને લઈને પલાયન કરી ગઈ હતી. પરંતુ પાછળથી પોતાના પાપનો પશ્ચાતાપ થવાથી તથા દેવેન્દ્રનારાયણનો પવિત્ર પ્રેમ અંતરમાં ઉભરાઈ આવવાથી તેણે કિશોરસિંહની હત્યા ન કરતાં છેવટ સુધી તેનું રક્ષણ જ કર્યું હતું. યોગી દેવેન્દ્રનારાયણે તેનામાં પોતાની યોગવિદ્યાનો સંચાર કરાવ્યો હતો અને તેના યોગેજ તે અનેકાનેક અદ્ભુત કાર્યો કરવાને શક્તિવતી થઈ હતી.

ઉપસંહાર

છેવટે એક પખવાડિયું વીતી ગયું. યોગીવર દેવેન્દ્રનારાયણ હવે લોકાલયમાં રહ્યા નહિ. પુત્રને નવવધૂ સહિત સ્વરાજ્ય પર અભિ-
ષિક્ત કરી, પ્રમાશ્રુપૂર્ણ નયને સર્વની પાસેથી વિદાય લઈને, તેઓ
યોગાશ્રમમાં ચાલ્યા ગયા. કુમાર આદિત્યનારાયણ ઉર્દે કિશોરસિંહ,
આનંદપૂર રાજ્યનો સર્વરંજન રાજા થયો; શ્રીમતી સુશીલા
સુંદરી આનંદપૂરની રાણી થઈ. રાજા રણધીરસિંહરાય સુરંગપૂર
જઈને, શિશુરાજ અમરકુમારના રક્ષકરૂપે ત્યાંનું રાજકાર્ય ચલાવવા
લાગ્યા. મહાસભા પહેલાંની પેઠે અમાત્યવર્ગથી શોભિત થઈ. રાજા
આદિત્યનારાયણ દેવ સુરંગપૂરની મહાસભાના સભ્ય અને માનનીય
ન્યાયાધીશ થયા. શાંતિપ્રસાદ અને લલિતપ્રભાને માટે આનંદપૂરમાં
એક નવું મકાન નિર્મિત થયું; નવીન રાજ્યએ પહેલાંની મિત્રતાની
દાખલ શાંતિપ્રસાદને વાર્ષિક દશ હજાર મોહોરોની આવકવાળી એક
જગીર આપી. તેઓ તેનાવડે સુખસ્વચ્છંદો સંસાર-વ્યવહાર ચલા-
વવા લાગ્યાં. કુમાર વરુણસિંહ પોતાની પત્ની સાથે શંકરપૂરમાં આવી
વસ્યો. બીજા બધા આત્મીયજનો યથાયોગ્ય ઉપાધિ અને પુરસ્કાર પ્રાપ્ત
કરીને પોતપોતાના નિવાસસ્થાનમાં પરમ સુખે દહાડા ગુજરવા લાગ્યા.
મંદારિકાએ ભૈરવી નામ ધારણ કરીને અશોકાચાર્યના આનંદાશ્રમમાં
આશ્રય મેળવ્યો. સદાશિવ ભાટ વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે બૌદ્ધ ઉપાસક થઈ
મંદારિકાની સાથે બૌદ્ધાભિમમાં વસવા લાગ્યો.

આવી રીતે સર્વની સર્વ પ્રકારની સુવ્યવસ્થા થઈ. રાજા આદિત્ય
નારાયણ સુશીલા સમાન પ્રિય મહિષી મેળવીને સુખર્વપૂરક રાજ્ય
ભોગવવા લાગ્યો. કોઇવાર આનંદપૂર, કોઇવાર સુરંગપૂર તો કોઇવાર
બીજા બંધુબાંધવોના નિકેતને—ગૃહે વસીને, નવ નરપતિ, નિત્ય નિત્ય
નવીન નવીન સુખોનો સ્વાદ લેવા લાગ્યો. અંતે સિદ્ધ થયું કે, ધર્મનો
જય, પાપનો ક્ષય ! ધર્મનો પુરસ્કાર ! અધર્મનું પ્રતિફલ !

પવિત્ર, આદર્શ અને સાધ્વી સતીઓના બોધપ્રદ અનુપમ જીવનચરિત્રોનો સમુદાય.

સતીમંડળ અને સ્ત્રીપુરુષના ધર્મ

(ભાગ ૧ લો તથા બીજો.)

આ લોકપ્રિય ગ્રંથમાં—પ્રાચીન અર્વાચીન જગત્ પ્રસિદ્ધ સતી સ્ત્રીઓનાં શિક્ષણ યોગ્ય, અહ્લુત રસિક ચરિત્રો અને ધર સંસાર ઉપયોગી વિષયો છે. જે વાંચનારી તથા શ્રવણ કરનારી સ્ત્રીઓને તસ્લીન કરી, તેમનામાંથી પૂર્વનું ગયેલું સતીત્વ પુનઃ પ્રાપ્ત કરી દે, તેવો સદ્બોધ સમાયલો છે. જીવનચરિત્રો એ જીવન સુધારવાનું સાધન છે, કેમકે ઉત્તમ દષ્ટાંત એ મનુષ્યને ઉત્તમ થવાને જાગ્રત કરે છે.

આવા હેતુથી—સતી સીતા, લક્ષ્મીજી, પાર્વતીજી, સાવિત્રી, દેવદૂતી, દેવાની, ચોપાસુદ્રા, સંતા, સ્વાહા, સત્યરૂપા, ગાર્ગી, રેણુકા, રેવંતી, તુલસી, વૃંદા, અશ્રુમતી આદિ સેંકડો સતીઓના ઉત્તમ શિક્ષણથી ભરપૂર અહ્લુત રસિક ચરિત્રો છે. મૂલ્ય ભાગ ૧ લાના રૂ. ૩) ભાગ બીજાના રૂ. ૩)

મહાન પુરુષોના મહાન ગુણોની દૃઢ્યમાં સચોટ છાપ પાડવા માટે અત્યંત ઉપયોગી

ચરિત્ર—ચંદ્રિકા

આ ગ્રંથમાં—પ્રાચીન અર્વાચીન જગત્પ્રસિદ્ધ મહાન પુરુષોનાં શિક્ષણ લેવા લાયક અહ્લુત, રસિક જીવનચરિત્રો દાખલ કર્યાં છે. કે તેમાં વાંચનાર અને શ્રવણ કરનાર સ્ત્રી પુરુષોને તસ્લીન કરી દે, તેવો સદ્બોધ સમાયલો છે. આવા હેતુથી—શ્રીરામ, શ્રીકૃષ્ણ, પરશુરામ, ચંદ્રગુપ્ત, શંકરાચાર્ય, હજરત મહમદ પેગંબર, મહાવીર બાહુ, રામાનંદ, દયાનંદ સરસ્વતી, ગુરુ ગોવિંદ આદિ અનેક મહાપુરુષોનાં ઉત્તમ ચરિત્રોનો આ પુસ્તકમાં સમાવેશ કરેલો છે. મૂલ્ય. રૂ. ૨-૧૨-૦

અગવાનું ઠેકાણું:—

મહાદેવ રામચંદ્ર જગુષ્ટે

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ

મનોહર નવલકથાઓ.

મધુરમિલન—પ્રેમકથાને નામે પ્રકટ થતાં વિકારી શુગારપૂર્ણ પુસ્તકો જેવું નહિ, પણ વિશુદ્ધ પ્રેમની દિવ્ય વ્યાખ્યા દર્શાવતું આ પુસ્તક દરેક નરનારીએ વાંચવું જોઈએ, જગતમાં સ્વર્ગ ઉતારવાની કળા તમારે શીખવી હોય, તમારા જીવનમાં સંસિકતાનો ઝરો વહેવડાવવો હોય, તો તમારી પત્નીને આ નવલકથા વાંચાવો, તમે વાંચો, પ્રેમની દિવ્યતા શીખો. એટલે તમને પૃથ્વીપર સ્વર્ગ દેખાશે. કિમ્મત. ૧-૧૨-૦

સૌન્દર્યવિજય અથવા સતરમી સદીનું

ઈંગ્લાંડ—આ વાર્તા એટલી બધી મનોહર અને ચિત્તાર્કષક છે કે જેનું પ્રત્યેક પૃષ્ઠ વાંચવાની વાંચકને જિજ્ઞાસા ઉપજાવે વિના રહે તેમ નથી. રાજસત્તાના મદમાં પડી મોહાયેલી મહારાણી કેવાં કેવાં કૃત્યો કરે છે અને છેવટે એની એટલી બધી હૃદયભેદક દુર્દશા થાય છે કે જેનું કોઈ પણ રીતે વર્ણન જ કરી શકાય તેમ નથી. પાપના પ્રવાહમાં તણાઈને મનુષ્ય મનુષ્યત્વનો ત્યાગ કરી એટલાં બધાં જાલિમ કૃત્યો કરે છે કે, જેથી રૂંધેરૂંધા ખડાં થઈ આવે તેમ છે. વળી સત્તરમી સદીમાં ભૂવિખ્યાત ઈંગ્લાંડ દેશની કેવી પરિસ્થિતિ હતી, ઈંગ્લાંડમાં કેવાં કેવાં કારસ્થાનો ચાલી રહ્યાં હતાં, એ સઘળા બનાવોનો આખેહુબ ચિતાર આલેખવામાં આવ્યો છે. મૂલ્ય ૨-૮-૦

બંસરીબાલા:—આ સામાજિક નલકથામાં મનુષ્યજાતિના ભાવ, વિકાર, ચારિત્ર્ય વગેરેનું એવું સુંદર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે કે, વાંચનારને પોતાની દષ્ટિ સમક્ષ ખરો બનાવ બનતો હોય એવો ભાસ થયા વિના રહેશે નહિ. બાલિકાના હૃદયનો વિશુદ્ધ અનુરાગ, સહધર્મિણીની સ્મૃતિ, વિકાર કિંવા કામની પ્રચંડ જ્વાળા, અબળાનો આત્મોત્સર્ગ વગેરે વિવિધ વિષયોના મનોરંજક પ્રસંગોથી આ નવલકથા પૂર્ણ છે. સુંદર ચિત્રાસહિત, પાકું પૂર્ણ. મૂલ્ય ૩-૧-૮-૦

રતિશાસ્ત્ર-કોકશાસ્ત્ર—આ અમૂલ્ય અદ્વિતીય ગ્રન્થ સર્વાપરી છે. એમાં ધણું જીવન પુસ્તકો શોધીને જીવાન સ્ત્રી પુરુષોને અતિ ઉપયોગી થઈ પડે એવા ગુપ્ત વિષયો-દવાઓ પ્રકટ થયાં છે. એમાં સ્ત્રી પુરુષની ચાર જાતિ, તેમનાં લક્ષણ, કામદેવને રહેવાનાં સ્થળ, ગુપ્તઆસનનાં વર્ણન, સંયોગ માટે તીથી, વાર નક્ષત્રનો વિચાર અદ્ભુત વશીકરણ પ્રયોગો, ગર્ભ રહેવાના ઉપાય, ગર્ભપાત-ગર્ભસ્ત્રાવની રામખાણ અનુભવસિદ્ધ દવાઓ-અનેક રોગો ઉપર કઢીરી ટુચકા. ઇચ્છાનુસાર પુત્રપુત્રી કિંત્વન કરી શકાય એવા પ્રયોગો, પુરુષ અને સ્ત્રીનાં ગુપ્ત લક્ષણો, રજ્જેદર્શન રજસ્વલા કર્તવ્ય, પુત્રપુત્રી થવાના દિવસો, ગર્ભપરીક્ષા, યુવાવસ્થા વિર્યપ્રભાવ, નપુંસકતા તેના માટે અનેક ઔષધો, ધાતુની નિર્જનતા તેની દવાઓ, પૈષ્ટિક ઔષધો, ઋતુઓમાં પ્રાણવાના નિયમો, જળવાન દીર્ઘાયુ થવાના ઉપાયો, વિર્યવર્ધક ગુટીકાઓ, મુખગંધ, ગીલ, ચાંદાં, નેત્રરોગ, જીભરોગ, જ્વાળ વધવાની, વાળ કાઢવાની, તાવની, ગુપ્ત રોગની, કાનની કંઠમાળની, કોઢ, ક્ષય, શ્વાસ દમની દવાઓ, સરસ્વતી આપડે તે માટે ચૂર્ણ, મંત્ર, જંત્ર, મરડો, પેસાળ, ઉધરસ, ખસ, ખરજવું, ખીસ, આદાશીશી, સલેખમ, જી, લાખ, જલંદર સાપ, વીંશી, મખા રખી, કોલેરા, સ્ત્રીના કમળનો સોજો, રક્તપીત્ત, દરાજ, ભગંદર, કાંસા-શ્વાસ, નાસુર, કમળો, ફેફસે, રતાંધળાપણું, હરસ, વિસ્ફોટક, ભાંગરાકલ, દિવ્યદ્રષ્ટિ વગેરે ઉપરાંત બુદ્ધિના થવાય તે માટે, ગર્ભિણીના અતિસાર માટે બાળકોના રોગ માટે ઘણી અકસીર જીવન ઔષધો શોધીને પ્રકટ કરી છે, એક વખત અવશ્ય વાંચી વંચાવી લાભ લ્યો. “ગુજરાતી” ભાષામાં અઃવો બીજો કોઈ પણ દળદાર, ઉપયોગી ગ્રન્થ નથી. સોનરી નામો સાથે પાકું પૂકું. કીમત રૂ. ૩-૦-૦ આજેને આજે ૪૪ પત્ર લખો.

કંચન:—આ વાર્તા ઘણીજ મનોહર અને સામાજિક વિષયોનું તાદૃશ્ય જ્ઞાન કરાવનારી છે. સન્માહથી ઉપજતાં માદા પરિણામો, પ્રપંચની પાયમાલી, દુષ્ટતાની દુર્દશા, પાપનું પતન, સતી-યાનાં સુખ, પાપીનાં દુઃખ, આદિ અનેક જાતના અવનવા પ્રસંગોથી આ વાર્તા ભરપૂર છે. મૂલ્ય. રૂ. ૧-૮-૦

મળવાનું ડેકાણું:

મહાદેવ રામચંદ્ર જમુખે.

તથા હરિદાસ-મજાપાસ.

